אוקינוס הדמים והדמעות

מאת

צבי שטייניץ

תוכן העניינים:

11.5.2000

בפתח הדברים

בשנים האחרונות קיננו בי תחושה וצורך מלווים בלא מעט היסוסים וחששות, להעלות על הכתב את תולדות משפחתי שנספתה בשואה.
במשך שנות דור ניסיתי להדחיק את העבר ולהימנע מלחזור אל השנים שבהן ידעתי רק צער, סבל ודמעות. מיעטתי לדבר על מה שעבר עלי ועל גורל משפחתי. התרחקתי מכל אירועי זיכרון, ומעולם לא שבתי אל גיא ההריגה, לעמוד ליד קבר האחים העלוּם במחנה ההשמדה בלז'ץ, שבו נרצחו בני משפחתי.
לעומת זאת, חיו ועדיין חיות בתוכי תמונות נוף ילדותי, אמי, אבי, אחי והבית שהיה לנו.

רק בגיל מבוגר יותר עלו ושבו בתכיפות תמונות מלחמת העולם השנייה, מסכת הייסורים שצילה ליווה אותי יום יום, שעה שעה. פעמוני גילי צלצלו, שוב לא הייתי אדם צעיר והצורך לספר את תולדות משפחתי נעשה דוחק. כל ימי חיי הטרידה אותי השאלה, כיצד קרה ששרדתי את המלחמה וחמקתי ממלאך המוות, בעוד הורי ואחי נרצחו בידי הנאצים. מניין נמצא לי החוסן הנפשי והגופני לעמוד בכל התלאות?
הגעתי למסקנה שהצלחתי להתמודד עם מצבים בלתי נסבלים, שרק שטן יכול היה להגותם ברשעות שאין דומה לה, בזכות מה שספגתי בבית אמי ואבי. המטען שהיה לי משנות ילדותי המוקדמות הוא שהעניק לי את הכוחות שהיו חבויים בי, והם שהדריכו את חוש ההישרדות שנעור בי בשעת סכנה לא פעם ולא פעמיים.
אני מאמין שמה שאדם סופג וקולט בבית גידולו הוא המטען החשוב ביותר שאיתו הוא יוצא לחיים. ללא מטען יקר זה, גם המזל העיוור לא היה מסייע בידי, אם כי גם הוא היה גורם משמעותי.
מתוקף היותי היחיד ששרד, חשתי שמוטלת עלי חובה מוסרית לתעד את הורי ואת אחי, להנציח בכתובים את עובדת קיומם וחייהם למרות הניסיון הנאצי למחוק אותם מעל פני האדמה.
ב-1986 ניסיתי לראשונה את כוחי בכתיבה, אלא שכעבור זמן מה חשתי שאין לי את הכוחות הדרושים לגולל תקופה נוראה זו על הנייר.
ב-1989 ניסיתי את כוחי בשנית ונכשלתי, נרתעתי מהפחד לפתוח את הפצע ולחיות שוב את כל העבר.
כאדם מבוגר וכאב לילדים בוגרים, החריפה השאלה בדבר התמודדותם של הורי במציאות כה אכזרית, בחוסר אונים משווע, בחיים ללא תקווה, אל מול המוות שגזרו כוחות הרשע בשאיפתם להכחיד את כל היהודים. אני שואל את עצמי כיצד הצליחו הורי לתפקד בעולם בלתי שפוי והשתדלו כמיטב יכולתם להגן ולשמור עלינו עד נשימת אפם האחרונה?
אני תוהה ומתפעל מיכולתם לקיים אותנו בחדר אחד בגטו, לשמור על איפוק ולא לגלות לנו שמץ מחרדת נפשם המתייסרת.
הם היו גיבורים אמיתיים.
בשנותיי הראשונות בארץ כאדם צעיר, כבשה אותי חדוות היצירה ובה השקעתי את כולי; ראיתי בהקמת הקיבוץ את מפעל חיי. מאוחר יותר בעוזבי את הקיבוץ ואנו אז זוג צעיר, חסרי אמצעים וללא קרובים, החיים לא פינקו אותנו. קשיי היומיום והרצון לבנות לנו עתיד טוב לא אפשרו לי להתעסק בעבר. כניצול שואה, התמקדתי בתקווה לעתיד טוב יותר, וכל המאמץ הקיומי בארץ היה כאין וכאפס לעומת הקשיים שעמם התמודדתי בגולה.
השנים חלפו, והחיים בישראל לא שקטו, השלום עוד טרם התדפק על דלתנו, שעה שעמי אירופה שבו מזמן לחיות חיי שלווה ורווחה, אנו עדיין נאבקים על זכותנו לחיות בשלום במדינה יהודית. המתח הביטחוני והשכול המתמשך תובעים מאיתנו קורבן עצום ואין מנוח.

אדם או עם אינם יכולים למחוק את עברם, העבר מלווה אותנו כל החיים. היו בינינו צעירים שנשברו אחרי ששבו כביכול לחיי השגרה, לעומתם, השיגה ידה הארוכה של השואה רבים מבינינו דווקא בגיל מבוגר. בעת השחרור, איש לא נתן את הדעת על הטראומה הנוראה שעברנו. החברה התייחסה אלינו כאל אנשים רגילים שמשאת נפשם היא לעלות ארצה. אף אחד לא חשב שאנו זקוקים ליחס מיוחד אחרי ההלם שעברנו. "הלם קרב", היה אז מושג ידוע, "הלם שואה" אף אחד לא הכיר. תמונות הזוועה חזרו ועלו מדי פעם ללא סיבה מיוחדת, פתאום מצאתי עצמי בעבר הרחוק והתקשיתי לחזור אל היומיום העכשווי.

באותות המצוקה הראשונים שפקדו אותי חשה רגינה, אישתי. בהתייעצות עם בני, עמי, פניתי ל"עמך", מוסד המגיש עזרה פסיכולוגית לניצולי שואה ולבני הדור השני שבמצוקה. ובקיץ 1990, נפגשתי לראשונה עם הגב' טלי רסנר, אשר לרגישותה ולהבנתה נפתח סגור לבי ובעזרתה נפרצו כל המחסומים שמנעו ממני לגלות את הסבל והמועקה שכרסמו בנפשי.
אני אסיר תודה לה על עזרתה, כי רבה.
בקיץ 1997, הגיע היום שבו חשתי חזק מספיק ובשל להעלות את זיכרונותיי בכתב.
אני חייב זאת להורי שבזכותם שרדתי, ואני חש חובה להנציח את זכרם שחי בתוכי כל השנים.
בחרתי לכתוב בעברית ולא בגרמנית, שפת אמי, כי האמנתי שאוצר המילים שעומד לרשותי בעברית יאפשר לי לבטא את זוועות ומוראות השואה כפי שהיו.
אין להורי קבר ולא מצבה, על כן תהיה כתיבתי זו מצבת זיכרון שתנציח את שמם בסיפור חיי. מילים לא יכולות להחיות אותם, אבל אולי את דמותם, את אישיותם, את אצילותם ואת תרומתם לחברה ולמשפחתם. אני כואב ומבכה את מותם הטראגי, הם לעולם לא יידעו ששרדתי ונותרתי בחיים. כל שנותר לי לעשות למענם הוא להנציח את זכרם, למען בני משפחתי שנולדו בארץ ולדורות הבאים.
סיפור תולדות משפחתי הוא סיפורה של משפחה אחת שגורלה משקף את מר גורלו של העם היהודי בשואה, שנכחד כמעט כולו על פי תוכנית השמדה שטנית שתוכננה ובוצעה בידי גרמניה הנאצית בדיוק אכזרי מעורר צמרמורת.

את כוחה של המילה הכתובה הטיבה המשוררת הפולנייה, ויסלבה שימבורסקה, כלת פרס נובל לספרות, לתאר:

"שמחת הכתיבה.
היכולת להנציח.
נקמת היד בת-התמותה."

(ויסלבה שימבורסקה, שמחת הכתיבה, אטלנטיס, 1993)

הרהורים על מלאכת הכתיבה...

לאחר לבטים רבים אני מנסה לשחזר את זיכרונותיי ולהעלותם על הכתב בעזרת המחשב. הגעתי למסקנה שכתב ידי לא יאפשר עריכה, למקרה שארצה לערוך את כתבי לספר בבוא העת. כתיבתי במחשב איטית ועשויה להימשך שנים אחדות. התאמצתי מאוד לשמור על רצף כתיבה החופף לסדר האירועים, אך הדבר אינו עולה בידי.

ילדות

ילדותי, חלק חשוב ובלתי נפרד מחיי, אין לי ספק שיכולתי לשרוד את השואה מקורה במטען שספגתי בבית הורי, על כן קשה לנתק את ילדותי המוקדמת מרצף המאורעות מ-1939 ואילך. ייתכן שהקורא את סיפור חיי, יתעניין רק בתקופת השואה שהיא לב לבו של הסיפור, אך התמונה לא תהיה שלמה בלי לתאר כמה חוויות יסוד בלתי נשכחות מילדותי.
בפרק זה אשתדל לשחזר חלקים מתקופה זו בבית הורי. אני מוסר את סדר הפרקים והחוויות כפי שהם צפים ועולים בזיכרוני ולא על פי סדר התרחשותם במציאות.
בעת הכתיבה התעצמה בי לעתים התחושה כאילו לא בי מדובר, אלא בילד אחר, כאילו שאני מספר אגדה רחוקה ולא את קורות ילדותי שחוויתי בבית הורי.

הילדות היא תקופה חשובה ומכרעת בהתפתחותו של כל אדם, תקופה שבונה ומעצבת את אישיותו. ילדים הם בדרך כלל תמימים ונוטים להביט על המתרחש סביבם דרך משקפיים ורודות, וביתר שאת אם נולדו למשפחה העוטפת את ילדיה באהבה רבה ומגדלת אותם בתוך גן חלומות קסום. זה היה בית הורי וזו המציאות שאני זוכר ממנו. שנים מאוחר יותר, לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה נוכחתי לדעת, שהמוני ילדים לא זכו כמוני וגורלם זימן להם חיי עוני, דוחק ומכאוב. עולמם היה שונה משלי.

בשלהי 1939, לאחר שגורשנו מביתנו, חשתי על בשרי ביחד עם בני משפחתי את טעמו של העוני, מנת חלקו של פליט חסר כל. הייתה זו ראשיתה של תקופה חשוכה שנמשכה כשש שנים ארוכות, תקופה שבה אבדה לי כל משפחתי, בהירצחה ביוני 1942, במחנה ההשמדה "בלז'ץ" שבמזרח פולין.
היום, כמבוגר, אני נזכר בערגה בימי ילדותי היפים, שהם בבחינת קרן אור רחוקה בחיי. אני מבין את הזכות הגדולה שנפלה בחלקי ומרגיש רשאי לדמות את בית הורי לבית חלומות. אני נזכר בלב הומה ובהתרגשות בידיה המלטפות והמחבקות של אמי האוהבת. בדמותו הסמכותית של אבי, שהיה בעל מוניטין כמורה וכמחנך בגימנסיה הגרמנית על שם "שילר", בעיר הולדתי פוזין. שניהם העניקו לי את התחושה שחיינו בקן משפחתי בטוח לעד בעולם שכולו טוב, ושאיש לא יוכל לפגוע בנו לעולם.
עם פרוץ מלחמת העולם, הנוראה מכל המלחמות, ב-1.9.1939, בהיותי בן שתים עשרה, קרס בית חלומותיי, ומאותו יום מר התוודעתי לאמת המעציבה, שהעולם הוא אכזרי ומכוער. התעוררתי למציאות חדשה ושונה מזו שהכרתי עד כה. המעבר היה חד, קשה, כואב, טראומטי ובלתי נתפס, כולנו היינו שרויים בהלם.

תהליך כתיבת הדברים כרוך במאמץ עצום, אך התמורה היא שפרטים שכוחים ועמומים עולים וצפים מחדש, מתבהרים, מתחדדים ומאפשרים לי לתאר אותם. אני ממהר לרשום אותם, לבל ייעלמו בפתאומיות שבה צצו. ישנן חוויות רבות שאני זוכר היטב, ואחרות אינן זכורות לי כלל, כאילו לא התרחשו מעולם.
נולדתי ב- 1.6.1927, בעיר "פוזין" או "פוזנן", תלוי באיזו שפה מבטאים את שם העיר, בגרמנית או בפולנית. במשך דורות הייתה שייכת עיר הולדתי לגרמניה, אבל הבעלות עליה הייתה שנויה במחלוקת בינה ובין פולניה שזכתה בה עם קבלת עצמאותה ב- 1918. כשנולדתי בפוזנן, הייתה העיר תחת שלטון פולני, האוכלוסייה בעיר ובסביבתה הייתה מעורבת, גרמנית ופולנית.
עד 1918, התגוררה בעיר קהילה ותיקה של יהודים דוברי גרמנית, מרביתם היגרו לגרמניה עם סיפוח העיר לפולניה, ורק קבוצה קטנה של יהודים גרמניים נותרה בפוזין.
הקהילה הגרמנית שנותרה בעיר ובסביבותיה שמרה על שפתה הגרמנית ועל תרבותה גם תחת השלטון הפולני. בתי ספר עממיים ותיכוניים המשיכו לפעול ושפת הלימוד הייתה גרמנית כבעבר.

אחי, רודולף, צעיר ממני בשנה ואני, כולל קבוצת תלמידים יהודיים קטנה, למדנו בבית הספר הגרמני. בפוזין פעל בית ספר עממי ובית ספר תיכון על שם "שילר".

העיר "פוזין" וסביבתה השתרעו משלזיה עילית מדרום ועד לעיר דנציג ליד הים הבלטי בצפון. דנציג, עיר נמל חשובה, הוכרזה כשטח חופשי ולא סופחה לפולניה, אך גם לא נותרה תחת שלטון גרמני, על אף שמרבית תושביה היו גרמנים.

לגרמניה נותרה מובלעת מבודדת בשם פרוסיה המזרחית שבירתה קוניגסברג, ששכנה בין גבולות פולניה וארצות הים הבלטי. ניתוקה של פרוסיה המזרחית מגרמניה, שימש עילה לנאצים להתקיף את פולניה במטרה להחזיר לעצמם, בין היתר, את האזור שסופח לפולניה ב-1918, ולהתחבר לפרוסיה המזרחית.

אבי, הרמן שטייניץ, נולד ב- 12.12.1894 בעיר בויטן, בשלזיה עילית הגרמנית. עם סיום לימודיו התיכוניים, התנדב לצבא הגרמני ונלחם במשך ארבע שנים בחזית המערבית. לאחר שחרורו, בתום השירות הצבאי למד פילולוגיה באוניברסיטת ברסלאו. הוא השתלם בשלוש שפות; אנגלית, צרפתית וגרמנית. עם תום לימודיו האקדמיים, התקבל כמורה מוסמך בבית ספר תיכון גרמני, על שם "שילר" בפוזין, שכבר אז הייתה תחת שלטון פולני. הוריו, אחיו ואחיותיו התגוררו בעיר, קטוביץ, שאף היא נמסרה לפולניה ב- 1918.

אמי, סלומֶאָה שטייניץ, לבית ריין, נולדה ב-30.9.1904, בעיר "קליש" שבפולניה. משפחתה עברה בתום מלחמת העולם הראשונה לעיר הולדתי פוזין. אימא הייתה בת זקונים למשפחה דתית ברוכת ילדים, אך למעשה, גדלה בבית אחותה הבוגרת, השתחררה מכבלי הדת וסיימה את לימודיה התיכוניים.

אבי הכיר את אימי בנשף, הם התאהבו ממבט ראשון ונישאו. אימי הייתה לאשת מורה, שכל חבריו היו גרמנים, מורים שהשתייכו לסגל בית הספר התיכון על שם "שילר".

הורי ניהלו חיים חברתיים פעילים, אימי הסתגלה במהירות לסביבתה החדשה והצטרפה לחוג נשות המורים שנהגו לערוך בבתיהן לעתים קרובות, מפגשים חברתיים שכונו בגרמנית "קְרֶנְצְכֶן", שפירושו "שבת אחים גם יחד". מפגשים אלה נערכו מדי פעם גם אצלנו בבית.

אני זוכר את ההתרגשות שאחזה באימי לקראת בואן של הגברות, את השולחן שנערך לתפארת בסלון שלנו, בקפדנות "יקית" ואת אימא בשמלתה החדשה מאופרת ומקושטת בטוב טעם, מעיניו הבוחנות של ילד. למיטב זיכרוני, דיברה אימי גרמנית מצוינת והפכה במהירות לאשת חברה אהובה ומקובלת מאוד בחוג חבריו של אבא ונשותיהם.

הייתי בן להורים אוהבי ספרות, אמנות ומוזיקה ונושאים אלו היו במרכז תשומת הלב במרקם חיינו היומיומי.

כמורה פעיל בבית הספר, נשא אבא הרצאות פדגוגיות בפני סגל המורים והורי התלמידים. הוא היה פעיל בהנהלת בית הספר וניהל גם את הספרייה. ספרייתו הפרטית בבית כללה אלפי ספרים של גדולי הסופרים בשלושת השפות שבהן שלט. אני זוכר את עצמי עומד ומתבונן בספרי אבי, וכך קורא ולומד להכיר את שמות הסופרים.

את הוריו של אבא לא הספקתי להכיר, הם נפטרו בעודי צעיר מאוד. את תצלומיהם ראיתי באלבום המשפחתי. שמתי לב שאבי דמה מאוד לאביו, גם הוא היה בעל קרחת. אחיו של אבא, דודי האהוב ביותר, ואחותו דמו לאמם. הוריו של אבא גרו בקטוביץ' הם היו חילוניים, ובמראם דמו לגרמנים, כמו אבא, שמבטו הסגיר בחיצוניותו "יקה" טיפוסי. לא כן דודי, גיאורג, אחיו של אבא, שגם הוא התגורר בקטוביץ', לא רק שפניו הסגירו את מוצאו היהודי, אלא שהיה מעורב בחיי הקהילה היהודית.

הוריה הזקנים של אימי ובני משפחתה הענפה התגוררו בפוזין, הם נפטרו בהיותנו ילדים קטנים מאוד; את מות סבא אינני זוכר. לעומת זאת, אני זוכר את מותה של סבתא, אם כי לא היינו בהלווייתה. כששבו הורי מהלוויה שיחקנו אז אחי ואני בחדר הילדים. אימא נכנסה לחדר בוכייה וסיפרה לנו על מותה של סבתא, אלא שהיינו קטנים מכדי להבין את משמעות האובדן והצער שנפלו בחלקה.

מדי פעם נהגה אימא לקחת אותנו אל הוריה. דירתם הייתה קטנה וחשוכה מדי לטעמי. סבא היה תמיד ישוב על כיסא בצמוד לאחד החלונות וספר בידיו. פניו המזוקנים חרושי קמטים, ופה ושם עדיין בצבצו מתוכו כמה שערות אדמוניות. תמיד לבש חלוק, מעולם לא ראיתיו הולך. סבא היה דתי מאוד, וכל הספרים שהיו מונחים ליד כיסאו ובידיו ספרי קודש.

עולמנו היה שונה מזה של הוריה של אימא, לכן היינו מסויגים מאוד בעת ביקרנו אצלם. סבתא הגישה תמיד צלוחית אגוזים ובוטנים קלופים שהכינה עבורנו ואנחנו נהנינו לאכול אותם שעה שאימא ישבה לשוחח עם הוריה. את משמעות הזיקנה באותם ימים עוד טרם הבנו.

על אף שאימא נולדה למשפחה דתית מאוד, היא הייתה רחוקה מאורח החיים הדתי ואהבה את אורח החיים היקי, שפתח בפניה עולם אחר, חדש, שונה לחלוטין מזה שגדלה בתוכו. עולם האקדמיה הרחיב את אופקיה ופתח לה צוהר למסתרי התרבות על גווניה הרבים. אימא שתתה ממעיין זה בצימאון ובאהבה ועד מהרה הייתה לחלק ממנו. היא גילתה והכירה את מיטב הספרים והשירה, את המוזיקה, והתמסרה לה בכל לבה. היא למדה לנגן על פסנתר ולשיר. דרכה שמעתי ולמדתי לאהוב את שירי שוברט, שומן, מנדלסון, ברהמס ומוצרט.

כאמור, נולדנו וגדלנו במשפחה יקית חילונית, חיינו התנהלו על פי הכללים המקובלים בחוגים האקדמיים הגרמניים והיהודים גרמניים. עולם הילדים התנהל בנפרד מעולם המבוגרים, לא ידענו ולא שמענו דבר על הדאגות והבעיות שהעסיקו את המבוגרים. זו גם אחת הסיבות, שהייתי תחת הרושם שהחיים מתנהלים על מי מנוחות בעולם שכולו טוב, והאמנתי שחיי מרבית האנשים מתנהלים בדומה לחיינו.

חדר עבודתו של אבי היה בבחינת קודש הקודשים והכניסה אליו הותרה רק בהסכמתו. בחדרו לימד, בדק עבודות של תלמידים, קרא ספרים ועיתונים, נפגש עם אורחיו למקצוע, הכין את הרצאותיו, שמע רדיו ולעת ערב נפגש עם רעייתו וילדיו לערבי קריאה. לאחר שאולץ אבא לפרוש לגמלאות בטרם עת, בגלל היותו יהודי, הקדיש זמן רב לכתיבת ספר לימוד לשפה האנגלית למתקדמים, ולכתיבת ספר על תקופת נפולאון. כתב ידו הרשים אותי במיוחד, כאילו צייר את האותיות, לפלא היה הדבר בעיני, מעולם לא הצלחתי על אף מאמצי להגיע לכתב יד נאה, לא באותיות לטיניות, לא גותיות וגם לא באותיות עבריות.
אבא נהג, להקריא לנו בערבי קריאה, שירה ומכתבים נבחרים מתקופת המלחמה, בהיותו חייל בחזית. מכתביו הצטיינו בכושר הבעה, ויפי כתב ידו בלט ביופיו ובאחידותו למרות התנאים הקשים, לכל אות היה אופי משלה. עוד בהיותי ילד, משך כתב ידו את תשומת ליבי. באותה הזדמנות סיפר לנו אבי, שאהב לצייר בצבעי מים וגם לרשום ושקל ברצינות את האפשרות ללמוד ציור. בסופו של דבר, הוא פנה לתחום אחר, מעשי יותר. מסקנתו הייתה שציור איננו מקור פרנסה, שהרי רבים מגדולי הציירים רעבו ללחם.
כבוגר אוניברסיטת ברסלאו וכמורה מוסמך לשלוש שפות; התקבל אבא לעבודה בגימנסיה הגרמנית על שם המשורר, "שילר" בפוזין. הוא לימד בגימנסיה משנת 1923 עד שנת 1936. אחזקת הגימנסיה כולל משכורות סגל המורים, מומנו על ידי ממשלות גרמניה. ב-1936 החליט המשטר הנאצי להוציא לפנסיה את כל היהודים שעבדו במוסדות ציבוריים גרמניים שמומנו על ידי הממשלה. כל היהודים משתתפי מלחמת העולם הראשונה, זכו לתשלומי פנסיה, וביניהם אבי והוא בן ארבעים ושתיים בלבד. הוא המשיך לקבל את תשלומי הפנסיה עד לגירושנו מפוזין, בנובמבר 1939.

2.1.2000

אני חוזר לשחר ילדותי, לפרטים שמן הראוי לציינם:
חדר השינה של הורי בדירתנו הישנה, המקום שאהבנו לבוא אליו ולהתכרבל מתחת לשמיכות החמות בקירבת הורי. הותר לנו להצטרף אליהם לשעה קלה בבוקרי יום ראשון, יום המנוחה. הייתה זו כמובן חגיגה לאחי ולי, איזה ילד אינו אוהב להתפנק במיטת הוריו. גם אנחנו לא ויתרנו על תענוג זה, מה גם שנהגנו לשחק במחבואים בין הכריות והשמיכות, רגעי השתוללות מאושרת בחיק ההורים.
כשבגרנו שוב לא נזקקנו לפינוקי יום ראשון, הורי כמובן הקפידו אז על פרטיותם מסיבות מובנות. מדי פעם לפני צאתנו העירה, אפשרה לנו אימא להיות נוכחים שעה שהתאפרה מול המראה שמעל שולחן האיפור. קשה לומר שטקס האיפור העסיק אותי במיוחד, הייתי צעיר מכדי להבין את משמעותו ותפקידו של האיפור אצל האישה. בכל זאת פרט אחד משך את תשומת ליבי, לאימא היה שיער בצבע מיוחד, נדיר באותם ימים, גוון חלודה, אדמוני, וכשהיא צבעה את ריסיה ואת גבותיה בצבע שחור, בלט יפי עיניה על רקע שיערה האדמוני ושינה במידה רבה את הבעת פניה. אהבתי את פניה היפים והעדינים לאחר שהתאפרה. על אף שהייתי ילד, התרשמתי מהשינוי שהתחולל בפניה. כמובן לא סיפרתי לה מה חשבתי. מכל מקום הייתה זו הזדמנות נוספת להימצא בחדר השינה של הורי, מעבר לכך לא פקדנו אותו.
לנוחיותנו, היה לנו חדר משלנו מצויד בכל האביזרים שנועדו לחדר ילדים, כולל ספריית ילדים והרבה צעצועים. רצפת החדר וכמוה של הדירה כולה צופתה ברצפת פרקט כמקובל אז.
שטיח נפרש מהדלת ועד לקצה החדר ליד החלון וחצה בין מיטותינו, שעמדו אחת מול השנייה בצמוד לחלון. מדי בוקר יכולנו להביט החוצה בעמידה מתוך המיטות. קירות החדרים בדירה היו מצופים בטפטים מלבד חדרנו, שנצבע בצבע שמן ירוק בהיר עד לאמצע הקיר ומעל בצבע לבן.
חלק מקירות החדר קושטו בתמונות עליזות, אך הקיר שמעל המיטות נותר ריק, משום שאבא נהג מדי פעם לצייר עליו תמונות שונות.
בגלל חיבתי המיוחדת לרכבות שהחלה כבר בגיל צעיר מאוד, צייר אבא רכבת ארוכה בנסיעה, שארובתה פולטת עשן סמיך המיתמר בטבעות עליזות. בחלונות צייר אבא ילדים שמחים מנופפים בידיהם. ציור הרכבת היה אהוב עלי מאוד ואני זוכר אותו גם היום. מדי פעם ניסיתי גם אני להוסיף לציור פרט זה או אחר וכתוצאה מכך קלקלתי את הציור, ואבא נאלץ לתקנו.
אינני בטוח בן כמה הייתי אז, בסביבות חמש או שש, נראה שפרטים משמחים אלו נחרתו חזק בזיכרוני.

יומי הראשון בבית הספר, בכיתה א' אינו זכור לי בבירור, אבל מן הסתם הלכתי לבית הספר שבו הכירו אותי המורים כבנו של אבי. אינני יודע אם עובדה זו גרמה לי לפחד ממפגש זה. אני לא בטוח שהרגשתי חובה להוכיח את עצמי בשל כך, תחושות כאלה היו לי בכיתות הגבוהות, אך לא בכיתה א'. גם מתקופת הגן לא נותרו בזיכרוני סיפורים מרגשים. לא היה זה גנון או גן במובן המקובל היום, אז קראו לזה "פרובלשולה".
הגן שלנו היה בדירה פרטית בחדר מגורים לא גדול, שבו הצטופפו מספר ילדים למשך מחצית היום. שם בילינו במחיצת הגברת ברנט, שהייתה תמיד לבושה שחורים, תסרוקתה עשויה בקפידה, שערותיה משוכות לאחור. הופעתה קפדנית וסמכותית, פניה רציניים וגינוניה המחמירים יצרו חיץ בינה ובין הילדים.
כל הילדים היו יהודים דוברי גרמנית. ברנט תמיד נשמע לי נוקשה ואף מתנשא. החיוך נעדר מפניה שעה שפנתה אל הילדים, חסרה לה הרכות המתבקשת כלפי ילדים רכים, שזה לראשונה היו לבדם עם אדם זר מחוץ לביתם. היא לא הצליחה להעניק לי את התחושה שאני מבלה בגנון בשמחה, או לפתוח בפני עולמות חדשים, לפתח את כושר היצירה שלי באמצעות משחקים, ציורים, שירי ילדים וסיפורים. לא חיבבתי את הגב. ברנט, קיבלתי אותה משום שהייתי ילד ממושמע, ולא יכולתי לדעת מה הן הנורמות המקובלות במוסדות המטפלים בילדים. בנוסף, הורי הם שהחליטו לאיזה גנון עלי ללכת והם הרי ביקשו את טובתי מתוך אהבה. הם היו חייבים לדעת, מה תפקידו ומהותו של גנון ומי היא הגברת ברנט ואם היא מתאימה לעבוד כגננת ומחנכת של ילדים בגיל הרך. האם פחדתי ממנה? אינני זוכר שחששתי מאישיותה הנוקשה, היא לא פגעה בנו, אבל הופעתה יצרה תחושת סמכותיות ועליונות ואנחנו צייתנו לה.

11.02.2000

לא זכור לי שאי פעם התלוננתי לאמי. כמקובל, גננות ומורים מוקמו בקצה הפירמידה וניתנה להם הסמכות והידע ללמד ולחנך ילדים, וכמבוגרים בעלי השכלה הם ידעו לעשות את המלאכה. מורה עמד מול כיתה ומילתו היא שקבעה, כלל זה היה ברור לכל תלמיד מקטן ועד גדול וכולם נאלצו להישמע ולכבד את המורה. אצל היקים היהודיים וכמובן אצל הגרמנים היו אלה כללי ברזל; יש לציית למבוגרים.
אינני יודע ומעולם לא בירנרתי מה הייתה תחושת התלמידים כלפי המורים, אפשר שאני, כבנו של מורה וכיהודי בבית ספר גרמני נוצרי, ראיתי את המורים שלי באור שונה. לא כולם היו נוקשים והנהיגו משמעת בלתי מתפשרת בכיתה, אם כי רובם נראו לי אנשים קשים למדי. מרבית המורים שמרו על נימה רצינית ורק לעתים רחוקות העלו חיוך על פניהם, הם היו רשמיים ודבקים במשימתם ללמד. רוב המורים היו גברים וביניהם רק נשים אחדות שאף הן נהגו בתלמידים בקשיחות כעמיתיהם הגברים. לבוש המורים היה מוקפד, לרוב חליפות כהות, מראה שהקרין סמכות יתר על התלמידים והוסיף משמעות להופעת המורה.
בידי המורים היה הרבה כוח והם היו תובעניים מאוד, זאת הייתה השיטה המקובלת והתלמידים נאלצו להתמודד עם מציאות זו כל אחד כפי יכולתו.
כמו בכל בית ספר, יכולת התלמידים לא הייתה אחידה, גם לא התנהגותם. הדרישות המחמירות לא תמיד השפיעו, היו הפרות משמעת, אך בדרך כלל של בודדים.
אינני זוכר שמורה הרים אי פעם יד על תלמיד בכיתות שבהן למדתי, לא בכיתות הנמוכות ולא בכיתות הגבוהות, אבל היו להם דרכים מגוונות לענישה, תלוי כמובן בנסיבות. הפרות משמעת טופלו בחומרה, אבל היו גם תלמידים, שלא הכינו את שיעוריהם כמצופה, ובמידה שתופעה זו חזרה על עצמה, והם ניסו לתרץ זאת בתירוצים בלתי סבירים, הם נענשו. ילדים הועמדו בפינה כשפניהם אל הקיר, זמן הענישה היה גמיש.
במקרים מסוימים, הוצא תלמיד מהכיתה ונשלח אל מנהל בית הספר, והוריו זומנו לשיחה. במקרים חמורים, נקטו במשיכת שיער מאחורי האוזניים, ובמתן עבודות כתיבה נוספות ובשינון בעל פה בנוסף לשיעורי הבית.
מרבית הילדים חששו מענישה והשתדלו לעמוד בציפיות המורים. לעומתם, למדו איתנו גם ילדים מישובים קטנים מהסביבה, שגדלו בבתים פחות מקפידים מבתי העירוניים. ילדים אלה היו חופשיים ומשוחררים יותר ולא היו רגילים למשמעת המקובלת בבתי ספר עירוניים. היו להם קשיי הסתגלות וקשיי למידה, השכלת הוריהם לא הספיקה כדי לעזור להם בהכנת שיעוריהם. אם גישת המורים תרמה לשיפור הלמידה אני בספק, קרוב לוודאי שהפחידה חלק מהילדים, אם כי לא את כולם. לשקדנים ולממושמעים לא היה מקום לדאגה, הם קיבלו ציונים טובים ולא הפריעו, אך עם זאת אינני זוכר אף מורה שהיה חביב עלי.
אני מניח שהכניסה לכיתה א' הייתה אירוע מרגש, קניית התיק הראשון, הקלמר, העפרונות בצבעים מגוונים ועליזים, וכמובן הידיעה שנלמד קרוא וכתוב משום שאנו כבר "גדולים", בכך לא היינו שונים מילדים כיום.

בית הספר בימים ההם ואולי בית ספר גרמני בפרט, לימד אותי להבין מהר מאוד, שהגן שאליו הלכתי שימש למעשה כמשחקייה, גם אם הגננת שלנו הייתה חמורת סבר. בגן לא נאלצנו לשבת בשקט ובשילוב ידיים, על ספסלים מסודרים בשורות צפופות, שני ילדים זה לצד זה ולהקשיב למורה היושב או מתהלך הלוך ושוב ומיירט בנו מבטים. המעבר מהגן אל הכיתה היה חד למדי, מבחינתנו היה המורה אדם זר בעל סמכות עליונה.

הייתי ילד ממושמע, בנו של מורה שכל המורים שלי הכירו, לפיכך חייב הייתי לשמש דוגמה לאחרים, מה גם שהילדים שמעו שאבי מלמד בגימנסיה, דבר שהקנה לי מעמד מיוחד. חשתי שאסור לי לבייש את הורי ובמיוחד לא את אבא. מדי פעם הייתי פוגש אותו בהפסקה בדרכי אל החצר. גם חברי לכיתה היו עדים למפגשים הקצרים במסדרון בית הספר. כתלמיד צייתן הכנתי את שיעורי בשקידה ובקפדנות, לעתים נזקקתי לעזרת אימא, ובכיתות הגבוהות יותר נעזרתי מדי פעם באבא.

אבא היה אהוד מאוד על תלמידיו, חשתי בכך בזמן ההפסקות, תלמידיו הביעו את חיבתם אליו דרכי, הם ביקשו את חברתי ושוחחו איתי. אילו היה אבא אדם זר והייתי פוגש אותו באקראי, הייתי מתרשם שהוא אדם סמכותי ונוקשה, בדומה לרבים מחבריו למקצוע.

אבא היה בעל קרחת, לבוש בקפידה רבה והרכיב "מונוקל" במקום משקפיים, דבר ששיווה לו ארשת פנים של אדם משכיל וסמכותי. ייתכן שכאדם זר הייתי חושש מפניו, אלא שתלמידיו שהכירו אותו מקרוב, ידעו להעריך נכונה את תכונותיו כאדם ואת אנושיותו.

12.2.2000

אתמול נהרג עוד חייל בלבנון, ולבי נקרע מצער, כל פעם מחדש אני חי את הטרגדיה של אנשים שבניהם נפלו. אני שואל את עצמי עד מתי, עד מתי יימשך ההרג הזה?

תלמידיו של אבי ידעו את האמת מאחורי הבעת פניו הרצינית והמעוררת כבוד, הם אהבו את גישתו כמחנך וכמורה, הוא ידע להעניק להם רגעים נינוחים מתובלים בדברי הומור ובסיפורים, בין היתר גם מתקופת שירותו בצבא. על יחסיו של אבא עם תלמידיו ועל אהדתם אליו שמעתי מפיהם, מובן שהייתי גאה בו מאוד והדבר שיפר את הרגשתי. אבי נהנה מתדמית חיובית ונקרא בשם חיבה, "בונצו". בבית הספר נולדה והתעצבה תחושתי החזקה שאבא הוא מופת, דוגמה וסמל בעיני. תחושה זו הלכה והתחזקה בי, עד שלמעשה הפכה לחלק ממני שליווה אותי כל חיי, דרך הגטו ודרך המחנות. דמותו עמדה תמיד לנגד עיני.

באחד הרגעים הקריטיים והקשים בחייו, שעה שעמדנו להיפרד, לפני גירוש הורי ואחי מהגטו, רגע לפני שהם עמדו להיבלע מאחורי חומות המגרש שבו התקבצו מגורשי הגטו, בדרכם האחרונה אל מותם, התקומם אבי כנגד אנשי ה"אס.אס" שעמדו בשער. אבא הבין שאין דרך חזרה, לכן הוציא את זעמו וכאבו המצטבר על הצוררים. היה זה מעשה אמיץ ויוצא דופן, כמעט התאבדות. נראה שלא היה מסוגל לקבל את דין הרוצחים, ובחשבון מהיר ראה שאין לו מה להפסיד. הגרמנים שלפו את אקדחיהם ללא היסוס, ורק התערבות מהירה של השוטרים היהודיים, שדחפו את אבא ואת כל האחרים בזריזות פנימה, מנעה מרחץ דמים.

הערצתי לאבא לאחר אירוע מזעזע זה, גברה עוד יותר ונתנה לי כוח רב בהמשך. שנים ארוכות של מבחנים קשים ובלתי צפויים עוד נכונו לי, אלא שאז עוד טרם חזיתי אותם.

בבית הספר התגלה לי אבא אחר מזה שבבית. מרבית הילדים אינם נפגשים עם אבותיהם בעבודה, על עבודתם שומעים הילדים במידה שאביהם מספר להם. לי הייתה זכות גדולה ללמוד באותו בניין שבו שכנו במחיצה אחת, תלמידי בית הספר היסודי והגימנסיה, ולפגוש את אבי ולראות את הערצת תלמידיו אליו היה דבר יומיומי.

חגיגה זו לא נמשכה שנים רבות, אבל הריגושים וגאוות אותם ימים, כבשו מקום בלבי לכל החיים והותירו בי חותם עמוק.

בתקופה זו עוד טרם נוצרה מחיצה בין יהודים לגרמנים בבית הספר, לכן גם לא היססו תלמידיו של אבא לקרב אותי ולספר לי עליו, למרות הבדלי הגיל בינינו. בגלל מעמדו של אבי בבית הספר, השתדלתי מאוד שלא לבייש אותו, התנהגתי כיאה לבן של מורה ולמען האמת, לא התקשיתי במשימה זו.

לעומת זאת, לא הייתי תלמיד מצטיין, אפשר שלא מילאתי את ציפיות הורי, אם כי מעולם לא שמעתי מהם הערה כלשהי על הישגי בבית הספר. ציוני נעו לרוב בין טוב למספיק, רק בהתנהגות, הקשבה ושקידה קיבלתי טוב מאוד. באותם ימים הציונים בתעודה נרשמו בסְפָרוֹת, למשל הספרה "1" ציינה טוב מאוד, לפעמים הוסיפו גם סימן של פלוס ליד המספר כדי לחזק את ההערכה.

את שיעורי הכנתי תמיד בחריצות רבה, לרוב בלי עזרה ובלי דרבון. הבנתי היטב מה הן חובותיי. חומר שהיה עלי ללמוד בעל פה אהבתי להשמיע לאימא, בעיקר למחרת בבוקר, מאחר שגיליתי שהזיכרון מתחדד לאחר מנוחת הלילה.

הכנת שיעורים תמיד קדמה למשחק או לקריאת ספר, הייתה זו חובה מובנת מבחינתי, ידעתי שלאחר מכן אני חופשי. אחי, לעומת זאת, ילד שובב, אהב לדחות את הכנת השיעורים, אלא שתענוג זה ניטל ממנו כי אימא לא ויתרה.

לא קל לשחזר את שנות ילדותי הראשונות, מתקופה זו נותרו הבזקים חלקיים שאינם מופיעים בסדר כרונולוגי, וחלקים עולים תוך כדי כתיבה, כך שלעיתים אינני יודע לאיזה גיל לשייך אותם.
את שנותיי הראשונות בילתי בדירתנו ברחוב שווייצר 18, על פי ההגייה הגרמנית, בפולנית שם הרחוב מצלצל קצת אחרת "שווייצרסקה". דירתנו שכנה בבניין בן ארבע או חמש קומות, בקומה הראשונה מצד שמאל ובה חמישה חדרים. למיטב זיכרוני, הבניינים ברחוב היו צמודים זה לזה, ולאורך המדרכות גדלו עצים, לא גדולים במיוחד. מרבית הרחובות באזור היו מרוצפים באבנים מרובעות.
בימים אלו שימשו עגלות להובלה, ומשאיות היו תופעה נדירה. הרעש שהקימו העגלות היה אדיר, משום שסביב גלגליהם חוברו רצועות מתכת שהתחככו ברעש נורא, ובנוסף קול פרסות הסוסים על אבני המרצפת חדר לדירות והרעיד את שמשות החלונות. בבוקר המו הרחובות מעגלות תובלה בדרכן אל השווקים ואל מרכזי השיווק. אני נזכר בכך, משום שלאחר שעברנו לדירה חדשה באזור אחר, שקט יותר, נעלם אותו רעש אופייני.
באזור מגורינו החדש היו הרחובות מצופים בשכבת אספלט שעמעמה את שאון הגלגלים. הרחוב שבו גרנו, לא שימש מעבר לעגלות משא, אלא לכרכרות בלבד, דבר שהעניק לאזור כולו שקט ושלווה.
בבניין דירתנו הראשונה גרה משפחה יהודית, בשם משפחת מורנל. אם המשפחה הייתה אף היא מורה. את בעלה אינני זוכר. הייתה להם בת בגילי בשם אִיזָה, שאהבה לבוא לשחק איתנו בביתנו. איזה הייתה ילדה עליזה ונחמדה שתמיד באה אלינו הביתה, לעומת זאת אנחנו אף פעם לא שיחקנו בביתה.
לפעמים, בהיעדר ההורים, היינו נכנסים לסלון הגדול ומשחקים בתופסת סביב שולחן האוכל. בסלון עמד פסנתר ועל אף שעדיין לא למדתי לנגן, אהבתי לפרוט עליו ביחד איתה.
בקיץ ירדנו לפעמים למדרכה, שם נהגנו לצייר ארבעה מרובעים גדולים צמודים בזוגות. כל ילד צריך היה לדחוף ברגלו אבן שטוחה, ממשבצת למשבצת, מבלי שהאבן תחצה את הקווים, שעה שהרגל השנייה מונפת באוויר. מי שביצע את מרב ההעברות בהצלחה היה הזוכה המאושר. היינו צעירים מאוד, רק לאחר מכן הבנתי שמשחק זה נועד בעיקר לבנות ולא לבנים.
אִיזה הייתה החברה היחידה שאיתה התחברנו, עם יתר ילדי השכונה לא היה לנו כל קשר. החברות עם איזה נמשכה כל עוד גרנו באותו בית. כשעברנו לדירתנו החדשה נותק הקשר עם המשפחה. גם בבית הספר דרכינו נפרדו. שפת האם שלה הייתה פולנית ואיזה פנתה לבית הספר היהודי בעיר, ואילו שפתנו הייתה גרמנית על כן למדנו בבית ספר גרמני.

נולדתי ב-1 ליוני 1927, חודש הפריחה, כשהאביב במלוא תפארתו, פרט ששמתי לב אליו רק מאוחר יותר. כשגדלתי, הבחנתי שבמטבח שלנו עדיין פעלה תאורת גז, לעומת כל יתר החדרים שבהם פעלה תאורת חשמל. אז גם גיליתי שהרחובות בחלקיה הישנים של העיר הוארו בפנסי גז. אפשר היה לראות מדי בוקר וערב את מדליקי הפנסים פועלים בכל מזג אוויר, מצוידים במוטות מיוחדים שבעזרתם הדליקו וכיבו את פנסי הגז. לעומת זאת, רחובות מרכז העיר זכו לתאורה חשמלית, שנדלקה וכבתה בו זמנית באמצעות מתגים. איש לא נראה עוד ברחובות העיר כדי להדליק ולכבות את התאורה, כאילו יד נעלמה ביצעה זאת. חידוש זה עורר את סקרנותי, שהרי מדובר בהרבה מאוד פנסים שנדלקו מעצמם בבת אחת. אין הדבר דומה להפעלת החשמל בבית, שבו מדליקים ומכבים את התאורה בכל חדר בנפרד.

שאלות אלה היו עבורי כבדות משקל ומעוררות סקרנות באותם ימים. למעשה, זוהי התקופה שבה החלה מהפכה טכנולוגית אדירה.
התאורה החשמלית ברחובות העיר ובחנויות חוללה שינוי מרנין משום שהחשמל האיר היטב את הרחובות והנעים את ההליכה בהם. הלילה הפך פתאום ליום והחשכה כמעט נעלמה. באור הקלוש שהפיקו פנסי הגז, נראו האנשים כצללים חולפים והאווירה השרתה עצבות מסוימת. כבר כילד קטן גיליתי שאור מביא שמחה, אהבתי את האור הרב שהפיקו פנסי החשמל ושמחתי מאוד כשהתברר לי שהרחוב שבו מצאנו את דירתנו החדשה והרחובות סביבו היו מוארים על ידי חשמל.
החשמל היה כפלא בעיני והעסיק אותי מאוד, אבל הייתי צעיר מכדי להבין כיצד פועלת מערכת החשמל ומשום כך, כל חידוש שגיליתי מחוץ לבית הרשים אותי מאוד. בביתנו הייתה תאורה חשמלית, אבא רכש רדיו שבאמצעותו שמענו מוזיקה וחדשות. מעיני ילד נדמה היה לי שזה ארגז מיוחד שממנו בקעו קולות ומילאו את ביתנו. עדיין לא היו בנמצא מגהצים חשמליים, הפטפונים הופעלו על ידי קפיץ המופעל ידנית. כאמור, מכשירים ביתיים רבים המופעלים כיום באמצעות חשמל, עוד טרם הומצאו.

אני זוכר את יום הכביסה, המכבסה הייתה במרתף הבית, שם עמדו דוודים גדולים שהובערו בעזרת עצים ופחם ובהם הרתיחו עקרות הבית ביחד עם העוזרות את הכביסה. השטיפה הייתה ידנית ואת הכביסה הנקייה נאלצו לתלות בעליית הגג, לאחר מכן הביאו את הכביסה למכון מיוחד ליישור לפני הגיהוץ, במעגלה ענקית בעלת גלילים ארוכים שתחתיהם עברה הכביסה. תהליך ארוך ומפרך. בשלב מאוחר יותר, קנו הורי מעגלה ידנית ביתית ושוב לא היה צורך להוציא את הכביסה אל מחוץ לבית. בעולם המערבי כיום, קיימות מכונות כביסה ומייבשים חשמליים והפעלתם פשוטה ביותר. רציתי להביא לפחות דוגמה אחת מני רבות מהימים ההם, לתאר עד כמה השתנו חיי האנשים בעזרת החשמל. הסיבה שאני מזכיר את נושא הכביסה, על אף שלא היה זה מעניינם של הילדים, היא שהייתי עד להתרוצצות ולהמולה הרבה שהעסיקה את אמי ואת עוזרתה במשך ימים אחדים. קשה היה שלא להיתקל בערמות הלבנים במטבח ולא להתרשם מהמאמץ שהשקיעה אימא ועוזרתה.

15.2.2000

תופעה חדשה הקשורה בחשמל התגלתה לי באחד מבתי הקולנוע המרכזיים בעיר. שמו היה, קולנוע "שמשי". על חזית הבניין הוצב שלט ענקי בצורת שמש, אבל האטרקציה הייתה בפנים; במרומי התקרה ומעל דלתות הכניסה והיציאה דלקה תאורת חשמל מרהיבה בדמות שמש זוהרת שכיסתה כמעט את כל שטח התקרה. מה שהפליא את מרבית הצופים הצעירים, הוא כיבויה האטי של התאורה שנעשה בהדרגה. מבטי הילדים היו מרותקים אל התקרה, דעיכת האור עוררה התפעלות וקריאות רמות. חידוש טכנולוגי זה משך את לבם של מבוגרים וילדים כאחד.

חידוש נוסף שעורר סקרנות כללית, הייתה הקמתו של גורד שחקים ראשון בעיר, בסמוך לבניין קולנוע "שמשי", מיקומו היה בכיכר רחבת ממדים במרכז מסחרי סואן. הרחובות מסביב לכיכר היו מן המפוארים בעיר. המונים התאספו שם על מנת להתבונן בבניית רב הקומות, שנבנה בשיטה אמריקאית חדישה שעוד טרם נראתה בעיר. ראשית הוקם והולחם שלד פלדה ענקי, ופועלים עמלו על הפיגומים במלאכת ההלחמה כשעל פניהם מסכות מוזרות לצורך הגנה. אור בוהק ומסנוור ניתז בשעת ההלחמה, ניצוצות רבים נפלטו והתפזרו לכל עבר מעמדות העבודה הרבות. פיגומים ניידים עלו וירדו מקומה לקומה ממונעים על ידי מנופים, שוב חידוש שלא נראה בעבר. השלד גדל וצמח במהירות מדהימה בהשוואה לשיטות הבנייה המקובלות. בסמוך לדירתנו נבנה בניין חדש שבנייתו נמשכה שנים ארוכות, הלבנים וחומרי הבניין הועלו באמצעות מנופים ידניים, וכשהושלם שלד הגג, תלו עליו הבנאים זר פרחים גדול, כנהוג.

מדי פעם לקחה אותנו אימא למרכז העיר לבקר את בני משפחתה. בדרכנו היינו עוברים בכיכר המרכזית, שם עמדנו שעה ארוכה והתבוננו בבניין החדש שהלך וצמח לגובה במהירות.
בהזדמנות אחרת, לאחר שראיתי צילומים ממרכז העיר ניו-יורק עם בנייני ענק שהתרוממו לגובה רב, שאלתי את אבי כיצד ניתן לבנות בניינים כה גבוהים ולהבטיח את יציבותם, התקשיתי להבין זאת. אבא הסביר שהבניינים הענקיים שנבנו במאה הקודמת נבנו על בסיס שלדי פלדה שהולחמו מחלקי פלדה רבים והוכנסו עמוק בקרקע כשהם מחוזקים על ידי בטון שעם התקשותו היה חזק כפלדה. כל הסיפור הזה נשמע לי מעט דמיוני, על כן צפיתי בעניין רב אחר תהליך הבנייה של רב הקומות עד שעמד על תלו.

כשביקרתי לראשונה בשנות השמונים בניו-יורק והסתובבתי בין בנייני הענק המתנשאים אל השחקים, התקשיתי לראות את קצהו העליון של הבניין. אדם מתגמד ליד בנייני הענק, הרחובות רבי המסלולים נראו צרים כבתוך יער ענקים, שמרחוק נדמה היה כאילו הם נושקים זה לזה. בצל מגדלים אלה הכל נראה צפוף וגמדי, אלא שזוהי אשליה אופטית בלבד.
מתכנני העיר חשבו היטב על העתיד ויצרו מרחבי מחיה גדולים למיליוני אנשים ולכלי רכב רבים הפוקדים מדי יום עיר מיוחדת זו, שאין כדוגמתה בשום ארץ אחרת.

בניו-יורק לומדים להכיר את גדולתו וגאוניותו של האדם, השואף לקידמה ופורץ את גבולות הדמיון בהישגיו למען האנושות. כיום בונים מגדלים מצופים בזכוכית במגוון צבעים. קרני השמש המשתקפות בקירות הזכוכית, מהזריחה ועד לשקיעה יוצרות משחק צבעים מדהים ביופיו, מחזה עוצר נשימה.

עיר הולדתי היא בת יותר מאלף שנה, הבנייה בה הושפעה מהסגנון שבו נבנו ערי גרמניה בנות גילה. מרכז העיר העתיקה מאפיין את הבנייה הצפופה מהמאה ה-17 ובה כיכר עם בניין עירייה מפואר בסגנון ייחודי. בסביבה הקרובה מרבית הבניינים נבנו במאה ה-18, בניינים מעוטרים שקירותיהם מעוצבים לרוב מאבנים כהות.

הבית שגרנו בו לאחרונה נבנה בראשית המאה ה- 20, בן ארבע קומות, שתי דירות בכל קומה.
תמונות נוספות מנוף ילדותי; האחת קשורה בתחבורה שעוררה אף היא את סקרנותי כילד;
בימי ילדותי סוסים שימשו להובלת מטענים כבדים וקלים מכל הסוגים וכמובן להובלת אנשים שנזקקו לכרכרה. הכרכרה שימשה כמו מונית, כלי תחבורה עירוני. מכוניות פרטיות נראו כבר אז

ברחובות העיר, אבל לא כמראה שכיח. בסוף שנות השלושים גדל מספר המכוניות והמוניות שנראו בכבישים. הכרכרות נהגו להמתין בתחנות מסודרות שמוקמו בפינות רחובות שקטים שגבלו ברחובות המרכזיים. גם ברחוב שלנו רחוב קוחנובסקי, ניצבה תחנת כרכרות. בסביבתן תמיד נדף ריח סוסים וגלליהם הרמוסים תחת פרסותיהם. כלי התחבורה המרכזי היה כמובן החשמלית ששירתה את מרבית אזורי העיר מקצה לקצה.

כתלמיד, נסעתי מדי יום מרחק רב לבית הספר ובחזרה הביתה. הנסיעה בחשמלית הייתה אהובה עלי גם אם לעתים נאלצתי לעמוד במשך כל הנסיעה.

יותר מכל גיליתי עניין במכוניות, בעיקר בצורתן ובמבנה החיצוני שלהן, אהבתי גם לצייר אותן. תשומת ליבי התמקדה במכוניות בעלות קווים מעוגלים ומעודנים שמצאו חן בעיני. לעומת זאת, לא אהבתי את הדגמים בעלי המבנה המרובע שדמה לקופסה.

התנעת המנוע נעשתה בעזרת ידית מיוחדת, שהתחברה אל חזית המכונית בחלקה התחתון. לעתים התבוננתי באנשים שניסו להתניע את מכוניותיהם בלא הצלחה. מלאכת ההתנעה לא הייתה קלה ותבעה מאמץ גופני. מדי פעם, לאחר שהמנוע סוף סוף החל לעבוד, קפצה ידית ההתנעה בעוצמה רבה מידי המפעיל ולא פעם פגעה בו.

19.02.2000

לא זכור לי שהורי נסעו אי פעם בכרכרה בעיר הולדתי, אבל במקומות הנופש שבהם בילינו, שימשה אותנו הכרכרה לטיולים. לנו, הילדים הייתה הנסיעה בכרכרה חגיגה אמיתית. באלבומי התמונות המשפחתיים, תצלומים רבים מראים את ארבעתנו ישובים בכרכרה רתומה לסוס יפה זקוף ראש, המקושט במיטב הקישוטים המסורתיים של אזורי ההרים, וכמובן גם העגלון בלבוש מסורתי. אהבתי מאוד להתבונן בתצלומים, הם הזכירו לי חופשה נהדרת בחיק הטבע עם הורי ואחי הצעיר.

הנסיעה בכרכרה אל חיק הטבע ואל ההרים בפרט, הייתה עבורנו, הילדים, אטרקציה מיוחדת, חוויה מרגשת. הכרכרה הובילה אותנו אל תוך נופים נסתרים, בין יערות וגאיות שבהם זרמו נחלי מים בשצף קצף מטה אל העמק. אוויר ההרים היה צח ומהול בריח יער עצי מחט מוריקים. הירק הרב שצמח ועלה מתוך אדמת היער, המים הזורמים לאורך שבילי ההליכה, כל אלה שבו את מבטנו הסקרניים, ריתקו אותנו אל מראות נוף עוצרי נשימה. מדי פעם עצרנו כדי להזין את עינינו, שלא ידעו שובע. בין היתר, אהבנו לטבול את ידינו במים הזורמים ששכשכו בעליזות והעלו קצף מדי פעם, שעה שנתקלו במכשול. המים היו קרירים מאוד, אך זה לא מנע מאיתנו לשחק בהם ולראות את זרימתם המשתנה שעה שאנו טובלים בהם את ידינו.

ידענו שלאחר הליכה וטיפוס מעלה, נגיע בצהרים אל פסגת אחד ההרים שעליו ממוקמת מסעדה הררית טיפוסית. מבנה המסעדה עשוי כולו עץ חום כהה, בסגנון אופייני לאזורי ההר. הארוחה כללה שניצל ענקי ועסיסי שטעמו נפלא, תפוחי אדמה קטנים מבושלים, מתובלים בחמאה ומצופים במעט ירק קצוץ בתוספת מיני ירקות מבושלים, שאותם לא אהבתי. גם שתייה קלה נכללה בתפריט, גזוז בטעם תפוזים, אורנגידה שאהבנו מאוד, ארוחה מלכותית ובדיוק לטעמי.

אני עדיין מלקק אצבעות, כשאני נזכר בטעמו הייחודי של השניצל ממסעדת ההרים. אינני יכול להצביע על אף מסעדה שבה אכלתי אי פעם שניצל שטעמו דמה לזה שבמסעדת ההרים.

מטבע הדברים חולפת הילדות ללא שוב ומעוררת נוסטלגיה וגעגועים. נראה שלתקופה זו אין תחליף וריחות אוכל אהוב וממתקים, מעוררים בלב אדם חוויות נושנות מילדותו. לכן גם טעמו של השניצל הטוב ביותר, לא יוכל להתחרות עם הטעם של אז, כל שנותר הם הזיכרונות.

החופשה בהרים עם הורי הייתה חוויה בלתי נשכחת. לא היה זה רק חופש מלימודים, בלי שיעורים ובנוף שונה, שהרי גרנו באזור מישורי, אלא שחופש עם אמא ואבא באווירה חופשית ונינוחה, ללא מחיצות, הייתה לב האושר. היה זה זמן שבו הורי התפנו לעצמם וגם לנו, כדי לבלות במשותף בחיק הטבע. הייתה זו הזדמנות לגלות את יופיו הייחודי של הטבע, לרוץ ולהשתובב בין הגאיות והעצים שמסביב, לגלות ולקטוף פירות יער שונים מהשיחים בתוך הצמחייה הסבוכה, פירות המוכרים לנו, ילדי העיר, רק מן השווקים. והנה כאן יכולנו לקטוף אותם במו ידינו, לשטוף אותם במים הצלולים הזורמים בסביבה ולאכול אותם טריים טריים. זכר חופשות נפלאות אלו נחרת עמוק בליבי.

אחרי הליכה ממושכת בשבילי היער, היינו מגיעים אל פסגת ההר. לפנינו נפרש משטח ירוק וצבעוני, סביבנו התגלו פסגות ההרים הגבוהים המכוסות בשלג לבן, בוהק, בשמש הזוהרת. מראה מהמם ביופיו. רבים מהמטיילים נהגו לעצור לצלם את הנוף, לנשום עמוק את אוויר ההרים הצח והמרענן. העייפות הייתה נעלמת באחת ומבטינו חלפו ועברו על פני ההרים הגבוהים המתנשאים לגובה במרחק רב מהמקום שבו ניצבנו. לאחר ששבענו ממראה עינינו המרהיב, חשנו רעב פתאומי כתוצאה מההליכה באוויר הצח, אבל היה עלינו להמשיך עוד כברת דרך עד למסעדה. כשהתקרבנו אל בקתת העץ, קידמו את פנינו ריחות תבשילים מעוררי תיאבון.

21.02.2000

הריחות המפתים של מאכלי מסעדת ההר הפיצו את "הבשורה" למרחוק והגבירו את קצב ההליכה שלנו ושל כל המטיילים. המסעדה המתה מקולות ילדים, מבוגרים ומצקצוק כלי האוכל. הורי אמנם התקשו למצוא שולחן פנוי, אבל המלצריות והמלצרים הזריזים דאגו לפנות במהירות שולחנות שהתפנו. כעבור כמה רגעי המתנה בקרב הקהל הרב והרועש, ישבנו באווירה המיוחדת של מסעדת ההרים. מלצרים נשאו מגשים עמוסי אוכל מהביל, הגישו בזריזות צלחות ענקיות ונעלמו חיש בפתח המטבח. כל אלה עוררו את סקרנותנו ולכן ההמתנה לא הפריעה לנו. עד מהרה עמד לרשותנו שולחן נקי וערוך. תיאבוננו כמובן לא ידע שובע, היינו רעבים מאוד ואכלנו בהנאה גלויה.

יצאנו לטייל בחיק הטבע עד כמה שניתן. הורי נזקקו למעט מנוחה. הטיולים הרגליים היו כרוכים בלא מעט מאמץ ואי אפשר היה להגיע בכרכרה לכל מקום. מסלולי טיול בהרים כרוכים בטיפוס, רק הדרך חזרה קלה יותר כי היא ברובה ירידה, כך שאין הדבר דומה להליכה במישור. אנחנו הילדים אף פעם לא התעייפנו ולא שבענו, לא כן המבוגרים. החופשות בהרים היו חוויות בלתי נשכחות עבורי, אני אוצר אותן בתוכי עד היום וכך אני יכול לשחזר את הפרטים מאותם ימים.

חופשה בהרים הרחוקים כרוכה בנסיעה ארוכה ברכבת מהירה, חוויה אהובה על כל ילד; לעקוב אחרי דהירת הרכבת. נסיעה ברכבת המהירה נחשבה בעיני לחוויה מרתקת. קרונות הרכבת המהירה שונים מקרונות רכבות הפרברים; צורתם, אורכם, חלונותיהם הרחבים, חיבורי הקרונות, כל אלה יצרו רושם הדור בעיניי. נסיעה בקרון כזה הפכה לאירוע חגיגי ויוצא דופן. בקרונות הרכבת המהירה היו תאים עם דלתות הזזה ומושבים מרופדים נוחים לישיבה. אחי ואני כבשנו את המקומות ליד החלונות ולא חדלנו להתבונן בנוף החולף על פנינו במהירות.
אהבתי את משק הגלגלים שליווה אותנו לאורך כל הנסיעה. השקשוק השתנה בהתאם למהירות הנסיעה. עקבתי אחר השינויים בקצב במיוחד כאשר הרכבת יצאה מהתחנה, החלה להגביר את מהירותה ככל שהתרחקה ממנה.

22.2.2000

משאת נפשי מאז היותי ילד ועד בגרותי, הייתה לראות את הרכבת לכל אורכה תוך כדי נסיעה. הזדמנות כזו ניתנה לי בעת פניות חדות, אז אפשר היה לראות את הרכבת לכל אורכה, כולל הקטר, הצלחתי אפילו לספור את הקרונות. מבנה הקטר משך את תשומת ליבי, הבחנתי בהבדלים בין הקטרים וגיליתי שגודל הקטר ומבנהו מותאמים לתפקידיו. בתחנות הגדולות עסקו קטרים קטנים בהעברת קרונות ממסילה למסילה, או שימשו כרכבות נוסעים למרחקים קצרים, כרכבות הפרברים של היום.
קטרים גדולים פעלו בקווים ארוכים, כולל רכבות משא שגררו אין ספור קרונות. יותר מכל הרשימו אותי הקטרים של הרכבות המהירות, בגלל המבנה המעניין שלהם.
אהבתי להתבונן ברכבת המהירה נוסעת וחולפת ביעף בשצף קצף, היה זה ריגוש גדול עבורי. חוויה כזו לא ניתן לחוות בתחום העיר גם לא בקירבת תחנת הרכבת. תחנת הרכבת לא הייתה מרוחקת מביתנו, בדרכנו אל העיר עם אימא היינו חולפים על גשר גדול שמתחתיו עברו מסילות רכבת רבות ואפשר היה לראות רכבות יוצאות ונכנסות במהירות נמוכה.

מבנה הקטר של הרכבת המהירה היה גבוה וארוך יותר, ארובותיו נמוכות, כמעט בלתי נראות. גלגליו ענקיים, גופו העליון מזכיר טיל של ימינו השועט קדימה במהירות. מעיני ילד נחשב הקטר ליצירה אדירה מלאת עוצמה והוד.

24.2.2000

באחת מחופשות הקיץ שלנו, נפלה בחלקי הזדמנות לעמוד בקירבת רכבת מהירה שטסה בדהרה. היה זה כשבילינו בכפר נופש במרחק לא רב מן העיר. הכפר שכן בין יערות וטבל בשדות ירוקים ובמטעי פירות. בקירבת הכפר עבר קו מסילת ברזל מרכזי שעליו נסעו גם רכבות מהירות. הרכבות המהירות עברו בשעות קבועות דרך תחנת הכפר. ליד מחסום המסילה, התאספו בשעה קבועה ילדים רבים שבאו כמונו לחזות בענק החולף במהירות מסחררת על פנינו ונעלם תוך שניות אחדות.

לפני התחנה השתרע יער גדול שדרכו עברה המסילה. כבר ממרחק ניכר נשמעה צפירת קטר. הדיה עלו בגלים שהתפשטו ונבלעו במרחב. היער יצר "אקוסטיקה" שאפיינה כנראה אזורים מיוערים. בשטח הפתוח, נעלמה הצפירה במהירות וללא כל הד. אהבתי לשמוע את הצפירות המהדהדות, דימיתי אותן למנגינה.

הצפירה בישרה את בוא הרכבת, ואנחנו המתנו בדריכות עד שלפתע נגלתה לעינינו, גלגליה הסתובבו במהירות עצומה וברעש מחריש אוזניים שהרעיד את הכביש ואת כפות רגליי. נוסעים רבים נראו מנופפים לנו לשלום מן החלונות. קינאתי בנוסעים, כל כך רציתי לנסוע ברכבת המהירה, זה היה חלומי. במהלך החופשה, חזרתי עם אחי מדי יום למחסום הרכבת כדי לא להחמיץ את דהירתה המהירה. מהירותה הפליאה אותי, התקשיתי להבין כיצד גוף המונע בפחם ומושך קרונות כה רבים, מסוגל לפתח מהירות כה גבוהה.

בסופו של דבר הגיע היום המיוחל שבו נסעתי ברכבת המהירה; היה זה כאשר החליטו הורי לבלות את החופשה הבאה שלנו בהרים. עיר הולדתי שכנה במישור, הרחק מאזורי ההר, מה שזיכה אותי סוף סוף בחוויה שלה ציפיתי כל כך. התרגשות רבה אחזה בי שבועות רבים לפני מועד צאתנו. הזמן זחל לאטו אם למדוד על פי ציפייתי. בימים האחרונים לפני צאתנו, התחלתי לספור את הימים. כשקרב יום הנסיעה, החלו ההכנות לאריזת המזוודות, הורי דאגו לכל הדרוש לחופשה בת כמה שבועות. הם עמלו על מלאכת האריזה כשסימון המזוודות ונעילתן חתמו את ההכנות. למחרת, נסענו לתחנת הרכבת, אינני זוכר אם נסענו לתחנה במונית או בכרכרה, הכל פרח מזיכרוני, אבל אני זוכר היטב את ההמולה בתחנה ואת הרציף ההומה אדם. חיש מהר מצאנו את מקומותינו ואנו הילדים התיישבנו כמובן ליד החלון. המזוודות הועלו למדפים שמעל המושבים, המעילים נתלו על ווים מיוחדים. כל שנותר הוא להמתין לשריקת הסדרן, שייתן את אות היציאה לדרך. היינו דרוכים כקפיץ לקראת הנסיעה שלה ציפינו ממושכות, והנה זה קורה, אנו ישובים עם הורינו בתא מרווח, בקרון הרכבת המהירה, חגיגה של ממש.

שריקת הקטר בישרה את היציאה לדרך. לאט, לאט פילסה הרכבת את דרכה בין המסילות הרבות שלצדנו. ככל שהתרחקנו גברה מהירות הנסיעה, בתי העיר הלכו ונעלמו, מפנים את מקומם לגינות שבהן בילו תושבים רבים את ימי הקיץ בגידול ירקות ופירות. בכל גינה היה גם מבנה קטן ששימש למנוחה ולאחסון, לקראת ערב חזרו הנופשים לבתיהם. לאחר מכן נפרשו לפנינו מטעים, שדות מוריקים, ופרות נראו רועות במרעה, נוף כפרי שליו. לפי הקצב שבו חלפנו על יד עמודי התקשורת הצמודים למסילה, היה ברור שהרכבת הגבירה את מהירותה, והמרחק בין העמודים הלך והצטמצם. סממן נוסף שהעיד על מהירות הנסיעה הוא שקשוק הגלגלים שהשתנה בהתאם למהירות.

העדפתי את הקצב המהיר, האופייני לרכבת מהירה, רציתי לחוש את המהירות, ולראשונה כנוסע ולא כמי שעומד ליד המחסום בעיניים כלות. ההנאה הציפה אותי ורציתי למצות אותה עד תום. לאורך כל הנסיעה הקשבתי למנגינת הגלגלים. הרכבת המהירה עצרה רק בערים הגדולות וחלפה על פני ישובים קטנים. רציתי מאוד לראות את הרכבת לכל אורכה, כולל הקטר. הייתי סקרן לדעת, אם גם הקטר שלנו הוא מהדגם שראיתי בכפר הנופש. מדי פעם היו לרכבת פניות, אבל ברוב המקרים לא נתאפשר לי לקלוט במבטי את הרכבת בשלמותה.

לבסוף, בא הרגע המיוחל והצלחנו באחת הפניות החדות לתפוס במבטנו את כל הרכבת ואף הספקנו לספור את הקרונות. כן, הקטר שלנו היה בדיוק מהדגם שהרשים אותי, ובאתי על סיפוקי.

26.2.200

הרכבת דהרה ועצרה רק בערים הגדולות, חלפנו על פני עיירות וישובים כפריים רבים. ככל שנסענו דרומה עברנו באזורי תעשייה צפופי עיירות. ארובות רבות שעשן שחור היתמר מהן נראו לאורך מסלול הנסיעה, לצדו, בנייני מפעלים, שמרביתם נבנו מלבנים אדומות. הרי פחם היו פזורים בצפיפות. עברנו על פני רשת מסילות ברזל צפופה שעליה הייתה תנועה רבה של רכבות משא, שבחלקן היו עמוסות פחם. בתי המגורים ניצבו אפורים וכהים. כל הסביבה התאבכה בעשן, בתי חרושת מפוייחים ורשת מסילות הברזל לא הוסיפו הוד למקום. יחד עם זאת, המסילה שקקה חיים, פעילות רבה של קטרים קטנים שעסקו בהעברת קרונות ממסילה למסילה, פועלים שעבדו בתיקונים בקווים וכמובן רכבות מכל הסוגים בדרכן אל יעדיהן. באזור דחוס והומה בפעילות, האטה הרכבת שלנו וכך התאפשר לי להתרשם ולקלוט את המתרחש. לראשונה, ראיתי את ערי התעשייה מצד עורפן, ללא שדות ירוקים ובלא יערות, אלא רק מסדר ארובות עשן ובתי חרושת.
הרכבת המשיכה בדרכה, שדה הארובות הלך והתרחק ושוב נסענו בתוך טבע ירוק. כעבור זמן מה חשנו בשינויים קלים בנוף והרחק באופק הצטייר קו רכסי ההרים. ממרחק נראו קווי ההרים במטושטש, כעוטים ערפל, למרות מזג האוויר הנאה.
השטח החל להשתנות, המישור פינה את מקומו לגבעות מוריקות שהחלו לצוץ פה ושם. עתה כיסו הגבעות את השטח ודחקו את המישור. נסענו בעלייה מתונה, מספר הפניות גדל והמסילה התפתלה בין הגבעות, שבחלקן היו מיוערות ובעלות צורות וגבהים שונים. הגבעות הראשונות שעל פניהן חלפנו, דמו לכיפות ירוקות. נסענו לאט בין רכסים, הקווים הרכים המעוגלים נעלמו, וההרים גבוהים יותר שצורתם מחודדת נחשפו למולנו. מדי פעם נראו במדרונות סלעים ענקיים.
צמרות ההרים היו משופעות בצמחייה סבוכה ובעצים, כך גם המדרונות והגאיות שהיו בצמוד למסלול נסיעתנו. ככל שהעפילה הרכבת אל ההר, כן האטה את מהירותה. יותר ויותר פניות חדות זימנו לנו שוב את המראה הנכסף של הרכבת לכל אורכה. גילינו שלא רק קטר אחד נמצא בחוד הרכבת אלא קטר נוסף הוצמד לקרון האחרון. עשן סמיך נפלט מארובות הקטרים והעיד על המאמץ הנדרש להעלות משא כבד כזה אל מרומי ההרים. עקבתי בדריכות אחר התקדמותנו, ושמתי לב שבשטח הררי הרכבת משתפלת בין ההרים ובתוך הגאיות והעמקים הצרים. הנוף נעשה פראי יותר ככל שהעפלנו, הנוף ריתק אותי, כילד שגדל באזור מישורי לא נתקלתי מעודי באזור מיוער שמזכיר ג׳ונגל.
חוויה מרתקת נוספת ציפתה לנו בהמשך, כשעלינו על גשר צר מאוד, שנבנה מעל תהום עמוקה וחיבר בין שני הרים שתהום הפרידה ביניהם. הגשר היה כה גבוה, צר וארוך עד כי נדמה שהוא מרחף באוויר. בניגוד לגשרי רכבת שהכרתי מהמישור, שהיו עשויים מאבנים גדולות ומרובעות או ממתכת, נתמך הגשר בעמודים ארוכים וצפופים שבסיסם בעומק, והם שואפים מעלה לנקודת ההתחברות עם חלקו העליון של הגשר במבנה קשתי מחודד. גשרים אלה כונו בשם ״אקוודוקט״ בגלל הדמיון לאמות המים הרומיות הפזורות ביבשות שונות, כולל בארץ.
חלפנו על גבי כמה אקוודוקטים בעלי מסלול אחד בלבד. בכל פעם שהתקרבנו לגשר, האטה הרכבת עד שחלפה על פניו. למען האמת, קצת חששנו, בנסיעה כה איטית יכולנו להתבונן היטב במראה עוצר הנשימה שנתגלה לפנינו, להעיף מבט חטוף אל התהום העמוקה, המסולעת והשסועה. אורכם של העמודים שירדו בחלקם לתחתית התהום, הציתו את הדמיון שלנו, מייד התעוררה השאלה כיצד בונים גשר המחבר בין שני הרים בשטח כה קשה. התקשיתי לתפוס כיצד הצליחו אנשים להתגבר על איתני הטבע, כיצד בנו גשר לגובה כה רב, הנראה כמרחף ועוד מסוגל לשאת רכבת.
אילו לא הייתי בין נוסעי הרכבת, הייתי חושב שמבנים כאלה הם דמיוניים בלבד, חומר טוב לספרי ילדים. נסיעה זו הייתה לאחת החוויות הבלתי נשכחות, מה גם שבהמשך היו צפויות לנו הפתעות נוספות. נשארנו מרותקים לחלון עד לתחנה הסופית, לא רצינו להפסיד שום פרט, מאחר שהנופים הלכו והשתנו ככל שהמשכנו לטפס מעלה. עתה נסענו בין ההרים הגבוהים שחלקם היו מכוסים ביער צפוף, פה ושם בצבצו במרחק פסגות גבוהות ומחודדות, חלקן הסתתרו בתוך עננה. התקרבנו ליעד שלנו והתחלתי לחוש את ריח החופש באוויר.
ילדים יודעים לשמוח, במיוחד אם זימנו להם החיים הורים שיודעים להעניק חוויות איכותיות כמו אלה שזכינו להם אחי ואני.
אמת זו גיליתי מאוחר יותר, כשנתקלתי לראשונה בילדי פליטים, שגורשו אל מעבר לגבול בחוסר כל על ידי הנאצים. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה גם אנחנו הפכנו בן לילה לפליטים חסרי כל. אז הצטיירה ילדותי כחלום דמיוני ולא כמציאות שחוויתי בחיק משפחתי. התחושה שהילדות שאני זוכר ומנסה לשחזר כאילו לא הייתה מעולם התחזקה בי, ויותר ויותר נדמה לי שמדובר באגדה רחוקה.
השבר שפקד אותנו היה כה עצום, שקשה לי לתפוס עד עצם היום הזה שאני בעצם מספר על עצמי. ככל אדם מבוגר, גם אני מתגעגע לימים שבהם חשתי מוגן ובטוח.

בהיותנו הורים, מבינים אנו עתה מה יקר האוצר שהעניקו לנו הורינו, מה רב ערכו ללב ולנפש שעה שהתמודדנו במציאות עגומה כמו זו שנקלענו אליה ואנו אז רק ילדים. כיום, ברור לי יותר מאי פעם שבזכות הבסיס הפנימי האיתן שקיבלתי בילדותי הצלחתי להגיע עד הלום.
הסברתי לבתי ולבני לא פעם, שקטונתי מלהעניק להם, ולו גם חלק קטן מהאוצרות שקיבלתי מאמי ואבי. למרות זאת, אני מאמין שהצלחנו, אישתי ואני, להעביר לילדינו את המשמעות החיובית של החיים, את המטען המוסרי שקיבלנו מהורינו בשנות ילדותנו המאושרות.

28.02.2000

אני מפליג לתקופה מוקדמת יותר בילדותי. אני נזכר בשם האומנת שלנו, ויקטוריה, שכשמה כן היא ייצגה את ניצחון הטוב שבאדם, נפש חמה ולב אוהב שידעה לתת ולא לקחת. היא הייתה אישה ערירית, לא צעירה וקתולית אדוקה, לבושה תמיד בשחור, כמעט נזירי. היא מעולם לא ניסתה להציג את אדיקותה באמונתה בפנינו, אלא שמרה אותה בקפדנות לעצמה בלבד. ויקטוריה גרה אצלנו, וידענו שימי ראשון שבהם נהגה ללכת לכנסייה הם ימיה החופשיים. מבחינתנו, ויקטוריה הייתה מטפלת אהובה ואוהבת שנקשרה מאוד לאימא. היא הרגישה אצלנו כבת בית, טיפלה בנו במסירות ובחום מאז היוולדנו ועד הגיענו לגיל בית הספר.

1.03.2000

כשעזבה אותנו, הייתה ויקטוריה כבר אישה מבוגרת, אך שמרה על קשר עם משפחתנו עד לגירושנו עם פרוץ המלחמה. היא דאגה מאוד לגורלנו ומן הצפוי לנו. למרבה הצער, תפילותיה למעננו לא הועילו. אחי ואני היינו כל עולמה. לבושה השחור והשמרני לא יכול היה להסתיר את טוב לבה. כך אני זוכר אותה, פנים חביבים ומבטים המביעים אהבה ורק אהבה. היא הייתה אישה צנועה ויוצאת דופן שלא דרשה לעצמה דבר, רק נתנה מעצמה ללא גבול.
היום יותר מתמיד יודע אני לעריך את המיוחד באישיותה של ויקטוריה, במיוחד כשאני משווה בינה לבין המטפלות של נכדי ומבין מה רב הנכס שזכינו לו אז.

3.3.2000

אני נזכר בסיפור קטן עליז ובלתי נשכח שקשור בוויקטוריה שעדיין מעלה חיוך על פני. אחי ואני ישבנו באמבטיה, הורי יצאו וויקטוריה נשארה איתנו. כמו כל הילדים נהנינו מהאמבטיות ומהשהיה במים. הייתי אז אולי בן חמש, אינני בטוח, אבל ערב זה לא מש מזיכרוני, אולי בגלל ייחודיותו וההנאה הכרוכה בו. לאבא היה אח צעיר, פסנתרן במקצועו, שגר בשלזיה העילית הרחוקה, בעיר קטוביץ'.
דודי ביקר אצלנו מדי פעם אם כי נהג להודיע על בואו מראש. בערב זה, הוא התדפק על דלתנו בהפתעה, שכן אילו ידעו הורי, לא היו יוצאים מהבית.
כששמענו את צלצול הפעמון, חשבנו שמדובר ברוכל המבקש למכור את מרכולתו. השעה הייתה אמנם מאוחרת, אבל לא העלנו על דעתנו רעיון אחר, וויקטוריה ניגשה לבדוק מי בדלת. היא פתחה את הדלת כדי הצצה בלבד. האדם שעמד בחוץ לא דמה כלל לרוכל, הוא היה גבה קומה, לבוש היטב ודיבר בשפה שלא הייתה מוכרת לוויקטוריה, בין היתר פלט מילה בפולנית רצוצה. היא הבינה רק מילה אחת, "שפילקס", שפירושה מחטים.
דודי התבדח והציג עצמו כרוכל, אבל הופעתו ולבושו לא הסגירו רוכל מצוי. על אף שלא היה זה ביקורו הראשון של דודי בביתנו, ויקטוריה לא זיהתה אותו, היא חשבה שמדובר באורח, אלא שלא יכלה לתקשר איתו. היא לקחה אותי אל דלת הכניסה, לראות אם אני מכיר את האיש, היא הבינה ששפתו גרמנית וסביר שהוא מכיר את הורי.
כשראיתי את דודי האהוב מבעד לדלת שנפתחה לרווחה לכבודו, קפצתי משמחה ותוך שניות הייתי בזרועותיו. דודי היה אדם מיוחד ובעל אישיות מרשימה בעיני. ויקטוריה הייתה נבוכה כשהתברר לה שמדובר באחיו של אבי, אבל דודי הרבה לחייך, התמקם בסלון, וביקש שתייה, ואז ויקטוריה נרגעה. גם אחי הצטרף לחגיגה וכבש את דודי, שנינו נצמדנו אליו, לא רצינו לעזוב אותו. דיברנו והרבינו לצחוק על ההפתעה הצפויה להורי בשובם אל הבית. הורי היו קשורים מאוד לדודי, כל ביקור שלו היה בחזקת חוויה וחגיגה לכולנו. הוא מילא את הבית בצלילי מוסיקה נפלאים בהיותו מוסיקאי בלב ובנפש. איש מרשים, לבוש בקפידה, גבה קומה, בעל בלורית האופיינית לאמנים. אני זוכר כשהלכנו יחד ברחוב, הוא תמיד זכה למבטי העוברים והשבים, התרשמתי שהוא גם נהנה מכך.

דודי הפליא לנגן על פסנתר ואני נהגתי לשבת לידו ולהתענג על נגינתו, מבטי מרותקים לאצבעותיו הזריזות המרחפות על הקלידים באלגנטיות מעוררת השתאות. אצבעותיו הפיקו צלילים שמימיים, שכבשו את לבי בעודי ילד. היו אלה רגעים יפים וגדולים שאצרתי בתוכי.
דודי העניק לי חוויות מוסיקליות בלתי נשכחות, והוא פתח בפני אשנב לעולם המוסיקה. בעזרת אישיותו רבת הקסם ונגינתו המופלאה, נבטה אצלי האהבה למוסיקה תזמורתית ולשירה קלאסית שליוותה אותי כל חיי. את הפסנתר הכרתי באמצעות נגינתו, זכות גדולה שנפלה בחלקי, לשמוע אותו מנגן להנאתו ולהנאת כל המשפחה. כשעבר לנגן שירי שוברט, שומן, ברהמס ומוצרט הנפלאים, האהובים על שניהם, נהגה אמי להצטרף אליו בשירה.
אימא למדה לנגן על פסנתר ואהבה לשיר, בדרך כלל ליוותה את עצמה בנגינה, אך כשדודי היה אצלנו, היה מלווה את שירתה ואני הייתי מהופנט מהם, מקשיב לשירי האל-מוות המרגשים של המלחינים הדגולים, שכבשו את לב העולם ואת לבנו.

3.3.2000

התנאי היחיד שהעמדנו אחי ואני על מנת שנסכים ללכת לישון, הוא שדודי ישמיע לנו כמה נעימות. הוא כמובן נענה למבוקשנו והתיישב ליד הפסנתר. כשסיים, זכה לחיבוק לילה טוב, ואנחנו מאושרים ומרוצים הלכנו לחדרנו, היישר למיטות. על אף שחוויה זו אירעה לפני שנים כה רבות, היא עדיין מרגשת אותי ומגלה טפח מהתפתחותי הרוחנית והנפשית. זה החיבור שקושר את רגשותיו של ילד רך בשנים אל היופי, אל המילים הנהדרות שמאחורי הצלילים, מתנה שקיבלתי ולקחתי איתי למסע חיי.
אחד הדברים שבהם רציתי יותר מכל הוא שהורי ייקנו לי רכבת חשמלית. רכבת כמו זו שהוצגה לראווה בחנות צעצועים גדולה שלידה עברנו מדי פעם בדרכנו העירה. בכל פעם נאלצה אמי לעצור ולהמתין לנו ליד חלון הראווה, כדי לאפשר לנו להתבונן ברכבת החשמלית, שנראתה בדיוק כמו רכבת אמיתית. קטר מושך קרונות נוסעים, חולף במהירות רבה על מעגל פסי רכבת.
בדרכה חלפה רכבת הצעצוע בתחנה, על פני בתי מגורים, על פני עצים וכמובן על פני רמזורים שכיוונו אותה למסלולים נוספים. חלמתי על רכבת כזאת ורציתי בה יותר מכל צעצוע אחר, אלא שהורי לא נענו לי, חרף נדנודי הממושכים. בסופו של דבר הסתפקתי ברכבת קטנה שהופעלה על ידי קפיץ הנמתח בעזרת מפתח.
נהגנו להתעכב ליד חלון הראווה בכל פעם שחלפנו לידו, בתקווה נסתרת שמא ישנו הורי את דעתם. הרכבת המכנית שקיבלנו הייתה מאכזבת ביותר. חלקיה היו קטנים, מספר קרונות מצומצם כמו ברכבת הפרברים. מסלולה היה קצר מאוד, בלי תוספות שאפשרו לגוון את המשחק. רכבת זו נסעה רק לכיוון אחד, ולא ניתן היה לתמרן את נסיעתה אלא בגבולות המעגל הקטן.
הקטר נועד לנסוע קדימה ולא אחורה וזה היה משעמם. מאחר שלא הבנו כיצד פועל המנגנון הקפיצי, חשבנו לתומנו, שניתן לסובב את המפתח לשני הכיוונים, בדיוק כמו מפתחות המשמשים לנעילת דלתות, וניסינו לסובב את המפתח לצד השני. כמובן שניסיון זה לא עלה יפה, הקטר סירב לנסוע לאחור והפעם גם לא נע קדימה, הרכבת התקלקלה ביום שקיבלנו אותה. הייתה זו רכבת המשחק הראשונה והאחרונה שלנו.
כמובן שרצנו מייד לאימא לבשר לה על התקלה, אלא שהיא לא יכלה לעזור לנו. היה טוב לו שאלנו אותה לפני שסובבנו את המפתח בכיוון ההפוך, אלא שלא עלה על דעתנו שאנו מקלקלים את הרכבת שרק קנו לנו.
היינו מבוהלים, חששנו שאימא תכעס, אך היא לא כעסה, רק הסבירה שהרכבת החשמלית, שאותה כל כך רצינו, נועדה לילדים מבוגרים שמבינים כיצד פועל מנגנון רכבת חשמלית על חלקיו הרבים. השלמנו עם המצב, ומדי פעם עוד נעצרנו ליד חנות הצעצועים והתבוננו ברכבת דרך חלון הראווה. כאן תם סיפור רכבת הצעצועים, אך לעומת זאת, לשמחתי הרבה, נכונו לי נסיעות רבות ברכבת אמיתית, כולל רכבות מהירות.

7.3.2000

יום אחד אירע מקרה מפחיד במרחק קטן מביתנו והוא נחרת בי באימה. שריפת ענק פרצה באורווה סמוכה וכילתה את מרבית הסוסים. האורווה התפרשה על שטח ענקי ששימש גם לחניית עגלות תובלה רבות וקרונות מטען.
מדי יום, בשעת בוקר מוקדמת הוצאו הסוסים מן האורווה, נרתמו אל העגלות ואל הקרונות ויצאו אל עבודת יומם, לקראת ערב שבו למנוחת לילה. האורווה הייתה קרובה מאוד לחלקו האחורי של הבניין שבו התגוררנו. חלון חדר הילדים שלנו פנה לחצר ולגינה קטנה שלאורכה חומה גבוהה המפרידה בין המגרש ובין בנייני המגורים של הרחוב. לא יכולנו לראות את המתרחש במגרש, אבל שמענו את קריאות העובדים, את קולות הסוסים ואת רעש גלגלי העגלות והקרונות בצאתם ובשובם אל שערי המגרש.

מחלון חדרנו ראינו רק את גגות הקרונות הגדולים, ששימשו בין היתר להעברת רהיטים. בתקופה זו הובלת מטענים התבצעה לרוב באמצעות עגלות או קרונות הרתומים לגזע סוסים בלגיים, שמשקלם הכבד וממדי גופם היו גדולים בהשוואה לסוסי רכיבה ולסוסי הכרכרות. משאיות אמנם החלו להיראות ברחובות, אך היו עדיין בבחינת חידוש.

השריפה פרצה בשעת בוקר מוקדמת, התעוררנו לקול פעמוני מכוניות הכיבוי וקריאות העובדים, שניסו ככל הנראה להציל את הסוסים. ראיתי את הלהבות מתנשאות לגובה רב, וקולות מוזרים ומפחידים עלו מהאורווה העולה באש שבתוכה נלכדו הסוסים. השחר עלה, האש אמנם דעכה, אך עשן התפשט בכל הסביבה ואפף אותה בריח בשר חרוך. הורי התעוררו וחשו נרגשים לחדרנו, מחשש שהאש תתפשט אל בתי המגורים. זה לא קרה, גם לא פינו את דיירי הבתים, אבל אנו הילדים נבהלנו; אני זוכר היטב את הלהבות מתנחשלות לגובה ובמיוחד את זעקות הסוסים, שבקעו משטח האורווה ולפתע נדמו. סיפרו לנו שהאש אחזה במהירות רבה במבנה האורווה ובערמות החציר וכילתה תוך דקות ספורות את הכל עוד לפני בוא הכבאים. מלבד הלהבות לא ראינו מה קרה בשטח, אבל זעקות הסוסים וצריחות האנשים שעמלו מסביב זעזעו והפחידו אותנו מאוד.

8.03.2000

שעות אחדות לאחר שהסתיימה פעולת הכיבוי, החלו לפנות את גופות הסוסים, את העגלות ואת הקרונות המפויחים. מאחר שלא ניתן להשקיף על הנעשה מחלון חדרנו, עליתי עם ילדים אחדים, לקומה עליונה יותר ומשם צפינו בנעשה מחלון חדר המדרגות. אז נגלה לנו מחזה מחריד שהבריח את כולנו חזרה אל תוך הבית. סקרנותנו הילדותית דעכה תוך שניות, כשראינו כיצד גוררים את פגרי הסוסים החוצה. לא נזקקתי ליותר, טסתי בחזרה הביתה, אלא שמוראות תמונה זו כבר הפכו לחלק ממני.

בשריפה יוצאת דופן קיפחו את חייהם בעלי חיים ידידותיים הפועלים למען האדם מזה דורות. הסוס הוא בעל חיים שפגשתי מדי יום ברחובות והיה לחלק בלתי נפרד מנוף העיר שבה גדלתי. קשה היה לי לקלוט את כוח ההרס של השריפה.

הייתי ילד צעיר, וחיי בני אדם וחייהן של חיות היו דבר מובן מאליו. לפתע נחשפתי למראות זוועה; גוויות סוסים נגררות, חורבן נורא, אין ספק שאירוע זה השאיר רושם עמוק בנשמתי. ייתכן שזו הסיבה, שבכל פעם שנתקלתי במצעדי לפידים חגיגיים, נבהלתי וברחתי, הייתי מסתתר בחיק אימי, או אם היינו בקירבת ביתנו, רצתי תכף אל כניסת הבניין, מתרחק ככל האפשר מהלהבות שעלו מלפידי החוגגים. למזלי, לא הזדמן לי לפגוש אותם לעתים קרובות ולאחר שעברנו דירה לאזור אחר, לא נתקלתי יותר במצעדי לפידים, וכשבגרתי, אימת הלפידים נשתכחה ממני כליל.

שנים רבות לאחר מכן, בהיותי כלוא במחנה ריכוז בברלין בירת גרמניה, לשם הובאתי בפברואר 1945, סמוך מאוד לכניעת הנאצים, יצא לי לחוות שריפה נוספת. כתוצאה מההפצצות הכבדות של בעלות הברית על העיר, נהרס גם המחנה שלנו. הגרמנים הובילו אותנו למחנה זכסנהאוזן, שהיה בקירבת ברלין. בדרכנו התעכבנו במחנה צריפים ריק למשך הלילה. ספק אם מישהו מהאסירים ישן באותו לילה. מחנה הצריפים שכן על גבעה שממנה נשקפו מרחבי העיר ברלין העולה בלהבות. לאורך כל קו האופק השתוללה בעירה ענקית שלהבותיה התנשאו לגובה רב והאירו את השמים ואת כל השטח מסביב.

מחזה כזה לא ראיתי מעולם, האש השתלטה על שטחים עצומים, לאן שהפניתי את מבטי להבות משתוללות התפרצו בעוז. ממדי השריפה של העיר ברלין לא ניתנו להשוואה עם השריפה שכילתה את אורוות הסוסים ליד ביתנו, אבל כילד, היא נרשמה בתודעתי כשריפה מאיימת ורבת עוצמה.

לא כן השריפה בברלין, זו סימלה את ראשית התמוטטותו של המשטר הנאצי, גם אם באותן שעות לא הייתי מודע לכך שהגרמנים על סף קריסה. הלהבות שהשתלחו בשמי ברלין עוררו בי גל של שמחה, לראשונה חשתי שהנאצים סוף סוף באים על עונשם.

9.3.2000

חלון חדר הילדים שלנו פנה לגינה קטנה, ובאביב נפרשו לפנינו מראות מרהיבים, שחיממו את הלב והזינו את הנפש. עצי פרי ממינים שונים ושיחי לילך החלו לפרוח בשלל צבעים והפיצו ריחות משכרים בכל הסביבה. עם הפשרת השלגים, הייתי עוקב בדריכות אחר סימני האביב. ראשונים היו הניצנים שהנצו מתוך ענפי העצים והשיחים. הם הלכו וגדלו לאיטם, עד שלבלוב קטן וירקרק פרץ את קליפת הניצנים.

נולדתי כאמור, ב- 1 ליוני, בראשית האביב, כשהצבע הירוק שב ומכסה את צמרות העצים. באותם ימים הייתי רץ מדי בוקר אל החלון כדי לגלות כל יום מחדש שלב נוסף בהתפתחות הניצנים והייתי מלווה את התהליך עד לבצבוץ העלים והפריחה שהיו מחליפים את צבעיהם עם הגיעם לשלב הבשלות.

אהבתי את האביב, את יפי הפריחה הצבעונית שבאה בעקבותיו, את ריחותיו הבשומים, את השמש החמימה, כל אלה בישרו על סוף החורף הקר ואפור. העובדה שנולדתי באביב רוממה את רוחי כילד קטן. ניתן היה לפתוח את החלון לרווחה ולקלוט את ציוץ הציפורים ששבו ממרחקים.
אמי ואחי נולדו בחודש ספטמבר, אימא ב-30 ואחי ב-21. בעונה זו החל הטבע מחליף צבעים לגווני הסתיו, עלים רבים נשרו והתפזרו ברחובות, הצבע הירוק הלך ונעלם ואת מקומו כבש הצבע החום והאדמדם בעושר גוונים. אבי נולד באמצע החורף, ב-12 לדצמבר, שלג רב ירד בעונה זו והלבין את הארץ.
אני הייתי ילד האביב, שמחתי על שנולדתי בתקופה הכי יפה של השנה. הסתיו והחורף נשאו דוק של עצב בעיני. באביב ובקיץ אפשר היה לפשוט את בגדי החורף הכבדים, להחליפם בבגדים קלילים וצבעוניים, לצאת לטייל במרחבים המוריקים, במקום להתכרבל בבגדי חורף חמים המגנים על הראש ועל האוזניים מפני הכפור והרוחות העזות, ואת החלונות צריך היה לאטום בחומר מיוחד למנוע חדירת קור לדירה.
אני זוכר את הבקרים הקרים שעה שיצאתי מהמיטה החמה להתלבש לבית הספר. החימום המרכזי פעל לאיטו וחימם תחילה במטבח. הייתי רץ למטבח מכורבל במעיל לילה כדי להתלבש בסמוך למתקן החימום, זה לא היה נעים במיוחד. עם זאת, סיפק החורף לא מעט הנאות; משחק בכדורי שלג היה משחק אהוב על רבים, למרות שהיה כרוך בלא מעט סכנות, בובות שלג למיניהן צצו על כל חלקה פנויה בעיר, והיו מקור התקהלויות לסקרנים רבים, החלקה על קרח הייתה נפוצה ואהובה על מבוגרים וילדים. גם החלקה במזחלות התאפשרה בתחומי העיר, בשטח מדרוני שהוכשר במיוחד לצורך זה. בכל אלה, מלבד משחק בכדורי שלג, השתתפנו גם אחי ואני, אם כי תמיד בליווי אדם מבוגר.

10.3.2000

אינני מציין את תאריכי המאורעות מילדותי, כי אינני זוכר אותם במדויק. אני מעלה על הכתב את מה שאני זוכר, ללא קשר לגיל או למועד ההתרחשות. תוכנם מאפשר הצצה ומגלה במידה מסוימת את התקופה שעליה מדובר.
באירופה, כמו גם בארץ, נפתחת שנת הלימודים בראשון לספטמבר. כאן בישראל הקיץ עדיין בעיצומו, באירופה ראשית ספטמבר מבשרת את סוף הקיץ ואת בוא הסתיו. הסתיו דוחק את הקיץ, הימים הולכים ומתקצרים ומעלות החום יורדות. מכחול הסתיו מתחיל לצבוע את עלי העצים, המאבדים בהדרגה את צבעם הירוק לטובת מגוון צבעים מרהיב, הכובש את לב כולם. העצים מתקשטים לתקופה קצרה בצבעים אדמדמים על גוניהם, חלקם מזכירים צבע חלודה הנוטה לחום.
תקופה קצרה זו, בטרם חורף, מצטיינת בהדר מהמם ומציגה את הטבע בשיאו. לבסוף משתלט הצבע החום, המבשר את נשירת העלים והעצים והשיחים נותרים חשופים ומיותמים עד לאביב.
אני מזכיר את ראשית הסתיו משום שחילופי העונות בארץ אינם דרמטיים כמו באירופה.
אני כותב מתוך געגועים לימים שבהם ניתנה לי הזדמנות יוצאת דופן לקלוט את היופי שמעניק הטבע לאנושות.
בסתיו התרבו העננים, כיסו את השמים והסתירו את עין השמש. הרוחות התחזקו וגשמים עזים החלו לרדת. נאלצנו להיפרד מבגדי הקיץ הקלים והתכרבלנו בבגדים חמים וכבדים. לילדים היה קשה להיפרד מבגדי הקיץ, ולכן רבים המשיכו ללבוש מכנסיים קצרים למרות הקור העז. הגיבורים הקטנים רצו לדמות לחבריהם הבוגרים בכל מחיר, ולכן באו לבית הספר לבושים במכנסיים קצרים. הורים רבים התקשו לשכנע את ילדיהם ונאלצו לוותר לרוח הקרב שעוררה תחרות הלבוש בבית הספר. עד שהושגה פשרה מסוימת; הילדים הסכימו ללבוש גרבי צמר ארוכים וכמובן מעיל חם מעל המכנסיים הקצרים. לבסוף ניצח מזג האוויר בתחרות ולא הותיר ברירה בידי הילדים. בשעת בוקר מוקדמת, בדרכנו אל החשמלית, הייתה הצינה מכה ברגלינו החשופות, ואז נכנענו בלא הפצרות נוספות להיגיון ההורים. בשלב זה כבר לא עניין אותי מה יגידו האחרים. אין מורה טוב יותר מניסיון אישי. לעתים קשה לילדים לקבל את מרות ההורים, שבוודאי התנסו בחוויות דומות, אלא שהנסיבות משתנות, והסביבה תורמת את חלקה הגדול בעיצוב התנהגות הילדים מחוץ לביתם.

ככל שזכור לי, את מרבית בגדינו בהיותנו ילדים קטנים, נהגה אימי להזמין אצל חייט שתפר לנו לפי מידה, בעיקר חליפות וחולצות, מעילים קנו לנו מן המוכן. אני את זוכר את ביתו הישן של החייט, דירה דלה וצפופה ששכנה באחת הקומות העליונות. טיפסנו בחדר מדרגות צר וחשוך במדרגות מפותלות שהובילו אל דלת דירתו. לא היה שם פעמון, אימא דפקה בדלת והאיש שידע על בואנו פתח לנו.

חדר קטן עמוס בבדים נתגלה לעינינו, ליד החלון הקטן עמדה מכונת תפירה ולאורך הקירות שולחנות עמוסים בתבילות בדים. על שולחן אחד היו מונחות פיסות בד חתוכות שהוכנו למדידה. על חלק מפיסות הבד סומנו קווים לבנים בעזרת גיר מיוחד כדי לאפשר את גזירת הבד במדויק. אפלה שררה בחדר, אור יום בקושי חדר דרך החלון הצר שהיה חסר וילון. ריח מוזר עמד בחלל החדר מהבדים. הבדים נערמו בערבוביה גם מתחת לשולחנות, סלילי חוטי תפירה התגלגלו על הרצפה. ראיתי פיסות נייר חתוכות שהזכירו שרוולים וחלקי בגדים אחרים. נוכחתי לדעת שפיסות נייר אלה שימשו את החייט למדידה ראשונה, ולאחר שהתאימן למידות הגוף, ניגש לגזירת הבד. החייט היה אדם מבוגר מאוד ועני. תנאי מגוריו סיפרו הכל. הוא היה אדם אדיב וסבלני, סביב צווארו תלה סרט מדידה, בידיו אחז לסירוגין בגיר וסימן גם בעזרת בסיכות. ביקרנו אצלו פעמים אחדות. לבד מן העובדה שהיה אדם מבוגר מאוד בעיני, אינני זוכר את פניו. הוא תפר עבורנו חליפת זמש שחורה וחולצות בצבע ורוד. לבוש חגיגי שנועד לאירועים מיוחדים בלבד. אני זוכר שהחולצות היו בעלות צווארון גדול עם קצוות מעוגלים, שרוולים ארוכים עם מנזיטים מעוגלים בקצותיהם, כמעט כמו למבוגרים. סגנון זה היה משונה לטעמי, נדמה לי שהתאים יותר לבנות, אבל ההחלטה הייתה בידי אמי והיא בחרה. יותר מכל התרשמתי מתנאי מגוריו של החייט; דירתו הייתה שונה מכל דירה שראיתי עד כה. לא שיערתי שיש אנשים שחיים בעוני ובדלות כזאת. עד אז האמנתי שמרבית האנשים חיים כמונו, ברווחה, בדירות שטופות אור יום ומרוהטות לפי צרכי האדם. היה זה מפגשי הראשון עם העוני, אבל הייתי צעיר מכדי להבין את סיבות העוני ומשמעויותיו.

ברשותי תצלום נדיר, שבו אני נראה עם אבי ואחי, מטיילים ברחובות העיר. שנינו לבושים במעילים קלים, המתאימים לעונת המעבר. אני זוכר את המעיל הזה, אהבתי ללבוש אותו בגלל החגורה שניתן היה למתוח ולשחרר אותה לפי הצורך. השתעשעתי עם אבזם החגורה עד ששברתי אותו במתיחת יתר. האבזמים היו עשויים מחומר סינטטי, וניסיתי להפוך את האבזם לכלי משחק, עד שנשבר לחתיכות. נבהלתי ממעשי, אך האבזם הוחלף בחדש ולשמחתי, הכל בא על מקומו בשלום.

17.3.2000

אני חוזר לחורף, עונה שמשרה עלי עצבות מסוימת. מרבית ימי החורף מכסים עננים אפורים את השמים ומסתירים את עין השמש, רק לעתים רחוקות מתגלה פיסת שמים ומתוכה מגיחה קרן שמש. שלג רב נערם על מדרכות הרחובות, צוותים מיוחדים עסקו בפינויו, בעיקר ברחובות המרכזיים. לעומת זאת, ממדרכות רחובות פחות סואנים לא פינו את השלג ואלה היו חלקים מאוד. אני זוכר שלא מעט אנשים היו מתחלקים ונופלים, אצל ילדים זה הסתיים תמיד בבכי קורע לב.

עניין אחר הוא הבוץ שנוצר ברחובות וכלי רכב שעברו התיזו אותו לצדדים, גם היום תופעה זו קיימת בערים. בזמנו עברו ברחובות בעיקר עגלות, כרכרות ומעט מאוד מכוניות, כיום מאות מכוניות חורשות את הרחובות ומתיזות את הבוץ לכל עבר. למרות זאת, הביא עמו החורף גם יופי והנאות. אם מתעלמים מהקור העז המתנפל על המעז לצאת מהבית החם, מראה השלג הבתולי כשהכל מכוסה בלובן מבהיק לא מפויח עדיין, הוא מראה מרגש; גגות הבתים, העצים חשופי העלים, רחובות העיר, הכל עוטה לבן.

השלג הראשון היה תמיד אירוע מיוחד ומלהיב. העצים והשיחים המיותמים לאחר נשירת העלים עטו לובן, שטחי גינה ומגרשים ריקים הפכו לבנים ונוצצים במיוחד בימי שמש. נוצר הרושם, כאילו בא השלג לנקות את העולם לאחר ימות הקיץ, להסיר את האבק והפיח, שלא נשטף על ידי גשמי הסתיו. בחורף לא נסענו לחופשות מחוץ לעיר, לא יכולתי לראות את האזורים הכפריים ובוודאי לא את אזורי ההר כשהם מכוסים בשלג, אלא מצילומים בלבד.

19.3.2000

בחורף הייתה לילדים תעסוקה חביבה מאוד; הדאגה לציפורים שעברו את החורף אצלנו ולא נדדו לארצות חמות. כמעט בכל בית העמידו הילדים שובך קטן ליד החלון או במרפסת, שובך דמוי בית עם גגון, כך שהציפורים יכלו למצוא בו מחסה וגם מזון, או שובך פתוח דמוי מגש שעליו פיזרו את המזון.

בחורף הציפורים התקשו למצוא את מזונם בשטחים הפתוחים המושלגים, על כן ילדים רבים נרתמו בשמחה בעזרת הוריהם למשימה, לספק לציפורים את מזונן. בדרך זו, התקרבו הציפורים אל החלונות שלידם הוצב השובך, וניתן היה לצפות בהן שעה שאכלו ולעקוב אחר תנועותיהן. הייתה זו גם הזדמנות לראות את הציפורים מקרוב ולהכירן, בדרך כלל הן לא התקרבו לאנשים. בתקופה זו של השנה נזקקו הציפורים לעזרת בני אדם. נזהרנו לא להבהיל אותן, שמרנו על מרחק מה מהן שעה שפקדו את השובך.

הדאגה והטיפול בציפורים היו לחוויה מרתקת וחביבה. מספר הציפורים שפקדו את השובך שלנו הלך וגדל ועם הזמן גם התגוון. אולי משום כך פרצו ביניהם קטטות על המקום ועל האוכל. כל זה שעשע אותנו עד מאוד, לכן השתדלנו להוסיף להם עוד ועוד מזון, שיהיה מספיק לכולם. עד מהרה גילינו שהתוספת לא הועילה, קשה היה להשביע את הציפורים. מדי יום בשובנו מבית הספר, דבר ראשון ניגשנו אל החלון והתבוננו במתרחש ליד השובך.

20.3.2000

בשובך לא נותר אף גרגיר, הוספנו לציפורים מעט חתיכות לחם ופירורים וגם הם נעלמו כהרף עין. ציפורים רבות נהגו להצטופף תמיד סביב סוסי הכרכרות בתחנות ההמתנה. שם מצאו גרעיני שעורה בהפרשת הסוסים שהתגלגלה על הכביש ליד רגליהם. הסוסים אכלו בשעה שלכרכרות לא הייתה תעסוקה. סביב ראשם נתלה בעזרת רצועות מין שק מבד שדמה למחסום, ומתוכו אכלו הסוסים את הגרעינים. בשעת האכילה נפלו גרעינים רבים על הארץ והציפורים עטו עליהם בזריזות מפליאה, כך יצא שגם הסוסים תרמו את חלקם לציפורים, ולא רק בימות החורף אלא לאורך כל השנה.

ההחלקה על הקרח הייתה פעילות חביבה על כולם, ולצורך כך הקימו בעיר מגרשים מיוחדים, בפרברי העיר, או שטחים פתוחים בקירבת אזורי מגורים, כמו באזור שבו שכנה דירתנו הראשונה. המוני אנשים פקדו את משטחי ההחלקה בשעות הפנאי, וילדים למדו להחליק על הקרח מגיל צעיר מאוד, גם אנחנו. הייתה זו הזדמנות להשתולל מעט, משאת נפשם של כל הילדים, לרוץ ולהחליק. התוצאה הייתה לרוב נפילות, חבטות ובכי, במיוחד אצל אלה שהיו בראשית דרכם על משטחי הקרח. היה זה מעין "שכר לימוד" ששילמו כולם, מי שלא מנסה לא נופל ולא לומד להחליק על הקרת.

משטח הקרח שימש גם זירה לאלה שאהבו לרקוד כבודדים או כזוגות, ולאלה שידעו להציג תרגילי אקרובטיקה עוצרי נשימה וכמובן לתחרויות החלקה. כל אחד יכול היה להציג את יכולתו ואף לקצור תשואות בהתאם.

רבים לבשו בגדים מיוחדים וצבעוניים, במיוחד בנות ובנים שהפליאו לרקוד וביקשו להוכיח את כשרונם. הם משכו את תשומת לבו של הקהל הרחב שהתאסף סביב הרוקדים. כולם נהנו מהצלחת המבצעים הצעירים והצופים קראו לעברם קריאות עידוד רמות.

ילדים רבים השתתפו בתחרויות ריצה, אימא אסרה עלינו לקחת בהן חלק, ובהיותנו ממושמעים קיבלנו את הדין. תחרויות אלה היו כרוכות בנפילות, ולפעמים גם ביד או רגל שבורה, ומכך רצתה אמי להימנע. היא לא הייתה היחידה שמנעה מילדיה להשתתף בחגיגה זו, הורים רבים התערבו והוציאו את ילדיהם משורות הרצים, לפעמים תוך התנגדות הילדים.

משחק נוסף, נפוץ למדי ומקובל במיוחד על ילדים ובני נוער, הייתה חטיפת כובעים, בעיקר מהבנות. לא השתתפתי במשחק זה, הוא היה אלים בעיני. משיכת הכובעים גרמה לא פעם לנפילתו ולפציעתו של הקורבן. בנות וילדים קטנים היו מטרה קלה, הם הופלו, שעה שכובעיהם נלקחו מהם בכוח ובפתאומיות. אלה שבאו בלי ליווי הוריהם נקלעו למצוקה ואיש לא התערב או בא לעזרתם.

22.3.2000

לבנים השובבים חטיפת הכובעים הייתה משחק, אך אלה שנפלו קורבן למעשיהם לא חשו כך. בנות מבוגרות אזרו אומץ, ניסו את מזלן ואף הצליחו להחזיר מלחמה שערה, על מנת להוכיח לפרחחים, שגם הן יודעות את המלאכה, ואין זו חוכמה גדולה להוכיח גבורה כנגד חלשים.

תוצאות מעשי השובבות הסתיימו לא פעם בשבירת רגל או יד. אז פרצה מהומה רבתי ובכי קורע לב הדהד מסביב. הורים ומלווים רצו בבהילות למקום הנפילה לברר מי נפגע. קריאות לעזרה נשמעו לעתים קרובות, וכמובן התקהלות של סקרנים סביב לנפגע היו לתופעה שכיחה. צעקות וגידופים באו בעקבות האירוע כנגד הבנים האלימים, אלא שהם ברחו מיד כמצופה מפחדנים. אנשי עזרה ראשונה הגיעו מהר עם אלונקות ואספו את הפצוע.

אפשר היה להתגונן כנגד חטיפת הכובעים, בעזרת כובעים עם רצועות קשירה. אבל השובבים לא תמיד שמו לב לכך ומשום כך קרה לא פעם, שמשיכת הכובע הסתיימה בנפילה. תמיד השתדלנו אחי ואני לשמור מרחק מהחבורה האלה. מאחר ושנינו היינו עדיין בלתי מנוסים, נמצאנו תמיד בין קבוצות ילדים שהיו מחליקים איטיים. מחמת הצפיפות פעלו החוטפים במשטח ההחלקה הקיצוני שבו התרכזו המנוסים והמהירים, משם אפשר היה להתחמק בקלות. כאשר מחליקי הקרח החלו לבצע תרגילים שונים וגם לרקוד, עמדתי תמיד בין הקהל שלהם. ביצועיהם ריתקו אותי, התפעלתי מיכולתם, מגמישותם ומכושרם הגופני. לא הייתי ספורטאי נלהב, ואף פעם לא הצטיינתי בביצועי התעמלות בבית הספר.

תרגילי סדר היו חובה בכיתות הגבוהות יותר וגם מהם לא ממש התלהבתי, הם שעממו אותי. אף פעם לא נמשכתי לספורט, ולא השתתפתי בבית הספר בתחרויות כיתתיות או במשחקים. להחלקה על קרח ולגלישה במזחלות, היה קסם רב, ואלה היו חביבים מאוד על שנינו, במיוחד כשגדלנו ויכולנו לצאת החוצה בלא ליווי.

כשהיינו קטנים שמענו סיפורי ילדים לפני השינה, לסירוגין מאימא או מאבא, במרבית המקרים שמענו אותם בסלון, לא במיטה. בסלון ביתנו נרקמה אגדה שהפליאה אותי במיוחד; מדובר בספר בעל כריכה אחורית סגולה. אבא נהג להקריא לנו סיפורים מתוכו, כשסיים את הקריאה מהספר שלא היה עב כרס במיוחד, החזיקו בידיו כשפניו מרוכזות בכריכתו הסגולה והמשיך לספר לנו. סיפורים מופלאים קלחו מפיו, סיפורים חדשים שמעולם לא שמענו קודם לכן. היינו מוקסמים, אבל התקשינו להבין מהיכן הוא קורא, הרי הכריכה הייתה חלקה בלא כל הדפסה, דרוכים ומרותקים ביקשנו לדעת מניין הקריא אותם. הכרנו את כל הסיפורים מספר זה, ואלה ששמענו באותו יום, לא הופיעו שם.
הוקסמנו מהסיפורים שהמציא אבא, התקשינו להבין כיצד מאותה כריכה סגולה, שעליה לא נראתה אף אות אחת, צץ שפע סיפורים מרתקים. בסיום הערב ביקשנו לראות ולמשש את כריכת הפלא, שמא תיפתר התעלומה. זה היה הסוד הכמוס של אבא לזמן מה, עד ששוכנענו שאבא המציא למעננו עולם שלם של אגדות. אני זוכר את הספר, את מראה כריכתו הסגלגלה שהשתפשפה מרוב שימוש.
באותם ימים, לפני ברכת לילה טוב, נהגה אימי להשמיע לנו שירי ערש; שירים נצחיים ידועי שם, המוכרים עד היום.
כשבגרנו מעט, קיימו הורי ערבי קריאה ומוזיקה שבהם הכרנו לראשונה את שירי היינה, גתה, שוברט, שומן, ברהמס ומנדלסון. מלות השירים הללו את יפי הטבע, את אהבת האדם לזולת, ובתוך כך כבשו את ליבי. היו אלה משוררים ומלחינים גרמנים מהמאה ה-19, שהטיבו להביע במילים ובצלילים את רחשי לבם וכבשו קהל עצום בעולם הרחב.
אחד המשוררים הגדולים ואולי הנערץ ביותר על הורי הוא היינריך היינה, יהודי גרמני במוצאו וגרמני בנפשו. היינה גלה מרצון ממולדתו גרמניה, לצרפת שייצגה אז רוח חדשה ואפשרה לכל אדם חופש מחשבה וביטוי, ללא חשש. היינה היה מהפכן ששאף לשינויים חברתיים שלא היו מקובלים על השלטונות הגרמניים. פעילותו בגרמניה נתקלה במכשולים רבים, על כן החליט לעזוב. היינה אהב את מולדתו וכל חייו התגעגע לארץ הנופים הקסומים שממנה גלה. הוא נתן לאהבת המולדת ביטוי מרגש וכובש לב בשיריו הרבים. מהשירים שהקריא לנו אבי ומהשירים ששרה לנו אימי, בלטה אהבת הזולת כנושא מרכזי ביצירתו.
נדמה לי שהשפה הגרמנית היא אחת השפות היפות והעשירות ביותר, יש לה אוצר מילים עצום, המאפשר למשורר להביע רגשות, סערות נפש, סבל ואהבה בקשת צבעים רחבה. מילות השיר חדרו לנימים הרגישים ביותר של האדם, בכל הגילים.
שוברט, שומן, מנדלסון וברהמס הטיבו לבחור לחן הולם לשירים אלה שהנציחו את הנשגב ביותר, את הכשרון הנדיר להביע רגשות מעמקי הנשמה ולכוונם אל תוך הנפש פנימה. היו אלה שירים שרוממו את הרוח מחד והעציבו אותה מאידך, שירים שדמעות ושמחה שימשו בהם בערבוביה, כך חשתי כילד בעת שהקשבתי לשירים, המלווים בהסבריו של אבא. היו אלה שירים בעלי עוצמה מהממת ורגישות, פנינים יקרות לשוחרי שירה.
לצערי, מרבית השירים נשתכחו ממני, מדי פעם צצה שורה פלונית ממעבה הזיכרון שנתכסה בשכחה המכלה של שנות המלחמה האיומה. מלחמה שניתקה אותנו כליל מאורח חיינו והטילה אותנו אל מציאות אכזרית שאין לה מקבילה, שבה נאלצנו להתמודד בתנאי דיכוי מחפירים, כפליטים חסרי כל. התמודדנו על זכותנו לחיות, לשרוד בארץ לא נודעת ועוינת, כל היקר לנו נמחק בשניות לעולמים. שקענו עמוק בתוך הביצה הנאצית.

26.3.2000

השנים לימדו אותי שחוויות בעלות ערך נצרבות בזיכרון וגם אם דהו במידת מה, הן מלוות אותך לאורך כל חייך. כך אני זוכר, לא רק אירועים, אלא גם מנגינות ושורות בודדות מתוך שירים. בשעת הכתיבה עולות לי שורות ואני רושם אותן מזיכרוני ללא עזרת ספרים. רבים מאותם שירים הולחנו ומושמעים עד היום ברדיו. אני מאזין להם גם מתקליטורים שיש ברשותי, בביצועיהם של גדולי הזמרים ועדיין מתרגש מהמילים ומהמנגינות:

Schlafe mein Kindchen schlaf ein / leise zieht durch mein Gemuet liebliches Gelaute / sah ein Knab ein Roeslein stehn/ Roeslein auf der Heiden / am Brunnen / wer reitet durch die Nacht in eiliger hast / ich weiss nicht was soll das bedeuten das ich so traurig bin / wie schloess ein Grab so eng und klein die Liebe einer Mutter ein / die Grenadiere.

נומה ילדי, נומה.
חרש, חרש, חולפים בנפשי צלצולי מחמדי.
ראה נער קטן יורד באחו, ליד המעיין.
מי רוכב וחוצה את הליל בחיפזון ובבהילות.
איני מבין מדוע כה עצוב אני.
האמנם קבר כה קטן וצר, את אהבתה של אם נוצֵר?
הגרנדירים.

תוכן השירים עדיין חי בזיכרוני, אם כי שירים אחרים שהשמיע לנו אבא נשכחו. לפני שנים חזרתי וקראתי אותם שוב בספרי שירה שהיו ברשותי, אלא שכאדם מבוגר, הקריאה לא הילכה עלי קסם כמו אז בערבי הקריאה, בהיותי ילד.

28.3.2000

ערבי הקריאה הוקדשו לקריאת שירה ואימא הייתה מצטרפת ושרה בליווי הפסנתר. השירים האהובים עליה הולחנו בידי גדולי המלחינים שהזכרתי וביניהם גם רוברט שטולץ ויוהאן שטראוס.
מאימא ספגנו את האהבה לשירים וליופיים. מלות שירים רבים היו משל היינה, גתה, שילר ומשוררים דגולים אחרים, ששיריהם המכובדים פרצו גבולות למדינות רבות. אחד השירים היפים והמרשימים שכתב היינה הוא אודות ה"לורלאיי", הר ירוק המשקיף על נהר הריין הזורם למרגלותיו ובסביבתו. את הנוף שמתאר היינה בשיר, הכרנו מתוך תמונה מצויירת בספר שיריו. רק כשרואים את ה"לורלאיי", את הנוף עוצר הנשימה שבסביבתו, אפשר לרדת לסוף דעתו של המשורר הדגול ולהבין מה הניע אותו לחרוז שיר כה נוגע ללב. שיר נוסף שהרשים אותי, הוא השיר על הגרנדירים שנפלו למען הקיסר האהוב, נפולאון. מרוב הערצה הזדרזו לקום מקברם ולהילחם שוב למענו. נאמנותם גברה על סבלם שעה שנסוגו משדות הקרב ברוסיה שבהם מצאו את מותם. הם לא חשבו על עצמם, אלא רק על הקיסר שנלקח בשבי ונכלא במבצר באי "אלבה", ובשיר הם מביעים את צערם על כך.
שיר נוסף המלווה בציור, מספר על אב שרוכב על סוסו בבהילות ביער בחשכת ליל, כדי להביא את בנו החולה אל הרופא, שיר מרגש שכתב גתה וזכה גם ללחן. האב מדבר כל הדרך אל בנו האהוב ומנסה להרגיעו, אלא שבסוף המסע הוא מגיע ליעדו כשבנו איננו בחיים. התבוננתי בדריכות ובצער ברישום, המביע בעוצמה מזעזעת את המתרחש בנפשו של האב המודאג.
שיר בלתי נשכח של שילר שאותו למדתי בבית הספר בגיל מבוגר יותר נקרא:
"die buergschaft", "הערבות", על חברות עמוקה בין שני ידידים, כשחיי האחד תלויים בשליחות חברו, ובשובו במועד שנקבע לו מראש על ידי המלך. שניות ספורות לפני ביצוע גזר הדין, שב חברו הנאמן משליחותו ונפל באפיסת כוחות לרגלי המלך.

המלך, מופתע ממסירות החבר, אמר במילים נרגשות:
"Lasst mich der Dritte in eurer Mitte sein", "הבו לי ואהיה השלישי עמכם", מילים שכוחן נשמר בזיכרוני.
שיר עצוב אחר, מספר על רציחתו של יוליוס קיסר בידי חברו הטוב, ברוטוס, שבגד ורצח את ידידו בגלל תאוות בצע. התרשמתי עמוקות מן המעשה הנפשע של ברוטוס וממלותיו האחרונות של יוליוס קיסר בעת גסיסתו כשסכינו של ברוטוס נעוצה בגופו. הקיסר שכב שותת דם על הקרקע ומעליו עמד ברוטוס. הקיסר שולח מבט אחרון בידידו באומרו את המשפט הבלתי נשכח:
"auch Du mein Freund Brutus", "הגם אתה, ידידי, ברוטוס?" במילים פשוטות אלו באה לידי ביטוי אכזבתו המרה של הקיסר מידיד נפשו. נשמתי הילדותית לא קלטה את מלוא משמעות מעשהו של ברוטוס. הבנתי רק שעשה מעשה חמור, מעשה שלא יעשה, הוא בגד וגם רצח. משפט זה נותר בזיכרוני, מביע את תמצית כאבו של הקיסר כשהוא שוכב חסר ישע, על סף מותו. היה משהו מאוד אנושי בדבריו האחרונים על מעשה מאוד לא אנושי. אירוע זה גרם לי להתרגשות רבה, על אף שמדובר בשני אנשי מלחמה אכזריים שחיי אדם לא יקרו בעיניהם במיוחד.
אין ספק ששילר ביקש לבטא את טיב הידידות בין אנשי שלטון וכוח.

29.3.2000

משוררים רבים כתבו על יחסים בין אדם לחברו, היו שבחרו לכתוב על יפי הטבע והיו שכתבו על מגוון הנושאים שבחוויה האנושית בשיריהם. ממלות השירים ומהספרים למדתי שיש לחיים צדדים רבים. שלצד השמחה, האהבה והחברות, קיימים גם צער, עצבות, שנאה, קנאה ומלחמות, אלא שילד אינו קולט את מלוא המשמעות והמורכבות של החיים כאדם מבוגר.
עולמי היה עשיר בחוויות שיצקו בי את האמונה שנולדתי וחייתי בעולם טוב שבו שוררת רק אהבה. עולם שאין בו מחסור ודאגות, עולם שמביטים עליו במשקפיים ורודות והכל נראה יפה; בני האדם והטבע על כל גילויו.
כילדים חשנו מוגנים, הרוע לא חלחל לנשמתנו עד לפרוץ מלחמת עולם השנייה.
אני חוזר לשיר הידוע של היינה, הגרנדירים, אבא הסביר לנו את הרקע לשיר זה, ואת מה שביקש היינה להביע. נפולאון שהיה קצין זוטר, הטיב להבין את חולשתו של השלטון המלוכני המושחת, שהזניח וקיפח את העם הצרפתי שכבר היה צמא לשינוי, למנהיג חדש וחזק שיפיל את המלוכה.
כנואם מעולה ידע נפולאון להלהיב אנשים ולטעת בהם אמונה שהוא יביא את הישועה ואת הקץ לסבל. הוא הקים צבא ענקי וחזק ויצא מזרחה למסע כיבושים נרחב. ההצלחה האירה לו פנים, וכמצביא מוכשר התקדם מניצחון לניצחון, מכניע כל צבא שעמד בדרכו. הוא כבש מדינות רבות, ואת לב העם הצרפתי שהעריץ אותו מאוד. בסופו של דבר, הכתיר עצמו כקיסר, והצרפתים הלכו איתו בדם ואש בהתלהבות. מסעו לרוסיה בשלהי החורף, המיט עליו אסון, צבאו איבד את כל ציודו ומרבית חייליו קפאו בשלג שעה שנסוגו. המעטים שחזרו היו חולים ושבורים ולמרות מפלת הקיסר המהולל, היו אנשים אלה מוכנים לשוב ולהילחם ולהקריב את חייהם גם לאחר מותם. ההערצה לנפולאון, המובעת בשירו של היינה הייתה קיצונית. שיר זה הוא שיר אהבה ומחאה, המתאר את אכזריות המלחמה, ואת המחיר היקר שתבעה; מיליוני אנשים מצאו בה את מותם והרס עצום נותר בכל מקום שבו דרכה רגלו של הקיסר.
כילד ראיתי בשלושת החיילים גיבורים, לא קלטתי מה עוללו גיבורים אלה שנסחפו למלחמה למען אדם שאפתני וחסר מצפון שניצל את תמימותם לצרכיו.
מספרי ילדים למדתי שנפולאון לא היה היחיד ולא הראשון שתאוות השלטון הביאה אותו למלחמות עקובות מדם. ספרים אלה פתחו בפני אשנב ליוון הקדומה שמצביאיה יצאו לכיבושים ברחבי העולם ולרומי הקדומה ולעלילות הקיסרים ומלחמותיהם. תיאורי המלחמות וקרבות הגלדיאטורים נכתבו בנוסח מתון למדי, שהרי מדובר בספרי ילדים. את משמעות המלחמות שעליהן קראתי, התחלתי להבין טוב יותר כשלמדתי היסטוריה.
הבנתי שמלחמות מלוות את האנושות מזה דורות, אבל את השלכותיה על חיי האדם, הבנתי רק שעה שנקלעתי לתוכה, חוויתי אותה באופן אישי בגופי ובנפשי, אז נדרשתי להכיר את גודל אכזריותה. מטבע הדברים עמים מעדיפים מנהיגים כוחניים ושלטון חזק שילהיב את ההמונים, זו תולדות האנושות מאז ומתמיד.
אבא שמר אצלו תיק גדוש מכתבים ששלח מהחזית הצרפתית אל הוריו. מדי פעם נהג להקריא לנו חלק מהם, כשהוא פוסח על תיאורים שנועדו למבוגרים בלבד. המכתבים נכתבו בהומור ובצבעוניות, ובעינינו נצטיירה מלחמה זו כמשחק מחבואים. כמובן שהמציאות הייתה שונה לחלוטין. מכתביו של אבא השתלבו תמיד בין השירים בערבי הקריאה. הקשבנו לשירים בנשימה עצורה, לא רק בשל תוכנם, אלא משום שאבא הפליא להקריאם ולפרש את כוונת המשוררים.

מלחמה איננה משחק ילדים, על אף שסיפורים ושירים אודות מלחמה, נאמנות למולדת, למלך, גבורה והקרבה עשויים לרתק את דמיון הילדים ולעורר בצעירים מוכנות להקריב את חייהם. גם אבי התנדב בצעירותו לצבא הגרמני, כדי להגן על מולדתו.
מלחמה היא דבר אכזרי, הדבר החיובי היחיד שהיא מזמנת הן חברויות הנוצרות מתוך שותפות גורל וממצבים של סכנת חיים האורבת לכל אחד בחזית. אבא הקריא לנו רק מהמכתבים שתיארו אירועים בעלי אופי אנושי, על חברות בין חיילים שחיו שנים בחפירות, על געגועים למשפחה, למיטה חמה, לארוחה חמה, כמו כן על כמה אירועים שהיו מצחיקים לכאורה.
אחד האירועים שהצחיקו אותנו, היה מבחן הרכיבה הראשון של אבי. הוא שירת ביחידת תותחנים שלרשותה עמדו סוסים שנרתמו אל התותחים בשעת הצורך, כדי להובילם ממקום למקום. בהפוגות הקצרות בין הקרבות ובשעות הפנאי, חיפשו החיילים עיסוקים שונים כדי להפיג מעט את המתח. פרטים אלה עלו מבין שורות המכתבים ברמיזות דקות.
מאחר שאבא מימיו לא עלה על סוס, עודדו אותו חבריו לנשק להתנסות בחוויה זו. הוא לא בדיוק התלהב מהרעיון, אבל התקשה להתחמק.
הסוס הובא בלי אוכף ואחד החיילים עלה עליו להדגים בפני אבי כיצד עולים עליו וכיצד אוחזים במושכות. עתה בא תורו של אבא, אלא שהוא התקשה להתיישב על גב הסוס. החברה צחקו ולעגו לו, עד שבסופו של דבר, הצליח לעלות על הסוס. אחד החיילים אחז ברסן, עד שאבי הצליח להתמקם ולאחוז במושכות. הסוס כנראה נבהל מניסיונותיו של אבא לעלות עליו וברגע שהחייל עזב את הרסן, התפרץ הסוס בדהרה מן המקום. אבא אחז במושכות כדי לא ליפול, אבל לא הצליח לרסן את הסוס, שרק הגביר את דהירתו. לחיילים היה זה אירוע מבדר והם פרצו בצחוק קולני, ואילו אבא חש חוסר ביטחון ולא ידע כיצד לנהוג בסוס המשתולל, הייתה זו חוויה מפחידה למדי. הסוס הרגיש שעל גבו יושב רוכב בלתי מנוסה, ולכן דהר במהירות מסחררת לכיוון האורווה. כל מה שנותר לאבא לעשות הוא לאחוז בצוואר הסוס, כדי לא ליפול ממנו.
פתח האורווה התאים בדיוק לגובה הסוסים, לכן חייב היה הרוכב להתכופף בהיכנסו אל האורווה. אבא לא היה מודע לכך ורק בשניות האחרונות גילה את הסכנה ובמזל הספיק להוריד את ראשו ולא נתקל במשקוף. הסוס האט את דהירתו וכך ניתנה לו שהות קצרצרה להתכופף מבעוד מועד. סיפור לא מצחיק שנגמר טוב, החיילים אמנם נהנו וגם אנחנו הילדים, הרוכב המבוהל פחות.
בכל מאודי אהבתי את מפגשי הקריאה, האווירה הנינוחה והקסומה, הבילוי המשפחתי בחדר העבודה של אבא שהיה מאוכלס בשתי ספריות גדולות וגדושות, ספרים בגרמנית, אנגלית וצרפתית. נהגנו להתרווח על הספה ובכורסאות הממוקמות סביב שולחן זכוכית עגול, המכוסה במפה רקומה, מעשה ידי אימי. אימא אהבה את מלאכת הרקמה ומפות רבות מעשי ידיה, פיארו את ביתנו. מעל השולחן הייתה תלויה מנורה בעלת אהיל רחב, שניתן להנמיכו ולהגביהו לפי הצורך. תאורה רוגעת וחמימה המתאימה לנסיבות, האירה את פינת הישיבה.
חדר העבודה של אבא היה כמעין חדר תרבות, אפוף מסתורין ומעורר כבוד. בחדר זה בדק את עבודות תלמידיו, ערך פגישותיו עם עמיתיו למקצוע, נתן שיעורים פרטיים, ובו כתב את ספריו עם צאתו לפנסיה מוקדמת בגלל היותו יהודי. בחדרו עמד הרדיו, וביחד האזנו לתוכניות מוזיקליות.
תיאורים אלה מתייחסים לתקופה שבה התגוררנו בדירתנו החדשה ברחוב קוחנובסקי ואנו אז בוגרים יותר.
בדירתנו הישנה היינו קטנים מכדי לקחת חלק בערבי הקריאה ובאירועים אחרים. עם המעבר לדירה החדשה נסתיימה עבורנו תקופה, ובביתנו החדש והמרווח השתנו דברים רבים, שסימנו עידן חדש. חלק מהרהיטים שונה ללא הכר, רהיטי הסלון וחדר העבודה היו מגושמים למדי ועתה הותאמו לרוח הזמן. הפסנתר הוחלף בפסנתר כנף מבריק מתוצרת גרמנית, "נינדורף", שנבחר על ידי דודי. הסלון שלנו היה ענקי, למעשה הורכב משני חלקים, בצמוד לו היה מה שמכונה בגרמנית, "ארקר" ובעברית "גבליט". לפי כך הועמד פסנתר הכנף בשולי הסלון בקירבת ה"ארקר" שהיה שטוף באור יום ושימש כפינת מוזיקה שבה עמדה כוננית תווים, כיסאות ושולחן מגירות עם סכו"ם.

30.3.2000

הסלון שלנו כאמור התחלק לשניים, פינת מוזיקה ובמרכז שולחן אוכל גדול עם כיסאות ישיבה. לאורך אחד הקירות עמד מזנון ארוך וליד קיר אחר בין שתי דלתות עמדה ויטרינה בעלת שתי דלתות זכוכית.
בניגוד למקובל כיום, לא היו בסלון שלנו ספה וכורסאות, בעצם אורח החיים שלנו אז, היה שונה לגמרי מזה שאנו מכירים כיום.
כאן בישראל הצעירה הכל השתנה, אין ולו פרט אחד שהמזכיר את נוף ילדותנו ואת צורת חיינו באירופה. רק בעזרת הזיכרונות אנו מנסים עתה בערוב ימינו, יותר מאי פעם, להחיות מעט את הימים ההם, לדמיין, לעצום עיניים, להתגעגע, לחלום ולשוב אל המציאות.

שצמחו כבר אז בגרמניה. לתפיסתו, חוסר הסובלנות והנוקשות הייתה נורמה בחברה הגרמנית. הגרמנים לא אהבו את הביקורת שהוא השמיע ופרסם, ולכן הגבילו את תנועתו ואת כתיבתו. מנעו ממנו להשיג משרה ראויה, והוא נחשב למרדן ולבלתי רצוי בגרמניה. על כן הפנה היינה עורף למולדתו ועזב לפריז בירת צרפת, כמו אנשי רוח רבים אחרים. פריז הייתה ידועה כמקום שבו נשבה רוח החופש ואיש לא נרדף בה על דעותיו.

היינה היה יהודי שהמיר את דתו בנוסף להיותו מרדן, בדיעבד התברר שהיה נביא במידת מה, שהרי חזה את מה שיקרה מאה שנים מאוחר יותר; שיום יבוא והגרמנים ישרפו את ספריו ואת ספריהם של סופרים אחרים. על כך סיפר לנו אבא כבר אז, אם כי כילד התקשיתי להבין זאת, מה גם שהתרבות הגרמנית הייתה מושרשת בבית הורי. מי העלה על הדעת שזו נבואת אמת. האם אבא שלי האמין שמעשה נורא כזה עלול לקרות בגרמניה במאה העשרים? אינני יודע.

כאשר שרפו הנאצים את ספרי המשוררים היהודיים ואת ספרי המתנגדים לנאצים, רבים נזכרו בנבואתו הגאונית של היינה, שהשכיל לקלוט בחושיו האינטלקטואליים החדים את שורשי התפיסה הלאומנית הגרמנית, שהתפרצה בכל עוזה עם עליית הנאצים לשלטון. שריפת הספרים הייתה רק ראשיתן של התפרצויות שנאה ורדיפה, שהסתיימו ברצח שישה מיליון יהודים ובמלחמה עקובה מדם שבה נפלו ונרצחו עשרות מיליוני אדם.

איש לא התייחס ברצינות לכתוב "במיין קמפף", שבו פירט היטלר את תכניתו לחיסול היהודים ולכיבוש השטחים השייכים למדינות שכנות, על מנת להרחיב את "הלבנסראום", מרחב המחייה, הדרוש לגזע הגרמני העליון. הכל נראה אבסורדי ודמיוני, זה לא התאים לעם שתרם כה רבות לתרבות העולם; סופרים, מלחינים, אנשי רוח ואנשי מדע דגולים.
המציאות הוכיחה שהכל אפשרי, הנאצים לא בחלו בשום אמצעי ושותפיו של היטלר לא נרתעו מלהוציא לפועל את התוכניות הרצחניות בדייקנות ובקפדנות מצמררת, כחיות טרף הצמאות לדם.

31.3.2000

האמנם כך ראה היינה את העם הגרמני, את האיום על חופש הביטוי והדעה? האם כבר אז חש את החנק החברתי שהטילו השלטון והחברה הגרמנית על אנשי הרוח שהשמיעו את קולם כנגד מגמה זו? נראה שכן, שיריו הרבים ביטאו זאת בחריפות, בסרקסטיות ובחדות מעוררת התפעלות.
כאדם מבוגר, חזרתי לקרוא את שירי היינה, גם את כתביו ואת הביוגרפיה המרתקת על חייו ופועלו. שיר אחד שהטיב לבטא את היותו לוחם והומניסט, הוא שיר מוכר שמלותיו כאילו נכתבו בתקופת הנאצים והתאימו לרוח זמן. יהודי גרמניה הרבו לצטט אותו בחוגים סגורים:

Die Gedanken sind frei wer kann sie erraten sie fliegen vorbei wie naechtliche Schatten.

"המחשבות בנות חורין הן, מי אותן ינחש, הן עפות וחולפות כצללי ליל."

שמעתי את השיר הזה בבית, אלא שמשמעותו האמיתית לא התיישבה עם תפיסתי הילדותית אודות גרמניה. היינה אהב את מולדתו בלב ובנפש, את נופיה, את יערותיה, את שדותיה ואת שביליה והמשיך לכתוב עליה ממקום גלותו, מצרפת. תיאוריו הצבעוניים והמופלאים הציתו את דמיוני כילד. שיריו ציירו לפני ארץ שאין יפה ממנה, ארץ אגדתית שבה נוצרה מוזיקה שמימית בהשראת נופי גרמניה הקסומים. לא פלא שהתאהבתי בארץ זו כבר ממה ששמעתי עליה. שפתה הייתה שפת אימי ועם זאת עדיין ארץ בלתי נודעת עבורי.
בדמיוני ראיתי את נופי גרמניה היפהפיים, עוצרי נשימה, שהיו מוכרים לי מתמונות. מעולם לא ביקרתי בה, אך כילד האמנתי שיופייה עולה על כל ארץ אחרת.

כעת, בכותבי שורות אלה אני נזכר "במארש" האבל של שופן ושל בטהובן, שתי יצירות שנחרתו עמוק על לוח ליבי, ובכל פעם שהן מושמעות ברדיו אני מזהה אותן מיד. את מארש האבל שחיבר בטהובן אני מכיר משחר ילדותי, שמעתי אותו ברדיו ואבא הסביר לי את משמעותו. שתי היצירות מושמעות לעיתים בהלוויות של אנשים מכובדים. כשקראתי את קורות חייו של בטהובן, למדתי שבהלווייתו השתתפו מעל למאה אלף איש ומארש האבל שלו נוגן בטקס רב רושם.
המיוחד בשני המארשים הוא הביטוי החזק והמרשים שנותנת המנגינה המצטרפת בעדינות וברגישות לכאבו של האדם האבל, על הסתלקותו של אדם יקר ואהוב. מעניין שלבי היה קשוב כבר בהיותי ילד למנגינות המבטאות כאב וצער, אלא שבאותה מידה אהבתי מוזיקה עליזה ובמיוחד את מוצרט, זה המקום לציין גם את אהבתי לפסטורלית של בטהובן.
את דירתנו החדשה ברחוב קוחנובסקי אהבתי מאוד, לא רק בשל מיקומה באחד האזורים יפים ביותר בעיר, אלא גם משום יופייה, גודלה, תכנונה הפנימי ומיקומה בבניין. הבניין בן ארבע הקומות נבנה בראשית המאה, קירותיו החיצוניים מעוטרים באבנים מלבניות כבדות ומעוצבות כמקובל במאה ה-19.

את דירתנו החדשה ברחוב קוחנובסקי אהבתי מאוד, לא רק בשל מיקומה באחד האזורים יפים ביותר בעיר, אלא גם משום יופייה, גודלה, תכנונה הפנימי ומיקומה בבניין. הבניין בן ארבע הקומות נבנה בראשית המאה, קירותיו החיצוניים מעוטרים באבנים מלבניות כבדות ומעוצבות כמקובל במאה ה-19.
חדר המדרגות שהיה רחב ידיים וקירותיו מצופים בשיש לבן, הואר באור יום חזק, משום שחלק מהגג מעל חדר המדרגות היה עשוי חלונות. דירתנו שכנה בקומה הרביעית, לנו הילדים לא הייתה בעיה לטפס במעלה המדרגות, הן היו נוחות מאוד. הפרשי הגובה בין מדרגה למדרגה חושבו לנוחיות הדיירים שהיו בני שלושים וארבעים. בבחירת דירה זו, בוודאי לקחו הורי בחשבון, שאין בבניין מעלית וככל שאני זוכר, בתקופה ההיא במרבית הבניינים עדיין לא היו מעליות.

בחזית דירתנו הייתה מרפסת פתוחה שגילתה לעינינו נוף יפה מגובה הקומה הרביעית, בשונה מזה שידענו בעבר. צמרות עצים ירוקות גגות אדומים וחלקי רחובות במרחב. הדירה הייתה שקטה; שוב לא נשמע טרטור גלגלי העגלות ונקישות פרסות הסוסים. כמו כן היה לבניין חצרן שדאג לתחזוקה.

אכן זכינו לשינוי משמעותי, אנו הילדים היינו מאושרים מחילופי הדירה והמקום גם יחד. בסביבה הקרובה היה גן ציבורי גדול וגם גן חיות עירוני, ואת שני המקומות פקדנו לעתים קרובות. לגן הציבורי הלכנו בדרך כלל עם אימא, לגן החיות הלכנו לבד, מסתפקים בבילוי מול קונכיית התזמורת הפילהרמונית. בימי ראשון לפני הצהרים הופיעה תזמורת בפני הקהל הרחב בנגינת יצירות קלות. אחי ואני היינו שם אורחים קבועים.

1.4.2000

המוזיקה תפסה מקום מרכזי בחיינו, אימא שרה להנאתה ולהנאתנו שירים רבים, ובנוסף, נהגנו להקשיב למוזיקה קלאסית ברדיו. הקשבתי ליצירות רבות תחת שרביטם של מנצחים דגולים כמו טוסקניני, פורטוונגלר, ברונו ולטר ומטרופוליס. מנצחים אלה ניצחו על מגוון סימפוניות עשיר, קונצרטים לכינור ולפסנתר וגם אופרות וקטעי אופרות בביצוע מוזיקאים וזמרים בעלי מוניטין עולמי. רבות מהיצירות הן בנות אלמוות ומונצחות כיום על גבי תקליטורים חדישים המצויים בספרייתו של כל חובב מוזיקה קלאסית.

מאותם ימים זכורים לי זמרי אופרה כמו קרוזו, קיפורה, גיגלי, גליקורצי, ר. טאובר, יוסף שמיד, וסולנים דגולים, פסנתרנים וכנרים, כמו הוברמן, סיגטי, קרייזלר, בוש, רובינשטיין, קמף, ועוד שורת אמנים ארוכה שאת חלקם אינני זוכר. הרדיו והתקליטים פתחו לנו צוהר לעולם המוזיקה, דרכם הכרתי מוזיקה שבוצעה באולמות קונצרטים ואופרות, שנועדו בראש וראשונה למבוגרים. אני עדיין זוכר רבות מהיצירות שהרשימו אותי וליטפו את נימי נפשי. צלילים אלה מצאו דרכם היישר אל לבי, וקטעים יפים במיוחד נהגתי לשיר לעצמי שעה ששיחקתי ב״תזמורת״, שהייתה מורכבת מתוף משוחזר.

מנגינות רבות כבשו אותי; הראשונים שיצירותיהם האופראיות שבו את ליבי היו מוצרט עם חליל הקסם, וחתונת פיגארו, רוסיני עם העורב הלקחן, פוצ׳יני עם מאדאם בטרפליי, קוולו עם הליצנים, ורדי עם ריגולטו, ביזה עם כרמן, שטראוס עם העטלף וברון הצוענים, מיירבאר עם ההוגנוטים, הלוי עם היהודיה, לאהר עם הנשים העליזות, גריג עם פר גינט וקלמן עם הנסיכה מריצה. רשימה זו איננה שלמה, אך היא מאפשרת הצצה לעולם המוזיקה שלי.
מתחום הסימפוניה והקונצרטים, אציין את מוצרט, ברהמס, בטהובן, שופן, צ׳ייקובסקי, שוברט, גם שיריו וגם יצירתו המופלאה, השלדג, שומן, מנדלסון שיצירתו האהובה עלי; אגדת חלום ליל קיץ, היידן, בוכריני, ובר, ליסט ועוד רבים שיצירותיהם אכלסו את עולמי כילד.

פסנתר הכנף שרכשו הורי מיד עם המעבר לדירתנו החדשה הפך לכלי נערץ עלי, יותר מכינור. אבל הורי החליטו שאלמד לנגן על כינור, לא ברור לי מדוע. אולי בגלל שבן דודי למד לנגן על כינור. הוא היה בעל כשרון נדיר והתקדם במהירות מדהימה בלימודיו.
אולי האמינו הורי שגם אני מוכשר ללמוד לנגן על כינור, אין לדעת. הטעות התבררה עד מהרה, לא רק משום שהעדפתי את הפסנתר, אלא משום מוזרותו של המורה. הייתי ילד והמורה נראה בעיני זקן מאוד, בעל שיער כסוף, איש נוקשה עם הבעה חמורת סבר וחסר סבלנות. הוא לא נתחבב עלי, הוא יצר אוירה מלחיצה ולא הצלחתי להפיק אצלו צליל אחד שהשביע את רצונו. הסברתי להורי את חוסר הטעם בהמשך לימודי על כינור, מה גם שלא הייתי מוכשר בנגינה דווקא על כלי זה.

כך נפתחה בפני הדרך ללימודי פסנתר, דבר שרציתי בו מאוד. היו לי מספיק גירויים לכך בביתי, אמי הרבתה לשיר וללוות את עצמה בפסנתר וגם אבא ניגן, אם כי לעתים רחוקות יותר. דודי גיאורג נתן לי את הדחף החזק ביותר לנגן על פסנתר, הוא היה פסנתרן גאוני בעיני ורציתי לנגן כמוהו. לא נזקקתי לדרבון, רק למורה טוב שיבין לנפשו של ילד. הצרה היא שבימים ההם שיטות ההוראה היו מיושנות; השיעורים כללו בעיקר תרגילים משעממים, שהיו רחוקים מלרגש אפילו את התלמיד הנלהב ביותר. אני זוכר לפחות אחד מספרי הלימוד שלי ״הביירשולה״, שהיו נפוצים מאוד אצל מורי הפסנתר.

בין השירים של שוברט או שומן לבין התרגילים שתרגלתי הייתה פעורה תהום. הבנתי עם הזמן שכדי לפרוט על הקלידים להנאתי, עלי לעמול קשה זמן ממושך. בסופו של דבר, החליטה המורה ללמד אותי שיר אחד ויחיד, בשם המצחיק, "Flo Walzer" ובעברית "ואלס הפשפשים". הייתי מאושר, השיר היה בעל מנגינה קלה, עריבה וקצרה, ודרכו יכולתי להביע את געגועי לשינוי. לא חדלתי לנגן את שיר, הוא היה מעין נחמה עבורי, תחליף לתרגילים המייגעים.
מדי יום בשובי מבית הספר, ניגשתי לפסנתר הרמתי את הכנף הענקית בהנאה וניגנתי, בהתחלה סתם ככה מה שיצא לי, מאוחר יותר ניגנתי את השיר הקטן שלי מהזיכרון, דבר שעורר שמחה בליבי. כמעט שנתיים למדתי לנגן, מלחמת העולם השנייה קטעה את חלום נעורי.

שנים רבות עברו מאז, אך לא חדלתי לחלום שיום יבוא ואוכל להרשות לעצמי לרכוש פסנתר, לא פסנתר כנף אלא פסנתר קטן וצנוע. היום הנכסף אכן הגיע בהיותי בן ארבעים. סכום פיצויים צנוע שקיבלה רגינה, אישתי, אפשר לנו לרכוש פסנתר מתוצרת אנגליה, שהיה זול באופן משמעותי מפסנתרים גרמניים.
זכיתי שוב בפסנתר הנכסף שיעמוד בביתי אחרי עשרים ושש שנים ארוכות. החלטתי לנסות ולחדש את לימודי הפסנתר למרות הזמן המצומצם שעמד לרשותי. ניסיון זה לצערי, לא עלה יפה. כאדם עובד, הזמן שיכולתי להקדיש לתרגול היה מוגבל. גם הפעם נתקלתי במורה שדגלה בשיטות מיושנות. מורה שלא השכילה להבין שברצוני לשחזר את המעט שלמדתי ולתרגל שירים קלים בלבד, כדי שאוכל לנגנם להנאתי. לא לתרגל שוב תרגילים, רק לא זה.
הסתבר לי שמורה ותיק אינו משנה את שיטתו, ואם התלמיד לא יכול להתאים את עצמו, עליו להפסיק את הלימודים. הרמתי ידיים, מה גם שהבנתי, שזה לא פשוט לאדם עמוס כמוני להתמיד ולעמוד בדרישות המינימליות הדרושות ללימוד הנגינה על פסנתר. ויתרתי בצער רב על חלום הנגינה מתוך הבנה שלא כל חלום ניתן להגשמה.

אני חוזר שנים אחדות לאחור, לדירתנו הראשונה שבה בליתי את שנות ילדותי הראשונות. בפרק זה אני מבקש לספר על כמה ילדים מבית הספר, תלמידיו של אבי, שאחדים מהם התארחו מדי פעם בביתנו, לקבלת שיעורי עזר ולארוחת צהרים. ילדים אלה באו מכפרים ומעיירות קטנות, לבושם הסגיר זאת. הם נזקקו לשיעורי עזר משום שלא עמדו בדרישות בית הספר, והוריהם לא יכלו להרשות לעצמם את שירותיו של מורה פרטי.
הנהלת בית הספר פנתה למורים שיתנדבו לתת לילדים הנזקקים שיעורים בלא תמורה, ואבי היה בין אלה שהתנדבו.
הורי הזמינו את הילדים לארוחה חמה. הם הכירו וחיבבו את אבי, בעיקר כמורה מחליף בכיתתם, הוא לא היה המורה שלהם, הוא לימד בכיתות הגבוהות יותר. כשישה ילדים קיבלו שיעורי עזר בביתנו לא לפני שזכו לארוחתם. הייתי אז אולי בן שש או שבע, ראיתי אותם בבואם, נבוכים ומהוססים, שעה שאימי כיוונה אותם לסלון. לא נתקלתי בהם בבית הספר, אך שמתי לב לארשת פניהם, שמלבד מבוכה הביעה עצבות מסוימת. ייתכן שביקורם לראשונה בבית המורה היה אירוע יוצא דופן מבחינתם. עמדתי מביט בהם מאחורי הדלת, ראיתי איך נוכחותה של אימא שטרחה להגיש להם, הפשירה את המבוכה. הם אכלו במרץ ובתיאבון רב, גם כשהצטרף אבי אל השולחן.
הילדים האלה המשיכו לבוא אל ביתנו במשך כמה חודשים, כל זמן שנזקקו לשיעורי העזר. אחדים מהם הספקתי להכיר. הורי הזמינו אותם לארוחה גם אחרי שהשלימו את לימודיהם, והם כמובן נענו ברצון. לאבא היה תצלום בחברתם ואני עדיין זוכר אותו.
קשה לי לדייק בתיאור רגשותיי; העובדה שאבא לקח על עצמו לקדם את הילדים, ואימי שהצטרפה למאמץ והזמינה אחדים מהם להמשיך ולבוא אלינו לארוחה גם לאחר השלמת לימודיהם, מילאה אותי בשמחה, אולי גם בגאווה. מאוחר יותר נודע לי, שמצבם של הורי הילדים היה קשה ומזה זמן רב מאז זכו הילדים לארוחה טובה.

2.4.2000

לאימא הייתה משפחה ענפה שהתגוררה בפוזין. כולם היו בעלי עסקים בתחומים שונים. חנויות היהודים היו מרוכזות בדרך כלל באזור העיר העתיקה, וכך גם של בני משפחתה. הקשר של אימא עם בני משפחתה היה אמיץ וחם.
אימי נהגה לבקרם לעיתים קרובות. בדרך כלל לבדה, אבל מדי פעם לקחה את אחי ואותי לביקוריה. היו לה שבעה אחים ואחיות וילדי הבוגרת מבין אחיותיה, היו מבוגרים ממנה. על אף שהורי אימי היו דתיים מאוד, שמתי לב שאחיה ואחיותיה התרחקו מהמסורת היהודית וניהלו

אורח חיים חילוני; ילדיהם למדו בבתי ספר חילוניים. אימא הייתה הצעירה, בת הזקונים, ולמעשה גדלה והתחנכה בבית אחותה המבוגרת, אנה.

אימי נולדה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. עם פרוץ המלחמה, נאלצו בני משפחתה לנטוש את ביתם, ובאחת הפכו לפליטים. בתום המלחמה לא שבו בני המשפחה לעיר מגוריהם אלא התיישבו בעיר הולדתי פוזין, שעד- 1918 הייתה חלק מתחומה של גרמניה.

הורי אימי כבר היו מבוגרים מאוד והתקשו להתמודד עם הקשיים הרבים לאחר שאיבדו את כל רכושם, לכן נשארה אימא אצל אחותה עד שהתחתנה עם אבא. היא לא הרחיבה ולא סיפרה לנו פרטים על גורל משפחתה בתקופת מלחמת העולם הראשונה וכיצד עברו עליה ימי ילדותה והתבגרותה.

כילדים, ספק אם היינו מבינים מה זה להיות פליט מלחמה. אני זוכר את אימי כאישיות עדינה, המקרינה חמימות, חביבות ואהבה, נינוחה, יודעת לשמוח ולשמח. אינני זוכר אותה רוגזת או מרימה קול. לא פלא שהייתה מקובלת ואהובה על חברותיה ועל כל בני משפחתה.

הכרתי את כל בני משפחתה ואת ילדיהם, מצבם הכלכלי היה טוב למדי. ילדיהם זכו להשכלה תיכונית, אחדים המשיכו במסלול אקדמי. בני הדודים שלנו היו מבוגרים מאיתנו, והפרשי הגיל המשמעותיים יצרו בינינו ריחוק מסוים. נפגשנו רק לעיתים רחוקות באירועים משפחתיים.

דודתי אנה שאצלה גדלה והתחנכה אימי, חיה בנפרד מבעלה, אישה חולנית ובודדה מאוד. אימא הקדישה לה את מרב זמנה הפנוי. אנה שימשה לאימי כאם, לא רק אחות. יחסיהן הצטיינו בחמימות ובפתיחות המאפיינת קשר ייחודי ועמוק בין אחיות, האחת מבוגרת ובודדה והשנייה צעירה ומאושרת, נשואה ואם לשני בנים.

3.4.2000

אני כמובן לא הייתי בסוד שיחותיהן, אך מדי פעם קלטתי משפטים אחדים והבעות פנים שהסגירו את תוכן השיחה; מצבה הבריאותי של הדודה.

דודתי הייתה גם היא בעלת חנות, וביקורנו עם אימא אצל בני משפחתה הסתיימו תמיד בחנותה של דודה אנה, שדאגה תמיד לממתק עבורנו, ואם המלאי שלה אזל, קיבלנו דמי כיס לקנות ממתק בקיוסק הקרוב.

הבחנתי בכך שדודה אנה לוקחת תרופות באופן קבוע, מבקבוקון שהייתה שולפת מתיקה ונוטלת ממנו כמה טיפות. אימא הפכה לאשת סודה, אצלה מצאה תמיד אוזן קשבת ועזרה. כאישה בודדה נזקקה דודתי לאדם קרוב מבחינה רגשית. אימא הייתה קשורה מאוד למשפחתה והיא יזמה את הביקורים בעסקיהם. שמתי לב שמפגשים אלה היו קצרים יחסית בהשוואה לפגישות אצל אחותה אנה. הקשר החם בין שתיהן נמשך לאורך שנים, מאז שחר ילדותה של אימי. עתה, משהורע מצבה הבריאותי של דודתי, הקדישה לה אימי תשומת לב והטיבה להבין לרוחה ולעזור לה.

בימים ההם השימוש בטלפון לא היה נפוץ ואנשים נהגו לפגוש איש את רעהו לעיתים קרובות. הקשר האישי היה תכוף והדוק יותר מאשר בעידן הטלפון, עם כל יתרונותיו ויעילותו של מכשיר זה, הוא החליף את המפגש הבלתי אמצעי בין אנשים לטוב ולרע.

לי אישית כילד לא היה קשר או תחושת קירבה מיוחדת כלפי מרבית בני משפחתה של אימי, מלבד הדודה אנה ואח אחד של אימא, בשם יורק, שהיה מבוגר ממנה בשנה.

דודי, יורק היה אדם נמרץ, בעל יוזמה, בעל לב זהב וגם בדרן. אהבה גדולה שררה בין אימי ובינו. הוא התארח אצלנו לעיתים קרובות והיה ביחסים טובים עם אבא. הייתה להם שפה משותפת והם הרבו לשוחח ולהתווכח במשך שעות. הורי נהגו לבלות עם דוד יורק בחיק הטבע בימי ראשון. אימא הכינה סל מלא כל טוב וביחד יצאנו בחשמלית אל היער. שם התרווחנו בצל העצים והקשבנו בין היתר לשירת הציפורים.

לנו הילדים היה שפע של מקום להתרוצץ ולשחק בתופסת. דודי, שהיה בעל נשמה צעירה הצטרף אלינו למשחק וידע להצחיק אותנו. היה בינינו קשר מצוין, אהבנו אותו גם על יחסיו החמים עם הורי. הוא היה שונה מיתר אחיה ואחיותיה של אימי. היה באישיותו משהו שהתאים לעולם ולחוויה היקית. זאת הסיבה ליחסים המיוחדים ולהבנה ששררה בינו לבין אבי, שהיה יקה בהתגלמותו.

גם לדודי היה עסק במרכז העיר. אני אישית הייתי גאה באבי על שהיה אקדמאי ולא סוחר. הושפעתי מהקביעה המקובלת שיהודים מרבים לעסוק במסחר וגנאי מסוים נלווה לכך.

כאיש אקדמיה זכה אבי לכבוד רב בקרב חבריו לסגל ומתלמידיו, לכן זה העולם שנצטייר בעיני כראוי להשתייך אליו. לא פעם שמעתי את ההשמצה שיהודים הם סוחרים המכונים "סחר מכר", לציין שיהודים אינם מצטיינים ביושר. התקשיתי להבין זאת כילד; אבי לא היה סוחר, שפת אמנו גרמנית, והאמנתי שגרמניה היא מולדתי. גרמניה הצטיירה בעיני כארץ הכי יפה והכי טובה. גדלתי על שיריה הנהדרים ועל המוזיקה המובחרת שנכתבה בהשראת נופיה עוצרי הנשימה ולא ידעתי ליישב במוחי את הסתירה בין הדברים.

הבנתי שהביטוי כוון כנגד יהודים, אך לא ידעתי מדוע לא הופנה אלי, אלא רק כלפי ילדים יהודים שהיו בוגרים ממני. הם דיברו גרמנית כמוני ולמדו באותו בית הספר.
מה בעצם הבדיל בינינו? אולי עובדת היותו של אבי מורה בבית הספר. במה היינו אנו היהודים שונים מהם הגרמנים? למראית עין לא היה שום הבדל. היו ביניהם שנראו כיהודים ובינינו היהודים, היו שיכלו להתחרות על מראה ארי עם כל גרמני.
מדי פעם בבית הספר, נהגו ילדים לחזור על מה שנאמר בביתם על היהודים, מבלי להבין, כמוני, את משמעות דבריהם, הם מבחינתם ואני מבחינתי. אלא שאני הושפעתי מדבריהם ונרשם בתודעתי שעיסוק במסחר אינו מכובד, לכן פיתחתי רגישות לכל המקצועות המאפיינים יהודים.
היה לי חשוב שאבא אינו סוחר ונהנה ממעמד מכובד בחברה עקב תפקידו. ידיעה זו העניקה לי סיפוק ותחושת ביטחון. קשה לומר שאהדתי סוחרים יהודים, לא דיברתי על כך עם אמי, משום שבני משפחתה היו סוחרים, לכן לא העזתי לערב אותה.
נושא זה העסיק אותי במיוחד כשבגרתי והבנתי שיחס הגרמנים ליהודים הולך ומשתנה בעקבות תפיסתו האנטישמית של המשטר הנאצי. הבנתי שלא הסוחרים היהודים מאוסים, אלא כל היהודים מאוסים ללא יוצא מן הכלל.
הייתי צעיר מכדי להבין את המתרחש. כשהילדים בכיתתי נמנעו מלהזמין אותי למסיבות יום הולדת, שאלתי אותם לפשר הדבר והם הסבירו לי בכנות, שהוריהם הורו להם לא להזמין יהודים. מקרים אלה אירעו בהיותי בכיתה ב׳ או ג׳ ולא העסיקו אותי זמן רב, משום שלא התיידדתי עם ילדי הכיתה, אך מאותו יום שוב לא התעניינתי בימי הולדת של בני כיתתי הגרמנים.
חיי היו עשירים ומלאי תוכן, לכן צביטה זו שספגתי לא השאירה בי עקבות. גדלתי בחממה ואינני בטוח שרבים מחברי לכיתה זכו למה שזכיתי בבית הורי.

5.4.2000

עם הזמן למדתי שאין להשוות את סיפור ילדותי עם ילדותם של ילדים אחרים. גדלתי באושר שהיה כל כך מובן מאליו, האמנתי שכאלה הם החיים למרבית הילדים מסביבי.
מדי פעם גם לי היו דאגות האופייניות לילדים, אך בסופו של דבר התרגלתי לחידושים כשאר הילדים. בגן, הכל היה פשוט יותר, שיחקנו, ציירנו, שרנו, ושמענו סיפורים. החששות התפוגגו במהרה והילדים התאימו עצמם במהירות למקום ולגננת, על אף קפדנותה.
בבית הספר המציאות הייתה שונה, ישבנו על ספסלים והקשבנו למורה שעמד מולנו. נדרשנו לשקט מוחלט, וציפו מאיתנו שנבין כל פרט שהסבירו לנו. המורים או המורות היו בקיאים בחומר ומעונינים שהתלמידים יבינו ביחד ובאותה מידה את החומר הנלמד.
בית הספר קיים מסגרת, שעות למידה קבועות והפסקות בין שיעור לשיעור. הפעמון צלצל בסיומו של כל שיעור ובסיומה של ההפסקה חזרנו לכיתה. היה סדר, משמעת וזהות כיתתית שלפתע השתייכנו לה, ובה היינו אמורים לבלות שנים ארוכות כדי להתקדם במסגרת זו. לכל אחד מאיתנו היה קולב משלו לבגדיו ומקום ישיבה קבוע בכיתה ושותף קבוע לספסל. היה עלינו להתרגל לסדר החדש בחיינו העצמאיים לכאורה. המורים והמורות היו אנשים רציניים ונראו לנו מבוגרים מאוד, הם נחשבו בעינינו לשליטים בלעדיים בעלי אישיות מפחידה משהו.
אני הייתי בנו של מורה שלימד בתיכון וכל המורים הכירו אותי. מסיבה זו לא נתתי למורים שלי הזדמנות להתלונן עלי, הייתי תלמיד ממושמע וקשוב, את שיעורי הכנתי בקפידה, ספרי ומחברותי עטופים בלא קמט וללא פינות מקופלות, הייתי תלמיד מסודר מאוד וחרוץ.

6.4.2000

בית הספר הוא בית אולפנה שבו לומדים קרוא וכתוב בתחילת הדרך. באופן טבעי ילדים רוצים להגיע לרגע שבו הם יכולים להוכיח להוריהם ולעצמם, שהם יודעים לקרוא ולכתוב בכוחות עצמם. שאיפה זו אולי חיפתה על הקושי להשתלב במשטר המורים בכיתה. הם לא תמיד השכילו להבין שהיושבים מולם, הם אפרוחים שזה עתה בקעו מקליפתם לתוך מציאות חדשה, השונה כל כך ממה שחוו בבית.
המשמעת חייבה שקט, הקשבה וישיבה ממושכת במקום אחד, מול מורה חמור סבר. ילדים רבים התקשו לעמוד בדרישות אלה. הם פטפטו עם חברם לספסל, או צבטו בחשאי את הבנות ואז כמובן התערבו המורים ולמדנו ״שיעור״ נוסף. תחילה הסתפקו המורים בנזיפות קלות, במבטים מחמירים ובהרמת אצבע כאות אזהרה.
לא כל התלמידים התרגשו מכך, והמורים שינו את יחסם כלפי אלה שהפרו את הכללים שוב ושוב בדרכי ענישה מגוונות. במקרים מסוימים נאלצו להזמין את ההורים. אני מעולם לא נמניתי בין אלה, גם לא יתר חברי היהודים לכיתה.

היינו שלושה, אח ואחות תאומים לא זהים; היא שחרחורת והוא ג׳ינג׳י. ישבנו יחד על אותו ספסל, שם משפחתם ״Harlam״. הוריהם היו בעלי חווה גדולה מחוץ לעיר, ומדי פעם נסעתי לבקרם. לא קיימתי כל קשר חברתי עם שאר התלמידים.

לעומת זאת, נפגשתי מחוץ לבית עם אחדים מילדי המורים, חבריו של אבא, שהיו תלמידי בית הספר ״שילר״ וטיילנו בגן הציבורי, בגן החיות וגם החלקנו יחד על הקרח. לאחר שאבא אולץ לצאת לפנסיה מוקדמת, נותקו קשריו עם חבריו הגרמנים, מסיבות מובנות.

אחדים מחבריו לשעבר בסגל המורים, ביקשו מדי פעם למסור דרישת שלום לאבא, ואני שמחתי שהם עדיין זוכרים אותו. בכיתות הנמוכות חשתי כאחד מהחברה, למרות שלא הוזמנתי לימי הולדת, הילדים הקטנים עוד טרם הורעלו מהאווירה האנטי יהודית. אולי משום שגבול הפריד בינינו לבין גרמניה, התושבים הגרמנים בפולניה לא היו עדי ראיה למצעדי ההשתוללות של הנאצים בגרמניה. המבוגרים ידעו מה מתרחש בארצם, הם שמעו רדיו וקראו עיתונים, אך מאורעות הימים ההם לא חלחלו בעוצמה לתוך הבתים כמו בעידן הטלוויזיה.

השפעת הנאצים חדרה לכל מקום שבו התגוררו גרמנים מעבר לגבולות גרמניה. אהדת הגרמנים למשטר הנאצי עוררה רגשות לאומניים עזים בקרב מרבית הגרמנים ומצאה ביטוי נמרץ בהתנהגות בני הנוער המתבגרים. תלמידיו הבוגרים של אבי שוב לא העזו לגשת אלי, בהפסקות התקבצו התלמידים היהודים בנפרד בפינה קבועה בחצר בית הספר.

למרות הרוח הרעה שנשבה על היהודים, איש מתלמידי בית הספר הגרמנים לא העז לפגוע בנו או להעליב אותנו, לא בתחום בית הספר ולא מחוצה לו. יחס המורים כלפי התלמידים היהודים נותר הוגן, אם כי החלו לקנן בי חששות.

אחד המורים הצעירים, מורה למתמטיקה שלי, היה ידוע כנאצי מושבע ובכל זאת מעולם לא שמעתי מפיו פליטת פה מכוונת כלפי יהודים. מורה זה הכיר את אבי, לכאורה לא הייתי צריך לחשוש ממנו, אך היה משהו מפחיד באישיותו, אולי עצם הידיעה שהוא נאצי מוצהר. מרוב פחד נכשלתי לעתים בשיעוריו. הוא הבחין במבוכתי, אך לא ניסה לעזור לי לצאת מהסבך, חשתי בושה והשפלה מול כל הכיתה.

7.4.2000

אכן היו לי גם רגעים פחות נעימים בבית הספר, במיוחד בזכות אותו מורה. ייתכן שנהנה לראות אותי בחולשתי. התנהגותו נטעה בי יסוד להאמין שכך היה.

חברי לספסל, מקס הרלם, היה תלמיד מצטיין במתמטיקה ובשעה שתלמידים נשאלו בעל פה והוא הרים את ידו להשיב, המורה התעלם ממנו. מקס הצטיין למרות יחסו השלילי של המורה לתלמידים היהודים. איש לא העז להתלונן על המורה, כולם הבליגו, הוא היה היחיד מסגל המורים שהפגין רגשות אנטישמיים בשיטה מתוחכמת מאוד. לא ידענו מה חשבו יתר המורים, הם שמרו זאת קרוב ללבם והפגינו כלפי חוץ יחס הוגן ושוויוני כלפי כל התלמידים. תיאור זה מתייחס לשנות הלימודים בין השנים 1936-1939, השנים שבהן התפשטה התעמולה הנאצית ברחבי אירופה וכבשה את לבבות ההמונים.

הנהלת בית הספר ״שילר״, נאלצה לפטר את מוריה היהודים בלחץ הממשל הנאצי, אבל אפשרה לכל התלמידים היהודים להמשיך בלימודיהם כולל לימודי דת. בתקופה זו חלו הגבלות על מוסדות הלימוד בגרמניה הנאצית, מורים ממוצא יהודי פוטרו וגם תלמידים יהודים שולחו מבתי הספר.

אני חוזר כמה שנים לאחור, אנו מתגוררים עדיין ב״שוויצר שטרסה״, בדירתנו הראשונה, והנה אני שומע לראשונה מהורי שמצאו דירה איכותית באזור שקט, בסביבה ירוקה ונעימה יותר.

לא ממש הצטערתי על עזיבתנו את הדירה שבה גדלתי ובה זכיתי לילדות מאושרת ולהרבה חוויות. הייתי מוכן להיפרד מרעש פרסות הסוסים וגלגלי העגלות שחלפו מתחת לחלוננו. העדפתי לגור בקומה רביעית, המשקיפה למרחקים ולעקוב מלמעלה אחר המתרחש. כגודל דמיונו של הילד כך גודל רצונו, העדפתי לגור על גג העולם ממנו נפרש כל המרחב לפניך.

משנה מקום לא רק משנה מזל, כפי שנאמר, אלא שבאמת השתנו אצלנו דברים רבים שלא הייתי מודע להם. ויקטוריה המסורה והאהובה עזבה אותנו, אנחנו בגרנו והיא הגיעה לגיל פרישה ונזקקה למנוחה ושקט.

מטבע הדברים ילדים מקבלים שינויים די בקלות, במיוחד אם סדר חייהם הרגיל לא הופר. לוויקטוריה היה קשה יותר, לאחר שהקדישה את מרבית חייה למען הזולת, ויצרה קשר אמיץ וחם איתנו היה נדמה כי לעולם לא תעזוב, אלא ששעון החול אוזל ורגע הפרידה הבלתי נמנעת התקרב ובא.

אני זוכר את ויקטוריה ואת אימא בוכיות, שתיהן אהבו זו את זו מעומק ליבן, השנים חיזקו ביניהן ברית איתנה. משעמדה ויקטוריה על סף פרידה, קשה היה לעכל את המציאות שנכפתה עליהן. אנו הילדים לא קלטנו את הכאב הכרוך בפרידה, בעזיבת בית, אנשים ומסגרת שאליה קשרת את חייך למשך שנים.

נפרדנו גם מידידתנו הקטנה והעליזה, שכנתנו איזה מורנל, שאיתה נהגנו לשחק אצלנו בבית. התרגלנו למרץ שלה ואהבנו את צחוקה. אני עדיין רואה אותה בדמיוני מקפצת איתנו סביב השולחן הגדול בסלון. איזה הייתה חברתנו היחידה, עם ילדי השכנים האחרים לא היה לנו קשר. הסלון כמובן לא נועד למשחקי ילדים, אבל מדי פעם ניתנה לנו הרשות לשהות בו, כשאבא לא היה בבית. אז, כמו היום, ילדים אוהבים לשהות ולשחק בחדרי ההורים ואנו לא היינו שונים. הקפדנו כמובן למלא את רצון הורי, כלל בל יעבור במשפחתנו.

אבא נזקק לשקט בקירבת חדר עבודתו, דרישה שלא תמיד עמדנו בה. בין אחים כמו בין אחים פורצות גם מריבות. היו מקרים שהתקוטטנו וקולות המריבה הגיעו לאוזני אימא ואבא שזיכו אותנו בביקורם. קודם ניסתה אימא את כוחה, ולפעמים נדרשה התערבותו של אבא, מדי פעם מישהו מאיתנו גם קיבל על הטוסיק. אני זוכר שתמיד שנינו צדקנו ואיש מאיתנו לא היה אשם. אחי היה שובב מטבעו ושונה מאוד ממני. חיצונית דמה לאבא, נמוך ורחב כתפיים, ספורטאי, אוהב חברה, אימא תמיד פקחה עליו עין שיכין את שיעוריו ויסדר את תיק בית הספר שלו.

אני העדפתי את הבית, אהבתי לקרוא ולשחק ב"תזמורת" שאותה הייתי מלווה בקולי. את השיעורים הכנתי בקפידה רבה ולא קמתי עד שסיימתי אותם. ילקוט בית הספר שלי היה מסודר תמיד. לשנינו היו שולחנות כתיבה משולבים עם כיסאות. לשולחן היה מכסה ומתחתיו מקום רב לאחסון כלי כתיבה, מחברות וספרים. צריך לזכור שבאותם ימים עדיין לא היו עטי כתיבה המצויים בשימוש כיום. כתבנו בעט שנטבל בבקבוק דיו. את הכתוב צריך היה תמיד לייבש בעזרת נייר ספיגה מיוחד, אחרת הדיו נמרחה על הדף.

לעתים קרובות נטפה טיפת דיו מהעט ולכלכה את הדף. צריך היה להשקיע מאמץ רב לנקות את כתם הדיו מבלי לפגוע בדף. תקלות כאלה היו שכיחות בתקופה הראשונה שבה התחלנו ללמוד לכתוב בעט במקום בעיפרון. תחילה נזקקנו לעזרה צמודה מאימא, בלעדיה לא הצלחנו למחוק את כתמי הדיו הרבים. לקח לנו זמן להתרגל לטבילת עט מיומנת בלא עודפי דיו.

בשובנו הביתה מבית הספר, אכלנו צהרים ואחר כך פנינו לשיעורי הבית. העדפתי לסיים את השיעורים שכן אז הייתי חופשי להתפנות לעיסוקי.

בכיתות הגבוהות קיבלנו הרבה עבודות בית בכתיבה וגם בשינון בעל פה. מלבד זאת צריך היה לתרגל גם חשבון וללמוד אותו בעל פה. המטלה הקשה ביותר הייתה ללמוד שירה בעל פה, ודווקא את זה קיבלנו בשפע. היום לא מקובל להטיל על תלמידים ללמוד שירה בעל פה בהיקף כזה. תוכן השירים לא תמיד עורר בנו עניין, השירים היו ארוכים כאורך הגלות.

זמן רב ישבתי ללמוד ולשנן אותם, תחילה לעצמי ובהמשך הייתי משמיעם גם לאימא. נוכחתי לדעת, שרצוי לחזור ולדקלם את הפרקים החדשים בבוקר לפני צאתי לבית הספר. תרגול הבוקר תרם לי הרבה, היטבתי לזכור את החומר.

מרבית התלמידים התלוננו על ריבוי לימודי השירה, אבל את הגזרה הזאת איש לא הצליח לבטל. מלבד זאת נזקקתי לפעמים לעזרתו של אבא בטבע, חשבון ודקדוק, אך את רוב השיעורים הכנתי בעצמי.

8.4.2000

חלק משיעורי הטבע התקיימו במעבדה שבה אוחסנו צנצנות עם חיות שונות על שלדיהן. ריח פורמלין קידם את פנינו בכניסה. בחדר זה עשיתי הכרה עם גוף הצפרדע שאותה נאלצנו לבתר, כדי ללמוד על חלקיה הפנימיים. למען האמת, סלידה אחזה בי כבר בכניסה למעבדה. לא רק ריח הפורמלין דחה אותי, גם החיות המתות התקועות בצנצנות, צורתן והבעתן המאובנת עוררו בי גועל רב. אילו יכולתי הייתי בורח החוצה, לא הייתי חסיד של לימודי טבע. למדנו על השלדים בפרטי פרטים, על ההבדלים בין זוחלים ליונקים, וגם על ציפורים למיניהם. כל הנושא לא היה לרוחי, בשיעורים אלה השתתפתי בלית ברירה.

בכיתות הנמוכות התקדמתי יפה בלימודים והיו לי ציונים טובים. בין היתר למדנו כתב גותי, כתב גרמני עתיק שהיה מאוד ציורי. כתב זה נשתכח ממני כליל, על אף שידעתי אותו בדיוק כמו את הכתב הלטיני. הסיבה לאובדן הכתב הגותי לא מובנת לי ואני מצטער על כך, משום שכילד אהבתי לכתוב בו. הדבר מוזר בעיני, משום שבלטינית אני כותב באופן שוטף אותיות גם בכתב ובדפוס. בשיעורי השפה הגרמנית ובשירה השתמשנו אך ורק בכתב הגותי. במקצועות האחרים חויבנו להשתמש בכתב לטיני.

שפת ההוראה בבית ספרנו הייתה גרמנית, שפות החובה היו פולנית ואנגלית. בהיסטוריה למדנו את תולדות גרמניה ופולניה. נושא זה משך ועניין אותי מאוד. למדתי שאירופה חוותה במשך דורות מלחמות עקובות מדם. כל השנים ניסו החזקים להשתלט על החלשים ופולניה הייתה אחת מקורבנות הקבע של שכניה הרעבים לשלטון.

במשך דורות שלטו הגרמנים, האוסטרים והרוסים בפולניה. הפולנים התמרדו כנגדם אבל לרוב נוצחו על ידי כובשיהם. בבתי הספר לימדו על המרידות הפולניות בשקידה רבה, עד לקבלת עצמאותה של פולניה ב- 1918.

גאים בעצמאותם פיתחו הפולנים רגש לאומני קיצוני שהתבטא בהקמת תנועה אנטישמית, שאחת ממטרותיה המוצהרות הייתה לדחוק את רגלי היהודים מכל תחומי החיים. אוניברסיטאות רבות סגרו את שעריהן בפני יהודים, גם זו שבעיר הולדתי. הסטודנטים הפולנים הצטיינו בקיצוניותם, בין היתר הם העמידו משמרות בכניסה לחנויות יהודיות, כדי למנוע כניסת לקוחות נוצרים, הם הצטיידו בשלטים שעליהם התנוססו דברי שטנה כנגד היהודים.

כשלמדנו את ההיסטוריה שלהם, נודע לי שאחד המלכים הידועים בתולדות העם הפולני, במאה ה- 15, הזמין את יהודי גרמניה לבוא לפולניה ולפתח את ענפי המלאכה והמסחר לקידום כלכלת ארצו. בהיסטוריה הגרמנית למדנו הרבה אודות ה"ניבלונגן סאגה", סיפור אגדה גרמני מתקופה קדומה, המפאר את גיבורי התקופה. אופרות רבות של ואגנר מתבססות על אגדה קדומה זו שהזינה את התעמולה נאצית, במטרה לפאר את הגזע הגרמני העליון הניצב מעל כולם, רעיון שבא לידי ביטוי בהמנון הגרמני המושר היום.

במסגרת שיעורי המוזיקה ניתנה לנו אפשרות להשתתף במופעים מוזיקליים, שאורגנו למען כל בתי הספר בעיר. אחד המלחינים הנערצים ביותר היה שופן, שנחשב למלחין הלאומי הפולני הגדול מכולם. המוזיקה שלו ייצגה נאמנה את הסגנון העממי על גווניו והייתה מקובלת ואהובה ברחבי העולם. מרבית יצירותיו נכתבו לפסנתר והיו ערבות מאוד לאוזן. יצירות אחדות כתב שופן לתזמורת ולביצועים קאמריים.

שופן הלחין מאות מנגינות לריקודי עם בסגנונות שונים. להקות ריקודים פולניות בתלבושות עממיות וססגוניות הרבו להופיע בפני קהל רב ובין היתר בפני תלמידי בית הספר. בדרך זו הכרתי רבות מיצירותיו, כולל שני הקונצרטים הנפלאים לפסנתר ולתזמורת אשר יופיים כבש אותי.

9.4.2000

הפולנים פיתחו קנאות לאומית ודתית, הם היו קתולים אדוקים מאוד בעבר ובהווה. קנאות זו הופנתה בראש ובראשונה כנגד היהודים, רוצחי ישו. ביקרתי במעט בתים פולנים, אך בכולם קושטו הקירות בתמונות ישו הצלוב, הנוטף דם וקדושים מעונים אחרים. תמונות אלה עוררו בי מיאוס וזעם, הן הציגו את רציחתו האכזרית של בן האלוהים הקדוש בידי יהודים. מניע שמצדיק לכאורה לשנוא ולרדוף את היהודים. על תורה זו התחנכו הקתולים לדורותיהם ברחבי העולם. בין היתר הופנתה השנאה הפולנית גם לגרמנים ולרוסים, כובשיהם בעבר.

לאחר קבלת עצמאותם, נאלצו הפולנים להתמודד עם מיעוטים רבים שהפכו בעל כורחם לאזרחים פולנים בעקבות סיפוח שטחים מגרמניה ומרוסיה. מאות אלפי גרמנים נשארו בתחום פולניה וסירבו להיטמע, הם תבעו לשמר את עצמאותם התרבותית. הממשל הפולני אפשר למיעוטים להחזיק בתי ספר משלהם, בתנאי שילמדו את השפה וההיסטוריה הפולנית. כל המורים חויבו ללמוד פולנית ולעמוד במבחן בכתב ובעל פה. אבי לא ידע מילה אחת בפולנית כשהתקבל לסגל הגימנסיה, מה גם שידיעת השפה הפולנית הייתה תנאי לכך.

בלית ברירה למדו המורים וגם אבי פולנית, כי מורה שלא עמד בבחינה, נאסר עליו לעסוק בהוראה. אבא לא נהג להוציא מפיו אף משפט בפולנית, במיוחד לא בנוכחות אימא שדיברה פולנית שוטפת. לפעמים ניסה את כוחו עם ויקטוריה או עם זושיה שעבדה במשק הבית שלנו. הוא נשמע מצחיק מאוד עם מבטאו הגרמני. עובדה זו לא מנעה מאבא לעבור את המבחנים בפולנית ולקבל תעודה ורשיון לעסוק בהוראה.

כבר כילד קטן דיברתי פולנית, ויקטוריה המטפלת שלנו הייתה פולניה והיא לא ידעה לדבר גרמנית. בבית הספר לימוד השפה הפולנית היה חובה. בשנות המלחמה מרבית האנשים שאיתם באתי במגע דיברו בעיקר פולנית וחלקם גם יידיש. בגלות, בקרקוב, לפני הקמת הגטו, השאלתי ספרי קריאה מספריה וכולם היו בשפה הפולנית. בבית דיברנו בינינו גרמנית ומדי פעם בלית ברירה עם חייל או עם שוטר מזדמן שעצר אותנו ברחוב לביקורת. מאוחר יותר שירתה אותי השפה הגרמנית בנסיבות טראגיות, בגטו ובמחנות.

במחנות הריכוז פגשתי מעט יהודים דוברי גרמנית שאיתם יכולתי לתקשר בקלות. באושוויץ פגשתי יהודים דוברי כל השפות שהובאו לשם בעל כורחם, חלקם דיברו גרמנית או יידיש. את דוברי היידיש התקשיתי להבין, למרות הדמיון בין שתי השפות. שפה זו נשמעה לי כמו "סלנג". הזמן עשה את שלו, יידיש לא הצלחתי לדבר, אבל מכורח המציאות למדתי להבין את דובריה, חלקם גם הבינו את הגרמנית שלי.

במחנות נפגשו יהודים מרחבי אירופה, כל אחד הביא עמו מטען תרבותי וחברתי שונה. תנאי החיים הקשים והגורל האכזרי המשותף, שפקד כל אחד ואחד מאסירי המחנות, הצמיחו גילויים אנושים מופלאים, הסבל והשפה תרמו לכך.

עיר הולדתי פוזין מנתה 300,000 תושבים, מתוכם רק כ - 2000- 3000 יהודים, רובם בעלי עסקים. ביניהם כמה עשרות משפחות יהודיות דוברי גרמנית מהקהילה הוותיקה שמרביתה היגרה

לגרמניה לאחר סיפוחה של העיר. העסקים היהודיים התרכזו בסמטאות העיר העתיקה ונוצר רושם מוטעה לגבי גודל הקהילה היהודית בעיר.
מרבית החנויות בעיר העתיקה היו דווקא בידי בעלים פולנים. ה"אנדקים" סטודנטים חברי התנועה האנטישמית בעיר, נהגו להפגין מול החנויות היהודיות, שהיו ממוקמות על שטח מצומצם. בפוזין, לא היו גטו יהודי או שכונה יהודית מעולם. מגורי היהודים היו פזורים על פני העיר, כך שנוכחותם הורגשה אך ורק במרכז המסחרי בעיר העתיקה.
מוזר שבעיר שהתגוררו בה כה מעט יהודים, גדלה האנטישמיות לממדים אלימים ומדאיגים.

11.4.2000

בבניין דירתנו החדשה התגוררו רק שמונה משפחות, שתי משפחות בקומה. חצרן ובת זוגתו שגרו בבניין דאגו לתחזוקתו, לניקיון, לחימום ולהסדרת התור למכבסה ולחדר ייבוש הכביסה. כילדים קטנים טיפל בנו רופא ילדים פולני, איש נחמד ונעים הליכות שדיבר רק פולנית, שמו היה ד"ר קונקייוויץ. חביבותו למטופליו, הפכה אותו למושיע ולחברם הטוב בכל עת. חיוכו החם והמרגיע היה מלווה בליטוף קל, ילדים לא פחדו ממגע ידו או ממכשיריו בעת ביצוע הבדיקות,אין ספק שהיה רופא מעולה והורי נתנו בו אמון מלא. כשחליתי במחלה מאוד מדבקת ואף מסוכנת באותם ימים, "סקרלטינה", טיפלה בי אמי בבית. הורי לא רצו בשום אופן לאשפז אותי בבית חולים, על אף שמחלה זו חייבה בידוד מוחלט. סימני המחלה התבטאו בחום גבוה, פריחה וחולשה.
אבי ואחי עברו לגור במקום אחר ואמי נשארה איתי. הישארותי בבית התאפשרה הודות לטיפולו הצמוד והמסור של ד"ר קונקייוויץ. בהסכמתו של הרופא שלנו, לקחה אימא על עצמה את המשימה לטפל בי בתנאים קשים של בית עם כל המגבלות והסכנה להידבקות. בתקופת מחלתי שנמשכה כמה שבועות, הפך הרופא לבן בית אצלנו. שבועות ארוכים הייתי מרותק למיטה ואימא מרותקת לבית. את הקניות והתרופות ואת כל המצרכים הדרושים הביאה לנו מדי יום ויקטוריה המסורה. מאחר שנאסר עליה להיכנס לתוך הבית, היא הניחה את הכל ליד הדלת. שיחות בין אימא, אבא, אחי וויקטוריה התנהלו דרך החלון, רק הרופא העז להיכנס ולבדוק אותי. הייתי ילד קטן, אולי בן חמש, אבל פרטים אלו זכורים לי היטב.
כשסוף סוף הבראתי באו אנשים מיוחדים מצוידים במסכות ובמכלי מתכת, אטמו את חלונות הדירה והדלתות וביצעו חיטוי כללי בכל הדירה. אנחנו עברנו למקום אחר למשך כמה ימים, עד שיכולנו לשוב הביתה, אם כי אינני זוכר היכן גרנו באותם ימים ואצל מי.
אימא שלקחה על עצמה תפקיד קשה ומסוכן, הייתה בוודאי מותשת מהשהייה הממושכת בתוך הדירה ומהחשש והדאגה לחיי. המחלה נחשבה לקטלנית מאוד והרפואה לא הייתה אז מפותחת כמו היום.
לבסוף הבראתי וחזרתי לאיתני הודות למסירותם של שני אנשים יקרים ומסורים, אימי וד"ר קונקייוויץ. הרופא שלנו היה אחד האנשים הבודדים שהיה בן בית אצלנו ולא רק כרופא אלא כבן אדם עם לב ונשמה. אין לי ספק שבין הפולנים הוא לא היה יחיד, אלא שאני לא הכרתי את האחרים, אלה שלא הפגינו נגד יהודים או נגד מיעוטים אחרים. לעומתם, המונים יצאו לרחובות, השתוללו והפגינו כנגד היהודים. הנאצים קלטו את המסר והבינו שפולנים לא יכשילו את ביצוע השמדת היהודים על אדמת פולניה והם אכן צדקו.
אינני יודע אם הורי שמרו על הקשר החם עם ד"ר קונקייוויץ אחרי שעזבנו את דירתנו, ייתכן, אני לא ראיתי אותו יותר. את הקשר עם משפחת החצרן קיימה אימא, מדי פעם פגשתי את אשתו, משוחחת עם אמי אצלנו בבית.
דירתנו החדשה צוידה בחימום מרכזי, תנורי הענק שהיו מצופים באריחים נעלמו. תנורים אלו אילצו את הדיירים להצטייד לקראת החורף בעצי בערה ופחם שאוחסנו במרתפי הבניין. מדי בוקר צריך היה להבעיר אותם לא לפני שהוצאו שיירי יום האתמול. טירחה רבה הייתה סביב התנורים, שהתחממו באיטיות רבה, אם כי הפיקו חום נעים כל עוד מישהו דאג להוסיף להם פחמים במשך היום.

12.4.2000

דירתנו החדשה הצעידה אותנו לעידן חדש. בניין בן ארבע קומות עם שמונה דיירים בלבד. דלת הכניסה לבניין נעולה, חדר המדרגות רחב ידיים, קירות הכניסה מצופים בשיש לבן והמדרגות נוחות וקלות לטיפוס. גרנו ברחוב על שם אחד המשוררים האהובים בפולניה המתחדשת, קוחנובסקי, שכתב שירי מולדת מפורסמים שנלמדו בבתי הספר. אחד משיריו היפים נכתב אודות בתו האהובה, אורשולקה, שנקטפה בדמי ימיה.
שיר זה מבטא במילים נפלאות את יגונו על אובדנה, על אהבתו לילדתו הקטנה ועל געגועיו חסרי המנוח. שיר זה ריגש וזעזע רבים, וגם אותי כשלמדתי אותו בבית הספר.

על פי שלטי החנויות ברחובות אפשר היה להבחין בקלות מיהו גרמני ומיהו פולני, אך שמות האנשים היו משני המקורות ולא ידעתי להבחין מי הוא מי. תופעה זו כפי שלמדתי מאוחר יותר נפוצה בכל אזורי הגבול שבהם התגוררו אוכלוסיות המייצגות שני עמים.
בעקבות נישואי תערובת נשאו הפולנים שמות גרמנים. אצלי בכיתה היו כמה ילדים בעלי שמות פולניים והם היו גרמניים לכל דבר. כילד לא ראיתי בכך תופעה יוצאת דופן, עד שהנאצים כבשו את העיר. כשהגרמנים החליטו לגרש את התושבים הפולנים, ניסו בעלי השמות הגרמניים בכל כוחם להוכיח, שהם בעצם גרמנים ולא פולנים. גם בעלי שמות פולנים, שמכורח המציאות גילו במשפחתם קירבת דם גרמנית נהפכו לגרמנים, כדי למנוע את גירושם מהעיר. הם שילמו על כך מחיר יקר מאוד, חלקם שגדלו והתחנכו כפולנים, עתה בהיותם גרמנים חויבו להתגייס לצבא ולאחר מפלת גרמניה נאלצו לברוח בבושת פנים. הייתי עד לתופעה מבישה זו במחנה מעצר ליד העיר, שבו רוכזו עשרות אלפים שנועדו לגירוש, ואנחנו ביניהם.

בבית ברחוב שוויצר, עבדה אצלנו עוזרת בית בנוסף לויקטוריה. אינני זוכר את שמה, גרמניה בת אחד הכפרים בסביבה. לנו הילדים לא היה קשר של ממש איתה. רק בערב חג המולד נתנו לה הורי רשות לקחת אותנו לכנסיה הלותרנית, שאליה השתייכה. היה זה מעמד חגיגי ומיוחד עם הרבה קישוטי אור ובהשתתפות מקהלה, ששרה מגוון שירים שהיו מוכרים לי מתוכניות הרדיו. כילד קטן לא ייחסתי לטקס חג המולד משמעות דתית, ידעתי שמעמידים אשוח מקושט ולידו מתנות בעיקר לילדים. הסיבה או הרקע לחגיגות חג המולד לא עניינו אותי.
ראיתי את התכונה הרבה בחנויות שהתחרו זו בזו על לב הקהל. חלונות הראווה הוארו באורות צבעוניים ובמוצרים מגוונים שהוצגו בצורה מפתה ומושכת לב כשביניהם מבנה קטן ובתוכו דמויות המשפחה הקדושה. עבורי הטקס בכנסיה נרשם כאירוע מקהלתי, שכמותו מקיימים רק בחג המולד. לא חשתי שיש לכך משמעות דתית, אולי משום שהורי היו חילוניים ולמנהגים בעלי אופי דתי לא היה מקום אצלנו בבית.

ברדיו שלנו שמעתי הרבה מוזיקה קלאסית ואני מאמין שילד שנחשף למוזיקה משחר ילדותו, היא הופכת בסופו של דבר לחלק מעולמו. על מנת לאהוב מוזיקה חייבים להאזין, לקלוט את צליליה ואת יופייה. מוזיקה זו הולחנה בידי מלחינים שינקו כל תו מעומק נשמתם, מושפעים מרחשי הלב, מסבל, מכאב, משמחה ומיגון, מאיתני הטבע ומעוצמתם, את כל אלה ביטאו במוזיקה שצמחה מתוכם. מוזיקה שיש בה שמחה, צחוק, אבל וגם דמעה.

13.4.2000

בימים ההם היה מקלט הרדיו דבר מגושם, בעל רמקול אחד מצופה בבד ובלוח בקרת תחנות הרדיו. לנו היה רדיו מתוצרת "טלפונקן", עם שני רמקולים חיצוניים שעמדו ליד המקלט. לוח התחנות היה בצורת גלגלת מצופה פלסטיק לבן, עליה שורטטו קווים וביניהם אפשר היה לרשום את שמות התחנות שהרדיו קלט. אני זוכר את אבא יושב מול המקלט, מחפש תחנות ומנסה לזהות את שמות הארצות והערים שמהן נקלט השידור.

הוא הצליח לגלות את השמות של תחנות רבות והלוח העגול הלך והתמלא לאט לאט. קליטת תחנות רחוקות נקבעה על ידי מספר המנורות שבהן צויד המקלט. אני זוכר במעורפל שמדדו את עוצמת הרדיו ואת יכולת הקליטה שלו במספר המנורות. מדי פעם ישבתי ליד אבא שעה שעסק בגילוי תחנות נוספות ברדיו, חקר התחנות עניין אותו וריתק אותו למקלט.
מבנה הרדיו דמה במידה מסוימת לטרפז, בעיקר בחלקו הקדמי, בכך הוא גם נבדל מכל רדיו שיש בימינו. ניתן היה לפתוח את הדופן הקדמית של המכשיר ולהתבונן בקרביו; סבך חוטים צבעוניים, המסתעפים לכיוונים שונים ומתחברים למיני אביזרים חשמליים שהותקנו שם. בין כל אלה מנורות שחלקן מצופות בצבע כסף וחלקן שקופות, כך שניתן היה לראות את אור החשמל הדולק.
כדי לחדד את הקליטה היה בפנים בורג שניתן לסובבו בהתאם לצורך בעזרת מברג מיוחד. בשבילי זאת הייתה חוויה לראות את המכשיר מבפנים. התחנות הרבות שנקלטו אפשרו לאבא לשמוע תוכניות באנגלית ובצרפתית ולנו הילדים קשת רחבה של שידורי מוזיקה.
יצירות ושירים רבים בקעו ממקלט הרדיו שלנו, חלקן נחרטו עמוק בזיכרוני גם כשנדמו הצלילים למשך שנות המלחמה הארוכות שבהן הופקענו מכל מה שאהבנו.
כל יום, כל שבוע, כל חודש וכל שנה הרחיקו אותנו יותר ויותר מן העבר הקסום, שדמה לבסוף לחלום, ולא לחיי כפי שבאמת חייתי אותם. לא פעם שאלתי את עצמי האמנם הייתה לי ילדות, הורים, אח, משפחה ובית? או שכל זה הוא רק סיפור דמיוני. מתוך המציאות הקשה שאליה נקלעתי, הלך העבר והתרחק, ומראותיו נתערפלו נוכח הסבל והפחד.

הדממה המוזיקלית נמשכה עוד שנה ארוכה מעבר לשש שנות המלחמה, רק לאחר שהגעתי ארצה, לקיבוץ אפיקים באפריל 1946, זכיתי לראשונה לשמוע מוזיקה קלאסית בקול ירושלים. במועדון שלנו הוצב רדיו ולשם נהגתי לסור בשעות שלא התקיימה בו פעילות חברתית, לפעמים גם בהפסקת הצהרים, שעת המנוחה, נהגתי לבוא למועדון ולהקשיב לשידורי המוזיקה. הייתה זו שעת מנוחה עבורי, הזדמנות להתבודד ולהקשיב להנאתי ללא נוכחות אנשים.

באפיקים הכרתי משפחה שעזבה את חיפה והצטרפה למשק לאחרונה. כחברים חדשים הם קיבלו חדר באחד הצריפים, לעומת הוותיקים שכבר התגוררו בבניינים. בעל המשפחה עבד איתי בגן הירק וכעבור זמן קצר התיידדנו. סיפרתי לו קצת על הבית שלי, על אהבתי וגעגועי למוזיקה ועל כך שאני מקשיב לקול ירושלים במועדון. בהזדמנות זו גילה לי שמשפחתו היא חובבת מוזיקה קלאסית וברשותם אוסף תקליטים עשיר.

מאז הייתי אצלו אורח קבוע, לאחר שעות העבודה היינו שומעים ביחד את מיטב היצירות בביצועיהם של גדולי האמנים שהוקלטו בשנים האחרונות בארצות הברית. משפחה זו, שאת שמה לצערי אינני זוכר החזירה אותי לעולם המוזיקה אל הצלילים האהובים משנות ילדותי בבית הורי. למרות ההנאה המרובה, הזכירו לי הצלילים את האמת האכזרית, שהמנגינה לעולם חוזרת גם אם בשינויים קלים, לעומת זאת לאדם אין אפשרות ולא כלים להחיות את העבר ולהחזיר את הגלגל לאחור.

ישבתי שם אחוז התרגשות ועצב, שוב אינני ילד בן שמונה או אפילו אחת עשרה, המקשיב למוזיקה בכל תמימותו, אלא אדם בוגר. התבוננתי מדי פעם סביבי, הכל שונה, האנשים שזה עתה הכרתי זרים לי, אנחנו מקובצים בחדר צנוע ואין בינינו כל קשר, מלבד הצלילים המעוררים בי כאב עמוק. הצלילים הנהדרים ריגשו אותי עד בכי, אלא שעתה אני קולט אותם אחרת, חשתי שחסר לי דבר ששוב אינו בהישג ידי, חשתי זר ולא שייך, חסר בית.

רק אל המוזיקה שאותה נשמתי מלוא החופן באותן שעות יפות חשתי שייכות. בסיום הערב הנפלא שבתי לסוכה שבה התגוררתי עם חברי. זה לא היה פשוט להתמודד עם ההווה שבחרתי לעצמי.

מאחר שעל ענייני מוזיקה אני כותב עלי להזכיר עוד אירוע מוזיקלי. בדרכנו הארוכה ארצה שהינו חודשים אחדים בעיר אנטוורפן. אפשרו לנו ביקור אחד באופרה המקומית ושם ראינו את "קוונשצינה" של רימסקי קורסקוב. לראשונה שמעתי אופרה רוסית, קשה לומר שהתלהבתי, אבל הייתה אווירה מיוחדת אופיינית למופע אופראי.

האולם המפואר היה בנוי בסגנון המאה ה-19, המושבים המרופדים מבד יוקרתי, התאורה העשירה המותאמת לרוח התקופה, הקירות המעוטרים בקישוטים מוזהבים, האנשים במיטב לבושם, כאילו מעולם לא הייתה מלחמה.

אווירה חגיגית מאוד; התזמורת מכוונת את כליה, הכל מלא הדר, רק אנו בלבושנו הצנוע לא התאמנו לפאר שסבב אותנו מכל עבר. ואולי דווקא משום כך זכור לי אותו ערב אופראי, הפאר והחגיגיות, התזמורת בשולי הבמה, המוזיקה, כל אלה תסכלו אותנו, פליטי השואה.

עם זאת הייתה זו חוויה בלתי נשכחת. כאשר כבו האורות, כבשה התזמורת את האולם וכשהמסך עלה נשאבתי כולי אל המתרחש על הבמה, לא ראיתי איש סביבי, כל הקהל הגדול נבלע בחשכה.

14.4.2000

המוזיקה של הקוונשצינה הזכירה את צלילי השחרזדה, גם היא פרי עטו של קורסקוב. השירה העממית הרוסית בלטה לאורך כל היצירה, כולל ריקודי בלט בסגנון עממי רוסי. מאז לא שבתי לראות אופרה זו בהופעה פומבית, ובשידורי הרדיו ממעטים להשמיע אותה.

לפסנתר הכנף שלנו רכשתי חיבה רבה, נהגתי להחליק עליו בעדינות בכפות ידי, כדי לחוש אותו ולא רק לשמוע את צליליו. בעיני דמה הפסנתר ליהלום ענקי נוצץ ומבריק שניתן היה להשתקף בו כמו במראה.

לא חדלתי להתפעל ממנגנון הפטישים וממערכת המיתרים, המפיקים את הצלילים הנהדרים. אהבתי לעמוד ליד הפסנתר בשעת נגינה ולהתבונן בפטישים העטופים בבד עדין ומיוחד, מרקדים בקצב אצבעות הפסנתרן. כל נגיעת אצבע מפיקה צליל אחר, עשר אצבעות מפיקות עשרה צלילים שונים המתחברים לשלמות אחת.

כאשר בא דודי גיאורג לבקר, הייתי מאושר, עמדתי לצדו ועקבתי כמהופנט אחר תנועות אצבעותיו על הפסנתר, שהפיקו צלילים יפים ואהובים עלי ועל בני משפחתי. כשהאזנתי לנגינת דודי נדמה היה לי שאני מאזין לתזמורת. כאשר הורמה הכנף, חשתי שאני נמצא באולם קונצרטים. כמה חפצתי להתיישב כמוהו ולנגן להנאתי ולא יכולתי, דבר שעורר בי מדי פעם קנאה. כשהתחלתי ללמוד, נוכחתי לדעת כמה מאמצים צריכים להשקיע, כדי לנגן לשם הנאה עצמית בלבד. בלימודי הפסנתר התקדמתי לאט. אמנם המוזיקה הייתה בנפשי ורצוני להתקדם היה עז, אלא שלא היה די בכך, נדרש גם כשרון ובלעדיו הדרך קשתה ונתארכה.

בנו יחידו של דודי היה בעל כשרון מוזיקלי נדיר, הוא למד לנגן על כינור. לצערי לא פגשתי אותו אף פעם. הילד גר עם אמו בנפרד, בעיר אחרת, שם גם למד. כבר מגיל עשר ניגן קונצרטים לכינור משל גדולי המלחינים ומוריו ניבאו לו עתיד מזהיר. דודי דאג להתפתחותו המוזיקלית ולהוצאות לימודיו. אסון כבד כיבה את פתיל חייו; הוא חלה לפתע ואושפז בבית החולים לטיפול, אך הוא מת על שולחן הניתוחים. נודע לי שהוא לקה ב"אפנדיציטיס", איחר להגיע לבית חולים ויד הרופאים קצרה מלהושיע. היה זה אסון שלא יתואר עבור דודי, מכה אנושה, לאבד את ילדו בן

השתים עשרה. ילדו היה כל משאת ליבו, דודי טיפח את כשרונו ומימן את לימודיו אצל מיטב המורים. אחרי הלוויה, בא דודי לבקר אותנו, וקשה היה להכירו, יגונו ועצבותו הרעישו את ליבי. הורי ניסו לתמוך בו, שהרי הוא נשאר לבדו בלי בנו האהוב ובלא אישה. כילדים לא הבנו את גודל השבר שפקד אותו, כל חלומותיו נגוזו באחת. את משמעות אסונו הבנתי שנים מאוחר יותר, כשלמדתי שחיי האדם תלויים על חוט השערה. כשהגורל מכה בך, נקרעת השערה וכל שהיה לך צולל במעמקי השכחה הנצחית.

גם דודי נספה בשואה, אני שואל את עצמי אילו הבריא בנו ממחלתו, האם היה מחליט לעזוב את אירופה? האם היה מספיק להתרחק מהסכנה הנאצית שאיימה לבלוע הכל?
דודי והורי כנראה לא היו מודעים לסכנה שארבה ליהודים. בבית הורי לא שמעתי מילה אחת על הגירה, על כן אני מתקשה לברר סוגיה זו עם עצמי.

באוגוסט 1939 נסענו לחופשה ממושכת בהרי הקרפטים הרחוקים. אבא הקשיב לחדשות באופן קבוע, גם באנגלית, ועולה בי השאלה כיצד התמודד עם המידע על המצב המדיני בשנת 1938 ועד לפרוץ המלחמה? הוא קרא עיתונים, וללא ספק היה ער למתרחש בארצות שנכבשו על ידי הנאצים, הוא בוודאי ידע כבר אז מה עוללו ליהודים. יהודים שבאו לגרמניה מפולניה בסוף המאה הקודמת גורשו לפולניה בחוסר כל ב-1938. גם פעולה אכזרית זו של הנאצים לא הדליקה נורה אדומה אצל הורי ואצל בני משפחתה של אמי. האם האמין אבי שהגרמנים לא יעזו לתקוף את פולין מתוקף הסכם ההגנה עם אנגליה וצרפת? אין לי תשובה על כך.
אצלנו החיים התנהלו כרגיל, הבעירה שהחלה מעבר לגבול לא שינתה את אורח חיינו, עובדה שיצאנו לחופשה הרחק מהבית, חודש לפני התקפת הגרמנים על פולין. המסקנה המתבקשת היא, שהורי ומרבית היהודים לא קראו נכון את המפה.
מה היה מקורו וכוחו של העיוורון? אולי הגישה הנפוצה, "לי זה לא יקרה", היא שהכריעה. סביר מאוד שאיש לא רצה לעזוב את קנו ולצאת אל הלא נודע. כתחליף נרקמו אשליות ותקוות שווא שהתנפצו לרסיסים.
אבי, שגדל והתחנך בגרמניה, שירת בצבא במלחמת העולם הראשונה וכל חבריו היו גרמנים, דבק ללא ספק בגרסת יהודים רבים; שלמרות מעשיהם והצהרותיהם, ישנו הגרמנים את יחסם ליהודים לאחר שישיגו את מטרותיהם העיקריות ביבשת.
לאחר צירוף אזור הסאר, אוסטריה וצ'כיה, היו מי שהאמינו שבכך יסתיים משא הכיבושים הכפויים של הגרמנים ובכך תידחה סכנת המלחמה. אלא שכולם העדיפו להתעלם מן העובדה שהנאצים שאפו להתאחד עם פרוסיה הצפונית שהייתה מנותקת מגרמניה, למרות שהגרמנים דיברו בגילוי על איחוד.
התפכחות מנהיגי המערב באה באיחור, הגרמנים הקימו צבא ענקי המצויד בכלי נשק חדישים, טנקים ומטוסים, כשמולם עמדו הפולנים עם צבא של סוסים. לפולנים לא היו סיכויים לעצור את התקדמות הגרמנים. האמנם האמינו בעלי הברית של הפולנים שצבא סוסים יעצור את הצבא הגרמני, כשחתמו על הסכם ההגנה?

בסלון דירתנו ליד הקיר במרחק מה מהפסנתר עמדה כוננית מדפים ובה תווים וחוברות, שכללו תקציר תולדות חייהם של מלחינים, הסבר על אחת מיצירותיהם הנבחרות, או סיפורה של אחת האופרות ומתוכן מבחר קטעי תווים, בצירוף תמונת המלחין. החוברות כללו גם רישומים עתיקים שהנציחו תמונות מהאופרה ואירועים מוזיקליים בהשתתפות המלחינים. תוכן החוברות ריתק אותי, קראתי את כולן. מעל כוננית הוצבה אחת התמונות המפורסמות של בטהובן המבוגר והחירש. אני זוכר את עיניו, את מבטו הרציני והעצוב שהצליח לחדור לנפש המתבונן, ולהעביר אליו את רחשי ליבו, בדיוק כמו המוזיקה האלוהית שחיבר.
סיפור חירשותו זעזע אותי, בפרט הקטע המספר על הקונצרט הגורלי בסן פטרסבורג, שם ניצח על אחת הסימפוניות שלו. תוך כדי הניצוח הגיעה חירשותו לדרגה כזו, ששוב לא הצליח לנצח על התזמורת, והתבלבל למרות שזכר כל תו ותו. התזמורת הפסיקה את נגינתה והקהל הרב שגדש את האולם קם על רגליו ומחא כפיים סוערות לבטהובן שעמד מאובן ונכלם מול ההמון הנסער. הקהל הריע לו בהתרגשות ובעיניים דומעות. כך נכתב בחוברת, חזרתי והתבוננתי ברישום המתאר את האירוע הטרגי, וניסיתי לדמיין לעצמי את סערת הרגשות שאחזה באנשים, בראותם את בטהובן הגאון באחד מרגעיו הקשים. חשתי צער עמוק לאיש הגדול, חסר האונים, שנבצר ממנו לשמוע את יצירותיו שלו.
אני זוכר את הרישום בחוברת, רישום שהטיב להביע את גודל השעה ואת אסונו של בטהובן. פניו של בטהובן זעקו והביעו חוסר אונים בעיניו המתחננות לישועה, ומולו קריאות הקהל, "בטהובן", אך הוא לא שמע אותם.

אני עדיין רואה את חברי התזמורת יושבים פעורי פה ומביטים במלחין הגדול. דרמה זו שהתחוללה בשעת הקונצרט בסן פטרסבורג, שמה קץ לשמיעתו של בטהובן, אך לא ליכולת ההלחנה שלו. רישום זה נחרט בזיכרוני, חזרתי וקראתי על האירוע שוב ושוב, מסרב להאמין.

אחרי המלחמה קראתי ספר על חייו של בטהובן, ונודע לי שבין היתר הוא גם כתב שירים נפלאים ומרגשים ביופיים. מכתביו הרבים היו בעלי עוצמה פיוטית, מלאי רגש ואהבה. אהבה לאישה מסתורית, לה הקדיש את מיטב יצירותיו.

ספרו הבלתי נשכח של רומן רולן, "ז'אן כריסטוף", התבסס במידה רבה על חיי בטהובן. קריאת הספר העסיקה אותי במשך שבועות, קראתי בו בכל רגע פנוי, התקשיתי להתנתק ממנו. סופר גאוני שכתב על גאון, חיבור מילולי עם תווים מעולם אחר. הייתי בן עשרים כשהספר הגיע לידי. שמו של בטהובן אמנם לא מוזכר בו, והסופר אינו מזכיר שום פרט מסגיר בדברי הפתיחה שלו לספר. בכל זאת מצאתי בספר זה דמיון מדהים לחיי המלחין הדגול, לגורלו האישי, להתפתחותו כנער בוגר וכאדם מבוגר. גיבור הספר כמו בטהובן סבל מאהבה נכזבת לאהובה אלמונית שלא החזירה לו אהבה. הצלחתו האדירה כמלחין, כשרונו הנדיר, לעומת כישלונותיו בחיי היום יום, יחסיו עם החברה, לכולם היה מקום באפוס היוצא דופן של הסופר הגדול. תוכן הספר ריגש אותי ולרגעים לא הצלחתי לעצור את פרץ הדמעות.

סיבה נוספת בגללה שמרתי לבטהובן מקום מיוחד בליבי מאז ילדותי, קשורה בפסטורלית שלו. אני זוכר שהקונצרט שודר בשידור חי מברלין, בשעת לילה מאוחרת יחסית, בניצוחו של פורטונגלר שנחשב כבר אז למנצח מהשורה הראשונה. אחי ואני כבר שכבנו במיטות ואבא ישב לידנו והסביר לנו את תוכן היצירה. אז הבנתי לראשונה שמוזיקה היא שפה, המספרת ומתארת את מה שאנו רואים וחשים עלי אדמות. הפסטורלית היא שיר הלל לטבע לעוצמתו, ליופיו, היא מתארת שמש זורחת, אנשים רוקדים, סערת רוחות, גשמים וברקים, מים זורמים, עצי יער שעליהם מרקדים ברוח, והכל בצלילים כובשי לב. לעולם אזכור את הפסטורלית, את השעה הארוכה שהקדיש לנו אבא, מלווה בהסברים ציוריים את המנגינות היפות הבוקעות מן המקלט. היו אלה רגעי קסם, חוויית ילדות נדירה שיש לה חלק מכריע ביצירת אופיו ועיצובו של אדם.

17.4.2000

היו אלה ימים טובים ויפים במשפחתנו, אמנם מדובר בהתרשמותו של ילד בן שש או שבע, ואולי קצת יותר. נרשם בי הרושם העז של המפגשים עם אבא בבית הספר, עם תלמידיו שפינקו אותי בהפסקות. רשמיו של ילד שחש שחייו מתנהלים באווירה ביתית מוצקה ותרבותית, המעניקה לו מלבד אהבת ההורים מסגרת שבה מצויים רוב המרכיבים המסבים שמחה ואושר לילדים. זאת הייתה מציאות מובנת מאליה. נקודות האור שאני מספר עליהן מעידות, שכבר אז חשתי שבית הוריי היה ייחודי מאוד.

חיינו התנהלו על מי מנוחות, עד אשר נאלץ אבי לצאת לפנסיה מוקדמת בגיל ארבעים ושתיים. כיום אני מעכל את גודל הפגיעה שספג, שהרי היה בשיא הקריירה שלו בבית הספר באותה העת; חבר בהנהלת בית הספר, מחנך כיתות בוגרים ומרצה בפני סגל המורים וההורים על חינוך ופיתוח השכלה. כמו כן ניהל את הספרייה הלועזית. אבא היה פעיל מאוד ומעורב בתחומים רבים בבית הספר, כל אלה פסקו בפתאומיות על פי צו גרמני.

עזיבת בית הספר גרמה לניתוק היחסים החברתיים עם יתר המורים, כמו כן פסקו מפגשי נשות המורים בבתיהן, מסורת שהייתה ארוכת שנים. כך, ביום בהיר אחד הסתיים הכל, והורי נאלצו להתנתק מכל מה שהיה קרוב לליבם. הורי לא גילו לנו על המתרחש בליבם, על מה שעוללו להם וכיצד הם מתכננים את המשך חייהם במציאות שנכפתה עליהם. השינוי הדרמטי לא בא לידי ביטוי בחיי השגרה שלנו הילדים. לעומת זאת חל שינוי מהותי אצל אבא, שנאלץ למצוא תעסוקה חלופית, מתן שיעורים פרטיים לתלמידי תיכון ולסטודנטים שבאו לביתנו. רובם למדו אנגלית, מעטים למדו גם צרפתית.

אני זוכר שרבים התדפקו על דלתו של אבי, כך שתעסוקה לא חסרה לו. האם ההוראה בבית שימשה תחליף ראוי לתפקידו ולמעמדו בבית הספר? שאלה זו נותרה עלומה. כיום אני משוכנע שלא. על התמודדותו של אבא עם אובדן מפעל חייו, הוא לא גילה לנו דבר. בבית הספר חשתי בחסרונו, תלמידים שוב לא מצאו לנכון לגשת אלי, הם שמרו על מרחק וכך נולדה הפינה יהודית בחצר בית הספר בשעת ההפסקות. עזיבתו הפתאומית סימלה עידן חדש ביחסים בין היהודים המעטים והתלמידים הגרמנים. הם וגם אנחנו העדפנו לשמור על הפרדה בינינו, כדי למנוע חיכוך אפשרי.

חלל נוצר בבית הספר, אם קודם לכן חשתי שייכות, עתה לאחר עזיבת אבי חשתי אי נוחות וזרות, הוא חסר לי מאוד. אמנם נשמר לי המעמד של בן המורה בין המורים, אלא שעם עזיבתו נעלמה ההילה והתחושה הילדותית אך טבעית, שאני ברקיע השביעי בזכות אישיותו של אבי כפי שהצטיירה בעיני. התגעגעתי לימי הזוהר שבהם פגשתי את אבי בחדר המדרגות בבית הספר בשעת הפסקות, תחושה שמזכירה ליטוף אוהב המציף את עולמי בגאווה.

כשאני מתאר פנינים אלה, אני רואה את עצמי עולה או יורד במדרגות ובתוך כל ההמולה אני מבחין באבי אוחז בספריו, עינינו נפגשות וחיוך עולה על פנינו. אינני מעז להפריע לו ומסתפק באמירת שלום חטופה ומנומסת ממרחק, קורן מאושר אני ממשיך בדרכי.
מורים אחדים שאלו מדי פעם לשלומו של אבי, לא ברור לי מה ציפו לשמוע ממני, ובכל זאת שמחתי שעדיין דורשים בשלומו.

בסביבת מגורינו, במרחק הליכה, שכן גן החיות שבצמוד אליו היה בית קפה קיצי מוקף בעצים ענקיים, וביניהם מוקמו שולחנות וכיסאות לאורחים. מול חזית בית הקפה עמדה קונכייה שנועדה למופעים מוזיקליים. במשך הקיץ בימי ראשון הופיעה תזמורת האופרה ביצירות קלאסיות קלות להנאת הקהל.
אחי ואני היינו קצת מעל גיל עשר ושמחנו מאוד שהורי הרשו לנו ללכת לבד למופעים אלה, להתרווח ליד אחד השולחנות על בקבוק "אורנג'דה" קרירה עם קשית, בחסות העצים ובאווירה קלילה. המקום תמיד המה אדם, מבוגרים וילדים, משום כך לא היה שקט כמקובל באולמי קונצרטים, אך ממילא לא זה אופיים של מופעים כאלה. כילדים הייתה זו הפעם הראשונה שהרשו לנו לצאת בלי ליווי מבוגר, מלבד לבית הספר שאליו נסענו בחשמלית.
בית הספר שכן בקצה השני של העיר, באזור שבו גרנו קודם לכן ונאלצנו לנסוע נסיעה ארוכה בחשמלית. אהבתי את הנסיעות בחשמלית, בדרכה לבית הספר חצתה את מרכז העיר, ועצרה בתחנות רבות. נסיעה לכיוון אחד ארכה לפחות חצי שעה, לכן היה עלי להשכים קום, מה גם שמהתחנה האחרונה נדרשו עוד כעשר דקות הליכה.
כל אלה לא הטרידו אותי במיוחד, רק ההשכמה המוקדמת בחורף, בחשכה לא הייתה נעימה במיוחד. החימום המרכזי אמנם פעל מוקדם בבוקר, אבל לא הספיק לחמם את הדירה, רק במידה קלושה את המטבח. מי אוהב לצאת ממיטה חמה אל הקור? אך לא הייתה לי ברירה, איחור לבית הספר היה כרוך בבושה, ולא היה סיכוי שאהיה בין המאחרים. לכן אימא לא נזקקה לשום תמריץ כדי להוציא אותי מן המיטה. התעטפתי במהירות במעיל לילה בעזרת אימא וחיש מהר טסתי למטבח, שם ליד מתקן החימום, הכינה אימא את בגדי.
את בוקרי ההשכמה בחורף לא אהבתי בלשון המעטה, העדפתי את בוקרי האביב, כשקרני השמש האירו את חדרי ובישרו את הפריחה, את לבלוב העלים והריחות המשכרים האופייניים לתקופה, בכל אלה נתקלתי בדרכי לבית הספר. לעומת זאת, הפשרת השלגים בסוף החורף גרמה לעצבות מסוימת. בוץ חום כיסה את הרחובות והמדרכות וניתז על העוברים והשבים מטיל כתמים בבגדיהם.
על הגגות הצטברו גושי שלג קפואים ובקצותיהם גדילי קרח. הפשרתם גרמה לנפילת גושי קרח ולניתוק הגדילים, צריך היה להישמר מפגיעתם. מדי פעם הפתיע כפור הלילה, ואז התכסו המדרכות הרטובות בקרח חלק ואנשים רבים החליקו ונפלו. לא נעים, רציתי ששלב מעבר זה ייגמר מהר.
במזג אוויר סביר עם סיום שיעורי הבית אחר הצהרים, נהגה אימי לצאת איתנו העירה או לגן הציבורי שבו הותקנו מתקני משחקים שנועדו לפרוק את מרצם של הילדים.

20.4.2000

בחורף, ככל הילדים יצאנו להחליק על הקרח או להחליק על מזחלות. הורי לא נהגו לצאת לחופשות חורף בהרים, סקי לא היה פעילות שגורה בסדר היום שלהם. במזג אוויר נוח השכירו הורי מדי פעם מזחלת ויצאנו לטייל בסביבה הקרובה. במזחלת התכסינו היטב בשמיכות, חשופים לאוויר הקר ולרוח. יצאנו אל מחוץ לעיר וטיילנו בשבילי היערות, חלקם עמדו בשלכת ורק לובן השלג המצטבר על ענפי הצמרות בקילוחים דקים, טשטש את עירומם. לעומתם יערות המחטים התכסו במעטה שלג וצמרותיהם דמו לגגונים לבנים המרחפים להנאתם ברוח הקלה.
בעוברנו דרכם נפלו פיסות שלג גם עלינו וניסינו לתפוס אותן. חלפנו על פני שדות מושלגים ובתי כפר קטנים, וממרחק נוצר הרושם כאילו שקעו בשלג. עשן עליז היתמר מן הארובות על רקע מרחב הלובן שהשתרע לצדי הדרך. הסוסים הרתומים למזחלת שלנו צוידו בכיסויים צבעוניים וכמובן בפעמונים, שנשמעו לאורך כל הדרך כמקהלה עליזה המשנה את קצב זמרתה בהתאם למהירות הנסיעה. אנו הילדים רצינו לצאת לטיולים אלה לעיתים קרובות יותר.
נעמה לנו הגלישה במזחלת המרופדת בחברת הורינו, השקט בשבילים המושלגים כשקול הפעמונים לבדו מפר את השלווה.
בקיץ, לקחו אותנו הורינו מדי פעם לטיולים רגליים בחיק הטבע. במרחק לא גדול מאזור המגורים שלנו השתרע פארק ענקי שבמרכזו אגם עם שבילי טיול וניתן היה להשכיר שם סירות משוטים. במעלה האגם שכן בית קפה קיצי עם מרפסת גנים ובה שולחנות אירות. טיילים רבים נהגו להגיע עם ילדיהם לגן הזה ולבית הקפה בתום השיט בסירות. גם אנחנו ישבנו להנאתנו על מרפסת זו ואכלנו גלידה בתוספת ופל טעים בטעם לימון.

ישבנו מול האגם משתאים על הנוף המרהיב; סירות רבות הומות אדם שטו לאיטן, פני המים היו שקטים להפליא, משק המשוטים ותנודת הסירות הפרו במעט את שלוות פני המים בהותירם שובל גלים קצר שנעלם עד מהרה. אהבתי לעקוב אחר משחקי המשוטים והסירות במי האגם שעה ששטנו להנאתנו וגם אחרי משוטיו של אבא ועל מאמציו לשמור מרחק מסירות שכנות. מדי פעם טבלתי להנאתי את אצבעותיי במים. הייתי מוכן לשוט שעה ארוכה, אלא שהפעלת המשוטים הייתה כרוכה במאמץ לא קטן וכשאבא התעייף, חזרנו לחוף אל בית הקפה. לגלידה ולוופל היה כוח משיכה לא מבוטל, לכן הסכמנו בקלות יחסית לסיים את השיט.

מסביב לאגם גדלו עצים בעלי צמרות גדולות, בצילם התפתלו שבילי הליכה שלצדם טופחו ערוגות פרחים. סנאים רבים התרוצצו בין העצים וטיפסו בזריזות לאורך גזעי העצים. מדי פעם עצרנו, כשגילינו סנאי חמוד יושב על אחד הענפים ומכרסם גרעין בהנאה גלויה. מדי פעם נשקו השבילים לשפת האגם, עצרנו לאתנחתא קלה ליד האגם כדי לספוג את האווירה הפסטורלית ולהקשיב לשירת הציפורים. שמתי לב שאימא ואבא נהגו לעצום את עיניהם לכמה דקות. כאדם מבוגר נהגתי גם אני כמותם, כאשר הזדמנו לי רגעי קסם כאלו בחיק הטבע. אז לא בדיוק הבנתי מדוע הם יושבים בשקט בעיניים עצומות. כיום אני מבין איזו הנאה ניתן להפיק מרגעי שלווה כאלה.

הטבע מעניק לאדם המבוגר וגם לילד את הרוגע ואת ההשראה המאפשרת לנו להתבונן ולגלות את יופיו, את משחקי הצבעים המשתנים על ידי קרני השמש החודרות מבעד לצמרות העצים המוריקים. כמו כן להזין את העיניים בברק קרני השמש הנוצצות המשתקפות באגם. ישבנו סמוכים לאגם ראינו מקרוב את הסירות שטות הלוך ושוב. בעקבותיהן השתנו פני האגם השקטים והיו מתעוררים לחיים, גלים קטנים עלו ונעלמו עם חלוף הסירות. אהבתי להתבונן בתנודות המים. לאחר שניעורו הורי מחלומם הקצר, עייפים אך מרוצים, המשכנו בדרכנו אל תחנת החשמלית בחזרה הביתה.

טיולים אלה הם בלתי נשכחים, מתנת חיים מבית הורי שהשכילו לפתוח עבורנו דלתות לעולמות קסומים, המרחיבות ומעשירות את נפש הילד ותורמות להתפתחות אישיותו.

הורי אהבו לבלות את חופשותיהם בחיק הטבע בסביבת עיר הולדתי או באזורי ההרים המרוחקים. תמיד נמצאנו בקירבת יערות, אגמים או נהרות. הנופש בהרים היה עדיף בעיני על פני מקומות הנופש במישור.

נופי ההרים הפראים היו מלאי הפתעות, פיתולי השבילים בין הנקיקים, המים הזורמים במורדות ומדי פעם פורצים מתוך הסלעים, כל אלה היו לחידוש עבורנו ילדי המישור. מטפסי ההרים נהגו להיעזר במקל הרים מיוחד עם חוד שמסוגל לחדור בקלות לקרקע. מקלות כאלה ניתן היה להשיג במגוון צבעים ובחריטות יד המסמלות את צמחיית ההרים. מטפסי הרים ותיקים הצמידו למקלותיהם סמלי מתכת מהרים שעליהם טיפסו במקומות נופש שונים, ליידע את כולם היכן כבר טיילו.

צבעוניות רבה אפיינה את יישובי ההרים, למקומיים היה לבוש עממי מסורתי ובעונה הם נהגו להופיע בו ברחובות. ניתן היה לקנותו בחנויות לכל הגילים לנשים ולגברים. מטפסי הרים טיפוסיים אהבו להופיע בלבוש מסורתי, גם אם רק טיילו להנאתם.

וכמובן הכרכרות שהיו כלי תחבורה חשוב במקומות אלה, קושטו במיוחד. ההורים לא יכלו למנוע מילדיהם את הנסיעה בכרכרה, מה גם שנסיעה זו הייתה חלק משמעותי בבילוי.

21.4.2000

האמיצים מבין מטפסי ההרים העפילו לפסגות הגבוהות, הסלעיות, למרות הסכנות הכרוכות בטיפוס בקטעים התלולים, הם רצו לכבוש את ההר הגבוה ביותר ולהצטלם ליד הצלב, שסימל את הגבוהים בהרים.

באזורים אלה גדל פרח נדיר ויוקרתי, שכל מטפס הרים אמיץ אהב להתהדר בו ולהביאו אל ביתו. פרחים אלה צמחו במקומות המסוכנים ביותר, בתוך נקיקי הסלע מוסתרים מעין אדם. כאשר שב אחד המטפסים ממסעו המסוכן לבית הנופש ובידו השלל היוקרתי, התאספו רבים סביבו כדי לראות את הפרח מקרוב. בר מזל אחד שהה בתקופה שבה התארחנו במקום, והתקבל כראוי לגיבור על ידי הנופשים, שלא חדלו להתפעל מן הפרח ולהרעיף על המטפס המאושר שפע שבחים.

במקרה הייתי בגינה כאשר הופיע איש סמוק לחיים ונוטף זיעה ובבגדיו ניכרו היטב אותות מסעו המפרך. בידיו אחז קופסה שבתוכה הניח את הפרח לבל יפגע. לראשונה ראיתי פרח זה בגודלו הטבעי, שם הפרח "אדלווייס", שם יפה, עלי הכותרת שלו לבנים, באם אינני טועה גבעולו קצר מאוד.

הקהל שהתאסף סביבו היה נרגש, כולם שמעו על הפרח הנדיר הזה, אך מרביתם לא ראו אותו במו עיניהם ולא פגשו אדם שהצליח למוצאו ולהביאו.

אני נזכר שאפשר היה להשיג חיקויים סינתטיים מפרח זה בחנויות המזכרות, כמו כן הפרח היה רקום על בגדי המקומיים וחרוט על מקלות המטפסים.

הייתי ילד קטן למדי כשנסעתי עם הורי לראשונה לזקופנה, עיירת נופש בינלאומית בהרים. זמן קצר לאחר בואנו החלו לרדת גשמי זעף שנמשכו ימים ארוכים. זרמי מים אדירים גלשו מן ההרים לנחלים. תוך ימים ספורים הפכו נחלים תמימים אלה לנהרות גועשים שהציפו שטחים נרחבים, כולל שכונות רבות בעיירה.

המים שזרמו בדרך כלל בנחלים ברוב ימות השנה היו נקיים וצלולים מאוד, עתה נראו המים הגועשים חומים, עכורים שנשאו על גבם גושי סלעים ועצים שנעקרו, ובהמשך גם שברי בתי עץ שנעקרו ממקומם. הזרימה האדירה סחפה כל מה שנקרה בדרכה ברעש אימים ובעוצמה שלא תתואר. הבתים התרסקו לחתיכות וחלקיהם צפו במים במהירות מסחררת, הכל דמה למחול שדים ששום כוח לא יכול היה לעצור.

המים הציפו אזורים נרחבים, תושבים ונופשים פונו, אלא שאת האזור שבו שהינו לא ניתן היה לפנות, משום שהכבישים ומסילות הברזל עמדו תחת מים ולמעשה היינו מנותקים. הרחוב שבו עמד בית הנופש שלנו הוצף לכל רוחבו, המים החלו לכרסם את גינות הבניינים, גדרות התמוטטו. למזלנו הרב, הבניין שלנו עמד קצת גבוה יותר, לכן ניצלנו מפינוי. כמובן שכל עוד ירד הגשם איש לא יצא החוצה, אך משנחלש הגשם ניסו האנשים לבדוק מה קרה בסביבה קרובה. היקף הנזקים היה גדול, רבים איבדו את כל רכושם ונותרו חסרי בית. גם מבין הנופשים היו שהצליחו להתפנות מבעוד מועד, אך נאלצו להשאיר את מטענם מאחוריהם. היינו ברי מזל, אילו המשיכו הגשמים לרדת היינו נאלצים להתפנות.

אני זוכר רק במעומעם את הדריכות והמתח בבית הנופש שלנו. נאלצנו להמתין במקום ימים ארוכים בציפייה לבאות. הילדים וגם המבוגרים ניסו להעסיק את עצמם כל אחד בדרכו. מלאי של מזון היה במקום כך שחיי השגרה נמשכו, את הארוחות הגישו בשעות המקובלות, רק דברי מאפה טריים חסרו בתפריט.

כאשר פסקו הגשמים, יצאנו לראות מה קורה בחוץ ואז נתגלה לעינינו גודל האסון. ימים רבים נותר הרחוב שלנו בלתי עביר, פני המים ירדו לאטם ומדי יום צפו במים עצמים רבים. באופק, בקצה הרחוב נראה בית עץ שלם צף במי השיטפון, מראה מוזר שנראה דמיוני לגמרי. אבל ראיתי זאת במו עיני, התקשיתי לתפוס כיצד יכול גשם ממושך לגרום לאסון טבע. אבל הייתי עד למה שעוללו זרמי המים, וראיתי שתוך שניות אחדות הותירו מאחוריהם הרס מוחלט.

המקומיים סיפרו שזוהי הפעם הראשונה שפקדו את האזור שטפונות בהיקף כזה עם תוצאות כה חמורות. הייתי עד למחזה נדיר שבו השחקן הראשי הוא הטבע, שהוכיח את עוצמתו הבלתי מוגבלת.

הסקרנות הביאה אותנו הילדים להציץ ממרחק סביר על הרחוב המוצף, בקצה גינת הבניין. הגדר וחלק מהגינה הצמודה לרחוב פשוט נעלמו. התקרבנו עוד קצת וראינו שהמים זורמים ממש ליד הגינה. מדי פעם נתלשו וצנחו חלקי קרקע לנחל. זוג צעירים ניסו ללכת בצמוד מאוד למים בתקווה להגיע לקטע שממנו אפשר יהיה להמשיך, אלא שלפתע התמוטטה האדמה תחת רגליהם.

שמענו את צעקתם הבהולה, למזלם עמדו בקירבתם אנשים וידיים זריזות הצליחו לאחוז בהם ולמשוך אותם לאזור מבטחים. מסתבר שהמים שזרמו לאורך הגינה ריככו את האדמה ולא נדרש הרבה שזו תתמוטט תחת רגליהם. בנס נמנע אסון כבד. כשאני משחזר את האירוע, אני רואה לפני את האדמה שוקעת ואת הצעירים נוטים ליפול. צעקת האימים שנשמעה לא הייתה רק שלהם, אלא גם של הנוכחים המבוהלים. מאחר שהכל הסתיים בשלום התפזרו כולם במהירות וחזרו לבניין.

כאשר נסוגו המים אפשר היה לבחון את מידת הנזקים, הכביש הסלול נעלם, כל השטח היה מכוסה בבוץ, סלעים, אבנים, עצים עקורים ושברי בתי עץ בכל מקום. הרס מוחלט בכל הסביבה, לא רק ברשת הרחובות, אלא גם בבתים שעמדו תחת המים, כל מה שהיה בתוכם שוב לא היה ראוי לשימוש ונערם ברחוב ממתין לפינוי.

רבים ביקשו לשוב הביתה, אלא שהרכבות עדיין לא פעלו, צריך היה להמתין עד שמפלס המים ירד ואפשר יהיה לבחון את תקינות המסילה. בלית ברירה נאלצנו להמתין עד לחידוש תנועת הרכבות. כשניתן האות, התרכזו ובאו אלפי נופשים שנתקעו גם מהסביבה הקרובה. לבסוף עלינו לרכבת, אלא שנסיעה זו לא דמתה לנסיעה המרתקת למקום הנופש. הרכבת הזדחלה לאיטה, מסלול נסיעתה חצה מרחבים מוצפים זרועים שרידי בתים, עצים עקורים וסלעים. מראה עצוב, שליווה אותנו שעה ארוכה עד שהגענו לאזור שניצל ממכת השיטפונות ואז הגבירה הרכבת את מהירות נסיעתה.

22.4.2000

חופשות קיץ רבות בילינו באזורי נופש מיוערים, השוכנים בקירבת אגם או נהר, שבהם ניתן לשחות ולהשתכשך במים. בכפרי הנופש נהגו הורי להשכיר בית דירות עם מרפסת וגינה. בדרך כלל הצטרפה אלינו עוזרת הבית שלנו, שעזרה לאימא במשק הבית. נוכחותה אפשרה לאימא להשתחרר מחובותיה ולצאת איתנו לטיולים, לפיקניק ביער או לבילוי על שפת המים. ביער אנו

הילדים עסקנו באיסוף פירות יער מגוונים שהיו מצויים בשפע בתקופת הקיץ. אהבנו לתור ולאסוף אותם ולצורך זה הצטיידנו בכלים מיוחדים כדי שנוכל לקחת אותם הביתה. אספנו אוכמניות, תותי בר ופטל ואימא הייתה מכינה את הפירות בתוספת סוכר, מיץ לימון וקצפת לקינוח. הייתה זו חגיגה לכל המשפחה ובמיוחד לנו הילדים, משום שטעמם של פירות היער טריים ערב מאוד לחכנו. תוך כדי האיסוף כבר התחלנו לזלול אותם, לא עמדנו בפני הפיתוי. הייתה זו חוויה מיוחדת, לגשת לשיח להושיט את היד לקטוף ולטעום בחופשיות גמורה. האוכמניות הותירו כתמי צבע כהים על הידיים ועל השפתיים וקשה היה להסירם. נופשים ששבו מטיול ביער, שפתותיהם וידיהם הסגירו את סודם. ביער גדל בעיקר פטל כהה שטעמו חמצמץ, לעומת הפטל האדום המתוק שגדל לרוב על גדרות ליד הבתים. שיחי הפטל היו סבוכים ודוקרנים, מי שחפץ לאכול פטל שב הביתה עם שריטות על ידיו. זה היה חלק מהתענוג, השריטות לא הכניעו את הרצון לאכול פטל. פטל מתוק צריך היה לקנות, משום שהוא גדל בשטחי גינה פרטיים. גם תותי יער, אוכמניות ותות שדה ניתן היה להשיג בשפע אצל רוכלים שפקדו מדי יום את הישוב. הם באו בעגלות קטנות רתומות לסוס והציעו את מרכולתם, במיוחד ירקות ופירות טריים.

הסביבה הייתה חקלאית, גידלו בה מטעי תפוח עץ, אגסים ושזיפים מזנים שונים וכמובן כל סוגי הירקות.

כל אלה הגיעו עד דלת הבית וחסכו לעקרות הבית את ההליכה לחנות. הרוכלים היו מצהירים בקול על מרכולתם ואז יצאו הנשים החוצה לקנות. בכפרי הנופש היו גם מקומיים שמכרו בעיקר פירות ממטעיהם ומהעצים הרבים שגדלו בקירבת בתיהם. אימא קנתה לעתים פירות היישר מן העץ. לנו הילדים אפשר בעל הבית לקטוף תפוח או אגס ישר מהעץ ולנגוס בו בתענוג. חוויות אלה סימנו את אווירת החופש שאפפה אותנו.

שטחי יערות רחבי ידיים אפשרו לנופשים רבים לבלות את זמנם בנוחיות, מבלי שאיש יפריע לרעהו, לכל אחד נשמרה הזכות לפרטיות ולשקט. מרחבי היער עמדו לרשות הילדים ובהם יכולנו להתרוצץ כאוות נפשנו, לטייל בשבילים, לטעום מפירות היער או לשחק. מלבד קולות הילדים, נשמעה שירת הציפורים ובפרט זו של הקוקייה, אגב רשרוש צמרות העצים, שעה שהרוח עוברת בהם. באווירה שלווה זו ניתנה הזדמנות להורי לקרוא ספר בלא הפרעה. היו אלה ימים יפים, מחוסרי דאגה הורי יכלו להשתחרר למשך חודש ימים מהמולת העיר.

הנופים הירוקים שובים את עיני האדם, יש בהם כדי להעניק שמחה, שלווה ורוגע לנפש. בעיני רוחי עדיין אני רואה אותנו צועדים כשבידנו סלים עמוסי מטעמים ושמיכות, בדרכנו אל יער. חולפים על פני בתים ומטעים עם פירות בשלים, נביחות כלבים וקרקור תרנגולות המסתובבות חופשי בגינות. בשדות עמדו חמניות זהובות, חלקן בשלות ומוכנות למכירת גרעיניהן, מאכל אהוב על הילדים.

מרבית הימים האירה לנו השמש, אבל מדי פעם ירד גם גשם שניקה את האבק שהצטבר על העלים. לא בכל רחובות כפר הנופש נסללו כבישים, היו גם דרכים כפריות, שהעלו אבק רב. ריח טוב עמד באוויר אחרי הגשם, טיפות כיסו את העלים ונצצו כיהלומים בשמש.

אהבנו לשחק עם העלים הרטובים ולהעיף מעליהם את הטיפות. האדמה היבשה והקלה ספגה את מי הגשם והיה נוח להתהלך בה.

בימים אלה נאלצנו לוותר על היער וניצלנו את הזמן בטבילה ליד שפת הנהר ובטיולים בסביבה. ידענו שלאחר כל גשם צומחות פטריות רבות ביער, יצאנו לאוספן ביחד עם הורי, לבל נאסוף פטרייה רעילה. בדרך כלל גדלו הפטריות במסתור, כך שניתן היה לגלותן רק מקרוב.

מציאת מקום המסתור של הפטריות גרם לנו שמחה רבה שהתבטאה בקריאות קולניות, ואז היינו ניגשים הורי לבחון את טיב הפטריות. אחי ואני לא אהבנו לאכול אותן, הורינו היו הצרכנים הבלעדיים שלהן.

חוויות ילדות אלה, כמו ציור או צילום, נשארים לעד, כל עוד הם ברשותך תמיד תוכל להביט בהם ולהיזכר.

על מפגשינו עם הרכבות המהירות כבר סיפרתי ובכל זאת אוסיף; מעבר הרכבת היה על אחד ממסלולי הטיולים שלנו והציפייה הדרוכה לבוא הרכבת נלקחה בחשבון בלוח הזמנים של הורי כדי לאפשר לנו לחוות את המפגש עם הרכבת. לפעמים ניתנה לי ולאחי הרשות ללכת לבד למעבר הרכבת, דבר ששימח אותנו מאוד ואישר לנו שהורינו סומכים עלינו למרות היותנו בני שש ושבע בערך.

על אף עושר החוויות בחופשות הקיץ, יותר מכל אהבתי את הבית שלנו שאליו הייתי קשור בלב ובנפש. השהות בבית בחסות אימי ואבי ותכולת הדירה, העניקו לי חמימות וביטחון. קשר רגשי עמוק חשתי כלפי חפצי אמנות רבים שקישטו את המזנון או עמדו מאחורי דלתות הזכוכית בוויטרינה. גם אחדות מהתמונות בסלון ובחדר עבודתו של אבא עוררו את תשומת ליבי.

אימי אספה דברי אמנות מחרסינה ומקריסטל, את חלקם רכשה בחנויות שהתמחו בחפצי אמנות כגון אלו. מדי פעם הלכתי עם אימא וראיתי כיצד בחרה חפץ שאהבה, בעיקר מחרסינה סינית ויפנית עתיקה שהצטיינה בעדינותה וביופייה. כל פריט שקנתה שבה את ליבי, לעתים הייתי נעמד ארוכות מול הוויטרינה מוקסם מיופיו של האוסף שלה. אפשר שמשיכתי לחפצי אמנות כגון אלה לא התאימה במיוחד לבן בגילי, אבל משום מה חשתי דחף פנימי לשוב להתבונן ולהתפעל

ולהתפעל ממעשי ידיהם של האומנים הסינים והיפנים. כלים אלה היו כה שבירים, כה דקיקים והציורים הזעירים היו בעלי פרטים רבים, אפשר היה להסתכל ולגלות בכל פעם פרט חדש שנסתר מעיני עד כה.
אין ספק שלהורי היה טעם מעודן והם השכילו לבנות לעצמם בית חם ובעל אופי שהעיד על טעמם, על רגישותם ליופי ולאסתטיקה ועל עולמם התרבותי והפנימי.

23.4.2000

לא אחת שמעתי מפי אורחינו דברי התפעלות על הבית שלנו שחיזקו את תחושתי לגביו. לקשר שלי אל הבית ואל חפציו השונים, לצורך לגעת בהם בעיני ולהזינן ביופיים, היו שורשים רגשיים עמוקים. הם ביטאו ללא ספק תחושת שייכות אמוציונלית חזקה להורי שהיו נערצים עלי.
תיאורים אלה מתייחסים לשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת עולם השנייה. בתקופה זו חלו תמורות רבות והחשובה שבהן הייתה החלפת מקום המגורים. בבית החדש בגרתי, עיני נפקחו לעולמות חדשים. פיתחתי שאיפה ללמוד לנגן על פסנתר, קראתי על מלחינים, על קורותיהם ואת יצירותיהם. הקשבתי בעניין למוזיקה קלאסית, לנגינתו של דודי, לזמרתה של אימי ולמדתי להכיר ולאהוב שירים ויצירות רבות. ערבי הקריאה שהתקיימו בשנים אלה הוסיפו להתפתחותי. התחלתי להבין שהחיים מורכבים מהתרחשויות רבות המשפיעות עלינו ובעיקר אלה שהתרחשו בחיק המשפחה. מסרים רבים קיבלתי מהורי, חלקם סמויים וחלקם גלויים; התייחסות לזולת, הבנת האחר, היכולת לראות, לשמוע ולאהוב את היפה והנעלה המוגש לנו ביד נדיבה. ייתכן שדברי נשמעים רגשניים אלא שזוהי האמת לאמיתה. זה היה עולמי, כך ראיתי את הורי ואת ביתנו על מטענו התרבותי.
עם השנים עברתי תהפוכות רבות, לאחר השואה עזבתי את אירופה ונקלעתי מרצון לארץ ישראל, למזרח התיכון, שלא דמה אז ולא דומה היום ולא מזכיר ולו במעט את העולם שבו גדלתי. בדיעבד, נדמה סיפור ילדותי לאגדה, על אף שזו המציאות שחייתי ועליה אני יכול להביט בשמחה ובגאווה המהולות בכאב ובצער.
את האוצר היקר שהיה בתוכי, מתנת הורי, לקחתי איתי לכל מקום שאליו התגלגלתי ואותו לא הצליחו הנאצים לגזול ממני, הוא שנתן לי את הכוחות הנפשיים העל אנושיים לחמוק ממלכודת המוות ולשרוד את התופת.
אני חוזר לטיולים המשפחתיים, כאמור טיילנו הרבה ביערות, מלבד ליקוט פירות יער אספנו אצטרובלים שהיו פזורים בשפע תחת עצי האורן. חיפשנו את הגדולים שהיו נאים לקישוט חדרנו. ככל שהאצטרובל היה גדול יותר ניתן היה להתמקח עליו עם ילדים אחרים ולהחליפו תמורת חפצים אחרים. מרבית האצטרובלים שנפלו על הארץ היו עדיין קטנים וסגורים, והילדים התעניינו רק בגדולים, הפתוחים, שהיו ריקים מגרעינים.
רוב האצטרובלים הפתוחים נפגעו ונשברו שעה שנחבטו בקרקע. החיפושים אחר אצטרובלים שלמים ארכו זמן רב, אך לא איבדנו תקווה למצוא כמה שלמים, ואכן כשמאמצינו נשאו פרי הייתה השמחה רבה גם אם השלל צנוע. בבית נהגנו לצבוע אותם בצבע כסף או זהב ולהניחם לקישוט על אחד המדפים.
לעיתים נתקלנו בקני דבורים פראיות ובצרעות, שמרנו מהן מרחק לבל יעקצו אותנו. ידענו שאסור להתגרות בהן, כי כשהן תוקפות זה עלול להיות מסוכן.
התעניינות מיוחדת עוררו בי קני הנמלים הרבים ששכנו בקירבת גזעי העצים. התפעלנו מפעילותן ומזריזותן של הנמלים, שיצאו בשיירות החוצה ושבו עם מטענים גדולים מכפי גודלן. פה ושם התהפכו הנמלים מכובד מטענם, אבל הן שבו ואחזו בו בנחישות בדרכן חזרה אל הקן. חרק קטן וחרוץ, לא נח לרגע. בשעה ששוטטנו ביער הגענו לחלקות יער שבהם נגדעו העצים ובקומם נטעו חדשים, צעירים ונמוכים. השטח מסביבם התכסה בעשבים ודווקא שם גילינו קני נמלים רבים מאוד. השטח הצעיר היה עדיין חשוף לאור השמש וצמחיית העשבים הצפופה נתנה לנמלים מסתור הולם יותר.
אזורי הכפר בניגוד לעיר, משופעים בצבע הירוק. בעיר, לאורך רחובות שלמים לא נראה עץ או שיח, רק קירות הבתים, רחובות ומדרכות, משטח אבן אחד גדול.

ברחוב קוחנובסקי כבר חל שינוי; לאורך המדרכות נטעו עצים. קהל רב נמשך לגנים הציבוריים ולשדרות הירוקות בימי האביב והקיץ. העצים הנפוצים והאהובים על הילדים היו עצי הקסטניות, שהיו בעלי צמרות ענקיות.
בראשית האביב הם בלטו בפריחתם הלבנה, עלים גדולים בעלי שוליים מחודדים בצבע ירוק בוהק. לאחר נבילת הפרחים החלו לגדול הקסטניות המפורסמות שהיו חבויות בתוך קליפה דוקרנית, שבשלביה הראשונים הייתה ירוקה. ככל שהבשילה, הלך והשתנה צבעה לחום ואז התפקעה הקליפה והקסטניות החלו ליפול על הקרקע.

רוב הילדים היו אספנים חובבים, כמובן שלצורת הקסטניה ולגודלה היה משקל רב בקביעת ערכה. קסטניות קטנות או כאלה שצורתן פגומה היו חסרות ערך. ילדים עסקו בשקידה רבה בליקוט ובהחלפה לאורך כל העונה. כל אחד ניסה להתפאר באוסף שלו, מתוך אמונה ילדותית שהקסטניות שלו הן היפות מכולן. גם אני אספתי קסטניות, אבל לא עסקתי ב״החלפות״, אלא הסתפקתי במציאת קסטניות אחדות שעמדו בקריטריונים המקובלים.

פריחת עצי הקסטניות דומה לפריחת התורמוס הלבן, הפורח זקוף קומה כמו נרות לבנים. הפריחה הגיעה למלוא הדרה בחודש יוני. אהבתי את התקופה הזאת, את הפריחה המתעוררת בשלל צבעים מרהיבים ואת הריחות המשכרים. זוהי התקופה היפה ביותר באירופה, בכך נוכחתי כששהיתי בה שוב לאחר שנים. אני לא מתפלא שכבר כילד הבחנתי בייחודו המהמם של האביב ושמחתי על שנולדתי בעונה זו.

ראשון הצמחים שהקדים לפרוח הוא הלילך. שרביטי לילך מכוסים בניצנים כסופים נמכרו בשווקים ובחנויות, הם היו ראשונים לקשט את הבתים לאחר החורף הממושך. אימא נהגה לקנות פרחי לילך כל עוד נמשכה פריחתם.

24.4.2000

למעשה גדלתי עם שיחי הלילך שפרחו מול חלוני, אחד לבן והאחרים בצבע סגול. הייתה לי הזדמנות לעקוב מקרוב מבעד לחלוני אחר ראשוני הניצנים שתפחו לאטם עד שהיו מתכסים בפלומה כסופה. בעקבות הלילך פרחו גם יתר השיחים שגדלו בקירבתו.

הנוף החשוף והאפור מול חלוני הלך ונעלם ואת מקומו תפסו שיחי הלילך שהתכסו בעלים רעננים וירוקים. בהמשך עלתה פריחת הלילך ואחר כך פרחו יתר השיחים בשלל צבעים. ריחו הנעים והייחודי של פריחת הלילך התפשט בכל הסביבה וכשפתחנו את החלון, נתבשם הבית כולו. כשעברנו לדירתנו החדשה נאלצתי להיפרד מהלילך שלי, בהמשך נתקלתי בשיחי לילך בגנים ציבוריים בלבד.

ממרפסת דירתנו החדשה בקומה הרביעית התגלה לפנינו נוף מרהיב אך שונה מזה שהיה מול חדרי כל השנים; שורות עצים וצמרותיהם הזדקפו בין גושי בתים בעלי גגות רעפים אדומים, ויער של ארובות קטנות וזקופות סלסלו תימורי עשן. מדי פעם אפשר היה לראות את מנקי הארובות עוסקים בניקיונן, מקצוע מאוד נפוץ באותם ימים.

מנקי הארובות היו לבושים בבגדים שחורים וצילינדר שחור על ראשם, היה להם תפקיד חשוב למדי ואני זוכר שאנשים התייחסו אליהם בכבוד רב. על חשיבותם שמעתי בבית הורי וידעתי שהדיירים נהגו לתת להם דמי כיס במיוחד בחגים, כהבעת תודה על מלאכתם המסוכנת. פני מנקי הארובות שפגשתי ברחוב, היו מפויחים תמיד, רק סביב השפתיים והעיניים נראה צבע עורם.

אחרי המלחמה זמן קצר לאחר בואי ארצה, ראיתי סרט עם אל ג׳ונסון, שחקן וזמר יהודי, שצבע את פניו בצבע שחור ולבש בגדים שחורים וצילינדר שחור. הוא הזכיר לי את מנקי הארובות.

בבית הספר ובגימנסיה ״שילר״ למדו יהודים אחדים, רובם תיכוניסטים לקראת סיום לימודיהם. בכיתתי למדו שני ילדים יהודיים; תאומים לא זהים, בני משפחת הארלם שכבר הזכרתי. נהגנו להיפגש בהפסקות עם ילדים יהודיים שלמדו בכיתות מעלינו בפינתנו הקבועה. למעשה היינו חברים בהפסקות בלבד, מעבר לכך כמעט שלא התראינו, למעט בימי הולדת. כל אחד מאיתנו גר באזור אחר של העיר והמרחק הרב חייב ליווי מבוגרים.

כילד אהבתי לקרוא ספרים, במיוחד ספרי מסעות, על מגלי הקוטב הצפוני והדרומי, מסעות של חוקרי הג׳ונגלים האפריקאים. קראתי הרבה ספרים המותאמים לגילי, אלא שלא ניתן לעטוף את גורל האנשים בעטיפת משי. קראתי סיפורים עוצרי נשימה על האינדיאנים ועל מלחמתם בכובשים הלבנים, על אורח חייהם ואמונותיהם, השונים כל כך מהמוכר ביבשת אירופה. קראתי על חיי העבדים הכושים ועל סבלם, על התנאים המחפירים שבהם נאלצו לעבוד אצל הלבנים. על מסע הכיבושים של הבורים בדרום אפריקה ועל ניסיונותיהם להתיישב על חשבון התושבים הכושים בני המקום, ועל יחסם המשפיל כלפיהם. עניין רב מצאתי במלחמות רומא שעליהן למדתי גם בבית הספר.

קראתי מהדורה מיוחדת על מלחמת היהודים, שכתב יוספוס פלביוס. אך יותר מכולם העדפתי את הספרים על מגלי הקוטב, על התמודדותם עם הקשיים העצומים בארץ הקרח הנצחית. התרשמתי מגבורתם ומנחישותם להגיע למטרתם למרות הסכנות שארבו להם, מהיחסים האישיים החמים שהתפתחו בין חברי המשלחת, הדאגה והמסירות לזולת, כל אלה כבשו את ליבי.

מקריאה בספרים אלה למדתי שהאקלים בעולם אינו אחיד, שישנם אזורים שבהם החורף הוא נצחי, ולעומתם אזורים שבהם רוב ימות השנה הקיץ הוא נצחי ומידות החום שם גבוהות בהרבה מאלה המוכרות לנו בקיץ.

אני נזכר בדיקנס האנגלי שכתב הרבה על העוני, על הגשם הרב והערפל המאפיינים את אנגליה, כמסופר בספרו המפורסם והמרגש על ד. קופרפילד. אחד הספרים הבלתי נשכחים על תקופת העבדות האכזרית, שקראתי בשפה הגרמנית הוא "אונקל טומס היטה", או בעברית "אוהל הדוד טום".

25.4.2000

ספרי ילדים רבים נכתבו על מנקי הארובות, הציורים שעיטרו ספרים אלה תיארו את מנקי הארובות כאנשים חביבים וחייכנים התורמים לחברה. לבושם השחור היה לסמל שהקנה להם הוד והדר. ילדים נבהלו בדרך כלל מהמפגש עמם בגלל לבושם השחור ופניהם המפויחים, ומכאן נולדו הסיפורים על אהבת מנקי הארובות לילדים. בציורים אחדים נראו ילדים נקיים ומאושרים בחברת מנקי הארובות. הללו נשאו בידיהם כלי עבודה; חבל עבה שחור, המגולגל כלולאות גדולות מעל הכתפיים ומברשת עגולה שאותה חיברו בשעת הניקוי אל החבל. בחורף ניתן היה לראותם מדלגים על הגגות הלבנים מכוסי השלג, דבר שעורר את התפעלותי.

השלג הראשון היה תמיד אירוע מיוחד, בעיקר אם החל לרדת במהלך היום והזדמן לנו לעמוד במרפסת להתבונן בנפילתו. אהבנו להשתעשע ולתפוס את פתיתי השלג בידינו, ומדי פעם, מתוך שובבות להוציא לשון ולטעום את טעמו. הייתה זו חוויה לראות את פתיתי השלג הנוצצים נופלים מן השמים באיטיות ובהדרגה מכסים את הגגות האדומים ואת צמרות העצים במעטה של לובן בוהק. על קצות הארובות נערם שלג שדמה ממרחק לחיילים חבושים בכובעים לבנים.

לראשית החורף היה קסם משלו, הקור המתון, הרוחות הקלילות, השלג הטרי והלבן, כאילו העולם סביבך התחדש ולבש בגדים חדשים.

בעיר תקופה יפה זו חולפת מהר, השלג מתכסה בפיח והופך לאפרפר, ענפי העצים היו מתכסים בשכבת שלג, והרוח הייתה מעיפה אותו מהענפים הדקים. כילדים נהנינו ללכוד את השלג הנופל בגושים קטנים ונהגנו להעיף אותם. בהמשך החורף התעטפו ענפי העצים והשיחים בשכבת קרח לבנבנה נוצצת. בימי שמש היה המראה מרהיב במיוחד; כל עץ ושיח בהתאם לגודלו ולצורת צמרתו, הציג לראווה פסל משלו, אי אפשר היה שלא להתפעל מיצירתו של הטבע.

יחד עם זאת, החורף הממושך והקר הכביד עלי, הלבוש החם והמסורבל, הבוץ הרב ברחובות והאפרוריות המאפיינת את החורף, את אלה לא אהבתי. חסר לי הירק, הפריחה, אור השמש החמה, הלבוש הקליל, תקופה יפה זו חלפה מהר מדי עבורי. רבים נהנו מאוד מימות החורף, שמלבד יפי הנופים המושלגים מחוץ לערים, אפשר החורף בילויים נהדרים לילדים ולמבוגרים.

הורי לא יצאו איתנו לחופשות חורף, בדומה לקיץ, את החורף חווינו בעיר. מאחר ולמדתי בבית ספר נוצרי, בחגים הנוצרים לא התקיימו לימודים, על כן יצאנו גם אנו התלמידים היהודים לחופשות החגים שלהם. בחורף, החג החשוב ביותר, שנחוג בעולם הנוצרי הוא חג המולד. נקודות מכירה של עצי אשוח היו פזורות ברחבי העיר והמונים התקבצו סביבן כדי לקנות אשוח לחג. אפשר היה לפגוש אנשים יחידים וזוגות נושאים עצים לבתיהם.

ריח נעים של עצי מחט התפזר ברחבי העיר. אווירה חגיגית שררה בימים אלה, כל החנויות היו מקושטות באורות צבעוניים ובעלי החנויות חיכו בציפייה לקונים הרבים, כי כידוע חג המולד הוא גם חג המתנות.

בביתנו גרה מטפלת ואחר כך גם עוזרת בית, שתיהן היו נוצריות, ואימא דאגה שיקבלו אשוח מקושט ומתנה לאות כבוד והערכה על עבודתן המסורה במשך שנים רבות. מה גם שהן היו רחוקות מבני משפחותיהן ולא יכלו להרגיש את אווירת החג. אווירת חג רחשה סביבנו, אמנם לא היה זה חגנו, אך כמצופה מילדים קטנים פיללנו גם אנו למתנה ואכן קיבלנו.

הבנות הנוצריות שעבדו במשק הבית, היו בנות כפר שחיפשו את מזלן בעיר הגדולה ומאחר שהיו חסרות מקצוע פנו לעבודות במשק בית. דרכן הכרנו מעט ממנהגי החגים והסיפורים האופייניים, אם כי אינני זוכר שהתעמקתי ברקע הדתי של החגים. הורי היו חילוניים ולא שמרו מצוות, למרות הרקע הדתי של אימי. אני זוכר שבפסח קנתה אימא מצות עגולות וכמה פעמים השתתפתי בערב פסח ארוך ומייגע שנערך אצל משפחת אימי. בני משפחתה של אימא שמרו על מצוות החגים. בשמחת תורה ביקרנו עם אימא בבית הכנסת הגדול, הרפורמי, הסתובבנו במעגל ביחד עם ילדים נוספים ובידינו דגלים. אני לא זוכר שאבי הלך אי פעם לבית הכנסת. קשה לי לקבוע מה חש אבא כיהודי, מכיוון שבתוככי נשמתו היה גרמני וככזה חי את מרבית שנותיו.

26.4.2000

אבא נולד, גדל ולמד על אדמת גרמניה וראה בה את מולדתו לכל דבר. רבים מיהודי גרמניה היו חילוניים, ונראה שליהדותו לא הייתה משמעות בעיניו. מראהו החיצוני לא היה יהודי, להפך, הוא נראה גרמני לכל דבר, שמו הפרטי ושם משפחתו לא רמזו על יהדותו.

אבא ינק מהתרבות הגרמנית והעריץ אותה, הוא התנדב לצבא הגרמני ושירת כחייל קרבי בחזית המערבית. אני משער, שלאורך שנות חייו ועד לסיום שנות לימודיו באוניברסיטת "ברסלאו", כולל ראשית דרכו בגימנסיה "שילר", לא עמדה יהדותו בדרכו. כל מרצו היה נתון לקהילה הגרמנית ובה השקיע את כל רצונו הטוב בשורת תפקידים בבית הספר.

אבי היה בעל אישיות, השכלתו רחבה, שפתו הגרמנית הצטיינה בעושר לשוני פיוטי נדיר, היה לו כושר מנהיגות, ורגישות לסביבה שבה פעל. אישיותו האינטלקטואלית, המעוררת כבוד, הרשימה את הסובבים אותו בבית הספר והם ביקשו את קירבתו. כבעל ידע בתחום הפדגוגי ובמלאכת הכתיבה, היה למרצה מבוקש בחוגי סגל בית הספר והורי התלמידים.

אבי היה קודם כל אבא שלי, בבית הספר הוא היה בתפקיד, אך גם שם תמיד היה אבא שלי, רק בלבוש שונה. ההערכה למעמדו בבית הספר הגיעה לאוזני דרך תלמידיו ובאופן חלקי מאימא, שסיפרה לנו בהיעדרו של אבא, על הרצאותיו בערבים בבית הספר.

אני זוכר את אבא, כ"איינה רספקטספרזון" כפי שנהגו להגדיר זאת בגרמנית, הכוונה לאישיות מעוררת כבוד. ככל שאני יכול לשפוט זאת כיום, הייתה זו תכונה נפוצה בקרב היקים. להשערתי, אבא ספג בילדותו את דפוס ההתנהגות הנמנע מלהביע רגשות ורגשנות כלפי חוץ.

הכרתי את אבא כאדם מאופק ובעל נימוסים, אבל אינני זוכר אותו מלטף או מחבק אותנו, את זה עשתה אימא בשפע ובחום. לא זכור לי שכילדים קטנים נהגנו להתנפל על אבא לחבקו או כדי לזכות לחיבוק ממנו. הוא היה אדם בעל אישיות חזקה ומאופקת, נוכחתי בכך בשנות המשבר הקשות, בעת ההשפלה והסבל שפקדו את משפחתנו מאז גירושנו מהבית, מיד עם פרוץ מלחמת עולם השנייה.

המשברים האישיים שפקדו אותו כאדם שהאמין בכל ליבו בערך המוסרי של התרבות הגרמנית, היו מהלומה קטלנית מבני אותו עם, שלו הקדיש את מיטב חייו. זה העם שרמס את מפעל חייו, שדד את ביתו והרס את אמונו. מה שבעיניו סימל ערך עליון, התברר לדאבון לב כדבר שמעולם לא היה קיים, אלא בדמיונם של חלק מיהודי גרמניה.

באותם ימים אפורים ועצובים כבר היינו בנים בוגרים, ועל בשרינו, ביחד עם אימא ואבא חשנו את עומק השבר שפקד אותנו. כיום אני יכול לקבוע, שאין ולא היה מקום להשוות בין מה שעובר על האדם בהיותו נער צעיר, לבין מה שעובר על אנשים בוגרים הנושאים על כתפיהם את עול דאגת הקיום וגורל ילדיהם. על אף העובדה שבגטו גרנו בחדר אחד, לא גילו לנו הורינו מה באמת מטריד אותם ומדיר שינה מעיניהם. את סודם לקחו עמם למקום שממנו לא שבו עוד.

סבלו, כאבו, אכזבתו העמוקה וכעסו של אבא הותירוהו אדם פצוע, אל מול הריסות משפחתו המתרסקת לנגד עיניו ולעיני אישתו וילדיו. בזעקה אדירה, בדומה להר געש שנצבר במשך שנים את הלהבות הגועשות ואת הלבה הרותחת כך מצאו לפתע זעמו וכאביו את דרכם החוצה; שניות ספורות לפני שנאלצה משפחתי לעבור בשער שהוביל אותם אל הסוף המר, הסיר אבי את הכפפות, האיפוק שלו נעלם והתפרץ כלפי קציני הגסטאפו שעמדו בקירבת השער. בקריאת תגר ובוז קולנית כינה אותם פושעים ורוצחים גרמנים בכעס ובשנאה גלויה. הייתה זו זעקת קרב אחרונה של אדם משוכנע שהוא צועד אל מותו ואין לו מה להפסיד.

נותר לו רק לומר לאויביו הגרמנים את דעתו עליהם במצח נחושה וללא מורא, רוצחים אכזרים ופושעים נבזים. אלה מילותיו האחרונות ששמעתי מפיו בעודו חי, מי שהעריץ את העם הגרמני ואת תרבותו נפל קורבן למעשי ידיהם המרושעים. זעקת הקרב הנואשת של אבא מהדהדת באוזני כל חיי, אינה מתקהה ואינה חדלה לאור העובדה הגורלית שטרגדיית הפרידה שלי מהורי התרחשה בדיוק ביום הולדתי ה-15, ביום שטוף שמש, שמים בהירים מענן, יום יפה ועצוב מאוד.

זיכרון היום הנורא הזה, הוא כפצע שאינו מגליד, תמונות היום הזה לא משות מעיני. ה-1 ליוני חוזר מדי שנה, אני רואה את אימי האומללה, דמעותיה חונקות את גרונה, ובפניה אימה וייאוש. הגרמנים שלפו את נשקם ודרכו אותו, רק התערבותם המהירה של השוטרים היהודיים מנעה מרחץ דמים. הם דחפו את אבא ואת כל העומדים בקירבתו בזריזות לעבר השער, לעיני הגרמנים הנדהמים, שלא ציפו שאיש מהיהודים יעז להעליבם.

כך נעלמו הורי מחיי, במיטב שנותיהם ואחי הצעיר עמם, בגטו קרקוב ביוני 1942, ונותרתי לבדי לגורלי. הגרמנים עדיין שלטו בכל שטחי אירופה והעולם לא עשה דבר כדי להציל את היהודים. הרכבות הובילו המוני יהודים למחנות השמדה, דבר שהיה לסוד גלוי, אחרי שנודע לנותרים בגטו מה עלה בגורל בני משפחותיהם המגורשים.

ואני, באותן שניות גורליות, עמדתי ליד הורי ושמעתי את אבי וראיתי את אנשי הגסטאפו שולפים את אקדחיהם. היה זה אירוע בלתי נתפס, ספק אם במאי סרטים מוכשר ובעל דמיון היה מסוגל להמציא אירוע כזה. שניות ספורות, זה כל מה שנדרש כדי לשנות את מציאות חיי לחלוטין. פתאום נותרתי לבד, חסר הגנה בין אנשים זרים שחייהם כמוני, היו תלויים בנאצים.

יום לפני הגירוש וגם ימים אחדים לאחריו מיאנתי להאמין ששוב לא אראה את בני משפחתי ולא אשמע עוד את קולם לעולם. לא הייתה לי שהות לחיות באשליות, למציאות היו דרכים משלה להעמיד אותי על טעותי.

אני מניח שאת אימי הספקתי להכיר טוב יותר מאשר את אבי, משום שבילינו הרבה יותר במחיצתה ותחת חסותה האוהבת. גם כיום על אף שנשים רבות עובדות מחוץ לבית, מקדישה האם לילדיה זמן רב יותר מאשר האב.
לגבי אבי, הייתי אומר שמקצועו ועיסוקיו הנלווים בבית הספר, גרמו להיעדרותו מהבית למשך שעות ארוכות. באותה תקופה היינו עדיין קטנים, אימא הייתה אשת איש ולא עבדה ועמדו לרשותה אומנת וגם עוזרת בית.
כשנאלץ אבא לצאת לפנסיה מוקדמת, השתנה מאוד סגנון עבודתו, משום שעבד ולימד רק בבית. אני מציין זאת בזהירות מרבית, אך נדמה לי שלמרות עיסוקיו הרבים, לאחר שהוכרח לעזוב את עבודתו, מצא אבא יותר זמן עבורנו.
הייתי ילד קטן ואינני יודע אם בגיל כה צעיר יכול ילד להבחין בשינויים קלים ביחס הוריו. אין לי ספק שעל אובדן תפקידו האהוב, לא יכלה עבודתו החדשה בתוך הבית לפצותו ולספקו כבעבר. השינוי חייב היה להשפיע עליו ובוודאי נזקק לזמן מה כדי להתרגל למציאות שנכפתה עליו ולהשלים עמה. בשלב זה היינו ילדים בוגרים ואבא מצא זמן עבורנו, והראיה לכך הם ערבי הקריאה, טיולי הטבע שבילינו ביחד ובילויים מוזיקליים רבים בחברת אחיו של אבא, שבהם הייתה המשפחה תמיד בהרכב מלא, אבל משהו משמחת החיים שהקרין אבא בעבר דעך.

28.4.2000

אני נזכר שנתקפתי בחשש גדול לפני בחינות שהייתי צריך לעבור בבית הספר לאחר שאבא הפסיק ללמד בו. קשה לי לקבוע היום ממה בדיוק חששתי, מהשאלות, מכישלון אפשרי או מן העובדה שאבא לא בקירבתי ועל כן ביטחוני העצמי התערער. הבוחנים הכירו את אבי היטב וידעו שהם בוחנים את בנו של הקולגה שלהם לשעבר. מחשבותיי התרוצצו בערבוביה והייתי מבולבל וחרד, הורי ללא ספק חשו במתח שלי, והחליטו להפתיע אותי; לכבוד הקיץ שעמד בפתח, קיבלתי מתנה נהדרת, אבא יצא איתי לזקופנה לשבועיים. אימא ואחי עמדו לצאת לאתר נופש בסביבה. בתום הנופש בזקופנה הצטרפנו אליהם. הייתי מאושר לבלות עם אבי, הוא עמד לרשותי והעניק לי את אחת החופשות היפות ביותר. הייתי כבר גדול מספיק לקלוט את יפי הנופים ולנשום את האווירה הרגועה שיש בהרים. התרשמתי שגם אבא נהנה מהמקום, היה לנו טוב ביחד בחיק הטבע, נראה שאבי נזקק לשינוי האווירה, לאחר פרידתו הכואבת ממשרתו בבית הספר.
מדי יום יצאנו להרים בסביבה ובין היתר הגענו לאחד האגמים שהתפרסם בזכות מימיו הזכים ומשחקי האור המשתקפים בו. הצבעים הלכו והשתנו במשך היום בעקבות השמש. גם צל ההרים הסלעיים שהתנשאו בקירבתו לגובה רב, יצרו רושם כאילו סגרו על האגם מכל עבריו. מפלים דקים וגועשים פילסו נתיב בין הסלעים בדרכם אל האגם. מי המפלים ומי האגם היו קרים מאוד. המונים פקדו את האגם המכונה בפי הפולנים בשם המוזר "מורסקיה אוקו" שפירושו "עין הים", אולי נתכוונו לים ההרים שהשתרע סביבו.
טיילנו גם בכרכרת הרים והעגלון, "גורלה", לבש בגדים מסורתיים, המקובלים באזור ההר. הצטלמנו בהזדמנויות שונות, אך אחד הצילומים שהיה בגודל גלויה זכור לי במיוחד; אבא ואני ישובים במושב האחורי, הגורלה אוחז במושכות, שלושתנו מחייכים למצלמה. צילום מוצלח ביותר ואהוב עלי עד כדי כך, שמדי פעם נהגתי לפתוח את אלבום הצילומים ולהתבונן בו מחדש. אני עדיין רואה צילום זה בדמיוני, אבא ואני מחייכים. אילו היטבתי לצייר, הייתי משחזר אותו, עד כדי כך חי הוא לנגד עיני.
באותם ימים שהתה אימא עם אחי בכפר הנופש. היא לא ממש יכלה לדעת באיזו שעה נגיע אליהם. זה היה בצוהרי יום שטוף שמש, התקרבנו לבית שבו שהו אימי ואחי. בחצר הבית הסתובב כלב שעשועים וכשביקש אבי לפתוח את שער הגדר, החל הכלב לנבוח בקול. כאן חיכתה לי חוויה מפתיעה, אבי החל בחיקוי מוצלח של נביחות כלב, ונוצר מעין דו-שיח בינו לבין הכלב. זה נשמע כל כך מצחיק, מעולם לא שמעתי את אבי מחקה נביחות כלב, זה היה גילוי מדהים עבורי. שמחה זו לא נמשכה זמן רב, הנביחות הרמות משכו את אחי החוצה והוא גילה מהר את סוד המהומה הקטנה. אז באו החיבוקים והנשיקות ושמחת איחוד המשפחה. חוויה קטנה אבל בלתי נשכחת, פרק נוסף בספר הזיכרונות מתקופת ילדותי.
באחת ההזדמנויות שמענו מאבי על השתלמותו באחת האוניברסיטאות באנגליה, לא זכור לי אם היה זה באוקספורד או בקיימברידג', כמו כן שמענו שהורי בילו בבלגיה באוסטנדה, עיירת נופש ידועת שם, ובצופוט שעל שפת הים הבלטי. היינו קטנים מאוד משום שאינני זוכר היעדרותם מהבית. את אחד הביקורים של אבי לשוויץ אני זוכר, דומני שנסע בגפו ואני זוכר שקנה לעצמו זוג נעליים מתוצרת "באלי" שכבר אז התפרסמו כיצרנים בעל שם עולמי. אז לא ידעתי מי זה "באלי" ומה מיוחד בתוצרת שלו. הורי הסבירו שאלה נעליים איכותיות התפורות ביד ובעלות עיצוב מיוחד. פרטים אלה לא אמרו לי הרבה באותם ימים, מלבד העובדה שידעתי שאת מרבית הנעליים מייצרים בעזרת מכונות. אני זוכר את הנעליים האלה, לא ממש הבנתי מה השוני ביניהם לבין נעליים אחרות שראיתי על רגלי אבא.

אבי ואימי הקפידו מאוד על לבושם גם בבית. אבא תמיד בחליפה ומעונב, ואימא הופעתה מטופחת כמצפה לאורחים. אימא אהבה להתלבש יפה ואירוע אחד, שכנראה מאוד ריגש אותה ואת כל המשפחה, היה רכישת מעיל פרווה יוקרתי שכלל מגני ידיים מאותה פרווה. קניית המעיל הייתה לאירוע משפחתי, אימא התלבטה ארוכות בגלל מחירו הגבוה. מדובר היה במעיל ה״פרזיאנר״ שנחשב ליקר מבין מעילי הפרווה. שמעתי הדים מהשיחות ומהיסוסיה של אימי, כשהתלווינו אליה לביקורי המשפחה. לבסוף בא היום ואימא שבה מהעיר עם המעיל המיוחל, קורנת משמחה, ואנו קיבלנו אותה בשמחה גלויה. אותי דווקא משך מגן היד ומדי פעם תחבתי לתוכו את ידי, מגע היד עם הפרווה הרכה היה ממש נעים. מגני ידיים היו מאוד מקובלים בחורף וברחוב אפשר היה לראותם במגוון צבעים וחומרים. כיום נדיר מאוד לפגוש אישה המשתמשת במגני ידיים.

29.4.2000

אם כבר בענייני הלבוש של אותם ימים אני נזכר, מה שעורר את התעניינותי במיוחד היו החולצות והצווארונים של אבא. בניגוד להיום, צווארוני החולצות היו יחידות נפרדות וצריך היה לחברם בכפתורים. אבא לבש חולצות לבנות בלבד והיה צורך לעמלן אותם שלא יוכתמו, אותו דין לגבי הצווארונים. בעיר פעלו מכבסות מיוחדות שהתמחו בכיבוס ובגיהוץ צווארונים מעומלנים. מדי פעם התלוויתי לאימא בדרכה אל המכבסה עם חבילה גדולה, התברר לי שאבא מחליף צווארון מדי יום. במכבסה ראיתי את המגהצות עומדות ומגהצות בחום כבד, מגהצים חשמליים באותם הימים עדיין לא היו מוכרים, גם לא מיזוג אוויר.
מדי פעם ראיתי את אבא מנסה לחבר את הצווארון המעומלן. לולאות הכפתורים נחסמו לעתים והיה קשה להשחיל דרכן את הכפתורים הקטנים. כיום במרבית חולצות מכפתרים את השרוולים, אז השתמשו בחפתים שבאמצעותם חיברו את קצות השרוולים.
סביב נושא זה התפתחה תעשייה שלמה ולכל גבר שכיבד את עצמו היה אוסף חפתים בעיצוב מגוון, המיוצרים ממתכות שונות, כולל מכסף וזהב. כל זוג זכה להישמר בקופסה מיוחדת כמו תכשיט. כיום ישנם עדיין גברים שמעדיפים חפתים, אך נדמה לי שהם מיעוט.
אינני יודע כמה זוגות היו לאבא, מאחר שתמיד היה לבוש למשעי, ראיתיו מחליף מדי פעם את החפתים ואז עמדתי על השוני שביניהם. מה שמשך אותי במיוחד הייתה צורתם ועיצובם.
בימים ההם לילדים בגילאי עשר ומעלה לא היו שעונים, שעוני יד למיטב זיכרוני עדיין לא נראו. שעוני גברים מצאו את מקומם בכיס מיוחד בתוך ״ווסטה״ שהייתה לחלק בלתי נפרד מהחליפה, לבשו אותו מעל החולצה מתחת לז׳קט. לכל שעון התחברה שרשרת דקיקה שננעלה על אחד הכפתורים בווסטה.
אני זוכר את אבא ורבים אחרים שולפים את השעון מכיסם עם שרשרת ארוכה דיה לקרב את השעון למרחק שממנו ניתן לראות את השעה. שעוני הכיס היו עגולים, גדולים ומגושמים בהרבה משעוני היד שהכרתי כעבור שנים.
תעשיית השעונים השוויצרית צעדה אז בראש וכמו היום ייצרו אותם במגוון עשיר ביותר וממתכות שונות. לשעונים של אבא היה מכסה דקיק שאמור היה להגן על לוח השעונים. אבא פתח לנו את המכסה וראינו את השוני בין שעון לשעון, לא רק בעיצוב, היו כאלה עם ספרות רומיות וכאלה עם ספרות רגילות. ועוד דבר למדתי, שכל מנגנון מצויד באבנים זעירות המורכבות מעל ציר גלגלי השיניים. מספר האבנים אינו קבוע ומשתנה בהתאם לאיכות השעון. אבא פתח לנו את השעונים שלו והראה לנו את מערכת הגלגלים והקפיצים העדינים המפעילים את המנגנון. כל החלקים הבריקו להפליא כיהלומים, הקפיץ נע בקצב אחיד והניע את גלגלי השיניים שהסתובבו בקצב אחיד.
בעינינו הילדים מנגנון השעונים דמה לפלא, כל שצריך לעשות הוא למתוח את הקפיצים בעזרת כפתור זעיר מחוץ למסגרת השעון. על לוח השעונים היו מחוגים מחוברים למנגנון השעון והם ציינו את השעה וגם את השניות. גם המחוגים כמו הספרות היו מגוונים בגודלם ובעיצובן. לאבא היו כמה שעונים מכסף וגם מזהב מתוצרת ״שפהאוזן״.
בחדר עבודתו של אבא עמד שעון בגובה אדם שהיה בנוי משני חלקים, האחד עם לוח השעון וחלק תחתון עם דלת זכוכית שמאחוריה התנועע מוט ארוך הלוך ושוב ובקצהו התחתון, משקולת עגולה שטוחה בצבע זהוב. לוח השעון אף הוא היה בצבע זהוב ובחלקו התחתון פתח קטן למפתח שבעזרתו נמתח קפיץ השעון. לשעון זה היה גם פעמון שהיה פועל מדי שעה ומספר צלצוליו היה מורה לנו את השעה.
שעונים מסוג זה אפשר לראות היום רק בבתים של אנשים מבוגרים מאוד, הקשורים רגשית לריהוט עתיק. בעבר שעון עומד היה לחלק בלתי נפרד מהריהוט במרבית בתי האב.
לתלמידי בית הספר לא היו שעונים, רק למורים והם כמובן נדרשו להם בשעת השיעור. עבורנו התלמידים השעון המוכר ביותר היה פעמון בית הספר שבישר את סיום השיעור או את סיום

ההפסקה. בחצר בית הספר על אחד מקירות הבניין הוצב שעון גדול, שהורה לצערנו באיזו מהירות חולפת ההפסקה.

30.4.2000

בתקופת המלחמה ובעיקר אחרי שנשארתי לבדי בגטו, הייתי יוצא לעבודה השכם בבוקר, ותמיד הגעתי בזמן לנקודת האיסוף שממנה יצאנו לעבודה מחוץ לחומות הגטו, אני מתקשה להבין כיצד תפקדתי בלי שעון. במחנות דאגה זו ניטלה ממני, אחד מתפקידי האחראי על הבלוק היה להעיר את האסירים מדי בוקר. חיינו התנהלו על פי שעון המחנה וכשחשנו ברעב, ללוח השעון לא הייתה כל משמעות, רק לתחושת הבטן, לבטן היה לוח זמנים משלה.
לאחר גירוש הורי עבדתי במוסך צבאי בגטו. למזלי ולמזלם של היהודים שעבדו שם, היה יחס החיילים אלינו הוגן והעבודה מעניינת. בהישמע הצפירה הסתיים יום העבודה, רבים מאיתנו נותרו לבד בלא בית, בעצם לא היה למי ולאן לחזור, כך שאנשים העדיפו לדחות את שעת סיום העבודה. מוטב היה שהשעון המפעיל את הצפירה יעצור לשעה נוספת וידחה את שובנו לגטו המוקף חומה ושומרים. אבל תקופה זו הייתה קצרה יחסית, כי עם חיסול הגטו, היה השעון בידי הצוררים במחנה, ולהם היה הרבה זמן. לוח הזמנים שלהם הופעל על ידי המפלצת שבתוכם. לשעון שהכרנו ושעל פיו התנהלה שיגרת היום בעבר, לא הייתה שום משמעות במחנות, שם פעלו שעונים במדים, בלא קפיצים ובלא גלגלי שיניים זעירים, אלא בשרירותו של לב מאבן.
ככל שבגרתי התרחבו תחומי התעניינותי, אם כי המוזיקה הייתה תחום עניין עיקרי שליווה אותי בקסם צליליו עד היום: רוסיני, קלמן, סופה, ולטויפל, להר, מוצרט, ברהמס, בטהובן, שומן, שוברט, צ׳ייקובסקי, קוולו, ורדי, אופנבך, ביזה, גריג, שטולץ ואחרים. תחום נוסף ומרתק היה פיסול וציור. אלבומים רבים עמדו לרשותי בספרייתו של אבא ותמונות אחדות של גדולי הציירים והפסלים קישטו את קירות חדרי הורי. דרך התמונות ובעזרת האלבומים התוודעתי בעודי ילד למיטב יצירות האמנות: רודן, ומיכאל אנגילו כפסלים, כמו כן הרשימו אותי הפסלים היוונים והרומים. מבין הציירים המועדפים נמנו רמברנדט, ורמייר, ואן גוך, רובנס , דירר, דה-ווינצ׳י, מונה, דגא, רנואר וגוטליב.
חלק מאוצרות אמנות אלה ראיתי במוזיאונים באמסטרדם, באיטליה, בצרפת בלונדון ובניו-יורק כאדם מבוגר. בביקורי הראשון בלובר שבפריז, ביקשתי לראות את המונה ליזה ואת הוונוס ממילו. תמונה גדולה של המונה ליזה הייתה תלויה בחדרו של אבא, ושמעתי רבות על החיוך המיוחד המאפיין את פניה והיה לי רצון עז לראות את המקור.

מתוך אהבתי לכלי תחבורה התחלתי לצייר מכוניות, קטרי רכבת ועקבתי אחר החידושים בעיצובי הרכבים ברחובות העיר. את גלגלי המכוניות לא ניפחו כמו היום וכל טלטלה קטנה הורגשה היטב בנסיעה. המנועים רעשו מאוד בדומה לרעש מנועי טרקטור של היום.
למעט מי שפחד שכן בעיניהם נחשבה זו למפלצת, אהבו כולם את הנסיעה במכונית. בימים אלה גם הפטפון היה חידוש, לשמוע קול אדם וצלילי מוזיקה הבוקעים מתוך תקליט דמוי צלחת שטוחה ושחורה המסתובבת על צירה. על גבי התקליט הניחו בזהירות ידית שעל ראשה מחוברת מחט דקיקה וכשהיא נגעה בתקליט המסתובב, הפיקה ממנו קול וצלילים. תעשיית התקליטים החלה לפרוח ואני זוכר שמות כמה חברות גדולות שהקליטו מוזיקה קלאסית, אופרות וגם שירים ידועי שם: ״אודאון״, ״וטלפונקן״. לאבא היה פטפון ששימש אותו ללימוד שפות בלבד.
למרבה הפלא, הורי לא רכשו תקליטים, על אף אהבתם הרבה למוזיקה. ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שאימא ניגנה ושרה, הרדיו היה פתוח להאזנה מדי יום אחר הצהרים, בנוסף קיימו הורי את ימי המוזיקה עם דודי, ולכך עוד נוספו שיעורי הפסנתר והתרגולים שלי, אפשר שגודש מוזיקלי זה הכריע.

1.5.2000

לאיכות ההקלטה ולצליל המוזיקה של התקליטים אין ולא היה כל דמיון עם האיכות הסטריאופונית שיש היום. התקליטים ניזוקו בקלות רבה, את המחטים היה צריך להחליף לעתים קרובות, והפעלת הפטפון הייתה ידנית. משך הנגינה של כל צד היה קצר ביותר לפיכך, מי שאהב להקשיב למוזיקה על גבי תקליטים נאלץ להיות צמוד וזמין כדי להפוך או להחליף תקליט ללא הרף. לעומת זאת מוזיקה קלאסית שודרה ברדיו באיכות הרבה יותר טובה, אולי גם משום שהיו אלה שידורי אולפן או שידורים מאולמות קונצרטים.
למיטב הבחנתי, התקליטים ששמעתי בארץ ב- 1946 -1947 היו משופרים בהרבה מאלה שאני זוכר משנות השלושים.
כמה זיכרונות מתוקים; אני לא זוכר שאמי אפתה עוגות בבית, אלא הייתה קונה אותן בחנות לדברי מאפה. מדי פעם קנינו לעצמנו עוגות, ואהובה עלי מכל עוגת ה״נפולאונשניטן״ הממולאת

בקרם בטעם וניל, עוגת "אניס" וטורט שוקולד, מעדן שהיטיבו להכינו בקונדיטוריה היהודית היחידה בעיר, שאליה באו בעיקר מקצת היהודים היקים שנותרו בעיר. בית הקפה נקרא "הירשליק" מקום שבו אנשים הרגישו טוב, האווירה הייתה נינוחה ותרבותית, המלצרים והמלצריות אדיבים תמיד, לבושים בלבוש קפדני כיאה למקום המכבד את עצמו. הבעלים ישבו ליד הקופה ובירכו את אורחיהם שבאו ליהנות במקום האהוב עליהם והמוכר להם משנים רבות.

אימא ואבא נהגו לבלות מדי פעם בבית הקפה הירשליק, שטעם עוגותיהם והקפה הטוב היו ידועים לכל. עיתונים רבים בשפות רבות עמדו לרשות האורחים, ואנשים ישבו ממושכות שקועים בקריאת עיתונים. גם אנחנו הילדים נהנינו להיות בין המבקרים כשהצטרפנו אל הורי. הדבר הראשון שפגשנו בהיכנסנו פנימה, היה ריח קפה חזק המאפיין בדרך כלל בתי קפה, המקום המה באנשים היושבים סביב שולחנות, אוכלים או משוחחים בקול שקט. בשמחה גדולה בחרנו את העוגה האהובה עלינו, טורט שוקולד מצופה בשוקולד קשיח. היו בה שכבות דקיקות של בצק רך וביניהן שכבות קרם שוקולד בטעם גן עדן, ליקקנו את האצבעות בכל פעם שביקרנו שם. המלצרים באו לשולחן לאחר קבלת ההזמנה ובידיהם צלחת כסופה גדולה המכוסה במכסה זכוכית גבוה, וממנה העבירו לצלחות שלנו את העוגה המבוקשת. הכל נעשה בידיים מאומנות ובתנועות אלגנטיות המעידות על יחסם האדיב כלפי אורחיהם. לצד העוגה ביקשנו כוס סודה עם קשית ואחר כך עיינו בשבועונים עם תמונות, שקראנו להם "אילוסטרירטה צייטונגן" (עיתונות מצולמת).

ועוד תענוג קטן שלנו: קוביות הסוכר שהוגשו בעטיפה היו לקינוח נוסף לאחר העוגה. אימא ואבא תמיד פגשו שם מכרים, ונהנו לבלות על כוס קפה ועוגה, לעיין קצרות בעיתונים ולהשתתף בשיחת רעים. נדמה לי שבית קפה הירשליק היה המקום היחיד שבו פגש אבא חברה יהודית. כפי שציינתי האנשים שוחחו תמיד בשקט ובנימוס כדי לא להפריע לזולת, גם כשבית הקפה היה מלא מפה עד פה לא נפגמה אווירה הרגועה ותרבותית. ייתכן שזה היה מקור המשיכה של הקהל למקום זה לאורך שנים, מעין אי קטן, שריד לקהילה יהודית יקית שרובה עזבה.

דבר מתיקה שהייתי מרשה לעצמי בבית היה ממרח קקאו, שהכנתי בעצמי עם סוכר וחמאה, ערבבתי את השלושה היטב בתוך כוס וקיבלתי ממרח שוקולד. רגעים מתוקים, שהעניקו לי שמחה בלב וטעם טוב בפה.

בשנים האחרונות עבדה אצלנו אישה נחמדה וחביבה מאוד. יחסים חמים במיוחד נרקמו בינה ובין אימא, שתיהן באופן טבעי בילו זמן רב ביחד. שמה היה זושיה בת כפר קטן, פולניה וקתולית אדוקה, דיברה פולנית בלבד. נאמנותה ומסירותה של זושיה לאימא ולמשפחתנו, קירבו את שתיהן לרמת יחסים שיש בין בני משפחה אוהבים. זושיה הייתה רווקה בשנות השלושים שלה והיא התגוררה אצלנו. היא כמעט לא יצאה מביתנו למעט לכנסייה. שמעתי את אימא מנסה להשפיע עליה לצאת בערבים החופשיים כדי להכיר אנשים בני גילה שלא תתבודד בבית, אך הפצרותיה של אמי לא הועילו, אולי משום שגדלה בכפר קטן, בחברה בעלת מוסכמות נוקשות שכפתה הכנסייה על מאמיניה. זושיה ככל אדם שמנסה לבנות את חייו בעיר הגדולה הרחק מהכפר, באה אליה מלאת חששות וספקות. ראיתי שהיא נוטה להתבודד וחשה בטוחה בתוך הבית ולא מחוצה לו. אימא נהגה לקחת אותה העירה, להכיר לה את משפחתה, אולי תשנה במעט את אורח חייה.

אנחנו הילדים היינו צעירים מכדי להבין את הקשר בין אדיקות מופרזת ובין הסייגים שיש לבת כפר, שחייה התנהלו במסגרת צרה של משפחה בכפר נידח, הרחק מהעיר הגדולה. מאמציה של אימא לא זכו להצלחה, ואז פרצה המלחמה וזושיה חזרה אל הוריה ושוב לא ראינו אותה יותר. גירושנו למזרח פולניה ואיחודו של כל האזור עם גרמניה עשו כל קשר כזה לבלתי אפשרי.

אימא הייתה מבשלת מעולה, אלא שאני לא הייתי אכלן כל כך טוב. מאכלים רבים אכלתי גם אם לא היו ממש לטעמי. אצלנו בבית אכלו כל מה שהוגש, במיוחד אם הארוחה נערכה בסלון בחברת ההורים. באופן יוצא מן הכלל היו נערכות מדי פעם ארוחות הערב במטבח עם אימא בלבד. התפריט בארוחות המטבח נעם לחיכי יותר, אימא ידעה מהם המאכלים האהובים עלינו.

2.5.2000

יותר מכל אהבנו כופתאות תפוחי אדמה ובמיוחד את אלה העשויות מתפוחי אדמה מבושלים. המרשם המדויק לא ידוע לי וממה שהספקתי לקלוט, הבצק עשוי מקמח, תפוחי אדמה ומביצים. ראיתי שאימא גלגלה חלקי בצק על לוח עץ עד שקיבלו צורה של זנבות עגולים, אותם הייתה חותכת לפיסות ומכניסה למים רותחים.

אהבתי מאוד את הכופתאות האלה, מדי פעם הכנתי אותן לעצמי לאחר צאתי לגמלאות. אני מכין אותן מתוך געגועים לטעם של אז, טעם פרי אהבתה של אימא. לא הצלחתי להתחרות בטעמם הייחודי של המאכלים שהכינה אימא, סוד הכנתם אבד לעד. את הכופתאות נהגנו לאכול בתיאבון בצהרים עם מנת בשר מטוגנת, לפעמים גם בתוספת רוטב בשר. סוג נוסף של כופתאות אכלנו

בבית וגם הן עשויות מתפוחי אדמה, אבל מרוסקים. כופתאות אלה הוגשו בתוך מרק עוף, מאכל טעים ואהוב עלינו. מאכל מבוקש שקיבלנו לעתים לארוחת ערב נקרא ״סעודת איכרים״ תערובת תפוחי אדמה ובה פיסות נקניק מטוגנות, זה היה טעים מאוד.

באירופה הקרה אוכל המכיל שומנים היה מקובל מאוד, השתמשו בשומן לבישול וגם למריחה על הלחם. מלבד חמאה, השתמשו בשומן אווזים, שקראנו לו בגרמנית ״גנזה שמלץ״ שאותו הכינו בבית. אני זוכר שאימא הייתה קונה את שומן האווזים, חותכת אותו לפיסות קטנות מוסיפה בצל קצוץ, ומתבלת. בהמשך הייתה מטגנת את השומן בתוך סיר. תהליך הטיגון הסתיים כשפיסות השומן שינו צבען לחום. לפיסות שומן האווזים המטוגנות קראנו ״גריבן״, גלדי שומן בעלי טעם גן עדן שהגדילו את צריכת הלחם שלנו.

כשאני כותב על ילדותי, מנקרת במוחי השאלה אם אמנם הסיפור הזה הוא שלי, האם הוא באמת חלק בלעדי ממני? מחיי? באחת נותקה משפחתנו מנתיב החיים התקינים, לעבר התהום הפעורה שבתוכה נבלעו הורי, אחי וכל בני משפחתי. הילדות נקטעה ונבלעה בערפל סמיך אל תוך מציאות קשה מנשוא. רוחות רעות השתלטו על חיינו, כל היפה והטוב שזכיתי בו, טולטל, נשטף ונעלם בסערת רוחות, שזרעה הרס ומוות.

פתאום נוכחתי לדעת שבעצם אין לי עבר, אין לי משפחה, יש רק הווה ובו שולט המוות בלבד. שום דבר במציאות ההווה לא הוליך לקראת העתיד. ולמרות הכל, מתברר שהאדם נופל וקם, מנסה מחדש וממשיך את הקרב על החיים, גם כשהוא נראה אבוד וחסר סיכוי. שוב ושוב עולה השאלה, מאין שאבו האנשים את הכוח הפיזי והנפשי לא לוותר, להילחם על זכותם לחיות, לשרוד, למשוך את הזמן, על אף שבקצה המנהרה שלטה עלטה מאיימת. אולי כאן, דווקא בתוך התופת הנוראית נתגלה הקשר הסמוי, הגלום בעבר שלכאורה נמחק, קשר דקיק כחוט השערה, שדרכו עברו אלי אותות ההצלה. כוחות שהתבצרו בתוכי בתת ההכרה, תמכו בי ברגעי הייאוש, ומנעו ממני השלמה עם הגורל ברגעי חולשה ועייפות, שפקדו את נפשי המעונה ואת גופי הפצוע.

דווקא כשאמרתי לעצמי שאיני יכול להמשיך כך יותר, עלה קול פנימי נסתר שדחק בי ולא הרשה לי להישבר.

מי הוא אותו קול? מהו אותו כוח נסתר שממנו התחזקתי, שהפעיל אותי במהלך רוב שנות המלחמה, שמר עלי, עזר לי וחילץ אותי מכל המלכודות והמהמורות שהטמינו הנאצים? כיצד חמקתי מכל הסכנות הצפויות והבלתי צפויות, מבלי דעת אם צעד זה או צעד אחר גוזר עלי דין מוות, או שמא אזכה לפרק זמן נוסף. שיקול דעת הגיוני לא תמיד התאים למציאות ההיא, לעתים קרובות דווקא החושים הפעילו אותי במהירות ובתושייה נבונה.

3.5.2000

אתמול צוין יום השואה, כל שנה מקדישים ליום הזה זמן רב יותר ומשדרים תוכניות שנותנות ביטוי מעמיק לתקופה. אנשים מספרים בפתיחות ובגילוי לב, ביודעם שאם לא יספרו כעת, בעוד שנים ספורות, לא יהיה עלי אדמות מי שיוכל להשמיע בקולו מה עלה בגורל משפחתו וכיצד שרד הוא בעצמו מהתופת הנאצית.

ב-3 למאי 1945, שחררו אותי הכוחות האמריקאים בקירבת העיר ״שווירין״ במערב גרמניה, לאחר מצעד רגלי שארך עשרה ימים, בעקבות הפינוי ממחנה הריכוז זכסנהאוזן שליד ברלין.

כיום, לאחר שנים כה רבות אני ומתעמק בתולדות חיי, מנסה לשחזרם, לשכתב את האירועים המחזירים אותי אל שחר ילדותי, אל האווירה שספגתי בבית הורי, לתאר עד כמה שניתן את המטען שהורישו לי הורי.

אני מנסה לברר לעצמי את השפעתו ואת חלקו של מטען החוויות העשיר שקיבלתי, על תפקודי כילד מתבגר שנותר לפתע לבד, בסביבה זרה, מנוכרת וחשופה לסכנת חיים ומתח מתמיד. הייתי סגור ונעול עם רבים כמותי בין חומות וגדרי תיל חשמליים, נשלטים על ידי אויב אכזרי חסר רחמים ומצפון, שלא בחל בשום אמצעי כדי לרצוח יהודים. שוב ושוב חוזר אני לאותה מסקנה; כל מה שעשיתי, התמודדותי עם גזרות הנאצים, החוסן להפעיל חושים בריאים, כל אלה היו צידת הורי שלקחתי עמי.

הורי לא לימדו אותי לעבוד, או לנקות שירותים ומטבחים בבתי חולים צבאיים, הם לא לימדו אותי לשאת חיילים גרמנים פצועים מתוך קרונות רכבת, הם לא לימדו אותי לגרד ולנקות שלג ברחובות העיר קרקוב. הם לימדו אותי ללמוד, להעריך יופי, אהבה, לכבד את הזולת, לאהוב את ההורים, את אחי ואת בני משפחתי. אלה הערכים שעליהם גדלתי בבית. הורי העניקו לנו את מה שכל ילד יכול לייחל לעצמו, חייתי במעין עולם של חלומות, עולם של אשליות האופייניות לילדים החיים בחממה, הרחק, הרחק מכל רוע.

נכון שגדלנו במשפחה יקית שהכתיבה נוקשות מסוימת כמקובל אצל משפחות ממוצא יקי. המאפיין הבולט היה ההפרדה בין עולם הילדים ובין חיי ההורים. ההורים שמרו בקפדנות על פרטיותם, הם לא שיתפו אותנו בדאגותיהם היומיומיות. נדרשנו למשמעת מסוימת, במיוחד

לאחר שאבא פרש מעבודתו ונזקק לשקט בשעת מתן השיעורים בבית. לעומת זאת, מעידים האירועים התרבותיים המשותפים על פתיחות רבה בתחומים שמרחיבים את הדעת ובמודעות להשפעתם החינוכית עלינו.

אימי הקדישה לנו את מרב זמנה, תחת חסותה בילינו גם בבית וגם מחוץ לבית. אישיותה החמה והמלטפת העניקה לנו אהבה רבה, את התחושה שאנו מוגנים, שאיש לא יוכל להרע לנו. מלבד ביקורי משפחה בעיר, יצאנו למגרשי משחקים, שם יכולנו להוציא את המרץ, בפרט בימי האביב והקיץ, והלכנו לקרקס לראות את ההצגה הגדולה ביותר בעיר. בשעות אחר הצהרים, כשזמנה היה פנוי ואבא לא לימד, ישבה אימא ליד הפסנתר ושרה. שירי שוברט, שומן ומנדלסון, אך גם שירי ברהמס ומוצרט.

נהגתי לשבת בקירבת אימי, נהניתי מזמרתה הרכה, נשמתי את האווירה בשמחה ובחדוות נעורים. היה זה ללא ספק האור שהאיר והזין את נשמתי הצעירה. כיום כשאני מאזין לצלילים שהשמיעה לנו אימא, אני נזכר באותם ימים, בשעות הקסומות וליבי מתכווץ מצער, היכן הטעם של הימים ההם? הזיכרונות מחזירים אותי לרגע קט לחוויות הילדות, אוצר יקר ששייך לי ורק לי.

המאבק היומיומי על צורכי הקיום ועל ההישרדות, הביא לכך שתוכן חיינו ננעל על שני נושאים בלבד; איך לא למות מרעב וכיצד לשרוד למרות הכל. העבר הפך לאוטופיה רחוקה ודמיונית, המציאות המרה הכתיבה כללי חיים חדשים.

בתום המלחמה, עברה שנה שלמה, עד ששמעתי שוב את הצלילים את אותם שירים, והם החזירו אותי מחדש אל הימים ההם. גם כיום, כשאני כותב, עולים פרטים נעלמים והנה הם צצים ממעמקי השכחה ואני יכול לראות בדמיוני את אימי שרה שיר אהבה וגעגועים שמילותיו מחממות את הלב.

רגישות רבה נדרשת מהמבצע כדי לבטא את האהבה ואת הכאב שאותו ביקשו להעביר המשורר והמלחין. כאדם מבוגר שוב איני מתרגש באותה מידה, כפי שהוקסמתי מהשירים ומשירתה של אימי. המציאות אחרת: אימא איננה ואני כבר לא ילד.

גם בהיותי בקיבוץ אפיקים שמעתי שוב לאחר שנים את השירים האהובים עלי, ואני אז בן שמונה עשרה, בוגר ולא נער צעיר.

כמה בלתי נתפסת העובדה הכואבת, שהורי, אנשים כה חיוביים וצעירים, איבדו חייהם ביד זדונית רק משום יהדותם. קשה להבין איך המוני העם הגרמני ביצעו מעשי רצח שיטתיים בהתלהבות ובקפדנות גרמנית אופיינית, בפקודת חבורת אנשים ונבערים מדעת ואחוזי טירוף, שמטרתם הייתה לחסל את יהדות אירופה.

רבים כמוני תוהים עד היום, כיצד ביצוע כל מעשי הזוועה האלה היה אפשרי? יהדות גרמניה ברובה הייתה פטריוטית עוד יותר מגרמנים רבים, כמו אבי למשל. בגלל הקשר העמוק שלו למולדתו גרמניה, גם אני ראיתי בגרמניה את מולדתי. בעודי ילד קטן, אני זוכר ששאלתי את אבא, אם הכוכבים בגרמניה נוצצים כמו בשמי פולניה, שמחתי לשמוע ממנו שאכן כן. האם יש אבסורד גדול מזה שאותו עם, שמרבית העולם הכיר בו כאחד העמים שתרם יותר מכל לתרבות העולם, וביניהם רוב יהודי גרמניה, יקום על העם היהודי להשמידו?

אזהרתו המוקדמת של היינה לא נקלטה, איש לא לקח אותו ברצינות גם כשהתקיימה נבואתו וספריו בסופו של דבר נשרפו. על כן נמשכו חיינו בבית על מי מנוחות, אבא קרא עיתונים גרמניים, הרדיו הגרמני נשמע אצלנו, בעיקר משום שהשמיע את מיטב המוזיקה הקלאסית. מה חשבו הורי, כאשר מדי יום הלכו וגברו איומיו של היטלר?

בערב כל שנה חדשה שידר הרדיו הגרמני לקט קטעי אורגן מכנסיות, שבמשכנן פעלו עדיין אורגנים מהעתיקים ביותר ביבשת אירופה. תוכנית מרתקת ומעניינת, המדגישה את השוני המשמעותי בצליל בין אורגן לאורגן. האורגן ככלי מוזיקלי לא ממש היה קרוב לליבי, לעומת זאת ריתקו אותי הפסנתר והכינור, להם נוספו לאחר שנים החליל והקלרינט שאותו למדתי לאהוב יותר מכל.

הקלרינט מצליח לבטא שמחה, עצב ובכי בצורה מרגשת וצליליו חודרים עמוק למעמקי הנפש. מעולם לא גרם לי כלי כלשהו לסערת רגשות ולפרץ דמעות חזק, כפי שעשה הקלרינט, כששמעתי לראשונה את החמישייה לקלרינט מאת מוצרט.

מאז אימצתי גם את הקלרינט אל ליבי.

6.5.2000

חלומות ילדות הם אשליה מתוקה כל עוד לא עמדו במבחן המציאות. הילדות אינה חוזרת. ניתן לעיתים להגשים חלומות, גם אם באופן חלקי, בתנאי שממשיכים את מסלול החיים בנתיבים דומים לאלה שחווית בעבר, בסביבה שבה גדלת, ושאליה אתה חש שייכות וקשר רגשי, ובתנאי שאתה עדיין בראשית דרכך, צעיר, רענן וחדור שאיפה להשיג את מטרתך.

אלא שאני הגעתי לקיבוץ, לחיות בתוך חבורה של צעירות וצעירים שלכולם מטרה אחת משותפת; להקים קיבוץ, ישוב בארץ ישראל המתחדשת. במסגרת זו שייך הרכוש כולו לכלל והרכוש הפרטי היחיד הוא הבגדים והנעליים שעליך. מתוך התלהבות נעורים נדלקתי ושכחתי לרגע את כל מכאובי, את ששת שנות המלחמה ואת השנים היקרות שאבדו, את השנים שלא למדתי בשום מסגרת לימודית. מתוך השיכרון שאחז בי עקב הישרדותי, והגשמת חלומי שרקמתי באושוויץ, לעזוב את אירופה המקוללת ולהגיע לארץ ישראל, המשכתי לעבוד למען הרעיון שכבש אותי; חיי קיבוץ. לימודים לא עמדו על הפרק, הייתי בהכשרה ונתתי את הנשמה והלב. חלומות ילדות בלתי ממומשים התעוררו בגיל מבוגר יותר, לאחר שהתפכחתי לנוכח המציאות בארץ, אלא שאיחרתי את המועד.

ללמוד צריך בגיל צעיר, רק מעטים מצליחים לעשות זאת בגיל מתקדם, אינני נמנה עליהם. כישלון לימודי הפסנתר הוא אחת ההוכחות. ייתכן, אילו הייתי פוגש מורה שאינה נעולה על שיטה נוקשה, הייתה מגלה גמישות ומבינה את כוונתי, אולי הייתה מצליחה לרתום אותי ולא הייתי מרפה.

לצערי זה לא קרה, הפסנתר נאלץ להמתין לשלומית, שלמדה עשר שנים והתקדמה יפה. התברר שהיא נתברכה בכשרון וגם תרגלה בשקידה, ואני התחלתי רוקם חלום קטן בסתר; שמא תעניק לנו היא מעט מחוויות הילדות האבודות של הימים ההם, כשתחוש בשלה לכך.

במהלך הזמן ששהיתי במחנות וככל שגדלה הסכנה, התערפל העבר והתרחק, אך לא שכחתי את השעות היפות. המציאות כפתה עלי קרב הישרדות שלא נתן לי מנוח. רק "בבוברק" היו לי כמה רגעי רגיעה נדירים, שאפשרו לי לעלות זיכרונות מהעולם שנחרב.

המחשבות התפנו לפתע לגעגועים לאימא, לאבא, לאח, לבית, למעט חום, שכה חסר לי. נעמדתי מול חלון נמוך בחזית המפעל שלידו עברתי פעמים רבות מדי יום. פתאום הבחנתי בהשתקפותי, ונדהמתי, לא הכרתי את עצמי; גבוה, צנום, ראשי מגולח, לבוש בבגדי אסיר בעל פסים כחולים ומגן דויד תפור על חזית החולצה. איך קרה שהגעתי לכאן? על פני איזה תחנות לא חלפתי בעל כורחי מאז פרידתי מהורי. באותם רגעים עלתה השאלה איך עשיתי את זה, איך זה שאני עדיין חי, מה מקור הכוח שעזר לי, בזכות מי אני עומד כאן, למי אני חייב תודה. גם אז כמו היום התשובה מצביעה על "קינדר-שטובה" שם החל עיצוב אישיותי, מעולם לא הייתי גיבור, ולא ילד שנזקק למרפקים. מה שהדריך אותי והאציל עלי השראה כילד וכנער בוגר לאורך כל שנות התמודדותי בגטו ובמחנות, הייתה אישיותם של אימי ואבי. הם השפיעו על חוסני הנפשי והפיזי. מובן שבאותן שנים לא יכולתי להעריך את גודל התרומה שלה זכיתי, היא שהנחתה את חושי ונתנה לי אומץ ותושייה שלהם נזקקתי לעיתים כה קרובות בשעת צרה. לדאבון ליבי, לא עמדו מעלות אלו לצד הורי ואחי בשעתם הקשה והגורלית, והם נספו.

שנים רבות מאוחר יותר יצא לי לקבל חיזוק להערכתי ולהערצתי הרבה לאבי. זה קרה בארץ, מתלמידו לשעבר של אבי, שפגשתי בכנס זיכרון שהוקדש לבני עיר הולדתי, שנספו בשואה. נמסר לידי תצלום ותחתיו תיאור בכתב ידו של התלמיד המפרט את האנשים הנראים בתמונה, בין היתר הוא מזכיר בפירוש את פרופסור שטייניץ, חבר הנהלת בית הספר.

8.5.2000

בתצלום זה, יושב ליד אבי מנהל בית הספר וחברו, ד"ר. פוגט וחבר הנהלה נוסף. אבא שהיה למופת ולדוגמה בעיני, אפשר והערצתי אליו לא נבעה רק ממעמדו בבית הספר, אלא גם מן העובדה שאישיותו ייצגה אדם שונה כל כך מהדמות האופיינית לאדם היהודי, כפי שנהגו להגדירה בחברה הנוצרית.

ברור שתפיסתי הושפעה במידה רבה מדעת הקהל האנטישמית, ומכאן החשיבות שייחסתי למקצוע ולמעמדו של אבי. בר מזל הייתי שזכיתי להישטף בגל האהדה שהורעף כלפיו בבית הספר.

אבא נהג לספר לנו בערבי הקריאה בין מכתב למכתב, על התלבטויותיו בעניין המשך דרכו לאחר סיום מלחמת עולם הראשונה. באיזה מקצוע לבחור. מחשבותיו נעו בין מקצוע אקדמי, מעשי, המבטיח גם קיום הוגן, לבין ללמוד לצייר. אבא הרבה לצייר להנאתו בכשרון רב, אבל הגיע למסקנה שציירים אינם מתפרנסים מאומנותם. על כן פנה ללמוד פילולוגיה, שלוש שפות: גרמנית, אנגלית וצרפתית. הבחירה הנבונה אכן הוכיחה את עצמה.

אבא שמר בתיק את כל ציוריו והציג אותם לפנינו, ביניהם היה ציור שצייר כבר בהיותו מורה ב"שילר". מסדרון מדרגות טובל באור שמש, ציור זה הרשים אותי ואני זוכר אותו עד עצם היום הזה. הוא היה אדם עצמאי ונחוש מאוד, שידע לבנות את עתידו על פי דרכו, במו ידיו ולהשיג את מבוקשו.

סיפור חייו והמשך דרכו, כפי שהכרנוהו בבית ובבית הספר כילדים, ללא ספק עשו את שלהם והקרינו גם עלינו. חיי אימי התנהלו בסביבה שונה, סביבה בעלת רקע דתי. כשפרצה מלחמת

העולם הראשונה היא הייתה עדיין ילדה קטנה, וכבר אז טעמה את טעם הנדודים כפליטה. את נעוריה עשתה בחיק אחותה הבוגרת ולא בבית הוריה, מאחר שהייתה בת זקונים.

אימי סללה את דרכה בחיים בכוחות עצמה, סיימה את לימודי התיכון, חיפשה והתחברה לצעירים מעולם האקדמיה. בצומת דרכים זו פגשה את אבא, שכבר עבד בגימנסיה וקירב אותה אל החוויה התרבותית שהייתה משאת נפשה. הם התאהבו ממבט ראשון, אימא מצאה את מקומה ליד האיש שהייתה ראויה לו ואבא מצא את אשת חלומותיו, כך נראה לי במבט לאחור. אימא התמקמה בעולמה והייתה לאשת איש מקובלת ואהודה בחברה, ליידי אמיתית. שם אימי ״סלומאה״, שם מוזיקלי ויפה, אך בפי אבא ובפי כל ידידיה הקרובים נקראה ״שטפי״ שם שחימם את הלב, גם את ליבי, לאבא קראו ״מני״.

הורי בנו במשותף, בית חם בטעם מעודן וביופי שמילאו תפקיד משמעותי בהתפתחותי ובעיצוב אישיותי. בזכות שני אנשים נפלאים אלה נשמתי אווירה נהדרת, זכיתי לילדות מאושרת שהם אדריכליה הרוחניים והתרבותיים.

קווי אופי הם נכס טבעי שאנו יורשים עם בואנו לעולם, מתווספים לכך כל הדברים שילד קולט בבית הוריו ובסביבתו, והם בונים ומעצבים את אופיו ופנימיותו של האדם. ניסיון חיי גרם לי להעריך נכונה את תרומת ההורים ואת השפעתם על ילדיהם, לטוב או לרע. את כוח עמידתי במבחנים קשים, את היכולת לשמור על צלם אנוש בתנאי תופת בהיותי רק נער, את כל אלה אני זוקף לזכות הורי. לצערי, הם לא זכו לראותני יוצא לחופשי ובונה לי חיים חדשים.

ייתכן שבגרתי מהר יותר מאחי, בפרט לאחר גירושינו מהבית ובעקבות התלאות הרבות שפקדו אותנו. רק שנה הפרידה בינינו, הוא היה השובב הנצחי. האם שנה אחת כה משמעותית בתהליך התבגרותי המהירה? שנה זו הספיקה כדי שאבא יוכל לרשום אותי בתעודת הזהות הגרמנית שלי כמסגר ולא כתלמיד. אחי נרשם כתלמיד בתעודתו של אבא, תעודה שחרצה את גורל שניהם. בדומה לכל הגברים המבוגרים מגיל ארבע עשרה, נאלצתי לצאת לעבודות כפיה בגטו. הגבולות בין נעורים לבגרות ניטשטשו ותוך שניות גזלו ממני הגרמנים את נעורי והפכו אותי לאדם מבוגר.

אחי ואני לא היינו ילדים מפונקים, על אף שגדלנו בילדות מרופדת. היינו ממושמעים, ידענו את גבולות המותר והורגלנו לשמור עליהם. חדר הילדים שלנו, נועד למשחקים ויכולנו לשחק כאוות נפשנו ולפזר את הצעצועים. החדרים האחרים עמדו לרשותנו רק בהסכמת ההורים ובעיקר לקריאה ולשמיעת מוזיקה או תרגול נגינה בפסנתר. כשהיינו קטנים מאוד אפשרו לנו ההורים לשחק גם בסלון. בימינו משחקים ילדים בכל חדרי הדירה ללא מגבלות, ונדמה שהם שולטים בהוריהם ולא ההפך.כללי החינוך השתנו מאז שהייתי ילד, הגישה בתקופתי הייתה נוקשה יותר, מושפעת כמובן מהתפיסה היקית, שבה הקפידו המבוגרים לשמור על פרטיותם. אימא כמובן לא גדלה בבית יקי, לכן גם לא שמרה על כל כללי החינוך היקי איתנו. עלי להוסיף שחדר הילדים שלנו היה מרווח דיו ואפשר לנו מרחב מחיה הולם כיאה לשני בנים.

ככל הילדים הקמנו מדי פעם רעש, כל אחד בדרכו הוא. אני אהבתי לשיר בליווי תופים, ולצורך כך שימש אותי כיסא קטן שמושבו כוסה בלוח עץ דקיק, שהפיק רעש ניכר שעה שמקלות העץ שלי נחתו עליו. הרעש הגיע גם לחדרו של אבא ומאחר שהוא נזקק לשקט מוחלט הותקנו על שתי דלתות חדרינו וילונות מבד עבה מאוד, שאמור היה לעמעם את הרעש. אינני זוכר שהייתי מוגבל בבית, את הכלל שמשחקים רק בחדר ילדים קיבלתי מתוך הבנה ברורה שישנה חלוקה בין עולם הילדים ועולם המבוגרים.

לא מוכר לי הנוהג של מגירות עמוסות בשוקולד ובממתקים שמהם ניתן לזלול מדי פעם, למען האמת לא חשתי בחסרונם. זה לא אומר שלא אהבנו דברי מתיקה שונים, בהחלט כן. גם עוגות וגלידה. כשיצאנו בחברת אימא העירה, אז יכולנו לבחור לעצמנו דברי מתיקה אהובים עלינו, ״דרופסים״, סוכריות חמוצות עגולות בעטיפת נייר, שוקולדים ממולאים בדובדבנים וגלידות איטלקיות על מקל וגם בגביע. לא קופחנו, מדי פעם זכינו לתוספת ממתקים מהדודה או הדוד.

כשבגרנו מעט והורי בחרו מקומות נופש מרוחקים יותר לחופשות הקיץ, הבחנתי תוך כדי נסיעתנו ברכבת, בנוף המשתנה וגם בשינויי סגנון הבנייה שבלט במיוחד בבתי הכפר. באזור סביב לעיר הולדתי נראו בתי אבן מכוסים ברעפים אדומים, וככל שהרחקנו דרומה ומזרחה סגנון הבתים השתנה. בתי הכפר נראו נמוכים יותר וגגותיהם מכוסים בשכבת קש עבה. הדבר עורר את סקרנותי ושאלתי את הורי לפשר הדבר. הסבירו לי שהאזורים הדרומיים עניים יותר ומאכלסים משקים חקלאים קטנים, פחות מבוססים ופחות מתקדמים. לעומתם, המשקים של איכרי הצפון והמערב מתקדמים ורווחיים יותר, בעליהם אמידים ובתיהם מעידים על מצבם המשופר, אבל בגילי התקשיתי להבין את הסיבות לפער החברתי.

מאחר וזושיה, שעבדה אצלנו הייתה בת כפר, ביקשנו מהורינו לבקר את הוריה שגרו בבית כפר אמיתי. כך, הוסכם שניסע בלוויית זושיה לבקר את הוריה למספר ימים בחופשת הקיץ. השמחה והציפייה לקראת הנסיעה הייתה רבה, וביום המיוחל יצאנו בכרכרה לתחנת הרכבת שמחים ועליזים להכיר מקרוב כפר פולני. אימא התלוותה אלינו עד לתחנת הרכבת ועזרה לנו עם התיקים והמתנות ששלחה למשפחתה של זושיה. נסענו ברכבת פרברים שעצרה בכל תחנה קטנה, כמעט כמו החשמלית. בנייני התחנות היו זעירים אנשים עלו וירדו בהן, רובם איכרים ונשותיהם עמוסות סלים כבדים. לבושם היה אופייני לכפריים, הנשים מעט מגושמות, ראשיהן מכוסים במטפחות

ומעל הכתפיים התעטפו ב"שאלי". שמלותיהן הרחבות כיסו את כל גופן עד לנעליים. הגברים רובם בעלי שפם ונעלו מגפיים לרגליהם.
קהל הנוסעים ברכבת סימל את השוני בין האוכלוסייה הכפרית לאוכלוסייה העירונית שהכרתי. תנועת הנוסעים בקרונות הייתה ערה והאנשים דיברו בקולי קולות. כשהגענו ליעדנו, ירדנו בתחנה כמעט שוממה, היה שם מבנה קטנטן בעל חדרון. מאחורי התחנה המתינה לנו עגלה כפרית רתומה לסוס, העגלון היה קרוב משפחה.
כשהגענו לעגלה שמתי לב שאין כביש אלא רק דרך עפר. העגלה הייתה בעלת דפנות עץ מוגבהות ועליהן הונחו לרוחב שני לוחות עץ ששימשו לנו לישיבה. אחרי הברכות הראשונות עלינו עם מטעננו ויצאנו לדרך. באזור התחנה לא נראה אף בית, רק שדות תבואה וגידולים ירוקים סביבנו, ואנו חוצים אותם במסלול נסיעתנו אל כפר הולדתה של זושיה. העגלה הנוסעת הקימה אבק רב שליווה אותנו לאורך כל הדרך. שמנו לב שבגדינו מתכסים בשכבת אבק דקיקה, אבל זה לא הפריע לנו במיוחד. חלפה אולי חצי שעה אולי יותר ובתי כפר ראשונים החלו נראים באופק. בתי כפר שחלקם הגדול מכוסה ברעפים וחלקם בקש. מאוחר יותר הבחנתי שמרבית הבתים מכוסי הקש שימשו לאיכרים כמחסנים או כאורוות לבעלי חיים. גם בתוך הכפר לא היה כביש סלול, בין הבתים חצתה חצר עם כניסה לעגלות ודרך עפר שהובילה אל מבני המשק. תרנגולות, ברווזים ואווזים הסתובבו בחצרות הבתים בחפשם את מזונם בקול תרועה. ריח צואת פרות עמד באוויר כשחלפנו בין הבתים הראשונים, וכשהתבוננו במסלול נסיעתנו גילינו את מה שהותירו הפרות והסוסים מאחוריהם. בתים אחדים היו מוקפים בגינות פרחים קטנות ועצי פרי עמוסים פרי בשל, בעיקר אגסים, שזיפים ותפוחי עץ.
כשחלפנו ברחוב המרכזי של הכפר, נדמה לי ש"דופיאבו" שמו, גיליתי שאין בצדדיו עמודי חשמל, או פנסי תאורה והרחוב לא מרוצף. כשקרבנו אל בית המשפחה הבחנו בהתקהלות, ועד מהרה הסתבר שכל קרובי המשפחה עם ילדיהם באו לקבל את פנינו וכמובן את בת משפחתם, זושיה. התקבלנו בחמימות רבה, בחיבוקים ובנשיקות, היינו נבוכים לנוכח קבלת הפנים רבת המשתתפים. גילויי השמחה מחוץ לבית, היו חידוש עבורנו, אך יש לציין שהפתיחות המופגנת הקלה עלינו ותחושת הזרות והמבוכה התפזרו במהירות.
אימא של זושיה, אישה נמוכה, שמנמונת וחייכנית, נראתה כבבושקה כפרית טיפוסית, כאותן בובות עץ צבעוניות, שנכנסות אחת לתוך השנייה ונמכרות בחנויות הצעצועים. בובות אלה היו אהובות על כל הילדים הקטנים בנות וגם בנים, משום שניתן היה לפרק אותן ולהרכיבן מחדש. אימא של זושיה ובעלה עמדו בפתח הבית, אלא שאת דמות בעלה אינני זוכר. אחרי החלפת ברכות מחוץ לבית, הוזמנו להיכנס פנימה.
הבית בדומה למרבית בתי הכפר, היה חד קומתי ונמוך, גגו מכוסה ברעפים שחורים, מאבני בזלת, כך נדמה לי. את פרטי דירת המגורים אינני זוכר, מלבד האפלולית ששררה בפנים, שמקורה בחלונות הקטנים מכוסי הווילונות. התקרה הייתה נמוכה בהרבה לעומת החדרים בעיר ועל הקירות הצטופפו תמונות קדושים וישו הצלוב. מראות אלה הביכו אותנו מאוד, המדהים מכל היו תמונות שהראו את ישו הצלוב, כשפניו מעונים ודם רב ניגר מפצעיו, מראות מזעזעים. התקשיתי להבין כיצד מסוגלים אנשים לחיות במחיצת תמונות שמראות כל כך הרבה סבל. התרשמתי שתמונות אלה התחרו ביניהן, מי תצליח לתאר באופן מוחשי יותר את זוועת הצליבה.
מה פלא, שנוכח מעשי זוועה כאלה המיוחסים ליהודים, שנאו הקתולים את היהודים, רוצחי ישו, שנאה עמוקה. תורה זו נלמדה מפי כמרים בכנסיות שייצגו את הכנסייה, הסמכות העליונה בעיני מאמיניה. עם זאת, בבית הוריה של זושיה זכינו ליחס חם ולא חשנו מאוימים, הם ידעו שאנחנו יהודים, אך בסופו של דבר היינו ילדים ואורחים שלהם.
לראשונה הזדמן לנו לראות חליבת פרות, עזים וכבשים. תרנגולות צבעוניות וברווזים, הסתובבו חופשיים בחצר, מחפשים את מזונם בקרקע ולידם אווזים, סוסים ופרות. שמחה רבה גרמו לנו התרנגולות והברווזים שגררו אחריהן להקות אפרוחים שזה עתה בקעו מביציהן, הם היו חמודים ומצחיקים בעינינו, מפוחדים הם רצו במהירות אחרי אימא תרנגולת ואימא ברווזה.
מדי בוקר עברה בעלת הבית בחצר, במחסנים, ובאורווה ואספה את הביצים הטריות, היא כבר הכירה את מקומות המסתור שבהן נהגו המטילות להטיל את ביציהן. חלמוני הביצים התאפיינו בצבע צהוב כהה, משום שהתרנגולות אכלו בנוסף לגרעינים שפיזרו להם האיכרים, הרבה מהירק שצמח בגינה, והוא שהקנה לחלמון את צבעו המיוחד. כדי החלב היו נאספים בעגלות ועמדו מוכנים להובלה לחזית הבתים. החליבה לא הייתה מלאכה נעימה, סביב הפרות, הייתה הפרשה רבה והריח הבריח אותנו מהרפת.
לא הרחק מביתם עמדה תחנת קמח ובאותה עגלה שאספה אותנו בתחנת הרכבת, זכינו לצאת לטיול אל התחנה, העגלון הפעם היה אבא של זושיה, איש גבה קומה ובעל שפם עצום על פי אמות המידה שלנו הילדים. התחנה הייתה צמודה לנחל שזרימתו החזקה הפעילה גלגל כנפיים. הזרימה הייתה חזקה מאוד ומעוצמת מגע הכנפיים במי הנחל, התפזרו בסביבה הקרובה אלפי רסיסי מים קטנטנים ויצרו מעין מסך ערפילי דקיק וצבעוני דמוי קשת. התפעלנו מהכוח הגלום במי הנחל, שהניעו גלגל כה גדול המפעיל מנגנון ענקי לטחינת קמח בתוך התחנה. מראה גלגל הכנפיים המסתובב ריתק אותנו, עם צאת כל כנף מתוך הנחל הגועש התרוממו כמויות מים מעלה מעלה,

ותוך שניות נפלו כמפל והתמזגו בשאון מי הנחל. הייתה זו הפעם הראשונה שראינו תחנת קמח שפועלת בכוח המים, לפלא נחשב הדבר בעינינו, לא רצינו לזוז מהמקום. מהנעשה בתוך התחנה אינני זוכר הרבה, מלבד שקי קמח שנערמו בתחומה ואת העובדים שהיו מקומחים מעבודתם. פניהם היו לבנות ומתוכן בצבצו עיניהם, כאילו חבשו מסכות. לאן שהפנינו את מבטנו הכל היה מכוסה בקמח לבן, גם האוויר היה דחוס בקמח שריחף בחלל התחנה. נסענו בדרך כפרית מאובקת שמהר מאוד כיסתה אותנו בשכבת אבק דקיק. הדרך הייתה מלאת מהמורות, וגלגלי העץ של העגלה שהייתה כמובן בלי קפיצים, נאנקו בדרך.

12.5.2000

תנודות העגלה טלטלו אותנו לאורך כל הדרך. בשלב מסוים עלינו על כביש סלול אבנים מרובעות, מעוצבות, אך לא היה זה כי משטח ישר וחלק כמו האספלט. כל אבן הייתה בעלת גבנון קטנטן ורצועות הברזל של גלגלי העגלה התחככו באבני הכביש וגרמו לרעש מחריש אוזניים, זאת לא הייתה נסיעה רכה במיוחד, חלק מחוויה כפרית שממנה ביקשנו לטעום. לאורך הכביש גדלו עצי דובדבנים חמוצים, מדי פעם עצרנו לקטוף מעט לקינוח. זה היה תענוג לגשת לעץ, להושיט יד ולקטוף מלוא החופן דובדבנים בשלים ועסיסיים, היישר מן העץ אל הפה. הנוף שדרכו חלפנו היה חד גוני, בעיקר שדות חיטה, שדות שיבולת שועל מצהיבים המצפים לקציר. יערות לא נראו בסביבה, פה ושם היו מטעים ושטחים ירוקים. המרחקים בין כפר לכפר די גדולים, וכולם פחות או יותר באותו סגנון, רחוב ראשי אחד ובתי משק יחידים בשוליהם.

שכחתי לציין חית בית שמצויה בכל משק חקלאי, החזירים שאותם גידלו לצריכת בשר עצמית ולשווקים. החזירים הוחזקו במכלאות קטנות, מגודרות, שבתוכן הם התרוצצו בצפיפות רבה בתוך הרפש. נראה שהחזירים הרגישו בבית בתוך הבוץ ובתוך ענן הריח הלא נעים. אני זוכר שגופם כולו היה מכוסה בבוץ, נראה שמעולם לא ניקו אותם. ריח החזירים הורגש היטב בכל הסביבה, אך מתוך הרגל, המקומיים כבר לא חשו בו. הכפריים חיים עם חיות הבית והריחות הם חלק בלתי נפרד מהאווירה הכפרית; ריח החיות, ריח פריחת עצי הפרי, ריח גידולי שדה וריח קציר התבואות בקיץ. אנחנו ילדי העיר, לא התלהבנו במיוחד מריח חיות הבית וכשפג קסם ההתרשמות הראשונית רצינו לשוב הביתה אל העיר. סקרנותנו להכיר מקרוב את הכפר באה על סיפוקה. מעבר להאכלת תרנגולות, ברווזים ואפרוחיהם החמודים, לא היו לנו שם עיסוקים מעניינים.

בלילה הבית הואר על ידי מנורות נפט שסיפקו אור קלוש ואפלולית היום התחלפה באפלולית לילית, כשברקע גודש תמונות הקדוש המעונה, חשנו שעלינו לשוב לביתנו. התחלנו להתגעגע לאימא ואבא, לאווירה שאליה התרגלנו ואהבנו, לשפע האור ולביתיות שחסרה לנו כאן. הורי זושיה השתדלו בכנות ובמסירות לעשות הכל כדי להנעים את שהותנו.

הם הגישו לנו ממיטב מטעמי הכפר האהובים עלינו, שלא לדבר על שפע הפירות שחיכו לנו על שולחן האוכל מוכנים לאכילה בכל עת. שבנו הביתה מרוצים ושמחים, מרוצים על שזכינו לבלות בכפר, ושמחים על שיבתנו לקן החם שלנו.

למדנו משהו על חיי הכפר, למדנו להבחין בשוני הרב שבין חיי העירוניים וחיי הכפריים, כמו כן נוכחנו לדעת שהקידמה שזוכה לה העיר הגדולה עדיין לא הגיעה לאזורים הכפריים. הכרנו ילדים שרגלם עוד טרם דרכה בעיר, מבחינתם, שכנה העיר אי שם הרחק על כוכב אחר. חיי הכפריים היו קשים וקשורים לאדמה שהם מעבדים, לגידול בעלי חיים, כל אלה דרשו מסירות רבה מבוקר עד ערב. ראיתי ילדים צעירים חוזרים עם הוריהם בשעות מאוחרות משדות הכפר, הם עבדו עם הוריהם מגיל צעיר מאוד ולא זכו ללמוד בתיכון. שמתי לב שילדי הכפר אוהבים לשחק, כמו ילדי העיר, אלא שלהם לא היו צעצועים וכלים כמו לנו. רבים מהם שיחקו עם חיות הבית וגם טיפלו בהן. המרחק הרב מהעיר דן אותם לחיי כפר כדרכם של הוריהם, רק מעטים אזרו אומץ לעזוב אל העיר הגדולה כדי לשנות ולשפר את אורח חייהם. כל הנשים הצעירות שעבדו אצלנו היו בנות כפר, לא הייתה להן השכלה מספקת למקצוע מתקדם יותר. פרטים אלה שמעתי מהורי, לאחר ביקורנו שעורר אצלנו לא מעט שאלות ותהיות. בכפר למדו רק בבית ספר עממי, תיכון לא פעל בסביבה, ראיתי ילדים עובדים ואילו אנו היינו ילדים לומדים שיצאו לחופשה.

מאוחר יותר הבנתי שגם בעיר ילדים רבים אינם זוכים להגיע לתיכון, למרות קירבת מגוריהם לבתי ספר תיכוניים. הכרתי ילדים שהוריהם לא יכלו לשאת בתשלום שיעורי העזר שלהם, אבל הם כן למדו בתיכון. התחלתי להבין שלא כל הילדים זוכים לרמת חיים כמו זו שבבית הורי, שמבחינתי הייתה מובנת מאליה. הבנתי שילדים רבים חיים בעיר באזורי מצוקה שבהם לא דרכה רגלי, ואין באפשרותם ללמוד אלא לעבוד.

בחממה שבה גדלתי הרחיקו אותנו הורי מאירועים שלדעתם היו נחלת המבוגרים. לילדים, כך סברו, יש חיים משלהם ואין לידע או לערב אותם יותר על המידה בעולם המבוגרים. כמובן שלא היינו מנותקים מהמציאות, נפגשנו עם ילדים בבית הספר במגרשי השעשועים, קראתי עיתון

ושמעתי חדשות. ראיתי גם הפגנות נגד יהודים והבנתי שיש קשיים בחיים; מחלות וגם מוות, אך מעל הכל ריחפה תחושת הביטחון שהעניקו לנו הורינו וחיפתה על הכל. תחושה זו הצמיחה בתוכי אמונה כמעט בלתי מעורערת, שאין דבר העלול לפגוע בשלמות המשפחה ובמהלך חיינו. האמנם זו הייתה כוונת הורי, או שמא אני נזקקתי לאמונה זו ולכן נאחזתי בה?
לאחר גירושנו ולאחר שאבד ביתנו, היה מקום לבחון אם יסודות אמונתי התערערו. מסקנתי היא חד משמעית, כל עוד הורי היו איתנו חשתי מוגן והאמנתי שיהיה טוב. ייתכן שגישה זו ילדותית, שהיא אשליה או צורך אישי, או שמא הנביטה אמונה זו, את ניצני החסות והחוזק הפנימי שהעניקו לי הורי, מתנת חיים ששמרה עלי גם אחרי רציחתם.
נושא כאוב, עוד אשוב לדון בו.

9.5.2000

הורי בנו את חייהם ואת ביתם בעולם מסוכסך, אחרי מלחמת העולם הראשונה. אני מניח שהם הבינו עד מה קצרות הן תקופות השלום באירופה. כחייל, טעם אבי את טעם המלחמה ואת מה שהיא מסוגלת לעולל לאנשים, אימי ובני משפחתה נאלצו לנטוש את ביתם ולנוס מזירת הקרבות.
מלחמת העולם הראשונה גבתה מחיר יקר מבני עמים רבים, אבל בוגרי מלחמה זו לא השכילו ללמוד את הלקח ממנה. אירופה דמתה להר געש שעמד להתפרץ בכל רגע. אירופה לא שקטה ומתוך החורבות והעוני צמחו גידולי פרא שחזרו לאיים על שלום העולם. דיקטטורים חדשים עלו לעמדות כוח והציתו מלחמות חדשות. מוסוליני באיטליה, פרנקו בספרד והיטלר בגרמניה. שליטים אלה הקימו צבאות חזקים, בניגוד להסכמי השלום, וארצות המערב עמדו מנגד, העדיפו לשמור על שקט תעשייתי. כוחם הצבאי הלך וגדל מיום ליום, וכאשר ביקשו מנהיגי המערב לעצור את הגל העכור ואת התפשטותו אל עבר המדינות השכנות, כבר היה מאוחר מדי. שלושת המדינות נהפכו למיליטריסטיות ונשלטו בידי חבורת אנשים נבערים מדעת, שמטרתם להרחיב את שטחי גרמניה, איטליה וספרד על חשבון המדינות השכנות בכוח הזרוע.
זאת האווירה של שנות השלושים המאוחרות, ואני אז בן עשר-שתים עשרה, קורא עיתון, שומע חדשות, אך לא מודע לסכנות הצפויות גם לנו בפולניה. האם המבוגרים ירדו לעומקו של תהליך השתלטותה של גרמניה הנאצית ואיומיה על שכנותיה? האם היו הורי מודאגים מיחסם הברוטלי של הגרמנים כלפי היהודים, ההסתה נגדם, שריפת הספרים של גדולי הסופרים היהודיים? האם נבהלו מגירושם של אלפי יהודים תושבי גרמניה לעבר פולניה? האם קלטו יהודי פולניה, וביניהם הורי את איומי הנאצים נגדם? אינני זוכר ששמעתי בבית הד לסכנות הצפויות לנו, עקב הנעשה מעבר לגבול במרחק של פחות ממאה קילומטרים מעיר הולדתי.
כמו רבים יצאנו לעיירת נופש מוכרת מאוד בשם "זלשציקי" בלב הקרפטים, והיו שם נופשים יהודים רבים. מה הם חשבו באותם ימים, התעלמו, חששו לנטוש את בתיהם ורכושם, או שמא האמינו שהנאצים לא יעזו לממש את איומיהם, משום שאנגליה וצרפת הזהירו שפלישה לפולניה תתפרש מצדם כהכרזת מלחמה. הם לא הבינו שהגרמנים רצו במלחמה, הם בטחו בעוצמתם וביתרון כוחם הצבאי ולא נבהלו מאיומי המערב.
אנשים שקעו באשליות שווא, נתלו באילנות גבוהים והמתינו. אני מאמין שאבי היה שבוי באמונתו שהעם הגרמני לא ייתן ידו למלחמה נוספת, אולי ילך על הסף, אך לא יסתכן בקרב דמים. אבא ורבים כמותו טעו בגדול, העם הגרמני שהכירו לא היה קיים עוד. זה היה עם שפשט מעצמו את כל הערכים האנושיים, המוסריים והתרבותיים. העם הגרמני השתכר מכוחו הצבאי וצמא לכיבושים יצא למלחמה כשהוא חדור שנאה ליהודים, עם שלם צעד בעיוורון מוחלט אחרי מנהיגו המטורף.
בקיץ 1939 פעמוני המלחמה זעקו, אבל אצלנו החיים נמשכו כרגיל.
ב-1938 גירשו הגרמנים עשרות אלפי יהודים לעבר פולניה בחוסר כל, נתונים לעזרת היהודים והממשל הפולני. גורל אכזרי פקד אותם, רבים מהם נולדו בגרמניה והיו יקים לכל דבר, הם בכלל לא הבינו על שום מה גורשו לפולניה. מגורשים אלה היו אות אזהרה נוסף בשורת פגיעות ארוכה שכוונה כלפי היהודים ובישרה את הצפוי להם בעתיד. הורי לא נראו מוטרדים, תשלומי הפנסיה של אבא מגרמניה המשיכו להגיע לבנק, בית הספר הגרמני "שילר" לא הפסיק את לימודי התלמידים היהודים, על כן לא הייתה לנו הילדים סיבה לחשוש ומעל הכל תמיד סמכנו על הורינו.
תוכניות ההורים לצאת לנופש בקיץ 1939 נותרו בעינן למרות כותרות העיתונים המדאיגות. מאין הם שאבו את אמונתם שלא תפרוץ מלחמה, אינני יודע להשיב על כך. שמחנו לקראת צאתנו להרי הקרפטים הרחוקים, על גבול רומניה ורוסיה. התמקמנו שם בפנסיון, וילה "לושיה" לאחר נסיעה ארוכה ברכבת. עיירת הנופש המקסימה נשקה להרים מוריקים שהבטיחו בילוי נפלא, אך לא לזמן רב.
ענני המלחמה שנראו באופק לא בישרו טובות, והנופשים החלו להתקפל בבהילות על מנת לשוב לבתיהם. חופשתנו תמה בצלילים צורמים ובסיום עצוב שסימל את קצה של תקופה נהדרת ואת תחילתה של תקופה ארוכת שנים שבה ידענו רק סבל, זוועות ומוות.

זרם הפליטים היהודים המגורשים מגרמניה, הגיע גם אל עיר הולדתי וחייב גיוס משאבים כספיים והתגייסות משפחות לקליטת חלק מהמגורשים בבתיהם. מספר התושבים היהודים היה קטן, לכן נאלצו מרבית הפליטים להשתכן בבית החולים היהודי בתנאים קשים.

הורי קלטו אל ביתנו אם וילד שלא ידעו מילה אחת פולנית. לחלק מהפליטים היו קרובי משפחה ברחבי פולניה והם ניסו ליצור עמם קשר. ברי מזל הוזמנו לבוא אליהם, גם האורחת שלנו מצאה לאחר חיפושים ממושכים קרובי משפחה, שהזמינו אותה להצטרף אליהם.

מדי פעם הצטרפתי אל אימא בדרכה אל בית החולים היהודי, היא הייתה פעילה בארגון "ויצו", למען הפליטים. לראשונה נוכחתי לדעת כיצד חיים אנשים שאיבדו את עולמם ונותרו חסרי כל במדינה זרה, שלא רצתה בהם. מעתה יהיו תלויים לחלוטין במידת הרחמים של מארחיהם וביכולתם לגייס עזרה למענם. הם ישנו על מזרונים שנפרשו על הרצפה, חסרו להם בגדים וצעצועים לילדיהם, מזון לתינוקות, מצב מייאש. העזרה שניתנה להם נדיבה וכנה ככל שהייתה קצרה מלהושיע. ממראה עיני הבנתי לראשונה, עד כמה גדוש עולמנו בחוויות נהדרות, כמה מאושרים חיינו בקרב משפחתי.

10.5.2000

למציאות של היהודים מעבר לגבול, היו גם השלכות על תחושתי ועל תחושת התלמידים היהודיים בבית הספר. נכון שאיש לא פגע ולא ניסה לפגוע בנו בין כותלי בית הספר, אך עם זאת נוצרו מחיצות ביחסים בין גרמנים ויהודים. בהפסקה הם וגם אנחנו שמרנו על מרחק, כל אחד הלך לדרכו, ואנו היהודים פנינו לפינה שלנו, רק בכיתה התקבצנו יחד.

המורים שמרו על יחס הוגן כלפי כל התלמידים, אך הורגש שהם לא משלנו, או ליתר דיוק אני כבר לא הייתי אחד משלהם. דעתם על היהודים לא הייתה ברורה לי, גם לא מידת השפעתה של התפיסה הנאצית עליהם, כל זה לא בא לידי ביטוי בכיתה, ובכל זאת נבטו אצלי חששות וביטחוני העצמי התערער. תחושה זו פגעה גם בכושר הלימודי שלי. מצבי היה עדין למדי, כל המורים שלי ידעו שאני "הבן של" וחשתי מחויב שלא לבייש את אבי. המציאות כפתה עלי התמודדות, שמנעה ממני לעיתים לנהוג בטבעיות; יהדותי שבעבר לא הכבידה עלי בכיתה אף פעם, הייתה עתה בעלת משקל והשפיעה על התנהגותי. אינני זוכר אם סיפרתי להורי על אותם מצבים מביכים בבית הספר.

אינני זוכר אם שאלו אותי על כך, סביר שלא היו מודעים למטען שנשאתי על גבי בשתיקה. סיפרתי להם כשנכשלתי או הצלחתי בבחינות, והם ראו מדי יום את מחברותי את ציוני העבודות והמבחנים, כך שיכלו לפקוח עין על התקדמותי. האור הרב שהאיר עלי בשנים שאבא עבד בבית הספר, הלך ודעך עד שלבסוף כבה. ככל שחלף הזמן נוכחותו חסרה לי יותר.

אכן היו לי בבית הספר חוויות מרגשות שרק מעטים זוכים להן, אך עם עזיבתו של אבי נתרבו ימי הצל.

נדמה לי שכל תלמיד חווה שמחה ועצב, עליות וירידות וזה טבעי. בסוף שנות השלושים, בגולה, מעמדו של התלמיד היהודי שלמד בבית ספר נוצרי לא היה כשווה בין שווים. היינו אורחים, מעין זרים נסבלים. מצבי בבית הספר היה יוצא דופן; כל עוד אבי עבד שם לא ראו בי את היהודי, אלא את "בנו של המורה".

כשנפטרו סבתי וסבי מצד אימי, היינו קטנים מאוד, לא השתתפנו בהלוויותיהם. בגיל יותר מבוגר לקחו אותנו הורי לבקר בבית הקברות היהודי ששכן מחוץ לעיר, סביבו הייתה חומה גבוהה ושער כניסה רחב ממדים ומעוטר. בית הקברות דמה לגן מטופח, שופע ירק ופרחים. עצים גבוהים בעלי צמרות גדולות ניצבו לאורך השבילים בין מצבות מפוארות משיש עם כתובות גרמניות בנות מאה שנים ויותר, שהעידו על כך שבעיר פוזין התגוררה קהילה גדולה של יהודים דוברי גרמנית, רבים מהם בעלי תואר אקדמאי. שקט פסטורלי שרר בבית הקברות ורק ציוץ הציפורים שאכלסו את צמרות העצים בהמוניהם נשמע, המבקרים חלפו זה על פני זה משוחחים בלחש. מדי פעם נעמדנו מול מצבה לקרוא את הכתוב לזכר הנפטרים, מילים שנתנו ביטוי פיוטי לאהבה ולכאב העמוק, במיוחד על מצבות קברי הילדים, שעליהן נכתבו גם קטעי שירה מרשימים לזכרם.

שנים אחר כך הזדמנתי לעיר העתיקה "וורמס" ולבית הקברות היהודי העתיק שהזכיר לי את בית הקברות בעיר הולדתי, אם כי בוורמס, ראיתי מצבות בנות כמה מאות שנים עם כתובות עבריות, שבחלקן הגדול כבר נשחקו. לידן היו מצבות בנות מאה עד מאתיים שנה בסגנון דומה לאלה שראיתי בילדותי בפוזין.

הלכנו לראות את קברי סבתי וסבי, שהיו שונים, הם היו מכוסים באבן רגילה עם כתובות עבריות, אך את תוכנן לא הבנתי. עמדנו כמה רגעים בדומייה אחרי שאימא הניחה פרחים על קברם.

בית הקברות דמה בעיני לגן פסלים גדול מטופח בפרחים, בשיחים למיניהם ובעצים, שהשרו אווירת רוגע ושלווה, הטבע התמזג בהרמוניה מופלאה עם עולם שאיננו עוד. רק המצבות, חלקן

מעשי ידי אמן, וחלקן רגילות גילו כל אחת את סיפורה בדממה. אז עוד לא קלטתי שמקום זה הוא תחנתו האחרונה של האדם.

11.5.2000

לילד קטן החיים נדמים כנצח, אין הוא יכול לרדת למשמעותו הסופית של המוות. כמה שנים מאוחר יותר משמעות החיים התבררה לי, תחילה באמצעות לימודי ההיסטוריה, השירה והספרים. אני תוהה אם מקרה הוא שמארש האבל של בטהובן ושופן ריגשו אותי כל כך, במיוחד הסיפור על הנודד שחזר אל ביתו בתום שנות נדודיו, ומצא שאמו אינה בין החיים, הוא הולך לבית הקברות אל קבר אמו האהובה ואומר שם משפט שאינני יכול לשכוח. משפט שקיבל משמעות מיוחדת עבורי בשואה ואחריה. המילים שלחש הנודד ליד קבר אימו, "כיצד יכול קבר קטן כל כך להכיל אהבה כה גדולה", נכונות גם לגבי, אלא שלצערי לבני משפחתי אין מצבה ולא קבר:

Wie schloess ein Grab so eng
und klein die Liebe einer Mutter ein

האמנם קבר כה קטן וצר, את אהבתה של אם נוצר?

זהו משפט שאומר הכל על עוצמת אהבתה של אם, שאין כדוגמתה בעולם. מילים אלו המיטיבות להביע את הכאב המר על מות האם, זעזעו אותי כילד מתבגר עד דמעות.

ב- 1938 נפגשתי לראשונה עם פליטים שגורשו מגרמניה לפולניה, הם נותרו חסרי בית, חסרי כל. הם סיפרו שמלחמה עומדת לפרוץ ששום כוח בעולם לא יצליח לעצור את היטלר מלהשתלט על פולניה, ועל כל אירופה. הם חשו על בשרם את נחת זרועו הקשה והאכזרית של משטר האימים הנאצי, בייאושם, לא ידעו לאן לפנות, לאן לברוח והיכן למצוא מקלט בטוח.

הייתי בן 11, מה יכולתי להבין מלבד הידיעה שמלחמה היא דבר רע ומסוכן. חשבתי לתומי שבראש וראשונה סובלים החיילים הנלחמים בחזית, אם כי שמעתי מאימא שבני משפחתה נסו מביתם מפחד הקרבות ההולכים וקרבים אל עיר מגוריהם. אין דרך להבין כאב כזה מבלי לחוות אותו, ילדים ששפר עליהם גורלם לא יבינו זאת.

אפשר לצחוק ממכתביו של אבא מן המלחמה, הם לא נגעו בצד המזוויע שלה, ניסיונו וחוויותיו מחזית המערב, מכתבים מצופים בנייר משי שחיפה על אמת אכזרית, ששיקפו רק את אופיו ויכולתו של הכותב, שביקש בכשרונו הרב לספר על הצדדים היפים של חייל בחזית. במכתביו לא היה דבר שהפחיד אותנו, על אף שלא הייתה זו מלחמה נחמדה כלל וכלל.

אם המבוגרים סירבו להאמין לכתובת האמת שהייתה כתובה על הקיר ושניבטה אליהם מכל כותרות העיתונים, על מי עוד יכולנו לסמוך?

הגרמנים דיברו על עשיית צדק היסטורי, על תיקון העוול וההשפלה שגרמו להם מעצמות המערב. הם דיברו על זכותו של עם לאחות את הקרעים, לספח ולהחזיר לחיק ה"רייך הגרמני" את כל השטחים שנגזלו ממנו בתום מלחמת העולם הראשונה. היטלר נאם נאומים נלהבים בכיכרות והצעיד צבא עם טנקים ברחובות הערים הגדולות בגרמניה, הוא הפחיד ואיים על המדינות השכנות. ראיתי את כל זה ביומני הקולנוע ולא דאגתי, גם הורי ראו ושמעו, ועד היום אין לי מושג אם דאגו.

המדינאים הפולנים היו חדורי ביטחון בהסתמכם על ההסכם עם צרפת ואנגליה וכמובן על הצבא שלהם, צבא סוסים. האם באמת האמינו שהצבא הפולני יוכל להדוף טנקים גרמנים? גם הפולנים דיברו על עשיית צדק היסטורי ועל העוול שגרמו להם הגרמנים והרוסים במהלך דורות.

כל אלה שדיברו בשם הצדק, לא היו צדיקים, אלה וגם אלה היו רמאים חסרי מצפון. אבל העם שעמד מאחוריהם נזקק להם בשעה זו והריע להם. העם השתוקק להאמין בעתיד טוב יותר והלך שולל אחר הבטחותיהם הכוחניות לניצחונות, גם במחיר של הרס, סבל ושפיכות דמים.

אנשים חיו בתחושה מוטעית שלהם זה לא יקרה. זאת פחות או יותר האווירה ששררה בתקופה זו בקרב יהודי גרמניה ובפולניה. כמובן שלא הייתה לי דעה בנדון, הייתי צעיר מכדי להבין ולשפוט את מורכבות המצב. כעבור כמה שנים בגרתי, התנסיתי בסבל וקלטתי את חומרת ההתעלמות של היהודים מהאיום הנאצי.

13.5.2000

חודשים אחדים לפני פרוץ המלחמה, מצאנו פרסת סוסים הידועה בקרב אגדות הנוצרים, כסמל למזל טוב. מציאת הפרסה הסבה לנו שמחה וכשבאנו הביתה והפרסה בידינו, ביקשנו מאימא לתלות אותה בחדרנו. אימי לא רצתה לגרום לנו אכזבה, ונענתה לנו. את המזל המקווה הפרסה לא הביאה. מצאנו את הפרסה זמן קצר אחרי תקרית לא נעימה ובלתי צפויה בין אימא לפליטה יהודית בבית החולים היהודי.
אימא העבירה לילדי הפליטים צעצועים וביניהם תלת אופן. את האופניים קיבל ילד אחד באופן אישי כמתנה. באותו היום, התלוננה אם הילד בפני אימי, שילד אחר לקח את האופניים בכוח וסירב להחזירם לבעליו. האם הצביעה על הילד שלקח את האופניים ועל אמו. אימא העדיפה לשוחח על כך עם האם ופנתה אליה באדיבות כדי להסביר לה שהאופניים הם מתנה אישית, ולכן מבקשת היא שתחזירם. תגובת האם הייתה בלתי צפויה, לא רק שאימי זכתה למנה גדושה של קללות כעוסות ופוגעות, כתוספת פלטה בחמתה משפט נוראי, שאת תוכנו לא שכחתי כל ימי חיי, היא קיללה ואיחלה לנו שנזכה לאותו גורל מר שפגע בה ובמשפחתה. אנו הילדים לא קלטנו את משמעות דבריה. האישה לא הכירה את אימא, אבל ראתה בה כתובת לפרוק את כעסה נוכח מצוקתה וייאושה.
אימא נראתה המומה מהתפרצותה הפראית, שהרי דיברה אליה בזהירות ובעדינות מרבית, הילד הנפגע הרי גם הוא פליט שגר באותו בית חולים, בדיוק כמוה. אימא לא ניסתה להתווכח איתה ולא להשיב לה. פניה של אימא הסגירו את סערת רוחה ואת היותה המומה מתוכן דברי האישה ומסגנונה, ועד מהרה עזבנו את המקום. לא הבנתי על שום מה התנפלה האישה על אימא, הרי ילדה לקח את האופניים בלי רשות ובכוח הזרוע ולא הסכים להחזירם. שני הילדים היו פליטים ונאלצו לחיות תחת אותה קורת גג. מעשהו של הילד היה בלתי נתפס בעיני, לקחת חפץ ללא רשות, לא היה עולה על דעתי. חוש הצדק שלי לא השלים עם המעשה. בדרך הביתה הסבירה לנו אימא, שכל האנשים השוהים בבית החולים הם מגורשים שאיבדו את כל היקר להם, וחיים במצוקה ובתנאים קשים מנשוא בארץ זרה שאת שפתה אינם מבינים.
האנשים נשאו על כתפיהם גורל מר כשהם מטופלים בילדים, בהורים זקנים, ורבים מהם חולים. למרביתם לא היו קרובים או ידידים בפולניה, לכן לא היו להם סיכויים רבים לעזוב את המקום ולהשתקם. הם היו תלויים בעזרה שהוגשה להם מארגוני סעד יהודיים שלא היה בכוחם לפתור את הבעיות היסודיות, כגון מגורים ופרנסה. הם לא ידעו מה יביא המחר ולאן עליהם לפנות, ולא היו להם אמצעים לעזוב את המקום. הם היו מרי נפש ומיואשים, לכן נאלצנו להבין את תגובותיהם, גם כשלא ערבו לאוזן.
הם ראו שאנחנו ורבים כמונו ממשיכים את חיינו, כאילו דבר לא קרה בעוד שתמול שלשום היה להם בית, פרנסה וכיום הם מנושלים.
אימא סיפרה שאנחנו משתדלים לעזור להם בדרכים שונות, מביאים להם חבילות בגדים וצעצועים, אך בסופו של דבר שבים לבית שלנו. הם נפגעו מהמציאות שאליה נקלעו וקינאו בנו, על יכולתנו לתת ועל הכורח שלהם לקבל, היינו חזקים בעיניהם והם חלשים. לאנשים אלה נגרם עוול נוראי ללא הצדקה, רק משום יהדותם. לפני שנגזל מהם ביתם הם חיו בכבוד כמונו, ועתה הם במעמד של נזקקים. התפרצות האם הייתה ביטוי חיצוני למצוקתה וצריך היה לסלוח לה, על אף הדברים חמורים שאמרה. ייתכן שרצתה להגן על בנה ולמנוע מאימי לקחת ממנו את האופניים.
זמן לא רב עבר מאותה תקרית ואנחנו היינו לפליטים מגורשים וחסרי כל. קללת האישה התגשמה על כל פרטיה במלוא אכזריותה. האם הייתה נביאת זעם, או שמא קללתה אמורה הייתה להדליק נורת אזהרה? בכל אופן אכזבה הפרסה ובגדול, ללמדך שאין להתייחס ברצינות לאמונות תפלות, הן משרתות רק את מפיציה המנצלים את חולשת האדם.

בבוקרו של יום בהיר אחד נאלצנו לעזוב את ביתנו בצו המשטרה, ואליו לא שבנו עוד לעולם. אז התחלתי לקלוט כמה עובדות חיים חדשות. האחת, שלכוח יש עוצמה אדירה. השנייה שכוח חדש עלה בשמי גרמניה והוא שולט גם בנו, כוח חסר מצפון, בלא גבולות, פועל באכזריות ללא מעצורים, הורס את סדר החיים התקין בכל מקום שדורכות מגפיו. השלישית והקשה מכולן, נתגבשה שנים מעטות מאוחר יותר, בהיותנו שבויים חסרי זכויות בידי עדר חיות טרף, שחשב עצמו לעם, עם שאבד לו צלם האנוש. היו אלה חיות טרף גרמניות, שרצחו בלי נקיפות מצפון ובשיטתיות מיליוני ילדים, נשים, גברים וקשישים, רק משום שהם יהודים. התבשרנו על קץ העולם התרבותי והאנושי כפי שהכרתיו בבית הורי, האורות כבו, אפלה כבדה השתלטה על חיינו, עולמנו היקר קרס לנגד עינינו.

14.5.2000

בתקופה הבאה התהפכו סדרי חיינו ודבר לא דמה עוד למה שהכרנו וחווינו לפני ה-1 לספטמבר 1939. אותו יום גורלי חילק את המציאות לשניים, לחיים עד ה-31 לאוגוסט 1939, ולחיים שלאחריו. המסך ירד לנצח על תקופה זו ולא התרומם עוד עבור מיליוני אנשים ומיליוני יהודים ברחבי אירופה שנלפתו בחגורת החנק שכרכו סביב צווארם הפושעים הגרמנים.

באוגוסט 1939, מחליטים הורי לצאת איתנו לעיירת נופש מקסימה בהרי הקרפטים הרחוקים. האם היה זה ניסיון להתנתק מהאירועים המדיניים שהעיבו על כל אירופה, או מתוך אמונה תמימה, שהמלחמה לא תפרוץ, למרות איומי הגרמנים. ידיעותיי הסתכמו בכך שאנו נוסעים ברכבת מהירה לכיוון העיר "לבוב", שם נחליף את הרכבת ברכבת הרים, שתסיע אותנו ליעדנו. נסיעה זו זכורה לי כאחת היפות ביותר, מה גם שמלאו לי כבר שתים עשרה בחודש יוני, והייתי בוגר דיי להינות ממראות הטבע עוצרי הנשימה בדרכנו אל לב ההרים.

לאורך כל הדרך נצמדנו לחלונות, מוקסמים מעוצמת הטבע, מהשינויים התכופים בגבהים שהעפלנו אליהם על פני גשרים צרים. החופשה החלה עמוסה בחוויות מדהימות הסתיימה בחרדה מהולה בדאגה רבה. איש לא ראה ולא התעניין עוד בנוף הפסטורלי, מחשבות הנוסעים היו נתונות ליום המחר ולמה שהוא טומן בחובו. התקבל הרושם שלתקוות מדינאי המערב לא היה כל בסיס. הגרמנים הונו את כולם ואכן התכוננו למלחמה, והמערב לא נקט באמצעי זהירות והרתעה. האיום על פולין הלך וגבר בשבועות האחרונים של אוגוסט, העזרה שציפו לה הפולנים לא הגיעה, סוסים ובני אדם לא יכולים להתמודד מול שריון. נראה שכולם ציפו לנס, אחרת איך ניתן להסביר את מציאות אותם הימים ולהבין את התנהגות האנשים. לצערנו הרב, התברר שהגרמנים לא הסתמכו על שום נס, הם ידעו בדיוק מה הם עושים.

1.9.1939 - פרוץ מלחמת העולם השנייה

15.5.2000

קשה היה להיפרד מהנוף ההררי, מהטיולים, מהמאכלים שהוגשו בפנסיון ובמיוחד מהעוף הטעים. בביתנו בשר העוף לא נכלל בתפריט, רק בפנסיון גיליתי את טעמו האנין ומאז כל יום הזמנתי לצהרים בשר עוף. הטיולים המהנים בחיק הטבע הזכירו לי את הסימפוניה הפסטורלית. כאן בקרפטים, בין ההרים ובין נחלים זורמים ויערות, אפשר היה לחוש את המיזוג המופלא בין הצלילים לטבע. היו אלה ימים בלתי נשכחים, מציאות ורודה למדי, ואנו הילדים לא התעמקנו יתר על המידה במצב המדיני, סמכנו על הורינו.

שמועות שונות וסותרות עשו להן כנפיים, הן נעו בין תקווה לדאגה. קלטנו קטעי שיחות שעה שישבנו בחדר האוכל. המבוגרים נראו מוטרדים, מדי פעם התקבצו קבוצות אנשים ששוחחו בלהט על המצב. החדשות לא בישרו טובות והדבר היחיד שניתן היה לעשות במצב הנתון, הוא לשוב קודם כל הביתה. הנופשים החלו לעזוב, רכבות גדושות נוסעים יצאו בדרכן ללבוב ומשם בחזרה הביתה לפוזין. האנשים היו מתוחים וחמורי סבר, חלקם שוחחו בלחש וחלקם שתקו, איזה ניגוד תהומי בין אווירת הנסיעה לשם, לבין הנסיעה חזרה הביתה. אחי ואני לא העזנו לפצות פה, המועקה השתלטה גם עלינו.

הורי, כבוגרי מלחמה, ידעו את טעמה המר של המלחמה ואת הסבל שהיא מסבה לאזרחים ולחיילים. אילו מחשבות התרוצצו בראשם שעה שמלחמה עומדת שוב בפתח? מה בישרו איומי הנאצים לגבי היהודים? שאלות קשות שאין עליהן מענה.

סכנת המלחמה נראתה עתה מוחשית, היא התדפקה על דלת כל בית בפולניה. בשובנו הביתה נודע לנו שרבים החליטו לעזוב מזרחה הרחק מהגבול. אנשים עדיין האמינו שהגרמנים לא יכבשו את פולניה כולה, אלא רק את החלקים שנקרעו מאדמתם ב-1918. עיר הולדתי וכל האזור סביבה משלזיה עד לים הבלטי, היו קרובים לגבול הגרמני ועל כן חשופים להתקפה ולפלישה מידית.

חלק מהתושבים העדיפו להתרחק לאזורים כפריים מחשש להפצצות אוויריות, גם אבא חשב כך, הוא הניח שהגרמנים יפציצו ערים תעשייתיות, ולכן מוטב למצוא מקלט באחד הכפרים במרחק סביר מהעיר. בגלל הקירבה לגבול, הטיל הצבא מגבלות על תנועת הרכבות, הסתבר שלא ניתן עוד להשיג מונית במצב טוב, אפילו לא כרכרות. בסופו של דבר הצליחה אימא אחרי חיפושים מאומצים לגייס בעל מונית קטנה, שהסכים להסיע אותנו מזרחה תמורת סכום הגון.

הורי לא ידעו לאן לנסוע, לאיזה ישוב, מה גם שהבורחים כבר הציפו כפרים רבים וכל מקום מגורים פנוי הושכר. כל בני המשפחה של אימא הספיקו לעזוב את העיר לפני שובנו מהנופש, מרביתם כפי שהתברר לנו מאוחר יותר הגיעו לוורשה.

המכונית הייתה קטנה מאוד ונאלצנו להשאיר חלק מהחפצים הארוזים בבית. הנהג קשר מזוודות גם על הגג ובפנים ישבנו בצפיפות דבוקים זה לזה. הנהג נסע בכבישים עוקפים כדי לא

להיתקע בזרם הבורחים, אבל כבישים אלה היו רעועים ומלאים במהמורות. צריך לזכור שצמיגי המכונית שלנו היו מוצקים, והקפיצים של אותם הימים לא דמו לאלה הנהוגים כיום.

הנסיעה התנהלה באיטיות רבה, טלטלות הדרך נתנו בנו את אותותיהם, מדי פעם ביקשנו לצאת מהמכונית כדי להתאושש ולשתות מים. הנהג נראה מותש גם הוא ונזקק למנוחה אלא שזה לא היה פשוט למצוא פינה למנוחת לילה. על הרבה דלתות התדפקנו בדרכנו דרך היישובים הכפריים, איש לא היה מוכן לקבל אותנו. בשעת ערב מאוחרת עצרנו באפיסת כוחות ליד אחד הבתים שבסמוך לו עמד מבנה נוסף. אימי דפקה בדלת ואיש פתח ושאל לרצונה. הוא כנראה ראה את מצבה והציע לה שנתמקם במבנה הסמוך שבתוכו עבד מנוע דיזל. האיכר הסכים לתת לנהג מקום לינה בביתו, הייתה זו מחווה חשובה, נהג המונית נזקק בדחיפות למנוחה, אחרת לא היה ממשיך איתנו, הורי שמחו על כך שלפחות הנהג יזכה למיטה. התמקמנו על הרצפה בחדר כלים במרחק מהמנוע שהרעיש עולמות. הורי לקחו עמם שמיכות, שבהם התעטפנו בתקווה קלושה לישון מעט. בעל הבית האדיב הביא לנו שתייה חמה, אינני זוכר אם אכלנו דבר מה, היינו עייפים ומותשים.

המנוע עבד בקצב אחיד ומעצבן, ובדממת הלילה הוא נשמע כפטיש ענק המכה בגוף אטום. נראה שנרדמתי לרגע קט והתעוררתי מעוצמת הרעש. הייתי מבוהל, לא הבנתי ברגע הראשון היכן אני נמצא ומה מקור הרעש. נדמה היה לי שאלה פגזים שנפלו בקירבת מקום. פחדתי, לא צעקתי, רק קמתי בשקט ויצאתי החוצה ואז שמעתי את המנוע והבנתי שלא מדובר בבומים של פגזים. בחוץ היה קר, איש לא הרגיש בצאתי, כולם ישנו למרות חוסר הנוחיות. חזרתי אל משכבי, העייפות הכריעה לבסוף גם אותי ונרדמתי.

16.5.2000

לראשונה בחיי ישנתי על שכבת קש דקה על קרקע חשופה, עטוף בשמיכה, אי שם באיזה מבנה בתוך מחסן בכפר עלום שם, כמעט פליט. מדי פעם טרטור מנוע קולני הקפיץ אותי משנתי. הורי ואחי ישנו ולא יכולתי להתחלק איתם ולספר להם על הפחד שאחז בי. שכבתי ער זמן מה ונרדמתי למרות המצע הקשה, זה בכל זאת היה נוח יותר מהישיבה הדחוסה במונית.

בבוקר, התעוררנו השכם, יצאנו החוצה אל צינת הבוקר, לחלץ מעט את עצמותינו. כמה שונה הייתה נסיעה זו מכל נסיעותינו בעבר, מה עלובים נראינו בעיני עצמנו אחרי הלילה הזה.

להורי לא סיפרתי דבר אודות המנוע המרעיש, אודות הפגזים המפחידים, שכביכול נפלו לידנו. הכל באשמת מנוע האימים ההוא, גם היום אני שומע אותו, כשאני נזכר בלילה ההוא. האם היה זה פרי דמיוני, או ניצני הפחד הראשונים ממלחמה קרבה ובאה?

ממרחק נשמעו קריאות התרנגול המבשרות את עלות השחר, ובוקר שמש יפה עלה באותו יום. נמצאנו בקצה הכפר, סביבנו שדות, עצי פרי, ככל שרחקתי מביתן המנוע המרגיז שקט פסטורלי שלט בכל. הורי התארגנו להמשך הנסיעה, האיכר הנחמד שוב הביא לנו שתייה חמה, אכלנו כריך שאימי הכינה עוד בבית. גם הנהג שלנו כבר קם והיה מוכן לצאת לדרך.

למיטב הבנתי, הנהג לא התלהב להמשיך מזרחה, הוא רצה לשוב לביתו, אך הורי שכנעו אותו לתת לנו עוד יום, מעבר לכך לא הסכים להמשיך, גם לא תמורת תשלום מכובד.

התקדמנו מזרחה בתקווה למצוא מקום מגורים סביר לתקופה קצרה. בכפרים שעל פניהם חלפנו עד כה, לא נתקלנו בבתים שניתן היה לשכור בהם דירה קטנה, בתי הכפר היו לרוב קטנים מאוד. לאחר זמן מה נכנסנו לישוב גדול יותר, לא ממש כפר, לצדי הכביש עמדו זה לצד זה בתי אבן בני שתי קומות וסביבם גינות מטופחות. עצרנו ואמי ניסתה את מזלה באחד הבתים הראשונים בישוב זה. למעשה עמדו בחצר שני בתים, אחד צמוד לכביש והשני מאחוריו. למזלנו הגדול התברר, שבניין אחד לא היה מאוכלס, עדיין לא סיימו את בנייתו ובעלי הבית גרו בבית הסמוך. בקומה השנייה הייתה דירה כמעט מוכנה, ניתן היה להתגורר בחדר אחד. במטבח היה כיור ומים זורמים ושירותים מוכנים לשימוש. הם היו מוכנים להשכיר את הדירה לשבועיים שלושה. הורי הגיעו להסכם וכולנו היינו מרוצים שמצאנו קורת גג והנדודים תמו.

בחדר זה לא היו ארונות, גם לא מיטות, רק שולחן וכיסאות וקצת כלי מטבח ואוכל שקיבלנו מבעלי הבית. הסתבר שבסביבה הוקמו מספר מפעלי תעשייה וחלק מעובדי המפעלים התגוררו בישוב זה, את שמו אינני זוכר. התושבים היו בעיקר פולנים, לא היו ביניהם יהודים. בעלי הבית סיפרו לנו שבמרחק קטן נמצא ישוב קטן שכולו על טהרת יהודים. לא ידעתי מעודי שבפולניה קיימים ישובים יהודים בלבד, או שמרביתם יהודים ולצדם מיעוט פולני.

נודע לנו שהישוב שבו עצרנו ובו מצאנו דירה משמש מרכז קהילתי ומתגוררים בו כמה אלפי אנשים שאינם עוסקים בחקלאות. הדי המלחמה הגיעו גם לכאן והאנשים היו מוטרדים ומבוהלים, בקירבתם פעלו מפעלי תעשייה שונים, ארובותיהם הגבוהות נראו ממרחקים, מטרות ברורות למפציצים.

תפקידה הראשון של אימא לאחר שהתמקמנו פחות או יותר, היה למצוא חנות שבה ניתן לקנות לחם חלב ומצרכי מזון אחרים. התברר שמצרכי מזון רבים נעלמו מהמדפים, אבל לחם, ביצים, חלב וחמאה עוד אפשר היה להשיג. למזלנו תאורה חשמלית פעלה בדירה, דווקא כאן הרגשנו

בחסרונו של הרדיו, רצינו לדעת מה קורה. לבעלי הבית היה רדיו ודרכם קיבלו הורי מידע שוטף על המצב.

ביום בואנו הלכנו לישון מוקדם, היינו עייפים מאוד ונזקקנו לשינה טובה. קיבלנו שתי מיטות, אחת להורים והשנייה עבור הבנים. לא כמו בבית, אבל לפחות ישנו במיטה ולא על הקרקע, שיפור ממשי בהשוואה ללילה הקודם, היינו מרוצים.

למחרת בבוקר יצאנו החוצה להכיר את הסביבה הקרובה, אנשים מעטים נראו ברחובות, עגלות עמוסות בחפצים אישיים חלפו בדרכן מזרחה, לפעמים נראו גם מכונית ומשאית מלאות אנשים. חיילים עברו מי ברגל ומי בעגלות, כולם ברחו מפני הגרמנים ומן הקרבות הצפויים.

בינתיים למדו הורי על מיקום הישוב שלנו, על מרחקו מהעיר הקרובה, על התחבורה הציבורית במידה שהייתה קיימת. העיר הקרובה הייתה "קולו", עיר בגודל בינוני, עם אוכלוסייה יהודית גדולה, במרחק עשרים וחמישה קילומטר מכאן. זרם הפליטים גדל מדי יום, כולם המשיכו לנוע מזרחה, איש מהם לא נשאר כאן.

ענני המלחמה התעבו מדי יום, הסערה עמדה להתחולל בכל רגע, אפסו הסיכויים להסדר, אלה היו החדשות האחרונות, מידע מייאש, מדכא ומורט עצבים ואנו רחוקים מהבית.

והנה בא היום ה-1 לספטמבר 1939 המקולל, רעש מנועי מטוסים קרבים מילא את האוויר, רעש עמום ומפחיד שהתקרב והתרחק בדומה לגלים עולים ויורדים. המלחמה פרצה ולפתע באיחור רב נשמעה אזעקה, שהפחידה אותנו לא פחות מנהמת האווירונים. בשלב הראשון לא הבנו מה כוונת האזעקה, לרגע חשבנו שהאווירונים הפעילו אותה כדי לזרוע בהלה.

אווירונים חלפו מעלינו בעשרות ברעש מחריש אוזניים ויכולנו להבחין בבירור בסמלים הנאצים שעליהם. בריצה מבוהלת יצאנו מהבית החוצה, אבל לאן יכולנו לברוח, רצנו לעבר השטח הפתוח ונשכבנו בין הירק. גל מטוסים נוסף התקרב, רעש מנועיהם היה שונה, לפתע שמענו קול אזעקה עולה וקרב ובעקבותיו התפוצציות עזות. האדמה רעדה תחת גופינו ואנחנו לא פחות. באותה פתאומיות שהאווירונים הופיעו כך גם נעלמו, לאחר שהטילו את הפצצות קרוב מאוד לישוב שלנו. הרמנו את ראשינו ובמרחק מה ראינו עשן סמיך עולה השמיימה. שקט מאיים השתרר לאחר ההפצצה, צעקות נשמעו כשקרבנו לרחוב, אנשים מבוהלים צעקו בהיסטריה ורצו לאזור שממנו עלה העשן. ברחנו מהעיר מסכנת ההפצצות והנה הן נופלות ממש לידינו בישוב כפרי. הורי שקלו לעזוב את המקום ולהתרחק מזרחה, אולי לכפר היהודי שעליו סיפרו לנו בעלי הבית. קירבת בתי החרושת חשפה את הבתים, כולל הבניין שבו התגוררנו להפצצות נוספות, כך סברו הורי.

הבעיה הייתה כיצד מגיעים למקום מקלט, על מונית אפשר היה לחלום, המוצא היחיד, למצוא בעל עגלה שיסכים להסיע אותנו והוא אכן נמצא. הורי סיכמו עם בעלי הבית שנשאיר את מרבית חפצינו בדירה, כדי שנוכל לחזור עם חלוף הסכנה.

17.5.2000

התיישבנו על עגלה ושוב יצאנו לדרך, הצטרפנו לזרם האלפים הפונים מזרחה. תוך כמה שעות מצאנו את עצמנו בתוך כפר יהודי. עד אז לא הבנתי מה פירוש כפר יהודי, מעולם לא שמעתי ולא ראיתי ישוב כזה.

בראשית ספטמבר 1939, מכורח המציאות עשיתי הכרה עם כפר יהודי, שמרבית יושביו היו חרדים על פי לבושם המסורתי. הישוב היה קטן מאוד, בתיו התרכזו סביב כיכר אחת, לא מרוצפת וללא מדרכות. רחוב יחידי ובו מספר בתים בודדים בכניסה אל הכפר, והמשכו מוביל אל היציאה ממנו. מעט בנייני אבן נראו שם, לרוב בתי עץ חד קומתיים נמוכים שעברו אך במעט את גובהו של אדם מבוגר.

צבע הבתים היה חום כהה, החלונות היו קטנטנים קרובים לקרקע. בעיני נראו בתי העץ מוזנחים, קירותיהם סבלו ללא ספק מהאקלים הקשה, מהרטיבות, הקור והשמש כרסמו בעץ המתקלף, ונראה היה שיד אדם לא טיפלה בהם שנים רבות. בתי האבן המעטים היו מכוסים רעפים אדומים ודמו לארמונות לעומת בתי העץ. בתים אלו היו גבוהים יותר, בעלי קומה אחת לרוב, ומדרגות אבן חיצוניות הובילו מהרחוב אל דלת הכניסה. הכביש וכיכר הכפר היו מכוסים באדמה שחורה, רטובה, וגלגלי העגלה שלנו הותירו בה סימנים עמוקים.

מעט אנשים נראו בכיכר, כולם נחפזו. המבוגרים לבושי שחורים, מעוטרי זקנים ותלתלים מאחורי אוזניהם, פאות, כפי שנודע לי מאוחר יותר. אנשים שלידם עברנו היו לבושים ברישול, מכנסיהם קצרים מדי לרגליהם דבר שנראה מוזר בעיני, ואפילו מצחיק. מאחר ומדרכות לא היו שם, אחרי כל גשם התכסה כל השטח בבוץ שדבק בנעלי העוברים.

הורי החליטו לעצור לחפש מקום ללון בו. באופן מקרי עצרה העגלה בסמוך לאחד מבתי האבן בכיכר. ממש באותו רגע נפתחה הדלת וגבר יצא לרחוב, אימי החליטה לפנות אליו, לשאול אם ידוע לו היכן אפשר להשכיר חדר וגם לשמוע ממנו מה עושים היהודים, האם נשארים הם במקום או ממשיכים מזרחה.

אימא הזדהתה בפניו כיהודיה, דיברה איתו פולנית, כי יידיש לא ידעה. האיש נראה מעוניין לעזור והיא סיפרה לו בקיצור מהיכן באנו ומה אירע בישוב שבו התגוררנו. האיש לקח אותה לחצר שכנו, בעליו של בית מעץ. אני זוכר חצר קטנה שדמתה לגן חיות, היו שם חיות בית מכל הסוגים שסיפקו מזון וחלב לבעליהם. האיש האדיב פנה אל השכן ושאל אם הוא מוכן להשכיר חדר לכמה לילות. בבניין היו רק שני חדרים ומטבח, את מספר דייריו לא יכולתי לספור על שתי ידיי.

למרבה הפלא, הסכים בעל הבית להלין אותנו, לפנות עבורנו חדר עם שתי מיטות, שולחן קטן וכמה כיסאות. הוא התכונן לעבור עם כמה מילדיו לקרובי משפחה. השכן הנחמד הזמין אותנו לבוא אל ביתו עוד באותו הערב לארוחה.

אמי הודתה לאיש על עזרתו הרבה ועל ההזמנה לביתו, ושבה לספר לאבא שהמתין ליד העגלה, הם שילמו לבעל העגלה את המגיע לו. לקחנו את מעט חפצים והלכנו לחדר שציפה לנו.

בעל בית החדש שלנו היה כמובן איש דתי, לבוש שחורים ואישתו עם תינוק בזרועותיה וסביבם עדר ילדים סקרנים. קצת מוזר היה להיות בביתם של האנשים האלה, שהיו שונים כל כך מאיתנו בכל המובנים. מוזר היה בעיני שהם דיברו ביניהם ביידיש, לא הבנתי אף מילה.

הדלות שבה חיו אנשים אלה הדהימה אותי, קירות עץ חומים, בלי תמונות. נכנסנו לבית דרך המטבח ומשם עברנו לחדר שהועמד לרשותנו. למיטב זיכרוני חשמל ומים זורמים לא היו בדירה. במטבח מלבד התנור עמד שולחן חשוף עם שני ספסלים לצדו. אפלולית שררה בדירה על אף שהייתה שעת צהרים. בחדרנו עמדו שתי מיטות ברזל עם מזרוני קש לא מצופים ושמיכות לא מצופות. לראשונה בחיי ראיתי עוני ודלות אמיתית.

רק מצוקה גדולה יכלה להניע אנשים אלו להשכיר לנו חדר בביתם ולעבור עם חלק מהמשפחה לקרובים. הפער בינינו היה תהומי, התקשינו כילדים חילוניים להבין את דרך חייהם ואת מנהגיהם.

רמת חיינו הייתה גבוהה מרמת חייהם באלפי שנות אור. פשוט קשה היה להאמין, כמה נפשות הצטופפו בדירה כה קטנה, שלא נמצא בה ולו גם פריט אחד קטן, שעשוי היה לתת תחושת בית. כיצד אדם אחד יכול היה לפרנס משפחה ענפה כל כך. היינו המומים, אך התברר שזה גורל מרבית התושבים שהתפרנסו ממגוון עבודות זמניות בישוב דל אמצעים; מעט מסחר, ועבודה במחלבה במשקים החקלאים שבסביבה. על החיים של תושבי המקום שמענו מפי מארחינו בשעת ארוחת הערב, גם הם היו דתיים שומרי מסורת, אבל לא חרדים, כמו מרבית תושבי המקום. הסלון שבו נערכה הארוחה היה קטן על פי מושגינו, במרכזו עמד שולחן ערוך לשישה. הגישו לנו מרק בשם "קרופניק" העשוי מגריסים גדולים הדומים לגרעיני חיטה שתפחו בשעת הבישול. בנוסף לכך הוגשו פיסות תפוחי אדמה וירקות שונים. לא אהבתי את טעם המרק, שהיה תפל, סמיך וקמחי. שלחתי מבטי תחנונים לאימי שתשחרר אותי מאכילתו, אבל היא החזירה לי רמז חד משמעי, כאן אוכלים הכל. הפתרון היחיד שמצאתי, הוא לעצור את נשימתי, לבלוע מבלי לנשום, כך לפחות לא הרגשתי את טעמו הנורא. אכילת המרק הייתה עינוי עבורי, בקושי יכולתי להוסיף ולאכול מאכלים נוספים. לבסוף, חשה אימא במצוקתי התנצלה ושחררה אותי מחובת האכילה.

באותו ערב נודע להורי שהגרמנים מתקדמים במהירות מזרחה בעורקי תחבורה המרכזיים ושהם מקיפים את כל האזור שבו אנו נמצאים. מאותם דיווחים התברר שעיר הולדתי כבר נכבשה בידי הגרמנים. זרם אדיר של פליטים וצבא פולני שנע דרך הכפר מזרחה, דיווחו שהכפר כבר היה מכותר. הכבישים היו עמוסים וחשופים להפצצות. לפיכך, לא היה עוד היגיון ברעיון לנוע מזרחה, אלא להישאר יום או יומיים נוספים במקום ולשוב לדירתנו השכורה בישוב השכן. תנועת הפליטים הלכה ונחלשה, הורי מצאו בעל עגלה שהסכים להסיע אותנו בחזרה.

בשובנו, ציפתה לנו הפתעה לא נעימה, בהיעדרנו הופצץ אזור זה שוב, ופצצה נפלה בקירבת הבית שבו התגוררנו. נזק רב נגרם לסביבה, אך הבית וביתם של בעלי הבניין לא נפגעו, אם כי כל השמשות נשברו ולא היה סיכוי לתקנם. הלילות כבר היו קרים, ניסינו לכסותם בעזרת בדים, תרומתם הייתה צנועה למדי. מזג האוויר ביום האיר לנו פנים, השמש זרחה לאורך כל התקופה שנאלצנו לשהות במקום. היינו מצויים בשטח הפקר, הצבא הפולני נעלם והצבא הגרמני עדיין לא נכנס, מצב שמנע מאיתנו לשוב הביתה.

18.5.2000

נתקענו במקום, למרבה האירוניה, היה עלינו להמתין לגרמנים שישלימו את כיבושם כדי שנוכל לשוב הביתה. בינתיים נחתה עלינו צרה גדולה עוד יותר, אבא חלה, שלשולים תקפו אותו ובישוב זה לא ניתן היה למצוא רופא או תרופות. אימא מצאה אדם שהיה "פלשר" במקצועו, כך כונו אנשים שהבינו קצת ברפואה, במושגים של היום אולי היה סניטר. הוא בא לראות את אבא, נתן כמה עצות, אבל תרופות לא היו ברשותו. הדרך היחידה לטפל במחלה היא באמצעות דיאטה חריפה שתקל מעט על סבלו. אבא נחלש מאוד ושלושה שבועות ארוכים חלפו עד שהתאושש. בימים אלה לא היה קל להשיג מצרכים המתאימים לדיאטה. עול כבד הוטל על אימא, הטיפול

באבא החלש לא היה קל, ולכך נתווספו החיפושים המייגעים אחר המצרכים הדרושים. אחי ואני עזרנו כמיטב יכולתנו, הצטרפנו למסע הקניות שהוביל אותנו גם למשקים החקלאים בסביבה, הם מכרו לנו עופות, ביצים ומעט ירקות.

לאחר מספר ימים הופיעו חיילים גרמנים ונשקם מאחורי גבם, רכובים על אופנועים עם סירות, כובעי פלדה לראשיהם. הם חלפו על פנינו בנחת, התקבל הרושם שהם מטיילים להנאתם.
יצאנו לרחוב להתבונן בגרמנים המפחידים, לא היינו יחידים, סקרנים נוספים הצטרפו וביניהם גם ילדים. החיילים לא התייחסו אלינו והמשיכו בנסיעתם, בעינינו הם לא נראו מפחידים.
מבלי לדעת, יום זה בישוב האלמוני הרחק מהבית, באמצע ספטמבר 1939 היה ליום גורלי, היה זה תאריך סיום כיבושה של פולניה על ידי הצבא הנאצי הגרמני. יום שחתם פרק חיים אחד והתחיל פרק חדש ועצוב שזימן רק דמעות, סבל רב ובסופו מוות.

לאחר הטבה במצב בריאותו של אבא, ולאחר לא מעט התלבטויות החליטו הורי לחזור הביתה, לא לפני שהתברר להם שהכבישים פתוחים. הבעיה הייתה כיצד חוזרים באין תחבורה ציבורית, לא רכבת ולא מונית לרפואה. כלי התחבורה היחיד שבא בחשבון, היה העגלה וזה אמר נסיעה שעלולה להימשך כמה ימים, אם מזג האוויר הנאה לא ישתנה, שהרי לעגלה אין כל הגנה מפני גשם. לא ציפתה לנו נסיעה קלה, אך להורי לא הייתה ברירה אחרת, מה גם שהם דאגו לגורל הבית שאותו עזבנו לפני כחודש ימים.
אימא מצאה בעל עגלה שהסכים לקחת אותנו לפוזין, נפרדנו מבעלי הבית שלנו, שנהגו בנו יפה, הצטיידנו במעט מזון וסידרנו את המושבים ככל שניתן על מנת להקל על המסע שלנו חזרה הביתה. עבורנו הילדים היה זה יום חג, נוכל לשוב לביתנו, לא נצטרך עוד לנדוד ולגור אצל זרים.

אינני זוכר הרבה מאותה נסיעה בעגלה, הקושי המרכזי היה למצוא לינה בלילה ולמצוא משהו חם לשתות ולאכול. לא זכור לי כמה ימים היינו בדרך, אולי חמישה או שישה ימים, מעניין שלאורך כל הדרך לא נתקלנו בנקודת ביקורת, איש לא עצר אותנו בתביעה להזדהות, גם לא בכניסה העירה. היינו דרוכים מאוד במיוחד ביום האחרון, נסיעה מייגעת עייפותנו וסבלנותנו הגיעו לקצה הגבול, רציתי כבר לעמוד ליד הבניין שבו גרנו ולעלות בריצה במדרגות. הורי ישבו בפנים חתומות ושתקו כאשר התקרבה העגלה לאזור מגורינו. התנועה ברחובות העיר הייתה דלילה רק החשמלית פעלה כאילו לא קרה דבר. חיילים גרמנים הסתובבו בכל מקום, על כובעיהם נראתה גולגולת אדם, מראה מעורר חלחלה. נכנסנו לרחוב קוחנובסקי, שבו גרנו, לא יכולתי עוד להתאפק, קמתי על רגלי ובשמחה מופגנת צעקתי הנה הבית שלנו.
העגלה נעצרה, הגענו הביתה.

כשפתחו הורי את דלת הכניסה לבניין, הופיעה אשת החצרן שלנו בפנים חמורות סבר שלא בישרו טובות. ממנה נודע לנו שאנשי גסטאפו תפסו את הדירה שלנו וסגרו אותה ועל הפלומבות נרשם שהדירה מעתה היא רכוש המשטרה החשאית, הגסטאפו. כולנו עמדנו המומים מהבשורה הנוראה. היינו חסרי בית, מכה נוראה נחתה על כולנו והתקשינו לעכל את העובדה. עלינו לקומה הרביעית כדי לראות במו עינינו את המראה המר. מדבקות המשטרה התגלו על דלת הכניסה ועליהן נרשם באותיות גדולות "יודה" יהודים. עמדנו ליד דלת ביתנו ולא היינו רשאים להיכנס, חשנו מאובנים. אחרי חודש נדודים התברר לנו שאין לנו בית והכל אבד לנו. ביתנו נלקח בכוח, ללא רשות, איך זה יכול להיות?

היו אלה רגעים קשים, במיוחד להורי שנאלצו להחליט מיד מה לעשות, העגלה המתינה לנו למטה עם החפצים, לאן פונים ולמי. התקשינו להיפרד מהמקום, מבטי דבק בדלת דירתנו ולא יכולתי להאמין למראה עיני. מאשת החצרן נודע לנו שרק לפני שבוע הופיעו אנשי הגסטאפו וסגרו את כל הדירות בזמן שדייריהם נעדרו. הורי הבינו את משמעות האירוע, אבל בשעת מצוקה זו היה עליהם להודיע לעגלון שלנו להביא אותנו אל מרכז העיר, לדירת אחותה של אמי, שהחליטה לא לעזוב את ביתה. בתקווה שנמצא אותה בביתה יצאנו לדרך עצובים וכואבים. דודתי הייתה אישה בודדה וחולנית, מטופלת בתרופות ופחדה לנדוד. היא הייתה היחידה שיכלה להציעה לנו גג מעל ראשנו בשעה מאוחרת זו.

אחרי חצי שעה של נסיעה דרוכה ומעצבנת עצרנו ליד בניין מגוריה. אימא עלתה על מנת לברר אם אחותה בבית, ותוך דקה נפתח חלון והיא הודיעה לנו שאנחנו יכולים לסיים את המסע האומלל. העגלון קיבל את תמורתו, אספנו את מעט החפצים והעלינו אותם לדירה. על אף שהייתה זו אחותה של אימי, עדיין חשתי זרות בביתה. כולנו נזקקנו בדחיפות למקלחת חמה ומיטה. אחי ואני זכינו להתרחץ ראשונים, לאכול דבר מה קל ומיד עלינו למיטה, למרות היותנו הרוגים מעייפות, לא נרדמנו בקלות.

19.5.2000

אינני זוכר דבר מהמפגש המחודש עם דודתי, אכזבתנו והכאב על ביתנו שנשדד בידי הגסטאפו והעייפות הרבה הכריעו אותנו. קיבלנו שיעור ראשון על המשטר הנאצי, על דרכו ושיטותיו לפגוע

ביהודים ולהשתלט על רכושם. לגסטאפו לא היו גבולות ולא מגבלות, זרועם הארוכה רדפה אותנו מאותו יום אומלל ועד לסוף המר.

הורי מן הסתם דנו במצב שאליו נקלענו ובאפשרויות ובסיכויים להשיב לנו את ביתנו, אם בכלל. למחרת בבוקר סיפרה לנו אימא, שאבא נסע אל חברו, מנהל הגימנסיה "שילר", בתקווה שיוכל לעזור לנו לשחרר את הדירה.

הורי לא ידעו אם המנהל ובני משפחתו נותרו בעיר, אבל הוא האדם היחיד שיכול היה לפעול למעננו, לא רק מתוקף יחסי הידידות מחוץ לעבודה, אלא עקב אישיותו ומעמדו הרם כמנהל גימנסיה גרמנית בעיר.

בתקופה זו פעלו הטלפונים רק במוסדות חשובים, לכן לא ניתן היה לברר מראש, אם מר פוגט נמצא בעיר והיכן ניתן לאתרו בביתו או בבית הספר. אני זוכר היטב את ההמתנה המתוחה, הציפייה לשובו של אבא. דירת המנהל וגם הגימנסיה שכנו במרחק ניכר ממרכז העיר. לא ידענו אם כל קווי החשמליות פועלים, צריך היה להתאזר בהרבה סבלנות ובשעות כאלו היא לא הייתה בנמצא. אחר הצהרים חזר אבא עייף ומתוח למדי, הוא אכן פגש את מנהל בית הספר בביתו וקיבל את הבטחתו לעזור ולקבוע פגישה במטה הגסטאפו. מר פוגט הביע את חששו הרב לגבי הצלחת שליחותו.

הגסטאפו, המשטרה הידועה לשמצה, היא גוב אריות, יודעים מתי נכנסים אליה אך אין לדעת מתי ואם בכלל יוצאים ממנה. בכל זאת הלך המנהל עם אבא למטה גסטאפו במרכז העיר וביקש להתקבל אצל אחד המפקדים. מבוקשו ניתן והוא הצליח לקבוע לאבא פגישה למחרת בשעת הצהרים. עצם הסכמתו של הקצין לקבל את אבא נראתה מעודדת, משום שיכול היה לסרב, או לקיים פגישה זו אצל פקיד זוטר שאין בידו סמכויות.

אבא לא נוכח בפגישה והמתין במסדרון, שבו הלכו ובאו כל הזמן אנשי אס.אס במדיהם המאיימים, לא היה נעים לשבת במקום הזה ולהיתקל בלובשי המדים ובמבטיהם. כשיצא מנהל בית הספר מהחדר עם הבשורה, היה בידו גם אישור כניסה לבניין בחתימתו של הקצין. לכאורה התקבל הרושם שמר פוגט הצליח לשכנע את המפקד, שיש לפתוח את הדירה ולהחזירה לרשותנו. המפקד וגם הפקידים בגסטאפו לא ידעו כלל שדירתנו עברה לרשות הגסטאפו. הסתבר שהאיש שהשתלט על דירתנו, התכוון לקחת אותה לעצמו. כאיש גסטאפו הוא לקח את החוק לידיו והשתמש בסמכותו, בלא ידיעת הממונים עליו. עניין של מה בכך הוא שיהודים גורשו מבתיהם, שהרי הדבר נעשה בידי הגזע העליון שהכל מותר לו. לדברי מר פוגט הקצין לא הבטיח לו דבר, רק שיבדוק עד לפגישתו עם אבא את השתלשלות העניין. סיכום הפגישה עורר מעט תקווה, מבחינת חברו של אבא, היה זה הישג לא מבוטל. אחרי הכל חשש לא מעט מן העובדה, שכגרמני הוא ניסה לעזור ליהודי, למען האמת היה זה סיכון ומעשה ראוי לשבח.

ההמתנה הייתה דרוכה ומעצבנת, אחרי ככלות הכל אבא חש שקיבל סטירת לחי כמי שהקדיש את חייו לחינוך ילדים גרמנים, התנדב לצבא הגרמני ונלחם בחזית, והנה עתה נפגע קשות מן העם הגרמני. המתח הלך וגבר לאחר צאתו של אבא למסע אל הלא נודע, למפקדת הגסטאפו, מי יכול היה להבטיח לנו שלא ייעצר על ידי איש גסטאפו עוד לפני כניסתו אל הקצין, אולי טמנו לו מלכודת, הרבה חששות היו בלבנו.

השעות נקפו מאז צאתו ואבא עדיין לא שב. ככל שחלף הזמן גברה דאגתנו. הציפייה הדרוכה ומורטת העצבים הביאה את אימא למסקנה שמוטב היה לוותר ולא לתת לאבא ללכת לגסטאפו. בהישמע צלצול פעמון הדלת טסנו כולנו אל הדלת, היה זה אבא, חיוך מבשר טובות נסוך על פניו העייפים ובפיו הידיעה שעומדים להחזיר לנו את ביתנו. מי שלא ראה את שמחתנו באותן שניות, לא ראה שמחה מעולם, הבלתי יאומן קרה. אחרי שהחלפנו חיבוקים ונשיקות וכשקצת נרגענו, זכה אבא לארוחה חמה לה נזקק יותר מכל דבר, אחר כך סיפר כיצד עבר עליו יום רווי מתח וחששות כבדים בגוב האריות. כשחזר אבי, כבר ירדה החשכה, אנו הילדים רצינו לתומנו להגיע עוד באותו ערב לדירה, שהרי ניתנה הרשות לפתוח אותה. אז הסביר לנו אבא, שאין הוא רשאי להסיר את מדבקות המשטרה, רק איש משטרה יכול לעשות זאת והוא ימסור לנו את הדירה. ידיעה זו העיבה על שמחתנו, ובלב כולנו כרסם חשש חדש, שמא לא יבוא האיש כפי שהבטיח הקצין.

עם סיום הארוחה סיפר אבא את קורותיו באותו יום; הוא המתין שעות ליד חדר הקצין עד שזה התפנה אליו, הוא כבר היה על סף ייאוש מחשש שהפגישה לא תתקיים. בסופו של דבר הוזמן אבא להיכנס. להפתעתו, היה הקצין, איש מבוגר למדי שקיבל את אבא באדיבות רבה. אבא סיפר לו בקיצור את סיפורו והוא הקשיב בסבלנות, על שירותו כחייל בחזית, על פועלו בגימנסיה הגרמנית. מנהל בית הספר הספיק בינתיים גם הוא להסביר לקצין במי מדובר. לבסוף גילה הקצין לאבא שאיש הגסטאפו לא היה רשאי לסגור את הדירה וכי הוא פעל על דעת עצמו, גילוי ליבו היה מפתיע. הקצין הזמין את אבי לבוא למחרת לדירתנו ולהמתין לאיש הגסטאפו שיבוא ויסיר רשמית את כל המדבקות מהמנעולים ומהדלת. הדירה תוחזר לנו בשלמותה על כל תכולתה. אבא וגם אנחנו היינו מופתעים מיחסו של איש הגסטאפו, אנושיותו עמדה בניגוד לתדמיתו השלילית כראש המוסד שאותו הוא מנהל בפוזין. כשנפרדו השניים, קינן באבא ספק, באם יבוא האיש למחרת או לא.

הבטחת הקצין עמדה במבחן האמינות, למחרת בבוקר נסעו הורי לרחוב קוחנובסקי והאיש בא ושחרר את הדירה. הורי מצאו את הדירה כפי שעזבו אותה לפני כחודשיים. כמה מגירות נותרו פתוחות, הפולש כנראה רצה לדעת פרטים על בעלי הדירה, אך לא לקח דבר. כעבור שעות אחדות שבו הורי קורנים מאושר אל דודתי, שמחתנו לא ידעה גבול. לא ידענו עדיין עד כמה אנחנו טועים ועד כמה השתנו ועוד ישתנו סדרי חיינו.
במובן מה הייתה לאבא סיבה נוספת לשמוח, התנהגות הקצין החזירה לאבא במידה מסוימת את האמון בגרמנים. הוא לא ידע ולא שיער אז, עד כמה טעה.
חזרנו לבית בשעה טובה ורק אז חשנו בשינויים שחלו לאחר כיבוש העיר. בתי הספר היו סגורים, הסתמן מחסור במצרכי מזון ובמצרכים חיוניים אחרים. יהודים לא העזו לפתוח את בתי העסק שלהם, אלה שלא עזבו הסתגרו בבתיהם והמתינו לבאות.
תשלומי הפנסיה של אבא נכנסו לבנק כאילו לא אירע דבר, השקט שלפני הסערה. רבים החליטו לעזוב, בעיקר לאור השמועות שהגרמנים עומדים לספח את כל האזורים הצמודים לגבול הגרמני, לגרמניה. גורל היהודים שבזמנו היגרו לגרמניה עמד לנגד עיניהם של יהודי העיר.
חוסר הבהירות לגבי העתיד לבוא הניע אנשים לעזוב מזרחה, על אף שפולין הייתה רובה בידי הגרמנים וחלקה המזרחי בידי הרוסים. מאוחר יותר נודע שרבים העדיפו לעבור לצד הרוסי.

20.5.2000

האווירה הכללית הייתה דחוסה, חוסר בהירות השתרר לגבי העלול להתרחש בעתיד הקרוב בקרב היהודים המעטים שנותרו בעיר וגם בקרב האוכלוסייה הפולנית. שמועות אודות גירושים הניעו רבים לעזוב מזרחה. ברחובות הסתובבו חיילים גרמנים ואנשי אס. אס. שדיברו בקולי קולות ואנשים השתדלו לשמור מהם מרחק. חששתי שגם אצל הורי התעוררו חששות לגבי הצפוי לקרות, בעיקר ליהודים. עם זאת לא שמעתי מהם מילה שרמזה על מחשבות או על תוכניות כלשהן.
מאחר ולא למדנו, נהגה אימא לקחת אותנו לעיתים קרובות לאחותה שגרה לבדה בבית והעסק שלה נסגר, היא לא העזה לצאת לרחוב. אימי דאגה לה למצרכים החיוניים ולתרופות, מלבדנו איש לא בא לראותה.
באחד הימים בדרכנו הביתה, באמצע אחד הרחובות המרכזיים בעיר, הגיח פתאום ילד בהיר שיער, הצביע וצעק לעברנו בקול רם: יודן! יודן! הוא התקרב ושוב קרא לעברנו: יודן! פניו הילדותיים הביעו שנאה תהומית. הכרתי אותו מיד, הוא למד איתי באותו בית ספר אם כי לא החלפנו מילה מעולם ולא נתקלנו אחד בשני. היינו המומים מחוצפתו של הפרחח, שהיה בן תשע אולי בן עשר. מה יכול לדעת ילד בגילו על יהודים, אם לא נשטף במנה הגונה מהרעל הנאצי.
למזלנו, הרחוב היה סואן, וגרמנים לא נראו בסביבה, האנשים שמרו על הבעה קפואה, הביטו בנו והמשיכו בדרכם. אימא אחזה במהירות ביד אחי ובידי ותוך שניות מצאנו את עצמנו בין העוברים והשבים הרבים, כך נעלמנו מעיני הפרחח הנאצי. היה זה מקרה ראשון שגרמני נטפל אלינו ברחוב. הרבה ילדים גרמנים למדו איתנו בבית הספר וכולם הכירו אותנו. פרחח זה היה הראשון שפגשנו, מי יודע את מי נפגוש מחר. זה היה אירוע פוגע ומביך, חשיפה משפילה לעיני כל.
מקרה זה לימד אותנו שגרמני שונא יהודים עלול לפגוע בך בכל מקום, ברחוב, וגם בביתך.
אני נזכר באירוע אחר על רקע אנטישמי, עוד לפני פרוץ המלחמה: "האנדקים", תנועה נאצית פולנית שעיקר מטרתה לפעול נגד יהודים באוניברסיטאות, כדי למנוע את קבלתם למוסדות האקדמיים. תנועה זו הכריזה גם חרם על עסקי היהודים כשהם עומדים לפני חנויותיהם מצוידים בשלטי נאצה ובהשמצות ארסיות נגדם, מונעים כניסת לקוחות לחנויות. כך קרה לנו כשביקרנו בחנות דודתי, ראינו את האנדקים אוחזים בשלטים ודברי הגנאי שלהם באותיות גדולות למען ייראו ממרחק. דיברנו בינינו גרמנית והמפגינים כמובן הבחינו בכך, אחד מהם פנה לאימא ושאל אותה בתרעומת: "מה, אתם גרמנים וקונים אצל יהודים?" אימא ענתה לו באופן חד משמעי, שאיש לא יכתיב לה היכן ואצל מי לקנות. היא לא זקוקה להנחיות כיצד עליה לנהוג. האיש הופתע מתגובתה הנמרצת והלך לדרכו. בימים אלה עוד אפשר היה להביע דעה בפומבי ללא חשש, המפגינים לא שיערו שאנחנו יהודים, אימא לא הזדהתה. הם גם לא פגעו באנשים שהמשיכו לפקוד עסקים יהודיים, לעומת זאת הם פגעו ברכוש של יהודים.
נזכרתי בתקרית ליד חנותה של דודתי בעקבות המהפך הדרמטי שחל במצבנו.
ימים אחדים לאחר מכן בדרכנו אל מרכז העיר, ניגש אלי לפתע שוטר, משך בשרוול מעילי ונתן לנו רמז להתלוות אליו לנקודת המשטרה בקירבת מקום. לא הבנו מה רצונו, כי לא טרח להסביר לנו את כוונותיו. בתוך המשטרה הורה לנו להמתין. הוא חזר תוך דקות ספורות וסכין גילוח בידו, ניגש אלי הרים את ידי והחל להסיר את סמל בית הספר משרוול מעילי. כשהתבררה כוונתו הוקל לנו מיד. הייתה זו דרך מוזרה לבטל סמלים פולנים. לכל בתי הספר בפולניה היו סמלים בעלי צורה אחידה, אלא שלכל בית ספר הייתה ספרה משלו. המספרים נתפרו בחוט כסוף על רקע צבע תכלת. הסמלים הוצמדו לאחד השרוולים של מדי בית הספר, אם אינני תועה בשרוול השמאלי. לא הייתה זו חוויה נעימה במיוחד, למזלנו יצאנו ממנה רק עם דפיקות לב מואצות.

אירועים אלה מביכים ומשפילים ככל שהיו, נראים פעוטים במבט לאחור, לעומת המכות שנחתו עלינו בזו אחר זו כרעם משמים בימים הבאים.

כשחזרנו הביתה מהעיר, מצאנו את אבא נרגש ונסער בחדר עבודתו. הוא סיפר לנו ששעה קלה לפני שובנו הופיע איש הגסטאפו שהתכוון להשתלט על דירתנו. הוא הופתע לפגוש בה את אבא ושאל אותו בקול מאיים כיצד העז להסיר את המדבקות ולפתוח את הדירה בלי רשות, שהרי דירה זו, דירתנו, היא רכוש הגסטאפו.

האיש היה נרגז ולא רצה להקשיב להסבריו של אבא, שדירה זו הוחזרה לנו ברשות ובהסכמת מפקד הגסטאפו בעיר. האיש עמד על דעתו ודרש מאבא לעזוב את הדירה מיד. נדרשו לאבא כל כוחותיו הנפשיים כדי לחזור ולהסביר לפולש בשפתו הגרמנית המלוטשת, שהגסטאפו, לדברי המפקד, לא החרים את דירתנו, ולכן נתן הוראה להחזירה לנו. האיש השתולל מכעס, שלף את אקדחו לעבר אבא, ובאיומי ירי פקד עליו לעזוב ללא דיחוי.

אינני מבין מהיכן שאב אבי את האומץ להשיב לפולש המטורף במילים נמרצות. כחייל שנלחם ארבע שנים בשורות הצבא הגרמני בחזית המערבית וראה את המוות פעמים רבות לנגד עיניו ולא פחד, גם הפעם לא פחד. אבי לא התכוון לפנות את הדירה כל עוד אין בידי הסמל הוראה ישירה ממפקד הגסטאפו. עמדתו הבלתי צפויה של אבא הפתיעה את איש האס.אס. והוא נרתע מלבצע את איומו והחזיר את האקדח לנרתיקו. לא ברור מה הרתיע את האיש, האם חשש מהממונה עליו, מכך שידע שפעל על דעת עצמו ללא רשותו. אין לנחש מה התחולל בראשו באותם רגעים. הסמל החליט ללכת, לא לפני שהזהיר את אבא והורה לו לעזוב תוך עשרים וארבע שעות ולא מיד, כפי שדרש קודם לכן. סביר להניח שאילו תקרית זו התחוללה שנתיים מאוחר יותר, האיש היה הורג את אבי בלא היסוס.

תגובתו הנמרצת של אבא, נבעה מתוך תחושת עלבון, שאדם זר לחלוטין גם אם לבוש במדים מעז לגזול ממנו ללא רשות את ביתו. הוא התקומם נגד הוונדליזם הגרמני והיה מוכן להילחם על זכויותיו. בדיעבד, גישה נאיבית בהתחשב במציאות החדשה שאליה נקלענו לאחר פלישת הנאצים. לקח זמן עד שהצליח אבא להירגע מהתקרית הבזויה, כולנו נחרדנו ממצבנו שנראה חסר סיכוי. הזמן דחק, צריך היה לפעול במהירות כדי לסכל את מזימת האיש. הורי הגיעו למסקנה שהוא לא יוותר על הדירה וכל מה שנותר לעשות, הוא לנסות להציל את רכושנו. עשרים וארבע שעות אינן מספיקות לפנות דירה, ולא היה מנוס מלפנות שנית אל מפקד הגסטאפו, שוב בעזרת ידידו של אבא, מר פוגט ובתקווה שהקצין יאות לקבל אותם.

לילה מתוח עבר על כולנו, היינו משותקים ממה שקרה לנו. בבוקר ראיתי את הורי אחרי לילה שלא עצמו בו עין. אבא יצא מוקדם בדרכו למר פוגט, בלי לדעת אם הוא בבית. למזלנו, אבא פגש אותו וקיבל את הסכמתו ללכת למפקדת הגסטאפו. גם ידידו של אבא סבר שלא יהיה מנוס מפינוי הדירה, הקצין לא יהיה מוכן להיכנס לעימות עם אחד מפיקודיו, למען יהודים, גם אם פעל ללא רשות.

צריך היה לשאוף לפחות לקבל אישור לפינוי כל הרכוש בזמן סביר, שבוע ימים לפחות. הקצין היה במשרדו וגם נאות לשוחח איתם. הוא שמע מאבא אודות ביקור הסמל ותוצאותיו. כפי שחזה מר פוגט, המפקד הסכים שנפנה את כל רכושנו בפרק זמן של כשבוע ימים. בנוסף לכך הובטח לאבא, שהסמל הזה לא יטריד אותנו בתקופה זו. מוצא זה יאפשר לנו לפחות להציל את רכושנו. בלי עזרתו של ידידו, לא היה מצליח אבא להיכנס למפקדה. טובה גדולה עשה לנו מר פוגט, שידע שבזמנים אלה לא נאה ולא פטריוטי לעזור ליהודים, שנואי נפשם של הנאצים.

הוא הבין את מצוקתנו והסכים להיענות לבקשתו של אבא, למרות הסיכון ועל כך הערכנו את אומץ ליבו והיינו אסירי תודה. כאשר נפרדו לשלום לא ידעו שתהא זו פגישתם האחרונה.

הגירוש

22.5.2000

חיכינו לאבא בכיליון עיניים, הזמן כאילו עמד מלכת, שעות רבות עברו, עד שחזר אבא וסיפר על הסיכום, המאפשר לנו לפנות את תכולת הבית במשך שבוע ימים. הוקל לנו במידה מסוימת והמתח הרב שהיינו שרויים בו כל היום פג במעט.

בימים טרופים אלה, שבהם דירות נתפסות על כל תכולתן ודייריהם נשלחים לרחוב, פסק זמן של שבוע לפינוי רכושנו היה הישג לא יאומן. הורי הבינו שהם זכו ליחס מועדף בזכות התערבות ידידם מר פוגט, בלעדיו היינו נאלצים לעזוב את הבית בידיים ריקות. אנחנו הילדים הצטערנו צער רב מהתפתחות זו, כאבה לנו הפרידה מדירתנו האהובה. הזמנים השתנו ללא הכר רק שאנחנו עדיין לא קלטנו את חומרת המהפך המתחולל נגד עינינו. רק כשבוע ימים נותרו לנו כדי להתעורר למציאות ולהכיר באכזריותה.

שתי משימות דחופות עמדו על הפרק, למצוא מוביל רהיטים מקצועי ואורזים, ולמצוא דירה חלופית. הסתבר שהקושי הגדול ביותר היא הדירה, בעלי בתים ומתווכים העוסקים בהשכרת

דירות, סגרו את עסקיהם, חלקם עזבו מזרחה ועדיין לא שבו העירה. המוצא היחיד הנראה לעין, לשכור דירה שדייריה נטשו אותה. הורי מצאו בעל בניין דירות שהציע להורי דירה בת חמישה חדרים, הוא הציע לרכז את כל רהיטי הדיירים בחדר אחד שהוא ינעל, ויתר החדרים יעמדו לרשותנו.

חברת תובלה גדולה וידועה בשם "מווס" לקחה על עצמה את האריזה והפינוי והסכימה לאחסן במידת הצורך את תכולת הדירה, עד שנמצא דירה. פתרון זה אפשר להורי להמשיך בחיפושים אחר דירה. הורי העדיפו דירה ריקה על פני דירה שדייריה נטשו זמנית. באותם ימים נהגו להוביל רהיטים בתוך העיר בקרונות ענקיים הרתומים לסוסים בלגיים, ארבעה סוסים לקרון.

ביום שבו הגיעו האורזים, אנו הילדים עברנו לדירת דודתי, ועול הדאגה נותר על כתפי הורי בלבד. אני מניח שלא היה קל להורי, מאז שובנו הביתה מהמזרח, כמעט כל יום הביא עמו בשורות מדאיגות ומתח רב. חוסר הוודאות נתן את אותותיו, תלמידיו של אבא נעלמו, איש מהם לא התייצב מסיבות מובנות. החיים שותקו, לאבא לא הייתה תעסוקה ולא הכנסה, מלבד הפנסיה. בתי הספר נסגרו, לא למדנו ואיש לא דיבר על חידוש הלימודים, לעומת זאת נודע על סכנת הגירוש. עוזרת הבית הנאמנה שלנו עזבה כשנסענו מזרחה בסוף אוגוסט ולא חזרה. מי שבא לבקר אותנו במפתיע הייתה ויקטוריה שלנו, וכולנו שמחנו לראותה.

לבושה לא השתנה, אך פניה החביבים היו חרושי קמטים. היא שמעה מאימי מה אירע לנו לאחרונה והביעה דאגה עמוקה לגורלנו. ויקטוריה גרה בבית אבות נזירי, ולדעתה קיומה היה מובטח. מלבדה איש לא בא לבקר אותנו, נשארה רק דודתי שאליה הלכנו עם אימא, מלבדה לא נותרו בני משפחה שיכולנו לבקר.כל מרקם החיים עמד להתפורר. אבא אמנם הצליח להציל את רכושנו, אך בתוכנו החלו לכרסם הספקות והחששות מהעתיד המעורפל. הלקח מהמפגש עם איש הגסטאפו היה ברור, היינו חסרי אונים מול עוצמת הכובש. זו הייתה האווירה בשעה שהורי פיקחו על האריזה וגם התרוצצו בשעות הערב אחר דירה.

דירה ריקה לא הייתה בהישג יד בימים ההם ובלית ברירה לקחו הורי את הדירה שהוצעה לנו. בהתאם להסכם עם בעל הבניין, באו פועלים וריכזו את חפצי הדיירים הנוטשים באחד החדרים ואפשרו לנו לעבור. אינני זוכר כלל את שם האזור, לא את שם הרחוב ולא את מספר הבניין. הורי התקשו לסדר את הדירה, המקום שנותר לנו היה מצומצם, גודל החדרים לא אפשר סידור נאות של הרהיטים. מלבד חדר השינה, שני החדרים האחרים דמו יותר למחסן רהיטים. הורי חשבו להמשיך בחיפוש אחר דירה אחרת, מוזר שעל אף האווירה, עדיין חיו באשליות, שמא בכל זאת השמועות מופרזות.

בתום כשבוע מאז שעברנו לדירה, נשמעו בוקר אחד השכם נקישות חזקות בדלת. בתשובה לשאלה מי שם, שמענו: "משטרה. לפתוח את הדלת!"

היינו מבוהלים עד מוות כשנכנסו השוטרים החמושים ושאלו מיד איך קוראים לנו. התברר שהם חיפשו את בעלי הדירה שנטשו. הורי הסבירו שאנחנו חדשים כאן ואנחנו לא האנשים שאותם הם מחפשים. עובדה זו לא הדאיגה אותם, הם ציוו עלינו להתלבש בלא דיחוי ולהתלוות אליהם למשטרה. הם נעמדו ללא כל בושה בפתח חדרה של אימי ורצו לראותה מתלבשת. למרות הלחץ הנורא שבו הייתה שרויה אימי, היא אמרה להם לצאת שכן אחרת לא תוכל להתלבש. אני עדיין זוכר את קולה כשפנתה אל השוטרים ואת פניה המתוחים באורה העמום של מנורת הלילה. כל הסבריו של אבא בגרמנית צחה, שנפלה כאן טעות ושמנו כלל אינו מופיע ברשימתם, נפלו על אוזניים אטומות. השוטרים לקחו את מי שמצאו, כל השאר לא עניין אותם. הם פקדו עלינו שוב ושוב למהר, אינני יודע אם הספיקו הורי לקחת כמה דברי ערך ואם היו להם מזומנים בבית. הבהלה הייתה איומה, אחי ואני רעדנו מפחד ובקושי הצלחנו למצוא את בגדינו כדי להתלבש. אלה היו רגעים נוראים, השוטרים עמדו ושמרו עלינו מביטים בנו בסבר פנים חמורות. בקושי שבוע ימים חלף וכבר אנחנו במלכוד חדש, הפעם כל המשפחה ביחד מגורשת במכה אחת.

גם כשהגענו לרחוב, עדיין כרסמה בנו השאלה, מה לנו ולמשטרה. אלא שהתמונה התבהרה חיש מהר, ליד פתח הבית עמדה משאית מלאה באנשים. ציוו עלינו לעלות עליה וגילינו משפחות שלמות מטופלות בילדים שהוצאו כמונו מבתיהם, כביכול לחקירה במשטרה.

הייתה זו הפעם האחרונה שחלפנו ברחובות העיר, המשאית הובילה אותנו למחנה מעצר אל מחוץ לעיר. בבואנו למחנה ראינו מאות רבות של אנשים, נשים, גברים וילדים וגם מבוגרים מאוד היו ביניהם, משפחות שלמות.

משאיות נוספות באו ופלטו את הנוסעים ההמומים. ילדים קטנים בכו ולהוריהם לא היה במה להושיע, כולם היו בהלם. היקף הפעולה אמר את הכל, מדובר בפעולת גירוש המונית, לאו דווקא יהודים, היו שם לרוב פולנים, ממשכילי העיר ומעשיריה. איש לא הביא עמו חפצים כלשהם, כולם באו בלבוש שלגופם, לכולם נאמר שהם הולכים לחקירה במשטרה. בחודש נובמבר כבר קר מאוד, לבושם של רבים לא התאים למזג האוויר הסגרירי. עננים כבדים כיסו את השמים ומדי פעם החל לרדת גשם קל, חשבתי שהשמים בוכים איתנו. אנשי אס. אס. רבים התרוצצו סביבנו, עמדנו מקובצים ושותקים, רק בכי הילדים נשמע ברמה, כשתחנוני ההורים מנסים להרגיעם.

תחושה קשה וכאב עמוק ריתקו אותי אל המקום שבו עמדנו עם הורי, פניהם המבועתים סיפרו את שהתחולל בראשם. אבא, הבעת פניו חמורה ומהורהרת ואימא בוכייה, לא מצליחה לעצור את

הדמעות. הפעם לא עלה בידנו להימלט מידם הארוכה של שליחי הרשע. ניתן לנו שבוע, היום גזלו לנו את הכל, וכל היקר לנו נשאר מאחורינו, עמל הורי המסורים במשך שנות דור, עמד ליפול כפרי בשל בידי השודדים הגרמנים.

איזה ילד גרמני ינגן על הפסנתר שלנו, אילו גרמנים ישנו במיטותינו, מי יאכל מכלי האוכל שלנו וילבש את בגדינו ואילו אנחנו ניוותר בחוסר כל, ומי יודע איפה נהיה בסופו של דבר. מה יהיה על כתבי היד של אבא, עשרות רבות של מחברות בכתב ידו. הפכנו לפליטים, בדיוק כמו אלה שגורשו בידי הגרמנים ב- 1938. הורי היו טרודים בשאלה אם אפשר לצאת ממחנה זה. כמעט כל האנשים שנעצרו איתנו היו פולנים, אבא היה משוכנע שיצליח להגיע אל מפקד המחנה ולסביר את טעותם של השוטרים. אבא הסתמך במידה רבה על יחסו של מפקד הגסטאפו שנהג בו באדיבות בלתי צפויה, האם ההיסטוריה תחזור על עצמה גם הפעם. מהמקום הזה לא ניתן היה לפנות אל ידידנו מר פוגט. האם אישיותו ושפתו הגרמנית הרהוטה של אבא יעמדו לו, האם יצליח להגיע אל מפקד המחנה ולשוחח איתו? שאלות קשות.

שעות חלפו, ומשאיות עמוסות אנשים המשיכו לזרום אל המחנה. צריפי עץ רבים המתינו לנו. בשלב מסוים הופיעו כמה אנשי אס. אס. וכיוונו את האנשים לצריפים, ואותנו ביניהם.

הצריפים היו ארוכים, שביל מרוצף במרכז ודפנות מלוחות עץ מוגבהים אשר מעברם ומשני צדי השביל פוזר קש. נאמר לנו קצרות שכאן נגור ועל כל משפחה למצוא לעצמה שטח לשכב עליו.

כל מה שנמצא בצריף היה משטח קש, ללא שמיכות, ללא כריות ובלא כלי מיטה. לא כיסא או ספסל ולא שולחן, כלום. רבים עמדו נטועים במקומם, המומים, מבטיהם בוהים במחזה שנגלה לעיניהם, מתקשים להשלים עם המצב. לאחר שהתאוששנו מעט מההלם, התמקמנו בלית ברירה.

גם האחרים הלכו והתפזרו, משפחות משפחות פרשו למצוא לעצמם פינה. ילדים ונשים פרצו בבכי מר. האנשים השאירו בבתיהם את כל רכושם וכאן אין לאיש לא מגבת ולא כלי רחצה, לא כוס, לא צלחת מזלג או סכין. איש מאיתנו לא העלה על דעתו עד כמה פריטים כה פשוטים יהפכו לחיוניים. כאשר מפקיעים אדם מכליו הבסיסיים הוא חש מושפל ועלוב. לא היינו עוד עצמנו, אלא חיה כלואה הנתונה לחסדי אויב שבז לך. לא יכולנו להתקומם, היינו בידיו והוא עשה בנו כרצונו, זכויותינו נרמסו ביד גסה.

קשה במיוחד היה גורלם של החולים, המבוגרים והתינוקות, שנלקחו באישון לילה ואיש לא הספיק להצטייד בתרופות ובמזון שנועדו לגיל הרך. איש לא הצטייד בבגדים כי לשוטרים אצה הדרך. לקראת ערב גברה הצינה ולא היו אפילו שמיכות.

שירותים לא היו בתחום הצריף, השירותים שהותקנו במחנה היו שירותי שדה ללא מים, שאנו מכירים מהצבא. אנשים צעירים איכשהו הצליחו להסתדר, אבל הקשישים והילדים, עבורם יציאה לשירותים נהפכה לטראומה. נגעלתי עד כדי כך, שהתאפקתי במשך כעשרה ימים, עד שהגעתי לקצה גבול הסיבולת שלי.

מרבית האנשים שנעצרו באו מחוגי האקדמיה, רופאים, אנשי מדע ואנשי רוח, מהם רצו הגרמנים להיפטר. הגרמנים לא התכוונו לחקור איש, אלא להוציאם מתחומי האזור שנועד לסיפוח ולהביא במקומם גרמנים. הדירות שהפולנים וגם אנו השארנו בשלמותן מאחורינו, נועדו לגרמנים שיבואו וייקחו מן המוכן.

הגרמנים תכננו לטהר את כל האזור מהפולנים ואנחנו היינו קורבנות השלב הראשון. מאוחר יותר התברר שבין המגורשים היו כמה משפחות יהודיות, לא הכרנו אותן ולא היה קשר בינינו.

לאחר שעות אחדות נכנס קצין אס.אס. והודיע שנקבל שמיכות, כלי אוכל ומגבות, הוא מסר לנו על מיקום השירותים ועל מיקום מתקן הרחצה.

למחרת הלכתי לראות את השירותים, מבנה מעץ ובו בור עמוק ופתוח. ריח רע וזבובים אפפו את המקום, זה היה נורא להיכנס לשם. עשיתי מהר אחורה פנה, רצתי בחזרה אל הצריף, כל כך נגעלתי ממראה עיני. על קרש דק ישבו בשורה ארוכה אנשים זה ליד זה וחשפו את אחוריהם ורגליהם. הסתכלתי בהם ולא רציתי להאמין, צנעת הפרט נמחקה כליל. מחזה מביש ומשפיל שדמה לחלום בלהות, התקשיתי לקבל, שגם אני איאלץ לחשוף את עצמי כמוהם, נזקקתי לעשרה ימים ארוכים כדי להשלים עם המציאות.

בסופו של דבר סופקו שמיכות ושתייה חמה שעל טעמה התפל התגברנו כדי לחמם לפחות את הגוף אם לא את הלב. מאוחר יותר חילקו לחם וריבה, בשעת צרה גם לחם וריבה הופכים ליקרי מציאות.

23.5.2000

למחרת, הוזמנו האנשים לרישום, תור ארוך השתרע לפני מפקדת המחנה, מזג האוויר היה קר, מזל שלא ירד גשם. במשרד המפקדה נאמר למתפקדים, שלא יינתן לאיש לצאת מהמחנה ושאיש לא ישוחרר בחזרה הביתה.

בשלב זה בוצע רישום שמות האנשים, כתובתם, מקצועם, מקום עבודתם ומספר הנפשות בכל משפחה, כמו כן הוברר שהייתנו עלולה להימשך שבועות מספר.
שאלה מרכזית שהטרידה את מרבית העצורים, היא לגבי המחסור בבגדים חמים, בגדים להחלפה, סניטציה, תרופות, כלי אוכל וכלי רחצה, החיוניים לשמירת ניקיון הגוף.
קציני המפקדה הבטיחו הקלות מסוימות מבלי לפרט ומבלי לטפל בפתרון הבעיות הבוערות ביותר. לאחר ימים אחדים נפתחה מרפאה, קיבלנו סבון ונייר טואלט.
אבא ביקש ראיון עם מפקד המחנה וזה אמנם התקיים באחד הימים. אבא הסביר לקצין את השתלשלות מעצרינו, שלא היינו ברשימת השוטרים. הוא סיפר מעט מתולדות חייו, אלא שזה לא עזר. בקשתו ליצור קשר עם ידידו נתקלה בסירוב מוחלט. היינו מנותקים מהעולם, תקועים בתוך מלכודת.
עצובים ומדוכאים התקשינו להתרגל למחשבה, שאנו עצורים בלא כל סיכוי לשוב אל ביתנו, חסרי כל, מבלי לדעת איזה גורל מצפה לנו מחר, לאן הגרמנים מתכננים לשלוח אותנו ועד מתי יחזיקו בנו במחנה. איש לא ידע מה יעלה בגורלנו והיכן אנו נמצאים. היינו חייבים להתרגל לחוסר המעש, לבטלה מורטת העצבים, במקום סגור, וכל מה שנותר הוא לחשוב, להרהר במר גורלנו, על האובדן, על העתיד הלוטה בערפל.
אנשים שקעו בעצבות תהומית כל אחד עם דאגותיו. הבדל אחד משמעותי היה בינינו ובין העצורים הפולנים, הם היו נוצרים ואנו יהודים, להורי הייתה סיבה טובה לדאגה.
במחנה עבדו מספר פועלים פולנים, דרכם נודע לנו שפעולות הגירוש נמשכות והעצורים נשלחים למחנות צבאיים בסביבה. בכך נמוגו תקוותיהם של רבים, שהאמינו שהם היחידים במחנה זה שנעצרו בפעולה ועדיין לא איבדו תקווה לשוב לבתיהם, במיוחד לרופאים ולאחיות.
אבא ניסה שוב לשוחח עם אחד הקצינים, קיווה שבפעם השנייה יצליח לשכנע שבמקרה שלנו נפלה טעות, אך גם ניסיון זה לא עלה יפה. הקצין הקשיב ואף גילה אהדה, אבל את השחרור המיוחל לא היה מוכן לתת. גם בקשת אבי להתקשר לידידו, מר פוגט, הושבה ריקם.
לצערנו הרב, למדנו בדרך הקשה, שהנאצים אדישים לגורל היהודים, גם לגורל אלה, שהקדישו את חייהם למולדתם גרמניה. מצבנו העגום וחסר האונים הסב לאבא עלבון צורב, לראשונה בחייו נשללה ממנו הזכות הבסיסית לדאוג ולטפל בגורל משפחתו על פי דרכו והבנתו.
מזג האוויר הקר הציק מאוד וביגוד חם לא היה לנו. מספר אנשים התנדבו לפעול מול הנהלת המחנה ולהבהיר לה את גודל המצוקה שבה שרויים העצורים. נפוצו שמועות שאנשים בודדים קיבלו רשיון יציאה לשתים עשרה שעות ושבו עמוסי חבילות. הם לא הורשו לשוב לבתיהם, לכן פנו לקרובים או ידידים, שציידו אותם בבגדים ומזון. בשלב ראשון מתן הרשיונות נשמר כסוד כמוס, אך לא ניתן היה להסתיר עובדה זו לזמן רב.
התכוננו לשהייה ממושכת במחנה ואולי מסיבה זו החלו להגדיל את מספר היתרי היציאה, מוגבלים לבת או לבן משפחה אחד. במחנה התארגנו קבוצות התעמלות ורבים הצטרפו אליהם. הזמן זחל וצריך היה למלא בתוכן את השעות הארוכות. ההתעמלות סיפקה לרבים הזדמנות נאותה לנער במקצת את עצמותיהם. בין העצורים היו רבים שהכירו איש את רעהו וכך נוצרו קבוצות אנשים, שהעבירו את זמנם בשיחות על נושאים מגוונים. רובם משכילים, לא רק הגורל המשותף חיבר ביניהם אלא גם מקצועותיהם וההיכרות מספסל הלימודים. במשך היום היינו חופשיים לנוע בתחום המחנה, הילדים מצאו דרכים לשחק בחוץ ובזכות דמיונם הפורה המציאו משחקים כשהם נעזרים באבנים קטנות.
הורי לא מצאו מכרים מסיבות מובנות, אבא לא שלט במיוחד בשפה הפולנית, והם העדיפו לשמור על אלמוניותם, גם אנחנו הילדים לא התחברנו עם ילדים אחרים, העדפנו להיות בחברת ההורים. התהלכנו בחוץ ושמענו מדי פעם מעט חדשות על המתרחש בעיר ובעולם. קצת על היחסים הנרקמים בין ברית המועצות הקומוניסטית ובין גרמניה הנאצית. על חלוקתה של פולניה בין הגרמנים והרוסים ועל הידידות המוזרה בין שני משטרים אלה.
באחד הימים פשטה שמועה תמוהה, שמחפשים בין העצורים אנשים ממוצא גרמני מהדור הזה ומהדורות הקודמים או כאלה שהם זוגות מעורבים. מאוחר יותר נודע על רישומם של אנשים שלטענתם היו במשפחתם אנשים ממוצא גרמני. נכון שבעיר הולדתי חיו פולנים מוצהרים, חלקם ידועים מאוד בציבור, שנשאו שם משפחה גרמני. מטבע הדברים באזורי גבול יש הרבה מאוד זוגות מעורבים בשני עברי הגבול. שנים מאוחר יותר נוכחתי לדעת למשל, שעל גבול הולנד-גרמניה יש זוגות מעורבים רבים. לאורך הדורות גרו גרמנים ופולנים כשכנים והאהבה חיברה ביניהם. גם בין העצורים היו רבים שנשאו שם גרמני, וילדיהם דיברו פולנית בלבד.
הגרמנים עוררו אצל קבוצת אנשים זו את התקווה, שמי שיוכיח קשר גרמני יש לו סיכוי להשתחרר כגרמני לכל דבר ולקבל את דירתו בחזרה. קשיים מסוימים נערמו בפניהם, שכן חלה עליהם חובת הוכחה באמצעות מסמכים ומבחן בשפה הגרמנית לכל המשפחה. על מנת להשיג את המסמכים הדרושים, ניתנה לנרשמים רשות לצאת העירה. הבעיה השנייה לא הייתה פשוטה שהרי ילדיהם לא דיברו גרמנית.
מוזר היה לראות מאות אנשים עומדים בתור להרשמה, עד אתמול פולנים לכל דבר והיום רוצים להיות גרמנים. עצוב שאנשים בשעת מצוקה מוכנים להחליף את לאומיותם רק כדי לקבל את

רכושם מידי הגרמנים. נכון שבשלב זה לא ידעו העצורים שהגרמנים זקוקים להם כבשר תותחים ולמעשה לא עשו להם כל טובה. הם לא נתנו את דעתם על כך שגרמניה נמצאת במלחמה, ויום יבוא ובניהם שזה עתה הוכשרו כגרמנים, יגויסו בבוא העת לצבא הגרמני.
החלה נהירה גדולה העירה, אנשים שבו עמוסי חבילות ובידם מצרך חיוני מאוד, ספרי לימוד לשפה הגרמנית, מחברות וכלי כתיבה עבור הלומדים. קבוצות לימוד צצו כפטריות אחר הגשם, אפשר היה לפגוש בהן בחוץ ובתוך הצריפים, ביניהם מבוגרים וילדים, מנהלים מרוץ כנגד הזמן. מורים לשפה הגרמנית היו למצרך מבוקש ביותר, רבים מבין המבוגרים דיברו גרמנית רהוטה בעיקר המשכילים והם כמובן יכלו ללמד. המבוגרים יותר למדו עד 1918 בבתי ספר גרמנים, עד שנה זו השתייך אזור זה לגרמניה. כשקמה פולניה העצמאית הפסיקו ללמד גרמנית, לכן הדור הצעיר לא דיבר את השפה. עתה הם נאלצו ללמוד מהר ככל שניתן כדי לעבור את המבחן.
אלה שניסו את מזלם ראשונים גילו שבעיקרו של דבר מעוניינים הגרמנים במסמכים, אם אלה סופקו, למבחן לא ייחסו חשיבות רבה. קשה לדעת אם כל אלה שהיו ברשותם המסמכים הדרושים אכן נענו להצעת הגרמנים, אבל רבים ניצלו את ההזדמנות.
לעומתם היו רבים שהביעו שאט נפש ממעשי אלה שזהותם התמוססה אל מול חבריהם הפולנים וילדיהם הנדהמים, שאולצו ללמוד גרמנית. היה זה מחזה מביש ומשפיל, בגידה שזכתה לבוז גלוי.
בין "החוזרים בתשובה" היו אנשים מוכרים מאוד בעיר, לאן נעלמה בושתם וגאוותם הלאומית שהפגינו בעבר. עברו עוד ימים אחדים וראשוני הגרמנים המחודשים עזבו כדי לשוב אל חיק "הרייך השלישי". מה חשבו הילדים על הוריהם לא נדע לעולם, אפשר לשער שלא היו מאושרים במיוחד מזהותם החדשה. לא היינו שותפים לתופעה זו, השתוממתי על הקלות שבה התפתו האנשים והיו מסוגלים לצעד מרחיק לכת שקבע גם את גורל ילדיהם. מי שלא ראה כיצד התרחש והתפתח המעבר המשפיל מעם אחד לעם אחר, לעיני כל, ואת המחיר שהסכימו אנשים לשלם תמורת שינוי זהותם, לא ישכיל להבין את עומקה של חולשת האדם בשעת מצוקה. הגרמנים ידעו לנצל את המצב; המתפתים ראו רק את הרגע ושכחו את העתיד.

24.5.2000

הגרמנים הטריים עזבו ואיתם נעלמו כיתות הלימוד, הם שבו לבתיהם נהנים ממראית עין של מעשה הומאני לכאורה מצד הגרמנים.
אנשי האס.אס. ידעו שיום יבוא וגרמניה תתקיף את ברית המועצות, גם אם בנובמבר 1939, כוונה זו הייתה עדיין בגדר סוד.
למרבה הפלא, ניתנו עתה רשיונות יציאה ברוחב לב, כמעט כל נציג משפחה קיבל 12 שעות. חופשות אלה פתרו בעיות רבות והרוחות והמתח שככו מעט. כל היוצאים חזרו מן העיר עמוסים לעייפה, וכך יכלו להכניס מעט שמחה לחיינו עלובים.
גם אימי השיגה את רשיון היציאה המיוחל, אני זוכר היטב את היום, ידענו שהיא תשוב עם המצרכים הנחוצים לנו כאוויר לנשימה. אבא נדבר עם אימא, שתנסה לפגוש את ידידנו מר פוגט, ותספר לו מה עלה בגורלנו זמן קצר לאחר פגישתו האחרונה עם אבא. אימא נפגשה איתו, והוא היה ספקן ופסימי מאוד לגבי סיכוייו לפעול למעננו. הוא ביקש שלא לתלות תקוות רבות ביכולתו לעזור לנו הפעם, והביע צער רב על מר גורלנו ועל הסבל שנגרם לנו. מר פוגט שלח לאבא כמה ספרים, כנראה שקצרה ידו מלהושיענו ממנגנון השלטון של הגסטאפו שהיה אחראי לגירוש. ניסיון שלישי ואחרון של אבא נתקל בסירוב מוחלט. בלית ברירה, בלב שבור ובצער עמוק, נאלצנו להשלים עם הגזרה הנוראה. כל שנותר לנו הוא להמתין לבאות, לחכות ולראות לאן ישלחו אותנו. מאחר שמרבית העצורים היו פולנים, לא נשקפה לנו סכנה ספציפית כיהודים.
אימא שבה עמוסה עם שני תיקים כבדים, מלבד מר פוגט פגשה את אחיה הצעיר, שקפץ לראות מה קורה לבני משפחתו, הם נפגשו אצל דודתי בבית. הוא ומכריה ציידו אותה בבגדים, מזון, תרופות וממתקים. דודי ליווה אותה עד לשער המחנה. אימא חזרה נרגשת מאוד מהמפגש המפתיע עם אחיה האהוב אצל אחותה, שכן הם לא ידעו מה אירע לנו ולאן נעלמנו. הביקור אצל מר פוגט, היציאה אל העיר, החופשה הקצרה אל מחוץ לגדר מחנה המעצר רוממה את רוחנו. שמחנו על הממתקים, ועל כל הדברים החיוניים שהביאה לנו. היינו מאושרים עם המעט ששלחו לנו, לרגע נדמה היה לנו שהתעשרנו. להחליף בגדים הייתה הקלה משמעותית אחרי כמה שבועות.
מצבנו היה גרוע בהרבה ממצב מגורשי גרמניה, שזכו לעזרת מוסדות יהודיים ואנשים פרטיים. כל אחד מהם היה חופשי לצאת לדרכו. סביר היה להניח שנישלח מזרחה ואז נצא לחופשי, אלא שגם אזור זה נכבש על ידי הגרמנים, ולא יכולנו לנחש כיצד מתנהלים שם החיים ומה מצב היהודים. אימא סיפרה לנו על פגישתה עם מר פוגט, שממנה אפשר היה להסיק שסיכויינו להשתחרר קלושים. הפגישה האחרונה במפקדה הוכיחה לנו מעל לכל ספק, שאין לנו דרך חזרה.
כאשר גורשו היהודים ב-1938, משפחות יהודיות אירחו בבתיהם פליטים, ביניהם גם הורי. אם אחת וילדה התארחו בביתנו כמעט שנה עד שגילו בני משפחה בעיר לבוב, בדרום מזרח פולניה ואז עזבו. שנים רבות מאוחר יותר, פגשתי בקיבוץ נצר-סירני אדם שהתברר כבן דודה של אותה אישה

שהתארחה אצלנו ב-1938, בזמנו הוא ביקר בביתנו והכיר את הורי. זה האדם היחיד שפגשתי אחרי המלחמה, אשר הכיר את הורי.

25.5.2000

אימא קיבלה רשיון יציאה לעיר עוד פעמיים, בהזדמנות זו נפגשה שוב עם ידידנו, מר פוגט, בניסיון לקבל רשות להיכנס לביתנו ולהוציא ממנו מעט חפצים חיוניים. ניסיון זה נכשל אף הוא, הגסטאפו סירב להיענות לפנייה זו ובכך נסתם הגולל, את ביתנו לא זכינו לראות עוד לעולם.
על אף שהיינו מודעים לכך שאנו רוקמים אשליות שווא וידענו עד כמה קלושים סיכויינו, חיכינו לאימא בציפייה דרוכה, שמא יקרה הבלתי יאומן. בשובה לא הייתה אמי אשת בשורות, הממתקים והחפצים שהביאה עמה מהעיר לא רוממו את רוחנו, היינו מדוכדכים ועצובים.
השעמום ליווה אותנו כצל לאורך הימים, לא הצטרפנו למשחקי הילדים הפולנים, הקרקס סביב הגרמניזציה של הפולנים סיפק קצת בידור. הקשבנו לשיחות ולוויכוחים שהתנהלו בין אנשים, כמו גם להסברים שנתנו להם הגרמנים. התרשמתי שהגרמנים נהנים מהמצב שאליו נקלעו האנשים, מהמאמצים הנואשים שעשו חלקם על מנת להוכיח את השתייכותם לגזע הגרמני. קשיים מסוימים עמדו בפני אלה ששמות משפחתם היו פולנים מובהקים ואילו נשותיהן טענו שהן ממוצא גרמני.
הגרמנים נהנו מהפירוד שזרעו בין הפולנים, מן העלבון הצורב והבגידה שחשו כלפי אחיהם עד אתמול. חיי השגרה במחנה התקיימו בחוסר ודאות, מזוננו אמנם השתפר בזכות המצרכים שהביאה אימא ועתה עמדו לרשותנו גם כלי רחצה. על מקלחת חמה אפשר היה רק לחלום, בברזים בחוץ זרמו מים קרים בלבד, מזג האוויר היה נוח ואפשר היה להתרחץ לפחות באופן שטחי. להורינו היה זמן למכביר להרהר בעבר שהלך ונעלם לנגד עינינו, וצריך היה לחשוב כיצד מתמודדים עם המציאות החדשה, כאשר נישלח לאי שם במזרח פולניה. עול כבד רבץ על כתפי הורי. מעניינת העובדה שאנחנו הילדים הסתגלנו לחיי המחנה במהירות יחסית, כמובן מחוסר ברירה. הניתוק הפתאומי מהבית היה אמנם טראומטי, אך נדמה לי שגילנו הצעיר הקל עלינו את התמודדות עם קשיי המחנה ועם השינויים הבלתי נתפסים שנחתו עלינו. מעל לכל, חסות הורינו העניקה לנו ביטחון ונטעה בנו תחושה שהם יידעו להתגבר על הקשיים. מניסיוני, לילדים ולאנשים צעירים יש כושר הסתגלות למצבים קשים ונואשים, אין הם מודעים לסכנות במידה שהמבוגרים מודעים לה. אין לי ספק, שבמחנה המעצר, כשהימים נמשכו כאורך הגלות והלילות היו חסרי שינה ומנוח, התלבטו הורי והתייסרו קשות, אחריות כבדה רבצה עליהם ודאגה לגורלם ולגורל בניהם.
סיבות כבדות משקל ושאלות קשות שאין עליהן מענה הטרידו אותם, אנו הילדים לא ידענו זאת, אבל הבנו זאת ככל שחלף הזמן. קשה היה לחיות עם אובדן הבית והפקעתנו מכל מה שהיה ברשותנו. בנוסף לכך, אבדו לאבא כתבי היד שלו, עשרות מחברות שנותרו מיותמות על שולחן עבודתו שסופן בוודאי יהיה בפח אשפה. כשפגשה אימא את מר פוגט ביקשה ממנו לבחון אפשרות להציל את כתבי ידו, אך הדבר לא עלה בידה.
התנאים הסניטרים במחנה נותרו בעינם, היציאה לשירותים הייתה תענוג מפוקפק, אבל צורך טבעי שלא ניתן לעוצרו, נאלצנו לכבוש את הבושה וההשפלה. היו אנשים שהצטיידו בעיר בקערות והתרחצו במים קרים בצריף. על פרטיותם הגנו בני משפחותיהם בעזרת מגבות או סדינים. אלה היו התנאים ומי שרצה לשמור על ניקיון גופו עשה זאת בדרכו הוא, בחוץ או בפנים.
מתוך כורח הסתגלנו למצוא פתרונות חלופיים שבאמצעותם יכולנו לשפר את תנאי חיינו הדלים עד כמה שניתן.
העתיד עמד לזמן לנו מבחנים קשים עוד יותר, אם כי באותם ימים בשלהי 1939, ידענו שיום יבוא ונישלח מזרחה ואז נצא לחופשי, מנושלים כמו פליטי 1938, אבל לפחות חופשיים ללכת.
במחנה המעצר נזכרתי בפרסה שאכזבה ונזכרתי בקללת אותה אם שביקשנו ממנה להחזיר את האופניים. קללתה נתקיימה במלואה. הורי לא ידעו היכן רוב בני משפחתם, מלבד אחיה הצעיר של אימי שאותו פגשה בעיר, אצל אחותה ביום חופשתה הראשון ממחנה המעצר. אחות אחת עזבה לוורשה וכתובתה הייתה ידועה לאחיה, לכן תכננו הורי להגיע לוורשה מיד לאחר שנשתחרר.
מדי פעם נוספו למחנה עצורים חדשים ובמקביל התחדשה הפעילות סביב לגרמניזציה של המועמדים החדשים.
אחרי שהייה של שבועות אחדים במחנה, נדמה היה שניתקע כאן לעד. ואז הגיע היום שבו התחזקה השמועה שעומדים לשלוח אותנו מזרחה. השמועה התאמתה כעבור יום או יומיים, הורו לנו לארוז את מעט החפצים שקיבצנו ולהתכונן ליום המחרת. הסיעו אותנו במשאיות לתחנת רכבת עורפית שבה עמדו קרונות משא סגורים המתאימים להובלת סחורות. הגרמנים החליטו שקרונות משא טובים גם לבני אדם. קרונות נוסעים נועדו רק למי שרכש כרטיסים, אנחנו נאלצנו להסתפק בקרונות משא.

אינני זוכר כמעט דבר משלב העזיבה ומנסיעתנו לתחנת הרכבת. אני זוכר שלא דחסו את האנשים בקרונות והיה לכולם מקום לשבת. כשנעלו את דלתות הקרונות השתררה בם אפלה, כידוע בקרונות משא אין חלונות, רק פתחי חירום ובתוכם חריצים לאוורור, שדרכם ניתן היה להציץ החוצה. בנסיעה מהירה קשה היה לזהות את שמות הישובים שעל פניהם חלפנו. נסענו כמעט ללא הפסקות, בדרך לא חילקו לנו מים ומזון. איש גם לא רצה לאכול, כולם מלבד הילדים הקטנים ישבו בדומיה מוחלטת, אפשר היה לחוש במתח שבו היו שרויים האנשים. במשך היום חדר אור היום דרך החריצים, לקראת ערב ירדה עלינו עלטה מוחלטת. למזלנו, כולנו הצטיידנו בבגדים חמים, והרוח קרה שחדרה לקרון לא פגעה בנו.
כעבור שעות אחדות עצרה הרכבת, קולות בגרמנית נשמעו בחוץ, מדבריהם אפשר היה להסיק שהגענו לתחנה הסופית. אנשים ניסו לזהות דרך החריצים את המקום, אך הפנסים שהאירו את הסביבה באור קלוש לא חשפו את שם המקום שאליו הגענו. המעט שניתן היה לזהות, הצביע על כך שאנו נמצאים בסביבת ישוב קטן. רבים היו מוטרדים כי לא היה ברור היכן רצו לשכן אלפי אנשים בשעת לילה מאוחרת.
לעומת יציאתנו שאותה כמעט ואינני זוכר, אני מיטיב לזכור את בואנו לעיירה, בשם "אוסטרוויץ קיילצקי", שם נפתחו דלתות הקרונות והגרמנים ציוו עלינו לצאת. שמענו את המילה: "ראוס!" לאחר ישיבה ושכיבה ממושכת התקשו המבוגרים לקום ולחלץ את עצמותיהם, בכל זאת התרוקנו הקרונות במהירות, הסקרנות דרבנה את כולם.
במרחק מה הבחנתי בתחנת הרכבת במבנה קטן המתאים לישוב קטן, בקירבתו, על מבנה אחר התנוסס שם העיירה "קיילצה", השוכנת ליד עיר גדולה יותר המוכרת לרבים בשם "לובלין", מזרחית לוורשה.
הגרמנים הודיעו לנו שאנו חופשיים ללכת וסימנו לנו את הדרך ליציאה. מאות אנשים עמדו המומים ואובדי עצות, לא יודעים לאן יפנו ולמי בשעת לילה מאוחרת זו. מאידך ברור היה לכולם, שאין מה לעשות בתחנה העלובה שאפילו חדר המתנה קטן לא היה בה. צריך היה לצאת מתחום התחנה לכיוון העיירה שאורותיה נראו במרחק, איש איש לדרכו.
מלבד מספר חיילים גרמנים לא נראתה נפש חיה בתחנה, אט אט החלו האנשים לנוע ואנחנו ביניהם. מחוץ לתחנה עמדה קבוצת מקומיים, לא ידענו מה הביאם לכאן באישון לילה, אולי מתוך סקרנות נעצרו כשהבחינו בזרם היוצאים הרבים, או שמע נודע להם על בואה של רכבת המגורשים. כשקרבנו בסופו של דבר לרחבת התחנה, הבחינה אימא בין העומדים בחוץ, בכמה דמויות שנראו לה כיהודים. התקרבנו אליהם ואכן היא צדקה, אחדים מהם היו יהודים. כשהתקרבנו אליהם אמרו לנו שהם זיהו אותנו כיהודים, על אף שלא אבא ולא אחי דמו ליהודים, אימא במקצת, אני לעומת זאת הסגרתי את יהודותי מיד. אחד היהודים פסע מספר צעדים לקראתנו ושאל בלחש אם יהודים אנחנו. חיש מהר נודע לנו, שהקהילה היהודית קיבלה מידע מוקדם על בוא הרכבת ועל הימצאותן של מספר משפחות יהודיות בין המגורשים.

26.5.2000

תפקיד הממתינים היה לאתר יהודים ולהביאם לאירוח אצל משפחות יהודיות, שהביעו רצון לקלוט אותם בביתן למספר ימים. הגברים שהמתינו לנו היו בלבוש שונה מזה שראינו בכפר היהודי שבו שהינו יומיים בדרכנו מזרחה סמוך לפרוץ המלחמה, לבושם היה לבוש איכרים רוסיים וכובעיהם כשל קוזאקים, לרגליהם מגפי עור שחורים, מעיל עליון מרופד, שכיסה חלק מגופם באורך "בטל דרס".
לא שמעתי מה היה נושא שיחתם עם אימא שעה שליוו אותנו בדרכנו אל העיירה. כעבור חצי שעה נראו בתיה הראשונים של העיירה, נכנסנו לסמטה צרה וחשוכה בדרך עפר בוצית שהזכירה כפר. פנסים לא היו בסביבה, הבתים חד קומתיים, מחלונות בודדים בצבץ אור קלוש. הכיכר הייתה שרויה בעלטה, רק בצמתים נראו פנסי גז בודדים, והאור שדלק בבתים, האיר מעט את השביל בקירבתם. לאחר דקות אחדות עצרו המלווים שלנו ליד אחד הבתים ונקשו על הדלת. את הדלת פתחה אישה מבוגרת וחיוך קל על פניה. היא סקרה אותנו בסקרנות והזמינה אותנו באדיבות להיכנס. חדר מדרגות צר, מואר בפנס גז נתגלה לפנינו, התבקשנו לעלות לקומה השנייה. המארחת הפנתה אותנו לחדר שבו עמד שולחן ערוך לארוחה וממנו לחדר אחר עם שתי מיטות מוצעות לשינה, ארון בגדים קטן וכמה כיסאות. היינו נבוכים ונרגשים מקבלת הפנים החמה, נעמדנו מופתעים בחדר ומעט החבילות בידינו. האישה שמה לב למבוכתנו והזמינה את הורי להניח את חפצינו במקום, הציעה לנו לרחוץ את ידינו והזמינה אותנו להצטרף אליהם לארוחה. רק אז שמנו לב שבחדר עמדה שידה ועליה קערת רחצה וכד גדול מלא במים, סבון, כוסות ומגבות. הורי הודו למארחת החביבה והבטיחו שמיד לאחר שנתרענן נצטרף אליהם.
בשעת נסיעתנו לא חלמנו על האפשרות להתארח אצל משפחה ולזכות לקבלת פנים כה חמה. הרבה יותר מציאותי היה להניח שאת הלילה נבלה בחוץ.

בשבועות ששהינו במחנה מעצר, שכחנו כיצד נראית מיטה מוצעת, שולחן ערוך ומה טעמה של ארוחה חמה. האם זה סימן שנצליח לשקם במעט את עצמנו בתקופה הקרובה?
בהיסוס מה נכנסנו לחדר האוכל, כפליטים, לא עוד כמארחים השמחים לתת ולעזור, אלא כנזקקים, חסרי גג. תחושה מכאיבה שקשה מאוד להשלים עמה ליוותה אותנו שעה שהתיישבנו ליד השולחן. ראיתי בסבל הורי, אימי התקשתה לעצור את דמעותיה ופני אבא חתומים.
בעלה של הגברת המארחת נכנס לברך אותנו, אינני זוכר אותם או את שמותיהם, אבל אני זוכר שחבש כיפה שחורה לראשו. בני הזוג היו מסורתיים, לא חרדים כמו אלה שהכרנו בזמנו בכפר היהודי.
תחילה הציעו לנו שתייה חמה, שנזקקנו לה מאוד אחרי הנסיעה הארוכה. בהמשך בא מרק תפוחי אדמה חם, שהיה טעים למדי. היינו רעבים מאוד, מה גם שמזמן לא בא אל פינו אוכל חם. את יתר פרטי הארוחה אינני זוכר, מלבד שאכלתי בתיאבון עצום. אכלנו בדממה ואיש לא פצה את פיו, נראה שאף אחד לא ידע בדיוק מהו הרגע המתאים לפתוח בשיחה.
בסופו של דבר פנה המארח אל הורי ושאל מה קרה לנו, כמו כן התעניינו, אם יש לנו משפחה באזור זה ומה בדעתנו לעשות. העייפות השתלטה עלינו הבנים ומאחר ששיחה זו נועדה למבוגרים, פרשנו למנוחת הלילה. שנינו ישנו באותה מיטה, מיטת ברזל רחבה יחסית שאפשרה לנו שינה ומנוחה טובה, נרדמנו מיד, שוב ישנו במיטה והיינו מאושרים.
הורי התייעצו עם מארחינו ושמעו מפיהם על אפשרויות התחבורה הציבורית, בעיקר על הרכבות. הורי שאפו להגיע מהר ככל האפשר לוורשה, אל אחותה של אימא. הם הזמינו אותנו לשהות כמה ימים בביתם, עד שנתאושש מעט מתלאות השבועות האחרונים. הגישו לנו שפע של מזון לבל נסבול ממחסור ונתבייש לבקש תוספת, כמו כן דאגו לנו למיני חפצים חיוניים, כולל בגדים. בעלי הבית נהגו בנו ברגישות רבה וניסו להקל עלינו בכל דרך במחוות קטנות. הם גרו בגפם, ביתם לא היה מרווח במיוחד, החדרים קטנים ועמוסים ברהיטים. אני נזכר בחדר האוכל שבקושי אכלס שולחן לשישה.
הורי קיבלו את הזמנתם האדיבה של מארחינו וניצלו את זמנם לאיסוף מידע על לוח זמני יציאות הרכבת, למדו להכיר מעט את מפת ורשה ואת שמות רחובותיה, בפרט בסביבת הדירה של דודתי. הורי נעזרו גם בקהילה היהודית של "אוסטרוויץ קיילצקי", את התפקיד הזה השאיר אבא לאימא, שידעה לדבר פולנית טובה.
לנו הבנים, היה זמן למכביר לשוטט ברחובות העיירה, הסקרנות הוציאה אותנו לרחובות, שבהם לא נראו כלל חיילים גרמנים, אפשר היה לחשוב שהם לא הגיעו לכאן. תנועה רגילה של אנשים נראתה ברחובות, בכיכר עמדו עגלות רבות, לכאורה שלווה של שגרה, כאילו דבר לא אירע.
בית המשפחה המארחת שכן בכיכר, מרבית הבתים סביב היו בתי אבן בעלי קומה אחת או קומותיים. גגותיהם מכוסים ברעפי בזלת, חלקם ברעפים אדומים ואחרים בקש. בסמטאות נראו גם בתי עץ שהזכירו את הבתים בכפר היהודי. גם כאן הבתים היו נמוכים וניתן היה להציץ לתוכם אם חלונותיהם לא היו מוגפים. דייריהם לא היו עשירים, הקידמה לא מיהרה להגיע לכאן; תאורת גז דלילה בכיכר וגם בתוך הבתים. רק כיכר העיר הייתה מרוצפת עם שבילי הליכה מרוצפים.
רבים ממגורשי עיר הולדתי נראו מסתובבים עמוסי חבילות מקניות שערכו בחנויות הכפר שיכלו עדיין להציע מוצרים, בניגוד לפוזין. היכן הם בילו את הלילה לא ידענו, האוכלוסייה בעיירה הייתה מעורבת פולנים ויהודים. באיזו מידה טיפלה האוכלוסייה המקומית הנוצרית במאות הפליטים לא ידענו וגם לא שאלנו, היו לנו מספיק צרות משלנו. המשפחות היהודיות שנמנו עם המגורשים, כולן מצאו מקלט בבתי היהודים. אינני יודע אם היה להורי כסף, הם לא שוחחו על כך בנוכחותנו.
בינתיים נהנינו מכמה ימי חופשה, היינו חופשיים ללכת מתי ולאן שהתחשק לנו. גילינו את טעמו המתוק של החופש ללא גדרות וללא הגבלות תנועה, בלי צורך ברשיונות יציאה. לאחר כל התלאות שפקדו אותנו בשבועות האחרונים חשנו הקלה, על אף שנישלו אותנו בכוח ובכפייה ונשלחנו הרחק מביתנו, מנותקים מכל היקר לנו ומן הקרוב ללבנו. הגלו אותנו לאזור ששום פרט בו לא דמה לעולם שבו גדלנו, מצאנו את עצמנו בעולם שונה וזר במובנים כה רבים. היינו נערים צעירים, לנעורים יש כוח אדיר, כוח שמצמיח אופטימיות. ידענו והאמנו שהורינו ידאגו לנו ולא יאכזבו לעולם, והם היו לצדנו ואיתם חשנו מוגנים. הרגשת הביטחון בהם לא התערערה, על אף שלא עלה בידם למנוע את גירושנו מהבית. בימים אלה עדיין חשבנו שיש לנו עתיד, אם הורי היו שותפים להרגשה זו, אינני יודע.

27.5.2000

כעבור ימים אחדים עמדנו לצאת לוורשה. המטען הצנוע שלנו גדל במעט, בעיקר בבגדים חיוניים. נפרדנו לשלום, אסירי תודה, מהמארחים שלנו ובשעת אחר צהרים מאוחרת שבנו אל אותה תחנת

רכבת, שבה ירדנו ימים ספורים קודם לכן. נמסר לנו שאין עדיין לוח נסיעות סדיר, ומי שרוצה להשיג רכבת מוטב לו להמתין בתחנה. מאות גדשו את התחנה, רבים מבני עירי.
כאשר הגיעה לבסוף הרכבת, קרונותיה כבר היו עמוסים מאוד ורק מעטים ירדו בתחנה. באורח פלא איש לא נותר בתחנה, כולם נדחסו פנימה, גם אנחנו.
מנסיעה זו איני זוכר הרבה, רק שהתנהלה באיטיות מרגיזה, וכמעט לאורך כל הדרך נאלצנו לעמוד. תאורה קלושה האירה את הקרון המתפוצץ מצפיפות, ועם זאת שררה דומיה, איש לא פצה את פיו. מטרת כולם הייתה להגיע ליעד כלשהו, וזו הייתה הדרך היחידה על כן איש לא התלונן. בשעות הערב הגענו עייפים מהעמידה הממושכת לוורשה. מעולם לא ביקרנו בעיר זו. בצאתנו מהתחנה ההומה בבני אדם, נתקלנו לראשונה בהרס הרב שהותירו ההפצצות על העיר. שלדי בתים מפויחים עמדו ליד בתים שנותרו כמעט בלא פגע קיבלו את פני הבאים לעיר. ליד הבתים ההרוסים ברחוב נערמו הרי אבנים ושרידי רהיטים. תאורת הרחוב לא פעלה, בעצם יכולנו לראות את צלליות ההרס בלבד.
הורי קיבלו מהקהילה היהודית בעיירה, כתובת של משפחה שהשכירה חדרים, דירתם שכנה בקירבת תחנת הרכבת. היה זה פתרון נוח ערב בואנו לוורשה, עיר שלא התמצאנו בה. הצלחנו לאתר את המקום ולמזלנו נמצא חדר פנוי עבורנו. העייפות הכריעה את כולנו והלכנו מיד לישון.
למחרת ציפתה להורי משימה למצוא את המשפחה. מראה העיר לאור היום היה מדכא, חלקי רחובות שלמים נהרסו, בתים קרסו והפכו לתלי אבנים מרוסקות. שלדי בתים מפויחים וחרבים התרוממו לצדי הרחוב. עוברים ושבים רבים התרוצצו, חלקם בלבוש יהודי מסורתי וביניהם אנשים בלבוש המתאים לעונה, רובם כפי הנראה יהודים. הגענו לרובע היהודי, אנשים שוחחו בקולי קולות ביידיש ובפולנית, חלקם התגודדו בקבוצות וחלקם שוחחו תוך כדי הליכה, דבריהם היו מלווים בתנועות ידיים מהירות. רעש גלגלי העגלות הרבות, עגלות היד והחשמליות היה בלתי נסבל וליווה אותנו לאורך כל הדרך, במיוחד ברחובות המרכזיים של השכונה היהודית.
התרשמתי שאני נמצא בעיר המאוכלסת ביהודים בלבד. בעיר הולדתי לא הכרתי את המושג שכונה יהודית. במרכז העיר העתיקה אמנם היה ריכוז קטן של חנויות יהודיות, אבל לידן וביניהן היו גם הרבה עסקים בבעלות פולנית. ככל שאני יודע התגוררו יהודי פוזין בכל חלקי העיר, לא היה בה גטו יהודי.
באזור שבו גרנו שררה אווירת המולה בלתי פוסקת, צלצולים מתמידים של חשמליות שמסלול נסיעתן נחסם כל הזמן, קריאות רוכלים המציעים את מרכולתם, קבצנים עמדו לאורך הרחובות ופשטו ידיהם לכל אדם שעבר על פניהם, כל זה היה זר לנו, חשנו שאין זה מקום שמתאים לנו. בעינינו שכונה זו דמתה למרקחת רותחת, תוהו ובהו בהתגלמותו.
כשאני חוזר לתקופת שהותנו הקצרה בוורשה, ימי סוף נובמבר, הכל נראה לי קודר ואפור, גם השמים. ידעתי שהורי חושבים על עיר אחרת, הדומה במידה מסוימת לעיר הולדתי, עיר קרובה יותר לחלק המערבי של פולניה שלא סופחה לרייך הגרמני. שם העיר שעלה היה "קרקוב", העיר שהתגוררה בה אשת דודי, אחיה האהוב של אימי, שהייתה ילידת קרקוב והוריה התגוררו בה.
התגעגעתי לעיר הולדתי, לסביבה השקטה והמוריקה, לביתנו הנאה, חלמתי על הימים יפים שהלכו והתרחקו ונראו כבר אז כחלום דמיוני שהלך ונגוז. המציאות הנוכחית הכבידה מאוד על כולנו, כאן יותר מתמיד חשנו באובדן ביתנו ובחסרונו של מרקם חיינו.
לאחר זמן מה איתרנו את כתובתה של דודתי והמפגש היה מרגש ומלווה בהרבה דמעות. דירתם בת שני החדרים הייתה מרוהטת בדלות, לא היה בה מקום לשכן גם אותנו. דודה מניה הייתה חולנית והתקשתה ללכת. בנה הבוגר החליט לעבור לברית המועצות, בעלה ובתה שרק סיימה את התיכון נותרו יחד. את מרבית רכושם הם הותירו מאחוריהם, הייתה להם חנות ודירה מרווחת במרכז. הם יצאו לוורשה בסמוך למלחמה ולא הספיקו להעביר את רכושם.
טוב היה לפגוש בני משפחה, שמחנו לשמוע שאחיה של אימא מתגורר גם הוא בקרקוב. שוב לא היינו בין זרים, עובדה שהקלה מעט על הורי על אף שנסיבות המפגש המשפחתי לא היו משמחות. בינתיים נפוצו שמועות מדאיגות, שעומדים להטיל על היהודים מגבלות תנועה, וכמו כן יחויבו לענוד סרט לבן עם מגן דויד כחול במרכזו, כך שניתן יהיה לזהות יהודים ממרחק. שמענו על מאסרים ועל גירוש יהודים מבתיהם ועל החרמת עסקים, על הטרדות יהודים ברחובות העיר וברכבות. בשורות אלה לא בישרו טובות. רבים ישבו על מזוודות והתכוננו לעבור ממקום למקום, השאלה שרבים שאלו את עצמם וגם אנחנו, האם נספיק לצאת מוורשה. דודי עדיין לא הגיע, מה גם שלא ידענו אם יש לנו מקום לגור בקרקוב.
היינו תקועים בחוסר מעש בוורשה, מלימודים יכולנו לשכוח, ליהודים לא הרשו ללמוד, לא היו ספרי קריאה, ובאין ברירה יצאנו לרחוב לשאוף מעט אוויר. אבא לא יצא כלל החוצה, הוא ישב שקוע במחשבותיו והתלבט. מה כבר אפשר היה לתכנן באותם ימים במצב של חוסר וודאות.
לאימא נותרה הדאגה להשיג מזון, משימה לא קלה בימי מחסור הולך וגובר במצרכי מזון בסיסיים. מלבד שתייה חמה, לא הייתה כל אפשרות להכין אוכל חם במקום שבו גרנו.
הצטרפתי לאימא כדי לעזור לה לשאת את תיק הקניות. גם משפחתה של אימא הייתה במצוקה כלכלית, על אף שהספיקו לקחת מעט דברי ערך, שעתה סייעו במימון קיומם. הם השתדלו לעזור

לנו ומדי פעם אימא לקחה מהם אוכל מבושל לחדר שלנו. המציאות הכבידה מאוד על המבוגרים, על כתפיהם רבצה האחריות לגורל ילדיהם, כולם חשו שאין הם אדונים לחייהם.
ורשה התמלאה בפליטים שברחו מהגרמנים ממערב ומהרוסים במזרח, רובם חסרי אמצעים. יהודי ורשה לא היו מסוגלים להושיט עזרה בהיקף כה גדול. גם הם נפגעו מהכיבוש, רבים נושלו מרכושם. היהודים היו בצרות וכל הסימנים העידו על כך שהגרמנים מתכוונים לפגוע באופן שיטתי בקהילה היהודית. מצרכי מזון חיוניים סופקו בצמצום ורק באמצעות כרטיסי מזון, היהודים קיבלו פחות מהפולנים. השוק השחור פרח והמחירים הרקיעו שחקים. כיצד להסתדר עם סל מזון מצומק, זו הייתה הבעיה של הורי.
חיכינו לדודי, קיווינו שבעזרתו נוכל להימלט מעיר זו האוכלת את יושביה. ההמתנה הייתה מורטת עצבים, לא ניתן היה ליצור קשר עם דודי, או להפך. טלפונים אין, דואר אין, רק גזרות יש, ואלה מתחדשות מדי יום. חובת נשיאת המגן דויד נכנסה לתוקף, כל יהודי היה עתה למטרה מסומנת ונוחה לכל אנטישמי.
כפי שתיארתי ורשה הפכה לעיר נכאים מעיקה ומלחיצה, סמל לסבל ולעוני, רחובות העיר דמו לראי שבו משתקף כל הרוע. עיר שהלך ונעלם בה החיוך מפני העוברים והשבים ופינה את מקומו למבטים חשדניים ומפוחדים. בכל פעם שנראה חייל גרמני או איש במדים התרוקן הרחוב בסביבתו.
התחלתי לקלוט בדרך הקשה שהעולם איננו מושלם, ששום דבר אינו קבוע בעולמנו ומי ששולט קובע את גורל האחרים. עד למלחמה האמנתי שהורי הם שקבעו עבורי, עתה הבנתי שגורלנו נתון בידי הגרמנים.
דודי חזר לוורשה ובישר לנו, שנוכל לגור זמנית אצל הורי אישתו. האמנו, או נכון יותר רצינו להאמין שבקרקוב נוכל להתחיל מחדש.

קרקוב, גטו קרקוב

28.5.2000

בעיני הורי הייתה לעיר קרקוב תדמית של עיר מערב אירופית, שונה מזו של ורשה הרותחת, בעלת האופי המזרח אירופי. משום מה חשבו הורי, אולי בהשפעת אחיה של אימי, שהאווירה בקרקוב נינוחה יותר. שהנוכחות הגרמנית אינה יוצרת את אותם מתחים ולחצים על היהודים, כמו בוורשה. לא היו בקרקוב פליטים רבים והקהילה היהודית הייתה הרבה יותר קטנה. כמובן שהורי העדיפו את קרקוב, מה גם שהם קיוו, שבעיר זו אולי נצליח להתאקלם. התכוננו לנסיעה, בידיעה שניאלץ להסוות את זהותנו ברכבת. לפני שובו של דודי לקרקוב, הזהיר אותנו שלא לענוד את הסרט עם המגן דויד, כיוון שהגרמנים מורידים את היהודים מהרכבות בכל מקום שנראה להם, הוא עצמו נסע כפולני.
אינני זוכר כיצד הגענו לתחנת הרכבת. לעומת זאת, אני זוכר בבהירות שכאשר יצאנו, הדריכו אותי הורי לכסות את פני בעזרת צעיף צמר בנוסף לכובע. הייתי היחיד בעל מראה יהודי במשפחה שעלול היה להסגיר אותנו. כולנו היינו שרויים במתח רב, לבל יעצרו אותנו ברציף או ברכבת לבדיקת תעודות. מרבית הקרונות היו מלאים עד אפס מקום, לאחר שעברנו כמעט את כל הקרונות מצאו הורי שני מקומות ישיבה ליד החלון. לנו הילדים נותר מקום על הרצפה ליד אימא ואבא. הקרון שלנו היה מחולק לתאים והיה בכך יתרון עבורנו משום שיכולתי להתמקם אחרון מתחת החלון, לידי ישב אחי ובהמשך עד לכניסה ישבו ילדים נוספים.
החשכה ירדה כבר מזמן ובתא שלנו דלק פנס, לאורו הקלוש בקושי ניתן היה לזהות את פני האנשים שהתכרבלו היטב במעיליהם מחמת הקור. פני כוסו כמעט לגמרי בצעיף כמתגונן בפני הקור, דבר שמנע כל חשד. לראשונה בחיי הייתי מפוחד וחרד. לשווא ניסיתי לנמנם, עצמתי את עיני, הנחתי את ראשי על ברכי אימי, האפשרות הטובה ביותר להסתיר את פני ולהעמיד פני ישן. כל הנוסעים בקרון היו פולנים, לא ברור אם חשדו בנו. החלטנו בינינו שבמקרה הצורך רק אימא תדבר.
מהמסדרון נשמעה לפתע קריאה מאיימת בגרמנית "זינד היר יודן?", "האם יש כאן יהודים?" קריאה מפחידה שחזרה על עצמה פעם אחר פעם, קולות הגרמנים הלכו וגברו ככל שהתקרבו אל תאנו. ליבי פעם בעוצמה רבה, למזלי הסתיר הצעיף את התרגשותי, הפחד חדר לעצמותיי, ידעתי שהמראה היהודי שלי מסכן את כל משפחתי. הם הופיעו, שני אנשי אס.אס. צעירים נעמדו בפתח התא והביטו בשחצנות ביושבים, כשהם חוזרים ושואלים, אם יש כאן יהודים. כולם ישבו בפנים אטומות, איש לא הגיב. הגרמנים עמדו עוד שניות אחדות בפתח והמשיכו בדרכם אל יתר הקרונות. קריאותיהם המשיכו להדהד באוזנינו, כעבור מספר דקות שהיו נצחיות, השתרר שקט. הם לא שבו אלינו, אך את זאת לא יכולנו לדעת, כל הדרך ישבתי מתוח ודרוך כמו קפיץ. שתקנו לאורך כל הנסיעה, לא החלפנו מילה בינינו ולשמחתנו איש מהנוסעים לא ניסה לגרור אותנו

לשיחה. הלילה עשה את שלו, כולם היו עייפים והשתדלו לישון. אנחנו לעומתם, לא הצלחנו לישון אך נראינו ישנים. רק לאחר שעזבנו את תחנת הרכבת בקרקוב רווח לנו ואז שברנו את שתיקתנו.

את הנסיעה מוורשה לא אשכח לעולם. קריאת אנשי האס. אס. "זינד היר יודן" מהדהדת עד היום בראשי. במהלך אותה נסיעה הפניתי את ראשי לדופן החלון שמא יתגלה חלילה אפי היהודי על ידי אחד הנוסעים שישב בקירבתי. לראשונה חשתי את אימת הפחד, פחד שלא חדל לרדוף אותי.

לא נתתי אמון בפולנים, חששתי שאחד הנוסעים יסגיר אותנו. שמחנו מאוד למצוא תא שבו ישבו נוסעים שכנראה לא היו מעוניינים לשבת ליד החלון. כך התאפשר לנו לתפוס שני מושבים ליד החלון כשאנו יושבים בין ההורים, מבלי לעורר תשומת לב. תוכנית ההסוואה פעלה, אך אני הייתי מבוהל לגמרי. נסענו כביכול כפולנים, בפועל היינו יהודים, שעל פי התקנות הגרמניות, מחויבים לענוד סרט עם מגן דויד. מבחינת הגרמנים הייתה זו עבירה, ומי יודע מה היו מעוללים לנו אנשי הגסטאפו אילו דרשו לראות את תעודותינו והיו מגלים את זהותנו.

הורי לקחו בחשבון שנסיעה תחת זהות פולנית מהווה סיכון, לא היה בידיהם כל מוצא סביר אחר להגיע לקרקוב, המרוחקת רק כמה שעות נסיעה ברכבת. ההימור הצליח, אילו דחינו את הנסיעה, ספק רב אם לאור מגבלות התנועה החמורות שחלו על היהודים, היינו מצליחים להצטרף אל דודי בקרקוב.

לדודי הייתה נשמה הרפתקנית, הוא החליט שלא יענוד לעולם את הסרט, הוא ינוע באופן חופשי תחת זהות פולנית, ושינה את שמו בתעודת הזהות מ"רייך" ל"רס". הוא לא קלט ששינוי השם בלבד אינו מקנה לו תעודת ביטוח. הגרמנים למדו מהר מאוד כיצד לגלות יהודים ששינו את זהותם, לא מעט בעזרת הפולנים, שפיתחו חוש מיוחד לזהות יהודים ולמסרם לידי הגרמנים. שנים אחדות הצליח דודי לחמוק מידיהם הארוכות של הגרמנים, ונסע בכל רחבי פולניה לצורך עסקיו. הוא עסק בהברחת סחורות שנעלמו מהמדפים ומשום כך היו מבוקשים מאוד. עיסוק זה היה כרוך בסיכון רב, לא רק משום יהודותו, אלא גם משום שהמשטרה רדפה וחיפשה את המבריחים. חיפושים נערכו ברכבות, בתחנות הרכבת וגם בבתים. חיפושים בדירות של יהודים היו חביבים מאוד על אנשי הגסטאפו והיוו הזדמנות נאותה לגלות סחורות מוברחות. הם ידעו שיהודים מצויים בין המבריחים, לכן רבים חיו בצל איום החיפושים והמאסר.

לקרקוב הגענו בשעת בוקר מוקדמת, לילה שלם ארכה הנסיעה. בכל תחנה עצרה הרכבת ונדמה היה שלעולם לא נגיע ליעדנו. חששנו ששני אנשי הגסטאפו או אחרים במקומם ישובו למלאכתם הבזויה לחפש יהודים. השעות זחלו באיטיות מרגיזה, המתח הבלתי פוסק לא נתן לנו מנוח.

ימים קשים פקדו אותנו ; בחודשים האחרונים גורשנו ונעצרנו, אך עדיין לא חשנו באיום פיזי שחל עלינו כיהודים, לעומת זאת בתקופה הקצרה בוורשה ובפרט באותה נסיעה מורטת עצבים לקרקוב, חשנו מאוימים ונרדפים.

30.5.2000

כאשר קרבנו לקרקוב חשנו הקלה רבה, חלפנו על פני פנסים רבים שהאירו את רשת מסילות הברזל בפאתי תחנת הרכבת. הנוסעים החלו לרכז את חפציהם וכאשר עצרה הרכבת ברציף זרמו ההמונים החוצה. הגענו בשעת בוקר מוקדמת, השחר עדיין לא הפציע, משמר חיילים הסתובב אך לא הטריד איש מהנוסעים.

העייפות והמתח פגו, כשהבחנו בדודי, אחיה של אימא התחבקנו והתנשקנו בשמחה נרגשת, הוריה של אשת דודי גרו לא רחוק מתחנת הרכבת ולשם עשינו את דרכנו במרץ, סיוט הנסיעה עבר בשלום. מארחינו עדיין ישנו בבואנו אל ביתם, אשת דודי המתינה לנו עם שתייה חמה וכריכים.

היינו כחולמים, התיישבנו בנחת במטבח, צמאים, רעבים ועייפים מאוד. יותר מכל רצינו לישון והפעם לאחר שבועות ארוכים של טלטלה ואי נוחות, המתינו לנו ארבע מיטות. מיטה לכל אחד מאיתנו, תוך שניות שקענו בשינה עמוקה עד לשעות הצהרים.

בצהרים התעוררנו למציאות חדשה, קיווינו שיתאפשר לנו בקרקוב להשיב מעט ממה שאבד לנו. חשבנו שכאן במערב פולין, בקירבת גבול הרייך, יוכלו יהודים לקיים אורח חיים סביל יותר. אינני יודע מניין נולדו תקוות אלה, אולי כתוצאה מבואנו לבית חדש ששכן בסביבה מתפתחת.

מרבית התושבים היו פולנים, הורי דודתי היו כמעט היהודים היחידים שהתגוררו כאן. חדרי דירתם היו שטופים באור יום וקירותיהם נצבעו בצבע קרם בהיר. משום מה, שינוי המקום, האור הרב שחדר מבחוץ, עוררו אצלי אופטימיות זהירה. בוורשה היינו תקועים בלב הגטו האפור שדמה לסיר לחץ גועש הכולא בתוכו מאות אלפים חסרי ישע.

היו אלה רשמים ראשונים בלבד, מה שהשפיע עלי יותר מכל, הייתה העובדה שלא גרנו בתוך גטו. היינו חופשיים לנוע בכל העיר ואפשר היה להאמין שהעולם עדיין פתוח בפנינו. גרנו ברחוב שקט מאוד, כלי רכב ועגלות כמעט לא פקדו אותו וילדים יכלו לשחק בלא חשש. בתי המגורים בסביבה הקרובה היו ברובם חדשים, גינות מטופחות, כל אלה השרו עלינו תחושת חופש שכמעט אבדה. אינני בטוח, אבל נדמה לי שהתקנה לענוד סרט עם מגן דויד עדיין לא הופעלה בקרקוב.

יצאנו לעיר, וככל הזכור לי לא ענדנו סרט. בימים הראשונים שוטטנו בעיר, בבית הספר למדנו הרבה על קרקוב בשיעורי ההיסטוריה, ורציתי להכיר גם חלק מהבניינים ההיסטוריים, שהוזכרו בספרי הלימוד. בהרבה מאוד מובנים דמתה קרקוב לעיר הולדתי, בעיקר סגנון הבנייה. שדרות רחבות ידיים, עצי קסטניות ענקיים שהזכירו לי ימים טובים יותר.
הגענו גם לאזור שאכלס בעיקר יהודים, הוא הרבה יותר קטן מהגטו הוורשאי. בקרקוב התגוררו הרבה פחות יהודים. התרשמתי שלא היה שם ממש גטו יהודי, אלא אזור שאפיין רוב יהודי. בתחומי העיר לא נראו בתים הרוסים ומפויחים כמו בוורשה, קרקוב לא הופצצה. המשטרה הפולנית במדיה המקוריים סיירה ברחובות העיר וכשראינו אנשי צבא גרמנים ואס.אס., השתדלנו לעקוף אותם.

הורי דודתי, בעלי הדירה, אנשים מבוגרים בגמלאות, קיבלו אותנו בסבר פנים יפות. כיום אני יכול להבין, שלא היה להם קל לוותר על שני חדרים ולהסתדר עם שתי משפחות נוספות בדירה בת שלושה חדרים. בחדר השני התגוררו דודי ודודתי. הבת הצעירה עברה להוריה.
מטבח אחד שירת שלוש עקרות בית והשירותים לשש נפשות נוספות. הצפיפות גרמה בדיעבד לאי הבנות ולמתח. בעלי הבית היו אנשים מבוגרים וחולניים שנזקקו לשקט שאותו קשה היה להבטיח בתנאים שנוצרו. הם ללא ספק היו ראויים להערכה רבה. הם לא הכירו אותנו, היינו זרים עבורם.

פרנסה היא אחת הבעיות הראשונות והקשות שעמה נאלצו הורי להתמודד כזרים. על הפרק עמדה השאלה, כיצד להשיג תלמידים לאבא, בעיקר ללימוד אנגלית. בתי הספר היהודיים לא נפתחו גם כאן והסיכויים לפתיחתם הלכו ופחתו מיום ליום. אבא באופן אישי נזקק לתעסוקה בדחיפות, הוא התקשה לשבת בחוסר מעש. מאמציו ליצור קשר עם הבנק בפוזין, ״פוזנר קרדיטפראיין״, שדרכו קיבל את תשלומי הפנסיה החודשיים לא עלו יפה. לא ניתן היה בשום אופן לבוא בדברים עם הבנק, שהמשיך לפעול גם אחרי כיבוש העיר. בשלב זה היינו תלויים בעזרתו של דודי, מצב שהכביד מאוד על אבא, שהיה רגיל לפרנס את משפחתו בכבוד כל חייו ואף עזר לאחרים, השפל שאליו הגענו פגע בעומק נפשו, הוא התקשה להשלים עם התלות באחיה של אימא, מה גם שדודי סיכן עצמו כמברית.

אינני זוכר כיצד, אבל אבא השיג תלמידים אחדים ובמרוצת הזמן בעקבותיהם באו עוד כמה. לפחות יכול היה אבא לעסוק שעות אחדות מדי יום במקצועו, אם כי הכנסתו מהשיעורים לא הספיקה לקיומנו, אבל כן צמצמה את תלותנו בדוד. היה זה עידוד חשוב עבורו, שהחזיר לו במידת מה את ביטחונו האישי.

בשלב הראשון ניסה אבא לתת לי ולאחי שיעורים, שהרי גם אנו נותקנו מלימודים והיינו חייבים למלא את זמננו הפנוי בתוכן. כעבור זמן מה הגיע אבי למסקנה שמוטב לנו ללמוד אצל מורה פרטי, ולא אצלו. עלינו ללמוד מקצועות נוספים ולא רק אנגלית וגרמנית. הורי האמינו שנלמד טוב יותר אצל מורה פרטי.

תנועת תלמידיו היומיומית של אבא הפריעה לא מעט למארחים ובעל הבית גם ביטא זאת. אווירה לא נוחה שררה על כל הצדדים, הם צדקו והורי היו חייבים לתת את דעתם למצב שנוצר. הצרה היא שלא היו פתרונות קלים ומהירים. הורי נקטו בכל האמצעים האפשריים כדי לצמצם את ההפרעות שנגרמו על ידי התלמידים. הם חדלו לצלצל בפעמון ובשעה היעודה המתין להם אחד מאיתנו ליד הדלת.

בחודשים הראשונים של שנת 1940, נוכחות הגרמנים לא הכבידה עלינו במיוחד. מלבד הגיחות אל העיר, לקח אותנו דודי ביחד עם גיסתו הצעירה בחשמלית לטיולים בסביבה ומדי פעם גם ישבנו על שפת נחל קטן, שם נפשו רבים בימי ראשון עם ילדיהם. אפשר היה להיכנס לנחל, מימיו לא היו עמוקים. אהבנו טיולים אלה בקיץ, הם היו מקור השמחה היחיד שלנו באותה תקופה. לגיסתו הצעירה היה חבר פולני והוא היה מצטרף אלינו לעיתים קרובות. בתקופה זו כבר חויבו יהודי קרקוב לענוד את הסרט, אלא שלטיולים יצאנו בלעדיו, למזלנו, לא נערכה כל ביקורת בחשמליות. דודי לא ידע פחד, אבל הורי דאגו, נוכחות החבר הפולני הפיגה במעט את חששם. אני לא מציין את שמות האנשים, כי אינני זוכר אותם ואין לי עניין להמציא שמות. כמובן את שמו של דודי ציינתי כבר, ״יוזק״, הוא התחזה לפולני. החבר הפולני נראה סלאבי טיפוסי, איש שקט, מנומס ורציני. חברתו הייתה בשנות העשרים שלה,בחורה עליזה שאהבה להתבדח. שיערה שחור, פניה יפהפיים, בעלי קווים מעט מונגוליים, היא הייתה מיוחדת ותמירה, שמתי לב שאנשים נהגו להתבונן בה ארוכות. הייתי נער צעיר ולא הבנתי מה סוד קסמה, המושך מבטים כה רבים. שמעתי לא פעם את דודי מעיר לה שהיא מעוררת יותר מדי תשומת לב, היא ידעה זאת וללא ספק גם נהנתה מכך. היא לא השיבה להערותיו, רק חייכה בשובבות.

לעומתה, אחותה, הנשואה לדודי, ככל שאני זכרתי אותה עוד מלפני המלחמה, הייתה רגזנית ולא חביבה. לא היה שלום בית בינה ובין דודי. כאן בקרקוב לא יכלו עוד להסתיר את יחסיהם המתוחים ואין ספק שהוריה סבלו מאוד מהדיסהרמוניה ששררה בין שניהם.

הורי חשו אי נוחות רבה נוכח המצב העדין, במיוחד כלפי המארחים שלנו. אפשר שראו בנו את הגורם ליחסים המעורערים בין שני בני הזוג. ייתכן ודודתי לא ראתה בעין יפה את העזרה הכספית שהושיט לנו דודי. מתח רב נוצר, כשדודי החל לאכסן בדירה סחורות מוברחות, גם

מתחת למזרונים בחדר שלנו. אילו נעשה חיפוש על ידי המשטרה בוודאי היו מגלים את הסחורה מיד.
אבא התקומם כנגד דודי ולא רצה בשום אופן לשתף עמו פעולה. אימא הייתה במצב מאוד לא נעים, משום שאחיה תמך בנו. את כספו הרוויח הדוד מהברחות, ימים ולילות הוא נסע בענייני עסקיו המסוכנים. כולם ידעו זאת. לא פעם בילינו את הלילה אצל משפחות אחרות מחמת שמועות עקשניות, שהמשטרה עומדת לפשוט על האזור שבו גרנו.
גם אנו הילדים פחדנו, בליבי תמכתי באבא ובחוסר רצון יצאתי למסעות הליליים ללון אצל אנשים זרים. הם עשו לנו טובה גדולה שנתנו לנו מקלט על הרצפה. לא היה בכך כל היגיון, משום שהגרמנים היו חושפים את זהות דיירי הדירה. אי לכך לא נותרה להורי כל ברירה, נאלצנו לעבור משם, כי אבא לא היה מסוגל להתמודד עם החשש המתמיד מפני חיפוש משטרתי והסכנה שנשקפה לכל המשפחה.
בינתיים, התחלנו שנינו, ללמוד אצל מורה קפדנית ביותר ששמה היה גברת טננבאום. המורה הייתה רווקה, שיערה אסוף בקפדנות לאחור ומחובר לקוקו, לבושה תמיד בשחורים. מה שעוד אפיין את לבושה היו חולצות בעלות צווארון גבוה. היא מעולם לא חייכה ודיברה אלינו בקול מצווה מגבוה. פניה דמו למסכה, קשה לומר שמורה כזאת יכולה להתחבב על תלמידיה ולעודד אותם להשקיע בלימודים. למדנו אצלה כמה חודשים, ולאחר שמצאו הורי דירה צנועה ברובע מרוחק הפסקנו את הלימודים. הדבר היחיד שנהנינו ממנו, הייתה הדרך אליה ובחזרה. המורה גרה בשכונה מפוארת, בדרכנו אליה חלפנו על פני שדרה יפהפייה ומטופחת שנעים היה להתהלך בה. לצדי השדרה בתים מהמאה הקודמת, כל בניין וסגנונו הייחודי, בתים שכמותם זכרנו מעיר הולדתנו.
לאחר המלחמה כתבתי לקהילה היהודית בפוזין ושאלתי אותם, מה ידוע להם על גורל משפחתה של אימי. הם ידעו לספר לי שדודתי מקרקוב ניצלה ועדיין מתגוררת שם, כל יתר בני המשפחה נספו בשואה. לצערי הרב, מכתב זה אבד לי.
בסתיו 1940 העתקנו את מגורינו לדירה בקומת קרקע ברחוב "פאולינסקה", לדירה חשוכה ועלובה. מרבית חלונות החדרים פנו לחצר. מאז שוב לא פגשנו את המשפחה המארחת ואת דודתי. את אחותה ראינו מדי פעם בעיר, ללא סרט, ולא העזנו לגשת אליה כי אנחנו ענדנו את הסרט.
לפני שעזבנו לרחוב פאולינסקה, זכינו להפתעה גדולה. דודי האהוב גיאורג, אחיו של אבא, הצליח לבוא לקרקוב מקטוביץ', עיר גדולה שסופחה לאחר כיבושה לרייך השלישי. לא ברור לי כיצד הצליח דודי לקבל היתר יציאה לצורך ביקורו אצלנו. לכולנו היה ביקורו אירוע מרגש מאוד. ביקורו ארך ימים ספורים, והוא סימל את ראשיתה של הפרידה הסופית ואת האסון שפקד את משפחתנו. לא היה בידי דודי רעיון או הצעה שיכלו לעזור לנו לצאת מן המיצר. דודי שב לקטוביץ', ויותר לא נפגשנו עמו ולא שמענו ממנו.

31.5.2000

חגורת החנק שתכננו הגרמנים עבור היהודים הופעלה טיפין טיפין. מלבד הגירושים והחרמות הרכוש היהודי, הוגבלה גם תנועתם. על היהודים נאסר לעזוב את פולניה הכבושה, אלא אם ברשותם דרכון מדינה שיש לה יחסים עם הרייך. יהודים יכלו לנוע בדרכים עקיפות בלבד, כל לובש מדים רשאי היה להוריד יהודים מהרכבת. האמיצים נסעו תחת זהות פולנית. פולניה הכבושה הפכה תוך מספר חודשים לבית כלא ענקי מוקף חומות נסתרות מן העין, אך מוחשיות מאוד בחיי היומיום. זו הייתה דרכם הזדונית של הגרמנים להכין את הקרקע לקראת ריכוזם הכפוי של היהודים בתוך גטאות.
בתקופה הראשונה לאחר בואנו לקרקוב, היו ביצועי הגזרות בשלביהן הראשונים, רבים סברו שהנאצים השיגו את מטרתם ולא יטילו גזרות נוספות. המציאות הוכיחה כמובן את ההפך, הזמן לימד אותנו שהם פעלו על פי תוכנית מרושעת ומתוחכמת. כוונתם הייתה לשבור את היהודים נפשית ומוראלית, להשפילם ולדכאם באיטיות פושעת, שלב אחר שלב, והצלחתם הייתה בלתי משוערת.
אבל באותם ימים של תחילת 1940 בקרקוב, היו רגעים שבהם התעוררה בנו תקווה שהגרוע מכל מאחורינו. מלבד הדאגה לפרנסה, נוספה להורי הדאגה למזון, כי גם כאן בקרקוב הטילו הגרמנים הקצבה על מצרכי מזון בסיסיים. ליהודים ניתנו כרטיסי מזון לסל מזונות קטן מזה שהוקצב לאוכלוסייה הפולנית. בשוק השחור לעומת זאת, ניתן היה להשיג את כל המצרכים שעמדו בעבר למכירה חופשית על מדפים, במחירים מופקעים. אחי ואני היינו בגיל ההתבגרות והתיאבון שלנו היה בריא, אימי דאגה שלא יחסר לנו לחם ותוספות חיוניות שאותן קנתה בשוק השחור. שנינו היינו בוגרים מספיק כדי להבין את מצוקת הורינו, היינו עדים לקשייהם הרבים. הבנו את בעיית תלותנו בדודי ואת נוכחותנו הבלתי נסבלת בדירת הוריה של דודתי. עשינו כמיטב יכולתנו, לשמור

על שקט, לא להיכנס למטבח אלא בהסכמת אימא. מהבית יצאנו בשקט ללא טריקת דלת. השתדלנו שלא להפריע למארחים שלנו ונהגנו בנימוס.

מאחר שספרי קריאה מתאימים לגילי לא היו בהישג יד, עסקתי הרבה בציור. ציירתי בהשראת תמונות מספרים. אהבתי במיוחד לצייר סירות למיניהן, במיוחד סירות מפרש. הציורים בספרים היו צבעוניים, וניסיתי בעזרת עפרונות צבעוניים שקיבלתי להתאים את הציור למקור. ציירתי במשך שעות, השתדלתי ורציתי שסירותיי יידמו לאלה שבספר. היה עלינו להכין גם שיעורי בית והמורה שלנו הקפידה על קוצו של יוד. התאמצנו למלא את חובתנו לשביעות רצונה, גם מתוך מחויבות שחשנו כלפי ההורים, ידענו כמה חשוב להם שנמשיך ללמוד ובאיזה מאמץ מימנו זאת.

בשעות אחר הצהרים נהגנו לשחק ברחוב ליד הבית. אפשר היה לשחק ללא חשש, רק לעיתים רחוקות עברו כלי רכב ברחוב. משחקים לא היו ברשותנו, אז המצאנו אותם. שיחקנו בעזרת אבנים קטנות ואלה נמצאו כאן בשפע. בהזדמנות זו הכרנו ברחוב שתי בנות פולניות, שכנות, שגם הן באו לשחק והצטרפו אלינו.

מצאנו איתן שפה משותפת ואהבנו לשחק ביחד. הן הביאו כדור מהבית וכך הרחבנו את מעגל המשחקים. מיום זה ואילך נהגנו להיפגש כמעט כל יום והחלה נרקמת בינינו ידידות. הבנות היו בנות גילנו, הבוגרת מבין שתיהן הייתה בת ארבע עשרה או שלוש עשרה ואחותה כבת שתים עשרה. בשלב מסוים שאלו אותנו מהיכן באנו, שכן המבטא הפולני שלנו הושפע מהגרמנית. סיפרנו להן שאנחנו יהודים ועל קשיי חיינו, על הגירוש ועל המחסור במזון בגלל הקצבה המפלה את היהודים לרעה.

באחד הימים הן הופיעו ובידיהן שקית עם שני כיכרות לחם, היינו המומים ושאלנו כיצד השיגו את הלחם, הרי גם הפולנים קנו לחם עם כרטיסי מזון. תשובתן הייתה, שזו מתנת הוריהן, ושלא נשאל שאלות מיותרות. התרגשנו מאוד מן המחווה, בסופו של דבר הוריהן לא הכירו אותנו, למעט מה ששמעו מהבנות. נרגשים ושמחים רצנו הביתה עם כיכרות הלחם, לחם לבן טרי. יהודים לא זכו ללחם לבן, רק ללחם חסר טעם ומר, ייתכן שהשימוש בקמח תירס הוא הגורם למרירותו. כשאכלנו מהלחם הלבן נדמה היה לנו שאנחנו אוכלים עוגה מהטעימות שאכלנו אי פעם. מוזר עד כמה השתנו הזמנים ועד כמה לחם לבן פשוט יכול לשמח אדם. היינו כמובן אסירי תודה, אימא ביקשה למסור את תודתה להוריהן. בעקבות הכיכרות הראשונים הגיעו כיכרות נוספים ומדי פעם גם חבילת חמאה, כסף הם לא רצו לקבל בשום אופן. אין לי מושג מה הניע את הורי הילדות לעשות מחוות אלה. אף פעם לא יצא לנו לפגוש את משפחתן, גם לא הוזמנו לביתם, הילדות היו שליחי הוריהם ואנו שליחיה של אימא.

את שמות הבנות אינני זוכר, רק את מראה דמותן ואת יחסן האנושי. שתיהן היו בהירות שיער. הצעירה עדיין ילדה, הבוגרת לעומתה כבר הייתה אישה קטנה. לבושה הבליט את חמוקי גופה, שהיה מפותח למדי לגילה. על אף שהייתי נער צעיר ותמים, לא מבין גדול בבנות, שמתי לב ללבושה במיוחד בימי הקיץ החמים. חולצותיה היו צמודות לגופה והבליטו את שדיה המפותחים. אי אפשר היה להתעלם מהם, במיוחד כשהתכופפה או רצה ושדיה נחשפו במהלך משחק. חזה הבולט משך את תשומת ליבי והיא הבחינה בכך. היא הייתה ילדה מושכת, ואולי גם רצתה למשוך את תשומת ליבי. אני חושב שהיא עוררה אצלי לראשונה את ניצני המיניות. היא ללא ספק קלטה את מבטי והייתה מודעת לכך שגירתה אותי אגב משחק תמים. הייתי נבוך, אך היא התנהגה כאילו דבר לא קרה והמשכנו במשחק. ימי הקיץ החמים חלפו ופינו מקומם לרוחות ולגשם והמשחקים ברחוב פסקו. באותם ימים הבשילה החלטת הורי לעזוב, ועברנו לדירה ברחוב פאולינסקה.

בכך בא אל קצו האביב הקצר והחלה תקופה שזימנה לנו מבחנים לא קלים. קשה לומר שנהנינו ממקום מגורינו החדש. הצטערנו להיפרד מבנות גילנו שאיתן יכולנו להתחבר ולבלות בחוץ.

היה זה די נדיר בימים ההם שפולנים יסכימו לשחק עם יהודים, אולי כי בסביבה הקרובה התגוררו יהודים מעטים בלבד. בבניין שלנו בפאולינסקה גרו פולנים ויהודים ביחד. השכונות היהודיות לא היו רחוקות, לכן האווירה באזור הייתה הרבה יותר מתוחה. אפשר להגדיר את המעבר כיציאה מהאור אל החושך, חדרים אפלים, רחובות חשוכים וחשכה גם בתוך הלב. הצבת הגרמנית הייתה מוחשית כאן הרבה יותר, מסוכן היה לצאת ללא סרט, ביקורות פתע היו תופעה שגרתית באזור זה.

הורי היו מוטרדים ובמיוחד אבא, כי הסיכויים שתלמידיו ימשיכו ללמוד אצלו היו קלושים מאוד, משום שהתרחקנו יותר מדי. הורי לקחו זאת בחשבון, שהרי לא הכירו אותנו כאן ונאלצנו להתחיל מחדש עם כל הכאב הכרוך בכך. הורי היו חסרי סבלנות לעמוד בתקופת ההסתגלות עד שישיג אבא תלמידים חדשים.

נכנסנו לדירה ריקה, צריך היה לקנות מיטות, כיסאות, שולחנות, ארון בגדים, כלי בישול וכלי אוכל. את אלה רכשו הורי בשוק החפצים המשומשים במחירים זולים מאוד.

החורף התקרב במהירות, היה צריך להכין מלאי של פחם ותפוחי אדמה. סוחרים ממולחים הסתובבו עם עגלותיהם והציעו את מרכולתם במחירים מופקעים. בתקופת מחסור נטו המחירים לעלות מדי יום ביומו. אפשר היה לרכוש רק עגלות שלמות, הסוחרים לא שקלו את מטענם בנוכחות הלקוחות, אלא אמרו מה משקל המוצרים. לא היו בידיהם מסמכים המעידים על שקילת

העגלה עם תכולתה. אם לא האמנת להם ולא קנית, הסתכנת בכך שלא יהיה ברשותך פחם להסקה. כולם ידעו שהסוחרים מרמים במשקל, במיוחד כשהתברר לפתע שהמלאי שלך הולך ואוזל עוד לפני סוף החורף. גם בקניית תפוחי האדמה רימו אותנו במשקל וגם בכך שמכרו לנו תפוחי אדמה קפואים שטעמם מתוק ומגעיל. לא הייתה לנו בחירה ונאלצנו לקנות מהסוחרים הזריזים והממולחים, זה היה מחיר היותנו פליטים וזרים בקרקוב.

אבא נותר מחוסר עבודה וגרנו עתה באזור שאין בו הרבה בעלי אמצעים, המסוגלים לממן שיעורים פרטיים. חשוב היה למצוא לפחות שני תלמידים שדרכם אפשר יהיה להגיע לאחרים. לקח זמן עד שנמצא התלמיד הראשון. מספר התלמידים שבאו ללמוד לא יכלו לספק פרנסה לארבע נפשות. מפלט מסוים ממצוקתו הרבה מצא אבא בכתיבה מחודשת, שחזור החומר שאבד לו. לא היה בכך פתרון לבעיות הכלכליות שלנו, אבא הפך לאיש מוכה ומדוכא וחסר אונים.

הורי החליטו להשכיר חדר אחד לאישה עם שני ילדים בוגרים, גם הם פליטים, על מנת לחסוך בשכר הדירה. אחיה של אימא חזר מאחת מנסיעותיו ובא לבקר אותנו, משהבחין במצוקתנו ושמע מה מתרחש אצלנו פתח שוב את ארנקו. הוא סיפר לנו, שיביא אלינו את אחותו המבוגרת, דודה אנה מוורשה שגידלה את אימא ואירחה אותנו בשובנו לפוזין, כשדירתנו נתפסה על ידי איש הגסטאפו. דודי הציע שהיא תצטרף אלינו, אלא שהיינו צריכים קודם להודיע לדיירים שלנו, כדי שיוכלו לחפש לעצמם מגורים חלופיים. הם עזבו בלי בעיות, היה להם צפוף אצלנו, מה גם שחדרם היה חשוך מאוד.

בינתיים גברו השמועות על החרמות ועל גירוש יהודים מאזורי העיר שונים, בעיקר מהשכונות האמידות, בין היתר נודע לנו על מאסרים ועינויים קשים. ידיעות מפחידות ומטרידות שהעלו את מפלס המתח בין היהודים. אנשים מיעטו לצאת לרחובות, העדיפו להסתגר בבתים, בפרט ילדים ואנשים שלא יצאו לעבודה או לעסקים. אבא לא יצא כלל לרחוב. דודי שב כעבור ימים אחדים עמוס בדברי מזון, כך נהג מדי פעם, הוא אהב את כולנו ולא שכח את הקשר האמיץ והחם שהיה לו איתנו בשנים הטובות.

נזכרתי שמדי פעם, בימי ראשון, יצאנו ביחד עם דודי בחשמלית לפיקניק ביער בפאתי העיר. התארגנו עם שמיכות שפע מטעמים ויצאנו לדרך. מצאנו לנו מקום בצל עצי האורן, ונשמנו בהנאה את אוויר צח מהול בריח אורנים. אנו הילדים התרוצצנו בין העצים, רצנו אל מסילת הברזל שעברה בקירבתנו וחיכינו לרכבת.

דודי היה ידוע כאיש עליז שידע לספר בדיחות. אני זוכר שפעם חלץ את מכנסיו ונשאר במכנסיים קצרים שנראו כמו תחתונים. הוא החליט שתחתוניו הם כמו מכנסיים ואין במעשהו דבר יוצא דופן. הוא הקדים את מעצבי האופנה בכמה שנים טובות. בימים ההם איש מבוגר לא נראה לבוש במכנסיים קצרים. אותנו זה ממש הצחיק, אבל הורי לא ראו זאת בעין יפה, על כן התכסה דודי בשמיכה. הוא היה שובב וכולם חיבבו אותו כי היה איש חכם וטוב לב. באחד האלבומים שלנו היה תצלום גדול שהנציח את הפיקניק, כמובן שדודי נראה בו מכוסה. אני זוכר את החוויה המצחיקה, ואת הערותיה של אימא, בסך הכל היה לנו יום נהדר, התצלום העיד על כך. עתה דבר לא נותר מלבד הזיכרונות. דודי לא השתנה, הוא תמך בנו בכל ליבו כל עוד נזקקנו לעזרה, כל עוד היה בחיים. הוא ידע לתת בעדינות, בסתר, כדי לא לפגוע.

אימא נזכרה שבאחת החופשות בזקופנה, הכרנו בפנסיון משפחה בשם הופרט, מקרקוב, בנם היה חולה מאוד ושכב על מיטה ניידת שמעליה הוצבה כיפת זכוכית. הוריו נחשבו לעשירים מאוד, הם היו בעלי בית מסחר גדול. אימא התיידדה עם אם החולה, והן בילו שעות בצוותא. אימא חשבה שאולי דרכה אפשר להגיע לאנשים שמחפשים מורה לאנגלית לילדיהם. כמובן שלא ידענו אם משפחת הופרט עדיין מתגוררת בקרקוב והיכן נמצא העסק שלהם. הסתבר שהם אנשים מוכרים בקהילה, אימא קיבלה את כתובתם וכך מצאה אותם. כשפגשה את גברת הופרט, העמידה זו פנים שאינה זוכרת את אימא מזקופנה, הבנו שהיא לא מעוניינת לחדש את ההיכרות מחשש שנבקש את עזרתה. היה זה מפגש לא נעים, אימא ואני הכרנו אותה מיד, לא כל כך הרבה שנים חלפו מאז, אבל זו הייתה בחירתה.

היהודים היו בצרות גדולות, אלפים איבדו את מקומות עבודתם, בעלי עסקים שעסקיהם הוחרמו נותרו מחוסרי אמצעים למחייה, דעתם לא הייתה פנויה ללימודים בשעה זו, עיקר דאגתם הייתה נתונה לקיום היומיומי. הקרקובאים אמנם לא היו פליטים אבל רבים נושלו מרכושם.

2.6.2000

בראש וראשונה נתנה המציאות העגומה את אותותיה על האווירה בשכונה משום שמרבית התושבים היו יהודים. חרושת השמועות על מעשי זוועה, על גירושים, וסיפורים מסמרי שיער על עינויים בבתי הסוהר עשתה לה כנפיים.

אני זוכר פרטים אחדים על הנעשה בבתי הסוהר, שאסירים הועמדו עירומים במשך שעות וקשורים בתא מקפיא תחת זרם מים קרים שטפטפו על ראשם בקצב אחיד ומעצבן. המעונים הוכו באזור הכליות כדי לפגוע בפעילותן התקינה, ואת שעלה בגורלם איש לא ידע לספר.

בשלב זה אנשים רבים התקשו להאמין לשמועות וחשבו שמדובר במסע הפחדה מכוון. אינני יודע לספר כיצד נודעו הפרטים ברבים, לא פגשתי מעולם אדם שנאסר ושוחרר, או מישהו ששמע על כך ישירות.

ידיעות אלה עוררו בנו חרדה רבה, התקשיתי להבין איך בני אדם מסוגלים להתעלל בבני מינם באכזריות כזאת. המשטר הנאצי הגרמני הוכיח לנו, שניתן לאלף אנשים למעשי זוועה ותועבה ללא קושי, בה במידה שמאלפים כלבים.

בידיעות מבתי הסוהר היה די כדי להפחיד גם בני נוער בגילי, שהיו חסונים בדרך כלל יותר ממבוגרים. לגרמנים לא נדרשה עילה מיוחדת כדי לאסור יהודים. כל מעשה שנחשב בעבר חוקי למהדרין, הפך לעבירה; קניית מוצרים מחוץ לסל המזון הרשמי, אם הסרט עם המגן דויד היה מוסתר מעט, השוטר הפולני, או איש אס.אס. היו רשאים לאסור אותך. לאור המצב העדיפו הורי שנמעיט לצאת מהבית, אלא בחברת אמי.

לא יכולנו שלא לחוש מה עובר על הורי, ראינו את התמודדותם עם המחסור ואת היותם חסרי אונים. פגיעתה של המציאות שנכפתה עלינו גרמה לאבא לכאב ולסבל בל ישוער. תלמידים לא היו לו, פרנסה לא הייתה בהישג ידיו, כל שנותר לו הן מחברותיו הריקות. אבא נזקק נואשות לכמה תלמידים, הפנאי שנכפה עליו הביא עמו מחשבות מייאשות. אימא הייתה מודאגת בגלל אבא, אך נאלצה לדאוג למשק הבית, לכביסה, לבישול, לקניות וגם לאחי ולי.

היום אני שואל את עצמי אם היה לה בכלל זמן לדאוג לעצמה. שוחחנו על מצבנו הקשה והבנו שאנו הבנים חייבים לתרום לפרנסתנו. הורי לא רצו בשום אופן שנצא לעבוד מחוץ לבית, הם ראו בכך סיכון. מצוקת הורי הייתה גם מצוקתנו, לכן קיבלנו בהבנה רבה את הרעיון. החלטנו לחפש עבודה שניתן לבצעה בבית, משימה לא פשוטה כפי שהתברר לנו עד מהרה.

הגרמנים הכינו ליהודים גזרות חדשות כדי למרר את חייהם. הניסיון לימדנו שיש להתייחס לשמועות בכובד ראש, היום בגדר שמועה ומחר מציאות עגומה. השמועה החדשה סיפרה שהגרמנים מתכוונים לצמצם את מספר היהודים בקרקוב, כל היתר יישלחו מזרחה.

צווי הגזרות כנגד היהודים פורסמו בכרזות מאירות עיניים על גבי עמודי הפרסומת ברחבי כל עיר. גם השמועה המבהילה על גירוש יהודי קרקוב התאמתה. היהודים נצטוו להצטייד באישורים מיוחדים, החתומים בידי הגסטאפו. תושבי העיר הוותיקים היו רשאים לפנות לשלטונות לקבלת אישורי שהייה. אנחנו לא נמנינו עם ותיקי העיר, גרנו בה כפליטים. לפי כך, סיכויינו לקבל אישור היו אפסיים. מפלס המתח והלחץ עלו מדרגה נוספת, אינני מבין כיצד הורי עמדו בכך. לא די במלחמתם על קיום מינימלי, עתה נפלה עלינו צרה חדשה, חרב הגירוש. אני מתפלא איך גודש הצרות לא הכריע אותם. במבט לאחור, הם וכל אלה שגורלם התאכזר אליהם נראים בעיני כגיבורים שנלחמו ברשע בכל כוחותיהם הנפשיים בתנאים נחותים.

בינתיים קיבל אבא תלמידים בודדים לשיעורים פרטיים. מעט נחמה כן, פרנסה לא, לכן יצאה אימא העירה להתעניין באפשרויות אחרות. באחת החנויות נודע לאימא על מפעל יהודי המייצר מברשות מנוצות אווז. הנוצות עברו טיפול מסוים, לפני שניתן להרכיבן במסגרת העץ. את הנוצות מכינים בבית והתשלום על בסיס כמות הנוצות התקינות שמוסרים לבעל המפעל. חשוב היה לאימא, שאת העבודה ניתן לבצע בבית ואת חומר הגלם סיפק היצרן. התמורה עבור העבודה הייתה זעומה, אבל לפחות נתאפשר לי ולאחי לעבוד. בשעות הפנאי הצטרפה גם אימא, שעזרה בספירה ובאריזת הנוצות המוכנות. המפעל לא היה רחוק מביתנו וכך לאחר שהגיעה אימי עם בעל הבית להסכם, הוא סיפק לנו כלי עבודה מיוחדים הדרושים לעבודה, גופי חימום ודלק.

חדרנו התמלא בערמת שקים של נוצות אווזים ובריח האופייני להן. לביצוע המלאכה קיבלנו מגש מתכת בעל שקעים רבים, שנועדו לקפל בצורה אחידה את קצה הנוצה, ליצור שוליים מקופלות, הגדולות בשני מילימטר בערך מקוטר הנוצה. את הנוצה היו משחילים לחורים שנקדחו באחד מחלקי העץ המרכיבים את המברשת. החורים היו בדיוק בקוטר הנוצות וכך השוליים המורחבות בדומה לראש מסמר נבלמו במקום המיועד לכך.

ממבט ראשון נראה הכל פשוט לביצוע, למעשה הייתה מלאכת הקיפול כרוכה בשעות לימוד ארוכות, בתוספת נכבדה של יבלות וכוויות בכפות ידינו ובאצבעותינו. היינו צריכים לחתוך את קצה הנוצות שנועד לקיפול, במשך כמה שעות עבודה של שנינו. בשלב החיתוך התברר לנו שרבות מהנוצות אינן ראויות לשימוש, משום שהיו שבורות. בנזק הזה הבחנו רק בשעת החיתוך, ונוצות רבות נאלצנו לזרוק לאחר עבודת החיתוך. את מגש המתכת צריך היה להניח על מתקן מרובע, חזק, ומתחתיו מבער קטן שחימם אותו. טמפרטורות המגש היו צריכות להגיע לרמה שאפשרה קיפול מהיר של הנוצה ללא תקלות. נשמע פשוט, אלא שלא היו בידינו הכלים לקביעת מידות החום הרצויות או שליטה על עוצמת הלהבה. הרבה נוצות שרפנו והרבה כוויות חטפנו בשעות לימוד ארוכות, עד שמצאנו את המפתח לתהליך ייצור סדיר. בעיה נוספת נתגלתה תוך כדי עבודה, אך עליה לא סיפרנו לבעל המפעל, חלק ניכר מהנוצות לא הגיעו לקשיחות הנדרשת ונשברו לנו בידיים, ואז ידינו נחתו על המגש הרותח, זה לא היה נעים.

3.6.200

לביצוע עבודת הקיפול קיבלנו צינורית בעלת שתי ידיות, אטומה בחלקה העליון. הצינורית התלבשה על הנוצה וצריך היה לשים את חלקה החתוך של הנוצה בשקע החם וללחוץ עליה באמצעות הצינורית. מידת הלחץ והטמפרטורה של המגש היו חשובים להצלחת התהליך. מרגע שהצלחנו להתאים את שניהם, קצב העבודה שלנו גבר וכתוצאה מכך הרווחנו יותר. היה לנו חשוב לתרום לפרנסת המשפחה. מלבד זמן לקריאת ספרים לא סבלנו מעודף זמן פנוי בתוך הבית. עדיף היה לא להסתובב סתם כך ברחובות. הספרייה הייתה במרחק מה מהבית, כך שהחלפת ספרים הייתה ההזדמנות היחידה לצאת החוצה. בתקופה זו קראתי ספרים בשפה הפולנית בלבד. לא ניתן היה להשיג ספרים בשפה הגרמנית, ומאחר שהשפה הפולנית הייתה שפת חובה בבית הספר, לא התקשיתי לקרוא בפולנית. הייתה לי הזדמנות לקרוא ספרים על המהפכה הצרפתית ועל בית המלוכה, על המלך לואי ה-14 והמלכה מריה אנטואנט. אלכסנדר דומא חיבר ספרים אלה והם עניינו אותי מאוד. קראתי גם את שלושת המוסקטרים וספרי ריגול של אופטון סינקלר. התקופה שבה יכולתי להרשות לעצמי לבלוע ספרים לא נמשכה זמן רב, אבל הספרים אפשרו לי לחדור לעולמות אחרים לשעות אחדות. להיכנס לנבכי תקופה שבה הבשילה ופרצה מהפכה חברתית עקובה מדם, שבאו בה לידי ביטוי שנאה, אהבה, חברות, אנוכיות, סבל ודם רב. בעיני דמתה תקופה זו לאגדה, שרק דמיונו הפורה של הסופר מסוגל להמציא. הזדמן לי גם לקרוא ספרים על עלייתו ונפילתו של נפולאון, שניהל מלחמות רבות וגרם לסבל רב לעמו ולעמים אחרים, ועם זאת ראו בו הצרפתים גיבור. הסתבר לי שאנשים תמיד נלחמו זה בזה למרות הקורבנות ולמרות הסבל.

נחלצנו לסייע בפרנסת המשפחה ומאותו יום עבדנו מבוקר עד שעות הערב המאוחרות, ולמרות שעות העבודה המרובות שהשקענו שכרנו היה זעום. טיב הנוצות הלך וירד, נאלצנו להשקיע זמן רב במיון, ואף על פי כן נשברו נוצות רבות תוך כדי העבודה. ידינו התמלאו ביבלות ובכוויות למרות הניסיון המצטבר.

אימא הייתה מחזירה את הסחורה המוגמרת וגובה את המגיע לנו. אחי ואני שמחנו שיכולנו לתרום, וכל הזמן ניסינו להגדיל את מספר הנוצות. אימא ישבה לצדנו שעות ארוכות וכשנכווה אחד מאיתנו זכינו מיד לטיפול מידיה האוהבות.

מדי פעם בא דודי לביקור קצר, תמיד במפתיע, ובאמתחתו חבילה עם דברים טובים. הוא היה כמו מלאך עבורנו, לא שכח אותנו ודאג לנו כל עוד יכול היה. הוא המשיך בנסיעותיו, ידענו שהביקורת ברכבות הולכת ומתהדקת והסכנה גוברת. אימא הביעה את דאגתה הרבה לגורלו, אלא שהוא תמיד צחק והשיב שהוא ערני ושומר על עצמו. הוא הכיר את העובדות טוב מאיתנו, ולא נרתע. אני משער שדודתי שהצטרפה אלינו הביאה עמה מעט דברי ערך, שכן הייתה חולנית ונזקקה לתרופות שמחירן היה גבוה, בקבוקי התרופות עמדו תמיד ליד מיטתה.

פעמוני הגירוש צלצלו בקול, ולאחר תאריך מסוים שעליו הודיעו הגרמנים, יהודי שלא נמצא ברשותו אישור שהייה נאסר מיד ברחוב. על מנת להבטיח את עבודתנו ביצור הנוצות, הבטיחה אימא מלאי לשבוע עד עשרה ימים. דודי והורי טיפלו בנושא רשיונות השהייה באמצעות מתווך יהודי, שהיו לו קשרים בגסטאפו. בין היהודים נמצאו כאלה שפרנסו את עצמם ואת אנשי האס.אס. המושחתים, בדרך אפלה שרק מלחמה כזו יכלה להמציא. כשראיתי לראשונה את האיש, המתווך, לא הבנתי איך הצליח לרכוש את אמונם של הנאצים ולהגיע למעמד זה. דודי הכיר את האיש, שמו היה אם אינני טועה, ברודר. אני זוכר אותו כאדם צנום עם אף יהודי מחודד, עיניו ערניות ומתרוצצות בחוריהן. הוא תמיד נכנס בחיפזון לדירה, לא המתין להזמנה להיכנס לחדר, אלא הקדים את כולם והתיישב. נוצר הרושם כאילו הוא חוקר או מחפש דבר מה. איש מוזר למדי, לא הייתי נותן בו אמון, אבל הוא בא לנהל משא ומתן בנושא רשיונות השהייה עבורנו. האיש הזה היה אמור לסדר את העניין תמורת קפה איכותי, שגם הגרמנים לא הצליחו להשיג ורק בעלי ממון יכלו להרשות לעצמם.

הקפה הוברח מדרום אמריקה, ראיתי את האריזות המקוריות בידי האיש. לאנשים שעמדו בקשר חשאי עם אנשי השלטון הנאצי קראו "מאכרים", ספק אם כינוי זה ביטא הערכה רבה כלפיהם. אנשים אלה עסקו במסחר מוצרים מפוקפקים בחשאי, בין היתר גם עם גורמים רשמיים, הם כונו בשם "סחר מאכר".

מאחר שדודי היה בקשר עם מר ברודר, הוא ידע את מחיר העסקה שהיה גבוה מאוד להערכתי. להורי לא היו אמצעים לעמוד בהוצאה זו. רק התערבותו הפעילה של דודי הביאה לסיכום חיובי ולא לפני שהמאכר בא לכמה וכמה פגישות בביתנו. לא נכחנו בשיחות אלה, לבסוף התבשרנו שהאיש יטפל באישורי השהייה. הוא לא ידע לתת לנו תאריך לקבלת האישורים, הוא נקב בתקופת המתנה של כעשרה ימים בערך. בינתיים הפעילו הגרמנים את התקנה הבאה, יהודים שייתפסו בלי אישורים ייאסרו.

האישורים המיוחלים לא הגיעו ומהמתווך לא היה כל סימן חיים, הוא לא טרח לעדכן אותנו. מלאי המזון והנוצות הלך והצטמצם מדי יום, והדאגה רבתה, לאן נעלם האיש? זו הייתה השאלה המרכזית שהעסיקה את כולנו. לרחוב לא היה טעם לצאת, הסיכון היה גדול מדי, דודי הנייד

והמושיע יצא שוב לדרכו לאי שם. נותרנו בהמתנה דרוכה ומורטת עצבים, איש לא היה מסוגל להתרכז, לא היה לנו קשר עם המתווך והיינו חסרי אונים.

4.6.2000

מסוכן היה לצאת לרחוב אפילו לדקות ספורות, גם לא כדי לנשום מעט אוויר. מלאי הנוצות אזל, שקי הנוצות למסירה נערמו בחדר וחומר גלם לעבודה אין. תעסוקה לא הייתה לנו ותלמידיו המעטים של אבא חדלו להופיע. אין מילים לתאר את ימי ההמתנה האלה, חמישה בני משפחה תקועים בין קירות הדירה האפורה, חסרת החן, מכונסים בתוך עצמם והמחשבות והחרדות נעות בין תקווה לייאוש, יבוא, לא יבוא האיש שאינו מישיר מבט אל עיניך שעה שהוא משוחח איתך. מה הסתתר מאחורי עיניו המתרוצצות ללא הרף, האם מר ברודר היה ראוי לאמון שנתנו בו הורי? את שכרו, את הקפה המובחר הוא קיבל מראש.
חששנו שהגרמנים יתחילו לסרוק את הבתים כדי לבדוק אם יש בידי הדיירים אישורי שהייה. היינו מנותקים ולא ידענו מה מתרחש בחוץ, חששנו לשאול עוברים ושבים או את השכנים. בסופו של דבר הופיע המתווך, כשראינו אותו נשמנו לרווחה. הניירות שהביא עמו לא היו האישורים הרשמיים שקיבלו בני המזל, אלא אישורים זמניים בלבד. המסמכים אמנם היו חתומים בידי הגסטאפו כנדרש, אך נרשם שהתעודה היא זמנית ואישור השהייה הקבוע בדרך. תוכן המסמך הזה עורר ספקות, חששנו שהשוטר או איש האס. אס. ברחוב יתקשו להבינו, משום שאינו מוכר להם ואינו זהה לאישור הרשמי של הגסטאפו. המתווך הבטיח חגיגית שהאישור הסופי בוא יבוא, ובידינו לא נותרה כל ברירה.
צריך היה להעמיד את האישור הזמני והמוזר במבחן. אינני זוכר כיצד קרה, שהייתי הראשון לצאת אל הרחוב לבדי. אירוע זה נחרט עמוק בליבי, לא הרחקתי הרבה מהבית ונתקלתי באיש אס.אס. שציווה עלי לעצור ודרש לראות את אישור השהייה שלי. הכל קרה מהר ובפתאומיות, אפילו לא הספקתי להתרגל לעובדה שאני ברחוב ונושם מעט אוויר צח ולא נעול בדירה. נתתי לו את האישור, והוא קרא את הכתוב בו, התבונן בי וחזר לעיין בו. יכולתי להבחין בהבעת הספק שעל פניו, אלא שהמסמך, היה חתום בידי קצין גסטאפו, החותמת וכל הפרטים נראו תקינים מלבד תוכנו החריג. התאריך המוטבע התאים, כמו כן הודפס גם תוקף האישור. בעצם הוא לא יכול היה למצוא פגם באמיתות האישור, אך בכל זאת היסס והמשיך לאחוז במסמך. בשלב זה התחלתי לדאוג, נבהלתי שיחליט לקחת אותי למפקדה. ליבי פעם בחוזקה, אזרתי עוז ופניתי אליו בגרמנית רהוטה, שידוע לי שמדובר באישור זמני, שיוחלף בימים הקרובים באישור שהייה סופי. איש האס.אס. הופתע כנראה מהגרמנית שלי, התבונן בי קצרות, בלי לומר דבר, החזיר לי את המסמך והלך לדרכו. נותרתי עומד עוד כמה שניות, המום מהחוויה המפחידה וטסתי חזרה הביתה, בתקווה שלא אתקל בזקיף גרמני נוסף.
כשהגעתי לביתי, סיפרתי להורי בהתרגשות על מה שאירע לי, אך נרגעתי מהר, כי בחיק ההורים חשתי בטוח. בכל זאת צריך היה מישהו לצאת לקנות מזון בסיסי ולהחזיר את הנוצות המוכנות למפעל ולהביא חומר גלם חדש. בעקבות זאת החליטו הורי שעדיף שאימא תלך, שמסוכן מדי לבחור צעיר לצאת לרחוב. אימא שבה מהקניות ועם מידע מאכזב מהמפעל. בעליו החליטו לסגור אותו, קשיים באספקת הנוצות הפסיקו את העבודה. כך נסגר גם מקור הכנסה זה, ונותרנו מחוסרי עבודה. מהיום ואילך היינו תלויים כמעט לגמרי בדודי יוזק, ששוב הופיע אצלנו, עמוס במזון בסיסי. אינני זוכר שסבלנו מרעב, נכון שהיינו חייבים להסתפק בתפריט צנוע מאוד, מעולם לא הערנו או התלוננו לאימא, לא אחי ולא אני.
המהפכה, השינויים הקשים שחווינו לאחר גירושינו עם ההורים, השפיעו עלינו מאוד. הבנו את מגבלות הורי; אימא דאגה תמיד שנוכל לשובע, בצלחות של שנינו תמיד גילינו תוספת צנועה, שלא הייתה בצלחות של הורי. הצטערנו שלא ניתן היה להמשיך בעבודת הנוצות ולהביא כמה גרושים הביתה. כל שיכולנו לעשות, זה לעזור לאימא במשק הבית, בעיקר בניקיון וקצת בכביסה. את הכביסה צריך היה לכבס בידיים, ללא הרתחה, איכות סבון הכביסה הייתה ירודה ביותר, לכן חשוב היה לשפשף את הדברים על גבי לוח גלי מתכתי, הנקרא כסכסת בעברית. עזרנו לשפשף את הכביסה, כי זה החלק הקשה ביותר שדרש מאמץ גופני. היינו צעירים ונזקקנו למעט עבודה. אני זוכר את הסבון, רך ולא יעיל, נמס ונעלם מהר מאוד.
במשך שבועיים היו האישורים שלנו בתוקף, הזמן חלף מהר והאישורים החדשים לא הגיעו, ככל שהתקרב המועד שבו פג תוקפם של האישורים, גברה הדאגה כבימי ההמתנה הקודמים. ימים ספורים לפני התאריך הגורלי, הופיע המשיח, אלא שהוא לא בא עם המסמכים המובטחים, כיוון שאנשי הקשר שלו דרשו עתה תוספת של קפה.
אינני יודע כיצד סיכמו הורי את התפתחות הפרשה עם המתווך שלנו, לנו הילדים נודע שנקבל את המסמכים תוך ימיים שלושה, שעה שתוקף הרשיונות הזמניים עמד לפוג תוך יממה.
מאחר שמבצע הגירוש הסתיים, נהגו הגרמנים לערוך ביקורת בבתי היהודים ואם לא יהיו בידינו רשיונות השהייה במועד, נוכל לומר שלום לקרקוב ולהגיע לעיירה זו או אחרת במזרח פולין.

הגרמנים שקדו על דרכים יעילות לפגוע ולהסב סבל רב ליהודים. הם השתכללו עם הזמן והמציאו שיטות חדשות כשאנו משתדלים להתאים את עצמנו ככל שניתן למציאות. למדנו לחיות ולהתמודד עם הסבל. אף אחד לא ידע את הגבולות שהנאצים קבעו לעצמם. היו שהאמינו שיהיה טוב וניחמו את עצמם בכך שהגרמנים לא ירחיקו יותר בתוכניתם.

אפשר שהאנשים שעברו ב-"ויה דולורוזה" המייגע, התחסנו מניסיונם המר, וכתוצאה מכך הטיבו להתמודד עם הקשיים האיומים בגטאות ובמחנות הריכוז, בהשוואה לאלה שהובאו למחנות הריכוז היישר מביתם. באותם ימים עוד לא ידעו ולא דיברו על גטאות או מחנות ריכוז, ומה שעברנו עד אז כבר הספיק לנו לכל החיים. בינתיים שוב נתעוררו חוסר הוודאות, המתח וגם הפחד מפני העתיד לבוא. גם אנו, הבנים, חשנו היטב את התקרבות פעמי הגורל אל משפחתנו. יחד עם זאת היינו צעירים ומשום כך לא חשנו כמו הורי את משמעות הרוח הרעה שנשבה בביתנו.

אני יכול רק לשער מה עבר עליהם מאז גירושנו וכמה הכבידה עליהם המציאות. האם האמינו שיעלה בידם לשמור על שלמות המשפחה ועל קיומה לאורך זמן?

בינתיים צריך היה להעסיק את עצמנו בימי הבטלה הארוכים עד לקבלת האישורים. הורי החליטו שלא נצא לרחוב; אבא התעמק בכתיבתו, אנחנו הבנים קראנו ספרים ואימא ישבה עם אחותה הבוגרת אנה. דודה אנה התגרשה מבעלה לפני שנים רבות, אנחנו הכרנו אותה כאישה בודדה. אימא הייתה אחותה הצעירה והאהובה שאותה גידלה הדודה. לפני המלחמה, נהגה אימי לבקר אצלה לעתים קרובות. דודתי הייתה בעלת חנות בדים, באחת הסמטאות בקירבת מרכז העיר הישן. כשהצטרפנו לביקוריה של אימי, תמיד זכינו לקבל ממתקים, הם הוכנו מראש וכאשר הופענו שלפה אותם דודה אנה מתוך המגירה שלה.

חלק מהבדים היו מונחים על הדלפק, הם שימשו למטרות שונות ומה שעניין אותי, היו הדוגמאות החדשות ומגוון הבדים. בין מבחר הבדים נמצאו בדים לריפוד רהיטים, שמשך את תשומת ליבי ואהבתי להחליק עליו בידי. הוא היה עבה ורך מאוד, אם אינני טועה, קראו לו "פלישי". מגע ידי כופף קלות את הבד השעיר וגרם לשינוי מה בצבעו, עבורי היה זה משחק. פרטים פעוטים אלה היו שייכים לימים הטובים מן העבר שזה עתה עבר, אלא שכעת תחושה כבדה עטפה את הכל, שנות אור חלפו מאז.

בגלל החשש והמתח קבענו בינינו שכל מי שבא אלינו והוא מוכר ידפוק על דלתנו על פי סימנים מוסכמים מראש. לא ברור לי היום מה יכולנו להפיק מנוהל זה בשעת צרה. הניירות לא הגיעו כמובטח לנו כעבור יומיים שלושה. כמעט עשרה ימים נוראים עברו עלינו, עד שהופיע המושיע עם האישורים בידו. נקישות על הדלת על פי הסימן המוסכם נשמעו, אימא רצה לפתוח, המושיע עמד מחייך לפנינו עם מעטפה ביד ואמר הנה לכם האישורים. ראיתי דמעות הקלה בעיני אימא, והם מיהרו להיכנס לחדר של אבא. לא הצטרפנו אליהם, אבל חשנו שמחה רבה. מר ברודר שהה דקות ספורות אצלנו והמשיך בדרכו.

אווירת המתח פינתה את מקומה לפרץ התרגשות, אך הורי התקשו לפצות הגה מפיהם. הם ישבו ליד השולחן והתבוננו בניירות האמורים להבטיח לנו זכות להמשיך להתגורר בקרקוב ולמנוע בשלב זה את גירושנו מן העיר.

5.6.2000

השתחררנו מהסיוט שנמשך שבועות, היינו כחיות בכלוב שאין לצאת ממנו. אימא אחזה באישורים כלא מאמינה, רק פיסת נייר קטנה, פלא נכסף. אימא לא יכלה עוד לעצור את דמעותיה; המתח, הדאגה, החשש מגירוש נוסף נתנו בה את אותותיהם ועתה באו הדמעות. גם דודתי זכתה באישור המושיע. אבא היחיד ששתק, ראיתי אותו רציני ומהורהר, אני מניח שהיה מרוצה, אבל אי שם עמוק בליבו כרסם החשש, שהכל זמני ונזיל, העתיד מעורפל. אבא לא גילה את מחשבותיו הקודרות, כדי לא להעיב על שמחתנו. הוא התקשה להתמודד עם המהפך שחל בחיינו ובעיקר מכך שלא עלה בידו לפרנס את משפחתו. ההזדקקות לעזרת דודי פגעה בו עמוקות, לכן שמחתו לא הייתה מלאה ולא באה לידי ביטוי. לאחר שאבד להורי האמון במתווך שלנו, הייתה הצדקה לחשש הכבד, שככל שחולף הזמן אוזלים הסיכויים לזכות באישורים. לא הבנו את ההיגיון במתן אישורים זמניים, שהתקבלו באיחור וגררו איחור משמעותי נוסף במתן האישורים הקבועים. לא הייתה שום סיבה לאופטימיות, להפך היה מקום להאמין שהאיש נכשל במשימתו ונעלם.

למזלנו הגדול, הכל הסתדר, אפשר היה לצאת לרחוב ולראות מקרוב את המציאות החדשה המתהווה עבור היהודים בקרקוב. קבלת האישורים לא הבטיחה את קיומנו, לאבא לא היו תלמידים. לא ידענו מי מתלמידיו נותר בעיר ואם כן, אם יחזרו ללמוד.

מפעל הנוצות נסגר ולאחי ולי לא הייתה תעסוקה ולא מקור הכנסה. לא פעם שמעתי את הורי מעבר לקיר חדרם משוחחים על מצבנו, ייאוש רב התגנב לאוזני מדבריהם. משהו באישיותו הגאה והבוטחת של אבא נשבר, הוא לא היה עוד אותו אדם. אדם שהיה מעל שכמו ומעלה, שופע חיוניות

ובעל אופקים רחבים, נמנע ממנו למצות את עולמו התרבותי העשיר ואת יכולתו הפדגוגית.
המציאות עמדה להכניע אותו, הורי לא ידעו כיצד לשפר ולו במעט את מצבנו הכלכלי העגום.
זו האווירה ששררה אצלנו אחרי שאישורי השהייה כבר היו ברשותנו. הבעיה הקיומית בשלב זה הייתה בראש סדר היום שלנו.

האם תחול רגיעה ביחס הנאצים ליהודים שנותרו בעיר, קשה היה לדעת. בינתיים, מלבד מזון חיוני צריך היה לשלם את שכר הדירה, חשמל וגז. אינני יודע כיצד התגברו על כך הורי.
מדי פעם דודי בא לבקר אותנו, כמו תמיד עם חבילות מזון ואופטימי למרבה הפלא, כך הוא נראה לנו וכך אני זוכר אותו. מאין שאב את הכוח והאומץ, כיצד חמק מהביקורת ברכבות?

כנער מתבגר לא הבנתי וגם אבא לא, את הסיכונים הגדולים שלקח, עצם העובדה שהתחזה כפולני כבר נחשבה לסיכון רב. הנסיעות הרבות ברכבות עם פרוות יוקרתיות מוברחות, הגדילו את הסיכון שבעתיים.
אזהרות הורי לא הועילו, כך הוא חי, וכנראה רצה להוכיח לגרמנים שהוא חכם מהם. קשה לדעת אם אופיו משך אותו להרפתקאות אלה, אולי ברח מאישתו, ואולי הקשר החם עם אחיותיו ובפרט עם אימא ואבא, הצדיקו בעיניו את הסיכונים שנטל על עצמו. הורי לא יכלו להסתדר בלעדיו ודודי ידע זאת.
הגעתי למסקנה שהורי לא הצליחו לקחת דברי ערך מביתנו בפוזין, בשעה שהגרמנים עצרו אותנו ועמדו לנו על הראש מאלצים אותנו להתלבש בחיפזון רב.

לפני המלחמה ראיתי את הורי במיטבם, אחי ואני קיבלנו מהם את המרב שמסוגלים הורים להעניק לילדיהם. הם פתחו בפנינו עולמות קסומים, שמעטים זכו לטעום מהם, אך מאז גירושנו הייתי עד למשברים שפקדו את משפחתנו ולהתמודדותם האמיצה עם הרשע. בימים הקשים בקרקוב ראיתי אותם בחולשתם, חשתי בסבלם וידעתי שקצרה ידם לצאת מהמשבר שאליו נקלענו. לצערנו, חדל מפעל הנוצות לפעול וקשה מאוד היה למצוא עבורנו עבודה חלופית, לא מעט עקב העובדה שהיינו זרים בעיר וללא כל קשרים חברתיים.

בנסיבות קשות אלו לא התערערו אמונתי והערצתי להורי, כל עוד חיינו במחיצתם חשתי מוגן. העוני והדלות שפקדו אותנו לא פגעו בתקוותי, שיום יבוא והורי יגלו את השביל שיוביל אותנו לחוף מבטחים. הם ואחי לא זכו, רק אני גיליתי את השביל הנסתר שהוביל אותי אל החופש המיוחל. לא ראיתי את עצמי כילד אמיץ בעבר, לא בהווה ולא בעתיד לבוא, אולי להפך, נדמה לי שהייתי ילד שאהב את ביתו מעל לכל, הייתי תלותי וקשור למדי למשפחה ולאמי בפרט. לא זוכר את עצמי כדמות יוזמת שמובילה את השיירה.

מכאן עולה השאלה הבלתי נמנעת, כיצד קרה שנער כמוני השתנה ללא הכר. הפכתי להיות נער שהשכיל להשתמש בחושיו בשעת הצורך, יזם וסיכן את עצמו באומץ כדי לשרוד. מהיכן שאבתי את הכוחות הנפשיים ואת היכולת לעמוד בכל התופת, אין זאת אלא בזכות הורי.

שנים התמודדתי יומם וליל, נרדף על ידי צילו של המוות, הרעב והקור ויכולתי להם. הייתי בן שתים עשרה כשפרצה המלחמה, ובן חמש עשרה כשנשלחו הורי ואחי בכפייה למחנה המוות בלזיץ, שם נרצחו ונותרתי לבדי בגטו. הייתה זו מלחמת קיום מתמדת, של נער מתבגר ללא גב, ללא תמיכה, ללא מילה טובה וללא אהבה, זר בין זרים בתוך עולם חסר רחמים. נקלענו לעולם שבו שלט הגניוס התרבותי הגרמני המזויף, שחשף ללא בושה את פרצופו האמיתי והתגלה כחלאת אדם מרושעת שבינה לבין חיית טרף צמאת דם לא היה כל הבדל. חיות הטרף הגרמניות גזרו מוות על כל היהודים. כל עוד יכלו לנצל אותנו לעבודה, התירו לאחדים מבינינו "לנשום", לא לחיות, לא לנו נועדו החיים, כך גזרו בני הגזע העליון על ה"נחותים" מהם.

6.6.2000

היה עלי להסתגל לחיים בצל הסכנה והמוות, במצב של חוסר ברירה מנסה האדם להלך בין הטיפות. ההתמודדות כללה מצבים שאינם נתפסים על ידי אדם מן הישוב, ואפילו הדמיון הפרוע ביותר אינו מסוגל להתחרות בתורת הגזע הגרמנית וגזרותיה. לא לומדים תורה זו בבית אימא ואבא ולא בבית הספר, אלא מתוך מסע כואב וארוך שנמשך ימים ולילות, שבועות וחודשים, שנים על גבי שנים. חיים בצל הפחד והמוות הם מבחן קשה ואכזרי לכל אחד. נזקקתי לכוחות נפשיים על אנושיים ולחושים רגישים ומחודדים כדי לחמוק לאורך שנים מהמלכודות וממהמורות שבדרך.

אינני יודע להסביר, מאין נמצאו לי כוחות סמויים אלה שלא הייתי מודע לקיומם. בזכותם ובעזרתם גברתי וחלפתי על פני תהומות. כיצד עשיתי זאת, איך ידעתי מתי לפנות שמאלה או ימינה, להמשיך קדימה או לחזור אחורה, או לא לנקוט כל יוזמה ולהפקיד את עצמי בידי הגורל העיוור, אין על כך מענה בפי.
אומר רק זאת, לא ידעתי מה נכון או לא נכון לעשות, הפקדתי את גורלי בידי חושי והם הובילו אותי. כוח אדירים זה שעמד לצדי, היה מתנת הורי, המתנה היקרה ביותר שלה זכיתי בחיי. הם שהעניקו לי את כוח לשרוד את התופת הנאצית, הם העניקו לי את הכוח לחיות.

דרך ארוכה עשיתי מיום פרוץ המלחמה בספטמבר 1939 ועד לשחרורי במאי 1945, התלאות והטראומות הבלתי פוסקות שעברתי ביחד עם הורי ועם אחי עד ל-1 ביוני 1942, הכינו וחישלו אותי במידה רבה לקראת המבחנים שנכונו לי בעתיד.

בתקופה זו למדתי לחוש בסכנות, לחוש בפחדים על צורותיהם השונות וללמוד על השפעתם עלי בשעת לחץ, לעולם אי אפשר להתרגל למצבים כאלה, אבל לומדים לתפקד בהם בלית ברירה.

שנים מאוחר יותר פגשתי אנשים שהובאו לאושוויץ היישר מבתיהם, והם נשברו כתוצאה מהמעבר החד מביתם הישר אל מחנות המוות. ותיקים כמוני התחשלו עם השנים. גילי הצעיר ומצב בריאותי התקין כמעט לאורך כל שנות המלחמה היו יתרונות נוספים. מאימי נודע לי, שכילד קטן הייתי מאוד חולני, אך למזלי הדבר לא הותיר בי עקבות.

גילי הצעיר העניק לי אומץ ונחישות, המאפיינים אנשים צעירים. בגיל צעיר מודעים פחות לסכנה מוחשית מאדם מבוגר ובעל ניסיון. עובדה שגם בצה״ל מודעים לה, ולכן מגייסים צעירים מגיל שמונה עשרה ולא מגיל עשרים.

לאחר קבלת האישורים, נראה היה שהחיים חוזרים לכאורה למסלול סביר פחות או יותר. אנשים העזו שוב לצאת לרחובות, לשמוע מה קורה ומי בכלל נותר בעיר לאחר הגירוש. טלפונים לא היו אז ברשות האנשים והדרך היחידה לקבל פרטים מעודכנים על גורל בני משפחה וידידים, הייתה לגשת אל בתיהם. התברר שהמוני יהודי קרקוב גורשו מן העיר מזרחה. לאלה שנותרו בעיר לא הייתה סיבה לחגוג, הגירוש הפריד בין משפחות ופתח פצעים כואבים. האווירה הייתה עכורה, פסימיות רבה אחזה ביהודים ביחס לעתיד. אנשים חיפשו דרכים לברוח, שמועות סיפרו על ניסיונות להגר לאיטליה ומשם לארצות אחרות כולל לפלסטינה. רבים ברחו מזרחה לברית המועצות, על אף שאיש לא ידע מה עלה בגורל אלה שהגיעו לשם מיד לאחר פלישת הגרמנים לפולניה.

העיתונים סיפרו בהרחבה על יחסי הידידות בין גרמניה הנאצית ורוסיה הקומוניסטית ופרסמו צילומי רכבות עמוסות דלק שסיפקו הרוסים לידידיהם החדשים. הייתה זו ידידות מוזרה למדי, משום שהנאצים ניהלו עד לחתימת החוזה, תעמולה ארסית נגד הרוסים ונגד הקומוניסטים בכל העולם. כולם שאלו את עצמם, מה הניע את סטאלין להפוך את עורו ולספק דלק לשונאיו, דלק שעלול לשמש לא רק כנגד המערב אלא גם כנגדו. איש לא האמין לחיוכים שפיזרו מנהיגי שתי המדינות בשעת לחיצת ידיים, במוסקבה ובברלין.

שמענו על אנשים שהצליחו לקבל אשרות כניסה לאיטליה, לא היה ברור בכמה אנשים מדובר, אני זוכר שגם הורי החלו להתעניין באפשרות זו, אלא שהאיטלקים החליטו לחתום על חוזה ידידות והגנה עם גרמניה וכך נסגר נתיב בריחה זה.

מספר קטן של תלמידים שב ללמוד אצל אבא ומצב רוחו השתפר מעט. הורי הגיעו למסקנה שאין לנו אפשרות לצאת ולהשתחרר מציפורני הגרמנים. אין גם סיכויים שבבתי הספר היהודיים יתחדשו אי פעם הלימודים. אנחנו הבנים מלבד קריאת ספרים סבלנו מבטלה מתמשכת, עד שעלה הרעיון שאלמד מקצוע שימושי שאולי בבוא היום יביא לנו תועלת ומעט הכנסה. הורי חשבו על מסגרות, שנחשב למקצוע מבוקש בימים ההם. זה מראה עד כמה השתנה הלך המחשבות של הורי, מקצוע ההוראה שנחשב לאחד החשובים והמכובדים ביותר איבד את יוקרתו ואת נחיצותו. הגרמנים החליטו שיהודים לא צריכים ללמוד, והפכו את מקצוע ההוראה למיותר, כך שלא היה עוד צורך במורים יהודים. אבא הבין את המציאות הכואבת ומשום כך הציע לי לעבוד במסגרייה ולרכוש מקצוע שמתאים לתקופה. לא היה פשוט למצוא מסגרייה פעילה שמוכנה לקבל בחור צעיר, חסר ניסיון, שמעולם לא אחז פטיש או מקדחה בידו. בעקבות הגירוש נסגרו בתי מלאכה רבים, אחרים נסגרו מחוסר הזמנות וממחסור בחומרי גלם.

7.6.2000

יצר הקיום הוא המנחה את האדם, כל אחד מחפש ביטחון מרבי לעצמו ולבני משפחתו. באותם ימים התקשו האנשים להבטיח תנאי מינימום, לא היה על מי ועל מה לסמוך. הכל היה זמני, חולף ונתון לשינויים. מדי בוקר התעוררו האנשים לגזרה חדשה שציפתה לנו על עמודי הפרסומת בחוצות העיר. אם לא די בכך, ביצע הגסטאפו פשיטות ומאסרים בעיקר בערבי שבתות, מבלי שתהייה להם עילה מיוחדת. ידיעות אלה זרעו פחד ובהלה אצל כולם. יום שישי הפך להיות יום שישי השחור, היום המועדף על הגרמנים להתעללות ביהודים.

בשלב זה התרבו הידיעות על הקמת גטאות בערים הגדולות במזרח פולניה, כמו כן צץ לראשונה השם של מחנה אושוויץ. אנשים סיפרו שקיבלו גלויות מאושוויץ עם דרישת שלום מאנשים שנאסרו ועקבותיהם נעלמו. על גב הגלויות נכתבו שניים שלושה משפטים קצרים שמהם נשתמע ששלומם טוב ושהם עובדים. שם המחנה וכתובתו לא צוינו.

במקרה הייתי עד להתקהלות של כמה אנשים ששוחחו בהתרגשות על אחד האנשים שנעלם ולפתע הגיעו ממנו אותות חיים מאושוויץ. איש לא ידע להסביר מה טיבו של מחנה זה, מה עושים שם וכיצד חיים בו. ברור היה שהגרמנים אוסרים אנשים, לא רק בביתם, אלא גם ברחוב ושולחים

אותם למחנות עבודה. הגרמנים לא נזקקו לתקנות ולגזרות כדי לאסוף אנשים ולשלחם בכפייה לעבודה אי שם. הם חטפו יהודים ברחוב, מבלי להודיע למשפחותיהם. כל מי שיצא לרחוב היה חייב לעמוד על המשמר תוך ערנות מרבית, בפרט בעת פנייה לרחוב אחר, כדי להבטיח לעצמו פתח מילוט. מוטב היה לשהות בבית, אלא שלחיים יש כללים משלהם, ואנשים לא יכלו להסתגר בבתים.

הבשורות על הקמת גטאות במזרח לא פסחו גם על העיר קרקוב. כאשר התאמתו השמועות, נודע שהגטו לא יוקם בשכונות היהודיות המסורתיות, אלא בקצה העיר, בשכונה שבה מתגוררים פולנים בלבד בשם "פודגוזה", או "פודגורנו". כשהסתמנו גבולות הגטו, רבים נהרו לשם כדי לראות במה מדובר.

השטח שנקבע לגטו היה מצומצם מאוד ואנשים תהו כיצד ניתן לאכלס את כולם בתחומו, מה גם שרוב הבתים היו חד קומתיים או דו קומתיים בלבד.

האם בכוונת הגרמנים לערוך גירוש חדש או שמא יוקצב חדר למשפחה בלי התחשבות במספר הנפשות?

חידה זו התבררה כשהחל תהליך הרישום והקצאת מקומות המגורים. אינני זוכר כיצד טיפלה אימי בכל נושא המעבר והקצאת המגורים ואיזה מוסד היה אחראי למהלך זה, אני משער שהנהלת הקהילה הייתה מעורבת בכך. אני לא זוכר את המעבר לגטו, בעיקרון כל משפחה קיבלה חדר, גם מטבח נחשב לחדר מגורים, אנחנו גרנו במטבח. למיטב זיכרוני, בזמן שעברנו לגטו במרץ או באפריל 1941, כל אחד יכול היה לצאת העירה ללא הגבלה. החומות הוקמו מאוחר יותר. שם הרחוב היה רינקבקי, את מספר הבית אינני זוכר, אבל לא שכחתי את מיקומו של הבניין. החומה האפורה, שקו המתאר שלה היה גלי, צמחה ממש מול חזית הבניין, מטרים ספורים מחלון המטבח שלנו. בין החלון שלנו ובין החומה הפרידה מדרכה בלבד, בקטע מול הבניין שלנו לא היה המשך לרחוב. הבניין היה פינתי, ממוקם על גבול הגטו, חזית אחת פנתה אל החומה וחזית נוספת פנתה אל כיכר גדולה בשם, כיכר זגודי (כיכר השלום). החזית שפנתה אל הכיכר ואל יתרת הבתים באותו קטע סימנה את גבול הגטו על סף הכיכר. במילים אחרות חזית הבתים וחלונותיהם בצד היהודי פנו אל הכיכר שסביבה למעט הצד היהודי, התגוררו פולנים.

כאשר נאסרה לראשונה יציאה חופשית מהגטו אלא באישור מיוחד, שימשו דירות רבות להברחת מוצרים אל תוך הגטו. כשגילו הגרמנים את נתיב ההברחות חסמו את כל החלונות.

דודתי אנה, קיבלה דירת חדר באותו רחוב שבו התגוררנו ביחד עם זוג קשישים. היא התמקמה במטבח והזוג בתוך חדר, צירוף זה היה למזלה ולמזל בני הזוג, שכן הם היו מוותיקי היקים של פוזין. כיצד הם הגיעו לקרקוב וכיצד נתגלגלו אל הגטו אינני יודע לספר, שמם היה פולני מובהק, "קוריטובסקי", אלא שבפועל היו סופר יקים, אנשי תרבות אדיבים מאוד, חמים וחביבים.

אני זוכר במיוחד את מר קוריטובסקי, שהיה נמוך קומה, שיערו שיבה מסורק למשעי. כשבאנו לבקר את דודתי ואותם הוא לבש חליפה אלגנטית. הם דיברו גרמנית בלבד וראו בנו אורחים רצויים, באנו עם אימא, שהקדישה גם להם מזמנה. היינו היחידים שנכנסו אל בני הזוג, מלבדנו הם לא הכירו איש בסביבה ולכן שמחו לארח אותנו לשעה קלה. הקשר המשותף מן העבר וגם השפה תרמו לכך. מעניין שאני זוכר אותם תמיד מחייכים ונינוחים. האם חינוכם היקי הכתיב להם את דפוסי התנהגותם, או שמא לא רצו לבטא בנוכחותנו הבנים את תחושותיהם. בזיכרוני נחקק חיוכו החביב של האיש הזקן. אנשים נחמדים אלה חיבבו אותנו וקיבלו אותנו בחמימות רבה, והיו לנו כסבתא וסבא. לא היה בידיהם דבר לכבד אותנו, כמונו גם הם היו פליטים, ולא ציפינו שיגישו לנו דברי מתיקה. אהבתי להיות במחיצתם, הם היוו עבורי נוף אנושי שהזכיר לי ימים טובים יותר. היה בינינו הרבה מן המשותף מבחינה תרבותית, לכן שמחתי לבקרם.

לצערי, בני הזוג וגם דודתי היו בין הקורבנות שנשלחו אל מותם ב-1 ליוני 1942 לבלז'ץ.

זמן מה לאחר המעבר אל הגטו, מצאה אימי מקום עבודה עבורי באחת המסגריות בתוך הגטו. בעלי המסגרייה, אב ובן נשוי עם ילד קטן, בשם אימברמן. לא היה לי מושג מהי מסגרייה ומה עושים בה, רק ידעתי שאעסוק במתכת. אינני זוכר כמה שילמו לי, הייתי מתלמד ולא עובד מנוסה, לכן לא היה מקום לציפיות גדולות. הייתי תלמיד טוב וגם עובד חרוץ. במשך הזמן נוכחתי לדעת שקשה מאוד לספק את רצון מעבידי, מבטיהם הבולשים והחקרנים לא הטיבו איתי. חשתי לחוץ ונרדף, פחדתי משניהם שלא חסכו במילים על מנת להקניט אותי. עשיתי כמיטב יכולתי לספק את רצונם, הייתי ממושמע ולא השבתי להערותיהם, גם כשנעלבתי. לא פעם הם עלבו בי ללא הצדקה, אלא מתוך הרגל. נראה שכך נהגו בשוליות כדי להרגילם במהרה, ששוליה הוא בורג קטן וכנוע ואילו בעלי המקצוע ובעלי הבית על פיהם יישק דבר. אני באתי מעולם אחר, לא גידלו אותי להיות שוליה, באתי אליהם מכורח המציאות העגומה שאליה נקלענו. רציתי לעבוד ולהרוויח קצת למען משפחתי, הייתי מודע לכך שהורי זקוקים לכל פרוטה. הייתי חייב להבליג ולחרוק שיניים, וכשטעיתי, זכיתי לשורת הערות לגלגניות ופוגעות ונאלצתי למחול על כבודי. הם לא היו אנשים רעים, זה העולם שבתוכו הם גדלו והתקדמו, תוך מאמצים ועבודה קשה. חסרה להם רגישות,

במיוחד כלפי נער צעיר כמוני, פליט שעולמו ועולם הוריו קרס לנגד עיניו. הם לא הבינו מה עבר עלי ועד כמה הייתי פגיע, בעיניהם הייתי שוליה.

חשבתי את עצמי לנער חרוץ ומנומס, המעונין למלא בנאמנות את רצון מעבידיו, ציפיתי מהם ליחס יותר חם. האווירה בבית המלאכה הייתה זרה לי, סגנון הדיבור וגם שפתם הייתה שונה מזו שהכרתי קודם לכן. לא הייתי רגיל לבלות יום שלם במשטר שבו נהוג לתת כל הזמן הוראות ולשמוע הערות עוקצניות. חששתי מהם, חשבתי שיסלקו אותי, שחלילה שגיתי בביצוע העבודה. להורי לא סיפרתי משום שחשבתי לתומי שאני הולך ומשפר את ביצועי, ויום יבוא ואולי אזכה במעט הערכה. הייתי במבחן, ורציתי להוכיח לעצמי וגם להורי שאני מתקדם ולומד מקצוע חדש.

בשלב מסוים, קיבלנו תעודות זהות חדשות, לא זכור לי אם קיבלנו אותן לפני ייסוד הגטו, או לאחריו. חשוב לציין שבתעודה זו נרשם מקצועו של בעל התעודה. הורי מסרו את הפרטים שלנו ופירטו את מקצועו של כל אחד. בתעודה שלי נרשם המקצוע "מסגר".

אינני יודע מה הניע את אבי לרשום בתעודתו של אחי "תלמיד", ובתעודתו "מורה" ואצל אימא "עקרת בית". מתי הנפיקו לנו בכלל את התעודות האלו, זו שאלה שאני שואל את עצמי שוב ושוב. לפני בואנו לגטו עדיין לא עבדתי במסגרייה. אולי רישום המקצוע במקרה שלי מעיד על כך שהתעודות הונפקו בגטו. ואם כן למה נרשם אבא כמורה ואחי כתלמיד, למה לא רשם מקצועות חיוניים יותר גם עבורם? רישום מקצועי כמסגר שימש עבורי כעוגן הצלה בשלב מסוים. במבט לאחור, ברור לי שבנסיבות שבהן התנהל תהליך הגירוש, סיכויינו שאפו לאפס, גם לו ידעתי לייצר מטבעות זהב. רק בריחתי מהתור הגורלי אפשרה לי להינצל מהגירוש.

אני עוצר לרגע את שטף כתיבתי, כדי לכתוב על שיחה שניהלתי עם אורחת מחוץ לארץ, פסיכולוגית, שביקשה לשמוע פרטים על השואה. בין היתר היא שאלה אותי אם אני מאמין בגורל. קשה לענות על שאלה זו. אני אדם חילוני ואולי נוח לחילוניים ששרדו להסביר את הישרדותם בזכות הגורל העיוור. אינני יודע להסביר מדוע שרדתי אני ודווקא אחי לא. קשה להסביר את ההיגיון מאחורי סיפור חיי בגטו ובמחנות, כי לא היה כזה. לא ההיגיון ניצח את הרשע ואת תחבולותיו. איש לא יכול היה לנחש מה נכון ומה לא נכון לעשות בשניה המתאימה. היגיון ושכל אכן נדרשו, אלא שלא היה די באלה. היה צורך ביותר משכל ישר, במשהו שמקורו בתת ההכרה הלא מודעת, שמתעורר לפתע בשעת סכנת נפשות ומפעיל אותך. אין זמן לחשוב ולשקול במצבי לחץ, כל שניה היא גורלית, כל שניה עלולה לקבוע אם לחיים ואם למוות. אין ולא קיימת תורה ולא שיטה עלי אדמות שיכולה ללמד את האדם לחמוק מהמוות. מיליונים הלכו אל תאי הגזים או הועמדו בפני כיתות ירי, איש מהם לא רצה למות. השאלה היא אם ניתנה להם ההזדמנות והאפשרות לנהוג כמוני, אם עמדו לרשותם אותם כלים סמויים שעמדו לרשותי בשעת הצורך. לא אני קבעתי את מהלך האירועים שלתוכם נפלתי. כל שנותר הוא להילחם על זכותי לחיות.

מן הסתם כל אדם הוא עולם ומלואו, כל אחד מקבל ומביא עמו את מטענו הפנימי. נוכחתי לדעת שאין אדם מכיר את עצמו אלא בשעת מבחן קשה. בשעת ההתגלות ובשעתן הגדולה של כוחות כמעט על אנושיים, הבאים ועולים מאי שם. אולי מעומק הנשמה, אולי דרך הגנים ואולי ממה שירשנו בבית הורינו, את החוסן הרוחני, החוסן הגופני, ואולי עוד גורמים שאיני מעלה על הדעת. גדלנו יחד שני אחים, אחד מאיתנו ניצל. אחי היה צעיר ממני בשנה, האם גילו קבע ודן אותו למות? אין לי מענה. אנו נוהגים להשתמש במושגים כגון מזל, גורל, האם זה משנה, האם מושגים אלה מהווים מענה לשאלה המטרידה או תורמים להבנת סוד ההישרדות מהתופת הנאצית? אין בכך תשובה וגם לא במענה הדתי שאחדים מחזיקים בו כאילו הכל בידי אלוהים. גישה זו נוחה להם, אך אין בה כדי להסביר את האי צדק המשווע שנגרם למיליוני ילדים תמימים שהלכו אל מותם על לא עוול בכפם. האם מותם היה רצון האל?
רק בעלי אמונה עיוורת מסוגלים להאמין בכך.

הגטו כולו הוקף חומה ובה הוצבו מספר שערים שדרכם התנהלה התנועה לשני הכיוונים. עם הזמן השתנו כללי המשחק ועל היהודים נאסרה תנועה חופשית, למעט מי שעבד במפעלים המוכרים וזכה לאישור מיוחד. על אף ההסגר קיבלה מסגריית אימברמן הזמנות וגם חומרי גלם מבחוץ. בנוסף לכך השיגו חוזה לעבודות מתכת שונות שבוצעו בשביל הדואר הגרמני. תעסוקה לא חסרה להם, גם פרנסה לא. עסקנו ביצור כלי שולחן מברזל שעברו תהליך גלוון עד להיותם מוצרים סופיים.

13.6.2000

חשובה מכל הייתה העבודה שקיבלה המסגרייה מהדואר. הסתבר שמפעלי מתכת נוספים בגטו הצליחו להשיג הזמנות ממוסדות גרמנים ודרכם גם הגיעו חומרי הגלם. ההזמנות מהמוסדות הגרמניים היו למקור פרנסה עיקרי למפעלים אלו. לידנו פעלו עוד כמה בתי מלאכה קטנים וגם הם קיבלו הזמנות מהגרמנים.

ממש לידינו פעלה פחחייה משפחתית, שהכינה מרזבים מפח מגולוון ומחומר בשם "צינק". בעלי הפחחייה היו אנשים חביבים, אב מבוגר ושני בניו, שניהם בעלי משפחות. לצערי הרב, שמותיהם

אינם זכורים לי. מפעלים שונים העסיקו יהודים במקצועות מגוונים, אחד הגדולים היה מפעל "מדריטש", ליצור ותיקון מדי צבא. במוסכים צבאיים ברחבי העיר עבדו מכונאי רכב יהודים. גם במחנות הצבא ובמוסדות הגרמניים עבדו יהודי הגטו לרוב בעבודת כפיים. כל אלה יצאו מהגטו בצורה מאורגנת מדי בוקר ושבו אליו מדי ערב.

לא עקבתי במיוחד ולא נכנסתי לפרטים לגבי מקומות העבודה שבהם עבדו יהודים מחוץ לחומות. כל עוד קיבלו יהודים אישורי עבודה מחוץ לחומות, זרם מזון וסחורות שונות בקלות יחסית לגטו, אך ככל שהלכה והתהדקה חגורת החנק סביבו, פחתו האפשרויות ומוצרי מזון הלכו והתייקרו. ניתן היה להשיג הכל אבל במחירים מוגזמים.

התנועה מהגטו ובחזרה הלכה והצטמצמה בהדרגה, למרות זאת מבריחים מתוחכמים פעלו כל הזמן בעזרת שיתוף השוטרים הפולנים ששמרו בשערים. ההברחות דרך החלונות הפונים לצד הפולני היו לשם דבר, עד שהגרמנים גילו נתיב זה והורו לסגור אותו בעזרת חוטי תיל.

אני לא זוכר שסבלתי מרעב, אם כי הסתפקנו במועט ובאוכל צנוע. אימא תמיד השתדלה להכין עבורנו את המיטב, שכן היינו נערים מתבגרים ובעלי תיאבון. בשר היה יקר מאוד ואימא נאלצה לשמור על גבולות התקציב הכספי שעמד לרשותה. לכן עלה הבשר על שולחננו לכל היותר פעמיים בשבוע.

הורי הסתפקו בתפריט צנוע, במיוחד בלט ויתורם על הבשר. אחי ואני ראינו וחיינו את מצוקתם, בעיה זו הייתה ברורה ומובנת לנו ולא היו לנו טענות. המציאות גרמה לנו להתבגר במהירות ולהסתגל לכל מצב, החשוב מכל היה שהורי היו איתנו. התרגלנו לחיות במטבח ששימש לנו חדר מגורים, מקלחת, מכבסה ומטבח. וילון הפריד בין המגורים ובין המטבח. ארבע מיטות, שולחן וכיסאות לארבעה, כמו כן מספר ארגזים כתחליף לארון בגדים. למזלנו, היה לנו כיור עם ברז, פיילה ששימשה לכביסה ולרחיצה, פלטה חשמלית ופתיליה לבישול שתרמו לא מעט לחימום החדר בחורף. לא עמדו לרשותנו חומרי הסקה לתנור. השירותים בתוך הדירה שימשו את כל דיירי הדירה. הבניין שבו התגוררנו, בהשוואה למרבית בתי הגטו, היה במצב מצוין וכלל שירותים בתוך כל דירה, לא רבים התברכו במותרות כאלה.

הדיירים, שותפינו לדירה, מוותיקי העיר, היו אנשים נחמדים מאוד ותרבותיים. הגברים במיוחד אהבו לבוא אלינו ולשוחח עם אבא על המצב, על מה שכתבה העיתונות הגרמנית. מה שעניין את כולם יותר מכל, הוא מה ניתן להבין מבין שורות מאמרי המערכת. כולם ללא יוצא מן הכלל חיפשו נואשות גלגל הצלה לאחוז בו, שביב של תקווה. חדשות מבעלות הברית לא הגיעו אלינו, על היהודים נאסר להחזיק מקלטי רדיו. אינני זוכר אם הבנו אז, מה באמת התרחש בסטאלינגרד, אם מדובר היה בקרבות ניצחון, כפי שדיווחו הגרמנים, או בקרב מאסף.

יהודי קרקוב הוותיקים נאלצו להותיר מאחור חלק גדול מרכושם, בעיקר רהיטים וציוד ביתי, משום שלא ניתן היה למקם אותם בדירות המזעריות או בחדר יחיד. אבל כל אלה שהיו ברשותם תכשיטים, מזומנים ודברי ערך יכלו לקחתם לגטו. לבעלי רכוש היה קל יותר לשמור על רמת חיים סבירה לאורך זמן, אך לא כולם היו בעלי אמצעים ורבים נזקקו לכל עבודה מזדמנת כדי לפרנס את משפחתם.

אבא צריך היה להתחיל שוב לחפש תלמידים, מה גם שנסיעותיו של דודי טוב הלב, נתארכו יותר. הוא כמובן לא גר בגטו, את מגוריו בעיר הוא החליף, ולא ידענו את כתובתו. דודי הגיע לביקורים מדי פעם, באמתחתו כמו תמיד מצרכי מזון, שעליהם יכולנו לחלום בלבד. כגודל השמחה בבואו, גודל העצבות הכרוך בפרידה ממנו ובשובו אל מאורת הנחשים. עדיין לא ראינו או חשנו בסכנה הנשקפת לנו, הוטרדנו מהסכנה שאליה נחשף דודי.

לאט לאט החלו להופיע תלמידים שרצו ללמוד אנגלית, מתוך אמונה שיום אחד הם יהגרו לארצות דוברות אנגלית, או לפלסטינה. הורי התלמידים היו רובם ככולם אמידים. לאחר זמן מה נוספו למעגל הלומדים צעירות וצעירים שקיבלו המלצה מתלמידיו של אבא.

אחי ואני יצאנו לעבוד, אחי בכריכייה ואני במסגרייה. שנינו הבאנו מעט כסף הביתה, תרומתנו הצנועה. רוחו של אבא השתפרה מעט, מדי יום עסק במקצועו למשך כמה שעות. המלחמה לימדה אותנו להסתפק במועט והשאלה שניקרה בלבנו היא אם סיימו הנאצים את מלאכתם בכליאת היהודים בתוך גטאות אם לאו. אנשים עסקו בחישובים, בהשערות ובניחושים, רובם העדיפו לשקוע באשליות שהיה בהן שמץ של תקווה.

15.6.2000

מצוקת הגטו התגברה בהתמדה, הביקורת בכניסות הוחמרה, בנוסף לשוטרים הפולנים נוספו גם אנשי אס.אס. במטרה לצמצם את היקף ההברחות. לעתים בוצעו חיפושים בבגדי העובדים שעה ששבו בתום עבודתם מחוץ לחומות. אף על פי כן, ולמרות הביקורת ונוכחות הגרמנים, פעל שיתוף השוטרים הפולנים ומוצרי מזון המשיכו להגיע לגטו, אלא שמחירים הרקיע שחקים. הסתפקנו בפיסת בשר זעירה, "ביס" קטן. אילו ידעה אמי, מה היה גודלה וטיבה של מנת האוכל שלי במחנות, אילו ידעה שהגעתי לתת תזונה, לא הייתה מאמינה שהצלחתי לשרוד חרף הרעב

הממושך. אילו ידעה שבמשך חודשים התקיימתי על פרוסת לחם יבשה וצלחת מרק מימי מכרוב או מסלק בהמות, לא הייתה מבינה כיצד הצלחתי להתגבר על תלאות אלה. אם לא די בכך, נאלצנו גם לעבוד מבוקר עד שקיעה.

לרעוב לאוכל, להשתוקק לאוכל זוהי תחושה קשה ביותר, כאב שלא עוזב אותך. אתה חש בקיבתך הולכת ומתכווצת, המחשבות מתמקדות בפרוסת לחם, במעט מרק חם ואינן מרפות ממך, אתה לא מצליח לחשוב על שום דבר חוץ מאוכל. אין בידך דבר, לא אשליה, לא פטה מורגנה שתשחרר את מחשבותיך ולו לרגע קט מתחושת הרעב המציקה, המלחיצה, מרגע שפקחת את עיניך.

אתה קם רעב, אתה עומד רעב במפקד, בעבודה, מחשבותיך נתונות רק לאותה פרוסת לחם ולמרק, המצפים לך בתום יום עבודה מפרך, וגם אז אינך מגיע למנוחה, גם אחרי שאכלת את המעט שנתנו לך, נותרת רעב.

השתוקקתי לעוד ולא היה, אכלתי לאט ולעסתי לאט ומשכתי את הארוחה שלי ככל שהייתי מסוגל, ולבסוף נשארתי רעב. אי שקט נורא, הייתי מתבונן באלה שקיבלו את המנה שלהם אחרי, הם עדיין אוכלים ואני מביט בהם והקנאה אוכלת אותי, הם אוכלים ואני את שלי כבר אכלתי. עיניי הלא מסופקות תרות סביב לכיוון חבית המרק, ומשוועות לבלתי אפשרי, למעט תוספת. קשה לבטא וקשה לתאר מה עובר על אדם רעב, הסבל הוא נוראי, הכאב מענה את הגוף הזועק לאוכל, אלא שאיש אינו שומע אותי. כל האנשים סביבי סבלו כמוני, לכולם מבט מתחנן שביטא מה עובר עליהם. איש לא יכול היה להושיע ולעזור, כל אחד התמודד לבדו עם הרעב. יש כאלה שחילקו את הפרוסה לחלקים קטנים וטעמו אותם בהפסקות, על מנת לחוש דבר מה בפיהם. אי אפשר להתרגל לרעב, מחוסר ברירה לומדים לחיות איתו. הדבר הדומה לקרב חסר סיכויים, אך אף על פי כן לא נכנעים, ממשיכים במלחמת ההישרדות. הרעב הוא חוליה נוספת בשרשרת התלאות שלנו, לאורך כל שנות המלחמה הזאת. הרעב הממושך גבה מחיר יקר מאסירי מחנות הריכוז, בפרט בחודשים האחרונים לפני השחרור. דווקא על סף השחרור לאחר פינוי אושוויץ, היה הרעב לדבר שסיכן את חיינו. חוסר אספקת מזון, מסעות רגליים ממושכים ועבודות פרך, הביאו אותנו לאפיסת כוחות, להתמוטטות גופנית ולמחלות. בנוסף לכל נורו כל אלה שקשתה עליהם הדרך.

את המרק המגעיל שנתנו לנו לא הייתי מסוגל לבלוע, רק את מי המרק שתיתי, את הכרוב או הסלק נתתי לאחד משכני, שהיה מאושר מהתוספת שהענקתי לו. מי היה מאמין, עד כמה חשובה וגורלית הייתה פרוסת הלחם, שעל אף טעמה המר דמתה אז לעוגה, למעדן. ניסיתי גם אני לפצל את הפרוסה שלי לכמה ביסים, אלא שלא עמדתי בפיתוי להוסיף עוד חלק ועוד חלק. קשה היה לעצור את הדחף לשמור חתיכת לחם למועד אחר, העדפתי לאכול פרוסה שלמה על פני פיסות לחם זעירות לסירוגין. כך או כך לא יכולתי להשקיט את רעבוני.

נורא מכל הייתה ההמתנה הדרוכה והמעצבנת לשעת קבלת האוכל, הזמן זחל ולא התקדם על אף שעבדנו. העבודה הייתה משעממת ודרשה מאמץ מהגוף הנחלש המתקשה לעמוד במאמץ הנדרש. לא פעם עמדתי במרחק מה ממיכל המרק, לא רציתי להיפרד ממראה עיני במהלך חלוקת האוכל, שמא אזכה לתוספת קטנה. היו אלה תקוות שווא והאכזבה הצפויה בצדן. אם נשאר עודף מרק הוא חולק למקורבים ולאחראים על חלוקת האוכל. לא פעם דמיינתי, שאני אוחז בלחם שלם ולא בפרוסה אחת יבשה, לועס באיטיות כדי לשמור על התחושה הנדירה, שאני אוכל לשובע, אלא שתחושת הבטן החזירה אותי מיד למציאות.

תחושת הרעב שלי לא פגה גם אחרי השחרור וגם לא בארץ, בהיותי בקיבוץ אפיקים. אוכל כבר לא חסר לי, אבל בתוכי שכן אותו רעב שלא בא על סיפוקו, ונדמה היה לי שהוא חלק מאישיותי. שנים בחיי הגטו ובמחנות המוות עושים לך משהו, מכרסמים בך, אינך עוד אותו אדם, הייתי נער צעיר ועתה אני נחשב בוגר לכל דבר, ובכל זאת גם כשסיימתי ארוחה דשנה ומשביעה, וקיבתי מלאה, נותרתי רעב. לא ידעתי כיצד להשתחרר מתחושת הרעב, לא סיפרתי לאיש מה עובר עלי, התמודדתי לבד במשך חודשים ארוכים. כנראה שכל מי ששרד התמודד עם חבלי ההסתגלות לחופש. המעבר החד שעברתי מאירופה לארץ, לחיי קומונה בקיבוץ, לאקלים שונה לחלוטין ולאווירה שחיברה אותי לתפיסות עולם שלא הכרתי בעבר, לארץ ים תיכונית, לרעיון הציונות והגשמתה, גרם למהפך בחיי. עם כל אלה התמודדתי לבד, לא עמד לרשותנו אף גורם או אדם שניסה לעמוד על טיבם של ניצולי השואה, או אפשר להם לפתוח את סגור לבם. הוותיקים לא הבינו אותנו והתייחסו אלינו כאל אנשים בוגרים ובשלים שמטרתם היא להגשים את עצמם. הם לא הבינו עד כמה חשוב היה לעזור לנו להשתחרר מכבלי העבר, מדפוסי התנהגות של אדם נרדף, הנתון בסכנה מתמדת ומזמן שכח את טעמו של החופש ואת טעמה של משפחה.

השינויים שחלו בחיי לאחר השחרור, העלייה ארצה, הצטרפותי לקיבוץ, היו כאילו נזרקתי לפתע לבריכה ונצטוויתי לשחות, אלא שלשחות לא ידעתי.

17.6.2000

איש לא ידע מה מתרחש בראשי, מבחינת הקיבוץ ותפיסת עולמו באנו להקים ישוב וללמוד כיצד לגדל ולנהל ענפי חקלאות שונים, כיצד לבנות ולגבש חברה שמטרתה להקים ישוב בארץ. באותם ימים איש לא התייחס לעברנו, ולמה שעשתה השואה בנפשנו, ולכן לא השכילו להעריך את עומק הפציעה. בימים ההם טיפלו רק באלה שלקו במחלות גופניות ונזקקו בדחיפות לאשפוז בבית חולים. מרבית חברי הקבוצה שלנו התאוששו, ומבחינה גופנית היו מוכנים להשתלב בכל עבודה במשק. כולם ללא יוצא מן הכלל גילו מסירות וחריצות מעוררת התפעלות. חברי אפיקים הודו שמעולם לא זכו לקבוצת הכשרה כה חרוצה, שהייתה מוכנה לעבוד בכל ענף ללא סייג, על אף שהיינו תופעה חריגה לא ראו בכך חברי המשק משהו יוצא דופן. כל חברי המשק שהכרתי עבדו קשה ובנאמנות ראויה להערצה.
השמש הצורבת של עמק הירדן חרשה עמוק את פני האנשים שעבדו בחקלאות. אף אחד לא חש, שמאחורי החריצות המופרזת שלנו מסתתר גורם ששורשיו מובילים למחנות הריכוז. הפחד בפני אנשי האס. אס. שלא התירו לנו לנוח לשניה, עיניהם המאיימות הבולשות ומחפשות ללא הרף את הקורבן התורן שניסה לפוש לשניה או שתיים, להתאושש מעבודת הפרך. חברי המשק לא ידעו שלא השתחררנו מתחושת הרדיפה מן החשש שעומדים להרוג או להלקות אותנו.
מעבר לכך היינו ככל הצעירים; שמחים, יצירתיים, מסתפקים במועט, מרוצים ומאושרים מחיינו בקיבוץ, זכינו להיות בארץ משלנו, כי מה עוד יכולנו לבקש לעצמנו אחרי שחמקנו מן התופת. בחודשי העבודה הראשונים באפיקים, הייתה ההתמודדות מנת חלקי, מתחושת הרעב לא השתחררתי בקלות, חודשים ארוכים נלחמתי בה, ניסיתי להתנער מתחושת הרדיפה והפחד.

19.6.200

אין זה סוף הסיפור, ספיחי המלחמה המתינו לנו.
אפשר לציין שראשית התקופה באפיקים עשתה עמי חסד. את הכל קיבלתי באהבה, לא הפריע לי לגור בסוכה, לא הפריע לי לישון על מצעים מבד ערבי פשוט ולא נעים למגע, לא הפריע לי לוותר על עבודה במוסך או במסגרייה, שני מקצעות שהתמחיתי בהם בגטו ובמחנה הריכוז, לטובת החקלאות. הכל נראה לי ורוד וטוב אלפי מונים מהתופת הגרמנית, אז איך לא אשמח.
מצב זה דמה לשיכרון שחולף עם הזמן, עם בואה של ההתפכחות, כשאתה מתעורר וחוזר למציאות, להתמודדות חדשה שלא היית מודע לה.
הייתי על פרשת דרכים חדשה, לא עוד אסיר, אלא אדם חופשי, לא עוד ילד אלא צעיר מתבגר. המלחמה גזלה את נעורי, את אחי, את הורי ושש שנים יקרות מחיי שאבדו לנצח. כיצד מתחילים חיים חדשים, בלי משפחה, בלי השכלה, בלי כסף וללא רכוש, בארץ שונה לחלוטין מנוף הולדתי. לקח לי זמן לקלוט ולהבין את המהפך שחל בחיי.
לעולם אזכור את ההתרגשות והדמעות, כשגיליתי השכם בבוקר את נוף חיפה והכרמל. אוניית המעפילים שלנו, "תל-חי", התקרבה אל חופי הארץ. התנדבתי לעבודה במטבח, כי למזלי הייתי בין הבודדים שלא סבלו ממחלת הים. עבודה זו חייבה אותי לקום מוקדם בבוקר וכשעליתי לסיפון, הייתי הראשון לגלות, את הכרמל ואת עיר הנמל חיפה משתרעים לפנינו. היה זה אחד הרגעים הגדולים והבלתי נשכחים בחיי, לראות את חופי הארץ, לא על גבי צילומים ופוסטרים, אלא במציאות. הבשורה פשטה חיש מהר, ומאות מעפילים עלו על הסיפון, כדי לא להחמיץ את האירוע ההיסטורי. לרגע מרגש נוסף זכינו במעלה טבריה, האוטובוסים שלנו עצרו במצפה הפונה אל הכינרת, העמק, אל הגולן ואל הגליל, איני בטוח אם ראינו את החרמון המושלג. הנוף היפהפה והעוצר נשימה שלפנינו כבש את כולנו; הכינרת על מימיה הכחולים, עמק הירדן המוריק, בריכות הדגים ולמרגלותינו בתיה של טבריה. זו הייתה ארץ ישראל היפה והפורחת, שעליה שמענו כל כך הרבה בבלגיה. כאן התרשמנו לראשונה מגודל מפעלם של החלוצים הראשונים בהפרחת השממה. מבטיהם של כולם היו מרותקים אל הנוף שדמה בעינינו לגן עדן פורח. התרגשות רבה אחזה בנו, לא ניתן היה לעצור את דמעות השמחה וההתפעמות. ידעתי שחוויה זו היא אירוע חד פעמי. חשנו בגודל השעה, חשנו שזכות גדולה ונדירה נפלה בחלקנו, להצטרף למפעל גדול הקורם עור וגידים בארץ ישראל. העמק הירוק לפנינו הוא עדות והוכחה למה שמסוגלים בני העם היהודי לעשות.

20.6.2000

מעמק הירדן שטוף השמש, בחזרה לאפרוריותו של גטו קרקוב. החיים בגטו נעשו בלתי נסבלים, עסקים נסגרו ואנשים נזקקו נואשות לעבודה חלופית. ישועה מסוימת באה מהצבא הגרמני שנזקק לפועלים ולבעלי מקצוע שונים במחנות הצבא ובמוסכים הצבאיים. מקומות עבודה אלה היו מבוקשים מאוד, כי יחסם של החיילים הגרמנים אל היהודים בהם, היה הוגן למדי, בנוסף לכך קיבלו העובדים היהודים ארוחה חמה בצהרים ובימים ההם הדבר היה רב משמעות.

המציאות אילצה אותנו להדק עוד ועוד את החגורה, לא רק משום הכנסתנו הזעומה, אלא גם בגלל ההתייקרות המתמדת של מצרכי המזון הבסיסיים. ברחובות אפשר היה לפגוש יותר ויותר ילדים שעסקו ברוכלות ובקיבוץ נדבות, סימנים מובהקים למצוקה ההולכת וגוברת.
אחר המלחמה ראיתי סרטים תיעודיים מזעזעים מגטו ורשה ולודז׳. תמונות קשות כאלה לא ראיתי אף פעם בגטו קרקוב.

באמצע השבוע, לעתים רחוקות יצא לנו הילדים לאכול ביחד עם ההורים, כי בדרך כלל שבנו מאוחר בערב מהעבודה. רק ביום המנוחה ישבנו ביחד לשולחן ואז שמנו לב לשוני בין מה שאכלו הורי לבין מה שהונח בצלחות שלנו. עובדה זו הצביעה על מצוקה רבה, שממנה סבלו אימא ואבא ולא דיברו עליה בנוכחותנו, הדאגה לאוכל ולהוצאות נוספות, תשלום עבור גז או נפט, סבון, חומרי ניקוי ובגדים.

אינני זוכר איך עמדו הורי בלחצי היומיום ובדאגה לעתידנו שהיה מעורפל ומעורר חשש. אבא המשיך לכתוב ולשקוד על שחזור כתבי היד שאבדו בביתנו בפוזין. לרשותו היה שפע של זמן, וכך הלך וגדל מספר המחברות שכתב בכתב ידו בארגז ששימש גם לאחסון ספריו המעטים. בכל פעם שאני חוזר לתקופת הגטו, אני שואל את עצמי, מניין שאבו הורי את הכוח הנפשי, להתמודד עם רצף אירועים משפילים וכואבים כמו אלו, להיקלע למציאות שכופה עליהם קיום של עלובי חיים, שבו זכויותיהם האנושיות הבסיסיות נרמסו ונגזלו בגסות רוח.

גורל היהודים היה נתון בידי קלגסי הנאצים, הם קבעו לנו את המחר. היהודים חשו בסכנה האורבת להם, בחוסר האונים ובחוסר הוודאות, וכתוצאה מכך גבר החשש לשלמות המשפחה. חיינו ותפקדנו באווירה של מתח מתמיד אם כי הורי לא גילו לנו על החולף בראשם בימי הגטו. לא ידענו כיצד השפיעו עליהם שמועות הזוועה שפשטו ברחבי פולניה הכבושה, וכיצד עיכלו את הידיעות על המשך הגירושים ההמוניים, המאסרים והחטיפות מהרחוב. תעלומה היא בעיני כיצד הצליחו לשמור על קור רוחם ועל שפיותם, ביודעם שאנו לכודים במלכודת ללא מוצא. האם יש דבר נורא יותר מחוסר וודאות מוחלט, לחיות בתחושה איומה שהיום, מחר או מחרתיים עלולים הגרמנים להפריד בינינו, ולפורר לחלוטין את תאנו המשפחתי? כיצד חיים עם מסכת איומים, בלי זיק של אור בקצה המנהרה? כיצד עברו עליהם הלילות, האם עצמו עין, או שמא נדדה שנתם, מה יכול היה להסיח את דעתם מהמחשבות הטורדניות. הלחצים הנפשיים והמתח הורגשו בכל מקום ובכל פינה, בעיקר אצל הורים שהיו מטופלים בילדים. הם היו גיבורים אמיתיים, שמרו והגנו עלינו, לכן כל עוד היו איתנו חשנו מוגנים.

אני מדבר כבעל ניסיון, ומאותה סיבה מתקשה כאדם בן שבעים ושלוש וכהורה, להבין כיצד ניתן היה לקיים אורח חיים כלשהו, בתנאי לחץ מתמיד ומבלי לגלות דבר לילדים. הורי לא רצו להפחיד אותנו ואפשרו לנו להמשיך את מהלך חיינו, ככל שניתן. נוכח עמידתם האמיצה אני עומד דום ומצדיע להם, ספק אם יכולתי לתפקד לו אני במקומם.

אחי ואני לא היינו מנותקים מהמציאות בגטו, שמעתי שיחות בעבודה בין בעל הבית שלי לאביו ועם אנשים שבאו למסגרייה. שכני בעלי הפחחייה הנחמדים שוחחו על המצב בשעת הפסקת האוכל. כפי שציינתי קשה היה בגיל שלוש עשרה ארבע עשרה להבין מה בדיוק קורה ובאיזו מידת רצינות צריך להתייחס לשמועות. קשה היה לצעיר כמוני להבין את מושג המוות, אדם צעיר אינו מודע למוות, לצעירים בראשית דרכם, העתיד עדיין לפניהם, גם אם החיים קשים ובלתי נסבלים, והעבר היה כלא היה, בכל זאת האמנתי, שיום יבוא והסיוט יהיה מאחורינו, יד התקווה הייתה עדיין על העליונה.

מרבית האנשים שפגשתי האמינו או רצו להאמין, שהגיע קץ לגזרות וכך חשבו גם אחרי שהוטלה על תושבי הגטו גזרה חדשה, עד שנוכחו לדעת שאין סוף לגזרות וככל שחלף הזמן הגרמנים הכאיבו והתאכזרו יותר. על אף השוני בנסיבות, אינני יכול שלא להזכיר את מלחמת המפרץ ואת הבריחה המבוהלת של אלפי אנשים לחוץ לארץ. כמו כן את מנוסתם של תושבי תל-אביב שספגה את מרבית הטילים. היה לנו צבא חזק ללא מענה כנגד הטילים, אבל עמד לרשותנו עורף, שאפשר לנו למצוא מקלט זמני.

לרשותם של תושבי הגטאות הנצורים לא עמד מפלט עורפי מהתופת, לא היו בידיהם כלים להתגונן, ידיהם היו כבולות. השמים שכחו את היהודים, את ילדיהם, את זקניהם וגם את יראי האל. האם יש עלי אדמות אדם נבון וחכם שישכיל להסביר את פשר רציחתם של מיליוני ילדים ותינוקות חפים מפשע? אמונתם הכנה והעמוקה של מיליוני יהודים דתיים לא עמדה מול השטן הגרמני, הוא לא הבחין בין דתי לחילוני, את כולם רצחו על שום יהדותם.

לא אחת אני שואל את עצמי, מניין שואבים הדתיים והחרדים את האמונה, שעל אף השואה יש אלוהים בשמים הדואג לאדם ועושה צדק עלי אדמות. אמונה זו נראית לי כגלגל הצלה לטובע בים. האמונה אינה זקוקה למאמיניה, בני אדם הם שזקוקים לאמונה שמקנה להם תחושה שהאל איתם. הטוב והרע באים מן האל המבטיח להם כניסה לחיי הנצח בגן העדן. הם אינם רוצים לקבל את העובדה הכואבת, שבני אדם יחידים הם המנהלים את חיינו, וחורצים גורלות של מיליונים. הם שליטי העולם, המונעים על ידי אידיאולוגיות סרק, על מנת להגשים את שיגעונותיהם. הם מוכנים להקריב מיליוני בני אדם, אלה ואלה מסתמכים על פיקציה, כאילו הם נלחמים בשם אל, או שליחיו של רעיון מטורף כמו הנאציזם, הקומוניזם והפשיזם שכביכול מגינים על טובת

המולדת ועל רווחת העם. למען האמת, לא מדובר באלוהים, לא של היהודים, לא של הנוצרים ולא של המוסלמים, אלא במנהיגות חסרת מעצורים ומצפון, המנצלת מצוקות, דוהרת על רגשות לאומניים, אמונה דתית פנטית, אמונות תפלות, וניצול תמימותם וטיפשותם של בני עמם, כדי להשיג את מטרתם האישית.עניין הניצול לרעה שעושים מנהיגים, ראשי דת ומטיפים למיניהם ועל השפעתם על ציבורים שלמים מזכיר לי שימי שישי שימשו את גרמנים לפעולות כנגד היהודים עוד לפני ייסוד הגטו. במשך תקופה ארוכה חששתי מימי שישי, שמא גם אותנו יפקדו הגרמנים.
יום שישי, לפני כניסת השבת היה יום נוח לפגיעה ביהודים. אחת הדרכים להשריש אמונות תפלות המתקשרות עם פחד בקרב הקורבנות, ולהפיק הנאה זדונית בקרב הרודף האכזרי.

21.6.2000

בחזרה לגטו, האנשים ניסו להמשיך את חייהם על אף האילוצים והקשיים שהלכו ונערמו בפתחה של כל משפחה, יצר הקיום חזק מפלדה. בראש דאגת ההורים עמד גורל ילדיהם, התפתחותם, בריאותם ועתידם המעורפל. רבים חשו שאין הם מסוגלים עוד להבטיח לעצמם ולילדיהם קיום וביטחון אישי, גורלם לא היה תלוי בהם, אלא בחסדי הגרמנים. למזלנו, איש מאיתנו לא חלה ולא נזקק לתרופות. אנו הבנים היינו מספיק בוגרים כדי לצאת לעבודה. השאלנו ספרים אצל שכנים כדי למלא את שעות הפנאי שלנו. התקשינו למצוא חברים בני גילנו בסביבתנו והיו לכך כמה סיבות. נמנענו מלהיפגש ברחובות לאחר שעות העבודה, לרשות כל משפחה עמד חדר אחד בלבד, לכן מפגשים בבית היו בלתי אפשריים. בנוסף לכך היינו זרים, עובדה שגרמה לנו לשמור על מרחק. לא מעט תרם לכך השוני התרבותי בינינו לבין האנשים שגרו בסביבה. רבים דיברו יידיש, האחרים פולנית ואנחנו אמנם שלטנו בשפה הפולנית, אלא שגדלנו והתחנכנו על התרבות הגרמנית, ולכן התקשינו לתקשר עם צעירים מקומיים בני גילנו.
חיינו לא התנהלו בשמורת טבע. מדי בוקר ובשובנו מהעבודה חלפנו על פני החומה ששימשה לנו כנוף קבוע הניבט מחלון חדרנו. שולחן עבודתו של אבא עמד בקירבת החלון והוא יכול היה לראות את החומה במשך כל היום. החומה שימשה לנו תזכורת קבועה לבל נשכח היכן אנו נמצאים. גם למראה כזה מתרגלים בסופו של הדבר כמו לצרות שפקדו אותנו מדי יום, בירכנו על כך שאנו עדיין חיים יחד תחת אותה קורת גג.
במסגרייה התקדמתי בעבודתי, היטבתי להשתמש בכלי עבודה מגוונים כולל מכשירים חשמליים, לשביעות רצונם של מעבידי. קצב העבודה שלי הלך והשתפר ומר אימברמן חדל להציק לי. מדי פעם הלכתי לביתו להעביר מסר לאישתו ולהביא לו כריך. אישתו, צעירה וחביבה, אם לילד קטן כבן שלוש הייתה שונה מבעלה הנרגן. היא קיבלה אותי בסבר פנים יפות והתייחסה אלי בחמימות רבה, כיבדה אותי בכוס תה ובעוגיה. היא שאלה אותי מניין המבטא שלי, כמו כן התעניינה במשפחתי. שמחתי בכל פעם שהוטלה עלי שליחות לביתה. היה לי נוח ונעים לצאת מרעש הפטישים ומרעש המכונות, ליהנות מעט מהשקט שבחוץ וממעט אווירה חמימה. כמה שונה הייתה האישה החייכנית מבעלה שהתייחס אלי כאל שוליה, לא יוצלח בעל ידיים שמאליות, בעוד שבעיני אישתו הייתי נער צעיר, שביצע שליחות בשם בעלה. התקבלתי במטבחה הקטן שהיה מטופח ומבריק. כפי הנראה עמד לרשותם עוד חדר מגורים, תנאי מגוריהם היו מעולים בהשוואה אלינו. כשסיימתי את שתיית התה, היה עלי לחזור למסגרייה הרעשנית ולמבטיהם הבולשים של בעלי הבית שלי. בדרך הקשה למדתי שבכל בתי המלאכה בעל המקצוע הוא המלך והשוליה עבדו. הייתי חייב לעבור את השלב הזה, שהיה חלק ממסורת בתי המלאכה, אלא שאני באתי לעבוד במסגרייה משתי סיבות: בתי הספר נסגרו והייתי חייב ללמוד מקצוע שנחשב לחיוני באותם ימים, עד יעבור הזעם, סיבה נוספת היא לתרום את שכרי הזעום למשפחה.
אני מתקרב לשנתי ה-71 בשעה שאני מעלה משפטים אלו על הכתב, ואני מתקשה להאמין, האמנם היו לי הורים שהעניקו לי ילדות חלומית, בית שבו התרחשו אירועים כה מרגשים שעליהם השתדלתי לכתוב, שהייתה לי אימא אוהבת ויפה ושמה סלומאה? מלבד צלילו הנאה והעדין של שמה, הוא הביע המון רוך, וכך אני זוכר אותה חיה ונושמת. אבא קרא לה בשם חיבה נהדר "שטפי" שם שהתאים לאישיותה החמה. האמנם הייתה לי אימא? או שמא מדובר בחלום דמיוני. למזלי, אני יכול לספר עליה ולהנציח את זכרה, מה גם שאני וביתי שלומית דומים לה.
שם אבי "הרמן", שם גרמני מובהק,המורכב משתי מילים: מ"הר", שפירושה אדון, ו"מן, שפירושה גבר. מה הניע את הוריו לתת לו שם זה לא ברור לי, האם כבר כתינוק ראו בו גבר לעניין? על פי סיפור חייו אכן היה עצמאי ובעל רצון חזק מגיל צעיר והוא הוכיח זאת ביעדים ששם לעצמו וגם השיג. רק הנאצים שמו קץ לדרכו ולקריירה המקצועית שלו. אימא קראה לאבא בשם חיבה "מני", שם בעל צליל רך יותר שהתאים לאבא. רוב האנשים ששמעתי לא קראו לאבי בשמו המקורי. אישיותו של אבא עוררה רגשי כבוד כלפיו, כפי שציינתי בפרק על ילדותי, ביטאתי זאת בלועזית "רספקטס-פרזון".
אני גאה על שהיה לי אבא בעל אישיות כזו, ואני משוכנע שמעמדו ואישיותו תרמו לחיזוק ביטחוני האישי בגטו ובמחנות הריכוז. כך אזכור אותו וככזה אנציח את זכרו.

אחי הצעיר ממני נקרא "רודולף", גם הוא שם גרמני. השם רודולף לא אומר לי דבר, בדיוק כפי ששמי "הלמוט" לא אומר לי דבר. למה רודולף ולמה הלמוט, אינני יודע, מלבד העובדה שרק אבא יכול היה לבחור שמות אלה, משום שנולד וגדל בגרמניה וכמעריץ של תרבותה הביאה אל ביתנו.

כשהגענו לקרקוב, רבים תהו לשמע שמי. השם רודולף היה מוכר לרבים, כי שמו של אחד השחקנים הידועים והאהובים ביותר בשנות השלושים היה רודולף ולנטינו.

אחרי השחרור החליטה לאה, אחת הבנות שהתיידדתי עמה, לשנות את שמי לצבי ואני לא סירבתי. בהתחלה, כשאחד מחברי לשעבר בקיבוץ נצר סירני קרא לי צבי – הלמוט, זה נשמע לי זר ומוזר, איני מתגאה בשמי הגרמני, אני מעדיף את השם צבי.

בגטו הייתי הלמוט שטייניץ, זר בין זרים. אבל בבגדי העבודה שלי הייתי כאחד המקומיים. הדרך למסגרייה ובחזרה הביתה חייבה אותי לחצות את הגטו מקצהו האחד לקצהו השני. בדרכי לעבודה ובחזרה עברתי ברחובות המרכזיים של הגטו, שהמו באנשים, בעיקר בשעות אחר הצהרים המאוחרות. לבשתי סרבל עבודה כחול שהתאים במיוחד לעבודה במסגרייה.

הייתי תמיד גבוה מכפי גילי ובסרבל נראיתי מבוגר עוד יותר, כבן שבע עשרה או שמונה עשרה. עובדה שעזרה לי מאוד באחת מפעולות הגירוש שביצעו הנאצים במחצית השנייה של 1942. מדי פעם לקחתי לעבודה ספר קריאה, שנהגתי לקרוא בו בהפסקת הצהרים.

באחד הימים בדרכי הביתה אחזתי בספר, ואז ניגשה אלי נערה צעירה ונחמדה ושאלה אותי לשם הספר. עמדתי מולה מסמיק ממבוכה ולא הצלחתי להשיב לה. היא לא נראתה נבוכה והביטה בי ישירות, פלטה מילה או שתי מילים לא מובנות. לא ידעתי מה לעשות ומה להשיב באותו רגע, כי לא הבנתי את דבריה. מרוב מבוכה המשכתי ללכת באיטיות והיא המשיכה ללכת לצדי. היה זה מפגש בלתי צפוי עם נערה ברחוב, לא הכרנו איש את רעהו, מה גם שעד כה לא קרה לי שנערה תפנה אלי, או שאני אפנה אליה מבלי שנכיר זה את זה. כתמי השמן על בגדיי הסגירו ללא ספק את מקצועי, מה משך אותה לפנות אלי? לבסוף נזכרתי שהיא שאלה אותי לשם הספר, נראה שהספר שבידי משך את תשומת ליבה. המשכתי ללכת ועודני שותק ולא מגלה לה את שם הספר. פתאום פנתה אלי ואמרה, "נכון שאתה לא מקומי", לא הייתה לי עוד ברירה וסיפרתי לה מאיזו עיר הגעתי. היא שאלה אם פוזין היא עיר גדולה, עיירה או כפר. השבתי שפוזין היא עיר גדולה כמו קרקוב ושיש בה גם אופרה, גן חיות גדול ועוד הרבה דברים מעניינים.

היא ציינה שאני מדבר במבטא זר. סיפרתי לה ששפת אמי היא גרמנית ולא פולנית. התפלאתי שהנערה המשיכה להתלוות אלי, לרגע חשבתי שעלי לשאול אותה לפשר התנהגותה, אבל התביישתי. כשהגענו לקצה הרחוב, נעצרה והצביעה על שער גדול שהפריד בין שני בתים בעלי קומה אחת והסבירה לי, שהיא גרה עם הוריה באחד הבתים בתוך החצר שמאחורי השער. התבוננתי בה והשתוממתי על פתיחותה כלפי, שאלתי את עצמי אם היא רוצה ליצור איתי קשר. הבטתי בה נבוך, לא הייתי רגיל שנערה תפנה אלי ברחוב, היא החזירה לי מבט וחיוך התפשט על פניה. אז אזרתי אומץ ושאלתי אותה, כיצד העזה לפנות אל צעיר זר לחלוטין בבגדי עבודה מכוסים בכתמי שמן ברחוב. היא לא חששה, מה שעורר את סקרנותה הייתה העובדה שבחור צעיר בבגדי עבודה שב מעבודתו ואוחז ספר בידו. היא שאלה לשמי.

עניתי הלמוט, והיא ענתה שמעולם לא שמעה שם מוזר כזה. הסברתי לה ששמי מאוד מקובל בגרמניה, שם איש לא חושב שהוא מוזר. הסברתי לה שיהודי גרמניה נהגו לתת לילדיהם שמות גרמניים, כך נהגו גם יהודי פולניה בהעניקם לילדיהם שמות פולניים. זאת הייתה ההזדמנות לשאול אותה לשמה.

איזה, קוראים לי איזה. אמרה ושתקה, גם אני שתקתי. עמדנו דקות מספר, לא רצינו ללכת. פתאום שאלה אותי, אם אהיה מוכן לבקר אצלה, עיניה פגשו את עיני, היה בה משהו שכבש אותי. לא ידעתי ולא הבנתי אז מה פשר הדבר שריתק אותי אליה, אולי עוררה בי רגשות נעורים ראשונים?

בזיכרוני, היא הייתה צנומה, שחרחורת, נמוכה ממני ופניה היו יפים לטעמי, את צבע עיניה אינני זוכר עוד.

22.6.2000

לא ידעתי אם להיענות בחיוב או להתחמק מהזמנתה, אך הרצון לראותה שנית גבר על לבטיי. נעניתי בחיוב, קבענו להיפגש בחצר ביתה בעוד יומיים בשעה שש וחצי בערב ושנינו חמקנו הביתה, אחרי "שלום" קצר. הספקתי להעיף בה עוד מבט ולראותה חוצה את הרחוב עד שנעלמה בשער הכניסה.

אני מנסה לשוב ולשחזר את דמותה, הייתי מרוגש ומאושר מההיכרות הבלתי צפויה ומהפגישה שקבענו. התחלתי לרוץ הביתה, אלא שבבואי הביתה לא סיפרתי דבר אודות הנערה. קרוב לוודאי שהתביישתי לגלות להם, אבל מה שהכריע הייתה התחושה שעדיין מוקדם לדבר על כך, היה זה מפגש ראשוני קצר.

אין ספק שהנערה הפיחה בי רוח חיים חדשה שהייתה בבחינת גילוי של משהו שלא ידעתי עד כה. פתאום לא רק עבודה אפורה וקשה ומילוי חובות ובדידות חברתית, אלא הזדמנות לחברות מסוג חדש, חווית נעורים מעוררת סקרנות עם נערה בת גילי, המוצאת בי עניין. נכון שלא ידעתי עליה דבר, ולגביה הייתי אדם זר. נראה שנזקקתי לחברת אדם בן גילי, כי מאז המלחמה לא היו לי חברים ואחי לא יכול היה למלא את מקומם. לבני המקום לא הייתה בעיה, הם הכירו איש את רעהו מבית הספר, תנועות נוער, או שגדלו באותה שכונה. ניסיתי להתקרב אליהם באמצעות השאלת הספרים ללא הצלחה, אולי גם עקב השוני המנטלי בינינו. אני זוכר שבשכנות גרה משפחה שבתם הייתה בת גילי, והחלפנו בינינו ספרים, אבל לחברות לא הגענו. הוריה לא אפשרו לנו להיפגש מעבר להחלפת ספרים, הם היו חשדניים ובכל פעם שעליתי אליה, נכח אביה בחדר. הייתי כנראה נטע זר בעיני הוריה ובשלב מסוים ויתרתי, לא אהבתי את עיניו החשדניות של האב, והנערה כמובן קיבלה את הדין. לא הבנתי את יחסו החשדני והדוחה של האב כלפי, אבל השלמתי עם זה. הורי לא ראו בעין יפה את יציאתי מהבית בלי אימא, בעיניהם היינו עדיין צעירים מדי. אבל נדמה לי שהם פשוט רצו להיות בטוחים שלא יאונה לנו כל רע, המציאות חייבה זהירות.

על כן מפגשי עם איזה היה אירוע מעודד ומשמח, שנינו היינו צעירים מאוד ומוכי גורל, שנינו הפסקנו בעל כורחנו את לימודינו בבית הספר ונאלצנו לצאת לעבוד. נזקקנו למעט שמחת חיים האופיינית לגילנו ולשחרר מעט את המתח שנוצר בקלחת החיים שנכפתה עלינו בתוך הסגר.

ניצני האביב שחיממו מעט את ליבי וגילו לי ריגושים מעולם אחר, קמלו מהר, מהר מדי. הספקתי לפגוש את איזה מספר פעמים, יום העבודה שלה לא תמיד הסתיים בשעה שאפשרה לה לפגוש אותי. לעתים היא עבדה עד מאוחר בערב כדי להרוויח עוד כמה פרוטות. אביה היה חייט, איש מבוגר וממעט העבודות שקיבל לא הצליח לפרנס את משפחתו וילדיו. איזה לא הפגישה אותי עם בני משפחתה, תמיד חיכתה לי בחצר, ליד משאבת המים הידנית. את הוריה לא הכרתי, גם לא את אחיה ואחיותיה. לא שאלתי למה היא לא עושה לנו הכרה, כנראה שלא הייתה מעוניינת, בכל אופן לא רציתי להכביד עליה.

סיפרתי לה על ילדותי, על הורי, על האווירה שבה גדלתי, על עיסוקו של אבי ועל תפקידו בתיכון. נראה לי שגיליתי לה עולמות חדשים שלא הכירם מעולם וייתכן שגרמתי לה להחביא את משפחתה בפני. היא סיפרה לי רק פירורים מחייה; נולדה בעיירה קטנה, כל חייהם נאלצו להסתפק במועט. פתחתי לפניה אשנב ואפשרתי לה להציץ לתוך עולם שעליו אולי קראה בספרי אגדות. על רווחה כלכלית, עושר תרבותי, חוויות מוזיקליות, חופשות בהרים בקן משפחתי שהבטיח לילדיו אושר, אהבה וביטחון. איזה הקשיבה לתיאוריי כלא מאמינה, האמנם אלה היו חיי, בעיניה דמה הסיפור לחלום. אמרתי לה שגם אני חש כמוה, גם אני התקשיתי להאמין שעל עצמי אני מספר לה, וכולי אכול געגועים אל אותם ימים. מדי פעם פגשה אותי איזה על המדרגות בפתח ביתה, מעבר לכך לא נתנה לי להתקרב. סביב חצר היו בתים חד קומתיים ישנים מאוד, רובם במצב של התפוררות. הטיח התקלף מקירותיהם וחשף לבנים אדומות שכבר מזמן הספיקו להשחיר. תריסי העץ שבורים ברובם, בדומה לקירות הבתים צבעם התקלף מזמן. הזנחה רבה אפיינה את כל החצר שבה התרוצצו ושיחקו ילדים רבים, תחליף לבתי הספר הסגורים. לבושם היה דל ולא התאים למזג האוויר הסגרירי. אפשר היה לחוש שבבתים אלו התגוררה אוכלוסיית מצוקה. הבתים היו כה נמוכים, שאפשר היה להציץ פנימה. נראה שמים זורמים לא היו בתוך הבתים, כי כל הזמן אנשים יצאו לשאוב מים מהבאר שעליה עמדה משאבה ידנית. הבניין שבו קיבלנו את המטבח למגורים, היה במצב מצוין בהשוואה לבתים שבחצר. ברשותנו היו מים זורמים, חשמל וגז לבישול והבניין עצמו היה שמור היטב. היינו בני מזל לעומת אלה שגרו סביב לחצר זו.

חדרנו היה בקומה הראשונה והרבה אור נכנס דרך החלון. ניתן היה להשקיף מעט מעל החומה ולראות את צמרות העצים ואת הבתים שמעבר לחומה בצד הפולני. כאמור, לא סיפרתי להורי על היכרותי עם איזה, ולקראת הפגישה עמה הייתי חייב להסביר למה ולאן אני יוצא, לא לפני שהתרחצתי והחלפתי את בגדי. שקר קטן שנאלצתי לשקר גרם לי מבוכה, לא כך נהגתי עם הורי בדרך כלל. סיפרתי לאימא שאני פוגש חבר חדש, וכך יצאתי ברשות, נרגש לקראת הפגישה. הגעתי לחצר בשעה היעודה ואיזה ישבה על גרם המדרגות המוביל אל ביתה. חשבתי ושברתי לי את הראש מה עלי לומר וכיצד להתנהג, לא מצאתי תשובה לשאלה זו. היא הבחינה בי ונופפה אלי בידה, התקרבתי ואמרתי לה שלום קצר, סקרתי את הסביבה ואמרתי שנראה לי שקשה לאנשים לחיות כאן, והתיישבתי במרחק מה לידה. הזכרתי שמיד עם בואנו לקרקוב הכרנו שתי בנות פולניות, ששיחקו איתי ועם אחי והיה נחמד להיות בחברתן, אלא שהייתי אז צעיר בשנתיים, ועתה בגיל ארבע עשרה וחצי בגרתי לא רק בגיל, אלא גם מניסיון החיים שצברתי בתקופת המלחמה. סבל מבגר את האדם וממהר להשאיר את הילדות מאחור.

23.6.2000

לצערי, היכרותי עם איזה הייתה קצרה ולא הספקנו להעמיק את יחסינו. נראה ששנינו נזקקנו לשוחח על נושאים הקרובים ללבם של בני נוער מתבגרים, שחיים במצוקה הולכת וגוברת עם כל בני משפחתם בחדר אחד, נרתמים לפרנסת המשפחה, מבצעים עבודות שלעתים אינן מתאימות לגילם, אלא שאנחנו היינו מבוגרים מספיק להבין את המוטל עלינו.

תנאי המגורים לא אפשרו לנו פרטיות והחברות היוותה מפלט לשיחה גלוית לב. אינני יודע אם סיפרה איזה להוריה על מאווייה ועל מה שקורה לה בעבודות שהיא מבצעת במקומות השונים, אבל איתי היא דיברה על כך. אני לא נהגתי לספר להורי, מה חוויתי במסגריית אימברמן; על כל ההשפלות והזלזול שהיו מנת חלקי בעיקר בתקופה הראשונה. הייתי "ילד טוב ירושלים", אדיב ומנומס כנהוג במשפחה יקית משכילה. לא עירבתי את הורי משום שהייתי מודע לסבלם ולמצוקתם. לא רציתי להפסיד את מקור ההכנסה הצנועה שכה נזקקנו לו, אבל בתוכי האמנתי שיום יבוא ואדע לבצע את עבודתי לשביעות רצונם ואז גם ישתנה יחסם אלי. אילו סיפרתי לאימי, היא ללא ספק הייתה מורה לי להפסיק את העבודה במסגרייה, או הייתה מבקשת לשוחח עם בעל העסק. העדפתי לבלוע את העלבון ולהסתדר בעצמי, בסופו של דבר גישתי הוכיחה את עצמה כנכונה ולהורי נחסכה עגמת נפש.

על חוויות כאלה ועל חוויות יפות מעברי יכולתי לספר לאיזה. על אף ששנינו באנו מאזור ומרקע שונים לחלוטין מצאנו שפה משותפת, ומבוכתנו פגה לאחר ההתרגשות הראשונה ושיחותנו קלחו בחופשיות. אין ספק שבסתר לבנו, או ליתר דיוק בתת הכרתנו התמימה, היה ליחסים הקצרים שלנו מומנטום של משיכה בין בן ובת ולהפך. כיום משיכה בין בנים ובנות באופן גלוי היא דבר מקובל וטבעי, אלא שבאותה תקופה לא נהגו כך. ברור לי כיום ששנינו נזקקנו לחברות זו לניקוז המצוקה שבה התנהלו חיינו והסבל המשותף היה הדבק בחברות שלנו.

גם אחרי שהמשכתי לפגוש את איזה לא סיפרתי להורי, השתדלתי מדי פעם לקבוע את המפגשים שלנו בשעה שהייתי בדרך הביתה מן העבודה. בדרך כלל סיימתי את עבודתי בשעה קבועה פחות או יותר, בסביבות שעות הערב המוקדמות, לא כן איזה, על כן התראינו רק מדי כמה ימים ולאור יום בלבד. האם הרגישה אימי בשינוי כלשהו אצלי, ייתכן, אינני בטוח, על כל פנים היא לא הטרידה אותי בשאלות חקרניות.

הטחנות הגרמניות עבדו ללא הפסק ובכל פעם יצאו מתחת ידיהם גזרות חדשות כנגד יהודי הגטו, אחת מהן נועדה לגברים בלבד. כל אלה שמלאו להם ארבע עשרה שנים אולצו לצאת פעם בחודש לעבודות כפייה שונות אל מחוץ לחומות הגטו. כל גבר קיבל זימון בכתב מידי הנהלת הקהילה בגטו, להתייצב בשעת בוקר מוקדמת מאוד, אם אינני טועה בשעה חמש או שש ליד בניין הקהילה. שם הורכבו הקבוצות, חולקו כלי עבודה בהתאם לסוג העבודה שעמדו לבצע. הזמנות לעבודה הגיעו גם עבורי ועבור אבא. לכולנו היה מובן מאליו שאבא לא ילך לעבודת כפייה. לא ניתן לגרמנים להשפיל את אבא, לכן היה לי ברור שאני כבן בכור ובוגר אלך במקומו. סביב עבודת הכפייה התפתח שוק עבודה תמורת תשלום, גברים צעירים מחוסרי עבודה התייצבו כדי להחליף את שולחיהם שיכלו להרשות לעצמם לשלם תמורת החלפתם. המארגנים לא הקפידו על הבאים, חשוב היה לאייש את מקום העבודה מבחינה מספרית. אינני יודע ולא ידעתי גם אז, כיצד הרכיבו את קבוצות העבודה ומי היה אחראי להם. היינו יוצאים עם חיילים או עם משגיחים פולנים, ואנשים נשלחו למחנות צבא, לבתי חולים צבאיים ולניקוי רחובות העיר. ברוב המקרים יצא לי לעבוד בפינוי שלג ממדרכות וברחובות. מלבד העובדה שהייתה זו עבודה קשה ומשעממת, שנמשכה בלי סוף מבוקר עד ערב, סבלתי מאוד מהקור המקפיא. כל היום עבדנו בחוץ, מי שחלילה עמד, קפא מקור, אלא שגם זה לא עזר לי לחמם את רגלי. השלג הקפוא הרטיב את סוליות נעלי, שאמנם היו חורפיות אך לא נועדו לשהייה ממושכת בחוץ. האפשרות היחידה לחמם מעט את הגוף הייתה שתיית כוס תה חם. אלא שלא תמיד נמצא בסביבה מקום שבו ניתן היה לקנות כוס שתייה חמה, ולא תמיד המשגיחים הפולנים אפשרו לנו לעצור לכמה רגעים לשתיית תה. רבים מהם היו שונאי יהודים והם נהנו לא מעט מסבלנו. אלה שהרשו לנו לעזוב לכמה רגעים קיבלו שוחד. היו בינינו אנשים ששילמו שוחד למשגיח ונעלמו למשך כל היום. לי היה כסף לשתייה חמה בלבד שלא היה בה די, נזקקתי למנוחה קצרה כדי לחמם מעט את רגלי, אך לא ניתן לי. אם לא היה די בסבל הגופני, כאב לי לראות ילדים פולנים יוצאים מדי בוקר לבתי ספר, חלקם בליווי אמהותיהם וחלקם לבדם. אני לעומתם נאלצתי לנקות את רחובות העיר, לא למדתי יותר, הילדות והחופש נשללו ממני וגם ביתי האהוב נגזל. מראה הרחובות עשה רושם שלגבי הפולנים לא השתנה דבר. ראיתי עוברים ושבים בדרכם לעבודה וממנה, הם לא ענדו טלאי עם מגן דויד, הם לא היו מסומנים כמונו. הם חזרו לביתם ולא היו חייבים לגור בגטו, הם השתמשו בחשמליות, הלכו לשווקים, ילדיהם פקדו את ספסל הלימודים, ואנו היכן אנו באים. קנאה מהולה בכאב אחזה בי, קשה היה לי להשתחרר מעצבותי. מזג האוויר החורפי הוסיף את שלו, השמים האפורים, הערפל הסמיך שלעתים הסתיר את מגדלי הכנסיות רק הגביר את תחושת חוסר האונים שהייתי נתון בה. בבוקר יצאנו בחשכה מוחלטת, במשך היום העננות הכבדה יצרה רושם כאילו הלילה עוד נמשך, עד כדי כך שלא כיבו את פנסי הרחוב.

כשירד הערב נעלם אור היום המועט ושוב חשכה מוחלטת השתלטה סביב. בשעות הצהרים חזרו ילדי בית הספר העליזים בדרכם לביתם. לא אהבתי לצאת לעבודה הזו, האווירה שהשרו המשגיחים גסי הרוח הייתה קשה, אחדים מהם פשוט התעללו בנו, כל הזמן דרבנו אותנו להגביר את קצב העבודה, על אף שהקור המקפיא דחק בנו לעבוד ללא הרף. ידיי התכסו בבועות מים ובפצעים, ובסיומו של יום עבודה מייגע חזרתי קפוא וסחוט הביתה, אל הנחמה שחיכתה לי, לחיבוק החם ולנשיקה מאימא ולמעט האוכל החם שאליו שיוועתי כל היום. שמחתי להיות בחזרה בין בני משפחתי ורציתי לשכוח את מוראות היום. הורי שאלו כיצד עבר עלי היום, אך לא סיפרתי מה עבר עלי ברחוב האלמוני בקרקוב. אימא טיפלה בידיי לבל יתפתח בהן זיהום. סיפרתי להם באופן כללי איזה עבודה עלי לבצע ועם אילו כלים. במיוחד קשה היה להסיר את שכבת השלג, שנהפכה למעשה לשכבת קרח מהודקת. הקרח השתחרר רק טיפין טיפין תוך מאמץ גופני גדול. עבודה זו גרמה לפצעים בידיי. יותר לא הרחבתי את הדיבור, הרי ממילא לא יכולנו להרשות לעצמנו לקחת מחליף, לכן ברור היה שאמשיך לצאת פעמיים בחודש ואם יהיה לי מזל אעבוד מדי פעם גם בבית החולים.

בבית החולים עבדנו בדרך כלל תחת קורת גג, זה היה יתרון אחד ויתרון שני הוא שקיבלנו ארוחה חמה בצהרים, ושלישי, שתייה חמה לא חסרה שם. בבית החולים קיבלנו בגדים עליונים מיוחדים, כל אלה היו יתרונות חשובים במיוחד בימי החורף. לעומת זאת, לא פעם נתקלנו במראות לא נעימים. בית החולים קלט פצועים מהחזית הרוסית, ראינו אותם בבואם ברכבות. חיילים אלה נחשבו לפצועים קל, לכן השכיבו אותם על קש בקרונות משא מכוסים. הסניטרים פינו את הפצועים ואנחנו פינינו וניקינו את הקרונות. הרבה דם קרוש ראיתי שם על בגדיהם שנעזבו בקרון, על הקש ועל רצפת הקרונות. זאת לא ממש עבודה לנער בגילי, אלא שהעדפתי אותה על פני העבודה ברחוב. אני שייך לאלה שמתקשים לראות דם, אלא שבמקרה מדובר בדם גרמני, דם האויבים שלנו, לכן התגברתי, גם לא ריחמתי עליהם. בתוך בית החולים עסקתי במיון כביסה מלוכלכת ומגואלת בדם. עבודה זו לא הייתה נעימה בלשון המעטה, לא רק ממה שנגלה לעינינו אלא גם מהריח הרע. אי אפשר היה להתחמק מעבודה זו, לשם כך הזמינו אותנו, לעשות את העבודה המלוכלכת במקומם. גם מראה החיילים הפצועים לא היה נעים. חלקם הושכבו על אלונקות, אחרים הלכו בכוחות עצמם, כולם חבושים, דם רב נראה על גבי התחבושות. פני החיילים היו חיוורים מאוד, סבלם ניכר לעין. כולם רצו להגיע מהר ככל האפשר לבית החולים, אינני יודע לספר כמה זמן נסעו מהחזית, אבל ברור שהתנאים בקרונות לא היו נוחים במיוחד. זו הייתה העבודה בבית החולים. במחנות הצבא עבדתי מעט מאוד, שם עסקנו בעיקר בעבודות ניקיון, בחוץ וגם בפנים. גם כאן כמו בבית החולים קיבלנו אוכל חם ושתייה חמה, אלא שרוב הזמן נפל בגורלי לעבוד ברחובות קרקוב. מאחר שסיפרתי מעט מאוד להורי על עבודתי, חילקתי את ייסורי עם איזה. עם הזמן התרגלתי לעובדה שעלי לצאת לעבודת כפייה פעמיים בחודש, לא חשתי טינה כלפי הורי, ראיתי בהחליפי את אבא חובה מוסרית שאין עליה עוררין. לא יכולתי לסבול את המחשבה שאבי ינקה שלג תחת פיקוחו של איזה לא יוצלח פולני, שלא מצא לעצמו תעסוקה אחרת. לא רציתי שאיש יפגע בכבוד אבי, שמחתי שיכולתי למלא את מקומו ושהגרמנים לא הקפידו שהאנשים יופיעו אישית, אלא הסתפקו במחליפיהם כל עוד מספר האנשים שהתייצב התאים להם. ביתר ימות השבוע חזרתי לעיסוקי במסגרייה. אופי העבודות הלך והשתנה, חדלנו לקבל הזמנות לכלי אוכל, הקשר עם לקוחות אלה נותק. למזלם ולמזלי, השיגו את העבודות עבור הדואר הגרמני, לא שיערתי אז איזה שירות עשה לנו הקשר עם הדואר הגרמני, איש לא שיער אילו מבחנים קשים נכונו לנו בעתיד הקרוב. מחזית המלחמה במזרח דיווחו על ניצחונות בלבד, אף מילה על מספר הקורבנות. למזלי, ראיתי רק את הפצועים קל, לא את אלה שהיו פצועים קשה.

הגרמנים הלכו מניצחון לניצחון, כבשו את כל אירופה המערבית ושלטו כמעט בכל שטחי היבשת. היו שהאמינו שככל שניצחונות הגרמנים יגדלו, ייעצר מסע ההשתלחות ביהודים. כולם רצו להאמין בכך, אלא שהסימנים בשטח היו אחרים. לאוזנינו הגיעו ידיעות על הקמת מחנות במזרח פולניה ועל חיסול הגטאות בעיירות השונות. גם כאן בקירבת קרקוב החלו בהקמת מחנה בשם "פלשוב", וסיפורים קשים על תנאי עבודה בלתי נסבלים בו התפשטו בגטו, ונפוצו גם שמועות על חטיפת אנשים לעבודה במחנה זה. סופר שאנשים נלקחו לעבוד בהקמת צריפים ולא ניתן להם לשוב לגטו, הם הוכו ועונו על ידי אנשי אס.אס. מאוקראינה. לא היה שום קשר בין הניצחונות הצבאיים של הגרמנים לבין היחס כלפי היהודים. כיצד בכלל אפשר היה להאמין שיום יבוא ומצב היהודים ילך וישתפר, אף שביב תקווה לא נראה לעין.

הורי לא העלו את הנושא בנוכחותנו, לא ידענו מה הם חושבים ומה הם חשים. קראנו על בריחתו של "הס", סגנו של היטלר, מה היו מניעיו, מה הוא ידע שאנחנו לא ידענו, האם יצא בשליחותו של היטלר לאנגליה, כדי לשכנע את האנגלים להצטרף לגרמניה במלחמתה נגד הקומוניסטים? אנגליה סבלה יום ולילה מהפצצות כבדות ואפשר שהנאצים האמינו שהאנגלים השרויים במצוקה יעדיפו להילחם נגד סטאלין השנוא עליהם. הגרמנים האמינו ללא ספק שכניעתה של רוסיה הולכת וקרבה. היו אלה ספקולציות בלבד, אינני זוכר כיצד הציגו הנאצים את בריחתו של הס לאנגליה, נדמה לי שכתבו עליו שאיבד את שפיותו.

צ׳רצ׳יל, מנהיגה של אנגליה, לא אהד את סטאלין, ואפשר שהגרמנים השלו את עצמם לגבי מנהיגותו של צ׳רצ׳יל, שהבין מי עומד מולו ולא נענה להצעת לנאצים. בגטו הזינו אותנו רק שמועות ואיש לא יכול היה לאמת את הידיעות. אחרי המלחמה נודע לי על המגעים בין מנהיגה של אנגליה ונשיא ארצות הברית רוזוולט ועל השוני בגישתם כלפי סטאלין, ונחישותם להילחם נגד היטלר ומוסוליני, שלא תרמה להצלת מרבית יהדות אירופה שנרצחה בידי הנאצים במחנות המוות בפולניה.

נושא זה ואחרים עלו לדיון אצלנו בחדר בין אבי, שנחשב לפרשן העיתונות הגרמנית, ובין השכנים שלנו שביקשו ללמוד דרך העיתונות הגרמנית מה מתרחש בעולם הרחב, ומה ניתן להבין על כוונות הגרמנים כלפי היהודים.

באופן כללי שררה חרדה רבה לגבי העתיד לבוא, לא היה לאן לברוח, על אלה שניסו לרדת למחתרת בעזרת תעודות אריות, סופר שרבים מהם נתפסו בעזרת מלשינים פולנים. כל שנותר הוא לרקום חלומות, תקוות ואשליות, אבל הייתה תחושה קשה וחשש כבד שהגרמנים מתכוונים לבצע פעולת גירוש מהגטו, שמועות על כך ריחפו באוויר.

לאחר זמן לא רב הוכיחו בני הגזע העליון הגרמניים לאיזה שפל מדרגה הם מוכנים לרדת ולנהוג כחיות טרף משולחות רסן. על מעללי הנאצים ביהודים למדתי בדרך אכזרית וקשה כשהם פתחו את חזית חיסול הגטו בקרקוב ב-31 למאי 1942. הדמיון הפרוע ביותר לא השכיל לחזות את היקפה ואת טיבה של מכונת הרצח שהחלה לפעול בשיטתיות שטנית. אנחנו הצעירים לא היינו מודעים ולא יכולנו להבין את חומרת המצב. הורי לעומת זאת, הבינו מוקדם מאוד את משמעות המצב שבו אנו נתונים בשלהי 1942. נראה שהם הבינו שהגרמנים שואפים לחסל את היהודים והסימנים העידו שאנחנו מתקרבים לסוף הדרך. מה הניע אותם להגיע למסקנה זו לא אדע לעולם, הם לא גילו לנו דבר וחצי דבר על המחשבות המחרידות והמזעזעות שחלפו במוחם. הם ללא ספק היו שרויים בלחץ קשה מנשוא, כיצד חיים הורים המטופלים בשני בנים מתבגרים עם אימת מוות שאין מפלט ממנה? מה הם ידעו, כיצד התמודדו עם המתח בהיותם חסרי ישע, מה נתן להם לקוות שאולי אחד מבניהם יינצל. על סמך מה סיכמו עם משפחת זילבר, הורי אחת התלמידות של אבא, שאם אחד מבניהם יזכה לדלג על המשוכה הגרמנית, הם יאספו אותו אל ביתם. מניין הביטחון שמשפחת זילבר לא תגורש בשלב זה?

נכון שמר זילבר היה בעל אמצעים וקשרים ענפים, בין היתר גם עם עסקני הקהילה היהודית, האם רמז להורי מה מתכננים עבורנו הגרמנים? את סודם לקחו הורי לקבר, ואני נשארתי להתחבט בשאלות.

24.6.2000

השמועות על הגירוש הצפוי התרבו, רבים חשבו שהמגורשים יועברו למחנה פלשוב ההולך ונבנה. סופר שהמחנה ענקי בגודלו ויוכל לאכלס רבבות. אלפים עבדו בהקמתו ורק מעטים שבו לגטו, רובם נאלצו לגור שם. סיפורים מפחידים על מכות ועינויים הגיעו לאוזנינו, במסגרייה דיברו על כך וגם שכנינו שוחחו על מחנה פלשוב האיום עם הורי. קירבת המחנה לגטו חיזקה את התחושה שזה המקום שאליו יופנו המגורשים, מה באמת התכוונו הגרמנים לעשות, איש לא העלה על הדעת.

רבים האמינו שמי שעובד במפעלים החיוניים לגרמנים, לא יגורש, לכן אנשים התאמצו למצוא עבודה במקומות כאלה. בעלי מסגריית אימברמן הצטיידו באישורי עבודה עבור הדואר הגרמני, גם אני זכיתי באישור דומה. איש כמובן לא ידע ולא יכול היה לנחש כיצד יבוצע הגירוש, או על סמך אילו כללים. אפשר היה לשער שהגרמנים יעדיפו להשאיר בגטו את בעלי המקצוע הדרושים להם, אפשר היה לזהותם לפי ה״קנקרטה״, תעודת זהות מיוחדת, שניתנה ליהודים עם מסמכים נלווים ממוסדות גרמניים.

באווירת נכאים זו ציפינו ליום הדין, אך לא האמנתי שאי פעם יפרידו ביני ובין הורי. ההבדל בין צעירים למבוגרים, הוא הכוח המניע אדם צעיר ללחום על חייו ולא להיכנע גם אם הוא מסכן את עצמו. לצערי, בתעודת הזהות של אבא נרשם מקצוע שלא היה בו כל תועלת לגרמנים, ״מורה״, ואצל אימא נרשם ״עקרת בית״, ואצל אחי ״תלמיד״. רק בתעודה שלי הייתה לאבא ההברקה לרשום ״מסגר״.

במציאות התברר שבמקרים רבים לא מנע המקצוע ולא המסמך את הגירוש. על כל פנים, כל המאושרים, בעלי מקצועות חיוניים ובעלי המסמכים מהמוסדות הגרמניים, האמינו שסיכוייהם להישאר בגטו סבירים. הורי ידעו מה רשום בתעודותיהם, לא הייתה להם סיבה להאמין שלא יגורשו, אלא שלא הביעו זאת בפנינו.

אני כמובן ידעתי שרק אצלי רשום מקצוע מבוקש. אחרי שקיבלתי את המסמך מהדואר ושמעתי את דברי בעל הבית שלי, התגנב לליבי חשש מהאפשרות שלא נישאר יחד.

למרות זאת הדחקתי את המחשבה על פרידה אפשרית לתת הכרתי, לא רציתי להאמין בכך. ניחמתי את עצמי שאם חס וחלילה ניאלץ להיפרד, תהיה זו פרידה זמנית בלבד, איזו אשליה מתוקה.

בינתיים נמשכו חיי השגרה, תלמידיו של אבא המשיכו ללמוד אצלו, ידינו במסגרייה היו מלאות עבודה, והאנשים המשיכו להרהר ולדאוג. שערי הגטו היו שמורים יותר מאי פעם, התפלאתי כיצד המשיכו להבריח מצרכים לגטו על אף ההסגר. באחד הימים הפתיע אותנו דודי, אחיה של אימא, ואנו נבהלנו מבואו, כיצד הצליח להיכנס וכיצד יצליח לצאת. האיש היה לחידה עבורנו, הוא לא נרתע משום סיכונים. אימא דאגה לגורלו, אך לא היה מקום להטיף לו מוסר, כך הוא חי את חייו. ביקורו זה היה האחרון אצלנו, בשורות מרות היו בפיו על גורל משפחתה של אימי בוורשה. שמחת המפגש הבלתי צפוי הייתה מהולה בעצב רב. המבוגרים חשו ששוב לא נתראה, הפרידה הייתה עצובה וקשתה במיוחד על אימא, דוד יוזק היה אחיה האהוב.

מפגשיי עם איזה הלכו ונתמעטו, היא הייתה אחוזת אימה ומוטרדת מאוד מהשמועות. הוריה היו זקנים ומטופלים בילדים, מצבם הכלכלי הלך והידרדר והיא נותרה מפרנסת יחידה. בערבים הייתה הרוסה ולא יכלה להיפגש איתי. לא יכולתי לומר לה דבר, ידעתי שנשאה על גבה את פרנסת משפחתה וגיליתי הבנה לתגובתה. מדי פעם פגשתי בה בדרכי הביתה מהעבודה ואז שוחחנו על המצב, זה היה הנושא שהעסיק את כולם, אלא שמפתח לפתרון לא היה בידינו. שמועות וסיפורי זוועה על הנעשה בגטאות אחרים הזינו אותנו והגבירו את חוסר הוודאות, שעון החול עבד לרעתנו, זמננו הלך ואזל.

מבלי משים, היה החורף כבר מאחורינו, לא הבחנתי בטבע המתעורר, בניצנים הפוקעים על ענפי העצים בדרכי אל עבודות הכפייה בעיר. השלג נמס וברחובות נותרו ערמות מהולות בבוץ, שאותן צריך היה לפנות. בעיר נראו החיים אחרת, עולם כמנהגו נהג, ילדים הלכו ושבו מבית הספר, תנועת האנשים ברחובות הייתה ערה, ואילו אני ראיתי רק את ערמות הזבל שנאלצתי לפנות מתוקף היותי עבד יהודי. קשה היה לי להשלים עם גורלי, ושבעתיים קשה היה לראות שבמרחק מה מחומות הגטו אנשים ממשיכים את חייהם, למרות הכיבוש הגרמני שהכביד גם עליהם.

השמועות על פעולת גירוש שעומדת בפתח התחזקו מיום ליום, פסק הזמן שניתן לנו הלך ואזל. תחושת אסון מילאה את האוויר, אלא שאיש לא העז להעלות סברה זו על דל שפתיו. איש לא רצה לגעת בפרידה הצפויה, מה יהיה טיבה ולאן תוביל את המגורשים.

יום הדין הצפוי הגיע, שערי הגטו נסגרו ותושביו נצטוו להתייצב השכם בבוקר, ב-31 למאי 1942, במשרדי הקהילה היהודית. ה-31 במאי הוא היום הטראומתי ביותר עבורי, היום שבו נחרץ גורל משפחתי. נאמר לנו להביא את תעודות הזהות, לקחתי עמי גם את המסמך שלי מהדואר הגרמני. את המתח ששרר אצלנו ואצל כל שכנינו ערב יום הדין, קשה לתאר במילים, אפשר היה לחתוך את האוויר בסכין.

למרות מרחק השנים, אני ממשיך לחוות את השעות הקשות האלה, לחוש את הלחץ שבו היינו נתונים, ובמיוחד הורי אכולי הסבל והדאגה. אפשר היה לקרוא על פניהם את המתרחש בלבם, את מחשבותיהם הקודחות. אני מתקשה למצוא מילים שיבטאו נכונה ולו במעט את מה שהתחולל בלב הורי באותם ימים גורליים. המילים מחווירות לעומת המציאות האכזרית חסרת הפשרות, המתח והלחץ הנפשי הכבד שליוו כל אדם בדרכו אל התליין הנאצי שעמד לחרוץ את גורלו, כפי שהתברר לנו מאוחר יותר, לחיים או למוות.

כשהופענו מוקדם בבוקרו של ה-31 במאי, יום שטוף שמש וחמים, השמים לא היו בעדנו, השמש החמימה לא חיממה את לב האלפים שהתאספו סביב הכניסה היחידה לבניין הקהילה. שוטרים יהודים הופקדו כביכול על הסדר, אלא שסדר לא היה שם. אנשים נדחקו בכוח רב אל הכניסה תוך צעקות היסטריות, קשה היה להבין על פי אילו כללים התנהלה הכניסה לבניין. בקרב איתנים נאבקו אנשים על הזכות להיכנס, שמועות עקשניות על פרוטקציונרים רבים שהוכנסו לבניין, עוררו זעם רב, אלא שלאיש לא היו הוכחות. עם חלוף השעות לא פחת הלחץ, אבל נמסר מפה לאוזן שבשעות הבוקר אנשים קיבלו אישורים בקלות יחסית, ועתה החלו הגרמנים להקשיח את ליבם והרבו לדון את האנשים לגירוש.

ידיעות מדאיגות אלה הגבירו את המתח אצל הממתינים והלחץ על הכניסה הגיע לשיאים חדשים, מכות והתעלפויות. הורי החליטו לא לעלות על הבריקדות, העדיפו להיכנס מאוחר יותר, לא בכוח. אימא לקחה איתה רק שתייה, ואוכל לא היה לנו, ובינתיים חלפו שעות על גבי שעות ואנו עדיין ממתינים בתור. האמת שאיש לא נתן את דעתו לאוכל, רצינו רק לשתות. השתייה נגמרה לנו ובכל הסביבה לא ניתן היה להשיג טיפת מים. איש מאיתנו לא רצה לעזוב את התור, שמא יפתחו לקהל הרב דלת נוספת, אך הדבר לא קרה.

היה זה יום נאה, נדמה שאפילו השמש צחקה בשעה עצובה זו, למחרת, היה ה-1 ביוני, יום הולדתי ה-15. איזה יום יהיה זה? מה צופן לנו יומו האחרון של חודש מאי 1942 עוד טרם ידענו, המתנו דרוכים לבאות. בין הקהל עמד אדם חולה באפילפסיה, מחלת הנפילה שקיבל זה עתה התקף. ראיתי אותו קצרות שוכב על קרקע, גופו פרכס בתנועות מוזרות ורוק נפלט מפיו, נבהלתי ממראה עיני וברחתי משם במהירות.

לקראת השעה שש בערב, ניתן היה לגשת לשער ולהמתין בתור. אימא נותרה בחוץ, אינני בטוח אם משום שהייתה רשומה בתעודה של אבא, או שהם ויתרו על נוכחותן של נשות המתייצבים. עמדנו אבי אחי ואני, וכשהצלחנו להיכנס ראינו אולם גדול ורחב, שבו עמדו שולחנות בשתי שורות נפרדות. מעליהם היו תלויות לוחיות לפי אלף בית הלועזי. ליד השולחנות ישבו קציני אס.אס.

ומולם הזדנבו תורי האנשים. במעבר בין השולחנות הסתובבו קצינים חמושים, היינו בגוב האריות כפי שהתברר לי חיש מהר. למרות הזמן הקצר שעמד לרשותנו הבחנתי שאנשי האס.אס. מובילים אנשים אל היציאה מסיבה לא ברורה.

השולחן שלנו עם האות S עמד לא הרחק מהכניסה בצד שמאל. מעט אנשים עמדו בתור זה ואנו הצטרפנו אליו. ראשון עמד אבא, אחריו אחי ואני אחרון. לפני אבא עמדו שניים או שלושה אנשים ואז קם לפתע קצין הגסטאפו ועזב את השולחן ובמקומו בא אחר. התבוננתי בערנות במתרחש על שולחנו, הייתה שם חותמת ועיפרון.

מיד הבחנתי שאיש זה אינו מעוניין לראות מסמכים או לשמוע הסברים, הוא אחז בעיפרון מבלי להרים את ראשו וסימן איקס על דף התעודה, סימן שהבהיר את כוונותיו. האיש עבד מהר, כך שאיש לא הספיק לקלוט מה באמת קורה. ראיתי את פניו המאובנים של איש הגסטאפו, את תנועותיו המהירות על גבי התעודות, כאילו לא בני אדם עומדים לפניו, אלא בולי עץ. התחלתי לקלוט מה קורה, ודחף בלתי צפוי גרם לי לברוח מהתור עוד בטרם הספיק אחי לגשת אליו, אבא כבר עמד לפני התליין. ברחתי בשקט מבלי לעורר חשד, כי חששתי מהאיש ומאלה שהסתובבו בין השולחנות. לאחר מכן התברר לי שהמשמרות באולם אסרו כל אדם שהסתובב ולא עמד בתורו. חושיי הפעילו אותי באותן שניות לא ההיגיון וללא הבנה מוקדמת. הבנתי לפתע שאם אמשיך לעמוד עוד שניות ספורות בתור אהיה אבוד. אין לי הסבר לתושייה שגיליתי בשניות גורליות אלה, מעולם לא נקלעתי למצב כזה שממנו יכולתי להפיק לקח לבאות, מה שהתרחש בתור הוא מעבר לבינתי. עמדתי מחוץ לתור, היה עלי לפנות מהר לתור אחר כדי לא לעורר את חשדנות המשמרות. באותן שברי שניות הייתי חייב לבחון מה לעשות, לראות איזה תור עדיף ולנסות את מזלי על אף שאינני שייך אליו.

חשבתי לתומי שעדיף לעמוד בתור ארוך שהעיד על כך שאיש הגסטאפו אכן מתייחס למסמכים המוגשים לו. באותן שניות לא עלה על דעתי שייתכן שמספר אנשים באות זו או אחרת הוא רב יותר מאשר באות שלנו. הפחד דחף אותי לתור הקרוב ביותר שנועד לאות L. הספקתי עוד לראות שתור זה יחסית ארוך לעומת האחרים, האם יסכים לקבל אותי, מחשבה זו עלתה בראשי כשעמדתי שם. מה שהרגיע אותי במידה מסוימת הייתה העובדה שהאיש קרא את המסמכים שהוגשו לו, וראיתי שאנשים עזבו את תורו מחייכים. האמנם היו לי סיכויים להינצל, ומה יעלה בגורל אבי ואחי, אם כי לא היו לי אשליות לגביהם.

הייתי מרוגש ומבוהל לא רק מהסיכון שנטלתי אלא גם מבריחתי הפתאומית. הפניתי מבט לכיוון התור שלנו ועוד הספקתי לראות את אבא ואחי עוזבים את האולם, את פניהם לא ראיתי.

אבא לא יכול היה לדעת היכן אני ומה קרה לי, ואינני בטוח שהספיקו לראות אותי עומד בתור אחר. רגעים אלה באולם היו מן הקשים שהתנסה בהם אבא בחייו, הוא איבד את השליטה על חיי משפחתו, הנאצים הכריעו אותו. במציאות זו איש לא יכול היה עוד לערוב לבני משפחתו ולעצמו, זכות זו נשללה ממנו ביד גסה וחסרת מצפון. הגרמנים ידעו היטב שפעולתם תגרום לניתוק ולהפרדת הורים מילדיהם ולהפך. עובדה זו לא הציקה ולא העסיקה את מתכנני הגירוש, כוונתם הייתה לשבור אותנו נפשית.

לראשונה בחיי חשתי בסכנה האורבת לי, לראשונה יצר ההישרדות שלי הציל אותי, לפחות זמנית, שהרי עדיין עמדתי בתור. לראשונה יזמתי ונקטתי בצעד בלתי שגרתי, לקחתי את גורלי בידי. נוכחתי לדעת שזו אחת הדרכים לשמור על עצמי כדי לחמוק מהמלכודות הנאציות. אם אצליח בכך גם בעתיד ימים יגידו. בניגוד לאבא ולאחי, היה ברשותי מסמך מהדואר, בתעודה היה רשום שאני מסגר, אילו נשארתי בתור עם אבי ואחי הייתי יוצא איתם עם איקס בתעודה. עמדנו מול מפלצת, לאיש לא היה סיכוי אצלו. אבא ראה כמוני שאין עם מי לדבר, אלא שנשאר לעמוד בתור ואחי אחריו. גם אם רצה אבא להעביר לנו מסר לא היה יכול, הוא היה קרוב מדי אל התליין ולאן אמורים היינו לברוח, גם אני לא ידעתי לאן כשזינקתי מתור אחד לתור אחר.

כשלבסוף הגעתי אל שולחנו של איש גסטאפו, הוא לא התעניין בשמי, ולא שאל למה נעמדתי בתור שנועד לאות אחרת. הוא עיין ברפרוף במסמך ובתעודה שלי. אני עוד ניסיתי להוסיף בגרמנית רהוטה הסבר משלי, הוא הביט בי בקצרות הרים את ידו כאומר לעצור את שטף דברי, הטביע חותמת בתעודת הזהות ונתן לי זמנית פסק זמן, כך ניצלו חיי. אזרתי עוז וסיפרתי לו בהתרגשות מה אירע לאבא ואחי, ביקשתי ממנו לשנות את החלטת הקצין מהתור של אבא. הוא הקשיב לי בסבלנות והתחמק באלגנטיות באומרו שאם הקצין יבטל את החלטתו, הוא יהיה מוכן לתת את האישור. ידעתי שאין לנו סיכויים, המנוול מהתור ההוא רצה להיות רע וכך גם פעל. לעומתו האיש הזה נהג בי בהגינות, הוא לא היה חייב לטפל בי ובכל זאת טיפל. האם יש ביניהם גם אנשים הגונים, או אולי רק למראית עין, אחרת איך להבין את השתתפותו בפעולה שדנה למוות אנשים חפים מפשע?

עזבתי את שולחנו, לא ידעתי מה לחשוב, אני ניצלתי, אבל בני משפחתי לא, לא הייתה לי סיבה לשמוח, היו לי הרבה סיבות טובות להיות עצוב וחרד מהמצב שנוצר. הייתי מבוהל מעזיבת התור של אבא, ומעצם המעשה שלי ומהשפעתו על משפחתי ומתגובת הורי. נדמה לי שתמיד הייתי הבן של אימא ואבא ובעיקר הייתי קשור לאימא.

לשנינו היו כינויים, האם הכינוי שלי שיקף נאמנה את אופיי ואת התנהגותי בחיים? משמעות השם בגרמנית היא, "הגביר האביון": DER HERR von HABERNICHTS, האם הגדרה זו הולמת אדם צעיר שזה עתה מלאו לו 15, שהוכיח ברגע קריטי ביותר עצמאות, תושייה, נחישות ותבונה? האם יש קשר בין המעשה שלי ובין הכינוי שזכיתי לו כבר בגיל צעיר? מעולם לא התייחסתי ברצינות לכינוי שלי. האם רצו הורי להביע שאין לי נטייה לרכושנות ועל כן יש בי מידה מסוימת של תלות בהם, לא גיבור גדול ולא יוזם פעיל? מאז פרוץ המלחמה לא שמעתי יותר כינוי זה וחדלתי לעסוק במשמעויותיו.

כל עוד הייתי ביחד עם הורי הייתה לי תחושת ביטחון שלא יאונה לי כל רע. עתה ביטחון זה התמוטט כבניין קלפים. השינוי חל באותה עמידה בתור בבניין הקהילה, שם השתנו כללי המשחק והייתי לאדם אחר שגם אני לא הכרתי עד כה. אולי הוא ה"אני" האמיתי, הלמוט שטייניץ הנער הרגיש, אוהב המוזיקה, המחובר להוריו בעבותות, כבר איננו. לא פעם בחיי וגם תוך כדי כתיבה, אני חוזר לאותו אירוע בגטו ושואל את עצמי, אם הייתי מודע שעה שברחתי מתור אחד לתור אחר, הרי לא ידעתי לאן אני מוביל את עצמי. אין לי על כך תשובה, במידה רבה פעלתי מחוסר ברירה, אך השאלה מה הניע אותי לפעול, אילו כוחות פנימיים דחפו אותי באותן שניות, שהרי שניות ספורות רק עמדו לרשותי, ועל כך יש לתת את הדעת.

כשיצאתי מהבניין, מצאתי את הורי ואת אחי ממתינים לי בקוצר רוח, התעכבתי כי התור שלנו היה ארוך יותר והאיש הקפיד לעיין במסמכים. הם דאגו לי מאוד והתקשו להאמין לבשורה שלי. הם הביעו שמחה מהולה בעצב רב, הם ידעו שמשהו נורא עומד לקרות, הם קראו נכון את המצב. סיפרתי להם בדרך הביתה מה עשיתי מרגע שעזבתי את התור, אבא ואחי לא חשו בי כשעזבתי את התור שלהם.

הורי היו מעודכנים יותר ממני, הם לא רצו לספר את הידוע להם. הם לא האמינו בגירוש למחנה עבודה במזרח, דבר שהבנתי רק מאוחר יותר. מכאן גם ברורה החלטתם הנחושה להשאיר אותי לבד בגטו, הם לא רצו לגרור אותי איתם והעדיפו לתת לי ולגורלי לקבוע.

האם היוזמה והעצמאות שגיליתי חיזקו את תחושתם שאצליח גם להבא להתמודד עם מצבים דומים? הם לא אמרו זאת, רק דאגו מראש, למקרה שיתרחש נס ואחד מאיתנו יחמוק מהגירוש, שיוכל למצוא בעת צרה מחסה אצל משפחת זילבר.

הורי החליטו מראש שאם יגורשו, הם לא יקחו איתם את הבן שיצליח להשיג אישור שהייה בגטו. על החלטתם ועל ההסדר שנקבע עם משפחת זילבר סיפרו לי הורי באותו ערב עם שובנו לחדר.

25.6.2000

העובדה שהורי לקחו בחשבון את האפשרות שאחד הבנים, ואולי אפילו שניהם עשויים לקבל אישור שהייה מצביעה על כך, שלא היו להם אשליות לגבי עצמם, ככל תושבי הגטו הם היו שרויים בערפל מוחלט לגבי הדרך שבה יפעלו הגרמנים. ברור שלא היה מקום להאמין שהגרמנים יגלו רגישות והתחשבות בשלמות המשפחה, ואת חששם זה הסתירו הורי מפנינו.

למחרת בבוקר, שאלתי את הורי אם יש ברשותם גלויות דואר ובולים, כדי שנוכל לשמור על קשר. לא העליתי על הדעת שעומדים לרצוח את אלפי המגורשים ובוודאי לא את בני משפחתי. הייתי משוכנע שלוקחים אותם למחנה עבודה במזרח פולניה ושנוכל לפחות להתכתב. האמון שלי בהורי וביכולתם לטפל במשברים לא נתערער גם כשלא ניתן לאבא אישור השהייה. הנער שבי סירב להאמין שהגרמנים עומדים לחסל אותם ואת כל היהודים. לא היה לי מושג על כך שהגירוש מגטו קרקוב הוא אחד השלבים הראשונים של תוכנית רחבת ממדים להשמדת כל יהדות אירופה. מעשי רצח המוניים שעליהם שמעתי, נראו לא סבירים בעיני רבים וגם בעיני. בין המגורשים היו דודתי אנה, ומשפחת קוריטובסקי, שהרי לאנשים מבוגרים ולחולים לא היה סיכוי בכלל.

האם היה זה עיוורון, תמימות, טיפשות, או שמא צורך נפשי, קו הגנה טבעי שבונה לעצמו כל אדם, "לי זה לא יקרה", כאדם השרוי במצוקה ומעדיף את האשליה על פני המציאות. נער בן חמש עשרה לא מסוגל להאמין ולהבין שעולמו ועולם משפחתו הולך ומתמוטט כשהוא כה צעיר וכל חייו לפניו. זה בלתי נתפס לחלוטין לנער בגיל ההתבגרות, לקלוט שעומדים להפרידו ממשפחתו לנצח נצחים, שלא יזכה עוד לראותם בחיים.

כשהתדפקנו על דלת הכניסה לבניין הקהילה, יצאו ממנו אנשים אחוזי בהלה שמיררו בבכי קולני. הרבה גורלות נחרצו ביום ה-31 למאי 1942, יום זה יירשם בספרי ההיסטוריה כיום אסון לאלפים ולא כיום אביב נעים וחמים. השילוב המוזר בין שניהם מבטא את הציניות והברבריות הנוראה שאפיינה את השלטון הנאצי הגרמני. קריאות השבר של היוצאים מן הבניין הגבירו את חרדת הממתינים בתור, בכי נורא של ילדים וזעקות היסטריות מילאו את המקום. האנשים שהמתינו בתור כעשר שעות מורטות עצבים בשמש הקופחת, שמעו עתה שרוב האנשים יוצאים מן הבניין עם צווי גירוש וסבלנותם החלה לפקוע. המתח גבל באובדן עשתונות. אנשים ידעו שמעתה הם חסרי ישע, הורים לא יכלו להושיע את ילדיהם ולא את עצמם. הרבה חלומות ותקוות נקרעו לגזרים וירדו לטמיון, אלפים נאלצו להתכונן לפרידה כואבת, אולי נצחית. ים של ייסורים, נהרות

של דמעות נשפכו שם מלווים בקריאות לרחמים, אלא שמי צריך היה לשמוע לא שמע ולא ראה. לא ניחומים ולא מילים מרגיעות יכלו לשנות את המציאות שנגזרה עלינו. ייסורי האמהות האוחזות בייאוש בילדיהם ואבותיהם אובדי העצות, דמו למדורות לוהטות שאין סיכוי לכבותן. המבוגרים הבינו את גודל האסון, לא כך ילדיהם, הם לא הבינו על מה המהומה סביבם. כשיצאתי מבניין הקהילה, עדיין התגודדו שם אנשים נרגשים ונסערים, גם הם כמונו נדחו, גם אלה שהיו בעלי מקצוע ועבדו במקומות חיוניים לגרמנים. הם נכנסו לבניין ובצאתם סיפרו, שאלה שהצליחו להיכנס בשעות הבוקר זכו לאישורים בקלות יחסית.

חלקם היו מקורבים של מנהיגי הקהילה ובעלי אמצעים. אינני יודע אם אמת הדבר, אך פורסם שנציגי הקהילה טיפלו בהחתמת התעודות של מיוחסים עוד לפני קבלת הקהל הרחב לבניין. כמו כן סיפרו שמספר האישורים שניתנו עד הצהרים הגיע קרוב למכסה שקבעו הגרמנים, לכן הקשיחו את לבם בהמשך.

דברים אלה נאמרו בכעס רב, בתחושת ייאוש ומתוך מודעות שאין מה לעשות. הפור נפל ואין אל מי לפנות. גם הורי ידעו זאת, סבלם היה קשה מנשוא, הם לא יכלו לשנות דבר. אין נורא מתחושת חוסר האונים כשאתה ניצב פנים אל פנים עם הרשע. חזרנו לחדרנו שותקים ועצובים, מה אפשר היה לומר בשעה קשה זו, יום המחרת היה יום הולדתי וגם יום הפרידה ממשפחתי.

יחסית לכלל תושבי הגטו, רק מעטים קיבלו אישורים. כל אחד היה עסוק עם עצמו ועם משפחתו. הגיעה שעת לקיקת הפצעים שנפערו היום. איש לא היה מסוגל לשתף את עצמו בגורל האחר. הצלחת הגרמנים הייתה מושלמת, ההרס שזרעו נתן את אותותיו. הקהילה היהודית הולכת ומתפוררת ואיש לא נוקף אצבע לטובתה.

היהודים נעזבו לגורלם המר והגרמנים עשו בהם ככל העולה על רוחם. הנאצים חשו בשתיקת העולם המערבי, אפשר ששתיקתם הרועמת של המדינות הנאורות, חיזקה את הגרמנים לבצע את תוכניתם הזדונית כנגד היהודים.

היינו מותשים, מדוכאים, רעבים וצמאים. התאורה בחדרנו הייתה עמומה ורוויה בעצב. האווירה הייתה כבדה, אימא הכינה עבורי מאפה ליום הולדתי, אינני זוכר מה עוד העמידה על השולחן, לאיש מאיתנו לא היה תיאבון, על אף שדבר לא בא אל פינו משעות הבוקר. דמעות חנקו את גרונה של אימא, פניו של אבא הביעו כעס, עצב ואכזבה. הוא לא אמר מילה ולא הזיל דמעה. כיום אני יכול להבין מה חש ומה חלף במוחו, במה העסיק את מחשבותיו. היום הוא למד פעם נוספת מי הם הגרמנים האמיתיים ומה הם מייצגים. היום יותר מאי פעם הוא חש בגודל טעותו ביחסו לעם הגרמני שבו ראה סמל לנאורות תרבותית ולמוסריות אנושית. היום התמוטטה אמונתו סופית.

26.6.2000

מפעל חייו ועולמו של אבי נחרבו לנגד עיניו ולא היה בכוחו לעשות דבר. השתיקה סביב שולחן הסגירה את הכל, העידה כאלף עדים אילמים על שברון ליבו. היה זה שקט מאיים לפני התפרצות הסערה.

אינני יודע מה בדיוק הניע את הורי באותו לילה לישון בעליית הגג, אם חששו מבוא הגסטאפו כבר באותו לילה, שהרי המגורשים נצטוו להתייצב במגרש האיסוף בגטו למחרת היום. הורי לא היו אנשים שמסוגלים לחיות במקומות מסתור מזדמנים בגטו, ולא זו הייתה כוונתם. הגרמנים גם לא חסכו כל מאמץ לגלות את המסתתרים, ובכל זאת הלכנו לשכב למעלה בעליית הגג. ספק אם הורי עצמו עין באותו לילה, לילה אחרון ביחד. גם אנו הבנים לא ישנו הרבה, אירועי היום הקודם והשלכותיו על המשפחה לא הרפו מאיתנו. אפילו בחשכה הבחנתי שהורי אינם ישנים והשעות נקפו לאיטן.

הבוקר עלה, מי יודע מה הוא טומן בחובו, בוקר זה ה-1 ליוני 1942, לא בישר את חגיגת יום הולדתי, לא בישר תקווה, אלא דמעות, ייסורים וכאב של פרידה ראשונה ואחרונה. הורי אספו מעט בגדים שנארזו בשני תיקי יד. היה זה מעמד עצוב, לראותם דוחפים ברישול את חפציהם לתיקים, לא עוד אותם אנשים שחייתי במחיצתם, אלא אנשים שבורים שלא חשוב להם מה וכמה בגדים לוקחים, חפציהם איבדו כל משמעות.

עדיין האמנתי שהפרידה שלנו זמנית, היה לי ברור שאינני מצטרף אליהם מתוקף ההבנה שסיכמו הורי עם משפחת זילבר. לא קלטתי את אמת המרה, את הסיבה להחלטתם הקשה והנחושה להשאיר אותי לבד כדי לאפשר לי להתמודד על זכותי לחיות. הם לא ידעו מה הגרמנים מכינים לנשארים בגטו, אבל ידעו שבשלב זה לפחות אשאר בחיים. הוכחתי בלי להיות מודע לכך, שיש לי חושים בריאים הפועלים היטב במצבי לחץ ומתח.

אולי העובדה שהצלחתי להשיג אישור שהייה עודדה וחיזקה בהם את האמונה שאדע להתמודד בהצלחה במצבים דומים בהמשך. אולי הייתה זו נחמתם היחידה, כשנוכחו לדעת שבנם בן החמש עשרה גילה תושייה ויכולת בלתי רגילה לשמור על עצמו. הורי היו משוכנעים, שהם הולכים אל מותם, זאת הבנתי רק בשעת הפרידה ליד הכניסה למגרש האיסוף.

אני מתקשה למצוא את המילים הנכונות כדי לתאר בנאמנות את השעות והרגעים אחרונים במחיצת הורי ואחי. אין דרך נאותה להביע את המעמד באותו יום שחור שייצג בראש ובראשונה את הטרגדיה האישית של הורי, אחי ושלי, אבל אפיין גם את הטרגדיה הכלל יהודית מידי השלטון הנאצי הרצחני. אני מספר על גורל משפחה אחת, משפחתי, שנפלה טרף בידי עם נבער מדעת, צמא לדם יהודי. עם שמנהיגיו חינכו והפכו אותו בכוונת תחילה לרוצחים מקצועיים. הגרמנים הצליחו במשימתם מעל המשוער, בדקדקנות מעוררת סלידה, המאפיינת עם שמוכן לבצע כל פעולה בלא היסוס. ביום רצחו ילדים, נשים וגברים ובלילות תינו אהבים עם נשותיהם וליטפו את ילדיהם. הם חיו בשני עולמות; בתופת הבוערת שבה מילאו מתוך הכרה את תפקידם הנפשע במימוש כוחו של הגזע העליון, ולא ראו בכך כל סתירה. הגעתי למסקנה העצובה, שניתן לאלף את האדם לכל מעשה, הגרמנים הוכיחו זאת מעבר לכל ספק.

ככל שבגרתי גבר בי הצורך לשבור את שתיקתי הממושכת. חשתי צורך עמוק לספר על הורי שלהם אני חב את חיי. הם העניקו לי כוחות נפשיים וגופניים לשרוד. הפרידה העצובה ממני, ליד השער, הייתה אמיצה, גאה ממני ומן החיים, והחלטתם הכואבת להשאירני לבד בגטו, היו עבורי לסם חיים לאורך כל הדרך עד לשחרורי.

אני היחיד שיכול לספר על הורי, על אחי, ולהנציח את זכרם, לאשר שלא היו אלה דמויות מן האגדה, אלא אנשים שחיו חיים מלאים, אנשים שבנו בית והקימו משפחה והולידו ילדים ואני בנם הבכור, היחידי ששרד. המפלצת הנאצית שללה מהם את הזכות הבלעדית שיש לכל בן אנוש, לחיות. הגרמנים הרסו את מפעל חייהם, רצחו אותם ולא נותר מהם כל זכר.

כל חיי אני חוזר ל-1 ביוני 1942, יום שנחרט וייזכר בליבי כל עוד אני חי, יום הולדתי והיום שבו ליוויתי את הורי ואת אחי בדרכם האחרונה. כנער שמלאו לו חמש עשרה בדיוק באותו יום, מושג המוות היה בלתי נתפס מבחינה מנטלית ובוודאי כשמדובר במשפחתי. לא הייתי מסוגל או מוכן לקבל את הגזרה ששוב לא אראה את הורי. מחשבותיי שבות אל אותו יום פרידה אומלל, ואני עדיין רואה את אימא, אבא ואחי כאנשים חיים, אינני מסוגל לתארם כאנשים מתים, חסרי רוח. אני מזהה את פניו של אבא המתפרץ לפתע כמו הר געש כלפי קציני האס.אס. העומדים בקירבת השער. רואה את עיניו יורקות אש, שומע את קולו הרועם, צועק על התליינים בחמת זעם. הייתה זו קריאת שבר של אדם פצוע, מאוכזב ופגוע עד עומק נשמתו. פניו הביעו בוז וסלידה כשקרא לעבר אנשי האס.אס. רוצחים, פושעים, שוב ושוב.

האנשים שהיו בדרכם בקירבת השער נעצרו המומים. לשניות אחדות השתררה דממת מוות, וכולם התבוננו באבא שקולו הזועם הדהד בחלל האוויר. עמדנו כמאובנים ממעשהו המיואש שביטא השלמה עם גורלו וידע שאין לו מה להפסיד, על כן החליט להשמיע לרוצחים הנפשעים את דעתו עליהם. הגרמנים שהיו מופתעים מהתפרצותו הנזעמת של אבי, שלפו במהירות את אקדחיהם, אלא שבאותן שניות ממש התערבו השוטרים היהודיים המופקדים על הסדר ליד השער ודחפו את אבא הנסער פנימה.

נותרנו שלושתנו בקירבת השער, נרגשים ומבוהלים ואימי המסכנה נרעשת כולה, לא מצליחה לעצור את בכיה. התחבקנו ובכינו. נראה שאימי לא רצתה להשאיר את אבי לבדו, לכן ניתקה עצמה ממני, לקחה את אחי בידה ונעלמה מעיני. תמונה זו היא האחרונה שנותרה בזיכרוני, מעמד קשה שחשף את סבלו הרב של אבי.

הוא לא יכול היה לסלוח לגרמנים על מה שעוללו לו ולמשפחתו. אני משער שהייתה זו הדרך היחידה וההזדמנות האחרונה לפרוק מעומק ליבו את כעסו העצור בו מזה זמן רב. אינני יודע אם חש צורך למות כיהודי גאה ואמיץ אל מול אויביו, או שמא הייתה זו תגובה ספונטנית. כך או כך, היה זה צעד בלתי שגרתי, שדרש הרבה תעוזה בנוכחות אנשי אס.אס. שעמלו להפוך את היהודים לכנועים וחלשים מקבלי דין ללא עוררין. לא שמעתי על אף התפרצות של אף אחד אחר במהלך יום הגירוש. אמנם השאלה מה הניע את אבא נותרה פתוחה, בכל מקרה התפרצותו לא שינתה את גורלו ולא את גורל משפחתו. ביום הגירוש, השמים חייכו ואנחנו בכינו, סביר להניח שהגרמנים היו שבעי רצון.

27.6.2000

אני מעתיק ומשחזר את הדברים שכתבתי על ה-31 במאי 1942, תאריך בעל משמעות גורלית שלא יישכח מזיכרוני. על אף השנים הרבות שחלפו מאז, תמונות היום ההוא ממשיכות לחיות בתוכי. ככל שחולף הזמן עולה כל פעם מחדש השאלה המטרידה, מה התרחש ביום הזה, לפניו ואחריו אצל הורי. כיצד אפשר היה לתפקד, לנהל חיים, אם ניתן לכנות חיים אלה בשם חיים.

כמבוגר אני מיטיב להבין, מה קורה לאדם ובמיוחד להורה כאשר משפחתו נחשפת לסכנת חיים. הורי ספגו מכות גורליות וכואבות במשך שנים. שלב אחר שלב הנחיתו הגרמנים גזירות חדשות ומכבידות במטרה לשבור לאט ובהתמדה את רוחם של היהודים. חייהם התנהלו תחת איום בלתי פוסק ובתנאי מחייה מחפירים, חיי גיהינום שהיו לסיוט מתמיד. מסכת חיים הפכה בלתי נסבלת וגדושת תלאות. כיצד עמדו בכך לא אדע, הייתי צעיר מדי להבין את מצוקתם, בעיני הם היו

הורים חזקים שיכולתי להישען עליהם. ביום הגירוש עמדתי לבד ליד השער שדרכו נעלמו הורי ואחי, לראשונה בחיי נפרדו דרכינו. שניים חברו יחדיו לסייע בפרידה שנכפתה עלינו, הגרמנים והגורל העיוור. הייתה לי תחושה מוזרה של אי נוחות, לא זו הדרך שבה חפצתי להגיע לעצמאותי ולא במקום הזה ובוודאי שלא בנסיבות הללו.

הייתי מודע לכך שיש מחיר לעצמאות, רק לא ידעתי להעריך את הכאב הכרוך בו. באותן שעות ובימים שמיד לאחר הגירוש, עדיין השליתי את עצמי שתוך זמן קצר אקבל מהורי מידע על מקום הימצאם. האשליה התנפצה מהר כעבור ימים אחדים, כשנתקבלה הידיעה המחרידה על חיסולם המוחלט של כל מגורשי הגטו. מידע זה נמסר על ידי המחתרת היהודית שפעלה בסביבה וכמה מחבריה נסעו בעקבות הרכבת שהובילה את הקורבנות אל מחנה המוות בלז'ץ.

ביום ה-1 ליוני 1942, בשעה שנותרתי לבדי בקירבת השער, ידעתי שאמנם נותרתי לבד, אך לא הייתי יתום מהורי. ידעתי שמהיום אצטרך להתחיל פרק חדש בחיי, לחיות ולהתפרנס בכוחות עצמי. זוהי התנסות לא פשוטה עבור נער בגילי, שעד כה זכה לחסותם ולהגנתם של הוריו, שדאגו לו כמיטב יכולתם. מעתה עלי לטפל בבעיות בלתי מוכרות, מלבד סיפוק צרכי האישיים היומיומיים. בהתחלה לא נתתי את דעתי לסדר היום החדש שלי, ודבר ראשון שעשיתי אחרי שהתאוששתי מחוויות הפרידה הקשה, פניתי לבית משפחת אימברמן, כדי לברר מה עלה בגורלה. התברר שאבי המשפחה היה בין המגורשים, הבן, אישתו וילדם נשארו ביחד, שמחה לא שררה בביתם, הם דאגו מאוד לגורל האב הזקן. לעומת זאת נודע לי שלשכניהם הפחחים כולל אביהם הזקן, שיחק המזל וכולם קיבלו אישורים. משם רצתי לביתה של איזה, דלתם הייתה נעולה, שכנה סיפרה לי שכל המשפחה כולל איזה הצעירה גורשו. הייתה זו עבורי מכה נוספת והחלטתי לשוב לחדרי. חששתי מהמפגש עם הקירות הריקים, ללא אימא, ללא אבא וללא אחי, פחדתי כל כך.
חזרתי לדירה והשקט העגום שבתוכה אמר הכל, גורל מרבית שכנינו דמה לגורל הורי, אין גירושים שמחים, יש רק גירושים עצובים ומכאיבים. החדר השקט היה מאיים, הוא הדגיש יותר מכל את היעדרות הורי ואחי. מעולם לא חשתי ריקנות כזו בין ארבעה קירות.
כעבור זמן קצר נשמעה נקישה בדלת, כשפתחתי אותה עמד לפני איש אס.אס ודרש לראות ניירות. על אף שהיו בידי הניירות הדרושים הייתי מבוהל למדי. אין לתת אמון בגרמנים בוודאי לא באיש זה שבא לבדו, הוא יכול היה לאסור אותי על דעת עצמו ולא הייתי יכול לעשות כנגד זה כלום. כל זכויותינו נשללו וכל טירון גרמני הפך למלך כל יכול. הוא הניח לי והלך לדרכו, נשמתי לרווחה אבל הייתי עצוב. טעמה של עצמאותי היה מר, דמעות נקוו בעיניי, איש לא היה לידי לחזק את רוחי.

28.6.2000

נקלעתי למציאות חדשה ועמדתי בפני אתגרים ובעיות מסובכות שאותם נקראתי לפתור בעצמי כאדם בוגר. עד כה עמדו הורי לצדי, קיומם וחיי במחיצתם היו מובנים מאליהם, היעדרותם הקצרה המחישה לי מהר מאוד עד כמה קשה ומציקה היא הבדידות. כמה מסובך היה להיכנס לנעליו של אדם מבוגר, לא עמדתי על קרקע מוצקה, כאן שלטו חוקי הגטו, ומעבודתי במסגרייה לא הייתה לי פרנסה. להורי לא היה כסף להשאיר לי, מחשבותיי התרוצצו בערבוביה בראשי. מה עלה בגורל הורי ואחי, אולי שגו הורי בהשאירם אותי בגטו, נכון שזכיתי באישור המיוחל, אבל לא נשארתי בגן עדן שהבטיח לי עתיד טוב יותר. נותרתי בתוך סיר לחץ רווי במתח, האם הבטיחו הגרמנים תנאי חיים סבירים לבני המזל שזכו לאישורים, לא ולא. אז לשם מה היה עלי להישאר כאן לבד, האם לא מוטב היה להצטרף אל הורי, להיות איתם ביחד? שאלות ותהיות רבות העסיקו אותי ברגעי חולשה בחדר העזוב והמיותם. חשבתי גם על איזה ועל משפחתה, לא השליתי את עצמי לגבי יעד הגירוש שאליו הופנו גם הם.

מחנה עבודה אינו מקום מגורים טבעי למשפחות עם ילדים, מצפים להם ללא ספק חיים קשים עוד יותר מאשר בגטו. מה טיבו של מחנה עבודה הספקתי ללמוד מאנשים שעבדו בפלשוב. כיצד נראה צריף מגורים מבפנים נדמה היה לי שאני יודע ומכיר מניסיוני האישי.

כשנעצרנו בעיר הולדתי על ידי הגרמנים, גרנו בצריף, אלא שהוא דמה לארמון לעומת צריפי המגורים שבהם גרתי במחנות הריכוז. מה שבאמת קרה למגורשים ובפני אילו מבחנים הועמדתי על כך אספר בהמשך. בהיותי לבד בחדר שקוע במחשבותיי המבוהלות, נעשיתי מדוכדך. לפתע שמעתי בכי קורע לב מעבר לדלת, ולאחר שניות נפתחה הדלת ואימא נכנסה מלווה בשוטר יהודי.

השוטר עזב מיד, קמתי לקראתה כולי נרעש מבואה, אחזתי בידה והובלתי אותה אל המיטה. היא הייתה באפיסת כוחות ולא הפסיקה את בכיה שהרטיט את כל גופה. ישבתי לידה וניסיתי להרגיעה. אימא האומללה והמסכנה, מה קרה שם במגרש, כיצד הצליחה להגיע לכאן. הגשתי לה כוס מים, פניה המעונים הביעו אימה, עיניה נפוחות ואדומות. לא ידעתי מה לעשות ואיך לעזור לה. היא לא יכלה להוציא הגה מפיה, היא הייתה נסערת מאוד מהטרגדיה של משפחתה. מה הניע אותה לחזור, מי ואיך נתנו לה בכלל לעזוב? היא לא דיברה ולא סיפרה לי מה אירע לאחר פרידתנו, היא רק המשיכה להתייפח ולהתייסר.

את שעוללו לנו הנאצים איש לא היה מעלה על דעתו; אנשים נקלעו למצבים קריטיים והורים נאלצו להחליט החלטות מכאיבות וקורעות לב. מה היו לבטיה של אימי בשלב זה לא ידעתי, והיא לא יכלה לומר לי. הייתי נבוך וכולי צער על סבלה ועל שאין בידי לעזור לה. מה היה על ליבה, מה הציק לה בשעה קשה זו בחייה. האם העובדה שעזבה את בעלה ובנה הצעיר, והיא קרועה ביניהם לבין בנה הבכור שנותר בגטו?

אימא לא קיבלה אישור שהייה וסיכוייה לקבל אישור היו אפסיים, האם נודע להורי לאן יישלחו המגורשים? מי עזר לה לצאת, האם החליטו הורי לחלק את נוכחותם בין שני הבנים? כל אלה השערות, משום שאימי לא פתחה בפני את ליבה. אם ידעה את האמת המרה, שתיקתה מובנת לי היום יותר מתמיד. אוי לאדם שמגיע למצב שבו עמדו הורי, מצפונם נקרע בין החלטתם להשאירני לבדי ובין חובתם לשמור על שלמות המשפחה ולעמוד לצד ילדיהם.

מחשבות אלה כמובן באו לי מאוחר יותר, באותה שעה שישבתי ליד אימי, הייתי כולי מרוכז בה, רציתי לעזור לה, להקל עליה, אך ללא הצלחה. היא שקעה בעולמה שחרב ולא היה בכוחה לאחות את השברים. לאחר מכן שבה אימי לאבי ולאחי. לא כעסתי על החלטתה. מצפונה קרא לה לחזור ולחלוק את גורלה עם האדם שאיתו חייתה עשרים שנה בטוב וברע, ואני מבין לליבה. אז התקשיתי לרדת לעומק המשמעות של צעדה של אימי, רק ידעתי שעזיבתה הציקה וייסרה את מצפונה הרגיש ללא הרף.

ישבתי לידה חסר אונים, פניה המעונים אמרו יותר מאלף מילים. אני מודע לכך שבכתיבתי אין בכוחי לשוב ולשחזר את שראו עיני, אימא הביטה בי שותקת, ואני בה, ושנינו בכינו באין נחמה. בכל זאת אינני מעז להשוות בין מה שעבר עליה ובין מה שעבר עלי, מה חשבה אימי באמת איני מעיז להעלות על נייר, ניסיתי ככל שאני מסוגל, לתת ביטוי למה שהעסיק אותה בשעות האחרונות.

עוד לפני הגירוש הגיעו הורי למסקנה שאסור להם לקחת אותי איתם, הם למדו כמוני שאיש לא יכול לצפות את שצפון לו גורלו. הגרמנים הוכיחו שהם בעלי מוח מעוות, רק בעלי כוחות חושך ואופל כמוהם יכלו לנהוג בשיטות ברבריות ואכזריות ולהפכן למציאות המפרידה בכוח בין אלפי הורים וילדיהם ובין אלפי נשים ובעליהם, רק השטן היה הוגה רעיונות כאלו.

מאוחר יותר התברר שזאת הייתה רק ההתחלה, מיליונים שילמו בחייהם במחנות ההשמדה הגרמנים, אם כי את זה עדיין לא ידענו באותם ימים. למרות הכל, הורי ראו שביכולתי לתפקד בתנאים קשים, שהרי עלה בידי לעקוף את נוהלי הגרמנים ולהשיג אישור, אולי בכך הקלתי עליהם את החלטתם. קיבלתי את הדין, לא הפצרתי בהורי לשנות את דעתם, העדפתי להישאר לבד בגטו וזו הפעם הראשונה בחיי הצעירים שהייתי מוכן להיפרד לתקופת מה מהורי. האם נבטו אז זרעי ההתבגרות הראשונים והרצון להוכיח את עצמי, ייתכן.

כיום, כהורה לבן ובת, אני מטיב להבין את שברון ליבה של אמי שעה שהייתה איתי בחדר, נשמתה המעונה לא מצאה מנוח, דמעותיה שטפו את פניה ומדי פעם התפרצו מפיה אנחות שבר. עצוב היה לראות ששוב לא יכלה לנצור בתוכה את סבלה הרב, את ייאושה שכרסם בה מזה תקופה ארוכה. סבלה הגיעה לדרגה ששום אדם לא יכול היה לעמוד בה. אימי המסכנה הייתה כנראה בקצה גבול יכולתה.

לדאבון ליבי, קצרה ידי מלהושיע. ישבתי אובד עצות ליד אימי, הייתי צעיר מאוד וההתמודדות עם סבלה הנורא העיקה עלי. היא אחזה בחוזקה בידי, ביודעה שעוד מעט תקום ותשוב אל בעלה ואל בנה הצעיר. ראיתי שהיא מאמצת את כל כוחותיה כדי להשתלט על רגשותיה, לפני עוזבה. לבסוף התיישבה וקמה, שטפה את פניה ואמרה לי, בוא נלך. בחוץ זרחה השמש, הלכנו יד ביד עד לשער, שם נפרדנו בחיבוק ובנשיקות מבלי לומר דבר. אפילו לא עננה אחת נראתה ברקיע, יום יפה וטראומתי, כיצד ניתן להבין את פשר הדברים?

בכותבי על היום הנורא והמחריד הזה מתכווץ ליבי, אין מילים שבכוחן לחשוף את האמת המרה על הסבל והצער הכבד שהיו מנת חלקם של הורי ושל כל יתר הקורבנות שעברו מסלול דומה. קולם נדם במחנות המוות, סיפורם של רוב הקורבנות לא ייוודע לעולם, רק אלה ששרדו יוכלו לזכור ולהזכיר ולכתוב על גורלם.

אני שואל את עצמי בכל פעם מחדש, איך ייתכן, שהעולם עמד מנגד ולא נקף אצבע, ונתן לחבורת רוצחים להכחיד כמעט עם שלם? אני שואל את עצמי כיצד הצליחה חבורה נבערת לשלהב ולרתום את רוב העם הגרמני לשנאה תהומית כלפי היהודים, למלחמה נגד עמי אירופה ולגיוס מיליונים לביצוע משימה כביכול גרמנית לאומית; רצח העם היהודי.

כיצד הצליחו הנאצים להפוך מיליוני גרמנים וביניהם משכילים רבים, תוך זמן קצר יחסית, למפלצות על שתיים המוכנות לרצוח ילדים, נשים, גברים וקשישים ללא אבחנה, רק על שום היותם יהודים.

29.6.2000

סיפור תולדות משפחתי ורציחתה, הוא סיפורה על משפחה שגורלה לא היה שונה מגורלם של שישה מיליון יהודים. תולדות משפחתי הוא פרק אמיתי ועצוב בספר ההיסטוריה היהודית, תחת שלטון הנאצים במלחמת העולם השנייה. הורי הלכו אל מותם בידיעה, שבשלב זה אני ניצלתי, מה יעלה בגורלי, לא הם ולא אני יכולנו לחזות.

הפרידה השנייה מאימי, כאבה מקודמתה, התפרצותו הדרמטית של אבא סימנה שהוא מבין כי זה סוף הדרך, ואין חזרה. אני לא קיבלתי את המסר שלו. סירבתי להכיר באמת העצובה שהכל אבוד, נזקקתי כנראה לעוד כמה התנסויות קשות.

שובה המפתיע של אמי, גם אם לא גילתה כיצד יצאה מהמכלאה ומי סייע בידה, היה בו כדי לעורר בי חשד שאיש אלמוני רצה להציל את חייה. אני משער שלא הייתה היחידה שהתמוטטה במכלאה, ולא היחידה שנפגעה מהגירוש, אלפים רבים גורשו והתקבצו במכלאה.

מצבה של אימי הבהיר לי שידעה את האמת, לאן מובילים אותם, אדם בעל תקווה לא היה מגיב כמוה. חשתי שאימי מודעת לאסון המצפה לה, לאבי ולאחי, לכך שהם נדונו למוות. קלטתי את המסר שלה רק כשנפרדנו, פתאום חשתי חרדה עמוקה מהצפוי גם לי, אבדה לי המשענת המשפחתית. עד כה האמנתי שגם החיץ שעומד להפריד בינינו, לא ישנה את תחושתי שעיניהם המשגיחות של הורי ישמרו עלי. תחושה זו החלה להתערער; מה שעבר על אימי בשהותה איתי בחדר היה מזעזע, כואב וקורע לב. היא הייתה כחיה פצועה אנושות, כוחותיה אזלו והיא גמרה אומר לשוב אל בעלה ואל בנה כדי למות יחד איתם. חשש זה התגנב להכרתי, אחרי שאמרה לי שהיא חוזרת. מרגע זה ואילך הבנתי, שאני עומד להתמודד עם מציאות חדשה שבה איאלץ למצוא את הדרך לחיות לבד ולסמוך רק על עצמי.

אבל באותו יום, אחרי שתי פרידות כואבות, מחשבותיי היו נתונות להורי ולאחי, היה עלי לעכל את אירועי היומיים האחרונים ולא התעמקתי יתר על מידה בבעיותיי האישיות. קשה להיכנס לנעליו של נער בן חמש עשרה, הייתי מבולבל ומבוהל לאחר שאימי נעלמה בשער, לא ידעתי מה לעשות ולאן ללכת. הישארותי בגטו הפכה לעובדה קיימת, לאימי ולי היה ברור שזה צו הגורל ואין לשנותו. לא סיפרתי לה על מחשבותיי ברגע של חולשת הדעת, לאחר הפרידה הראשונה, שעדיף היה לי ללכת איתם. הורי חשבו אחרת, העובדה שזכיתי באישור עודדה את מחשבתם על סיכויי להינצל.

30.6.2000

עמדתי עוד שעה קלה בקירבת השער, אנשים המשיכו להגיע עם מעט מיטלטלים בידיהם. מצעד עצוב של משפחות עם ילדיהם הצווחים, אנשים זקנים, כולם מוכי גורל, פני רבים הסגירו את המתחולל בתוכם, צועדים לאיטם אל הלא נודע. המבוגרים הלכו ברישול מה, כמשלימים עם גורלם. רובם שתקו, פה ושם נשמעו יבבות בכי של נשים. מעמד הגירוש דמה ללוויה ארוכה, האם ידעו האומללים שהם צועדים להלווייתם הם?

כשליוויתי את הורי לא שמתי לב לסובבים אותנו, הייתי שקוע במחשבות על גורל משפחתי ועתידה הצפוי, ועדיין קיוויתי לטוב. בשלב זה עמדתי מהצד, משקיף על האחרים לאחר פרידתי השנייה והסופית מאימי, אלא שאותו שמץ תקווה נמוג, והתחושה שאבי צדק הכתה בי, הכל אבוד. זאת הסיבה שהתפרץ על אנשי ה.אס.אס ליד השער, הוא לקח בחשבון את הנורא מכל. בעודי עומד שם הבנתי, שכך נראינו גם אנו בדרכנו למכלאה, בדיוק כמו שיירת המגורשים שבה אני מתבונן מהצד. היה עלי לעזוב את המקום, כי ברגעים אלה התבהרה לי האמת האכזרית וכל אשליותיי נמוגו. החלטתי לרוץ למשפחת זילבר כדי לברר מה עלה בגורלם, לא ידעתי שמר זילבר התגייס זמן לפני הגירוש למשטרה היהודית, שבה הגרמנים לא פגעו. הוא לא היה בבית, רק אישתו ובתם שלמדה בעבר אצל אבא. בהתרגשות סיפרתי להם מה אירע להורי, על שובה של אימי מהמכלאה ועל החלטתה לחזור ולהיות עם אבא ועם אחי. גברת זילבר הייתה אישה נאה ומטופחת, גם בתה ולבושן הזכיר ימים טובים יותר. גברת זילבר הקשיבה לדברי בקשב רב, היא כמובן לא יכלה לדעת מי מאיתנו נותר בגטו, אם בכלל. היא גם לא ידעה היכן נמצא בעלה השוטר. משפחת זילבר גרה בקצה השני של הגטו בבית חד קומתי קטן ובו דירת חדר עם מטבח צמוד. בחזית הבית הייתה חצר וסביבה בתי מגורים קטנים נוספים. הכרתי אותם היכרות שטחית בלבד, את בתם פגשתי פעמים אחדות אצלנו אחרי שיעור אנגלית, פעם היא באה בלוויית אמה. כיצד נרקמה הידידות בין הורי ובין משפחת זילבר אינני יודע, נדמה לי שבין אימא והגברת התפתחה ידידות והן נפגשו מדי פעם, אחרת קשה להבין את הבטחתם, שבשעת הצורך ידאגו לי.

בשלב זה העדפתי להישאר בחדרנו, הם גרו בדירת חדר בלבד ולרשותי עמד חדר שלם כולו בשבילי. באותו יום עוד לא ידעתי על צמצום גבולות הגטו ועל המשתמע מכך, אך עד מהרה קיבלתי שלוש שותפות לחדר.

סביר להניח שלמשפחת זילבר היה מידע עדכני יותר על כוונות הגרמנים, כמו גם על הנעשה בחלקים האחרים בפולניה. נראה שהורי שמעו מהם על גורל הקהילות היהודיות וחיסולן, בין שחלק מתושביה הועברו לגטאות אחרים ובין שנעלמו במחנות השונים במזרח פולניה. ידיעות אלה הלכו והתפשטו ברחבי הגטו בין המבוגרים. מעניין כיצד הצליחו הורי להעלים מאיתנו את דאגתם ההולכת וגוברת נוכח הבשורות הקשות על גורל היהודים במזרח פולניה.

קשה לומר ששמרו עלינו בארון זכוכית, הייתי בין אנשים בעבודה, אבל הם שמרו על לשונם ונזהרו מלשוחח בנוכחותנו על הזוועות שהגיעו לאוזניהם. כיום יותר מתמיד אני מתקשה להבין, איך חיינו לאורך שנים במצבי לחץ בלתי נסבלים, תוך ידיעה שסוף המלחמה לא נראה באופק.

בינתיים החריפו הנאצים את צעדיהם כנגד היהודים ולאחרונה רבו הידיעות על מחנות השמדה, ועוד מחנות עבודה כדוגמת פלשוב. אנשים נאלצו לתפקד תחת איום הולך וגובר על חייהם, מבלי לראות סיכוי קלוש ביותר לשינוי במצב. למדתי בחיי שמתרגלים לסבל, לעבדות, למנת אוכל עלובה, לעבודה מפרכת אם אתה צעיר ובריא, ואם הנך בר מזל אפשר אפילו לשרוד. אני לא חדל לתהות מניין אנשים נדכאים בגטו חונק, תלויים בחסדי הרֶשע הגרמני, מטופלים בילדים, מצאו כוחות נפשיים על אנושיים, מעוררי התפעלות, הערצה וכבוד, כיצד עשו זאת, בעוד האדמה בוערת תחת רגליהם? הם חיו את היום, בלי מחר בלי עתיד ובלי תקווה, כלואים בתופת השטן.

מה התרחש בלב הורי לא אדע לעולם. שאלות אלו נשארו סוד כמוס, שאינו יורד מסדר היום שלי. אני מנסה להיכנס לנעליהם, מתאמץ לחדור במעט לעולמם הפנימי באותם ימים נוראים. איך ייתכן שמנעו מאיתנו את הידיעה על מה שמציק ומטריד, מדוע לא שיתפו אותנו לפחות באופן חלקי? כבר היינו בוגרים ובעלי ניסיון, עברנו דרך ארוכה ביחד, מלווה בטראומות קשות מאז גירושינו מביתנו. היינו יחד בגטו, אני יצאתי לעבודת כפייה, בין היתר בבתי חולים צבאיים וראיתי פצועים. האם סברו, שדי בכך ואין טעם להוסיף ולהכביד עלינו עם דאגותיהם? ייתכן.

עדות אחת היא ההסדר עם משפחת זילבר מבעוד מועד, לפני הגירוש.

סידור זה הם יכלו לקבוע אך ורק על סמך מידע מוסמך, שלהם אין סיכויי להשיג אישור שהייה בגטו. אני כנראה נחשבתי בעיני הורי לבעל סיכויים סבירים להינצל, לא כך אחי שהיה מחוסר מקצוע. יכולתם לדאוג להצלתי בעוד גורלם הוכרע, מצמררת וצובטת את ליבי.

בדרך האנושית, הטבעית, שומר אדם על שלמות משפחתו ולא דואג לפירודה, אלא שגורלנו לא היה נתון בידינו, והשעה הייתה שעת מבחן בלתי שגרתית החושפת את יכולתו של האדם בעת סכנת נפשות. ערנותי היוצאת דופן ברגע אחד נתון אפשרה לי לעזוב את בניין הקהילה עם אישור בידי. פעלתי כנגד כל הסיכויים והסתכנתי, גיליתי נחישות ואומץ שלא היו אופייניים לי. למען האמת, באותן שניות, לא חרדה ולא פחד הפעילו אותי, היה זה ללא ספק יצר החיים שהתעורר בי בשניה הגורלית.

כשבגרתי, התחתנתי ונולדו לנו ילדים, התמסרנו אישתי ואני לגידול וחינוך הילדים, נתנו את הנשמה לעבודה ולתפקידים שנטלנו על עצמנו ונאבקנו על פרנסתנו בכבוד. אישתי ואני, ניצולי שואה, נותרנו בלא גב משפחתי ובלא כל סיוע, לא ליקקנו דבש בשנותינו הראשונות בארץ. חיינו היו מסכת של קשיים רבים, תקופה ארוכה מאוד התקיימנו בדלות, בעוני ממש. אלא שבניגוד לימי הגטו העלובים, היינו צעירים תאבי חיים, אנשים חופשיים במדינה יהודית חופשית. לסבלנו ולוויתורים שעשינו, היה טעם, תרמנו למדינה יהודית שהיא שלנו, למען עתידה ולמען עתידנו ועתיד ילדינו, לא חשנו מסכנים חרף כל הקשיים.

המפלות שספגו הגרמנים בחזית הרוסית לא הרתיעו אותם להמשיך ולהגביר את תהליך ההשמדה, התעמולה הנאצית לא ספרה את הנופלים בחזית, פניה היו מועדות לניצחון בלבד. בשלב מסוים החלפתי את עבודתי במסגרייה בעבודה במוסך צבאי גדול, מחוץ לגטו. בדרכנו למוסך חלפנו ליד גשר רכבת. לעיתים חלפו על פנינו רכבות שעל קרונותיהן הודבקו סיסמאות מאירות עיניים, "הגלגלים חייבים לנוע למען הניצחון". אלה הגלגלים שהסיעו יהודים למחנות המוות. רציחת היהודים הייתה אמורה לתרום לניצחון הגרמנים. אכן הגלגלים נעו במהירות הולכת וגוברת ובתדירות גבוהה מכל קצווי אירופה מזרחה אל מחנות המוות, הסדיזם פרץ כל גבול.

1.7.2000

לאחר גירוש הורי הלכתי לבקר את משפחת זילבר, לפני שעזבתי את ביתה שאלתי אותה לאן מובילים לדעתה, את כל המגורשים, היא הביטה בי בהיסוס והשיבה שאינה יודעת. לא הייתה בפיה תשובה, אך ראיתי ניצוץ של צער בעיניה לפני שחמקו ממני. עיניה אמרו יותר ממה שהתכוונה לגלות. חרדה ואי שקט פקדו אותי לפתע, החלטתי לשוב אל חדרי. ברחובות נראו גרמנים נכנסים ויוצאים מהבתים, מחפשים מסתתרים. רצתי אל חדרי, חששתי שמא יבואו לבדוק את חדרי ולאטום את דלתי בהיות החדר ריק. השמועות על צמצום שטחי הגטו התבררו מהר מאוד כאמיתיות, לאחר גירוש אלפי אנשים היה בכך היגיון, משום שדירות וחדרים רבים

התרוקנו מיושביהם. לגרמנים כמובן לא היה עניין לשפר את תנאי המגורים בגטו, הם החליטו לצמצם את שטח הגטו, התוצאה הייתה ריכוז האנשים במגורים חלופיים. על פעולה זו הייתה ממונה ואחראית הקהילה היהודית, היא קבעה היכן לשכן את המפונים החדשים. החיים בגטו לא שבו אל מסלולם, הדריכות והמתח לקראת כל פיסת מידע על המגורשים הגיעה לשיא. היו שמועות שנמסרו מפי אנשי המחתרת היהודית, שהרכבות נוסעות מזרחה, אלא שיעדן הסופי עדיין לא ידוע. ביקרתי שוב בבית משפחת זילבר, בתקווה שבינתיים נודע להם משהו על גורל המגורשים.

הם לא ידעו על כך דבר, אבל סיפרו לי שבימים הקרובים יגיעו אנשים למגוריהם החדשים בתחום הגטו. גם לחדרים שבהם נותר רק אדם אחד, יתווספו אנשים, וכפי הנראה גם אלי ייצרפו מספר נפשות. לא הייתי מאושר מן הבשורה, לא היה לי כוח נפשי לחלוק את פרטיותי עם אנשים זרים. לא די שהורי אבדו לי ולא הספקתי עדיין לעכל את השינוי הדרמטי שעברתי, אני עומד לאבד את מעט הפרטיות שלי ואיאלץ לגור במחיצת זרים. לצערי, לא יכולתי למנוע זאת, העמידו אותי בפני עובדה. כעבור כמה ימים הופיעו האורחים הבלתי קרואים והפכו את חדרי לרכושם הבלעדי, מזל שהשאירו לי את המיטה. הייתי חייב להתרגל לעצמאות שנכפתה עלי, עצמאות היא הגדרה מרחיקת לכת ולא מתאימה, הייתי לבד, לא עצמאי, פשוט לבד.

המסגרייה הייתה משותקת ובשלב זה נותרתי בלי פרנסה. היו ברשותי מעט מצרכי מזון, בלי אימא, בלי אבא ובלי אחי, חוץ ממעבידי וממשפחת זילבר לא הכרתי איש בגטו. גם איזה נעלמה מחיי, ונותרתי בחדר עם קירותיו השותקים, עם הדממה שהותירו הורי בלכתם, שהיה בה משהו מאיים ומפחיד. עם מי אוכל לשוחח ולחלק את דאגותיי, אצל מי אוכל לשפוך את ליבי, עם מי אשב לארוחה ליד השולחן? כיצד מתמודדים עם השקט הרועם שסביבי? לא הייתי אדם מבוגר, מנוסה, העומד על רגליו, עד אתמול הייתי בן של הורי, כיום אני בן של אף אחד, זר בין זרים. מי ייתן לי עצה, מה עלי לעשות? רק דבר אחד היה ברור לי: אין בידי אמצעי מחייה ועלי למצוא עבודה בדחיפות. לא העזתי לפנות אל שכני שנותרו אף הם שסועים ועמוסי דאגה. הסתפקתי במזון קר, וכי מי יכין עבורי מעט מרק חם ומה אעשה עם הכביסה ומי יודע למה עוד הייתי אמור לדאוג אחרי הפרידה מהורי. נרעש ומבולבל ממצבי יצאתי לרחוב, אינני יודע מה ואת מי בדיוק חיפשתי, שבתי לביתה של איזה, אולי טעתה השכנה שמסרה לי על גירושם. הדלתות היו נעולות, חשתי אומלל ועזוב. אנשים ברחובות נראו עצובים ומדוכאים, שוחחו בשקט לבל יישמעו דבריהם, כאילו זה עתה שבו מלוויה, כמעט כל משפחה נפגעה מהגירוש האכזרי. באוויר ריחפה תחושה שהגירוש הראשון הוא רק תחילת הדרך, ושהמשך עוד יבוא. אווירה של פסימיות שלטה בכל. רק מי שהיה שם וחווה את טראומת הגירוש והמשתמע ממנו, יכול להבין מה עבר על הנידונים ועל אלה שזכו כביכול לפסק זמן. נדמה לי שבימים שלפני הגירוש ובימים הראשונים שלאחריו, התבגרתי בכמה שנים. החיים בתנאים קשים ובלתי נסבלים, חייבו אותי לתפקד כל עוד חפץ חיים הנני.

שערי הגטו נפתחו שוב ואלה שעבדו מחוץ לחומות חידשו את עבודתם. באותם ימים אנשים יחידים לא יצאו לעבודה, אלא קבוצות המלוות בחיילים שעבדו במרוכז במפעלים גדולים בחלק הפולני. מפעלים אלה פעלו תחת פיקוח גרמני בשביל הגרמנים בלבד. האנשים עסקו שם במגוון עבודות, בין היתר מוסכים צבאיים ומחנות צבאיים שנזקקו לבעלי מקצוע כגון, נגרים, מסגרים, חייטים מכונאים ועוד. רבים מתושבי הגטו רצו להתקבל שם. תנאי העבודה היו סבירים, כולל ארוחה חמה שהייתה יתרון חשוב במחסור שידענו, ובנוסף קנו האנשים בדרכם לעבודה מצרכים שונים, שמחיריהם בגטו הרקיעו שחקים. לא ראיתי עוד טעם להסתמך על העבודה במסגרייה, מה גם שמשכרי שם לא יכולתי להתקיים, על כן הייתי חייב לפעול במהירות להחלפת מקום עבודתי. רציתי להתקבל למוסך צבאי, שאפתי להשתלם במכונאות רכב, אם יינתן לי. מקצוע המכונאות נראה בעיני הרבה יותר מעניין ממסגרות. החלטתי לברר אם יש ביקוש לעובדי מתכת במוסכים הצבאיים, ולשמחתי נודע לי שהם זקוקים לעובדי מתכת ובמיוחד למכונאי רכב. איני זוכר באיזו דרך השגתי את העבודה במוסך המרכזי בשם "הרס-קרפט-פארפרק", האם דרך הקהילה, או בעזרת עובד מוסך שפגשתי באקראי. הופניתי לסמל, איש צבא מבוגר יחסית לראיון ראשון. יכולתי לשוחח איתו בגרמנית, דבר שעזר לי בשיחת ההיכרות איתו. באופן מפתיע הוא היה איש נעים הליכות ואדיב.

במוסך הזה לא נזקקו במיוחד למסגרים ובוודאי לא לנער צעיר בן חמש עשרה שעבד כמתלמד. סיפרתי לו בקיצור נמרץ על ניסיוני במסגרות ועל שאירע למשפחתי. מסרתי לו את המסמך מהדואר שהצגתי לאיש הגסטאפו. הסמל עיין בו בקצרות, שאל לסוג העבודות שביצענו במסגרייה וכמה זמן עבדתי במקצוע. לבסוף שאל מניין הגרמנית השגורה היטב בפי. סיפרתי היכן נולדתי באיזה בית ספר למדתי ועל הורי. הסמל הקשיב בתשומת לב, אך לא הגיב. לבסוף רשם את פרטיי והזמין אותי להתייצב אצלו בעוד יומיים בשעה 6:30 בשער היציאה הראשי.

שפר עלי מזלי, ושוב נתקלתי בגרמני שגילה כלפי יחס אנושי, האם זהו ציון דרך לבאות? יצאתי מאושר מהריאיון, פתרתי את בעיית הפרנסה, הייתה לי תחושה שהשתחררתי מסיוט שרדף אותי, מה הייתי עושה אילו לא מצאתי עבודה שתבטיח לי קיום מינימלי. כל שעה, כל יום שחלף מאז הגירוש, המחיש לי בצורה כואבת את המחיר שעלי לשלם תמורת העצמאות הכפויה. חלל ריק

נוצר סביבי, פתאום נעלמו מחיי, אימי, אבי ואחי. התחלתי לחוש בחסרונם בהיותי בעולם זר, קר ומנוכר. לא היה מי שיעיף עלי מבט אוהב, ייתן נשיקת פרידה לפני צאתי לעבודה. לא הייתה יד דואגת שתכין עבורי כריך לעבודה ולא היה לי אל מי לשוב מהעבודה אלא לארבעה קירות חשופים. שוב לא ציפתה לי צלחת מרק חם בתום יום עבודה. ולא היה מי שידאג לי לבגדים נקיים ולגרביים חמים בימי החורף הקרים. מחוות אלה נעלמו מחיי, עלי לדאוג בעצמי לסיפוק כל צרכיי.

2.7.2000

רק ארבעה קירות עמדו לרשותנו, אבל בתוכם חיה ונשמה משפחה אוהבת ודואגת, שהעניקה לי ביטחון. ידעתי שבשובי מהעבודה עייף ורעב, ממתינה לי אימי. בחיק המשפחה נתמעט הסיוט שליווה אותי במשך כל היום. העבודה המשעממת בניקוי ובפינוי רחובות מחושך עד חושך תחת עינו הפקוחה של פרחח פולני, שמונה לפקח עלינו. ההשפלה מיחסם הנוקשה של מרבית המשגיחים, שמנעו מאיתנו כוס תה חם, ולעיתים עלבו בנו גם העוברים והשבים הפולנים באמירות אנטישמיות. תחושת הקיפוח שלי מול יהודים ששיחדו את המשגיח וקיבלו רשות ללגום כוס תה חם בבית קפה בסביבה, או שנעלמו לכל היום וחזרו לקראת סוף היום, ייסרה אותי. הייתה זו התנסות לא קלה, והחלטתי לא לספר להורי כדי לא להכביד עליהם, אך ידעתי שבסוף היום יש לי לאן לבוא, וכשניתן לנו האות להתקפל, נשכחו ממני הסבל, העייפות וכאב היבלות.

משונה, לאיזה שפל ירדה רמת החיים שלנו, באילו תנאים משפילים אילצו אותנו הגרמנים לחיות, ועם זאת למרות כל הצרות היו לנו גם מעט רגעי שמחה, זה בעיני קסמה וכוחה של המשפחה. ייתכן שכילד עשיתי אידיאליזציה מהורי, החיים לימדו אותי שאין אנשים מושלמים, לכל אדם יש חולשות, אלא שאני לא חשתי בהן, הייתי מאושר, נהניתי ואהבתי את החיים במחיצת הורי. בגטו, על אף הסבל והקשיים הרגשתי, שכל עוד אנחנו ביחד, יש טעם לחיינו ויש בשביל מה לחיות ועל מה להיאבק. קיומה ושלמותה של המשפחה היה בעיני תמיד ערך עליון שליווה אותי לאורך כל שנות המלחמה וגם לאחריה. הגירוש שם קץ לאשליותיי ולתקוותי, הנער שבי נאלץ ללמוד מהר מאוד, שבאין ברירה אפשר להתקיים לבד. קשה היה לי להשלים עם העובדות, עם המעבר החד והכואב. לא ייתכן, הרי אתמול ושלשום ישבנו יחד ליד אותו שולחן, לפתע נעלמו, כאילו מעולם לא היו וכל שנותר הוא שממה וריקנות, חלום בלהות.

גורל המגורשים העיב על כולם והקשה על החיים במחנק של חוסר הוודאות. כעבור כמה ימים נודעה האמת המחרידה והכתה את האנשים בהלם. הנבואות השחורות התאמתו, לפי המידע שהתקבל נשלחו מגורשי קרקוב למחנה בלז'ץ, שם נורו בידי הגרמנים, איש מהם לא שרד. רבים התקשו לקבל את הדין, העדיפו לא להאמין שאכן כולם נרצחו בלא אבחנה. אדם נורמלי מתקשה להבין, כיצד ייתכן שכך רוצחים אנשים חפים פשע, תינוקות, ילדים, קשישים וחולים. אנשים פשוט סירבו להאמין שהחל תהליך מתוכנן של השמדת היהודים, והמתינו למידע נוסף, אולי אפילו למכתב. הבשורה המרה גרמה לזעזוע עמוק, אבל כבד ירד על הקהילה, כל החששות התאמתו.

במשך שנים חייתי בידיעה שהאנשים נורו מיד עם בואם למחנה לבלז'ץ, אי שם במזרח פולניה. הסיפור על מחנה העבודה התבדה, אולי נועד למנוע התפרצויות, או לצורך זריעת אשליות בקורבנות ובקרוביהם בגטו. איש מהמגורשים לא נשאר בחיים, כך שמעתי ישירות ממשפחת זילבר, הם ידעו את האמת.

למיטב זיכרוני, אחרי שלא היה עוד ספק לגבי מה שאירע בבלז'ץ, התקשיתי לקבל את רצח הורי ואחי כעובדה. הייתי מודע לכך שאנשים מתים מזיקנה וממחלות, אך רציחת אנשים וילדים ללא כל סיבה, את זה לא הייתי מסוגל לעכל ולעבד. איך אפשר להבין או להאמין להחלטת הנאצים לחסל את העם היהודי, זה היה בלתי נתפס בשבילי. האם כך הגנתי על עצמי, כדי להמשיך לחיות עם התחושה שלא ייתכן שהורי הם בין הנרצחים? הכרתי אותם כאנשים חיים, אינני מסוגל לתאר אותם כאנשים מתים, בשבילי הם ממשיכים לחיות כבעבר.

מאוחר יותר הבנתי שהייתה זו בריחה מהמציאות, סירבתי להכיר באמת האכזרית, פחדתי ממנה, לכן הדחקתי אותה, זה אפשר לי לתפקד.

בזיכרוני נותרו הורי כאנשים חיים, תמונת הפרידה מהם לא משה ממני, שם, ליד השער, באותם רגעים אחרונים, הם היו אנשים חיים, נגעתי בהם והם נגעו בי, ראיתי ושמעתי אותם בוכים וזועמים וכך אני זוכר אותם עד היום.

כל חיי נמנעתי מלפקוד את פולניה שאדמתה רוויה בדם מיליוני יהודים, סירבתי לבקר בבלז'ץ, לא רציתי לעמוד ליד קבר המונים, שמלבד אבן זיכרון עלובה אין בה זכר המסמל את יהדותם של שש מאות אלף הנרצחים בבלז'ץ. לא רציתי לדרוך על האדמה שבה נשפך דם הנרצחים ובה קבורים עצמותיהם השרופות, אחרי עבודת הטשטוש של הנאצים. הייתי חייב לשמור על עצמי, לו עמדתי בגיא ההריגה שבו נרצחו כל בני משפחתי, אינני יודע אם הייתי עומד בזה.

3.7.2000

נדמה שמרבית שנות חיי הקפתי עצמי בחומת מגן שבין קירותיה נשמרה התחושה שהורי ואחי עודם בחיים, היה זה צורך פנימי שגבר על ההיגיון ועל האמת המרה.
אחרי המלחמה לא שבתי מעולם לאחד ממחנות הריכוז שבהם הייתי, אני נושא את משא העבר, הוא חי בתוכי ואינני מעוניין לבקר בשרידי המחנות. אני זוכר אותם היטב כפי שהיו במציאות, ואין בינם לבין מה שהם מייצגים כעת כל דמיון. האתרים הדוממים מסתירים מקהל המבקרים יותר ממה שהם מגלים. לאחר השחרור ביקרתי באתר הזיכרון בברגן בלזן, קבר אחים שבו נטמנו עשרות אלפי אנשים על סף השחרור. עמדתי מול המצבה וקראתי את המספרים, קשה היה לי להבין כיצד נקברו רבבות אדם בחלקת קבר כה זעירה.

שלושה ימים לאחר הריאיון עם הסמל, התייצבתי השכם בבוקר ליד שער הגטו, שם המתינו עובדים ותיקים וכמה עובדים חדשים כמוני. הסמל ועוד כמה חיילים מלווים היו כבר במקום וכפי שהבנתי בהמשך, סמל זה אמור ללוות אותנו מדי יום אל המוסך. הדרך למוסך ששכן בשולי העיר הייתה ארוכה, ועם זאת ההליכה הממושכת לא הפריעה לאיש. השומרים הלכו לידנו, לא התערבו, לא מנעו מאיתנו לקנות תוך כדי הליכה מיני מצרכים מרוכלים פולנים. הסמל שמר על קצב הליכה שכולם עמדו בו.
היציאה לעבודה מחוץ לחומות הגטו, העניקה לנו תחושת חופש מדומה. לא ראינו במלווים גורם מגביל, הם גם הוכיחו זאת בהתנהגותם. בתוך הגטו שרר מתח מתמיד, החומות סביבו יצרו תחושה של סיר לחץ רותח, בכל רגע ניתן היה לסגור את שעריו. אלה שעבדו בגטו לא היו רשאים לצאת ממנו והחומות היו גבול עולמם. הגטו דמה לבית סוהר ענקי שבתוכו התנהלו חיי האסירים היהודיים על פי תסריט גרמני.
ברי מזל בלבד, כמוני, יכלו ליהנות מעט מהיציאה למרחב, לראות שמעבר לחומות ממשיכים הפולנים את חייהם כאילו דבר לא אירע. הם היו חופשיים ללכת בלא ליווי, הם לא ענדו אות קלון שמזהה את מוצאם, לא הוציאו אותם באלפיהם עם משפחותיהם וילדיהם ורצחו אותם בדם קר. כמו כן, ראינו עגלות איכרים עמוסות במוצרים חקלאים בדרכם אל השוק, חשמליות מלאות באנשים הנוסעים לעבודתם ותלמידים לבתי הספר. מתי זכיתי לראות תמונות דומות בפעם האחרונה, הם עוררו בי געגועים לעבר הטוב שחלף ללא שוב והחל מתערפל ונמוג כחלום דמיוני.
קשה היה לקבל את העובדה שבאותה עיר מתגוררות שתי קהילות זו לצד זו, האחת ממשיכה את חייה, אמנם במגבלות הכיבוש, אך לא נשקפת לה סכנה קיומית, ולעומתה הקהילה השנייה מנודה ונידונה לכליה וחיה על זמן שאול. הייתי עד לגירוש מאות אלפי פולנים מהאזורים שסיפחה גרמניה לתחומה, הם המשיכו את חייהם כאנשים חופשיים בתחומי פולניה. אני לא מזלזל בסבלם של המגורשים הפולנים, הם איבדו את רכושם והגיעו כמונו בחוסר כל למזרח פולניה. עם זאת, במחצית השנייה של 1942, חיי הפולנים היו בעיני גן עדן בהשוואה לגורל היהודים.

4.7.2000

המוסך המרכזי העסיק קבוצת אנשים גדולה וביניהם נשים שרובן עבדו בשירותים השונים ובמטבח. בין הגברים היו מכונאי רכב, פחחי רכב, חשמלאי רכב, חרטים ועוד מגוון בעלי מקצועות שנדרשו לתחזוקת המקום. למוסך המרכזי היו כמה סניפים קטנים ברחבי העיר, שגם בהם עבדו יהודים בעלי מקצוע, הם נקראו על שם מפעלי הרכב הגרמנים, כגון "ב-אם-וו", "אוטו אוניון" ואחרים. גילם של מרבית העובדים נע בין עשרים לשלושים ומשהו. בדרכנו החוצה הסתדרו כל העובדים בשורות, כך ששומרי הגטו יכלו לספור ולרשום את מספר האנשים היוצאים. בראש הוליכה קבוצת המוסך המרכזי ואחריה עובדי המוסכים הקטנים, כולם באחריותו של הסמל.
למוסך המרכזי קראו בשם "heeres kraftfahrpark". לקראת המפגש הראשון במוסך הייתי מתוח, וכל רגע נוסף ליד השער עד תום תהליך הספירה דמה לנצח. בחנתי את האנשים שהתאספו סביבי, הם נראו נחמדים, שמתי לב שלקבוצה יש מנהיגות שעוזרת לסמל להתארגן לקראת יציאה. כשלושה נמנו עם המנהיגים, הם גם ייצגו את העובדים מול הנהלת המוסך. את שמו של אחד מהם אני זוכר היטב, הוא היה הבולט מבין הפעילים ומקובל על העובדים ועל הנהלת המוסך, יוזק שטרנגסט, כבן שלושים, גבה קומה, רחב כתפיים ושחום.

לצערי, את שמות האחרים שכחתי, והיו ביניהם אנשים נחמדים מאוד שפעלו לטובת אלה שאיבדו את משפחתם בגירוש האחרון, במיוחד הקטינים.
בפעם הראשונה שהגעתי לשערי המוסך נתגלו בפני ממדיו הגדולים. הובילו אותי למגרש ענקי שסביבו היו מבנים גבוהים. רכבים רבים עמדו בקירבתם, חלקם מפורקים, וליד האחרים עבדו חיילים גרמנים ואזרחים.

כיצד התבצעה חלוקת העובדים החדשים אינני זוכר, זכור לי רק שחיכה לנו מנהל בדרגת סמל. הייתי מוטרד לאן ישלחו אותי ואם יאפשרו לי לבחור את סוג העבודה. הם כמובן לא שאלו לרצוננו, אלא הציגו כמה שאלות כלליות על הניסיון שלנו. אם לשפוט על פי העבודה שעשיתי במסגרייה, היו צריכים להעביר אותי לאחת המסגריות שעסקה בתיקוני הרכבים. למזלי הרב ולהפתעתי, הפנו אותי למחלקה שעסקה בשיקום ובשיפוץ מנועים. מכונאות רכב היה מקצוע עדיף בעיני, מקצוע מסקרן וגם מבוקש, והייתי יחיד מבין המועמדים שזכה לעבוד בו.
איש צבא צעיר שלבש סרבל עבודה ירוק ולראשו כומתה צבאית, קיבל אותי לעבודה. הלכתי בעקבותיו אל אחד המבנים כשחשש כבד בלבי, הוא נכנס בשער שהוביל לאולם ענקי. לאורך קירותיו עמדו שולחנות עבודה עמוסים בכלי עבודה ובחלקי מנועים. לצדי שולחנות העבודה מוקמו במרחק עמדות עבודה, מעין שולחנות עץ נמוכים שעליהם עמדו גופי מנועים בשלבי עבודה שונים. ליד המנועים עבדו המכונאים, שניים לכל עמדת עבודה. האולם היה גדול, בעל גג גבוה וחלונות לאורך הקירות שאפשרו חדירת אור יום בשפע.

החייל הצעיר הוביל אותי אל אחד השולחנות והציג אותי בפני "המייסטר" שאיתו הייתי אמור לעבוד. החייל שאל לשמי המלא, עניתי, "הלמוט שטייניץ". על פי הבעת פניו הבנתי ששמי עורר בו סקרנות, אבל הוא שתק. המייסטר שלי, פולני מבוגר למדי, הביט בי בזלזול מופגן, אמנם הייתי גבה קומה, אבל הוא הבחין מייד שאינני איש מקצוע. שמו היה "פן טדאוש", איש מקריח חבוש כובע בארט לראשו שרק שערות אחדות הציצו מתוכו. הוא הרכיב משקפיים על קצה חוטמו ועיניו המרֻשעות הציצו מדי פעם מבין הזגוגיות, תלוי מאיזו זווית הסתכל עלי. האיש היה מפחיד ולא אהד יהודים, הוא נתן לי להרגיש מייד שאינני רצוי. הוא דיבר על יהודים בלגלוג מופגן וחזר על המילה "זֹ'ידי", שוב ושוב, כינוי גנאי שגור בפי אנטישמיים. טדאוש היה איש גס רוח שניבל את פיו בפולנית, ובעיניו נחשבתי לילדון, וגרוע מזה ליהודון. הוא הציק לי בכל הזדמנות ואני שתקתי וביצעתי בשקידה את הוראותיו, הוא היה בעל מקצוע מעולה והספקתי ללמוד ממנו דברים רבים ומעניינים. באולם זה עבדו מכונאים פולנים ומכונאים יהודים ועוזריהם, וכולם שמעו את ניבולי פיו של המייסטר שלי, אך איש לא העז להתערב. החייל הצעיר היה המנהל באולם זה, והוא דווקא התייחס לכל העובדים באדיבות.

הייתי בחור חרוץ, השתדלתי לא לתת לאיש הזדמנות לקטר על טיב עבודתי, אבל הדבר לא מנע בעדו מלהתעלל בי עם הערותיו הפוגעות, כשהוא מרוצה מעצמו ופורץ בצחוק מרושע. צחוקו פער פה שמתוכו בלטו כמה שיניים בודדות וצהובות, כמראה חיית טרף. המשכתי בעבודתי כאילו דבריו אינם נוגעים לי, וכי איזו ברירה הייתה לי. הוא היה בעל מקצוע מעולה, כולם ידעו זאת, גם הוא, ואני הייתי מתלמד צעיר חסר ניסיון. הוא מעולם לא שאל אותי על גורל היהודים, או כל שאלה אישית אחרת, גם לא אחרי שעבדנו יחד תקופת מה, הוא דרש ממני ציות מוחלט ואני עשיתי כרצונו, ובלבד שיִתן לי לנשום.
כעבור זמן מה השתפר יחסו אלי ואף נתן לי כמה עבודות עדינות יותר, עובדה שעודדה אותי והצדיקה את סבלנותי. לא רציתי לאבד את העבודה, שעניינה אותי ועזרה לי לשכוח קצת את צרותיי. התקדמתי יפה ולמרבה הפלא, נתן לי טדאוש עבודות מורכבות יותר, שחייבו מיומנות ודייקנות רבה. נראה שהוא נוכח לדעת שעל אף גילי הצעיר אפשר לסמוך עלי. בדרך זו למדתי להכיר את סודות המנוע, את חלקיו לפרטים ואת תפקידו של כל חלק בפעילותו התקינה של המנוע. אפשר לומר ששקעתי בעבודת המכונאות, ושכחתי לגמרי שכל מנוע מתוקן מתווסף למכונת המלחמה הגרמנית, אלא שבשבילי עבודה זו הייתה מעין ריפוי בעיסוק, לא הרגשתי בזמן החולף. נרגעתי במידת מה מהמתח והמועקה, שמחתי לעזוב את הגטו מדי בוקר, להתרחק ממנו ככל שניתן, ולא חשוב היה לי מתי אשוב אליו.

העבודה במוסך הצבאי החזירה לי מעט מהביטחון העצמי שאבד לי ועוררה בי אפילו קצת אופטימיות. בינתיים, הספקתי להכיר כמה מחברי לעבודה, לאו דווקא אלה שעבדו איתי באותו אולם, אלא את אלה שפגשתי בהפסקת הצהרים ובדרך. הכרתי כמה אנשים, לא נהפכנו לידידים של ממש, אבל אהבנו להיפגש בהפסקה וללכת ביחד. בין העובדים היו אב ובנו, שניהם ממגורשי גרמניה משנת 1938, איתם יכולתי לשוחח בשפה הגרמנית. הבן, הרברט, היה מבוגר ממני בשנה, נולד וגדל בגרמניה, לפי כך הייתה לנו שפה משותפת. האב היה קטן קומה, לראשו תמיד כובע שחור שנהגי מוניות חבשו. הוא דיבר גרמנית מעורבת ביידיש וידיו ליוו תמיד את דבריו. חברות זו הוגבלה למקום העבודה בלבד, בגטו לא נפגשנו.
נזקקתי לחברה, לאדם שאוכל לספר לו במקצת על הורי ועל עצמי. אביו של הרברט היה בעל עסק בגרמניה ושמתי לב שלאיש הייתה נשמה של סוחר. התרשמתי שבגטו הוא עוסק בשוק השחור, אחרי שראיתי אותו מתלחש לא פעם עם אחדים מהעובדים. בשעת הליכתנו לעבודה ואולי גם ממנה הסתובבו לידנו רוכלים פולנים, אם כי לא ראיתי מה מכרו לו וכיצד מסרו את הסחורה, אבל ראיתי אותם קונים לחם או לחמניות ואולי גם דברי מזון אחרים, לא כולם היו אביונים כמוני. מדי פעם היו בודקים את החוזרים ליד השער, בדיקות אלה הוחרפו רק לאחר חיסול הגטו, ואנחנו המשכנו עוד תקופת מה לעבוד במוסך, במחנה פלשוב, שאליו הועברו כמעט כל שרידי הגטו.

הכרתי עוד בחור יליד שלזיה, הוריו היו רופאים וכל בני משפחתו גורשו והוא נותר לבדו, כמוני. הגורל המשותף של שנינו חיבר בינינו לתקופת מה. הוא גר בדירת חדר עם מטבחון, חדר ענקי עם ספרייה ומיטה רחבה. היו לנו נושאי שיחה משותפים, חוויות נשכחות מן העבר ונושא עצוב לא פחות, המלחמה והשלכותיה על עתידנו. שמו היה סטפן, אהבתי להתארח אצלו מפעם לפעם, לשלוף ספר ולקרוא בשקט ללא דיבורים. לפעמים הזמין אותי גם לארוחה קלה. הוא עבד באחד הסניפים של המוסך המרכזי וכך קיבל אישור שהייה, בדומה למקרה שלי. שוחחנו ארוכות על הטראומה של גירוש המשפחה, וכיצד קרה שקיבלנו אישור שהייה, ועל סיכויינו לשרוד וכיצד נתמודד בעתיד במצבים דומים. שנינו היינו בודדים, גם הוא לא קשר קשרים בקלות ולא יצא עם בנות. גם הוא היה זר בקרקוב. שוב ושוב חזרנו לדון בהישרדות, והגענו למסקנה שחייבים ליזום ולפעול, אבל בראש וראשונה עלינו לסמוך על חושינו המתחדדים במיוחד כשנשקפת לנו סכנה. סכנה מפתחת ומחדדת את הערנות, כך לימד הניסיון האישי של שנינו.

הסמל המלווה נהג לבקר באולמות והתעניין בעבודה שלנו. מדי פעם שאל גם את המייסטר, טדאוש, מדוע בחר לבצע פעולה מסוימת כך ולא אחרת, על אף תשובותיו השחצניות של טדאוש, שמר הסמל על קור רוחו. פעם אחת נעמד הסמל לידי ובגניבה שאל אותי כיצד אני מרגיש, הייתי מופתע והמום משאלתו.

במוסך קיבלנו ארוחה חמה ויחס החיילים אל העובדים היהודים היה הוגן למדי, איש לא היה מעוניין לוותר על מקום עבודה בעל יתרונות כה משמעותיים בימים טרופים אלו. לפעמים לא יכולתי להבין כיצד ייתכן יחס כה אכזרי וחייתי כלפי היהודים ועם זאת גילויי יחס הוגן של אנשי צבא כלפינו. חיינו התנהלו בשני עולמות, מה ידעו החיילים על גורל היהודים ומה שמעוללים להם בני עמם חסרי צלם האנוש במדי האס.אס.? האם ידעו את האמת? הם עבדו עם יהודים שחלקם גורשו מתחת לאפם, היעדרותם חייבת תהיות. לשאלה זו קיבלתי תשובה באחד הימים, כשהזדמן לי לעבוד בצוותא עם החייל שניהל את האולם.

בעבודה החיים התנהלו כסדרם לפחות למראית עין, אבל בגטו לא נתנו לנו מנוח. תושבי חלקי הגטו שנועדו לפינוי, קיבלו כתובת חדשה שאליה היו אמורים לעבור. גם אני התבשרתי שלחדרי מתווספות שלוש נפשות, אם ושתי בנותיה. האישה הופיעה כדי לראות את מקום מגוריה החדש. היא לא הייתה מאושרת לפגוש בה בחור צעיר ואני לא הייתי מאושר לחלוק עמן את פרטיותי. רק לפני זמן קצר התגוררו כאן הורי ואחי, מעט חפציהם נותרו במקום וכתבי היד החדשים של אבא שהתייתמו, לא העזתי לגעת בהם וכבר פולשות לחדרי ולתוך חיי שלוש נשים זרות. הייתי בטוח שהן יעשו בחדרי כבשלהן, הן שלוש ואני אחד.

חששותיי התאמתו עד מהרה; הן הופיעו שלושתן, בת אחת כבת שש עשרה והשנייה צעירה כבת אחת עשרה או שתים עשרה. מהתרשמות ראשונה, האם ובתה הבכירה היו נמוכות ולא יפות. הן כמובן החלו לתכנן היכן יעמידו את מיטותיהן ויתר חפציהן ושכחו שאני עדיין קיים וגר כאן. ברוב חוצפתן הן לא שאלו לדעתי, היכן אעמיד אני את מיטתי ואת מעט חפצי. הבנתי שכבגבר לא אוכל לשמור על מיטתי בין שתי נשים או ליד אחת מהן, מה גם שהעדפתי למקם את מיטתי וחפצי בקידמת החדר שאותו ניתן היה להפריד באמצעות הווילון. חשתי מושפל ומנושל, הנשים התייחסו בזלזול לרכושי הצנוע, רק נוחיותן עניינה אותן. קטע החדר שעמד לרשותי דמה למעבר, גם לא לפינת מגורים צנועה ביותר. שלושת הנשים היו בעיני לפולשות חסרות רגש. הפכתי לבן בלי בית. מיטה ומה שהצלחתי לדחוף תחתיה וליד קצותיה, זה כל מה שנשאר לי, פרטיותי נשללה ממני כליל. הרבה מריבות אפיינו את הקשר של האם עם הבת הבוגרת, אחד הגורמים לכך היה יחסי הבת עם בנים שלא חדלו לבקר אצלה. היה בה דבר מה ארוגנטי ומתגרה, לא הבנתי מה משך את הבנים אליה. לא יפה ונמוכה, אם כי שיערה בלונדיני ארוך וגולש, היא אהבה להבליט את חמוקיה ואת שדיה במחשופים נדיבים. לראשונה נתקלתי בבת מסוגה, היא ידעה מה מושך בחורים צעירים. היא נהנתה מהצלחתה ויצאה לעתים בערבים למורת רוחה של האם. לא פעם שמעתי את מעריציה מתבטאים מאחורי גבה בזלזול ובלעג על קלות דעתה. הבת לא בחלה להסתובב בכתונת לילה קלה, נוכחותי לא הפריעה לה. מוויכוחי האם והבת למדתי הרבה על סכנת ההיריון ועל דרכי מניעה ועל יחסים שבינו לבינה. האם הייתה אומללה, חסרת כל שליטה על בתה שהתייחסה אליה בבוז.

הנערה הרגישה בוגרת מספיק כדי להחליט מה טוב עבורה, ואם היא נהנית איש לא ימנע זאת ממנה. המחר אינו בטוח, הסכנה ארבה בפתח כל יום, והיא לא התכוונה לוותר, היא רצתה למצות את החיים. כל הוויכוחים בין האם לבת התנהלו ללא התחשבות בי, לא היה להן אכפת שאדם זר שומע אותן. אני לא הייתי בקיא בכל הנוגע ליחסי בנים בנות, בשבילי הייתה זו הזדמנות נדירה לשמוע על המתרחש בעולמם של אנשים צעירים ועם אילו בעיות עליהם להתמודד.

על מפגשי התמימים עם איזה לא הספקתי אפילו לספר לאימי, ולאחר שאיזה וכל בני משפחתה גורשו לבלזי'ץ, לא פגשתי בת אחרת. ראשי לא היה פנוי לענייני אהבה, בימים שלאחר הגירוש לא התדפקה הרומנטיקה על דלתי.

השיחות והוויכוחים בין השתיים אמנם עוררו את סקרנותי, אבל המציאות בגטו לא אפשרה לי להקדיש אפילו שבב מחשבה על חברות עם בת. במוסך שלנו עבדו כמה בנות צעירות אבל הן היו שונות מהדיירת שלי. התברר לי שלא כולם נהגו וחשבו כמוני, אולי היו בשלים ממני, אולי היו

מסוגלים ליצור קשרים ביתר קלות. אולי הכירו מזמן מבית הספר או בתנועה והתגברו יחד במלחמה. גם אני התבגרתי, ובכל זאת גדלתי בשולי החברה המקומית. שפתי לא הייתה שפתם, וייתכן שזה היווה גורם מרתיע, אני מתקשה לשפוט אחרי כשישים שנה. אני יכול להעיד על עצמי שאינני יוצר קשרים עם אנשים בקלות, אלא אם שוכנעתי בכנותם. ייתכן שיש לכך שורשים בילדותי, בבית הספר הגרמני, שם לא ניתן היה לפתח חברות עם ילדי הכיתה הנוצריים, הם דחו אותנו. בנוסף לכך, מצאתי בבית הורי את כל האושר שנזקקתי לו, בית חם, הורים, ובמיוחד אימא אוהבת שבחברתה בילינו את רוב זמננו, ולא נזקקתי לחברה מבחוץ.

5.7.2000

השיבה לחדרי בתום יום עבודה ממושך, הייתה תענוג מפוקפק, החדר כבר לא היה שלי. ויכוחים קולניים נמשכו עד מאוחר בלילה. כשלהפתעתי שרר שקט בחדר, היה זה משום שהגברת הצעירה יצאה עם בחור. בשובה הקימה רעש והעירה את כולם. מאחר שהחדר שימש בפועל כמטבח, ברז המים והכיור היו בקירבת דלת הכניסה. חלק זה של החדר היה הפינה שלי, אלא שהגבירות נזקקו למים לרחצה וכך נגזלה ממני פיסת פרטיות נוספת. לא יכולתי למנוע מהן את השימוש במים, אבל אפשר היה לצפות למעט התחשבות בשעת לילה מאוחרת. העזותה של הבת לא ידעה גבולות, היא הסתובבה בנוכחותי בתחתונים וחזייה, הפצרות האם לא הועילו, היא נהגה להשיב ברוב שחצנותה, שאיש לא יכתיב לה מה ללבוש בחדר שלה, זאת בעיה של מי שמסתכל. ואני אכן הסתכלתי, וכי מה היה עלי לעשות? לכסות את עיניי בסדין? או לצאת מחדרי?

באחד הימים פגשתי במסדרון ליד חדרי בחור שבא לבקר אותה לעיתים, הוא ניגש אלי ושאל ספק ברצינות ספק בצחוק, "נו, שכבת איתה כבר?" עברתי על פניו מבלי להגיב. המצב הפך לבלתי נסבל ושקלתי לפנות למשפחת זילבר ולהתייעץ עימם. מאוד רציתי לעזוב את החדר, אך ידעתי שמשפחת זילבר יכולה להציע לי רק מיטה מתקפלת במטבח בלא כל פרטיות. נאלצתי להחליט בין רע לרע יותר, אך המצב בחדרי היה כבר בלתי נסבל.

6.7.2000

למרות זאת היססתי ומשכתי את הזמן, כי אצל משפחת זילבר לא ציפו לי תנאי מגורים משופרים. לא היה שם מקום קבוע להעמיד בו מיטה, והמטבח שבו הייתי אמור לישון בלילה, שימש מלבד לבישול ולארוחות יומיות, גם לכביסה ולאירות. הכניסה לדירה הייתה דרך המטבח ודרכו הייתה הכניסה לחדר מגורים של שלוש נפשות. המעבר לשם לא היה פתרון מוצלח בשבילי וגם לא למשפחה המארחת. אדם נוסף היה ללא ספק מכביד על פרטיותם. על כן לא מיהרתי לוותר על הפינה הקטנה שעמדה לרשותי, למרות השותפות הכפויה עם שלושת "הגרציות". לבת הסוררת הייתה תכונה להרגיז ולא להתחשב בזולת והתנהגה כאילו היא לבדה בחדר. מדי פעם קראה עד שעות הלילה המאוחרות, כשהתאורה היחידה בחדר הייתה נורת חשמל התלויה במרכז התקרה ואורה האיר את חלל החדר כולו והפריע לי לישון. הערתי לאם בזהירות והיא אמרה לי, עצובה וחסרת אונים, שאין לה כל השפעה על בתה.

בסופו של דבר, הלכתי לשוחח עם משפחת זילבר, רציתי לשמוע את דעתם ואם יש להם עצה בשבילי. סיפרתי להם על התנהגות הבת, ועל כך שדחקו אותי לפינה. לדעתם היה עלי לנסות לשוחח עם השותפות שלי ולהסביר להן את הצד שלי. הבנתי שהם מבקשים לשכנע אותי שהזמן לא בשל לעבור אליהם ומוטב להשקיע מאמץ בניסיון להגיע להבנה ולשפר את האווירה.

קיבלתי את עצתם, גישתם הייתה הגיונית מבחינתם וגם מבחינתי. באותו יום עדיין לא ידעתי עד מה קרובים אנו לספוג גזרות חדשות שבעקבותיהן ניאלץ לעזוב את החדר ולעבור למגורים חדשים. אחרי שיחת השכנוע הגעתי למסקנה שאין לי סיכוי לשנות את המצב, גם לא בדברי נועם.

אינני יודע ממה התפרנסו השותפות שלי, זה לא העסיק אותי. אינני יודע אם הבת עבדה או לא, אולי סבלה מעודף פנאי וחוסר המעש הכניס אותה למעגל קסמים שסיפק לה הנאות וחיזורים חולפים. היו לי מספיק דאגות משלי לכן השלמתי עם המצב הקיים בשלב זה, בידיעה שזה עדיין הרע במיעוטו. בשובי מהעבודה, הסתפקתי בכמה פרוסות לחם עם ריבה ומים. הריבה של אז לא דמתה לריבה שאנו מכירים היום. אינני יודע מאילו פירות הכינו אותה, אם בכלל, סיפרו לי שהשתמשו להכנתה בסלק אדום וייתכן שגם בירקות נוספים. זה מה שהיה לי, העיקר ששבעתי.

כחודשיים ימים לאחר הגירוש הראשון, בראשית יוני 1942, היכו בנו שוב הגרמנים, אם כי אינני זוכר את התאריך המדויק, סוף אוגוסט או ראשית ספטמבר. פעולת גירוש חדשה במתכונת קודמתה עמדה להתבצע. כמו ב-1 ליוני, גם הפעם היה עלינו להתייצב בבניין הקהילה. רק חודשיים עברו מאותו יום זוועתי, רבים עדיין לא התאוששו מהפירוד ממשפחותיהם ומגורלם המר במחנה המוות בלזיץ. שוב היה עלינו לעבור את אותה "ויה דולורוזה" ולעמוד מול אנשי הגסטאפו האכזריים שמתפקידם לגזור את דיננו, הפעם כבר ידענו, לחיים או למוות.

בגרי המזל שעמדו לקבל גם הפעם אישור שהייה, ידעו שהחיים יינתנו להם במתנה רק לתקופה מוגבלת, איש לא האמין שהגירוש השני הוא אחרון. בכל זאת, התייצבו המונים בשעת בוקר מוקדמת בשערי הקהילה, בתקווה שהמקדימים יזכו באישורי שהייה, כמו בפעם הקודמת. המראות המוכרים חזרו על עצמם, הסתערות אנשים מיואשים על דלת הכניסה. כולם רצו להיות בין הראשונים. קרב נואש על החיים, על ההישרדות, על כל סנטימטר שאמור היה לקרב את הצובאים על פתח הדלת. השוטרים היהודים התקשו להשתלט על הקהל, אנשים נפלו ונרמסו, צעקות ובכי קולני נשמעו מכל עבר, מחזה מעציב ומדכא.

לאיזה מצב נקלענו, כמה רשעות ורוע לב השקיעו הנאצים בכוונת תחילה כדי לגרום לקורבנותיהם סבל, לפגוע בהם ולהשפילם ולבסוף לרצוח אותם. אני החלטתי לא להידחף ולהמתין למה שיהיה, בכוח אני לא נכנס, כך החלטתי. החלטתי להמתין ולא חשוב עד איזו שעה. עם חלוף הזמן החלו הראשונים לצאת מהבניין, אלא שהפעם הרבה אנשים נראו מאוכזבים ומבוהלים. הם לא קיבלו אישורי שהייה כמצופה, שוב הוכיחו הגרמנים שהם אינם בוחלים בשום אמצעי כדי להתעלל ביהודים. הגרמנים ניחשו מה הניחו היהודים, והייתה להם הזדמנות נוספת להתאכזר למתפקדים הראשונים. מלכודת מרושעת ומושלמת, רבים נלכדו בה. למרות הבשורות הקשות, המשיכו האנשים להיאבק על הזכות להיכנס מהר ככל האפשר. ייתכן שלרעתם פעל גם המתח והלחץ הפסיכולוגי, הם רצו לדעת מהר את הצפוי להם ולא להמשיך ולהתייסר מחוסר הוודאות.

הגרמנים הוכיחו שאין לנחש מראש את דפוסי התנהגותם. לחיי היהודים לא היה ערך רב בעיניהם, לכן לא חשוב אם יגדילו את מספר המגורשים. בפעם הקודמת השמועות אמרו שהרבו לתת אישורים והמכסה שנקבעה התמלאה מהר, לכן המאחרים ואלה שלא הצליחו להיכנס לבניין מבעוד מועד נפגעו. הפעם השתנו כללי המשחק, אף אחד לא ידע מה יעשו הגרמנים. רבים חשבו כמוני, אלא שהעדיפו לא לחכות עד שיפחת הלחץ.

זוהי מציאות שנכפתה עלינו לאורך כל השנים, כל החלטה, וכל פנייה שמאלה או ימינה, כל צעד מחושב, או כל צעד שעשית בהנחיית חושיך, לא ידעת לאן יוביל אותך. הייתי בין האחרונים שהמתינו לתורם, כולנו היינו שרויים במתח רב ובציפייה עצבנית. המתנתי שעות ארוכות ליד הבניין כמו לפני חודשיים, אלא שאז הייתי עם הורי והפעם אני לבד. שוב אני עד למחזות קורעי לב, הדמויות התחלפו, אך התפאורה והבימוי זהים. שוב עלו בי אותם הרהורים שהעסיקו אותי מיד לאחר גירוש הורי, למה בעצם נשארתי, ואם היה שווה. הנה אני עומד בשנית מול בניין הקהילה ואיני יודע איזה גורל מצפה לי הפעם, על אף שבתת הכרתי התרוצצו ניצני אמונה שגם הפעם אקבל אישור. אני מכיר אמונה זו כבר שנים רבות, בני אדם צעירים אינם נכנעים לייאוש. אני לא רציתי למות, רציתי לחיות. אדם חפץ חיים אינו מתקפל בקלות, לא אז ולא היום.

7.7.2000

מול בניין הקהילה הצליחו הגרמנים לביים שנית מחזה אימים סוריאליסטי בניצוחו של השטן. דמעות וקריאות שבר לצד התפרצויות שמחה וחיבוקים, בכי לעומת צהלות, מאושרים ומוכים יצאו מאותה דלת, אבל מעתה נפרדו דרכיהם. אין שחקן שיוכל להיכנס לנעליהם של מוכי הגורל ולבטא את עומק הכאב ותחושת אובדן, בצאתם מהבניין. הם ידעו שגורלם נחרץ וחשו את הקרקע בוערת מתחת לרגליהם. אין עוד מקום לאשליות, שערי הגיהינום בבלז'ץ היו פתוחים והרוצחים השפלים המתינו להם. מעניין שבשעות האחרונות רבים זכו לקבל אישורי שהייה, אם כי לעובדה זו אסור היה להתייחס ברצינות יתרה, למרות זאת חשו הממתינים הקלה מסויגת.

ברשותי לא היה עדיין אישור שאני עובד במוסך הצבאי המרכזי, לכן לקחתי את המסמכים שהיו לי לעזר בפעם הקודמת. בסביבות השעה 18:00 נכנסתי לבניין, עייף ומתוח, הופניתי לשולחן שעמד כמעט באותו מקום שאליו ברחתי אז ב-31 למאי. כאן לא התייחסו לאות הראשונה של שם המשפחה, לכן פניתי לשולחן שמולו המתינו אנשים ספורים בלבד. הפעם לא ברחתי מהתור, התבוננתי היטב בעומדים לפני. איש הגסטאפו לא דיבר, אבל עיין במסמכים, ופני האנשים הטיבו לספר לי הכל, רובם עזבו עם אישורים. המתח וההתרגשות שאחזו בי גברו ככל שהתקרבתי, גורלי נתון בידי האיש היושב ליד השולחן. כשהגיע תורי עמד ליבי להתפוצץ, פחדתי וחששתי, אך היה עלי להציג את ניירותיי תכף ומיד. אמרתי לאיש האס.אס בגרמנית שוטפת שאני עובד כמכונאי במוסך צבאי. הייתי גבוה מכפי גילי, לבשתי סרבל עבודה כחול, כתמי השמן יכלו לאמת את דברי. האיש התבונן בי קצרות והטביע חותמתו על האישור. קשה לשחזר את השניות הגורליות לפני קבלת האישור ומיד לאחריו, התרגשותי הגיעה לשיא, אני זוכר שטסתי החוצה ועשיתי את הדרך לחדרי בריצה. רציתי להשתחרר מהמתח הנורא, מיום מפרך ורצוף מחזות טראגיים.

ביום הגירוש, בסוף אוגוסט 1942, לא היינו מודעים ליתרון שהיה עדיין בידינו. אילצו אותנו להופיע בפני צורר אכזרי ולהציג מסמכים, לפעמים ניתנה לנו הזדמנות להוסיף כמה משפטים לזכותנו. חלק מהצוררים אטמו את אוזניהם ועצמו את עיניהם, בגופם פעם לב מאבן נעדר רגשות. אחדים התייחסו, עיינו והקשיבו, למזל הפונים אליהם ולמזלי.

פעולת הגירוש השלישית שלא איחרה לבוא, לא דמתה לקודמותיה לא בהתייחסותה אל הפרט ולא באופן ביצועה, הברוטליות והוונדליזם הנאצי הגיעו לממדים שלא ייאמנו.
התלבטתי, מתי להיכנס לבניין, ואם לפעול על פי ניסיוני מהגירוש הקודם, או להישמע לחושיי שאמרו לי לא למהר אלא להמתין. החלטתי גם הפעם לסמוך על חושיי, הדחיות הרבות של שעות הבוקר אישרו את החלטתי לא למהר, לחכות לראות ולשמוע כיצד ייפול דבר. שעות ארוכות שהיתי לבדי מול בניין הקהילה כשגורלי מונח על כף המאזניים, רואה ושומע ואיני יכול להתעלם מן הנעשה סביבי. חשתי בלחץ ובחוסר הישע שאחזו בכל הנוכחים. לא הייתי אחד מן הקהל המתבונן מהצד, הייתי בפנים כמוהם והמתנתי לפסק הדין, אלא שהייתי צעיר מאוד ולא היו לי מחויבויות הרובצות על כתפי המבוגרים, כפי שרבצו על כתפי הורי. כיצד המשיכו המבוגרים לתפקד ולדאוג בראש וראשונה לילדיהם בתנאים כה מחפירים, זאת הייתה תעלומה בעיניי. נכפתה עליהם הכרעה שאין אכזרית ממנה. מה התחולל בנפשם לאחר שיד זדונית חתמה על גירושם למחנה המוות, היש מילים המסוגלות לספר מה עבר עליהם?
בשובי אל חדרי גיליתי שלמרבה הפלא, שלושת הדיירות קיבלו אישורים. האם עבדה במתפרה גדולה בשם "מדריטש", שנחשבה למפעל חיוני המייצר בגדי צבא ודואג לתיקונם. מעניין שהבת הגדולה זכתה באישור על אף שלא עבדה, לא שאלתי על כך דבר.
עייפותי נעלמה, נרגעתי אחרי שזללתי כמה פרוסות לחם עם ריבה ושתיתי כמה כוסות מים. לא שתיתי ולא אכלתי כל היום, יצאתי בלא לתת את הדעת על אוכל ושתייה, המתח דחק את הצמא ואת הרעב. משהיה האישור המיוחל בידי התנפלתי על הלחם והריבה.
מחשבותיי התפנו מעט והפליגו אל הורי, הנה עברתי משוכה נוספת והם לא יודעים. החלטתם להשאיר אותי בגטו קיבלה היום משמעות חדשה שחיזקה והצדיקה את גישתם. אילו הלכתי איתם לא הייתי כותב זיכרונות ולא הייתי יכול לספר על קיומם ועל גורלם. קבלת האישור חיזקה את אמונתי בעצמי, ביכולתי לתפקד במצבי לחץ, חשתי שהחלטת הורי הייתה חכמה ויוצאת דופן, המטילה עלי שליחות כבדת משקל, לשמור על חיי. זו הייתה תקוותם היחידה והאחרונה בשעה שהובלו אל מותם, הם רצו וקיוו שלפחות אני אשרוד את התופת. באותם ימים מחשבה על סיכוי לשרוד הייתה בגדר אוטופיה וגבלה באבסורד, ובכל זאת ולמרות הכל, הורי צדקו, ולי אסור היה לאכזב אותם.
במהלך השנים אחרי הגירוש מהגטו ובמחנות, שאבתי עידוד, כוח נפשי והשראה ממה שסימלו הורי עבורי. הייתי נער צעיר שנשאר לבדו בעולם שכולו רשע וזדון שאין לו איש לפנות ולהתרפק עליו. נזקקתי לעולם פנימי חזק ועשיר במשאבים החבויים עמוק בנפשי, ולמזלי, התגלו אלה בשעת מצוקה וייאוש וחיזקו אותי. היה עלי לסמוך רק על עצמי, כל צעד, כל החלטה שלי הייתה כרוכה בהכרעה לחיים או למוות.
אחרי ששבעתי, הלכתי לראות מה עלה בגורל משפחת זילבר, הרברט ואביו וסטפן, לשמחתי, הם ניצלו מהגירוש. לא פגשתי איש מהם ליד הבניין, אך ראיתי אחדים מעובדי המוסך, באותו יום היינו כולנו בני מזל שזכו לקבל אישורים. מבחן בגרות קשה נוסף היה מאחורי, גם בסוף קיץ זה של 1942, לא ידעתי כמה מבחנים קשים ומסוכנים יותר עוד איאלץ לעבור עד לשחרורי במאי 1945.

8.7.2000

ערב הגירוש, הלכתי לבית זילבר, הבעל לא היה בבית, כשוטר בתפקיד היו ידיו כמו כל המשטרה היהודית מלאות בעבודה. לשוטרים היהודיים לא נשקפה סכנה, לכן לא הייתה לאישתו סיבה לדאוג לגורל משפחתה בשלב זה. היא רמזה לי שבכוונת הגרמנים שוב לצמצם את שטחי הגטו, והפעם יפונה האזור שבו אני גר. היא הזמינה אותי לעבור אליהם לאחר פרסום הודעת הפינוי, והעמידה לרשותי מיטה מתקפלת במטבח, את האפשרות להביא עמי את חפצי האישיים ואת כתבי היד של אבא, מיתר החפצים איאלץ להיפרד. למרות חוסר הנוחיות שציפתה לי במטבחון משפחת זילבר, קיבלתי את בשורת הפינוי באנחת רווחה מסוימת. הייתי בשל לעזוב את חדרי, לא יכולתי לסבול עוד את נוכחות שלושת השותפות שפלשו בגסות ובחוסר רגישות לחיי. אחרי הגירוש השני חל אמנם שינוי מסוים בהתנהגות הבת, אפשר היה לחוש שהאירוע האחרון בגטו, השאיר את רישומו עליה. פחות ביקורים, פחות יציאות, לא עוד חשיפה מתגרה וחסרת בושה, לא עוד עליזות והתנהגות המזלזלת באימה ובסובבים אותה. הייתכן שהתבגרה לפתע בעשרים וארבע השעות האחרונות, האם נפקחו עיניה נוכח הטרגדיות שפקדו את יהודי הגטו, שעה שראתה כיצד משפחות נקרעו לגזרים. האם קלטה עד כמה חיינו תלויים על חוט השערה, מפסק זמן למשנהו, כשמספר הקורבנות הנשלחים לבלז'ץ הולך וגדל, ונודע מה עלה בגורל המגורשים? אולי כל זה הביא לשינוי בהתנהגותה.
אי אפשר היה להתעלם מן העובדה המעציבה שחברים ואנשים שהכרת, שפגשת ברחוב, הלכו ונעלמו אל מול עיניך והנך מבין שמחר, מחרתיים או בעוד שבוע אתה עלול להיות אחד מהם.

פעולת הגירוש השנייה והידיעות על הנעשה בגטאות במזרח פולניה, המחישו והוכיחו שהגרמנים חותרים בעקביות על פי תוכנית לחיסול היהודים. להכרה זו הגיעו רבים, שעון החול פעל לרעתנו והשאלה שעמדה על הפרק היא מי יהיה הבא בתור. חשנו חסרי אונים, יכולתנו לגונן על חיינו מול הטירוף הגובר של המפלצת הנאצית, התגמדה בהתמדה. חגורת החנק התהדקה סביבנו בשלבים ולא השאירה מקום לאשליות לנשארים בגטו, אלא ששוב הוכח כוחם של החיים.

שבנו לעבודה אחרי פתיחת שערי הגטו, שוב הסתבר שהעבודה בחוץ סייעה לרבים להירגע לכמה שעות ולשכוח ממר גורלם. עדיף היה להתרחק מאפרוריות הגטו, לפחות למראית עין נשמנו אוויר נקי יותר ולמי שהייתה עבודה מעניינת, יכול היה להרחיק לשעות אחדות את מחשבותיו המעיקות.

לאחר יום או יומיים שוב התאספנו בשערי הגטו בדרכנו אל המוסך. עובדים אחדים לא הגיעו ואז התברר שגורשו. לגטו שבנו מאוחר בערב, לרוב העובדים זה לא הפריע. הניסיון לימד שבלילות ארבו לנו סכנות רבות; הגרמנים העדיפו את הלילה לציד יהודים, ולכן אילו התאפשר לנו לישון במוסך, רבים היו נענים. כשעבר עלינו לילה שקט שמחנו, יכולנו לברך על בוקר חדש ועל עוד יום שעמד לרשותנו, זה היה הלך הרוח באותם ימים. בגטו נותרו עדיין מספר משפחות מאוחדות שהכרתי כשעברתי לגור עם משפחת זילבר. עול כבד רבץ על כתפי ההורים שהיו זוגות צעירים בשנות העשרים המאוחרות, שנשאו באחריות לגורל ילדיהם, לחייהם ולהבטחת קיומם.

המציאות, הדאגה לפרנסה והצורך לשמור על מקום העבודה החזירו את האנשים לתלם, כל אחד לעיסוקיו, מי בגטו ומי מחוצה לו. לאחר קבלת האישור השני לא היו לי בעיות מהותיות, מלבד השאלה הקיומית הנוגעת לגורלנו כיהודים. השלמתי עם חילופי המגורים שעמדו על הפרק, החדר שלי לא מילא עוד את תפקידו כבית, לכל היותר שימש לי גג. יום העבודה שלי נמשך עד שעות הערב, בעצם באתי לחדרי רק כדי לישון. ימי ראשון לעומת זאת היוו בעיה, הייתי חייב למצוא פתרון לשעות הפנאי. חלק מהזמן ביליתי בקריאה אצל סטפן. למרבה הפלא ולמזלו, חדרו לא אויש עד כה, לכן יכולנו ליהנות מעט מפרטיות נדירה.

יצאנו גם לשוטט ברחובות, לראות אנשים ולנשום קצת אוויר. מה שאפיין את הנוף האנושי הוא גילם הצעיר של העוברים והשבים, המבוגרים נעלמו. אם היו כאלה הם העדיפו להסתגר. בגטו פעל מקווה עם סאונה ואפשר היה להתרחץ בו תמורת תשלום, בימי ראשון הלכתי גם אני לשם. אני זוכר את חדר הסאונה, חדר קטן עם מדרגות עולות שנועדו לישיבה, ככל שעלית גבוה יותר גבר החום. אנשים השתמשו בזרי ענפים ירוקים כדי להתיז מים על גופם. ריח זעה דוחה עלה מהיושבים ורמת הניקיון במקום לא הייתה לטעמי. אני הסתפקתי במקלחת חמה, כי זאת הייתה האפשרות היחידה להתרחץ במים חמים.

בדרכנו לעבודה שוב יכולנו לקנות לחם, לחמניות ומצרכים מבוקשים מרוכלים מזדמנים. אהבתי לאכול לחמנייה טרייה בבוקר, פינוק קטן שהעזתי להרשות לעצמי. אגב הליכה גאו בי הרהורים על גורל המגורשים, ועד כמה חסרת כל פשר המציאות שאליה נקלענו. יצאנו לעבודה ואף נהנינו מאכילת לחמנייה טרייה, והם המגורשים נמקים בקרונות או שמא כבר ביצעו בהם הגרמנים את זוממם ורצחו אותם. אנו צועדים לעבודה והם במקביל נוסעים אל מותם, האם ניתן בכלל לתפוס את ממדי הטרגדיה? וקול האנשים כקול קורא במדבר. אין מקשיב, אין שומע ואין מתרגש מנחלי הדמעות והדם הנקווים באדמה ונבלעים במעמקיה. גורל המגורשים נגע כמעט לכולם, על כולם הכבידה השאלה, למה דווקא הם, במה הם שונים מאיתנו. איש לא העז להעלות על דל שפתיו את החשש שגם תורנו יגיע. גורל היהודים דמה עתה לחיי חייל קרבי בחזית, היודע שחייו בסכנה מתמדת ולומד על בשרו להגן על חייו שעה שסביבו מתפוצצים פגזים ושורקים כדורים.

10.7.2000

הגירוש השני מהגטו הוכיח שצפויות לנו עוד הרבה הפתעות מרושעות. כל יום הביא עלינו גזרות חדשות, לא היה גבול לתחבולות הגרמניות שדרכן הגבירו את הלחץ והמתח הנפשי על היהודים. מסע ההשפלה והדיכוי עלה בכל פעם לדרגת אכזריות חדשה, קשה להבין מניין צמחו רעיונות זוועתיים כאלה, אלא אם כן הומצאו על ידי מוח מעוות. כמי ששרד והצליח לחמוק מהמלכודות שהציבו הגרמנים, אין בידי הסבר הגיוני ופשטני לתגובותיי, לצעד כזה או אחר, לפנייה שמאלה או ימינה שאותן ביצעתי בשעת סכנה ולחץ אדיר, שניות בלבד נדרשו כדי לשרוד. אין ספק שחושי מלומדי הניסיון הלכו והתחדדו עם הזמן ויכולתי לשמור על עצמי במצבים קריטיים ומסוכנים גברה.

בשובי לעבודה במוסך לאחר הגירוש השני, נודע לי שהמייסטר שלי, טדאוש, חלה, ואני אמשיך לעבוד לבד בפיקוח הסמל, מנהל העבודה. מחלתו של המייסטר לא הטרידה אותי במיוחד, הוא היה עריץ מרושע שלא חסך ממני את הערותיו העוקצניות. היה עלי להמתין לבוא הסמל, בלעדיו לא העזתי לגעת בדבר. כשהופיע שאל אותי בחיוך מאולץ, בגרמנית כמובן, "מה נשמע". העזתי לומר לו שעברו עלי ימים קשים מאוד. להפתעתי רמז לי להמשיך ולספר לו מה קרה. היססתי אך

הוא נשאר בקירבתי ומאחר ושולחן העבודה שלי היה האחרון בשורה, איש לא יכול היה לשמוע אותנו. עמדנו רכונים מעל מנוע מפורק כך שאיש לא יכול היה לחשוד ששיחתנו נסבה על הנעשה בגטו. סיפרתי לו בקווים כלליים על גירוש הורי ומאין באנו לקרקוב והיכן למדתי גרמנית. סיפרתי לו על הגירוש השני ועל רציחת כל המגורשים. האיש הקשיב בתשומת לב, פניו גילו הבעת זעזוע מדברי. הפסקתי לדבר. הוא הביט בי, ופתאום העביר את כף ידו על גרונו בתנועה מהירה הצדה, כאוחז בסכין שעמדה לשסף את גרונו. הוא פלט משפט חד וקצר, "מה אני יכול לעשות", כמי שיודע שאם יאמר מילה, זה מה שיעשו לו. הבטנו עוד שניות איש ברעהו וחזרנו איש לסדר יומו.

11.7.2000

החייל הצעיר, גרמני מפלנדריה, נדמה שבא מעולם שונה, דמיוני, שאינו קיים עוד. הוא לא ידע דבר על הגיהינום שבו אנו שקועים. אולי הייתי הראשון לגלות לו את פרצופו האמיתי של בני עמו ואת מה שהם מעוללים ליהודים. החייל עשה עלי רושם של אדם הגון, אך היה מודע לכך שאם יפצה את פיו הוא מסכן את חייו. הוא לא היה היחיד שהבין ושתק מפחד הנאצים.
מחלתו הממושכת של המייסטר הפולני אפשרה לי להכיר את הקרביים של המנוע על כל חלקיו ואת תפקידם ולעסוק בתיקונם ובהרכבתם בפיקוחו של מנהל העבודה הסמל. לא טיפלתי בחלקים החיצוניים של המנוע, אבל הרכבנו אותם ביחד. הייתה זו הזדמנות פז להכיר את המורכבות של פעולת מנוע המכונית בעזרת הסבריו של החייל הגרמני. עבודה זו ריתקה ושחררה אותי למשך כמה שעות טובות מטרדות היום והמתח, זו הייתה הקלה שנזקקתי לה ביותר.
מנהל העבודה בא לעתים קרובות לבחון את ביצועי וגם הדריך וכיוון אותי. שמתי לב שהעובדים הפולנים לא אהבו לראות שבידי אדם צעיר כמוני, מתלמד, ניתנה עבודה שלרוב בוצעה באחריותו ובסמכותו הבלעדית של המייסטר. אבל לא אני החלטתי מה לעשות, אלא מנהל העבודה הגרמני הטיל את העבודה עלי. היינו עובדי כפייה והיה עלינו להישמע להוראות הממונים, לא היה עולה על דעתי וגם לא על דעתו של אחד העובדים היהודיים לסרב. הפולנים עבדו שם כשכירים, מצבם וגורלם של היהודים לא ממש עניינו אותם. הם היו אנטישמיים, קל היה להם למתוח ביקורת, אלא שבסופו של דבר, הם וגם אנחנו שירתנו את האינטרסים הגרמניים. תיקנו את מכוניותיהם הצבאיות וכולנו ידענו שמחזירים אותן לשירות פעיל.
הפולנים כפי שנוכחתי לדעת, עבדו בקצב איטי מבלי לעורר חשד שזה נעשה במתכוון, והם רמזו לי באמצעות היהודים שעבדו איתם בצוותא, שעלי להאט את קצב העבודה. עבדתי בחריצות, שכן עבודה זו הייתה מעין ריפוי בעיסוק עבורי, מפלט נפשי, והם לא הבינו זאת.
החבר'ה הפולנים הפחידו אותי, חששתי שינסו לחבל במנוע שעליו עבדתי ובסופו של דבר יאשימו אותי. הייתי מבוהל אבל נמנעתי מלספר על כך למנהל העבודה. למזלי, עבד המנהל לאחרונה שעות ארוכות ונשאר עד לשלבי השיפוץ האחרונים של המנוע. נוכחותו המתמדת שחררה אותי מהלחץ שהפעילו עלי הפולנים. האחריות המקצועית וגם קצב העבודה היו בידי הסמל, והפולנים ירדו ממני. בתום עבודת השיפוץ נלקח המנוע למעבדה שבה בוצעו מבחני סימולציה, הסמל ואני נכחנו בעת הבדיקה. גם בשלב זה, עדיין פחדתי שמא תתגלה תקלה, הפולנים הצליחו לערער את הביטחון העצמי שרכשתי במוסך. בסופו של דבר, המבחן עבר בשלום והמנוע נלקח לרכב להרכבה.
על שמחת היצירה העיבה האווירה שאליה חזרתי, המייסטר שלי חזר לעבודה ושמע כמובן מחבריו על המתלמד "החרוץ", וזה התנכל לי בכל דרך אפשרית. אבדה לי המוטיבציה וגרוע מכל, לא היה לי עם מי לשוחח, לא רציתי לשתף איש מעובדי המוסך בתחושתי. מצד שני הייתי חייב לשמור על מקום העבודה, שנחשב לגן עדן בהשוואה למקומות אחרים. רבים ניסו להתקבל למוסך המרכזי, שיצא לו מוניטין של חממה. הבלגתי כמיטב יכולתי והשתדלתי להתאים את עצמי לשיגעונות המייסטר.
רבים מתושבי הגטו עסקו בהקמת מחנה פלשוב, שנבנה בין גבעות סלעיות של היורה בקירבת קרקוב. דיווחו משם על תנאי עבודה מחפירים, על יחס נוקשה ועל התעללויות מצד אנשי האס.אס. שחלקם היו ממוצא אוקראיני. רבים הועסקו בסבלות, היה עליהם לשאת חלקי צריפים כבדים למרחקים, דרך גאיות שופעים צמחייה סבוכה ודוקרנית, אבנים וסלעים. האנשים נאלצו לבצע עבודה זו בריצה כשבעקבותיהם האוקראינים האכזרים רכובים על סוסים ודוחקים בהם בהצלפות שוטים. רבים לא עמדו במאמץ הנדרש והתמוטטו. כמה חודשים מאוחר יותר, זכיתי גם אני להיות בין סבלי הצריפים. סבלנו עינויים קשים, אנשים כרעו תחת משאם וחלקי הצריפים צנחו עליהם. עבודה זו הייתה מעבר ליכולתם הגופנית של מרבית העובדים. לנפגעים לא הוגשה עזרה ראשונה, הם נזנחו במקום, הנותרים נצטוו להמשיך בעבודה. האוקראינים התענגו על סבלם של היהודים, כששנאה של ממש יוקדת בעיניהם.
גודל המחנה העיד על כמות האנשים שאמורה לאכלסו באחד הימים. שמועות סיפרו שמכינים את המחנה לשרידי הגטו, לכשיחוסל. סיפורי הזוועה לא השאירו מקום לדמיון, באשר לצפוי ליושבי המחנה. מפקד המחנה הידוע לשמצה היה, "גאת" והוא הילך אימים על הכל בשלב זה.

סופר שהוא מתהלך בשטח המחנה מלווה בלהקת כלבים טורפים התוקפים את העובדים בשעת עבודתם על פי פקודת אדונם המטורף. איש רע ואכזרי שלא בחל בשום אמצעי כדי לפגוע ביהודים. מסרים מדאיגים אלה היו מיועדים לנו, המאושרים, שניצלו מהגירוש לבלז'ץ.

בימים אלה עוד לא ידעתי עד כמה קרוב חיסול הגטו ומה צפוי לנו עד למועד חיסולו. הגטו רחש שמועות שהדירו שינה מעינינו. מאז ה-1 ליוני 1942, לא עבר עלינו יום אחד שניתן לכנותו 'סתם יום של חולי', גם לא אירע דבר מה מיוחד, אך איש לא ישן בשקט, חיינו התנהלו בציפייה דרוכה לקראת יום המחר השחור.

עברתי לגור אצל משפחת זילבר, נפרדתי בלי כאב מחדרי ומשלושת הגברות. לרשותי עמדה מיטה מתקפלת במטבח כמובטח לי. את חפצי המעטים ואת מחברותיו של אבי אחסנתי בארגז שהיה מחולק לשניים ועמד באחת הפינות במטבח. מדי ערב מצאתי על תנור הבישול סיר קטן עם מנת אוכל חמה, מעשה ידיה של גברת זילבר. בדירה הקטנה היו שירותים ללא מקלחת, וכיור המים במטבח שירת את כל המשפחה.

מאחר שיצאתי מוקדם בבוקר לעבודה וחזרתי מאוחר בערב, עמדה הדירה בכל שעות היום לרשות המשפחה. סידור זה היה נוח מאוד לשנינו, לא רציתי לפגוע באורח חייהם, שהרי הם עשו לי טובה גדולה. מדי יום פגשתי את כל בני המשפחה, הבת השחרחורת והיפה שהייתה כבת שבע עשרה או שמונה עשרה, אינני יודע אם עבדה, אף פעם לא שוחחנו, היא תמיד הייתה מטופחת בדיוק כמו אמה. גם עם הוריה לא שוחחתי הרבה, מלבד דברים כלליים על המצב בגטו. הבעל, איש שמנמן, קצת גבוה מרעייתו, לבש בגדים אזרחיים למרות היותו שוטר, רק כובעו הסגיר את תפקידו. הוא היה מהיר תנועה, דיבורו הפולני מהיר לא פחות והוא נראה עצבני. לא היה בכך דבר יוצא דופן, כולם היו מתוחים, מי יותר מי פחות. קיבלתי אותם כפי שהם, הייתי אסיר תודה על שהעניקו לי קורת גג. מי יודע לאן הייתי מתגלגל אילו הייתי תלוי בקהילה, הם חסכו ממני תלאות לא מעטות, מה גם שהמציאות לימדה אותי להשלים עם הרע במיעוטו. נקלטתי אצל אנשים שהכירו את הורי, שנתנו לי מיטה לישון בלילה וזה כבר היה הרבה מאוד באותם ימים.

בית משפחת זילבר עמד בתוך חצר שסביבה היו בתי מגורים נוספים מאוכלסים. כמה משפחות עם ילדים קטנים, אני זוכר במיוחד שתי משפחות. האחת מסורתית עם ארבעה ילדים, מראה נדיר למדי בימים ההם, ומשפחה נוספת שאת בעלה הכרתי קודם לכן, אחיו ואביו היו בעלי הפחחייה שליד מסגריית אימברמן. לזוג הזה היה ילד חביב כבן ארבע, בעל תלתלים בהירים ארוכים, כל השכנים אהבו אותו. הוריו היו אנשים יפים כמו שחקני קולנוע, אנשים מנומסים ונעימים. אהבתי לשבת בקירבת דירתם ולהתבונן בילד המשחק ולהקשיב לצחוקו השובה לב, הם היו אנשים יפים למראה.

באחד מימי נובמבר 1942, נסגרו שערי הגטו עם ערב, והתושבים נקראו להתייצב למחרת מוקדם בבוקר ליד שערי היציאה לפי סדר מקומות העבודה. סדר היציאה שלנו היה קבוע, ראשונים צעדנו עובדי המוסך המרכזי ובעקבותינו עובדי המוסכים הנספחים. האווירה הייתה מתוחה, הרחובות המו באנשי אס.אס. חמושים, קציני גסטאפו התרוצצו ופיזרו פקודות והוראות למתאספים לפי מקום עבודתם. איש לא ידע מה עומד לקרות, אך ברור היה שהפעם נוקטים הגרמנים בשיטה חדשה, לא עוד התייצבות בבניין הקהילה.

האס.אס עם סימני הגולגלות המאיימות על רקע כובעיהם השחורים, הטילו אימת מוות על הכל. כולם חשו שדבר מה נורא עומד לקרות. ציוו עלינו להסתדר בשורות לרוחב הרחוב, בין שולי המדרכות, ממרחק מה ראינו את הסמל המלווה אותנו מדי יום מתרוצץ בין קציני האס.אס עם ניירות בידו. קשה היה להבין מה פשר הוויכוחים בין הסמל ובין אנשי הגסטאפו, לא היה לנו מושג למה חתרו הגרמנים. המתח הלך וגבר, אפשר היה לקרוא על פני כולם את המתרחש בנפשם ברגעים אלה. העצבים נמתחו את קצה גבול היכולת וגם אני נמלאתי חרדות. בשלב מסוים ציוו עלינו לעמוד במסדר שורות. לבשתי את סרבל העבודה שלי, ותליתי תקווה בגובהי עוד לפני שהתבררה הזוועה שעמדה להתרחש כאן. משני צדי המדרכה עמדו קבוצות קציני גסטאפו שהתקדמו מראש התור אל סופו, התבוננו קצרות בעומדים, והורו לאחדים לצאת מהשורה. סלקציה מקרית לחלוטין, הם הצביעו על הקורבן ואמרו לו בגרמנית:

"du dort herraus komm!!" - "את, אתה, לצאת החוצה!!"

מבט חטוף וארבע מילים גזרו את דינו של הקורבן. לא אשכח לעולם את שניות האין קץ, כשחבורת הרוצחים נעמדה ליד השורה שלי. עמדתי מעט שמאלה מהאמצע ולידי עמדה אישה שרעדה בכל גופה. היא לא הצליחה להשתלט על האימה שאחזה בה, שחרחורת, מעט גבוהה ממני, אולי בשנות השלושים שלה, פחדתי להביט בה.

במרחק מה קרוב יותר למדרכה, עמדה בת צעירה, לרוע מזלה, הייתה נמוכה מכפי גילה. הם הבחינו בה מייד והורו לה לצאת מהשורה, שמעתי את תחנוניה לתליינים חסרי הרגש, היא הבטיחה שהיא יודעת לעבוד, אך לשווא. עתה בא תור העומדים בתור שלי, עיני הנץ של הקצין הבחינו באישה המסכנה שעמדה על סף התמוטטות, והוציאו גם אותה. מבטיהם חלפו על פני, לא הישרתי מבטי אליהם, רק עמדתי זקוף, הרגשתי איך זיעה מכסה את גופי, שניות אחדות עברו

ולבי כמעט ניתר החוצה, הולם כאלף פטישים, הם המשיכו לשורה באה. מה הרגישו הנאצים בשעת מילוי עבודה כה בזויה, איך היו מסוגלים לעשותה.
מילים... כמה דלות בנסותן לגעת בשורשי הסבל והכאב של מעמד זה שחוו אלפי יושבי הגטו באותו יום שחור. הדממה סביבנו, ההלם מהסלקציה, מראות הקורבנות המיואשים, מחזה שקעקע את כל הנוכחים בו. קשה להבין את האדישות ואת קור הרוח שהפגינו התליינים שעה שסימנו לכל אדם שהוצא מן השורה את מותו. גם אחרי שהצוררים עברו על פנינו, לא הייתה כל ערובה שלא ישובו אלינו בשנית.
זמן מה עוד עמדנו דרוכים, בעצבים חשופים, לא מעזים לנחש מה עוד עלולים הנאצים לעולל לנו. לרבים היו בנות זוג או בני זוג שעבדו במקומות אחרים, לא ניתן היה לברר בשעה זו מה עלה בגורלם, הם עמדו שם אחוזי חרדה, איש לא יכול היה לעזור להם להשיג מידע, מה גם שעמדנו לעזוב את הגטו בדרכנו אל המוסך. איש לא העז לעזוב את הקבוצה, צעד כזה היה כרוך בסיכון שתוצאותיו ידועות מראש. אפשר היה להבין את עוצמת המצוקה שאליה נקלעו האנשים, כולנו היינו בהלם מהאירוע הטראומתי שעבר עלינו שעה קלה קודם לכן. מכל שורה הוציאו אנשים, לא ניתן היה לאמוד את מספרם, אבל לכולם היה סיפור חיים שנכרת באחת.

12.7.2000

בדרך החלו לברר מי מעובדי המוסך חסר, מרבית העובדים ניצלו מידם הארוכה של אנשי הגסטאפו,ומאוחר יותר התברר שהסמל שלנו הגיש להם רשימה ממוספרת של עובדי המוסך. אף על פי כן, הוצאו מספר אנשים מבין השורות בעיקר נשים.
אינני זוכר את שמות שתי הנשים שהוצאו מהשורה שלי, אבל אינני שוכח את פניהן אחוזות האימה, את שכנתי אחוזת העווית ואת הצעירה שהתחננה על חייה בגרמנית רצוצה:
"ich kann gut arbeiten!" : "אני עובדת היטב!"
אני עדיין שומע את תחנוניה החוזרים ללא הועיל, כי כאן, במקום הזה כלו כל הרחמים. בתחושת דיכאון עמוק התקדמה הקבוצה בדרכה אל המוסך, אלא שאיש לא נתן את דעתו על העבודה. כולם היו נרעשים מחוויית הסלקציה שחדרה לכולם לעצמות. כל אחד שִׁחזר את השניות הקריטיות, שבהן בחנו אותנו הצוררים מכף רגל ועד הראש, כממיינים עדר בהמות המיועד לשחיטה. תמונות אלה צפו ועלו לאורך כל הדרך, ואלה שלא ידעו מה עלה בגורל יקיריהם הלכו בפנים חתומים, שקועים בעולמם הפנימי.
ואני, רק בדרך קלטתי למעשה, שגם הפעם חמקתי ממלכודת המוות, אלא שהפעם ניטלה ממני כל יוזמה, גורלי היה נתון בידי התליינים, כמו כולם. הייתי צעיר, גבוה ולבוש בבגד עבודה שאפיין מכונאים. כל מה שיכולתי לעשות הוא, לא להסגיר את מה שבאמת התרחש בתוכי. אנשים שעמדו בסוף התור סיפרו שרבים מעובדי הסניפים הוצאו לגירוש, איש לא ידע להסביר את הסיבה לכך. ידענו שהסמל כלל ברשימתו גם את עובדי הסניפים. מאוחר יותר, עם שובנו אל הגטו, נודע לנו מה קרה באמת עם עובדי הסניפים. הסמל טעה בסיכום הנתונים שמסר על עובדיו לגסטאפו. הם ערכו ספירה ובהתאם לכך קיצצו וניתקו שורות שלמות מהקבוצה לגירוש.
הסמל גילה את טעותו הפטלית ושב מייד לגטו כדי לטפל בבעיה, אלא שאיחר את המועד. אילו נכללו כולם ברשימתו, היו ניצלים ויוצאים לעבודה כמונו. הסמל היה בהלם ועשה מאמץ כן לפעול לטובת האנשים, קציני הגסטאפו, לא התרגשו מטעותו. טעות מצערת חרצה את גורל אחרוני העומדים בשורות הסניפים. מבין עובדי הסניפים הכרתי רק את סטפן, הוא היה בר מזל. הסמל שלנו כנראה האמין ברוב תמימותו שכאיש צבא הוא ישכנע את קציני האס.אס. לשנות את רוע הגזרה ולאפשר את שחרור אנשיו. הסבריו על טעותו נתקלו בקיר אטום, הסמל טוב הלב עוד לא הספיק להכיר את הצד האפל והשפל של בני עמו. ללא ספק היה זה שיעורו הראשון והאחרון, כדי להפיק את הלקח המתבקש, אין לו שום סיכוי לפעול לטובת היהודים מול מנגנון הגסטאפו המשומן, ומוטב לו להיזהר.
רבים מעובדי המוסך שאלו את עצמם אחרי אותו יום עצוב, מה הרגיש הסמל משלא עלה בידו לחלץ את עובדיו מציפורני האס.אס.? הוא חש אחריות כלפי האנשים שנפלו קורבן לטעותו האומללה ונכשל חרף מאמציו להצילם. הוא קלט שדבר מה בלתי רגיל מתרחש בגטו, משהו מעבר לתפיסתו ולהבנתו האנושית. אחרי הפעולה, המשכנו לצאת לעבודה אבל הסמל שלנו שוב לא היה אותו האיש, הוא היה רציני יותר ועצוב, צעד לצדנו ונמנע משיחות עמנו. הוא לא שיער שבעוד כמה חודשים לא יראה יותר איש מהאנשים שהיה מופקד עליהם.
יום הסלקציה היה מן הקשים ביותר בסדרת הגירושים, על תוצאותיו המחרידות שמעתי בשובי בערב לגטו. איש לא הצליח להתרכז בעבודה במוסך, השעות זחלו, את שאירע בגטו לאחר צאתנו יכולנו לנחש ועובדה זו הגבירה את המתח והלחץ אצלנו. ידענו שגם הפעם ניצלנו, אך לא ידענו מה קרה לנותרים, למבוגרים ולילדים. הגרמנים שינו את כללי המשחק; הם הגדילו את מנת הרעל במטרה לזרוע בהלה וחוסר ודאות כדי להגביר את סבלם של יהודי הגטו. כוונתם הייתה לשבור את האנשים נפשית וגופנית. פעולת הגרמנים הצטיינה בעורמה ובאכזריות חסרת תקדים מזו

שידענו עד כה בקרקוב. החיה הנאצית הסירה את הכפפות, לא עוד הסוואות מדומות, לא עוד גירוש אלגנטי. רק מטורפים חדורי שנאה חולנית, שלוחת רסן, יכלו ככה להתאכזר לאנשים חפים מפשע.

היינו האחרונים ששבו לגטו, ככל שאני זוכר, בסביבות השעה 22:00. נקשתי על דלתה של משפחת זילבר, והם פתחו לי את הדלת דרוכים וטרודים אך קיבלו אותי בשמחה גלויה. הם היו משוכנעים שהפעם לכדו אותי הנאצים. הם חשבו שכל האנשים חזרו מזמן לגטו. סיפרתי להם מה עלה בגורלם של חלק מעובדי המוסך ועל טעותו של הסמל ועל ניסיונותיו הכושלים לתקן את טעותו. הם סיפרו לי מה התרחש בגטו לאחר צאתנו. הגרמנים עברו מבית לבית והוציאו את כולם, את הזקנים, את החולים ואת כל הילדים שהשאירו הוריהם בלית ברירה בביתם. מי ששב ממסדר השורות, מצא דירות ריקות, קירות אילמים שהעידו על האמת המרה, הנאצים הותירו מאחוריהם רק הרס ודמעות. ההורים לא שמעו את קריאות השבר של ילדיהם שנגררו בכוח מבתיהם, הם לא יכלו לבוא לעזרתם. דממה השתררה, קולות הילדים נדמו, רק הבכי הקורע לב של ההורים המוכים שעולמם חרב, נשמע בחוצות הגטו. בכי מר בקע גם מדירות בחצר שלנו, התברר שכל הילדים הוצאו, אף אחד לא ניצל. ארבעת הילדים של הזוג הדתי נעלמו, ארבעה במכה אחת, ואילו האם והאב חזרו שניהם. זה היה רגע מזעזע; לשוב לדירה ריקה, ללועו של האסון.

גם בנם של הזוג הצעיר, בהיר השיער, אהובם של כל השכנים, לא היה עוד. האם קיבלה הלם, התמוטטה ולא התאוששה יותר. חשתי צער עמוק על האנשים האלה, הגורל הכה בציפור נפשם וגזל את היקר להם מכל. הילד שדמה ליהלום נוצץ, שהסב אושר ואור לחייהם האפורים, שעליו שמרה האם בשבע עיניים לבל יאונה לו כל רע, נלקח גם הוא.

צחוקו שובה הלב נדם, כבר לא תהיה לי סיבה לשהות בחצר כדי לבלות מעט בחברת המשפחה החביבה עלי. הזוג השני היו אנשים שהאמינו באלוהי ישראל, שאלתי את עצמי על מה נענשו, והיכן הוא אלוהי ישראל, למה עזב אותם לנפשם וגזל את ילדיהם הקטנים?

קולות תפילה בקעו מביתם, האמנם ישנה תפילה שתנחם על אובדן ארבעת ילדיהם? שאלתי את משפחת זילבר והם הסבירו לי, שאנשים דתיים מאמינים שאלוהים נותן וגם לוקח, והם מקבלים את הדין.

מאוחר יותר כשבגרתי, הבנתי שבזכות האמונה קל יותר לאנשים מאמינים להשלים עם גזרות, כי אם הכל מידי אלוהים יש לקבל את מעשיו באהבה, על אף הכאב העמוק. כחילוני אינני מקבל גישה זו, אילו היה אלוהים בשמים, ילדים תמימים לא היו נרצחים בהמוניהם, זאת לא הייתה גזרה משמים אלא מעשה ידיהם של הגרמנים שחשבו את עצמם לבני אדם מגזע עליון ונאור.

13.7.2000

מדי פעם נשמעות בארץ התבטאויות מקוממות שפוגעות בזכר קורבנות השואה ובכבוד הניצולים. יש הטוענים ששישה מיליון יהודים נרצחו כמחיר חטאי אבותיהם בעבר. איך אפשר להתעלם מן העובדה שחלקים ניכרים מיהדות פולניה נרצחו בהיותם יהודים חרדים, נאמנים לאלוהי ישראל? הם שמרו בקפדנות על המצוות שחייבה אותם הדת. האם גם הם בין החוטאים? גם להם הגיע למות?

לצביעותם של רבנים מסוימים ומשרתיהם הנאמנים אין מעצורים ואין גבולות; כדי להצדיק את תפיסתם המבישה והנבערת יטענו בפניך, שכל עוד אתה חי, יד אלוהים היא ששמרה עליך.

אין נורא מהתבטאויות אלו וגרוע מכל הוא, שתומכיהם בציבור החרדי מצטרפים לטענתם. הם מסרבים להתפכח ולראות את האמת האכזרית; אילו היה אלוהים בשמים, האם היה נותן ידו למעשי הזוועה שביצעו הנאצים במשך שש שנים ארוכות? איך לא הרתיע את הנאצים מלשרוף את כל הילדים שהוציאו בנובמבר 1942 מבתיהם בגטו קרקוב? אף ילד לא נמצא ראוי? על שום מה רצחו את אימי, את אבי, את אחי בן הארבע עשרה? הם היו אנשים הגונים, לא פגעו באיש, הם היו אנשים טובים שעזרו לנזקקים, וכמותם מיליוני אחרים שנרצחו בשואה? האם דת ישראל קיימת בזכות רציחתם של ששת המיליונים? או שמא רציחתם משמשת לרבנים שוט הפחדה כלפי מאמיניהם, פן יסטו מדרך התורה וייענשו אף הם?

תפיסה זו המקובלת על מספר רבנים פנטים המנצלים את תמימותם ומצוקתם של מאמיניהם, מעוררת בי סלידה ולדעתי, היא גם מניפולציה מסוכנת. כל אמונה פנטית חסרת פשרות היא הרת אסון לאנושות. הקתולים הוכיחו זאת לאורך הדורות, הנאצים, הקומוניסטים ולאחרונה המוסלמים וגם קבוצות יהודים קנאים. אלה בעבר ואלה בהווה מצדדים בציות עיוור לתורה בלתי מתפשרת וחסרת סובלנות, שסופה לגבות מיליוני קורבנות. הם לא למדו את לקח השואה, הם שבויים ושקועים עמוק בביצת האמונות הטפלות, ואני שואל את עצמי מי יצילנו מציפורניהם של אלו? מה שמשטר טוטליטרי מסוגל ועלול לעולל לעולל חוויתי על גופי ודי לי בכך, אינני רוצה לחיות על פי חוקי ההלכה היהודית, לא במדינה שהוקמה בידי חילוניים.

בשעת מצוקה נפשית, פונים החילוניים לפסיכיאטר, הדתיים הולכים אל הרבנים, והקתולים לכמרים. האנושות כולה סובלת וזקוקה לניחומים ולחיזוקים כדי להתמודד עם היומיום.
ראיתי את שכניי בגטו לאחר הסלקציה, שני זוגות הורים שאיבדו את ילדיהם. איך מתגברים אם בכלל, על אסון מחריד שכזה. אין נחמה שתוכל לרפא את הפצע הנורא שנפער בלבך.
המשפחה הדתית שארבעת ילדיה נלקחו בידי הנאצים, הדליקה נרות והתפללה, בכתה והתפללה, האם מצאה מנוח בנפשה לאחר התפילות? האם למדו להשלים עם התפיסה הדתית שאומרת, אלוהים נתן ואלוהים לקח? סתם כך נתן וסתם כך גם לקח מהם? משפט כה פשטני אמור לשכנע ולהרגיע אם שכולה ואב שכול? האמנם הכל בא מאלוהים? קשה לאדם חילוני לתפוס זאת, הייתכן שאמונתם כה חזקה עד שהם מוותרים על זכותם האלמנטרית של הורים לזעוק חמס עד השמים ולהתקומם על העוול המשווע, ולכעוס על שנשללה זכות ילדיהם לחיות בלי כל סיבה?
שניים מילדיהם נולדו במלחמה, התנהגות הגרמנים כלפי היהודים לא הרתיעה אותם מלהביא עוד ילדים לעולם, נראה שאמונתם הייתה חזקה עד מאוד. הם לא נתנו את דעתם למחיר שהם ובפרט ילדיהם עמדו לשלם, האם אמונה עיוורת איננה מובילה ומחנכת לחוסר אחריות? האם אין להורים זכות למחשבה משוחררת מכבלי דת, לאחריות אישית לגורל ילדיהם, או שמצווים הם להשאיר זאת בידי אלוהים?
עם זאת, אפשר היה לקנא בהם, על שמצאו נחמה בשעה קשה זו. לעומתם, אימו של הילד החמוד בן הארבע, שכבש כל לב, הייתה חילונית ולא חיפשה ניחומים בחיק הדת. כוחותיה הנפשיים לא עמדו באובדן בנה, והמכה הייתה מעבר ליכולתה להתגבר, בסופו של דבר היא התמוטטה.
ידי השטן הצליחו בפועלם, יש להניח שהגרמנים חגגו על הצלחתם בפעולה זו, הם רוקנו את הגטו מהילדים, מדור המשך. לא נותרו עוד משפחות שלמות, הם פירקו והרסו כליל כל תא משפחתי. זה היה שלב נוסף לפני החיסול המוחלט.
המלחמה נמשכה וסופה לא נראה באופק, סופנו לעומת זאת, היה מוחשי יותר מתמיד, אלא שכל אחד בדרכו ניסה להדחיק תחושה זו, אחרת היינו מתאבדים. הרבה לבבות שבורים והרבה מאוד יגון הותירה הסלקציה, רבים שקעו במרה שחורה. דיכאון שלט ברחוב, פצועים רבים נותרו בגטו, אלא שלא היה בינינו איש שידע לטפל בנפגעים ולהרגיעם. לכולם גורל זהה, לאיש לא היה מוצא או דרך לשנות את המציאות, האם אדם שלא היה שם יוכל להבין זאת, לעולם לא. כל אחד צריך היה להילחם על חייו בכל כוחו.
עד מהרה נודע לחיילים שעבדו עם היהודים במוסך על הפעולה בגטו, הם הרגישו בחסרונם של אנשים שלא חזרו לעבודתם, אולי הצטערו על כך, אך לא יכלו לעשות למעננו דבר מלבד להטות לנו אוזן. לא נוח, לא מכובד ואף מסוכן שחיילים יגלו את רגשותיהם. מנהל העבודה שלי העדיף לא לשאול, לא כעסתי עליו. האווירה במוסך לא השתנתה לרעה כלפינו בעקבות האירועים בגטו, כל אחד עשה את המוטל עליו וזה הקל לנו על הנשמה, נזקקנו למשהו מרגיע.

יום אחד הבחנו לראשונה שהכניסו לעבודה מנגנון חלופי לבנזין ולסולר, מתוך כך הבנו שהצבא הגרמני סובל ממחסור בדלק. הייתה זו תעשייה שלמה שעסקה בהרכבה ובהתאמת המנגנון לשריפת קוביות עץ מיוחד, שכתוצאה משריפתן בתוך מיכל, נפלט גז שבעזרתו ניתן להפעיל מנועי משאיות. עשרות רבות של משאיות עמדו על המגרש הגדול וצוותים עסקו בהרכבתם ובהפעלתם של המנועים. המלאכה הייתה מייגעת, במרבית המקרים לא הצליחו להזיז את הרכב ממקומו, כי ברגע שהתחילו בנסיעה כבו המנועים.
המצאה זו לא הייתה מושלמת והיה עליהם לברר את מקור הבעיה, הבנתי שיש להם כמה נקודות תורפה. הגז שהופק היה בעוצמה חלשה כשנפגש עם הניצוץ הגורם לשריפת הגז, לכן כבה המנוע כל אימת שנדרש למאמץ. שריפת העץ לא הייתה אחידה וכתוצאה מכך נפגמה איכות הגז. זה לא היה פתרון מוצלח. מאוחר יותר יצאו רכבים אחדים בדרכם אל בסיסם, האם השתמשו בהם בשדות ובכבישים משובשים? אני בספק רב. המשאיות חזרו לתיקונים שוב ושוב.
עם ערב, בשובי למשפחת זילבר מצאתי תמיד מנת אוכל חמה שאכלתי, גם אם לא הייתה לטעמי כי דבר אחר לא היה לי, וגם לא העזתי לזרוק אוכל.
ימי ראשון היו הגרועים ביותר, מה יכולתי לעשות לאורך שעות במטבח, רק להפריע. בחוץ היה קר ולא היה לי לאן ללכת. חצר המשחקים שוממה ודוממת והמבוגרים הסתגרו בבתיהם. הלכתי לסטפן, שהיה מדוכא ולא חברותי, הוא לא דיבר, רק בהה כל הזמן. לא היה לי נוח לשהות בחברתו, אפילו ספר לא היה לי חשק לקרוא אצלו. הלכתי ממנו, הסתובבתי ברחובות, עצוב ובודד עם כל צרותי, בלי פינה שקטה לשבת בה. למי אספר שלא טוב לי על הנשמה, לכולם רע כאן. עברתי ליד המקווה, היה לי קר והחלטתי להיכנס להתחמם מעט מתחת למים החמים. רבים נדחסו פנימה וריח זיעה קידם את פני מלווה בצעקות וויכוחים ביידיש ובפולנית. נזכרתי שאין לי מגבת וברחתי משם. בלית ברירה חזרתי למטבח עייף מלשוטט בחוץ. התיישבתי על אחד הכיסאות לקרוא ספר, אך לא הצלחתי להתרכז, ונדמה היה לי שאני מפריע לכל השאר. אולי זה לא היה נכון אבל כך הרגשתי. בני משפחת זילבר ידעו שאין לי למי ללכת, את מנת האוכל שלי אכלתי בצהרים ובערב פרוסת לחם עם ריבה.

משפחת זילבר גם היא עברה בשלום את הסלקציה האחרונה, כי לשוטרים היהודים הייתה עדיין חסינות, אך הם לא יכלו לדעת עד מתי, בינתיים הם ובני משפחותיהם ניצלו. הם לא סיפרו לי באיזה מקום שהתה הגברת עם הבת בשעה שהגרמנים עברו מבית לבית ולקחו את כל מי שמצאו, ואני לא הכבדתי בשאלות. רבים איבדו את יקיריהם, אפילו זוגות לא נותרו ביחד, כדוגמת שכניי, לכן הייתה להם סיבה טובה לדאוג להישרדותם ביחד. אני הייתי כבר אחרי הכל, לא היה לי עוד מה להפסיד, מלבד את חיי. גילי הצעיר היה לי לעזר, חרדתי פחות לגורלי, לא ראיתי את הסכנה עין בעין עם המבוגרים. לצעירים בגילי, המציאות, אפורה ככל שהייתה, לא הציקה באותה מידה כמו לבני השלושים שהיו מודעים היטב לסכנות האורבות לכולנו. הייתי טרוד יותר ביום יום שלי ופחות במה שעלול לקרות בעתיד, ייתכן שקיננה בי תחושה תמימה, שאזכה לחיות, מין אמונה מיסטית שהחלטת הורי להשאיר אותי בגטו היא ציון דרך בשבילי, ומשעברתי את הסלקציה אחרי שני גירושים, התחזקה הרגשתי הפנימית, שיש קשר בין הכרעת הורי ובין העובדה שניצלתי עד כה.

בינתיים נפוצו שוב שמועות על כוונת הגרמנים לחסל את הגטו ולהעביר את הנותרים לפלשוב, שבו החלו להקים מקלחות ושירותים בקירבת צריפי המגורים. קיבלנו מידע על כך שבתוך צריפי המגורים הוקמו שלוש קומות של פריטשות, תחליף למיטות. במילים אחרות, כשנעבור לפלשוב תחוסל פרטיותו של האדם. כל הסיפור הזה הדאיג, אך היה עדיף על מחנה ההשמדה בלזיץ. לאחרונה, נפוצו שמועות עקשניות על חיסול כל הקהילות היהודיות ברחבי אזור קרקוב, ועל הישלחם מזרחה.

באחד הימים, עם שובי בערב, נמסר לי על ידי גברת זילבר שהם אספו אל ביתם בני משפחה שלהם מאחת העיירות בסביבה, אחותה של גברת זילבר עם שני ילדיה. נמסר לי שעלי לוותר על מיטתי לטובת האחות ובמקומה אקבל מזרון. הסכמתי כמובן, אני בחור צעיר ויכול להסתפק במזרון, בסך הכל הייתי אורח המשפחה ואסיר תודה על שנתנו לי קורת גג. אינני יודע כיצד הם הצליחו להוציא שלוש נפשות מן העיירה, להסיעם אל שערי הגטו ולהבריחם פנימה בתקופה שדיברו על חיסול הגטו. מעתה שבע נפשות הצטופפו בדירת החדר. מזלי שיצאתי מוקדם בבוקר לעבודה וחזרתי רק בשעת ערב מאוחרת. למר זילבר היו קשרים ענפים והוא כלכל את מעשיו על סמך מידע חסוי. קרובי המשפחה אישרו את השמועות על חיסול הקהילות הקטנות באזור, וכבר לא היה מדובר בשמועות אלא באמת מרה.

אלה שיצאו לעבודה מחוץ לגטו לא חשו את ההשפלה ואת ידם הקשה של הנאצים בתוך הגטו. חופש התנועה שלנו בעבודה לא הוגבל ולא העמידו לידנו שומרים, גם לא מנעו מאיתנו קניית מזון בדרכנו לעבודה. חיינו התנהלו בשני עולמות שונים. נהנינו מסדק דק שדרכו ניתן לחלק מתושבי הגטו לטעום מעט מטעמו של חופש מוגבל. למי שעדיין היה כסף או דברי ערך יכול היה להבריח מעט מותרות לגטו על פי מושגי הימים ההם.

14.7.2000

האנשים שנותר כסף בידם, לא היו תלויים בפרוטות ששילמו לנו במוסך, לי כל פרוטה הייתה חשובה ונועדה לקניית לחם, ריבה, כלי רחצה ולמקלחת במקווה המגעיל.

לאחר שקם טדאוש ממחלתו, המשיך למרר את חיי, הוא לא סלח לי על כך שהסמל המנהל ואני סיימנו את שיפוץ המנוע. חרף כל מאמצי להשביע את רצונו הוא ירד לחיי, התעלל והציק לי בהערות גסות ומעליבות. חרקתי שיניים והשלמתי, למי יכולתי להתלונן, יתר העובדים באולם לא הבחינו בכך או שהעדיפו להתעלם מיחסו אלי. התקופה הקצרה שבה יכולתי לעבוד בנעימים ובשיתוף פעולה מקצועי תמה. הוכחתי לעצמי שאני מוכשר לבצע עבודות מסובכות המחייבות דיוק מרבי וגם להכיר היטב את כל חלקי המנוע ואת דרכי הפעלתו לאחר הרכבתו.

מלבד זאת, למדתי לפרק מנועים לחלקים, להכיר את סוגי הנזק שנגרם להם לאחר תקופת פעילות ארוכה. למדתי אילו חלקים ניתן לשפץ ואיזה מהם צריך להחליף בחדשים. עבודה מעניינת ומסקרנת שבה רכשתי ידע וניסיון שהעניקו לי יותר ביטחון עצמי ויכולת ביצוע גבוהה, בנוסף לכך פעלה עבודה זו כסם הרגעה שהשכיח לכמה שעות טובות את המציאות שבין חומות הגטו.

עם הזמן אדון טדאוש נרגע מעט, הערותיו התמתנו, מה גם שעשיתי כמיטב יכולתי למנוע ממנו הזדמנות לרכב עלי. נוכח היחסים המשונים בינינו, הייתי חייב לעמוד על המשמר, לא לטעות ולא להרגיז אותו. אף פעם לא ידעתי מה עלול להכעיסו. סביר מאוד שהאשם לא היה בי אלא בגורם חיצוני מחוץ לעבודה, אני הייתי קורבן נוח להיטפל אליו. יחסים אלה היו מקור למתח מיותר ולא היה לי איש שיכולתי לשוחח איתו על הנעשה ולהתייעץ כיצד לנהוג, בסך הכל הייתי בן חמש עשרה וכמה חודשים.

שמענו על הקרבות הכבדים בחזית המזרחית, על האבדות הרבות בשני הצדדים, כאן הרחק מן החזית שרר שקט. סיפרו שחיילים מהמוסך עוזבים בדרכם לאזור הקרבות, ומתח רב הורגש אצל הגרמנים. הם איבדו את סבלנותם והרימו ביתר קלות את קולם בשעת העבודה. מספר הרכבים שעמדו להחליף להם את מערכות הבנזין במתקני הגז גדל, ונוכח התקלות הרבות בהפעלת

הרכבים במתקני הגז גברה המתיחות אצל החיילים האחראים לעבודה זו בגלל לחץ הממונים עליהם שהיו מעוניינים להציג הישגים בכל מחיר.
היהודים, עוזרי המתקינים הגרמנים, סבלו מהמצב ומהמתח של החיילים, מאחר שהקצינים רצו לראות תוצאות ומהר. המתח במוסך הלך והתפשט לכל המחלקות, האווירה הנינוחה השתנתה, אם כי לא ניתן היה להצביע במפורש על השינוי. תחושת האנשים הייתה נכונה, הגרמנים עמדו עתה לראשונה מול מגבלותיהם והבינו שהם אינם כל יכולים. חלק מהם האמין ללא ספק שיעבירו את המלחמה בעורף השקט והנה שולחים אותם לחזית.
עובדות אלה ערערו את תחושת הביטחון המופרזת שהמלחמה עומדת להסתיים בניצחון סוחף. השינוי בא לידי ביטוי במוסך שבו שירתו לרוב פשוטי עם שסונוורו ונלכדו בקסמו של המשטר הנאצי. קל לנהל מלחמה מהעורף אבל כשפוקדים עליך לעבור לחזית משתנה התמונה הוורודה.
עובדי המוסך החלו לחשוש שמא נמסרו למוסך רמזים על כוונת הגסטאפו לאסור כליל את יציאת היהודים אל מחוץ לגבולות הגטו, על אף שמרביתם בעלי מקצוע מנוסים וחיוניים למוסך. הכל היה אפשרי, למה שקרה לגרמנים בחזית המזרחית הייתה השפעה שלילית על היהודים, כישלונותיהם רק הגבירו את קצב הגירוש וההשמדה.
היינו שקועים בביצה, כך שמפלות הגרמנים במזרח לא היה בהן כדי לעודד ולנחם אותנו. העיתונים הציגו תמונה מעוותת על הקרבות והנסיגה תוארה כשיפור עמדות, כהכנה לקרב המכריע מול הרוסים, אבל רק בודדים מבין החיילים העזו לספר את הידוע להם.
ידיעות אלה עברו מפה לאוזן והיו לשיחת היום, היו בינינו אנשים שתלו תקוות באפשרות שהגרמנים ינסו להגיע להסדר עם המערב לפני שיאלצו לעזוב את אדמת ברית המועצות ולהפיל בהזדמנות זו את סטאלין. ייתכן שבריחתו המשונה של סגנו של היטלר, הס, לאנגליה חיזקה תפיסה זו בשעת משבר בחזית המזרחית. הקשבתי לוויכוחים אלה בהפסקת הצהרים, הם גם נמשכו בדרך חזרה לגטו. מה באמת קרה אין צורך לספר, העובדות ידועות.
מספר אנשים הועברו לסניפים כי חסרו להם שם בעלי מקצוע, מעבר לכך לא השתנה דבר. אני לא חששתי מהעברה, יחסי הטובים עם מנהל העבודה הבטיחו לי חסינות זמנית.
השיבה לגטו ולמטבח שבו התגוררו עתה אם וילדיה הכבידה עלי מאוד. הם תפסו כמעט את כל שטח המטבח ולי לא היה אפילו מקום לשבת לאכול. המצב היה מאוד לא נעים, הם היו קרובי המשפחה ואילו אני זר שמסתובב להם בין הרגליים. איש כמובן לא היה אשם בכך, המציאות יצרה את המצב. מחובתם להציל ולקלוט את אחותה של גב׳ זילבר ובנותיה. הייתי אסיר תודה על שהסכימו להלין אותי בתנאים כה קשים ולא הציעו לי לחפש מקום חלופי, ומנת האוכל שלי תמיד חיכתה לי על התנור.
ימי ראשון הארוכים היו סיוט מבחינתי, ברחתי מהחדר מוקדם כדי לא להפריע. מדי פעם ביקרתי את סטפן, אבל לא היה לנו נושא משותף לשיחה, הוא היה אדיש וחסר כל עניין. אינני יודע מה קרה לו ומי פגע בו. הלכתי ממנו מאוכזב וחזרתי שוב למטבח, בחוץ מזג האוויר היה חורפי מאוד.
אינני יודע אם משפחת זילבר הייתה מודעת לכך שאני סתם יוצא לרחוב, הם לא שאלו ואני לא סיפרתי. הלכתי על בהונות רגליי לבל אפריע להם, אולי הגזמתי ברגישותי. עם כל הקושי, היה לי מקום עבודה, לא סבלתי מרעב, היה גג מעל ראשי, אמנם עדיין בגטו, אבל לא בבלז׳ץ ולא בפלשוב, ואני עדיין חיי. לא אידיליה אבל הרע במיעוטו בהתייחס לבאות. יכולנו לנחש מה מצפה לנו בפלשוב על סמך המידע שמסרו העובדים במחנה. בפלשוב יהיה עלינו לשכות ממיטה, מכוס תה חם, שם לא יהיה לנו דבר. בגטו עדיין נרקמו אהבות, אנשים בודדים נזקקו וחיפשו בת או בן זוג, והבדידות הפגישה ביניהם. לגטו היה עדיין זיק של צביון אנושי, ילדים ומבוגרים אמנם נעלמו כליל, אבל הנותרים היו ברובם צעירים בודדים שרצו לחיות, לתת ולקבל מעט אהבה וחום, מה נשאר מלבד אהבת הזולת בשעה קשה זו, סבל ותלאות סיפקו הנאצים בשפע.

פלשוב

שנת 1942 שסימנה את ראשית השמדת היהודים, קרבה אל סיומה. שנה חדשה עמדה בפתח והיא לא בישרה טובות ליהודים. לא היו סימני התערבות מצד שום גורם לטובת היהודים ולא הייתה תקווה לשינוי, כישלונות הגרמנים בחזית המזרחית לא מנעו ניצחונות מול היהודים חסרי הישע. בחזית היהודית הובטח להם ניצחון קל, ללא יריב, אנשי צבא חמושים מול ילדים, נשים, גברים וזקנים. בשנת 1942 נחשף פרצופו האמיתי של הגזע הגרמני והתגלה בשיא שפלותו ונבזותו.
פלשוב ועוד פעם פלשוב, זו מלת הקסם שהייתה מושמעת לאחרונה, עומדים לחסל את הגטו ועוברים לפלשוב. איש לא ידע לומר אם מדובר בכל תושבי הגטו או שרק חלק מהם יועבר למחנה. דיברו על מגורים נפרדים, נשים לחוד וגברים לחוד, קץ לזוגיות ולחיים בצוותא. על השאלה אם יורשה לנו לצאת לעבודתנו, איש לא ידע להשיב. כאשר נעבור למחנה פלשוב יחולו שינויים דרמטיים באורח חיינו, ובלית ברירה ניאלץ להתרגל גם אליהם. כולם ידעו, בלז׳ץ היה התחנה הסופית שממנה איש לא חוזר. הרבה סימני שאלה ריחפו בחלל לגבי הצפוי לנו בפלשוב, לדעת אלה שעבדו שם, נורשה לקחת רק בגדים, כלי רחצה וכלי אוכל, אין בצריפים ארונות לאחסון,

הפריטשה, זה כל מה שיעמוד לרשותנו ולצרכינו הפרטיים. האנשים יאבדו את שארית רכושם, למעט מה שיוכלו לשאת על גופם ובידיהם.

לי לא היה מה להפסיד או על מה לוותר. ותיקי קרקוב יאלצו להיפרד מחפצים אישיים הקרובים מאוד ללבם. תהיה זו פרידה כואבת מאוד, והם ישאירו מאחוריהם חפצים יקרי ערך שליוו את המשפחה במשך דורות. יכולתי להבין את צערם ואת הקושי הרגשי העצום שיעמדו בפניו בעתיד הקרוב, שעה שיעיפו מבט אחרון לעבר רכושם אותו נאלצו לנטוש בכפייה.

האווירה בגטו הייתה ספוגת חרדות, אנשים חשו שמשהו עומד לקרות תוך זמן קצר. בימים אלה לא נדרש דמיון רב כדי לנחש את כוונות הגרמנים. השאלה הקשה והמרכזית שהדירה שינה מעיני רבים הייתה, האם כולם עוברים לפלשוב, או שמא קיימת גם אופציית בלז'ץ, ככל שחלף הזמן התרבו הידיעות על הקמת מחנות עבודה במזרח, שנתבררו כמחנות השמדה.

מאושוויץ שלא הייתה רחוקה מקרקוב, התקבלו ידיעות מעורפלות על הקמת משרפות ועל עינויים קשים, נמסר גם שיהודים עבדו בקבורת המתים, כמו בבלז'ץ. שמענו על רכבות עם רבבות יהודים מרחבי אירופה הזורמות מזרחה. ידיעות אלה זרעו בהלה בין תושבי הגטו, שלוש פעולות גירוש היו מאחורינו, מספר התושבים הצטמק מאוד, האם מתכוונים הגרמנים לבצע גירוש נוסף, לחסל את כל יושבי הגטו במכה אחת? מאז הגירוש הראשון לא זכינו ליום שקט ומצב זה נמשך כמעט חצי שנה ברציפות. קשה מאוד היה להתמודד עם המתח הבלתי פוסק ועם חוסר הוודאות שליווה אותנו כצל מאיים ובתוך כל זה לשמור על שפיות. כיצד עשו זאת המבוגרים מאיתנו, המנוסים ואלה שהבינו טוב ממני את משמעות החיים. מה החזיק אותם בחיים, אילו כוחות על אנושיים וחוסן נדרשו מהם כדי לראות את המוות בעיניהם ולא להיכנע לו.

אני כותב משפטים אלה לזכרם של אלה שנפלו כגיבורים אמיתיים, לאחר שנים של מאבק עיקש בקרב אכזרי על החיים, ביניהם גם בני משפחתי. גם היום אני מתקשה, כניצול, להבין כיצד יכלו בעלי המשפחות לשאת את הסבל ואת החרדה בצל המוות המאיים עליהם ועל ילדיהם. כיצד שמרו על קור רוח, לאן דחקו את פחדיהם, כיצד המשיכו לקיים את משפחתם בתנאים מחפירים ומשפילים, מבלי לגלות דבר לילדיהם, מבלי להשליך עליהם את חרדותיהם האישיות?

הייתי צעיר מאוד באותם ימים, לא שלא ידעתי פחד, פחדתי בעיקר מהאס. אס. בעלי הכובע עם הגולגולת המפחידה שנראו כשליחי המוות. פגשתי בם ברחוב, במחנה המעצר ליד פוזין, ברחובות קרקוב, בגטו בבניין הקהילה, ולאחרונה בשעת הסלקציה בגטו. הם תמיד נמצאו במקומות שבהם נפגעו יהודים.

אני נזכר שוב בשניות הקריטיות בבניין הקהילה, איך האיש קם ופינה את מקומו למחליפו וקלטתי את עיניו היוקדות שנאה, את פניו קפואים, את תנועות ידיו שאמרו לי מייד לאן הרוח נושבת.

15.7.2000

מעולם לא עמדתי במבחן דומה, מעולם לא נאלצתי להכריע בעצמי על מהלך כה גורלי תוך שניות ספורות. שניות גורליות שאינן משות מזיכרוני, שוב ושוב אני מנסה לפענח את סודן, הן היו הצעד הראשון בדרכי הארוכה לשחרור. מציקה לי העובדה הכואבת שעזבתי את אבי ואת אחי ולא אותתי להם, למרות הידיעה שאבא לא יכול היה לחמוק מהתור גם אם רצה, הוא כבר עמד מול הצורר ואחי לידו. אילו עוררתי את חשדו של הנאצי, לא הייתי יושב כאן וכותב על אותו אירוע טראגי.

לא פעם אני שואל את עצמי, האם היה זה הפחד שהשפיע עלי בשלבים קריטיים, או יצר ההישרדות שהתעורר ונתמך בכוחות נפשיים חזקים יותר והורה לי כיצד לפעול? נכון שהייתי חייב להתגבר וגם גברתי על מצבי פחד רבים וכשאני מספר וכותב עליהם אני משתאה ומתפעל כיצד נער מתבגר הצליח להתמודד לאורך שנים עם מלאך המוות ועמד בכך. לא למדתי לחיות עם הפחד, אלא שהוא איתי כל הזמן כחלק מאורח החיים בצל המוות, נחרת עמוק בתוכי עד שלא ניתן עוד להיפרד ממנו, כל חיי אני בצלו.

אני חוזר גם לתמונת הפרידה ליד שער מגרש האיסוף בגטו. קציני האס.אס. עמדו שם, מצוחצחי מגפיים, במדיהם הדוחים וסמלי הגולגולת התנוססו על כובעיהם נוכחותם המתנשאת, אדישותם המופגנת לטרגדיה המתרחשת מול עיניהם קוממה את אבי, בנוסף לאכזבה ולייאוש המצטבר שהביאו להתפרצותו הנואשת. אני זוכר את פני הצוררים הנדהמים שולפים את אקדחיהם בלי להסס בכלל. הגירוש והאירוע שכמעט הסתיים ברצח אבי בנוכחות עשרות אנשים, היה בעצם אות הפתיחה לפתרון הסופי, הקלות שבה שלפו קציני האס.אס את אקדחיהם הוכיחה שחיי יהודים חסרי ערך בעיני הגרמנים.

17.7.2000

למזלי, הפחד והחרדה לא השתלטו עלי, כשהסכנה הייתה מוחשית וכמעט נגעה בי, כל שנותר לי הוא להגיב ולפעול מיידית בלא היסוס. כך קרה כשברחתי מהתור, כך קרה כשעמדתי בפני איש האס.אס. ומסרתי לו את הניירות שלי. אותה תמונה חזרה על עצמה שעה שעמדתי שנית מול איש האס.אס. בגירוש השני. כך קרה גם כשהצוררים עמדו ליד השורה שלי ובחנו את העומדים המחכים לגזר דינם. בין גירוש לגירוש היה ראשי נתון לדאגות היומיומית, לא הקדשתי את מחשבותיי למוות ולסכנות האורבות לי. האם אפשר שאדם, כמעט כל אדם, ובמיוחד נער צעיר, יכול לשאת את המחשבה שהוא עומד למות כשהוא בריא ומתפקד?
אדם צעיר לא ייכנע בקלות, הוא יילחם עד כלות הנשימה. גם כשהקרב נראה אבוד מראש, ועמדתי בפני מבחנים כאלה אין ספור פעמים, ברוב המקרים לא יכולתי לצפות מראש את התוצאות. הסתום תמיד היה רב על הנגלה, הגבול בין צעד יזום ובלתי מודע ובין החלטה מחושבת הוא דק מאוד. השאלה גם מה קדם למה, אם להתייחס לגירוש השני, ההיגיון של רבים הורה להם להיכנס לבניין מוקדם, בכל מחיר. בדיעבד, החלטתם הייתה שגויה, לעומתם אני החלטתי שלא להידחף ולהמתין. היגיון לא עמד מאחורי תפיסה זו, כי איש לא יכול היה לנחש איך ייגמר היום הזה ומה יעלה בגורל האחרונים. איש לא יכול היה להסביר את התנהגות אנשי הגסטאפו, לפי כך גם גורלי באותו יום היה בלתי צפוי. המתנתי בסבלנות ולא עלה על דעתי לנסות ולהיכנס לבניין כל עוד נמשך הלחץ ליד הכניסה. לא זכור לי שהייתי במתח מההמתנה הממושכת, הייתי דרוך כי שוב נאלצתי לעבור על פני איש האס.אס. ולנסות את מזלי. אני זוכר שבסתר לבי האמנתי שאצליח גם הפעם, כאילו שהמפתח לקבלת האישור היה בהישג ידי. תחושה אופטימית ואולי נאיבית זו ליוותה אותי באותו יום מייגע. היום אינני יכול וגם אינני רוצה להתווכח על ההיגיון שבגישה זו, הייתי צעיר מאוד, לבד מאוד ואולי דווקא משום כך, מה שעשיתי בנסיבות האבסורדיות שאליהן נקלעתי, הביא אותי אל שחרורי.

18.7.2000

קשה למצוא היגיון במעשי בשלושת אירועי הגירוש שעברתי ובהם הצלחתי לחמוק ממלאך המוות בגטו קרקוב. מילאתי את צוואת הורי. הם רצו שאחיה. לא הקדשתי מחשבות למוות, גם כשידעתי שאני חי על זמן שאול. היו רגעים לא מעטים שבהם חשתי בודד, עזוב ועצוב, בלי משפחה; הורי אינם איתי לא כי בחרתי להיות עצמאי ולצאת לעולם הפתוח, אלא בגלל פירוד שנכפה עלינו, בגלל הירצחם בידי הגרמנים.
חשתי צורך לדבר מדי פעם ולשפוך את לבי בפני אדם קרוב, אלא שלא היה לי למי. עם האנשים מהעבודה לא קשרתי יחסים שאפשרו לי לשוחח איתם על דברים שבלב.
איש לא ידע מאין הגעתי, לא על הרקע המשפחתי שלי והם גם לא שאלו, לכולם היו צרות משלהם. איני בא לדון ולשפוט איש בצערו, כולנו היינו באותה סירה. לכל אדם הייתה חבילה מעיקה משלו, הוא חייב היה לדאוג קודם כל לעצמו ולבני משפחתו, אם נותרו לו. זה לא שלא נתקלתי באנשים טובי לב שהושיטו לי עזרה בשעת מצוקה. דווקא במחנות נתקלתי בגילויי לב אנושיים ביותר. שגרת החיים נמשכה, כשלכולם ברור שהזמן הולך ואוזל, הגטו עומד בפני חיסול וזו רק שאלה של זמן עד שיצוו עלינו להתקפל ולצאת לפלשוב.
בסוף דצמבר, בקושי חלפו שישה חדשים מאז הגירוש הראשון, החל חיסול הגטו, הגירוש הרביעי. אינני זוכר הרבה מהמעבר לפלשוב. צעדנו ברגל ואם אינני טועה קיבלנו מגורים לפי מקומות העבודה. כל אחד לקח את החפץ ההכרחי שניתן לשאתו ביד. את הפרידה ממשפחת זילבר אני זוכר במעורפל, בשלב זה הם לא התכוננו לעבור למחנה. מר זילבר היה שוטר וסביר היה שהשוטרים יהיו האחרונים לעזוב. הם לא גילו לי את תוכניותיהם. לא שיערתי שהם התכוונו לברוח מהגטו. אילו סיפרו לי על כך, הייתי מתקשה להאמין שיצליחו להגיע לחוף מבטחים מחוץ לגבולות פולניה. הייתה זו משימה כמעט בלתי אפשרית באותם ימים, להיעלם מעיניהם הבולשות של המלשינים הפולנים. פניהם של כל בני משפחת זילבר גילו מייד את מוצאם היהודי, לכן, כל הכבוד למר זילבר שמצא את שביל ההצלה למשפחתו. הוא ידע את הסיכון, אך גם היה מודע לכך שהדרך השנייה מובילה לבלז'ץ או לאושוויץ.
סוף דצמבר 1942 או ראשית ינואר 1943, לא ירד גשם, גם לא היה קר במיוחד. הלכנו ברגל במשך שעות אחדות עד שהגענו לפלשוב. המחנה הוקף בגדר תיל גבוהה שסביבה נראו מגדלי שמירה. עברנו דרך שער המחנה ולידו עמדו אנשי אס.אס., אחדים מהם דיברו רוסית. היו אלה האוקראינים האכזריים שעליהם סיפרו לנו מזמן. פה ושם עצרו אנשים וערכו חיפוש בכליהם, מה חיפשו נודע לי רק אחר כך. הכניסו אותנו לצריף חדש ובו פריטשות שינה בשלוש קומות, שולחן וספסלים, זה היה כל הציוד. כל אחד התמקם במקום שנראה לו, לא הייתה נהירה לפריטשות, כי בשלב הראשון כולם היו המומים מהשינוי הדרמטי שחל זה עתה בחיינו. לא עוד גטו, בתוך דירה

קטנה ועלובה עם מיטה ומעט פרטיות, כאן התרסקה איכות החיים המעטה שעוד נותרה לנו, כאן החל שלב חדש שאין בו זכר לעבר.
אחרי ההלם הראשון, כל אחד מצא לעצמו מקום, מי בקומה העליונה, מי באמצע ומי בקומה התחתונה. בקומה השנייה גיליתי את אבא של הרברט שוכב ואת בנו עומד לידו. שמחתי לפגוש אותם כי לא כל דיירי הצריף היו מעובדי המוסך המרכזי. לא ראיתי את שניהם בדרכי אל המחנה, הסתבר שרבים הקדימו והגיעו לפני. בחרתי לי מקום בקירבתם וניגשתי אליהם, ראיתי שהאב שוכב והוא נראה חולה וסובל מכאבים. שאלתי לפשר הדבר ואז גילו לי, שהוא הולקה בחמישים הצלפות שוט, האב ניסה להבריח דבר מה למחנה וחיילי האס.אס. חיפשו ומצאו את הסחורה המוברחת, הם לא גילו לי במה היה מדובר.
שיערתי שרבים ינסו להעביר למחנה דברי ערך, שניתן להסתירם בקלות יחסית בתוך הבגדים, למה לא בעצם, בסך הכל לקחו את מה ששייך להם. הסתבר שמבין האנשים שהועברו לפלשוב, לרבים היה עדיין מה לקחת, איש לא יכול היה לנחש כיצד יתנהלו החיים במחנה, וברשות רבים היה כסף לשעת חירום. בשלבים הראשונים נתפס מחנה פלשוב כמחנה מוזר. בחודשים הראשונים המשיכו אנשים לצאת לעבודתם כמו בימי הגטו, והשינוי התבטא בכך שעברנו מהגטו לפלשוב. הסמל שלנו המשיך להגיע אל שערי המחנה כדי לאסוף אותנו, על כן, כל אחד שהיה ברשותו כסף, המשיך לרכוש מצרכי מזון, כבעבר. השומרים ליד השער לא הכבידו על החוזרים שהשתדלו להסתיר את המצרכים שקנו. בעלי חוש מסחרי ניצלו את המצב וסחרו בסחורות בתוך המחנה. במחנה לא היו חנויות, אך היו סוחרים שנדדו בין הצריפים והיצעו את מרכולתם. מי שלא רצה להסתכן ולקנות בחוץ יכול היה לקנות מהסוחרים, כמובן במחירים מופקעים. תמורת כסף אפשר היה להשיג מבחר גדול של מצרכי מזון.
הנשים התגוררו בצריפים נפרדים, ובתקופה הראשונה הרשו לנשים ולגברים להיפגש ללא הגבלה מחוץ למגוריהם. חגיגה זו נמשכה זמן קצר בלבד, לאחר מכן הפרידו בין מחנה הגברים ומחנה הנשים.

19.7.2000

סביב מחנה הנשים נפגשו בני המשפחה שגרו עתה בנפרד, מתוקף הנסיבות החדשות, שמחים בחלקם על שניתן להם להיפגש תחת כיפת השמים. סקרנים רבים הסתובבו שם, לעתים כדי להתבונן באלה שהייתה להם בת זוג. גם אני הלכתי לשם ופגשתי אישה שהייתה מיודדת עם דודי, אחי אימי, בשם הגב׳ רודר. לא ראיתי אותה אף פעם בגטו והנה בפלשוב נתקלתי בה. שמחתי לראותה, חשבתי שאולי יש בידה מידע אודות דודי, אבל לא.
לראשונה פגשתי אדם ששאל אותי על משפחתי, על גורלה ועל כל הגירושים שמהם ניצלתי.
הגברת רודר הייתה שחרחורת נאה מאוד. אני זוכר את מערכת היחסים בינה ובין דודי, היא חיה בנפרד מבעלה. דודי לא היה מאושר בנישואיו, חשנו בכך כשגרנו בדירת חמו וחמתו בקרקוב, כולם ידעו על פגישותיו עם הגברת רודר. ראיתי אותה פעמים אחדות אצלנו, אני זוכר שהורי לא ראו בעין יפה את יחסי השניים וביקשו מדודי, לא להיפגש איתה אצלנו.
כמה השתנו חיינו מאז ועד היום בפלשוב, עתה שנינו כלואים במחנה, גם היא איבדה את משפחתה, ועבדה במתפרת ״מדריטש״.
איתרע מזלי שעבדתי במוסך וזכיתי שם לארוחה חמה, במחנה נתנו לנו חתיכת לחם תפל ומר. כאן לא חיכה לי סיר קטן עם מנת אוכל חמה מעשה ידיה של הגברת זילבר, ואפילו שלא אהבתי את האוכל שהכינה לי, התגעגעתי אליו. בערב שבנו אל צריף הומה אנשים, שלא הייתה בו אף פינה קטנה שקטה והאור דלק כל הלילה. השירותים והמקלחות היו אי שם בחוץ. לא מדובר במקלחות שאנו מכירים, אלא מבנה ארוך, שבמרכזו שתי שורות עם צינור מים שעליו הרכיבו ברזים. מתחת לברזים תחליף לכיור העשוי מפח מגולבן, המים הזורמים נשפכו דרך פתחים מיוחדים אל תוך תעלה שניקזה את המים לביוב. במאמץ אפשר היה לרחוץ את כל הגוף, וכך עמדו שם מדי בוקר ולפנות ערב עשרות רבות של גברים עירומים או חצי עירומים והתרחצו. היה זה מחזה מדהים, ריכוז כזה של אנשים הרוחצים את גופם בתנוחות שונות ומשונות, עקב התנאים הבלתי אנושיים של בית המרחץ, הנקרא בשם המוזר ״לטרינה״. בחורף, המים היו קרים כקרח, המבנה לא היה אטום ורוח מקפיאה חדרה פנימה. בימים חמים לעומת זאת צריך היה לפתוח כל פתח, אם אינני טועה לא היו שם דלתות, שני הקירות הצדדיים היו פתוחים.
כל מי שעבר שם הציץ פנימה. המצב במקלחות הנשים היה זהה לזה של הגברים, כל אחד חופשי להציץ ולראותן. אני זוכר שעברתי שם וראיתי לראשונה נשים חשופות חזה מתרחצות. אני עדיין רואה לפני את התמונה, הן התרחצו כפופות גב ושדיהן התלויים נעו בקצב תנועותיהן. התביישתי לעמוד בקירבת הפתח, אבל ראיתי את הבחורות והן ידעו שגברים מתבוננים בהן, אך לא יכלו לעשות דבר. לא חזרתי לשם במיוחד, אבל עברתי ליד המקלחת בדרכי אל הגברת רודר ובחזרה, ולא יכולתי שלא להגניב מבט לעבר הנשים. למדתי לדעת שיש בחורות בעלות שדיים ענקיים ואחרות בעלות שדיים קטנים מאוד, ראיתי אותן אוחזות בשדיהן בשעת הרחיצה. הייתי בחור

צעיר וסקרן, אבל קשה לומר שמראה הנשים בנסיבות אלו, עורר בי התרגשות. בתקופה זו לא מצאתי עניין בתחום הרומנטיקה, היו לי בעיות קשות יותר שאותן שטחתי בפני הגברת רודר, על מצוקת המזון שלי ועל תחושת הבדידות. מנת הלחם שקיבלתי לא הספיקה לבחור בגילי. מזומנים לקנות מזון מחוץ לגבולות המחנה לא היו לי. בכל פעם שבאתי אליה, נתנה לי לחם טעים ביד רחבה וזו הייתה עזרה גדולה עבורי. טעמו של הלחם שנתנה לי דמה בעיני לעוגה מעולה. את יתרת הלחם שלא אכלתי, שמרתי ליום או יומיים נוספים בפריטשה מתחת לשמיכה.

התשלום הסמלי שקיבלנו בעבודה לא הספיק להשלים לי את מנת הלחם. לא נותר לי אלא להתבונן באלה שיכלו להרשות לעצמם לקנות אוכל, יושבים בשעת הערב ליד השולחן ואוכלים. הייתה זו מציאות חדשה שהבהירה לי בכל אכזריותה, שמה שהיה לא יהיה עוד.

גברת רודר סיפרה לי גם קצת חדשות מהגטו, קבוצה גדולה של אנשים נותרה שם ועסקה באיסוף ובאריזת כל הרכוש היהודי שאותו שלחו לגרמניה. אנשי המשטרה היהודית נשארו גם הם, אולי לא רובם כי גם בפלשוב פעלה משטרה יהודית. רבים מאלה שעסקו באריזת הרכוש היהודי היו מקורבים, התברר שעובדה זו לא הצילה את חייהם. ככל שנודע לנו רובם נשלחו למחנות המוות, בשלב זה לא עזרה להם השתייכותם לחוגי המקורבים. לא ידעתי מה עלה בגורל משפחת זילבר.

רק לאחר השחרור, בדרכי ארצה, בברגן בלזן פגשתי כמה ניצולים מגטו קרקוב, אחד מהם סיפר שמשפחת זילבר הצליחה לחמוק מהגטו והגיעה לרומניה ומשם לאוסטרליה.

היה עלי להתרגל לחיי המחנה, על כל מגבלותיו. מסגרת המחנה הכבידה על כולם, המעבר מחיי עיר צנועים, עוני, סבל ומתח בגטו, למסגרת המחנה שבה נשללה כליל פרטיות האדם. חייהם של מאות אנשים נחשפו ברבים תחת גג אחד. בני זוג הופרדו, נשללה מהם הזכות לקיים חיי משפחה כמקובל בחברה תרבותית. מזלם של אלה שניתן להם לפגוש איש את רעהו מחוץ למגוריהם, לאחר שעות העבודה. נראה שגם המעט הזה היה יותר מדי בעיני הנאצים ובבוא העת נסגר שטח מחנה הנשים בגדר תיל. מעתה נפגשו בני זוג רק אם למזלם הרב עבדו באותו מקום.

התברר שגם בפלשוב בעלי ממון מצאו את הדרך להקל על חייהם, בין שיכלו להרשות לעצמם לקנות תוספת מזון ובין שמצאו מקום עבודה פחות או יותר נוח להם. אינני יודע ולא התעניינתי כיצד הצליחו לשמור על רכושם, כשלרשותנו לא היו לא ארון ולא שידה. שאלתי את עצמי לא פעם, היכן שמרו המבריחים למיניהם את סחורתם, גם זו הייתה חידה בעיני. האם אפשר היה לסמוך על יושרם של מאות אנשים שהתגוררו תחת אותו גג. מה הייתי עושה אילו נעלמו לי בלילה הנעליים שלי, אל מי הייתי פונה. הנחתי את כל רכושי הצנוע על הפריטשה, וכך נהגו הרוב. רק את הנעליים השארנו על הרצפה מתחת למשכבנו. התברר לי, בעיקר לאחר שעברתי לצריף אחר, שגנבי מזון פעלו בשטח, וגנבו את הלחם מאחרים. לא הייתי היחיד שסבל ממנת האוכל שסיפקו לנו במחנה.

לא ידעתי שבחודשים הראשונים בפלשוב, חיינו התנהלו בגן עדן של טיפשים, אנשים חשבו שהגרוע ביותר כבר מאחורינו, שהגרמנים מיצו את כל הגזירות שהתכוונו להטיל על היהודים. כמה טעינו, כמה תמימים היינו.

20.7.2000

שמענו על מפקד המחנה בשם "גאט", איש מפלצתי שהיה מוקף בעדר כלבים מורעבים. מי שנקלע לדרכו, לא רק נחשף ללהקת הכלבים הטורפים, אלא גם לטירופו של האיש, שהפיק הנאה מלראות את כלביו תוקפים את קורבנם. לא פעם הסתיימו התקפות הכלבים במות הקורבן. "גאט" הסדיסט אהב להפתיע את קורבנותיו בכל מיני מקומות מסתור שמהם נהג להגיח כדי להטיל את אימתו על אסירי המחנה. אימת "גאט" התפשטה במחנה כאש, כל יום נודעו סיפורי זוועה חדשים. הצרה שלא ניתן היה לדעת היכן ומתי יופיע. למזלי, לא נתקלתי בו אישית, פעמים אחדות שמעתי את קולו הרועם ואת נביחות הכלבים ממרחק מה ממני, התרחקתי במהירות מהמקום. אנשים שעבדו בשטח המחנה ואלה שעסקו בעבודות שירות במפקדה ובביתו, סבלו ממנו יותר מכולם. שיגעונותיו לא ידעו שובע ולא גבולות, כולם היו עבדיו באווירת החרדה והפחד ששררה סביבו. טעות מזערית של אחד מעובדיו היהודים, ואקדחו הטעון תמיד בנרתיקו ירה.

אנשי המוסך וכל אלה שעבדו במקומות אחרים בעיר, המשיכו לצאת אל מחוץ לגבולות המחנה. הביקורת ליד השער המחנה התהדקה וחיפושים תכופים נערכו אצל השבים. מי שנתפס צפוי היה למלקות, ולמרות זאת מצאו אנשים דרך להבריח סחורות ומזון. כל עוד לחלק מיושבי המחנה היה כסף, סוחרים ממולחים עסקו בהברחה. לתוך המחנה נכנסנו בעלי מלאכה שונים, ספקי חומרי בנייה, חומרי גלם שונים, אספקת מזון, נראה שחלקם שיתפו פעולה והבריחו את הסחורה ברכביהם. אולי היה זה צינור ההברחה העיקרי שפעל בפלשוב. ייתכן שגם בין אנשי האס.אס. היו משתפי פעולה, כאלה שניצלו הזדמנות להרוויח כסף קל, לרשותם עמד רכב והם היו חופשיים לנוע לכל מקום.

לחיי המחנה היה קצב משלהם, מאוחר בערב חוזרים לצריף עם אותם אנשים שאיתם עבדת. אין לאן ללכת בשעה מאוחרת זו, זה גם לא נעים ואפילו מסוכן. כל אחד מצא לו פינה לשבת לאכול, מי שמצא מקום ישב ליד השולחנות. רוב דיירי הצריף ישבו על הפריטשות בקומה התחתונה. אזור השולחנות שימש כמוקד מידע על הנעשה, לשם התנקזו כל הסיפורים והשמועות על הנעשה במחנה וגם מחוצה לו. שמענו סיפורים קשים מאוד על התעללות בעובדי "הברקנבאו", שעסקו בבניית תשתיות עבור הצריפים ובסבלות. נודע גם על מקומות עבודה שמהם פוטרו העובדים היהודים וצורפו להקמת הצריפים. גרועים מכל היו המלווים מהאס.אס. שהיו ממוצא אוקראיני. לרוב הם רכבו על סוסים, מצוידים בשוטים, הכו וקיללו את האנשים שנשאו על כתפיהם חלקי צריפים ענקיים, בשטח סלעי מלא צמחיה קוצנית. אנשים מעדו תחת כובד המטען, נשרטו ונפצעו מהצמחייה והסלעים. האוקראינים, שונאי יהודים, נהגו באנשים ביד קשה ולא נתנו להם מנוח לאורך כל שעות היום. סיפורי זוועה דומים הגיעו לאוזנינו כבר בגטו, אבל כעת היינו ממש בקירבתם. הכל נשמע מוחשי ומדאיג הרבה יותר. איש לא היה בטוח כמה זמן יאפשרו לנו עוד לצאת אל מחוץ לגבולות המחנה. בתוך המחנה לא היו מקומות עבודה חלופיים לאלפי המועסקים בחוץ, אנשים עבדו בשירותים שונים, במאפיה, במטבח, במכבסה ומי יודע במה עוד, אבל הייתה זו קבוצה קטנה למדי.

ברור היה לכולם שהמצב הנוכחי לא יימשך עוד זמן רב, וחופש התנועה בין מגורי הנשים והגברים יוגבל אף הוא. ידענו שיום יבוא והכל יתהפך לרעה.

יום אחד נודע שעומדים להקים מספר מפעלים בשטח המחנה וביניהם המתפרה הגדולה של מדריטש, שתעבור אל תוך המחנה. מה יהיה טיב המפעלים האחרים עדיין לא ידענו. המגמה שהסתמנה הייתה ברורה. הגרמנים שאפו למנוע את יציאת היהודים מתוך המחנה לעבודות במפעלים בחוץ.קשה היה להאמין שיוקם מוסך צבאי חלופי בתחום המחנה, מכאן הסקנו שכל אחד מעובדי המוסך יעמוד באחד הימים בפני שוקת שבורה, כי לא יהיה תחליף למוסך.

למדתי לדעת שהזריזים מבינינו כבר החלו לחפש עבודה בעזרת קשרים. בשלב זה הם פעלו בחשאי כדי להכין לעצמם את הקרקע. אני לא שמעתי דבר על הכנותיהם החשאיות. מאוחר יותר סיפרו שעומדים להקים מפעל מתכת שבו יורכב גם ציוד מכני מתוחכם, מה התכוונו לייצר שם לא ידענו. הזריזים מצאו דרך להבטיח לעצמם עבודה במפעל זה, ברגע שייפתח.

הקמת התשתיות למפעלים החלה והעבודה התקדמה במהירות. השמועות על הקמת מפעלים כתחליף למקומות עבודה מחוץ לפלשוב התאמתו.

בשלב הראשון עוד ניתן היה להיפגש משני עברי הגדר, אפשר היה עדיין להעביר חפצים, אך גם שמחה זו באה אל קצה, מחנה הנשים נסגר והוקף בגדר תיל.

הקשר שלי עם הגברת רודר נותק, ומנת הלחם שזכיתי לה שוב לא יכלה להגיע אלי וכך נותרתי עם מנת הלחם העלובה שסופקה לנו במחנה. בערב הרעב הציק לי, מעט הלחם שהיה ברשותי לא השביע בחור כבן שש עשרה. התרחקתי מהשולחן שעה שאנשים אכלו, העדפתי לא להתבונן, קינאתי בהם וסבלתי נורא. לא היה מקום שאליו יכולתי לברוח, הלכתי לשכב. באותם ימים מכרו להיט חדש, סוכרייה בטעם כרמל מתוק, מכרו אותן כיחידות, וראה זה פלא רבים קנו אותן. הן היו טעימות מאוד, המתיקות נעמה לחיך האנשים, מעין תחליף לסוכר שחסר במזון שאכלנו. לאחר התלבטות רבה, החלטתי לקנות לעצמי סוכרייה אחת בפרוטות האחרונות שהיו ברשותי, בתקווה שאולי תצליח הסוכרייה להרגיע את תחושת הרעב.

לאכזבתי הרבה, עוררה הסוכרייה תיאבון לעוד אחת. ראיתי שהסוכריות נמכרות בצריף שלנו כמו לחמניות, לכן עלה בדעתי לנסות את מזלי במכירת הסוכריות בין עובדי המוסך שמכירים אותי. רכשתי חבילת סוכריות בהשאלה, אינני זוכר בדיוק מי האיש שהסכים לעשות לי את הטובה, כי לא הייתה פרוטה שחוקה ברשותי. נדמה לי שהיה זה אביו של הרברט, שסחר במצרכים שונים מחוץ לצריף שלנו. הוא לא היה מעוניין שהדבר ייוודע לעובדי המוסך. בכסף שהתכוונתי להרוויח רציתי לקנות לחם. עשיתי את הניסיון בלב כבד, לא הייתי סוחר בנשמתי, להפך, מקצוע זה דחה אותי, היה זה צעד של ייאוש. התביישתי להסתובב עם שקית הסוכריות בין האנשים, לא ידעתי כיצד להציע ולעודד אותם לקנות אצלי. בשעה שהתחלתי במכירה עלה מחירם ובמקביל ירד הביקוש. הייתה זו חגיגה קצרה, אנשים העדיפו לשמור את כספם למזון הבסיסי שהלך והתייקר. התנסות זו הייתה כישלון מוחלט, נשארתי עם מלאי סוכריות ומרוב בושה הפסקתי למכור. לא הייתי בנוי לעמוד בפני אנשים כעני בפתח, הדבר הביך אותי מאוד ולא היה לטעמי. את יתרת הסוכריות אכלתי בעצמי, הן לא הצליחו להמתיק את הגלולה המרה, כי היה עלי להחזיר את החוב ולוותר על כמה תשלומי שכר שלי במוסך. ניסיון אומלל שלימד אותי אחת ולתמיד לא לעסוק במסחר כי אין לי חוש לכך.

באחד הימים גילינו שגדל מספר החיילים נושאי הנשק המלווים אותנו למוסך. העבודה נמשכה כרגיל, אם כי חשנו בשינוי מה בהתנהגות הממונים עלינו. הם שמרו על מרחק והיו מסויגים, לא ניתן היה כבעבר להחליף איתם כמה משפטים, על נושאים שמעבר לתחום העבודה. גם הסמל הנחמד, מנהל המחלקה שבה עבדתי, שוחח איתי רק על העבודה וגם זה בקושי. אולי קיבלו הוראה מגבוה, או שמא שמעו על חיסול הגטו ועל המעבר למחנה, והעדיפו שלא לדבר על נושא רגיש כל כך, מה גם שלא היה להם מה לומר לנו. אפשר שחשו אי נוחות כלפינו, שכן עבדו עמנו

תקופה ממושכת ולא היה בידיהם לעשות דבר למעננו. לא ייתכן שהסמל המלווה וחייליו לא שמו לב לשינויים התכופים אחר כל פעולה, אנשים נעלמו כל הזמן ולאחרונה באו לאסוף אותנו ממחנה פלשוב. האם שמרו את שראו עיניהם לעצמם בלבד, לא ידענו. מכל מקום נותרו היחסים בין החיילים והיהודים תקינים והוגנים.
הליווי המוגבר, השינוי המזערי בהתייחסות החיילים אלינו, היו אות אזהרה. על מפעלו של שינדלר לא שמעתי מילה אחת בפלשוב, על מעשיו ופועלו לטובת עובדיו נודע לי רק מהסרט. הדרך שבה הפעיל את קסמו על "גאטי" ועל אנשיו הוכיחה שהיה אדם אמיץ, שהכיר היטב את עומק השחיתות ואת החולשות של הנפשות הפועלות. גם אם היינו חיוניים יותר מכל החיילים שעבדו במוסך, שום קצין צבא לא היה מרשה לעצמו לפעול לטובת היהודים.
שמועות על סגירה הרמטית של המחנה התרבו, ובתוך המחנה המשיכו להקים עוד ועוד צריפים, לא היה ברור לנו למי. בינתיים התקדמה מאוד בניית הצריפים שנועדו לאכלס את המתפרה הגדולה ואת מפעל המתכת.
יום אחד, בדרכנו למוסך, חשתי שמשהו לא בסדר, מצב בריאותי הורע, חשתי חולשה, חום וקור לסירוגין. סיפרתי לאחד העובדים המבוגרים, אדם נחמד, שאיני חש בטוב. הוא עצר, התבונן בי ובחן את פני שהיו מכוסים בזיעה קרה. הוא אמר לי שעיניי צהובות לגמרי וכנראה חליתי בצהבת. לא שמעתי מעודי על מחלה זו וגם לא הבנתי את משמעותה. המשכנו ללכת זה לצד זה ולאחר שתיקה קצרה אמר לי, שאני זקוק ללחם לבן, אוכל קל, ורצוי פירה תפוחי אדמה. מנין אוכל להשיג אוכל כזה, אין לי איש ואין לי אמצעים, כל הכנסתי הוא השכר שאני מקבל במוסך, השבתי לו.
צר לי מאוד שאינני זוכר את שמו של האיש הטוב שעשה עמי חסד ובזכותו הבראתי ללא תרופות וללא רופא. אינני יודע אם בכלל הייתה מרפאה במחנה, אני זוכר היטב את דמותו, הוא היה בשנות השלושים המאוחרות, גבה קומה ורחב כתפיים, בעל שיער שחור קצר מקורזל. נעים הליכות ופעיל בקבוצה, עשה מלאכתו בצניעות מבלי להתבלט. באורח פלא קיבלתי בחדר האוכל מנת תפוחי אדמה מבושלים כולל חתיכת לחם לבן, שהספיקה לי גם לערב. למחרת בבוקר, בדרכנו לעבודה, ניגש אלי האיש הטוב, שאל לשלומי ומסר לי שקית עם כמה לחמניות הציע שאשמור על אכילה מבוקרת, והבטיח שכך אבריא מהר. בלעדיו לא הייתי מבריא. למזלי, הצהבת הייתה קלה, והצלחתי להתגבר עליה בעזרת האוכל הקל שנתנו לי בחדר האוכל, בזכות התערבותו הנדיבה של האיש האלמוני הטוב. הוא המשיך לתת לי מדי בוקר כמה לחמניות עד שחשתי טוב וחזרתי לאיתני. כיצד יכולתי להודות לו?
לא הייתי מודע לסכנת הפגיעה בכבד עקב הצהבת, הבראתי בזכות עזרתו של אדם רגיש, אני מודה לו בכל ליבי על נדיבותו, ומצטער צער רב על שאיני יכול לציין את שמו.

21.7.2000

איש יקר זה, עשה למעני, מאוחר יותר, מעשה חסד נוסף, ועזר לי לצאת מהברקנבאו הקטלני שאליו סופחתי עם נעילת שערי המחנה לעבודות חוץ שהביא לסיום עבודתנו במוסך. עובדי המוסך פוזרו במקומות עבודה שונים, כמה צעירים מקבוצתנו נאלצו לעבוד בבניית צריפים. לאחר תקופה רבת סבל ותלאות שהיו מעבר ליכולתי הגופנית, פגשתי באיש היקר והאלמוני ושטחתי בפניו את סיפור הזוועות שלי, ובזכותו עברתי למפעל המתכת. כיצד הצליח לבצע חילופים אלה לא נודע לי, כולם ידעו במחנה שמי שנתקע בגיהינום הזה, רק נס יוציאו משם.
עוד לפני שנתקבלה הבשורה המרה על הפסקת העבודה מחוץ לגבולות המחנה, התרחשו במחנה דברים איומים ומסמרי שיער. מלבד השתוללותו ההולכת וגוברת של "גאטי" המטורף, נודע על משלוחי אנשים שהובאו למחנה, אבל לא שוכנו בשטח המחנה, הם פשוט נעלמו.
באחד הימים בשובנו למחנה מהעבודה, חשנו פתאום בריח חריף של סיד. הוא בא משטח פתוח רחב ידיים שהשתרע משער המחנה עד לצריפי המגורים. אני זוכר את זה בדיוק, הלכנו בשביל שהוביל אותנו לאזור המגורים, הריח הנורא בא מימיננו ממרחק ניכר, עד לאופק לא ראינו דבר חשוד. הכל היה שומם מלבד ריח הסיד הנורא, שעורר תחושות קשות וחשד שקיים קשר בין היעלמות קבוצות האנשים והריח שהתפשט על פני שטח נרחב. בתוך המחנה סיפרו אנשים ששמעו יריות בצרורות קצרים. היינו בהלם ממה ששמענו, היה ברור שהחלו כאן פעולות חיסול המוניות וזו הייתה ההתחלה. היינו בתוך ועל יד גיא ההריגה שמזכיר את בלז'ץ. מוזר היה בעינינו שעדיין נתנו לנו לצאת לעבודה, לא היינו היחידים שעברו בשביל וחשו שדבר מה נורא מתרחש כאן בקירבתנו.
בדרך, בין השער והמגורים הקימו בית מרחץ ובתוכו גם מתקן להדברת כינים. התנאים הסניטרים לא אפשרו לשמור על ניקיון הגוף ועל החלפה סדירה של כביסה נקייה. במיוחד בחורף לא ניתן היה לכבס ולא לייבש, על כן סבלו כולם מכינמת. האמצעי היחיד להדברה חלקית של הכינים היה באמצעות קיטור בבית המרחץ. בגרמנית קראו לבית המרחץ הזה "אנטלאוזונגס-אנשטלט" יצא לנו לבקר שם פעמיים, עד ששבנו לחיטוי נוסף הכינים חגגו.

מוסד זה היה היחיד ששירת אלפי אנשים. הכינים היו "דיירים קבועים" וצריך היה להשלים עם צרה זו. כשהלכנו להתנקות בבית המרחץ ריח הסיד עמד באוויר. רציחות היהודים שהובאו לפלשוב נמשכו ואף גברו, הגרמנים לא ניסו עוד להסתיר את מעשי הרצח, לאחרונה נשמעו יריות גם בעת שובנו מהעבודה ולא רק את היריות שמענו, אלא גם את הזעקות "שמע ישראל", ולאחר שניות נדמו היריות והזעקות, דממה מוחלטת השתררה סביב ואנו קלטנו מה אירע כאן ממש על ידנו. לרבים מאיתנו גרמו ההוצאות להורג זעזוע עמוק, והבנו שגם יקירינו מצאו את מותם הטראגי בדרך זו.

אז, כשקיבלנו את הבשורה הכואבת היינו רחוקים מאתר ההריגה, עתה שמענו את הדי היריות ואת הזעקות האחרונות, שניות לפני שפילחו הכדורים את גופם. עברנו שם דואבים, כאובים וחסרי אונים, דממת מוות, רק דמעות חרישיות של צער ופחד כיסו את פניהם של רבים. אחרים המשיכו חמורי סבר למחנה, איש לא הוציא הגה מפיו. צל המוות רדף אותנו, הוא עלול היה להשיג אותנו בכל רגע, לא היה עוד צורך באישורי שהייה ובנסיעה ברכבות, המלאכה התבצעה כאן לידנו. מלאך המוות המתוכנן והמאורגן היטב ידע לבחור את קורבנותיו ולקבוע מתי יגיע תורם. ברור שפלשוב היה תחנה אחרונה לאלה שהובאו מהסביבה, ולנו נתנו עוד פסק זמן לסבול.

יהודים מהסביבה הוצאו מייד להורג, אבל יהודים שהסתתרו וחיו כנוצרים עם ניירות מזויפים ונתפסו לאחר הלשנה, נכלאו בשטח נפרד בתוך פלשוב. הם נראו כנוצרים לכל דבר, נשים וגברים רובם בעלי שיער בהיר ופנים סלביות. גרמני לא היה מגלה אותם לעולם, אילו לא הלשינו עליהם הפולנים. על בגדיהם נתפר טלאי עגול וגדול בצבע צהוב, אינני יודע בדיוק היכן עבדו. ראיתי אותם ממרחק, אבל הם סבלו עינויים ויחס משפיל. שמענו שבפלשוב יושבים גם אסירים פולנים על רקע פוליטי וגם הם סובלים מיחס קשה ומשפיל, זה היה מקום טוב לכולם.

היריות וזעקות "שמע ישראל" הפכו לשגרה. מדי ערב שמענו את מכונת הרצח המונעת בידי חבורת רוצחים שפלים. קשה לתפוס וקשה להבין, כיצד מסוגלים אנשים לרצוח בדם קר מתוך מניעים אידיאולוגים. דבר לא הרתיע אותם, הם התמקדו במטרתם.

לא פעם שאלתי את עצמי, כיצד אדם נשוי ואב אוהב לילדיו, מקיים בתוכו ייצור חייתי המונע על ידי שנאה עיוורת ותהומית כלפי אנשים שמעולם לא פגש, שמעולם לא פגעו בו. כיצד מסוגל אדם כזה לבלות ערבים ולילות בחיק משפחתו, וביום לעסוק ברצח חפים מפשע. כיצד הוא אוהב, שמח וישן ללא ייסורי מצפון, וביום הוא עוסק ברצח המונים, האם יש דבר בזוי מזה?

עקרו את לבו ואת נשמתו, מוחו המורעל והמנוון חדל לחשוב, כל שנותר הוא יצור גרמני, מפלצתי שנכון למלא כל פקודה. כך עמדו הנאצים הפנטיים והשפלים עם נשקם היורק אש וזורע מוות, מול ילדים, נשים וגברים חסרי מגן, זעקתם ותפילתם לא נשמעה לא על פני כדור הארץ ולא בשמים.

שערי המחנה נסגרו. חדלנו לצאת לעבודה במוסך,והגעתי לצערי לברקנבאו המקולל. הייתי זר, ונאלצתי לשלם על כך מחיר יקר. לא נודע לי דבר על ההכנות למקום עבודה חלופי סביל שעשו שותפי לעבודה במוסך. כל אחד דאג לעצמו כמיטב יכולתו כדי להסתדר במקום פחות או יותר סביר. גן עדן לא חיכה לאיש, אבל הברקנבאו היה מלכודת מוות.

תקופה חדשה וקשה הרבה יותר החלה עבורי, הקבוצה התפזרה ומגורינו הוחלפו. הועברתי לצריף גדול יותר עם אנשים שלא הכרתי. הגיע שלב הברקנבאו, שהיה הגיהינום בהתגלמותו. כאן נקלעתי לג'ונגל; הפכו אותנו לעדר בהמות רתום לעבודה שהיא מעבר לכוחותיו. אנשי אס.אס. אוקראינים ליוו אותנו, בוערים משנאת יהודים, רכובים על סוסים ושוטים בידיהם. רדפו, דרבנו היכו וקיללו אותנו לא אפשרו לנו מנוחה לשניה.

על גרוע מזה לא יכולתי ליפול, הפחד מפני האוקראינים אחוזי הטירוף וצריחותיהם בשפה האוקראינית שיתקו אותנו, אנשים מעדו ונפלו מכובד חלקי הצריפים שהיה עלינו לשאת על כתפינו. חלקי הצריפים פורקו ממשאיות ומשם היינו צריכים להביאם לשטח שבו עמדו להקימם. הדרך הייתה בעלייה, צפופה בצמחייה דוקרנית, זרועת אבנים וסלעים, קשה היה לראות היכן אנו דורכים. מספר אנשים קטן נצטווה לשאת את החלקים הכבדים ולא יכול היה לעמוד לאורך זמן בעומס. חלק מאיתנו לא התאים בכלל מבחינה גופנית לעבודת סבלות.

האוקראינים המנוולים דרכו לנו על היבלות, התקרבו אלינו עם סוסיהם הרביצו, צרחו והאיצו בנו ללא הרף. הפחד ממכות והחשש ממעידה פתאומית בתנאי השטח הקשים וגרוע מזה קריסת המטען הכבד עלינו, דרבנו אותנו במאמץ עליון להמשיך.

הגעתי לאפיסת כוחות, לא יכולתי לעמוד במאמץ הנדרש, זה היה הרבה מעבר לכוחות הגופניים שלי. כולם השתדלו נואשות לחלק שווה בשווה את המשקל בין האנשים כדי לשמור על שיווי משקל בשעת ההליכה וזה היה קשה, כי טיפסנו בעלייה. אם חלילה נשמט המטען מידינו יכולנו להיקבר כולנו תחתיו. תאונות כאלה אירעו מדי יום, אנשים נפצעו, שברו רגליים וידיים ואחרי הכל זכו למכות וליחס משפיל. הפינוי היה איטי, ואוי למי שנשברה רגלו, הוא נשאר בשטח עד שהאנשים הביאו את החלק שנפל ליעדו. עבודה זו התנהלה בתנאים מחפירים ואיש לא החזיק בה מעמד לאורך זמן. בכל פעם נוספו קורבנות חדשים למלא את מקומם של הפורשים.

בהגיענו למעלה פרקנו מעלינו את המשא הכבד ויכולנו לנשום מעט לרווחה, לא נתנו לנו לעמוד שם זמן רב, ציוו עלינו לחזור ולקחת מטען חדש ובכל זאת, הדרך למתחם אפשרה מנוחה קצרה. חשתי שעלי לעשות הכל כדי לצאת מהתופת הזאת, ובכלל, מאז שהפסקנו לעבוד במוסך הייתי תלוי במנת האוכל העלובה שהוקצבה לנו במחנה, סבלתי מרעב מתמיד ולא ידעתי מהיכן להשיג תוספת קטנה. נחלשתי מעבודת הסבלות הקשה וגם מחוסר תזונה בסיסית שנדרשת לבחור בגיל ההתבגרות, לא הגעתי לשובע, והרגשה זו העיקה מאוד. אך יותר מכל צריך הייתי להשתחרר מהעבודה הזאת, כל היום תחת איומי האוקראינים בעבודת פרך הגעתי לאפיסת כוחות וחיי היו בסכנה. הייתי בין הבודדים שעבדו במוסך ועברו לעבודה מחפירה זו, כל האחרים, בני העיר קרקוב מצאו לעצמם עבודה נוחה יותר. לי לא היו קשרים, לא היה איש שחשב עלי, כשהתפרקה החבילה התגלגלתי לברקנבאו מבלי להבין כיצד זה קרה. התברר שעלי ללמוד עוד הרבה אם אני רוצה לשמור על עצמי במחנה פלשוב, עלי לפקוח את עיני ולחדד את שמיעתי כדי להבין מה אני יכול לעשות בשביל עצמי, גם אם אני בודד וזר, עלי ללמוד להסתדר.

22.7.2000

נודע לי שכמה פעילים מובילים מבין עובדי המוסך מצאו עבודה במוסך של "גאט", מפקד המחנה המהולל, שהחזיק תחת פיקודו צי רכבים לשירותו ולשירות יתר קציני האס.אס.
אחד מהם, יוזק שטרנגסט, אני זוכר היטב, איש גבוה, רחב כתפיים, חייכן, דברן ושופע ביטחון עצמי. העבודה במוסך המפקד ובעצם כל עבודה בקירבת "גאט" הייתה כרוכה בסיכון. אוי לאיש שבטעות הרגיז, או סתם לא מצא חן בעיני הצורר הזה. הוא היה שולף בקלות את אקדחו ויורה כדי להרוג. קשה מכל היה גורלם של אלה שהועסקו בעבודות שירות שונות בביתו ומשרדו, שהרי אותם פגש מדי יום ובהזדמנויות רבות. לכן, אותם חברים שהלכו לעבוד במוסך שלו, נטלו סיכון רב, אך היו לכך גם יתרונות שהכריעו לטובת בחירה זו. בראש וראשונה הם היו בעלי מקצוע מעולים, שנית הם הכירו שנים ועבדו בשיתוף פעולה הדוק. הם ידעו מול מי הם עובדים, לכן עבדו בזהירות ושמרו בשבע עיניים על תקינות וניקיון הרכב והמוסך. היתרונות לעומת החסרונות היו רבים, חופש תנועה לצורך בדיקת הרכב גם מחוץ למחנה, מה שאפשר הזדמנות נאותה לקנות מצרכים. בגדים ואוכל לא חסרו להם, אנשי האס.אס. לא עמדו להם על הראש, נתנו להם לעבוד, כל עוד המכונית עמדה לרשותם, מבריקה ומוכנה לנסיעה. למזלם, גאט עצמו ביקר במוסך לעיתים רחוקות. אבל היו גם תקלות, ולא תמיד האדונים הגרמנים היו שבעי רצון, ומדי פעם ספגו העובדים מלקות. את הסיפורים על הנעשה במוסך ובביתו של המפקד המשוגע, שמעתי בערבים בצריף, מאנשים שעבדו בצלו המאיים של האיש המטורף שתגובותיו היו בלתי צפויות.
אנשים שנקלעו לעבודה זו לא יכלו להשתחרר ממנה, ורבים מצאו את מותם מכדור אקדחו של "גאט", שנורה בגבם לעיתים ללא סיבה, רק מתוך שעשוע. איש זה שלט על חייהם של אלפי יהודים, חיים שהיו בעיניו כקליפת השום. אל כל מקום שאליו הגיע במסגרת סיוריו במחנה, השאיר אחריו קורבנות, צלו רדף את כולם.
בניגוד לנבחרת המוסך, היה מצבי בכי רע, העבודה הייתה קשה מנשוא תחת השגחתם של האוקראינים הנוקשים וגם סיכנה את חיי. הם לא ירו בנו, אבל עינו אותנו בשיטתיות; בכוונה הרכיבו תחילה קבוצות מצומצמות שיישאו את חלקי הצריפים הכבדים. הם נהנו מהסבל שנגרם לאנשים, הם ראו איזה מאמץ על אנושי נדרש לעבודה זו. הם לא התחשבו ביכולת הגופנית של העובדים, עבורם כולם היו שווים. התוצאה הייתה בלתי נמנעת, רבים נפגעו, חלקם נפצעו קשה, ובפלשוב לא המתינה להם מרפאה שתטפל בהם כראוי. אם לא די בכך, מנת האוכל הזעומה שקיבלנו תמורת עבודת הפרך, כל אלה סיכנו את חיינו לא פחות מהעבודה במוסך המפורסם של גאט.
כל האנשים שהכרתי ונקלעו לעבודה בברקנבאו היו עלובי חיים וחסרי אונים כמוני, אכן הייתה סיבה טובה לקנא בעובדי המוסך. סכנה ארבה לכולם ובכל זאת מצבם היה טוב ממצבי וממצב חברי לעבודה. פעם אחת הלכתי לבקר במוסך, לא נכנסתי פנימה אבל העזתי להתקרב ולהתרשם וראיתי את החבר'ה בעבודתם. איש מאנשי האס.אס. לא היה שם, בחוץ עמדו מכוניות אחדות לתיקון או לטיפול, אחדות מאובקות ואחרות מבריקות מניקיון. שמתי לב שמסביב שרר סדר מופתי, חלקים ישנים נערמו אחד על השני ובפנים הרצפה נקייה, שום חפץ מיותר חוץ מכלי עבודה, הכל הבריק. השקיעו שם שעות כדי להבטיח את ניקיון המקום בכל שעות היום. הלחץ הופעל עליהם גם כשהיו לבדם במוסך, אך מצבם היה טוב בהרבה ממצב עובדי הברקנבאו.
באחד הימים נלקחה קבוצת אנשים לסיקול סלעים ליד גדר המחנה ואני ביניהם. נתנו לנו מקושים ואתים ויצאנו לדרך. הביאו אותנו לקצה מרוחק מאזור מגורים בפינת המחנה, שם הוצב מגדל שמירה, מאויש באיש אס.אס. הדבר אירע ביום שמש נאה, הטילו עלינו להוציא מעומק האדמה סלעים שבלטו מעל פני הקרקע. איש אס.אס גרמני, ליווה אותנו, הוא לא היה חמוש, גם מגלב לא היה בידו. פיזרו אותנו, וכל אחד קיבל חלקת שטח שממנה צריך היה לשחרר ולהוציא את הסלע. זאת לא הייתה עבודה קלה כלל וכלל, ועד מהרה התמלאו ידי שלפוחיות כואבות. עד

כה עבדתי בסבלות והשתמשתי בכתפי, עתה אימצתי את ידי, שלא היו רגילות לעבוד עם מקוש כבד. האנשים חולקו לקבוצות ועבדו בשורות, כל שורה במרחק מטרים אחדים מרעותה. אחת הקבוצות עבדה בסמוך לגדר המחנה, גדר לא מחושמלת. היה חם למדי, מבין הסלעים בצבצו ניצני ירק ראשונים, אך מי שם לב אליהם. למזלנו, איש האס.אס. נראה משועמם ולא התערב בעבודה, הוא הסתובב בשטח מבלי לומר מילה. האנשים התפזרו על שטח די גדול, אינני זוכר כמה היינו, אבל נקבע מרחק ניכר בין אדם לאדם ובין שורות העובדים, לבל ייפגע איש מהמקושים.

אני מדגיש את מיקומנו ואת מרחב העבודה שלנו, עקב חשיבותו ומשמעותו הגורלית בהמשך היום. אדישותו של איש האס.אס. הפליאה אותנו, וניצלנו זאת למנוחה. העבודה הייתה מפרכת, כפות ידיי נפצעו ואך טבעי היה לעצור לנוח לדקות ארוכות. איש לא לקח בחשבון שמאי שם יצוץ אחד המפקדים ויגלה אותנו יושבים במקום לעבוד. הצרה שכמעט כולם עמדו או ישבו, וזו הייתה טעות פטלית. איש האס.אס לא התערב, הסתובב וישב לסירוגין על אחד הסלעים, הוא וגם אנחנו לא היינו זהירים. השלווה, מזג האוויר הנאה, החליפו את אווירת המתח והפחד שהייתה מנת חלקנו מזה תקופה ארוכה. שכחנו את הצמא ואת הרעב שלנו, התמסרנו לשקט ולרוח הקלילה שעשו לנו את הרגע. תוך שניות רגעי ההנאה הפכו לסיוט, כמה אנשים ואני, גילינו קצין אס.אס. נמוך ושמן מגיח מחוץ לשטח המחנה ליד הגדר, ומתקרב לאיטו לעברנו. רחש עבר בין כולנו, כולנו שבנו בחיפזון לעבודתנו. אין ספק שהאיש ראה אותנו יושבים וחששנו ממה שהוא עומד לעשות. נראה שהוא התבונן בנו זמן מה והתגנב לאיטו כדי להפתיע אותנו.
מוזר שאיש מהקבוצה לא חשב שאסור שכולנו נפסיק את העבודה, רובנו אנשים מנוסים ובעלי חושים מחודדים, אך מחוסר זהירות נכנסנו למלכודת. אנשים החלו לעבוד בקדחתנות, אך מי יכול היה לנחש מה רוקם האיש בזעמו. עתה לא ניתן היה לשנות דבר, האיש השמן התקרב אלינו בצעדים מהירים. היה זה קצין אס.אס. בשם יון. הוא הסתובב במחנה ונהג באכזריות גלויה, כמו "גאט" רק בלי כלבים. לא ידעתי מה תפקידו במחנה, אך נתקלתי בו מספר פעמים אחרי האירוע הנוכחי, הוא עשה רושם של זאב בודד וערמומי שאהב להפתיע את קורבנותיו.

יון, נמוך קומה וכבד בשר, היה רחב כתפיים ובטנו הגדולה בלטה מתוך מדיו המכופתרים. ראשו הגדול דמה לבלון נפוח ופניו היו אדומים. ממדי גופו והליכתו הכבדה במדי קצין אס.אס. השוו לו מראה מגוחך, אך מפחיד לא פחות. כאזרח אפשר היה בקלות לדמיין אותו כמוקיון, כאן הוא היה קצין אס.אס. ואין לזלזל בו. כולנו היינו דרוכים ומתוחים מאוד לקראת הבאות.
הייתי משוכנע שהאיש לא יעבור לסדר היום. הוא פקד עלינו לעמוד. עיניו ירקו אש וגופרית והחל לצרוח ולגדף אותנו. איש האס.אס. המלווה נעמד מולו הצדיע לו ועמד בסמוך לו. אחרי שחדל לגדף אותנו, התבונן בנו שוב ושוב, הניף את ידו לכיווננו ופקד על כל האנשים שעבדו בשתי השורות הקרובות אליו לעזוב ולהסתדר בשורות לפניו. הייתי בין אלה שנצטוו לעבור אליו, ואילו העובדים שהיו קרובים לגדר נצטוו להמשיך בעבודתם. הם ללא ספק חשו הקלה עצומה, אם כי לא ניתן היה לדעת את כוונותיו של הקצין.
הוא הורה למלווה להעמידנו בשלשות. הייתי מבוהל עד מוות, האמנתי שיוביל אותנו לאחד הבורות ויעמיד את הקבוצה בפני כיתת ירי. מרוב התרגשות ובלבול נעו האנשים ממקום למקום והתקשו להסתדר בשורות, עד שהרעים יון בקולו.
בחרתי לעמוד בשורה האחרונה באמצע, ומוחי חשב בקדחתנות כיצד להתנתק מהקבוצה. הייתי משוכנע בצפוי לנו. לרשותי עמדו שניות כדי לעשות צעד שיציל אותי, לברוח מהמקום ולהצטרף אל הנותרים. הייתי צריך לבחור את העיתוי המתאים, כדי ששני אנשי האס.אס. לא יבחינו בבריחתי. מאחר שהאנשים עמדו ברישול במקומם ולא על פי כללי הסדר הגרמנים, עסקו המלווה והקצין בהשלטת סדר וזה בדיוק היה העיתוי הנכון להסתלק. ליבי פעם בעוצמה מהתרגשות, החלטתי תוך שניות ולקחתי סיכון עצום, פניתי לאחור, התכופפתי בשקט והתקדמתי לקצה השורה. משם הגעתי בטיסה למקום של הקבוצה העובדת. אינני יודע מניין שאבתי את התעוזה למהלך כזה, היה עלי לרוץ מטרים אחדים, חשוף לעין כל, מבלי לעורר תשומת לב. חטפתי מהר מקוש והתחלתי לעבוד, רק כעבור שניות אחדות קלטתי מה עשיתי והתקשיתי להאמין שאינני עומד שם מול יון הזועם. לקח לי זמן להירגע ואף להתפעל מעצמי, עשיתי צעד חסד תקדים שאיש מלבדי לא עשה. מרגע שצץ הרעיון במוחי ועד לביצוע, חלפו רק שניות אחדות והכל עבר בשלום. שוב באו חושיי לעזרתי ודחפו אותי לבצע את הבלתי אפשרי בתנאים שנראו חסרי סיכוי ובניגוד לכל חוקי ההיגיון הסביר. הבלתי יאומן קרה שוב, אירוע זה שחוויתי על בשרי הוא עובדה.

23.7.2000

אירוע זה לא היה ראשון ולא אחרון המהלכים שבהם סיכנתי את חיי. בכל פעם שהרחתי את מלאך המוות, הפכתי לאדם אחר, המגבש תוך שניות תוכנית מילוט וגם מבצע אותה בזריזות מפליאה. לא חשבתי על מה שעלול לקרות לי אם אתפס, גם לא על הפחד, חשבתי רק על דבר אחד, איך להציל את עצמי מידי הצורר ומיד. הצטרפתי אל החבר'ה הנדהמים שבסתר עקבו אחר המתרחש ולא שיערו שמישהו יעז להתנתק מהקבוצה מבלי ששני אנשי האס.אס. ירגישו בכך.

לא התייחסתי למידת הסיכון, את חשבון הנפש עשיתי אחרי שקלטתי את מלוא משמעות הבריחה, נדהמתי. כל עוד הקבוצה עמדה במקומה, והקצין השמן עסק בספירת האנשים, חיכינו בציפייה מתוחה לצעדיו הבאים. בסופו של הדבר ציווה עליהם לצעוד קדימה, לא הם ולא אנו ידענו לאן. עתה התפנו המחשבות לגורלם, מה יחליט הצורר לעשות בהם. השעות זחלו, רצינו כבר לשוב למחנה לדעת מה קרה לחברינו לעבודה. מה רבה הייתה ההפתעה והשמחה, כשפגשנו את כולם בשובנו אל הצריף. היינו המומים, כי כל הסימנים העידו על כך, שהאנשים יוצאו להורג, אך אפילו מלקות לא נתנו להם, הם ספגו נזיפה ואזהרה חמורה ולאחריה שוחררו.
מיהו אותו יון, מה מסתתר מאחורי סבר פניו החמורים ומדי האס.אס.? מה הניע אותו להסתפק בהפחדת האנשים ולא להפעיל את סמכותו בדומה ל"גאטי"?
התנהגותו לא השאירה מקום לאשליות, מכונת הרצח הנאצית עבדה במלוא הקיטור גם בפלשוב. הייתכן שגם לנאצי, איש אס.אס. נותרה טיפת רחמנות? ידענו שמי ששירת במחנה תחת פיקודו של "גאטי" לא בחל בשום אמצעי ומיהר לבצע כל פקודה.
מה קרה ליון באותו יום? מדוע שחרר את כל החבורה, שעמדה במשך שעה ארוכה והמתינה באחת השלוחות המוסתרות מעין, עד שהחליט האדון הכל יכול לשחררם? כשציווה עליהם לשוב לצריף סירבו להאמין למשמע אוזניהם, הם היו בהלם וחששו ממלכודת שטמן להם, באותו יום שיחק להם מזל גדול.
יום זה נחרט עמוק בזיכרוני ואינני שוכח את פרטי האירוע.
בסופו של דבר, על כולנו נגזר למות, אך לא לפני שעברנו שבעה מדורי גיהינום, לא לפני שאנשים הגיעו שבעי ייסורים לסף התמוטטותם במחנות המוות, כדי למות שם בעינויים נוראים. מכל מקום החלטתי שעלי לעזוב את הברקנבאו בכל מחיר, כאן הייתי חשוף תמיד לסכנות בלתי צפויות, מה גם שמבחינה גופנית הלכתי ונחלשתי. במקום זה לא הייתה התחשבות ביכולת האדם ובגילו. ידעתי שאם לא אחליף את המקום המקולל, לא אחזיק מעמד לאורך זמן. רציתי להתקבל למפעל המתכת, שם עבדו אחדים מעובדי המוסך הצבאי וקיוויתי שאחד מהם יעזור לי.
גיליתי תושייה ואומץ לב בשעת סכנה, אך בקשירת קשרים עם אנשים הייתי חלש, לא רק משום שהייתי נטע זר בין הקרקובאים, אלא גם משום שקיבלתי חינוך שונה לחלוטין, חינוך יקי. הייתי מסויג ונחבא אל הכלים, לא נהגתי לפנות לאנשים אלא אם הכרתי אותם מקרוב.
אל זרים במקום עבודתי לא פניתי, לא שאלתי, לא ביררתי וכך נשארתי בחוץ. למדתי על בשרי את הלקח, אדם אינו יכול להשיג את מטרתו אלא אם הוא יוזם ומתעניין ומעורר את תשומת ליבם של האחרים.
אחרי ששילמתי מחיר כבד על שלא ביקשתי עזרה, הבנתי שאתקע בברקנבאו ולא אוכל לעזוב. כל יום נפגעו אנשים ונפלטו, כל יום הובאו גם חדשים, אך מספרם הכללי של העובדים הלך ופחת. הנותרים המשיכו לשאת בעול ולסבול, המצב הלך והידרדר, האוקראינים הכבידו את יחסם, ואני הייתי בקצה גבול הסיבולת שלי.
בצר לי פניתי לאיש הנחמד והאלמוני, שאת שמו לצערי שכחתי, שעזר לי להבריא מהצהבת. הוא עבד במחלקה שבה פעל ציוד חשמלי משוכלל, בין היתר גם מחרטות אחדות. הוא הזמין אותי לבקר במחלקתו, ושם פגשתי כמה וכמה מעובדי המוסך. באגף הכללי ייצרו כלים שונים להרכבה. מקום זה נראה לי כגן עדן בהשוואה לברקנבאו ורציתי להתקבל מיד. ביקשתי מהאיש, שיעשה את המרב להוציא אותי מהביצה שבה שקעתי. אינני יודע כיצד עשה זאת, במי נעזר כדי לטפל בענייני, אך הוא הצליח. הועברתי ממקומי, אחת העבודות הראשונות הייתה הרכבת ידיות על כף אשפה, שהייתה למוצר מבוקש. על העובדים הוטלה מכסה ורבים לא הצליחו למלא אותה, למרבה הפלא, תמיד סיימתי לפני הזמן.
לאחר שעברתי למפעל המתכת שקראו לו, "מטלובניה", העתיקו את מגורי לצריף אחר, גדול יותר. המתגוררים שם עבדו במקומות שונים, גם במשמרות, על כן המה המקום ביום ובלילה.
בעיה נוספת הייתה שם, גניבות הלחם שאפשר היה לשמור אותו רק מתחת לשמיכה, אלא שגם לשם הגיעו הגנבים, והאנשים האשימו זה את זה בגניבות. אווירת חשדנות שררה בצריף, לכן רבים החליטו לקחת את מנת הלחם שלהם איתם לעבודה ובערב לא נשאר להם דבר וכך קרה גם לי.
גן עדן לא מצאתי במפעל המתכת, אמנם אוקראינים לא היו שם, אבל כל היום אחזתי בפטיש וחיברתי ידיות, עבודה משעממת, והשעמום פינה מקום לתחושת הרעב, לא קיבלנו מספיק אוכל. התברר שבין עובדי המחלקה שבה עבדתי, רבים היו מצוידים בכריכים עבים ואכלו להנאתם. הייתי מביט בהם, בשעה שבטני קרקרה ותבעה מזון, ולא יכולתי לספק לה את החסר.
בשלב מסוים הונהגו משמרות לילה, לא הצלחתי לישון בשעות היום. כל הזמן הייתה תנועת אנשים בצריף, רצפת העץ חרקה תחת צעדי העוברים שדיברו בקולי קולות. אור היום שחדר לצריף גם הוא לא אפשר לי לישון. הייתי הרוס בלילה והיה עלי להילחם בעייפותי הגוברת. אוי לי אם אירדם בשעות העבודה, למעשה הייתי ער כמעט כל היום וכל הלילה. מנת האוכל נועדה ליום ולא ללילה, עתה רעבתי גם בלילה. מצוקת הרעב העיקה עלי, סבלתי, ומוצא לא נראה באופק. חשתי חסר אונים ואבוד, יצאתי מביצה אחת והנה שקעתי באחרת, הייתי מיואש. לא רציתי לפנות שוב אל מטיבי, מה גם שלא ידעתי מה מצבו, אולי גם עליו להסתפק במעט שמספק המחנה.

24.7.2000

ניסיתי להסתדר עם תחושת הרעב כמיטב יכולתי, חילקתי את מעט הלחם שקיבלתי למנות קטנות, כדי להרגיש שאני אוכל כמה פעמים ביום ולא פעמיים. לא היה בכך להשביע את רעבוני, הרי מדובר באשליה. אילו יכולתי לישון יותר, סבל רב היה נחסך ממני, אך זה היה בלתי אפשרי.
לפעמים, הייתי פשוט בורח החוצה ומסתובב בין הצריפים עד שהסתבר שהדבר כרוך בסכנה. מעולם לא התרחקתי מאזור הצריף שלי, שמא יפתיע אותי "גאט" המטורף, או אחד משותפיו הקרובים. במחנה פעלה גם משטרה יהודית, שעד אז לא הבנתי מה תפקידה. מפקדה היהודי נראה לעיתים בחברת אישתו, שניהם במדים מצוחצחים ומגוהצים רכובים על סוסי רכיבה בוהקים מניקיון. שניהם נראו כאילו באו מכוכב אחר, אישתו הייתה מאופרת בהבלטה יתרה. אולי דמיינו שהם מלכי העולם. האדון המפקד נהג באסירים בהתנשאות ובגסות רוח, מי שלא פינה לו מקום ספג מכות מהוד מעלתו של אדון העולם. "חילוויץ" היה שמו, נראה ששכח כי יהודי הוא, ובסך הכל משרת עלוב של מפקד נאצי במחנה פלשוב ההולך והופך לגיא הריגה. אולי חש בטעות שהכוח בידיו ושכח היכן הוא נמצא. הוא נהנה לרכב במהירות ללא כל התחשבות בשבילים הצרים שבין הצריפים, על אף שעברו בהם אנשים, נהג להניף את אלתו לכל עבר כדי להפחיד ואף לפגוע, שעה שפיו פלט ללא הרף קללות עסיסיות. בדרך זו קיווה כנראה למצוא חן בעיני "גאט" הפושע. היה משהו מאיים בפני האיש, עיניו ירקו אש וגופרית, קשה להאמין שהייתה זו הצגה בלבד, הוא נראה כנהנה מתפקידו העלוב. אני זוכר היטב את פניו הדוחים של חילוויץ, בהגיחו בדהרה מאי שם, צועק ומעליב את האנשים. קולו תמיד צרוד וכעוס, חלאת אדם שלא במקרה הגיע למשרתו.
היה לו גם סגן אחד, אדם מגושם שנהג להסתובב רגלי עם אלה בידו, הוא נראה מפחיד אבל לא ראיתי או שמעתי שפגע באנשים. אני תמיד שמרתי על מרחק, העדפתי שלא להיתקל באנשי חוק מדומים.

העובדה שהיו במחנה בעלי אמצעים שהמשיכו לקנות לעצמם תוספות מזון הייתה לחידה בעיני. לבשנו את הבגדים והנעליים שהבאנו איתנו מהגטו, על אף שהלכו ובלו. ייתכן שאחרים דאגו לקחת יותר בגדים ממני למחנה, לכן לבושם נראה תקין למדי בתנאי המחנה. רבים לבשו בגדים בלויים ונעליים קרועות. הבעיה הייתה כיצד לשמור על ניקיון הגוף, הבגדים שלנו לא כובסו אלא נוקו מדי פעם בקיטור במכון להשמדת כינים ולא היה די בכך. בברזים זרמו מים קרים בלבד, הסבון לא היה סבון ולא ניתן בחורף וגם לא בתקופת הביניים לכבס ולייבש את הבגדים הרטובים. התמלאנו בכינים והתגרדנו ביום ובלילה, הכינים היו לתושבי קבע בגופנו, להן היה מה לאכול, לנו לא. יום המקלחת החמה שחרר אותנו לימים אחדים מהצרה, אחר כך שבו הכינים להטריד אותנו. כל פעם בדרכנו אל בית המרחץ, שמענו יריות וזעקות "שמע ישראל", רצח היהודים נמשך ממש לידנו. זה היה נורא לעבור שם ולשמוע בכי מעורב בקריאות מיואשות, מפי ילדים ומבוגרים על מפתן הבור. אז נורו כמה צרורות קצרים ודממה מוחלטת השתררה בכל, ידענו שכל אלה ששניות קודם לכן ביקשו רחמים נרצחו.
המשכנו בדרכנו בדומייה עצורה, אחוזי צמרמורת ודומעים, מזועזעים מגורל הנרצחים, ובתוכנו מכרסמת השאלה מי הבא בתור. רובנו נותרנו בודדים, בני משפחותינו הלכו בנסיבות דומות אל מותם חודשים ספורים קודם לכן, הרחק בבלז'ץ. מלומדי שכול, עברנו בקירבת הבורות שנחפרו עבור הקורבנות. בהישמע זעקת הנרצחים, היריות, והשקט הנורא שלאחריו, חשתי הזדהות עמם, כאילו שהייתי ביניהם, נשימתי נעתקה. רק פחד וחרדה החזירו אותי אל המציאות, המשכתי ללכת בידיעה שאלה שבבור כבר לא יקומו ללכת. לא, זה לא היה חלום בלהות אלא אמת לאמיתה, ואני עודני חי והולך אל גורלי העלום.
כדי לשכוח מעט את תחושת הרעב והעייפות המצטברת, עבדתי מהר מאוד וסיימתי את המכסה שלי זמן רב לפני סיום המשמרת. עיניי נעצמו וכדי לשמור על ערנותי, הייתי חייב להעסיק את עצמי. המחסור באוכל לא חדל להציק לי, כל הזמן ראיתי אנשים אוכלים, נדמה היה לי שלהם יש מספיק ורק לי אין. במרחק מה מעמדת העבודה שלי עבדו שני אנשים מבוגרים, לבושם העיד שמצבם שפיר למדי, שמתי לב שתמיד היו ברשותם כריכים טובים. אחד מהם פנה אלי ושאל אם אהיה מוכן לעזור לו למלא את המכסה שלו. הוא הבחין בזריזותי ובעובדה שסיימתי את העבודה לפני הזמן. הוא היה מוכן לגמול לי במנת האוכל שלו. לא יכולתי לבקש לעצמי מוצא טוב יותר, הסכמתי להצעתו בשמחה וללא היסוס. אני זוכר את שמו, "בורובסקי". מאותו יום זכיתי לתוספת מזון חשובה, מנה חמה ולחם. הוא ללא ספק ראה שאני ממעט לאכול, על כן הציע לי את מנת המזון שלו תמורת עבודתי.

לאחר זמן מה התקרבנו מעט, סיפרתי לו על עצמי ועל סבלי עד לרגע שפנה אלי. מר בורובסקי עשה עמי חסד גדול, מדי פעם הוסיף לי כריך, ואני את העבודה בשבילו ביצעתי בקלות, כך עזרנו זה לזה. מר בורובסקי וחברו באו מרקע דתי, באיזו מידה יכלו לשמור על אמונתם ולקיים חלק מן המצוות אינני יודע. הם דיברו יידיש ביניהם, ברור שבאו מתרבות שונה לגמרי מזו שאני הכרתי. קשרים שלאחר שעות העבודה לא נוצרו בינינו, גם לא שמעתי מהם את סיפורם האישי. הייתי

אסיר תודה כל עוד עבדנו יחד, קיוויתי ששיתוף הפעולה בינינו יימשך. גם להבא נשארתי זאב בודד, הייתי חייב למצוא את מקומי במבוך הסבוך של פלשוב, כדי לשרוד. לגילי הצעיר היה היתרון משמעותי, כי בכל פעם שנתקפתי בייאוש התגברתי מחדש, יחד עם זאת, במובנים רבים הייתי טירון. למשפחת זילבר לא מצאתי תחליף, בפלשוב איש לא הכיר את הורי.

25.7.2000

חיי המחנה התנהלו בצל הרציחות היומיומיות ובצל שמועות עקשנית על חיסול שיטתי של כל קהילות היהודים במזרח פולין. שמות של מחנות השמדה נוספים הגיעו לאוזנינו, כגון מיידנק וטרבלינקה. סופר גם על מחנות עבודה הצמודים למפעלי תעשייה ברחבי פולניה ובגרמניה, שבהם כביכול תנאי החיים סבירים יותר ולא בוצעו שם רציחות המוניות. שמועות סיפרו שגם מפלשוב עזבו קבוצות קטנות של בעלי מקצוע למחנות עבודה אלה.
חשבתי לתומי שכדאי לי לעמוד על המשמר, אם יזדקקו לאנשי מקצוע שונים, ארשום את עצמי, כי אין לי מה להפסיד. פלשוב היה בעיני אחד המחנות הגרועים, שבו רוצחים מדי יום מאות אנשים ואם יוחלט לחסל אותנו לא יקשה על הגרמנים לבצע את מלאכתם תוך ימים ספורים. מלבד הרציחות, רבים מיושבי המחנה, כולל נשים, נענשו מסיבות שונות ומשונות וספגו חמישים מלקות מידי אנשי האס.אס. שהיו מומחים בעבודה בזויה זו. המסכנים נאלצו לחשוף את גופם התחתון ולשכב על מתקן מיוחד שהגביה את אחוריהם. פצעים קשים נגרמו לקורבנות, חלקם לא היו מסוגלים לקום ולעמוד על רגליהם.
לנשים היה קשה במיוחד, לא חסו עליהן ודרשו מהן להיחשף בפני הבריונים המכים. על זוועות אלה רק שמעתי, לא הכרתי איש מהם, מלבד אביו של הרברט, שזכה ל"טיפול" כזה מייד עם בואו למחנה, אך מאז שהחליפו את מגורינו לא פגשתי איש מהם.
באחד הימים נצטוו כל אסירי המחנה, כולל הנשים, להתייצב על מגרש המפקדים הענקי, איש לא יצא לעבודה. לא ידענו לשם מה, אך בבואנו למגרש עמדו שם שני מתקנים ועליהם שני עמודי תלייה. לא ידענו מי הנידונים וכמה אנשים ייתלו. רחש עבר בין אלפי האנשים, פקדו עלינו להסתדר בשורות סביב עמודי התלייה. אנשים היו בהלם, סביר שאיש מיושבי המחנה לא נוכח עד כה בהוצאה להורג. ראינו קציני אס.אס. מתאספים ליד עמודי הגרדום וסביבם רבים מפיקודיהם. חלקם החלו להתפזר בשטח, מולנו וגם מאחורינו.
הייתה זו הצגה מבוימת בקפדנות וכדי להוכיח ליהודים את דרגת שפלותם, הזמינו אותנו לחזות במחזה מחפיר זה, אלא שלא הסתפקו בביצוע רצח אכזרי לעיני האלפים, הם נזקקו גם לשחקני משנה, ואלה נבחרו מתוכנו. קלגסי האס.אס. החלו להוציא גברים ונשים מתוך השורות על פי בחירתם. מהלך זה הזכיר לי את הסלקציה בגטו, אלא שהפעם הם עמדו לפנינו ובעוברם הורו לאנשים לצאת החוצה. לשם מה הוציאו עשרות רבות ופקדו עליהם להתייצב במרחק מה מהגרדום אף אחד לא ידע. היינו מתוחים וחרדים כשהנאצים עברו על פנינו, עקבנו אחר תנועות ידיהם למי הן מורות לצאת החוצה. רגעים קשים עברו על העומדים שהיו מבוהלים עד מוות, מוקפים בקלגסי האס.אס. במרחק מה ממתקן התלייה. רק כשסיימו הנאצים את מלאכתם ושני הנידונים נפחו את נפשם, הבנו מדוע הוצאו אנשים משורותינו.
עמדנו שותקים, חרקנו שיניים והיינו דרוכים עד קצה גבול היכולת. לבנו היה עם אלה שזה עתה נבחרו לצאת מן השורות לסיטואציה שלא ידעו אם יצאו ממנו בחיים. לבי התכווץ מפחד, כשהנאצי עמד ובחן את העומדים בשורה שלי. האם גם הפעם אצא בשלום, שאלתי את עצמי, עצרתי את נשימתי והשתדלתי לא להביט בו. הוא חלף על פנינו ומצא את קורבנותיו בשורה אחרת, אני ניצלתי שוב. איש לא יכול היה לחמוק מציפורניהם, הם סגרו עלינו מכל עבר. הפעם לא היה מקום לתושייה ולמחשבה נועזת, אפשר היה להסתמך רק על הגורל העיוור שבידיו היינו נתונים, וגם הפעם הייתי בר מזל.
לאחר המתנה מורטת עצבים הבחנו בגופת אדם מובלת, או נכון יותר נגררת בידי שני שוטרים אל מתקן התלייה. ייתכן שהאיש היה עדיין בחיים, ממרחק ניתן להבחין בראשו השמוט מטה וידיו השמוטות לצדדים. הוא לא היה מסוגל לעמוד על רגליו, האנשים אחזו וגררו אותו במעלה המדרגות אל עמוד התלייה. היה זה מראה מצמרר ושובר לב. התליינים לא היו מוטרדים אם היה חי או רק חסר הכרה, הם המשיכו במלאכתם. מאחר והנידון לא עמד על רגליו נאלצו להרימו כדי לכרוך את החבל סביב צווארו.
לראשונה בחיי עמדתי במבחן כזה, לצפות בהוצאה להורג בתלייה. עמדנו נסערים ודואבים בדומייה עצורה, לב כולם היה כבד. שאלתי את עצמי אם הנידון סובל ומה עבר עליו עד שהובא לביצוע גזר דינו. על מה ולמה תולים אותו בנוכחות כל אסירי המחנה. לאחר שהאיש נתלה, אדם נוסף הובא למגרש, הפעם הלך בכוחות עצמו, נער צעיר אולי בגילי, לא ברור מה היה פשעו, הוא עלה לבד אל המתקן והתחנן על חייו. איש לא הקשיב לו, הוא נתלה במהירות, אלא שהחבל נקרע והבחור נפל. הקימו אותו על רגליו וחיברו אותו מחדש לחבל התלייה, ושוב נקרע החבל בפעם השנייה. היינו בהלם, החבל לא רצה לבצע את הפשע, האם יתרכך לבו חסר הרחמים של התליין

ויגלה שמץ אנושיות אחרי שהחבל נקרע פעמיים ברציפות? עמדנו מאובנים ופעורי פה עם תפילה בלב שיחונו את הנער הצעיר. הייתה זו ציפייה מורטת עצבים, אך נס לא קרה כאן, לצערנו הרב, הצעיר נתלה בשלישית.

26.7.2000

כשחבל התלייה נקרע והצעיר קם על רגליו, שמענו את תחנוניו. נדמה לי שקראתי או שמעתי, שאם חבל התלייה נקרע, לא מבצעים את גזר הדין, לא כל שכן במקרה שהחבל נקרע פעמיים. קיימת הסכמה בינלאומית המקובלת בחברה תרבותית, אך לא כך נהגו הגרמנים ביהודים. ביום הזה נתלו שני בני אדם לאור היום בנוכחות כל אסירי המחנה. הגרמנים רצו להראות לנו מה קורה למי שמחבל בציוד מכני, ובמאמץ המלחמתי, או מה קורה למי שנתפס כשהוא שורק שיר רוסי, של האויב. על עבירות כאלה נידונו האנשים לתלייה, שניהם היו אסירי מחנה פלשוב. הצעיר הלך לתומו בדרכו אל הצריף ושרק שיר רוסי. אחד האוקראינים שמע אותו, עצר אותו והחליט להסגירו לגרמנים, כך הגיע אל עמוד התלייה. האיש המבוגר, מהנדס במקצועו, עבד במפעל המתכת, גיבור בודד שניהל מלחמה פרטית נגד הגרמנים ונפל. שם המהנדס היה קראוטהמר, בסמוך להוצאתו להורג הוא חתך לעצמו את הוורידים כדי שהפושעים הגרמנים לא יזכו לתלותו בעודו בחיים, הוא חי ומת כגיבור. את סיפורם העצוב של השניים שמעתי בשובי אל הצריף. מפקד המחנה רצה ללמד אותנו לקח, לבל יעז איש לפגוע ברגשות העם הנבחר, כל מי שייתפס זה יהיה גורלו.
הייתה זו דרך שפלה ומוזרה להרתיע אותנו, הרי מדי יום רצחו לידנו ממש מאות יהודים ולא רק כאן, אלא בכל רחבי פולניה נרצחו כבר מאות אלפים במחנות המוות. ידענו שמחר עלולים גם אנו לעמוד על סף הבורות בגלל יהדותנו. טקס התלייה והלקאת האנשים היו עוד תעלול זדוני, שתפקידו להשפיל ולהפחיד. אינני יכול לשכוח את האיש הצעיר שנפל שוב ושוב מהגרדום ולא זכה למידת הרחמים שעמדה לזכותו. בעוד השניים תלויים, בא תורם של אלה שנגזר עליהם לקבל חמישים מלקות.

לא די בכך שחויבו לעמוד בקירבת עמודי התלייה ונאלצו לראות ממרחק מטרים ספורים את ביצוע גזר הדין, הם גם ספגו את המלקות לאחר ביצוע גזר הדין. היה נורא לראות את המסכנים כשגופם התחתון חשוף לעיני אנשי האס.אס. הבריונים שהתייצבו לידם והצליפו בהם בעוצמה. שמענו את ספירת המלקות ואת אנחות זעקות המוכים, הלב התכווץ מצער על סבלם ועל השפלתם. השתדלתי שלא להביט לעברם, אך לא יכולתי שלא לשמוע. אינני זוכר כמה זמן נמשך מעשה האימים, נדמה היה שהאירוע המזוויע הזה לא יסתיים לעולם. אחרי שהגרמנים סיימו את מלאכתם האכזרית, שילחו אותנו בחזרה לצריפים. נסערים ומרוגשים מהאירוע הטראומתי עשינו את דרכנו בחזרה. רבים מאלה שספגו מכות נזקקו לעזרה כדי לשוב אל מגוריהם. הם לא יכלו ללכת צעד אחד בכוחות עצמם ונתמכו בידי חברים, אולי גם בני משפחה, אם היו להם עדיין. מהאירוע הזה איש לא יצא שלם. תמונות הנתלים, תחנוני הנער, חבל התלייה שנקרע שוב ושוב והמלקות שנחתו בזו אחר זו, נחרטו ונצרבו בליבי. אין לברוח מהן, הן מלוות אותי כל חיי.
תמונות אלה עולות גם בהווה, ולא פעם אינני מוצא את המילים לבטא את האמת הקשה והאכזרית שלהן. אני חוזר על שורת מילים כדי לתאר מצבים קריטיים, אירועים טראומתיים, מעשים אכזרים, סכנות, צער, כאב, סבל, עינויים, רדיפות, פחד וחרדה ואני שואל את עצמי האמנם פותחים התיאורים שלי פתח צר אל אותו עולם, שבאדמתו החרוכה, רווית הדם והדמעות, נקברו מיליוני יהודים? שנים ארוכות נרדפו היהודים, הושפלו ודוכאו עד שלבסוף הובלו אל מחנות המוות, לא לפני שסבלו עינויי תופת מסמרי שיער. זעקתם הלא נשמעת נקברה עמם בקברי אחים.

אחרי שהתאוששתי מהאירוע במגרש המפקדים, התחדדה בי המחשבה, שעלי לנצל כל אפשרות סבירה לעבור למקום אחר. רעיון זה כפי שהתברר לי באיחור, היה תמים ולא מציאותי. אמנם סופר שקיימים מחנות עבודה קטנים בקירבת מפעלי תעשייה, שבהם תנאי החיים סבירים וטובים מאלה שבפלשוב, בפועל איש מאלה שנשלחו למחנות אלה לא חזר ואינני יודע היכן נולדה חרושת השמועות על מחנות אלו.
לא הייתי היחידי שחיפש דרך לברוח ממחנה פלשוב שהיה מבחינתי הגיהינום עלי אדמות, למקום נוח יותר. רבים חיו באשליה והאמינו שאין מחנה גרוע מפלשוב, אלא שטעינו בגדול. רובנו באנו אליו מגטו קרקוב. המעבר לחיי המחנה היה חד וכואב מאוד, כל ערכי החיים, זכויות האדם, חופש הפרט, חיי הפרט, חיי המשפחה נרמסו ביד גסה ונמחקו בין לילה, מה שהיה מת עבורנו, ואולי מכאן הרצון להאמין שיש מקום אחר, טוב יותר, שכדאי לנסות לעבור אליו.
לא זנחתי את הרעיון, חגורת החנק הלכה והתהדקה סביבנו, היקף הרציחות הלך וגבר והשפיע מאוד על האווירה. ביצוע גזר הדין בתלייה הוסיף משקל לתחושות הקשות. למוצרים שייצרנו במפעל לא הייתה חשיבות ותועלת, אפשר היה להפסיק את ייצורם מיד וספק אם מישהו היה תמה על כך. מה היו עושים במאות העובדים שהועסקו במפעל המתכת? רק הברקנבאו שיווע

לעובדים נוספים. המשכתי לעבוד במשמרת לילה, וכשסיימתי את חלקי, עבדתי בשביל מר בורובסקי כשמחשבותיי עוסקות ללא הרף בנושא אחד, איך יוצאים מפה.

27.7.2000

קשה לי להסביר את מניעי לעבור למקום אחר, נדמה היה לי ותחושה זו הלכה והתחזקה, שיום יבוא ויחסלו את כולנו. עובדה שהם ויתרו עלינו במוסך הצבאי על אף שהיו בינינו בעלי מקצוע מעולים. לא הבנתי מדוע ויתרו על בעלי מקצוע חיוניים לטובת ייצורם של כלי בית עלובים באיכות ירודה בתוך המחנה. מי היה מעוניין בכך, למי בכלל חשוב היה להוכיח שיושבי המחנה מייצרים ומביאים תועלת. הגרמנים סגרו את שערי המחנה, יהודים לא יצאו יותר לעבודה בעיר. מקצת המפעלים הופעלו במחנה, אך למעשה שאפו הגרמנים לכלוא את היהודים בתוך המחנה. הנאצים פעלו בשלבים, גם בגטו היו שלושה גירושים עד לחיסולו ואז בא המעבר למחנה פלשוב. השלב הראשון בפלשוב הסתיים בהפסקת עבודת היהודים בעיר. המחנה נסגר ואין יוצא ממנו, היינו נתונים בידי "גאטי" המטורף וחבריו ששלטו בנו ביד רמה.

בעבודת לילה, לאחר חצות, כשהעייפות חדרה לעצמות וקשה היה לשמור על ערנות מוחלטת, חרף כל המאמצים, נעצמו העיניים מדי פעם. במשמרת הלילה, תפסתי לעיתים תנומה קלה, נגד רצוני, העייפות גברה עלי, ורבים כמוני תפסו תנומה קצרה למרות רעש הפטישים מסביב. הוזהרנו מראש שמפקדי המחנה יציבו מלכודות בלילות, כדי לבחון אם אנחנו עובדים או ישנים, והיינו מודעים לכך שעלינו לנהוג בזהירות רבה ולא ליפול חלילה למלכודת. הזמן חלף, לילות רבים עבדנו וקצת נמנמנו, תמיד נבחרו שניים שלושה לפקוח עין על פתחי החלונות, שמא יציץ ראשו של אחד מאנשי האס.אס.

באחד הלילות סרקתי מדי פעם את שורת החלונות וראיתי את ראשו השמן של יון נצמד אל שמשת אחד החלונות. עד היום אני זוכר את מבטו, את עיניו התרות אחר המתרחש בתוך בית המלאכה. הכיתי מספר מכות פטיש בסדן על פי המוסכם וצעקה קצרה כדי להזהיר את האנשים. נבהלתי מהופעתו הפתאומית של קצין האס.אס. שאותו הספקתי להכיר מהתקרית שאירעה ליד הגדר שעה שעבדנו בסיקול סלעים. החבר'ה היו עייפים, אחדים ישנו, אך תוך שניות, העייפות נעלמה כלא הייתה וכולם המשיכו במלאכתם, מצפים לכניסתו. לא ידעתי אם האיש נתגלה לי שניות ספורות לאחר שהצמיד את פניו לחלון או שכבר הספיק לתפוס אותנו "על חם". יותר מכל אני זוכר שמבטנו נפגשו לשניות, עיני נתקלו בעיניו ובהלה איומה אחזה בי. עיניו הקרות שידרו כעס ואיומים של מי שראה הכל. הוא פתח את הדלת, עצר בפתח, מנהל המשמרת עמד מולו דום וקרא בקול, "אכטונג!" כולנו קמנו על רגלינו ונעמדנו דום. האיש התבונן בנו קצרות, הסתובב ויצא לדרכו.

זה עבר בשלום, הוא לא אמר מילה ונעלם בחשכת הלילה, תקרית מוזרה ומפחידה, גופו המגושם, פניו השמנים והאדומים דמו לרוח רפאים שצצה לה ונעלמה כלעומת שבאה. האם מצא סיבה לשוטט גם בלילה כדי להשפיל ולהקניט את היהודים, האם לא הספיקו לו שעות היום? קשה היה להבין את האיש הסדיסט הזה. אינני יודע מה ראה, למזלנו הפעם, הוא עזב אותנו מבלי לומר מלת אזהרה. אילו רצה, דרגתו אפשרה לו להוציא מספר אנשים ולעשות בהם כרצונו. הוא לא היה חייב בדין וחשבון על מעשיו לאיש, ואיש גם לא היה שואל להיכן נעלמו האנשים. אחרי הכל כלובש מדי אס.אס. וכמשרת במחנה שבו בוצעו מעשי רצח יומיומיים, התנהגות זו לא הייתה זרה לו. כיום, כשאני נתקל במבטים כועסים או מאיימים, אני נזכר במבטיו המפחידים של יון. הסתבר לי מאוחר יותר, שנהג להסתובב בלילות ולהציץ בסתר דרך חלונות בתי המלאכה, אך לא פגע באנשים. מאותו ערב, הוא לא שב אלינו אך להבא דאגנו לשמור על ערנות במשך כל הלילה.

ביקורו הלילי של יון רק חיזק את תחושתי שעלי למצוא דרך לעבור למחנה עבודה אחר, ברגע שיתאפשר לי. לאור ניסיוני במוסך, החשבתי את עצמי לבעל מקצוע, כמסגר או כמכונאי. המסגרות הצילה את חיי פעמיים בגטו ואפשרה לי להתקבל למוסך הצבאי ולמפעל המתכת. איש לא שאל אותי היכן רכשתי את הניסיון וכמה שנים עבדתי. שיערתי שמסגרות ומכונאות הם עדיין מקצועות מבוקשים, וייתכן שבעזרתם אוכל לשרוד גם במקומות אחרים. הגעתי למסקנה שאם נגזר עלי להתקיים במציאות שבה אין לי יכולת להשפיע על גורלי, כל שנותר לי לעשות הוא לעבור בין הטיפות, להעביר עוד יום ועוד יום, כל עוד מזלי אינו בוגד בי. לא שוחחתי ולא התייעצתי עם איש על כוונותיי, מה גם שאיש לא יכול היה להשיא עצה לעצמו או לזולת. התקיימנו שנים ארוכות בתנאים תת אנושיים מלאי סכנות בלתי צפויות, ונוכחתי לדעת שגורל האדם תלוי במקריות, במזל, בתושייה וביוזמה אישית. אין לדעת מתי תצליח לעבור על פני המשוכות שבדרך, מתי תקצור ברכה מצעד יזום כזה או אחר, או מתי תמצא ישועה בהפקידך את חייך בידי הגורל העיוור. שנים ניצבתי בפני תמרורים שלא הורו לי לאן לפנות ולא סייעו בידי. גיששתי באפלה, חלפתי על פני תמרור, אם בחרתי בנתיב הנכון ידעתי רק בסוף הדרך. לא העליתי בדעתי שכאשר הגיתי את רעיון העזיבה, מחצית נתיב הייסורים היה עוד לפני.

יום אחד נודע לי שמחפשים מסגרים, התייצבתי עם קבוצת מתנדבים גדולה במקום המפגש, רשמו את השמות ואת מקום המגורים ואמרו שיודיעו לנו מי ייבחר למשלות. אחרי כמה ימים נמסר לי היכן עלי להתייצב ומשם אמרו שיסיעו אותנו ברכבת. כמה מאות איש הגיעו, לא הכרתי אף אחד, הייתי היחיד מבית המלאכה. לרגע התעוררו בי ספקות אם עשיתי את הדבר הנכון, אבל היה מאוחר להחזיר את הגלגל לאחור, הפור נפל. רגשי חרטה געשו בתוכי, פחדתי שמא נהגתי בפזיזות. בפלשוב אני מכיר בכל זאת כמה אנשים, מקום עבודתי סביר, תנאי המחנה מוכרים לי פחות או יותר. עתה אני יוצא לארץ לא נודעת, סביבי אנשים זרים בלבד, נמלאתי פחד. ניסיתי להרגיע את עצמי ולהדוף את המחשבות השחורות שפקדו אותי לאחר מעשה. בסופו של דבר, אמרתי לעצמי, עד כה נהגתי בתבונה רבה ואני חייב להמשיך ולהאמין ביכולתי לצאת ממצבים קריטיים.

אושוויץ

28.7.2000

על אף אי הנוחות והחששות שליוו אותי בדרכי אל תחנת הרכבת, לא הצטערתי על יציאתי ממחנה פלשוב. השארתי מאחורי מקום שבו סבלתי נפשית וגופנית, חשתי בדידות, דכדוך ובנוסף לכך רעבתי ללחם. הביאו אותנו לתחנה קטנה מחוץ לעיר שבה עמדו קרונות משא סגורים, חלונותיהם אטומים ורק חריצים צרים שדרכם אפשר היה להציץ החוצה. מזון לדרך לא ניתן לנו והסקנו שהנסיעה תהיה קצרה. יצאנו במשאיות בליווי מספר אנשי אס.אס. שעזבו לאחר נעילת דלתות הקרונות, ב-22 לפברואר 1944, איש לא גילה לנו לאן מובילים אותנו.

כעבור שעות אחדות הגענו לאושוויץ. איש לא שיער בדמיונו הפרוע ביותר שנישלח לאושוויץ, למחנה ההשמדה שאליו הגיעו מדי יום רכבות עמוסות באלפי יהודים מכל רחבי אירופה. דווקא כאן חסרים להם מסגרים? כולנו היינו מוכי הלם כשגילינו את יעד נסיעתנו. הרכבת נסעה באיטיות מעצבנת, אי אפשר היה בשום אופן לזהות את כיוון הנסיעה. כמה אנשים עמדו בתצפית ליד פתחי החריצים וניסו לקלוט שמות ישובים שעל פניהם חלפנו. היישובים היו נידחים ואיש לא הצליח לזהות את מיקומם, שמותיהם העידו שאנו עדיין בתחומי פולניה, היכן לא היה ברור. ככל שהתארכה הנסיעה גבר המתח, חששות כבדים כרסמו בנו, שמא מובילים אותנו למזרח פולניה. שאלות רבות, חוסר ודאות וחוסר אונים השתלטו עלינו והיינו כמשותקים.
התצפיתנים שלנו התאמצו לעקוב אחר השלטים שניצבו לאורך המסילה ומדי פעם העלו שם של ישוב, אלא שאיש לא שמע ולא ידע את מיקומו על המפה. לפתע פרצה זעקה מפי התצפיתנים: אושוויץ! אושוויץ! דממה מוחלטת השתררה, איש לא ציפה שפנינו מועדות לאושוויץ.
אנשים הצטופפו ליד חריצי החלונות כלא מאמינים, שמא טעו אלה שראו שלטים עם שם המחנה המקולל שנודע כבית קברות ענקי. אחדים עדיין העלו את ההשערה שהרכבת רק עוברת בקו זה ותמשיך בנסיעתה מערבה. כל האנשים שהתנדבו למשלות, עשו זאת מתוך אמונה שהם עוברים לעבוד במפעל שבקירבת מחנה עבודה. אילו שיער אחד מאיתנו שנילקח לאושוויץ, לא היה עולה בדעתו להתנדב. מה הטעם לעזוב גיהינום מוכר ולהחליפו בגיהינום גרוע עוד יותר? קשה היה להאמין ולהשלים עם האמת המרה, שאנו עומדים בשערי אושוויץ, לא למקום הזה פיללנו.
לפתע פרץ ויכוח בקרון, לא לקחתי בו חלק, על אף שהייתי לא פחות מאוכזב והמום מהאחרים.
עד לרגע שנודע לנו לאן פונה הרכבת ניסיתי לדחות כל מחשבה שעשיתי את טעות חיי, אלא שאשליה זו פגה ופינתה מקומה לדאגה אמיתית; האמנם זקוקים למסגרים באושוויץ? האם לא היה ארגון המשלוח מעשה רמייה, פח שטמנו לנו הנאצים, כשכוונתם האמיתית היא חיסול? קמתי על רגלי להציץ החוצה וראיתי את השלטים מבשרי האימה, העיירה הייתה כנראה צומת רכבות כי ראיתי שם רשת מסילות מסועפת. עתה נותר להמתין ולראות אם תמשיך הרכבת בדרכה או תעצור.
הערב ירד ולאחר זמן מה נעמדה הרכבת, שמענו קולות בשפה הגרמנית, הדלתות נפתחו ופקדו עלינו לצאת. ברגע זה התנפצו כל האשליות, הגענו לאושוויץ. בעבר כשרק עלה שם המחנה, הוא עורר בנו צמרמורת. והנה אני כאן, ועוד יזמתי צעד זה במו ידיי.
חשכה, פה ושם האיר פנס את סביבתו הקרובה, ראינו דמויות שונות מסתובבות ליד הקרונות, מדי פעם נשמעו גם צעקות אנשי האס.אס. ולידם אנשים בלבוש מוזר שהורו לבאים להסתדר בשורות. מאוחר יותר התברר לנו שאלה המדים של אסירי המחנה, קשה היה להבחין בצבעם בחשכה, אבל הבד נחלק לשני קווי צבע נפרדים כהים ובהירים. עד מהרה הולבשנו גם אנו במדים אלה כאסירי המחנה. בפלשוב עוד לבשנו בגדים אזרחיים, כאן נמחקה אזרחותנו כליל. כל אסיר לבש את אותו הבגד בדיוק, לעומת השוויוניות המדומה בלבוש, הונהגו סמלים אחרים שהפרידו והדגישו את השוני, בפרט בין יהודים ובין בני עמים אחרים שנכלאו כאן. תוך זמן קצר, ועוד לפני שהספקתי להבין מה קורה, היינו בדרך. שמתי לב שמלבדנו לא הגיעו משלוחים נוספים, המסילות היו שוממות ואנו צעדנו בליווי.
לאן?

ממרחק הבחנתי בתאורה חזקה שהאירה שטח נרחב ואפשר היה לזהות צלליות בתים. הלכנו על כביש וכשהתקרבנו נתגלה לפנינו שער ברזל גדול וגבוה, שעל חלקו העליון נחקק משפט קצר ומוזר ביותר: העבודה משחררת- "**Arbeit Macht Frei**", לא התייחסתי לתוכנו שעה שחלפנו על פניו, היו לי הזדמנויות למכביר להתעמק באבסורד שמשפט זה ייצג. כאן כמו בכל מחנה, עבדנו כעבדים, את החופש לא ניתן היה לקנות בעזרת מילים נבובות חסרות משמעות, ולא בעזרת עבודה מפרכת. משני צדי השער הייתה גדר גבוהה מוארת ולאורכה מערכת חוטי חשמל מסועפת המזכירה קו מתח גבוה, כל הנוגע בגדר מתחשמל.
בשעה שחלפנו על פני השער, חשבתי רק על הצפוי לי ולאן מצעידים אותנו. התבוננתי בערנות בסביבה הקרובה כדי להבין לאן מועדות פנינו, אולי אבין מה מתכוננים לעשות בנו. הקבוצה צעדה בדממה מוחלטת, רק מגע קצוב ואחיד של סוליות נעליים העיד על נוכחותנו. חוסר הידיעה והתלות המוחלטת קשה ומציקה, פחדתי פחד מוות ולא יכולתי לסלוח לעצמי על קלות דעתי. מעבר לשער בתוך המחנה ראינו מעין במה, שטח עץ מוגבה שעד מהרה למדנו מה היה תפקידו. בצאתנו לעבודה, הלכנו ברחוב שלצדו התנוססו בניינים דו קומתיים הבנויים מלבנים אדומות כהות, הם נקראו בלוקים. על קיר כל בלוק, הוצב לוח קטן שציין את מספרו. עצרו אותנו ליד אחד הבניינים.
דלת נפתחה ונזכרתי בשמועות על תאי הגזים שנראו כמקלחות לכל דבר, התפתלתי לדעת מה טיבו של בניין זה, שבחיצוניותו אינו מגלה את הנעשה בתוכו, דבר לא הבדילו מהבניין השכן.
לא נותר לי זמן רב להרהר וכבר הייתי בתוך אולם מואר, אסירים קיבלו אותנו. את מראה האולם איני זוכר במדויק, צריך לקחת בחשבון שהייתי במתח עצום, נסער ומבוהל, ברגע כה גורלי אדם לא מגלה עניין בפרטים שוליים. הושיבו אותנו על ספסלים לאורך הקירות והורו לנו להתפשט ולגשת למקלחת, את בגדינו נצטווינו להשאיר במקום. נתנו לנו מגבות קטנות, כולן באותו גודל וצבע והצביעו על הדלת המובילה למקלחת. ברגע זה, במידה מסוימת, המתח שלי פג. התהליך נראה לי סביר ולא עורר חשד. אנשי האס. אס. נעלמו ונשארנו בידי כמה אסירים שהתייחסו אלינו בסבלנות. נכנסתי למקלחת, המים היו חמים והדלת לא ננעלה מאחורינו. תחושת הבטן אמרה לי, שבשלב זה לא יעשו לנו דבר, על אף שכבר למדתי על בשרי שאין לדעת מראש דבר, ואין ביטחון שלא תצוץ איזו הפתעה מאחורי דלת זו או אחרת. בצאתנו מהמקלחת חילקו לכל אחד בגדי אסירים ונעליים. גילו לנו שאנו נמצאים בבניין המשמש ל"קרנטינה", שתפקידו לקלוט את האסירים ולהכינם לחיי "גן העדן" באושוויץ.
המכנסיים לא התאימו לגובהי, הם היו קצרים ורחבים מדי, החולצה והנעליים התאימו בדיוק. הנעליים לא היו רגילות, חלקם העליון עשוי מבד והסוליות מעץ, במקום גרביים קיבלנו שתי פיסות בד שבהן צריך היה לעטוף את כף הרגל, תחליף עלוב לגרביים. קיבלנו גם כובע שהזכיר במידה מסוימת כובע ימאים מהבד של בגדי האסירים. לא ידעתי אם לבכות או לצחוק, אחרי שהתלבשנו דמינו לליצנים, אלא שכאן לא היה קרקס ובעינינו דבר לא היה מצחיק. מרבית הבגדים לא התאימו לגובה האנשים ולמידותיהם, ולא הייתה לנו אפשרות להחליפם במידות אחרות. החלפות בינינו התאפשרו מאוחר יותר אחרי שהתמקמנו בחדרי המגורים, אלא שלא כולם הצליחו למצוא בגדים למידות גופם. נראינו מגוחכים וחשנו מושפלים ואומללים בלבוש חסר הטעם, שהפך אותנו לקריקטורות. שמתי לב שהוותיקים שקיבלו אותנו לבשו בגדים מותאמים למידותיהם, הם לא נראו כמוקיונים. כשיצאנו למחנה מהקרנטינה, גיליתי שלבושנו עדיין שונה משל הוותיקים, מיד ראו שאנחנו טירונים, ובדרך טבע קל מאוד לפגוע בנו, להתנקם בנו.
לפני שעלינו לחדר, הופיע אדם שהכרתי היטב בגטו, אחד הבנים של בעל הפחחייה שפעלה בשכנות למסגריית אימברמן. הוא ניגש אלי מיד בתקווה שאוכל למסור לו מידע על אביו, אלא שלא פגשתי את אביו, והוא עזב כלעומת שבא.

29.7.2000

בקרנטינה ראיתי לראשונה על דש בגדי האסירים הוותיקים מגן דויד, מחולק לשניים, משולש אחד אדום ומשולש שני צהוב. מתחת למגן דויד המדומה, פיסת בד עם מספר האסיר, אותו מספר שהוטבע על הזרוע השמאלית ומתחתיו משולש. בדרך זו אפשר היה לזהות מיד מי יהודי. הנוצרים לעומת זאת סומנו במשולש אחד אדום, ירוק או שחור. מתחתם מספר האסיר שהוטבע אף הוא על הזרוע השמאלית. לכל צבע הייתה משמעות משלו, המשולש האדום זיהה אסירים פוליטיים, הירוק לאסירים פליליים והשחור לרוצחים. בין האסירים הפוליטיים היו גרמנים ובני עמים אחרים, בין הפליליים בעיקר גרמנים, בין הרוצחים היו בני עמים שונים כולל צוענים.
בפלשוב היו יהודים בלבד, אושוויץ היה מחנה בינלאומי, אם כי המשרפות נועדו בעיקר ליהודים. פרטים אלה נודעו לי כמובן אחרי שנכנסתי למחנה כתושב קבע, וזכיתי לכמה זכויות אלמנטריות כגון פריטשה, עבודה ומכות.

לאחר שהתלבשנו, גילינו שלא כל כך פשוט ללכת בנעליים עם סוליות עץ, לא רק שלא היו לפי מידה הן נשמטו מהרגל ותחליף הגרביים טייל לו סביב כף הרגל. הנעליים היו כבדות, לא יציבות והכבידו מאוד על ההליכה. רצפות הבניינים היו מרוצפות וסוליות העץ הקימו רעש מחריש אוזניים, עם זאת נאלצנו ללמוד להתהלך ביציבות ובמהירות כי לעבודה צועדים מהר.
אחרי שהתרחצנו וקיבלנו בגדים, הבנו שבשלב זה לא נשקפת לנו סכנה, הובילו אותנו לתוך בניין בן שתי קומות, דומני שהייתי בקומה השנייה, לכל אחד הוקצב מקום לינה בפריטשה, דרגש, ושמיכות. בראש כל אולם מגורים עמד אסיר שהיה ממונה על הסדר, על חלוקת המזון, על המשמעת ועל תפקוד האנשים. מעליו היה אסיר נוסף, אחראי לכל הבניין, תפקוד האנשים כלל מפקדי בוקר וערב שנערכו בחוץ בחזית הבניין.
לאחראי על אולם המגורים קראו "שטובנאלטסטר", ולאחראי עלה בניין "בלוקאלטסטר". תפקידים אלו ניתנו לנוצרים, לגרמנים בעלי משולש ירוק ולמקצת בני העמים אחרים. אינני זוכר אם קיבלנו אוכל באותו ערב, סחוטים ועייפים מתלאות היום והמתח העדפנו לישון.
היה לי קשה לתפוס שאני באושוויץ, לא לכאן שאפתי להגיע. השמועות על זוועות שהתבצעו במחנה, על סלקציות אכזריות וטרגדיות המתרחשות מדי יום על הרכבות הפולטות אלפי יהודים, כל אלה לא התרחשו בשעה שהגיע המשלוח שלנו אל שערי המחנה.
לכך יש רק הסבר אחד, אולי יש באושוויץ צורך אמיתי במסגרים בשביל אחד המפעלים בתחום המחנה. מסגר, מלת קסם או סתם מזל עיוור, כי אחרי שעברנו למחנה פיזרו אותנו לכל עבר בעבודות השונות.

למחרת העירו אותנו השכם בבוקר, נתנו לנו דבר מה לאכול, ספרו אותנו והחלו לרשום את השמות. בהזדמנות זו הסבירו לנו גם מה תפקידה של הקרנטינה. למרבה הפלא, עברנו בדיקות רפואיות מאולתרות בבניין אחר, מדדו את הגובה ורשמו כל סימן לידה, תאריך לידה ועוד כמה פרטים אישיים. הכל דמה להצגה, הבדיקות המוזרות והרישומים, שעה שבמרחק מה מאיתנו שרפו מדי יום אלפי אנשים בלי לברר את זהותם, העלימו אותם ממפת העולם כאילו לא היו קיימים מעולם. אושוויץ היה מחנה מלא סתירות חסרות פשר, אבל כאן לא שואלים שאלות מיותרות.
לראשונה גילחו לכולם את השיער. חוויה נוראית; ידי חזרו ומיששו את ראשי, חשתי שדבר מה חסר לי. הסבירו לנו שבדרך זו מונעים את התפשטות הכינים. ואז הגיע מועד קעקוע המספרים בזרוע. עבודה זו בוצעה על ידי יהודי נחמד דובר גרמנית שעשה עבודה מצוינת. הוא קעקע מספרים קטנים ובכך צמצם את מספר הדקירות שנדרשו. הוא עבד במיומנות ובזהירות והחדיר צבע כחול בעזרת מחט מיוחדת לכל נקב שהותיר אחריו נקודה כחולה מתחת לעור. לזכות האיש הנחמד הזה יאמר שלא הכאיב לי וגם לא לאחרים. אינני יודע מה היה מקצועו במקור, אך היו לו ידי זהב. הוא נאסר בגרמניה לפני פרוץ המלחמה וישב במחנות ריכוז כמה שנים טובות. מספר האסיר שלי באושוויץ, 174251, מעניין שההוראה לקעקע ליהודים גם משולש בוטלה.
פגשתי במחנה אסירים שמספרם השתרע כמעט לכל אורך זרועם, כפול משלי, והם סבלו כאבים ממבצעי המלאכה. לאחר שכולם היו ממוספרים כדין, הטביעו את המספר מתחת לטלאי על הבגד, כמעט אסירים מושלמים.
בקרנטינה זכיתי להפתעה בלתי צפויה, בתום חלוקת מנת המרק הודיעו שצעירים מתחת לגיל 18 רשאים לקבל תוספת. זה היה חידוש עבורי, כי בפלשוב לגילאים מתחת ל-18 לא הייתה כל עדיפות, דווקא כאן בתופת הזו נותנים לי תוספת מזון. כשהודיע על כך האחראי על האולם, לא ממש קלטתי את משמעות ההודעה והיססתי לגשת אליו. עד כה בפלשוב הייתי כביכול שווה בין שווים. מאותו יום ועד סיום שהותנו בבניין הזה קיבלתי מנה כפולה. המרק היה סמיך, מתוק במקצת, ונקרא מרק לחם. הקורבנות שהובלו לאושוויץ הצטיידו במזון רב, בין היתר בלחם ובעוגות ומכל אלה בתוספת מרכיבים נוספים בישלו את המרק. תחושה קשה ומוזרה לאכול מרק עצוב, שרכיביו הצפים בתוכו מסתירים טרגדיות רבות, סיפורים שלא יתגלו לעולם.
מחנה אושוויץ ייצג את עולם אבסורד שבו התרכז הרוע במלוא שפלותו ואכזריותו, המוות הוא מלך כאן. מזינים אותנו בשאריות המזון שהותירו האומללים בלכתם אל מותם. בגדיהם נארזו ונשלחו לגרמניה ושימשו את הגרמנים שבתיהם נהרסו. ברכוש היהודי יש תועלת, באדם היהודי אין.
אני לא זוכר כמה ימים שהינו בקרנטינה, לעבודה עדיין לא יצאנו ותוספת האוכל שקיבלתי עזרה לי להתאושש מעט מהלם אושוויץ, אבל זה היה רק השקט שלפני הסערה. בינתיים נודע לי שאנחנו נמצאים במחנה מספר אחד ובסמוך לנו מצויים עוד שני מחנות ענקיים, אחד בשם "בירקנאו" ומחנה נוסף בשם "בונה" המאכלסים אלפי יהודים.
במחנה מספר אחד נמצא בלוק 11 הידוע לשמצה, שבו בוצעו עינויים אכזריים והוצאות להורג ליד קיר המוות. בנוסף לכך היה במחנה שלנו בלוק ניסויים שבוצעו בגופן של נשים צעירות ונערות וגם בגופם של בחורים צעירים על ידי רופאים גרמנים. הניסויים גרמו לעינויים קשים, רוב הקורבנות נותרו נכים ונשלחו למשרפות, אחרים מתו על שולחן הניתוחים, מעטים מאוד הצליחו לשרוד בדרך נס. הרופאים עסקו גם בעיקור בחורים, "קסטריזציה". מאוחר יותר יצא לי להכיר בחור צעיר שעבר עיקור ושרד בדרך נס. לא שמעתי מה עבר עליו, אבל לא רק שהוא נפגע חמורות בגופו

כאדם, נפגמה גם הליכתו. הבחור הזה עבד עם אחיו הבוגר במפעל "סימנס", שם הכרתי את שניהם. הם הצליחו לברוח בציכיה מהרכבת שהובילה אותנו לבוכנוואלד לאחר פינוי אושוויץ בינואר 1945. בסוף המלחמה שני האחים ניצלו ועלו ארצה.

מעשים מסמרי שיער אלה הכניסו אותי ללחץ עצום, בחורים בגילי נשלפו מתוך הבלוקים ולא יכלו להתנגד לניסויים. הימים הטובים בקרנטינה חלפו. כל הקבוצה פוזרה בין הבלוקים השונים ובמקומות עבודה שונים, אני התגלגלתי לבלוק שאוכלס כמעט כולו בצוענים. אינני זוכר כלל כיצד התנהלה ההעברה למגורים ולעבודה. על סמך מה חולקו האנשים למקומות העבודה, איש לא בדק את הידע המקצועי שלנו. מפעלים דרשו מספר עובדים, ואלה נשלפו באופן מקרי, באותה דרך שהפנו אנשים למגורים. איש לא טרח לספר לי לאיזו מאורת נחשים נפלתי, לא רק שבבלוק זה גרו רק צוענים בעלי עבר פלילי, גם הניהול הבלוק היה בידיהם. אסון גדול מזה לא יכול היה לקרות לי. רובם ענדו משולשים ירוקים וגם שחורים, קן צרעות אמיתי. קבלת פנים חמה ערכו לי מיד כשהתייצבתי, עיניהם יקדו משנאה תהומית, צעקות צווחות ודחיפות קיבלו את פני, לא ידעתי מה לעשות, הם ראו שאני טירון. בבלוק הזה התגוררה חבורת פושעים, הם לא חדלו לקלל ולגדף אותי ואני הייתי קורבן נוח, למי היה אכפת ממני. פחד אימים אחז בי, חשתי שאת מה שהגרמנים לא הספיקו לעשות לי יעשו הצוענים, הם בוודאי יהרגו אותי בהזדמנות הראשונה. האחראי שקיבל אותי לחדר המגורים הראה לי היכן עלי להתמקם. נמסר לי שעלי להעמיד את נעלי מתחת לדרגש על הרצפה, אסור לי לשמור את נעלי על הדרגש בלילה, אם אתפס, צפוי לי עונש כבד. שמיכה אחת בקור המקפיא של ראשית מרץ לא הספיקה בשום אופן, הייתי על סף ייאוש. הערב ירד, אוכל נותר בגדר חלום, שוב התהפכה המציאות, נקלעתי לתופת, לאושוויץ האמיתית ולא כפי שהתרשמתי בימים הראשונים בקרנטינה. לפני שהאחראי המפחיד עזב, הזהיר אותי שוב לבל אקח את נעלי אלי, איומו היה חד כסכין. עיני דיירי החדר הופנו אלי, סקרנים לדעת מה אעשה.

הייתי מבוהל עד מוות ולא ידעתי מה לעשות. הייתי משוכנע שאם אעזוב את נעלי על הרצפה, איאלץ לצאת לעבודה יחף מחר בבוקר בשלג ובקרח. לא ידעתי עדיין את טיב המסגרייה שאליה הופניתי. זה לא היה פשוט לבחור צעיר כמוני להתמודד עם חבורת פושעים, על אף שעמדתי כבר במבחנים קשים, בודד לחלוטין בין צוענים עוד לא הייתי, מי יבוא לעזרתי ומה עומד לקרות לי?

פתאום פנה אלי אחד השכנים ולחש באוזני שלא אעז להשאיר את הנעליים מתחת לדרגש כי יגנבו לי אותם. בכל זאת היה אדם אנושי בקירבם, הודיתי לו מעומק ליבי.

על אף הסיכון הרב החלטתי לקחת את נעלי אלי. שכבתי ער וחיכיתי עד שכל שכני ישנו שנת ישרים, ירדתי חיש מהר ואספתי את נעלי. לקחתי בחשבון שלא אעצום עין, עלי להיות על המשמר, שמא אחד המנוולים יגיע לבדוק אותי. רעדתי מפחד, אחזתי בנעליים מתחת לשמיכה למקרה שאצטרך להחזירם לרצפה, שאוכל לעשות זאת לפני שהפושעים יבחינו בי. גם אם הייתי מתאמץ מאוד לא הייתי מסוגל לישון בלילה זה הפחד התבייתי עמוק בעצמותיי. ליל בלהות עבר עלי, אין לתאר זאת במילים.

30.7.2000

מוקדם בבוקר הקימו את האנשים, אני כנראה נמנמתי לאחר ליל שימורים מתוח, ברגע הראשון לא ממש הבנתי היכן אני נמצא, אבל צעקות האחראי העירו אותי חיש מהר. הכל מיהרו להתלבש ולצאת החוצה למפקד נוכחות בחזית הבניין. תפקיד האחראי על בניין לסדר אותנו בשורות ישרות כסרגל, לספור את הנוכחים ולמסור דיווח לאנשי האס.אס. קור עז הקביל את פני ולבושי הדל לא נתן לי הגנה מספקת, הבד שבו עטפתי את כף רגלי היה דק ולא מחמם. לאחר עמידה קצרה חשתי את הקור חודר לרגלי. בשעת הספירה שערכו הנאצים פקדו עלינו לעמוד דום, הם היו לבושים היטב אבל אני הייתי חשוף לרוח ולשלג שעליו עמדתי.

בסיום המפקד החלו האנשים להתפזר ופתאום חשתי שמישהו נוגע בראשי ובורח, רוח קרה הכתה בראשי הגלוח, נגנב לי הכובע. העומדים בסביבתי ראו את הנעשה וצחקו לי. ברור שאחד הדיירים הוא שגנב לי את הכובע אך מי מהעדים יצביע על הגנב. הם ראו את חוסר האונים שלי ולעגו לי, מי יצילני מציפורני הוונדלים.

הייתה זו התחלה עגומה מאוד, עמדתי במבחן נוסף, עד שהופניתי לקבוצה שהייתה בדרכה אל המסגרייה. מדוכא ומיואש לא שמתי לב לקור העז ולא שמתי לב לאן אנו הולכים, היה לי חם מרוב מתח ודאגה. למעשה יצאנו מתחום מחנה המגורים באותה דרך שנכנסנו. על אותה במה ריקה שעל פניה חלפנו ביום הגעתי, ישבה תזמורת וניגנה מנגינות מוכרות שהזכירו ימים טובים יותר. הלכתי מכונס בתוך עצמי וחשבתי על הצפוי לי במסגרייה. הכניסו אותי לבניין ארוך בן קומה אחת, בקירבת הכניסה היה משרד המנהל. באולם עמד ציוד מכני כבד ורעש מחריש אוזניים קידם את הבאים. הוצגתי בפני המנהל, איש פולני עגול פנים, שאת מבטו הרצחני קלטתי מיד, ליבי הלם מפחד, הרגשתי שכאן אוכל מירורים.

האיש הביט בי בחומרה מופגנת, לא אמר מילה, רק רמז לי בידיו להתלוות אליו. הייתי כמשותק, הוא לא השאיר לי זמן רב להרהר במעמדי במסגרייה הזאת. התמונה הייתה ברורה מראש, גל

חום הציף אותי מבפנים ובנוסף העיק עלי החום שהפיק הציוד. הגענו לעמדת עבודה שבה הוצב סדן גדול ולידו עמד אסיר, פולני כפי שהתברר. נתנו בידי פטיש גדול וכבד ואמרו לי להמתין. האסיר הפולני עזב וזוג מלקחיים בידו. לאחר כמה דקות שב כשהוא אוחז בתוך המלקחיים במטיל ברזל שקצהו אדום ולוהט. תפקידי היה להטיל את הפטיש על הקצה לוהט ולהרחיבו. תהליך השיטוח נמשך זמן רב, למעשה נדרשו שני אנשים לעבוד על המטיל לפני שהתקרר. בכל פעם צריך היה להחזיר את המטיל לתנור כדי להחזירו לדרגת החום הדרושה. עבודה מפרכת שלא התאימה לאדם בגילי ובמצבי הגופני. כובד הפטיש לבדו התיש אותי, לא יכולתי בשום אופן לעמוד בקצב העבודה שנדרש ממני ומהר מאוד הייתי על סף התמוטטות. עשיתי מאמצים נואשים אבל הכל היה לשווא. לפתע, עמד לידי מנהל העבודה, פניו אדומים מזועף ואני מולו חסר ישע. הוא ראה מראש שאינני מתאים לעבודה, אבל הדבר לא הפריע לו. עתה נעמד מולי כתליין, ולמרות מצבי בעט בי בלא היסוס בהנאה מלאת בוז ובעוצמה רבה בברכיים. מעוצמת מכותיו נפלתי והתפתלתי מכאב והאיש האכזרי המשיך לבעוט בי. לבסוף עזב אותי לא לפני שהטיח בי כמה קללות עסיסיות. באותן שניות דמה מחנה פלשוב לגן עדן בעיני, כאבי הלכו וגברו מרגע לרגע כשהתאמצתי לקום. האסירים סביבי התבוננו בי אך איש מהם לא בא לעזרתי. ראיתי חושך בעיניים, לא רק שאני תקוע בבלוק הצוענים אלא גם בעבודה נפלתי בידי חלאת אדם, פולני שונא יהודים, ואני קורבנו. התאמצתי לקום, הברך הימנית הציקה לי וחששתי שנגרם לי נזק ולא אוכל לשוב בכוחות עצמי למחנה. באושוויץ אם אדם חולה או חלילה נכה, אין לו סיכויים לשרוד, כך הזהירו אותי. אחרי שקמתי, ניסיתי להתקדם כמה צעדים, הייתי חייב להתאפק כדי לא לצרוח מכאבים. פחדתי להפגין חולשה מול האנשים, מה גם שלא ידעתי כיצד יגיב המנהל, הוא עוד עלול היה להוסיף לי כמה בעיטות. במסגרייה היה חם, הייתי מיוזע ומיובש מהמתח וגם מהכאבים, העזתי לבקש קצת מים לשתייה.

אחד העובדים הביא לי מים והאנשים שבו למלאכתם. העובדה שאיש לא בא לעזרתי לא הפליאה אותי, כולם היו פולנים ונתונים תחת פיקודה של מפלצת. ביום עבודתי הראשון, לא יכולתי להבין את מערכת היחסים ביניהם ובין המנהל. על כל פנים, להמשיך בעבודה לא יכולתי, העמידה הכבידה עלי והחלטתי לשבת. לקחתי בחשבון שהמנהל, שונא היהודים, עלול לחזור אלי, אלא שלא היה לי מוצא אחר, לא הייתי כשיר לעבודה כזאת.

למרבה הפלא, האיש לא הראה את פניו עד סוף יום העבודה ואני ישבתי להירגע. הייתי תשוש והמנוחה הועילה לי ולרגלי הפגועה, מדי פעם הנעתי אותה וגם קמתי לבחון אם אוכל לחזור בלי להיזקק לעזרה. כולם היו אויבי ואני מולם לבד ואומלל. איזה שיגעון אחז בי להתנדב למשלוח הזה, שביב של תקווה לא נראה באופק שעה שישבתי והמתנתי לסוף יום העבודה. במסגרייה היה חם ונעים ועוד מעט עלינו לחזור למחנה, לצאת אל הערב המקפיא ואין לי אפילו כובע. האם יש לי סיכוי להחליף את בלוק הצוענים בבלוק אחר? להחליף את המסגרייה בהנהלת הפולני המפלצתי? אל מי לפנות, איני מכיר כאן איש ואיני בקי בנוהלי המחנה. מאידך הייתי משוכנע שאם לא אצליח לעבור משני המקומות הללו בימים הקרובים, אני אבוד. המצב היה מעבר לייאוש, גם לא היה לי מושג על המתרחש בבלוקים ובמקומות העבודה האחרים.

אחד העובדים שם לב שאני בלי כובע, הוא ניגש אלי ונתן לי כובע. האמנם יש גם כאן בני אדם, בין כל החיות הטורפות? הודיתי לו בחום.

שעת היציאה הגיעה והאנשים הסתדרו להליכה, מרגע זה פחדתי יותר מכל. האם אוכל ללכת, זו השאלה שהעסיקה אותי עתה. רגע המבחן הגיע, התרוממתי והצטרפתי לקבוצה, בברך כואבת ובצליעה, היה עלי לגייס את כל כוחותיי כדי לא לגלות להם את סבלי. אני לא גיבור, אבל פחדתי מהפולנים האלה. מזמן חשבתי שלא היה זה מקרה שהגרמנים הקימו את מחנות ההשמדה בפולניה, משתפי פעולה ומלשינים פולנים רבים פעלו נגד היהודים. לא ידעתי אז מאיזו סיבה נכלאו גם פולנים באושוויץ, המשולשים שענדו רבים היו אדומים והעידו על היותם אסירים פוליטיים. לעובדה זו לא היה קשר ליחסם אל היהודים, לעומת זאת נודע שיחסם של האסירים הגרמנים, שישבו באושוויץ על רקע פוליטי כלפי היהודים היה הוגן ואוהד. הם שיתפו פעולה עם אסירים יהודים, ותיקי מחנות הריכוז שנאסרו לפני שנים בגרמניה הנאצית. האסירים הפוליטיים הגרמניים ישבו גם הם שנים במחנות הריכוז וזכו לתפקידים מנהלתיים באושוויץ. הם תמכו בחשאי בחבריהם היהודים ופעלו לטובת אלה שנזקקו נואשות להצלה מידי המפלצות שהתאכזרו כלפי אסירים יהודים.

הלכתי עם הקבוצה, חרקתי שיניים ולא אמרתי מילה, הכאבים העזים דמו לדקירות סכין אבל צעדתי עם כולם. ניסיתי להסתיר את צליעתי, ומאחר שלא הייתי בראש ההולכים לא שמו לב אלי. שבתי לבלוק הצוענים, ריכזתי את כל כוחותיי כדי לא לצלוע שחלילה לא ירגיש בכך איש. בשעת המפקד שמרתי היטב על הכובע שלי, לבל יחטפו אותו שנית. במחנה צריך למהר להפיק לקחים, אחרת אתה אבוד. כשנאלצים לחיות בסיכון אין להיכנע אחרת מפסידים. ביצוע עבירה תמימה יכול להוביל אל מותך, על פי תפיסתם, ולמות מקור, בלי נעליים, ובלי כובע, זו אפשרות לא פחות ממשית, עליך להכריע מה עדיף. בשתי האלטרנטיבות הסיכויים קלושים, ההתמודדות קשה וההימור לא קטן. אינני יודע אם מדובר באומץ כשהתלבטתי היכן להסתיר את נעלי או שפשוט לא הייתה לי ברירה, לא ראיתי איש מבין האסירים הולך בלי נעליים וכובע.

לא ידעתי אז כיצד התחלקו מגורי היהודים בתוך המחנה, האם גרו ביחד עם בני עמים אחרים או בנפרד. גיליתי שאיש משוכני החדר לא השאיר את נעליו על הרצפה. הסדיסטים האלה פשוט נהנו להתעלל בי. על אף הכאבים והעייפות לא הלכתי מיד לישון, המתנתי עד שמרבית האנשים ישנו ואז עליתי למשכבי עם נעלי. זו הייתה השיטה לשמור על רכושי הצנוע, איש לא הטריד אותי בלילה השני. ישנתי אם כי מדי פעם קפצתי בבהלה, אבל סביבי הכל היה שקט.
למחרת קמתי עם כאבים, הברך התנפחה לי, אך פחדתי לפנות למרפאה. חששתי מן הצפוי לי במסגרייה, עברתי את הלילה בשלום, מה יהיה עכשיו, אינני מסוגל לעבוד עם הפטיש הכבד. אלא שציפתה לי הפתעה, שותפי נתן לי עבודה אחרת. עבדתי בעמידה עם פצירה ליד שולחן, וזה לא היה פשוט בשבילי, כי העמידה הארוכה הגבירה את הכאבים. זמן מה עמדתי על רגל שמאל כדי להקל על הרגל הפגועה. למרות הקושי זה היה עדיף על הפטיש. אינני יודע איך זכיתי בעבודה קלה יותר, נראה שהם הבינו שאיני מתאים לעבודה הזאת. המנהל הסתובב באולם, אלי הוא לא חזר למזלי ובשלב זה חשתי הקלה מסוימת.
רציתי לצאת מהמסגרייה בהקדם האפשרי, לפני ש"האידיליה" תגיע לקצה, כמו כן חובה עלי לעבור לבלוק אחר שאין בו צוענים. כל עוד עבדתי עד מאוחר לא הייתה לי אפשרות לבדוק היכן עובדים וגרים יותר אנשי פלשוב. היה עלי להמתין ליום ראשון, ליום שהיינו חופשיים ונתנו לנו מנוחה. הצוענים בבלוק המשיכו להציק לי מדי יום בשובי מהעבודה, איימו, הפחידו וגנבו חלק ממנת האוכל שלי. במסגרייה האווירה לא הייתה נעימה, הייתי יהודי יחיד ומבודד בין כל הפולנים, בלי קשר איתם, אחדים מהם התייחסו אלי בעוינות גלויה. נאלצתי לגייס את מרב חושי כדי לא לתת לאנשים האלה סיבה לפגוע בי, כך גם בבלוק הצוענים, שהיו עדה מפוזרת על פני יבשת אירופה שאינה רצויה באף מקום. הם נחשבו לגנבים, לפורצים ואף לרוצחים. כאן נכלאו אלה שנתפסו על חם, ועתה הם מחפשים נקם ביהודים שהיו טרף קל ונוח להוציא עליו את זממם. באושוויץ לא שינתה העובדה אם יהיה יהודי אחד פחות או יותר, מי יחפש כאן את רוצחו של יהודי אלמוני, שהרי הגרמנים רוצחים אותם כאן באלפים. השהייה בבלוק הצוענים סיכנה את חיי. במצב זה הייתי קרוב לאיבוד עשתונות, הייתי אבוד.
אסור היה לי לתת בהם אמון, גם אחרי שהצלחתי לישון לילה אחד או שניים. חיכיתי בקוצר רוח ליום ראשון הקרוב, אף על פי שלא הייתה לי סיבה לאופטימיות, לפחות יכולתי להסתובב במחנה ולראות נוף אנושי אחר, לפגוש כמה יהודים. עד כה הייתי בין נוצרים ולא פגשתי יהודים, לעומת פלשוב שבו כולם היו יהודים, אמנם לא נהניתי בחברתם, אבל לפחות הם לא איימו על חיי.

31.7.2000

גילויי האנטישמיות באו לידי ביטוי גם באושוויץ, לשונאי היהודים מבין העצורים, לא הספיק מה שהגרמנים עוללו. פגשתי בהם באחד השלבים הרגישים ביותר, הפוקדים אדם בימים הראשונים לבואו אל תופת זו. הם ניצלו בציניות ובגסות את חולשתי ואת חוסר האונים שלי כטירון ואת היותי יהודי יחידי בבלוק ויהודי יחידי במסגרייה. כוותיקי אושוויץ, הם ידעו היטב שמעמדי כיהודי שווה כקליפת השום, ולא נרתעו מלפגוע בי פיזית, ביודעם מה צפוי לי למקרה שאצטרך אשפוז. אחד התעלולים החביבים על הצוענים היה לשים לי רגל ולראות אותי נופל ומשתטח על ריצפת החדר, או בחוץ בדרכנו אל המפקד וממנו, נופל בעוצמה רבה על שלג. גלי צחוק, וגידופים ליוו את נפילתי. למדתי להתגונן מפני אלימותם, שמרתי על מרחק מהם והשתדלתי לא להימצא בתוך התקהלות. התרשמתי שהם כל הזמן עוקבים אחרי להרע לי, ואור אזהרה דלק במוחי כל הזמן, אחרת לא אצא מכאן בריא ושלם. מהר מאוד קלטתי שאם חפץ חיים אני, עלי לחפש עזרה וישועה אצל האסירים היהודים, לשם הפניתי את תקוותי.
עוד טרם הספקתי להבין מה חלקם של היהודים כאן ואם יש בכלל ביניהם כאלה היכולים להשיא לי עצה, כיצד אפשר אם בכלל לצאת מציפורני הצוענים ומנהל המסגרייה. היהודי הנחמד שהטביע לי את המספר בזרוע, עורר בי שמץ של תקווה, הוא סיפר לי שיש במחנה קבוצת יקים, ותיקי מחנות הריכוז. אולי הם הכתובת בשבילי, אילו רק פגשתי אחד מהם. הוא הראה לי את המספר שלו והוא היה נמוך בהרבה מהמספר שלי, בסביבות המספר 90000. ספרה נמוכה יותר מעידה על הוותק בשנים במחנה ריכוז. הלוואי שהייתי פוגש אותו, חשבתי לעצמי, כשיצאתי לראשונה לרחובות המחנה. לבושי אפיין אדם שזה עתה נחת נחיתת אונס באושוויץ.
ותיקים וחדשים לבשו אותם בגדים, אבל בגדי הוותיקים התאימו למידות גופם, כולל כובעיהם. בגדינו עוררו גיחוך וגלי חיוכים, לא נעים להיות יוצא דופן ולדמות לדחליל. ראיתי גם טירונים שבלטו בשטח, ידעתי שאני נראה בדיוק כמוהם.
אנשים רבים הסתובבו ברחובות, ניתן היה לזהות את היהודים לפי המשולש הצהוב, שמתי לב שיש יהודים דוברי שפות שונות, לא רק יידיש ופולנית כמו בפלשוב אלא גם צרפתית, גרמנית, הולנדית ושפות אחרות. לא הייתי יהודי יחידי כאן. עיני תרו אחר פנים מוכרות, אולי יאיר מזלי ואפגוש את בנו של בעל הפחחייה מגטו קרקוב. בגטו גרתי בשכנות עם אחיו, לא ראיתי אותו מבקר אצלו. מאז סגירת המפעל שלהם לא פגשתיו בגטו והנה הוא מופיע בקרנטינה באושוויץ.

הלבנים הכהות של הבניינים שיכנו בתוכם הרבה סבל וצער. כאן גרו שרידי המשפחות שהובלו לכאן שלמות ובריאות אך דבר לא שרד מהם.
התקרבתי לשער הכניסה שמעליו התנוסס המשפט הידוע והציני "העבודה משחררת", עברתי ליד הבניין שבו נערכו הניסויים הרפואיים, צעירות רבות עמדו ליד החלונות הנעולים. לא התקרבתי לבלוק 11, שבו בוצעו ההוצאות להורג. הלכתי לתומי, בחנתי את פני האנשים, אך לא נתקלתי באיש מוכר, היה לי זמן באותו יום וגם קצת מנוחה משונאי. לפתע ניגש אלי אדם ופנה אלי בגרמנית שוטפת, הוא היה ותיק על פי מראהו, שאל אותי לשמי, מהיכן אני ומתי הגעתי לאושוויץ, הופתעתי ושמחתי על שאדם זר לחלוטין מתעניין בי.
בגרמנית צחה סיפרתי לו על הרקע שלי, את סיפור משפחתי ועל שביל העינויים שעברנו ביחד עד לגירושם לבלז'ץ, וההמשך שלי בגטו ובפלשוב עד לבואי לאושוויץ. כמובן ששטחתי בפניו את תלאותיי בבלוק הצוענים ובמסגרייה. התרשמתי עמוקות מהאיש, הוא הקשיב בעניין רב לדברי ורשם לפניו את מספר הבלוק ואת שם המסגרייה. הוא הבטיח לי שתוך ימים ספורים יעבירו אותי לבלוק אחר, כמו כן יוחלף מקום עבודתי. הייתי נרגש ונסער לפגוש אדם שמצא לנכון לגשת אלי ביוזמתו כדי לברר מי אני ולהתעניין בגורלי. לא ידעתי מה היה תפקידו במחנה, הוא לא מסר שום פרט אישי ולא גילה את שמו ולא את כתובתו במחנה, הוא רק רמז לי שהוא בוגר מחנה בוכנוואלד, ללא ספק נעצר לפני שנים רבות ועבר נתיב ייסורים ארוך. הבנתי ממנו שהם מנסים לעזור לצעירים שהגיעו זה מקרוב ונזקקים לעזרה. הוא פנה אלי על פי לבושי. העפתי מבט על מספר האסיר שלו, משהו בסביבות 40000. הוא היה נמוך ממני, בסוף שנות השלושים שלו או ראשית שנות הארבעים. מה היה טיב קשריו ומנין יכול היה להבטיח לי העברה מהירה לבלוק אחר, לא ידעתי. מאז שנפרדתי ממנו לא הצלחתי לפגוש אותו כדי להודות לו על הצלתי. הוא ידע לאן העבירו אותי, אלא שלא בא לראות את מעשהו האצילי. חיפשתי אותו ולא עלה בידי לפגוש אותו שנית, הוא נשאר אלמוני, אך ממשיך לחיות בזיכרוני.
כעבור זמן שמעתי על פעילותה הברוכה של קבוצת היקים, שפעלה בידיעתו ובתמיכתו של "הלגראלטסטר", שעמד בראש מנהל המחנה והיה מופקד על מטלות ארגוניות פנימיות. הנושא בתפקיד זה היה אסיר גרמני נוצרי, קומוניסט. שמועות סיפרו שריכז חבורת נאמנים גרמנים ויהודים שהושיטו בחשאי עזרה לאסירים במצוקה ואני הייתי אחד המאושרים שזכו לה.
מקריות מופלאה הפגישה אותי עם מושיעי, לא הייתה לי סיבה להאמין שכבר באותו יום ראשון אחזור לקן הצרעות עם הבטחה שאצא מתוכו תוך ימים אחדים.
האמנתי להבטחות שקיבלתי. לא ידעתי שבקירבת בלוק הצוענים שבו הייתי קבור, קיים גם עולם שונה, שבו איים זעירים ובהם פועלת נבחרת אנשים מיוחדים שלא איבדו צלם אנוש. אסירים שהקדישו מזמנם והועידו לעצמם מטרה שאין נעלה ממנה, עזרה הדדית. בפלשוב לא הגיע אלי מושיע בשעת מצוקתי הגדולה כשעבדתי בצריפים. באושוויץ לעומת זאת, ניגש אלי אדם ביוזמתו. הסתבר שבסמוך לשטן, פעלו גם אנשים יחידי סגולה, חיילים אלמונים בעלי לב חם שמעשיהם לא יישכחו. אכן, עולם המחנות היה גדוש בסכנות ובסתירות.

1.8.2000

חזרתי לביב השופכים בבלוק הצוענים, דבר שהעיב על תחושת ההקלה והשמחה שאחזה בי לאחר הפגישה עם האיש הטוב. אני עדיין בין הצוענים ולמחרת עלי לשוב למסגרייה. חששות עזים החלו מכרסמים בי, האמנם אצא מכאן? המהפך היה כה מהיר ובלתי צפוי, כמעט דמיוני עד שהתקשיתי להאמין. ברור היה לי שעלי לשמור על עצמי שבעתיים, לבל יאונה לי רע, שאצא מכאן בריא ושלם מחר או מחרתיים. הברך שלי עדיין לא החלימה, הנפיחות ירדה לאט והכאבים התמתנו אם כי צלעתי מעט. לא יכולתי להפסיק לחשוב על המושיע האלמוני, הוא נשמע אמין, פניו הקרינו יושר וטוב לב, חשתי שדבריו כנים, כל כך רציתי להאמין לו. אחר פרידתנו המשכתי לשוטט ברחובות, מנצל את מעט החופש שניתן לי. מחשבותיי עסקו בקדחתנות בנושא אחד, מרחפות בין שמחה לייאוש. אולי אני חולם ובאמת לא פגשתי איש? כך עברתי ברחובות מבלי להרגיש איך השעות חולפות, היה קר ותחושת הרעב הזכירה לי שאת המרק שלי כבר פספסתי.
לא ידעתי עדיין לאן אני עשוי לעבור ומתי, אך לקח חשוב הספקתי ללמוד כבר בימים הראשונים באושוויץ; האוכלוסייה כאן מעורבת, מלבד יהודים נמצאים גם בני עמים שונים, סדרי החיים נוקשים ומתנהלים על פי סדר שקבעו הנאצים. סמכויות יש לא רק למנהלי העבודה, הקרויים קאפו, שהיו כל יכולים, אלא גם למנגנונים ששלטו בבלוקים ובין השאר גם על חלוקת מנות המזון לאסירים. גם הקאפו הם למעשה אסירים, אך לעתים תכופות ניצלו את סמכויותיהם לרעה, כמו בבלוק הצוענים וכמו במסגרייה. בני עמים שונים וכמוהם גם יהודים היו בתפקידי קאפו, אני בדרכי נתקלתי רק בנוצרים.
באושוויץ בוצעו סלקציות, אנשים חולניים וחלשים שהתקשו לבצע עבודה מפרכת, או חולים ששכבו במרפאה היו הקורבנות הראשונים. שמעתי שמדי פעם סגרו בלוק שגרו בו נערים צעירים והוציאו ממנו אנשים למשרפות ללא כל סיבה.

בבירקנאו, המחנה השכן, נאלצו האנשים לחשוף את גופם בפני הפושעים לקראת הסלקציות, כדי שיוכלו לבחון את מצבם הגופני. אז התוודעתי למושג "מוזלמן", שאפיין אנשים שהגיעו לדרגת רזון של עור ועצמות. אלפים רבים שלא עמדו בתלאות ובמאמצים הגופניים נשברו והגיעו למצב אומלל זה. גורלם נחרץ והם הובלו למשרפות. מנגלה, הרופא האכזר, ששכח את שבועתו עם תום לימודי הרפואה שלו, השתמש באסירים ובמיוחד בנערות צעירות לניסיונותיו, כולם יהודים כמובן. סיפרו לי שהוא אישית נכח בסלקציות ובחר את קורבנותיו. מפלצת זו הצליחה לברוח מגרמניה לאחר תבוסתה, ועלה בידו לחיות תחת שם בדוי בארגנטינה, הוא לא נתפס בידי ציידי הנאצים.
רק מלהזכיר את שמו התעורר‎ה צמרמורת וחרדה בקרב האסירים.
חיינו המדומים התנהלו בצל המשרפות והעשן, האוויר באזור כולו הריח מבשר ועצמות אדם שרופים. בפלשוב התרגלנו לריח הסיד שריחף באוויר בכל פעם לאחר ביצוע הרציחות. ריח המוות שלט גם שם וגם כאן, הוא ליווה אותנו יום ולילה, הפחד לא הרפה.
גם במצבים של פחד עדיין רוקם האדם תקוות שעוזרות לו לא לוותר להמשיך ולהילחם על חייו, זוהי מלחמה פרטית של כל אחד שנקלע למחנה ריכוז. כולנו היינו מודעים לגורלנו, ועף על פי כן כל מי שהיה מסוגל וכוחותיו הנפשיים והגופניים עמדו לצדו, המשיך בקרב האישי שלו, וכך גם אני.

בשובי אל הבלוק ציפתה לי ההודעה הגואלת לאסוף את חפצי ולעבור לבלוק 18. בהתרגשות גוברת אספתי את מעט המיטלטלים שלי ויצאתי החוצה מהר ככל האפשר מבלוק מקולל זה. הייתי נסער ומרוגש ורוב פרטי המעבר פרחו מזיכרוני. הלכתי לבלוק 18 והתייצבתי אצל הממונה עליו, השעה כבר הייתה מאוחרת. האחראי על אחד האולמות לקח אותי, אל קומת הקרקע. נכנסתי לאולם, קיבלתי מקום על אחד הדרגשים בקומה התחתונה, היו שם שתי שמיכות ולא אחת, כמו בבלוק הצוענים. החדר היה מאוכלס בצעירים כמוני בלבד, רובם ככולם יהודים. הייתי נבוך בסביבתי החדשה ומעט מבוהל נוכח המבטים הסקרניים. ריח של מרק לחם עמד באוויר, זכיתי למנה טובה ויכולתי לקבל עוד. אחדים התעניינו מהיכן באתי, הם סיפרו לי שהיחסים בין הצעירים בבלוק טובים, ויחסם של הממונים כלפי האסירים הוגן. אין בעיה לקבל מנה כפולה של מרק, מרק שהזכיר לי את הקרנטינה. כולם היו צעירים מתחת לגיל 18, לכן קיבלו תוספת מרק. כמה אבסורדית המציאות במחנה הזה, בבלוק הצוענים כמעט הרגו אותי, גנבו את מחצית מנת האוכל שלי, מי בכלל נתן את דעתו על כך שטרם מלאו לי 18, כיצד אפשר להבין זאת.
החבר'ה סיפרו שמדי פעם אנשים מצאו דברי ערך בתוך המרק, רבים הסתירו יהלומים בתוך לחם ועוגות בתקווה שיוכלו להבריחם למקום מבטחים. את המרק אכלנו כי אחר לא קיבלנו, טעם רע נלווה לו ביודענו את מקור תכולתו. כך זה באושוויץ המוות והחיים שוכנים כאן בכפיפה אחת. הנורא מכל הוא שגם אני בפנים ואם אני מבקש לשרוד עלי לאכול את המרק הזה. בבלוק 18 היו לי פתאום זכויות יתר, לא רק תוספת מרק, שתי שמיכות ובגדים שהתאימו למידות גופי, קרה לי נס.
לראשונה זכיתי לעשות מקלחת ללא חשש מגניבת בגדי ונעלי. אינני זוכר כלל את תהליך קליטתי בבלוק 18. האחראי על הבלוק ידע על בואי, שמתי לב שהיה לו חדר משלו, ואילו האחראים על האולמות ישנו עם כל האסירים. לא שמעתי כאן קללות וצרחות לא עוד התפרצויות אלימות, הכל היה שונה. הצעירים רובם דוברי פולנית הגיעו מכל רחבי פולניה. לא התיידדתי עם איש, אפשר משום ששהיתי במקום זמן קצר יחסית. הם התייחסו אלי בחשדנות זהירה, לא הייתי אחד מהם, הם שמעו אותי דובר גרמנית.
תקרית לא נעימה אירעה זמן קצר לאחר בואי לשם, מאחד הבחורים נגנב לחם, ומשום מה החליטו, שאני הגנב, מה פשוט מלהאשים את החדש מביניהם? הגנב האמיתי לא התנדב להודות שגנב את לחם. ניסיתי להגן על עצמי במילים, לשכנעם שאין לי קשר לגניבה, אך לא בקלות עלה הדבר בידי. אינני יודע אם השתכנעו מדברי, הם עזבו אותי במנוחה, אבל נפגעתי מהם מאוד ומאותו יום שמרתי על מרחק.

צעירים רבים עבדו במקום עבודה בשם "קנדה", שבו עסקו במיון החפצים שהותירו היהודים אחריהם. הם בחרו את אלה הראויים לשימוש חוזר, וארזו אותם למשלוח לגרמניה. כשעבדתי בעבודת מסגרות במפעל "דייטשה אוסריסטונגסוורקה", או בקיצור דה. א. ווה., חלפתי על פני ערמות ענקיות של נעליים ומזוודות. ערמות שסימלו את גודל הטרגדיה היהודית שהתרחשה באושוויץ. קשה להעריך כמה עשרות אלפי זוגות נעליים נערמו שם, אולי מאות אלפים. חפצים דוממים היו העדות היחידה שנותרה מהקורבנות. יהודים נאלצו לעבוד בעבודה בזויה זו ולהכין את הרכוש שנגזל מהיהודים למען העם הנבחר.

למחרת, התבשרתי על העברתי למקום עבודה אחר, ובשמחה עזבתי את המסגרייה. תחת גג אחד פעלו בתי מלאכה כגון מסגרייה, נגרייה ועוד כמה שאת טיבם לא בדקתי. הועברתי למסגרייה, במחלקה שאליה סונפתי עמדו שולחנות עבודה עם ציוד אישי קל, ציוד מכני כבד לא היה. המוצרים שייצרו כאן היו חלקי חילוף קטנים שעברו עיבוד ראשוני במחלקה אחרת ואנו השלמנו את התהליך בעזרת ציוד ידני. האווירה הייתה נוחה ורגועה, אחרת לגמרי משני מקומות העבודה הקודמים. מנהל העבודה לא היה יהודי, איש נוח לבריות, לא הרים את קולו ולא פגע

באנשים, היו גם כאלה. היציאה לעבודה והחזרה למחנה היו מאורגנות ומסודרות. צעדנו ברגל ללא דרבון והפחדות. בהפסקת הצהרים קיבלנו מרק ללא הגבלה, לא אותו מרק שאכלתי בבלוק, הפעם היה אפילו טעים. נשמתי לרווחה, מטיבי קיים את הבטחתו. לצערי הרב לא יכולתי להביע את תודתי באופן אישי על מעשהו האנושי, מאז פגישתנו הראשונה לא ראיתי את האיש הנפלא הזה שהציל אותי מציפורניהם הטורפות של הצוענים הרצחניים.
בסביבת המפעל שלנו פעלו עוד מפעלי תעשייה שונים, לרשותם עמד בניין משרדים גדול שבו עבדו גם נשים אסירות, יכולנו לראותן ממרחק הולכות לעבודה וממנה.
באחד הימים קראו בשמי, אסיר נלווה אלי והוביל אותי אל בניין המשרדים, הופניתי לאחד החדרים, שתי נשים צעירות אסירות קיבלו את פני. לא הבנתי לשם מה הובילו אותי לחדר זה, הייתי מאוד מופתע ונבוך ונשארתי לעמוד בקירבת הדלת, מהסס להתקדם. אחת הנשים הביטה בי ושאלה, אתה הבן של פרופ׳ שטייניץ?
כן, אני בנו, עניתי המום מעצם השאלה מפי אדם שאינני מכירו. האישה לא הזדהתה בפני, לא הבנתי מאין הכירה את אבי, וכיצד נודע לה שאני באושוויץ. היה זה מפגש מוזר, מאז שהופרדנו לא פגשתי אדם שהכיר את אבי וזכר את שמו, זה היה מרגש. האישה שאלה אותי כיצד הגעתי לכאן והיכן אני גר כעת במחנה. הגישו לי כריך ובכך הסתיימה הפגישה המפתיעה מבלי שנודע לי מי האישה האלמונית, מדוע לא גילתה לי את שמה, היא דיברה איתי גרמנית שוטפת, מי היא?
לא העזתי לשאול אותה, הייתי כה נרגש, לא הספקתי לברר אם היא יהודיה או נוצריה. אולי הייתה תלמידתו של אבא וסיקרן אותה לדעת אם אני אכן בן המשפחה. היא מצאה את שמי כנראה ברשימת העובדים. אכלתי את הכריך, כל כך הרבה שאלות היו לי לשאול אותה ובכל זאת שתקתי. לא היה לי אומץ והיא ביוזמתה לא גילתה לי את סודה. נפרדנו, ואני מצטער שלא העזתי לפתוח את פי. ימים רבים הרהרתי בה, ציפיתי שאולי תזמן אותי אליה שנית, אלא שזה לא קרה. כל כך רציתי לשוחח עם אדם שזוכר את משפחתי, והנה באושוויץ אני פוגש אדם שמבקש לראות אותי על סמך היכרותו עם אבי, לא כל יום דברים כאלה קורים, בוודאי לא באושוויץ.

2.8.2000

בדה. א. ווה. שמעתי מאנשים נוספים על פעילותה החשאית של קבוצת יהודים גרמנים בשיתוף עם מנהל המחנה הגרמני. ביחד עברו כברת דרך במחנות ריכוז שונים בתחומי גרמניה. הסבל הממושך יצר ביניהם ברית רבת שנים, הם המשיכו לשתף פעולה באושוויץ, ואחדים מהם זכו לתפקידים מנהלתיים שאפשרו להם לעסוק בפעולות הומניטריות. לא הייתי היחיד שזכה לתמיכתם הברוכה, אני לא חדל להרהר במפגש עם מטיבי האלמוני, זכרו חקוק בליבי.
מצבי באושוויץ השתנה לחלוטין, לא עוד אדם נרדף, מושפל וחשוף לרשעותם של חבורת רוצחים. אכלתי לשובע במהלך העבודה, וגם בערב עם שובי לבלוק שוב לא חשתי טירון מסכן. התחזקתי מבחינה גופנית ונפשית, אגרתי כוח להמשיך, וחשתי שלעת עתה המזל לצדי. הייתי מודע לכך שאסור לי לשכוח לרגע היכן אני נמצא, זה לא היה סניף של פלשוב. לגבי, פלשוב היה רק תחנת ביניים שממנה נסעתי לתחנה הסופית, והיה עלי לזכור זאת יום יום.
באתי לאושוויץ בעיצומו של חורף, לא היה קל לשמור על בריאותי בלבוש הדל ובמנות המזון הדלות שערכן התזונתי נמוך. זכיתי למנת בעיטות הגונות בברך ורק בנס הבריאה הרגל ללא עזרה רפואית. סכנת נפשות נשקפה לאסירים שנזקקו לטיפול המרפאה. לא בדיוק גן עדן, הייתי קרוב מאוד לתחושה שהגעתי לסוף דרכי בגלל טעותי. במחנה אושוויץ המוות, החיים, הרוע והאנושיות התקיימו בצוותא תחת אותה כיפת שמים, כמה מוזר ובלתי נתפס, ובכל זאת אמת, מי יבין זאת.
באחד הימים בדרכי אל הבלוק לאחר העבודה, ראיתי אדם מוכר, בגדיו הזכירו לי את עצמי כטירון. מראה משפיל מעורר חמלה וגיחוך. כשהתקרבנו, הכרנו אחד את השני, וממראהו ידעתי כיצד נראיתי במצבו. פניו היו נפולים והביעו עייפות וייאוש עמוק, היה זה בורובסקי, האיש שעבדתי עבורו במפעל המתכת ובתמורה קיבלתי את מנת האוכל שלו. עמד לפני אדם שבור ואומלל, מכנסיו קצרים ממידתו וכך גם שרוולי חולצתו. לחצנו ידיים בחמימות, הוא שמח לפגוש אותי, בעיניו הייתי ותיק, לבושי המסודר העיד על כך, הוא הביט בי מכף רגל עד ראש, נדמה היה לי שהוא מקנא בי. שאלתי למעשיו באושוויץ וכיצד הוא התגלגל לכאן, התברר שלא מרצונו החופשי נשלח לכאן, גם בפלשוב השתנו התנאים. הוא סיפר שעבד בסלילת כבישים, עבודה מפרכת שלא מסוגל היה לעמוד בה גופנית, ובנוסף לכך קיבל מנת אוכל זעומה, הוא סבל מרעב והיה חסר אונים. לצערי, לא יכולתי להשיא לו עצה או להפגיש אותו עם אדם שיטפל בהעברתו למקום עבודה אחר. נזכרתי שאצלי במפעל מדי יום נשאר מרק בשפע והייתי יכול להביא לו מנה טובה בכלי האוכל שלי. כלי האוכל שלנו, היו שימושיים גם בצבא הגרמני ואם אינני טועה גם בצה״ל לאחר קום המדינה. לכלי האוכל קראו ״מנשקה״,כלי המורכב משני חלקים, האחד שימש כמכסה וגם כספל שתייה ושני היה עמוק עם ידית נשיאה ונועד למנת המרק. הקיבולת שלו אם אינני טועה למעלה מליטר. סיפרתי לבורובסקי שאוכל להביא לו מנת מרק סמיך וטעים.

רק בשלב מאוחר יותר התברר לי שלא בכל מקום עבודה ולא בכל בלוק טעמו ותוכנו של המרק היו זהים, הדבר היה תלוי באחראי על חלוקתו. בורובסקי קיבל את הצעתי בשמחה גלויה ואני שמחתי על שיכולתי לגמול לו. מוזרות דרכי האדם, בפלשוב אני הייתי המסכן והנזקק והוא יכול היה להשתמש ברכושו הסמוי לקנות אוכל ולוותר על חלקו לטובתי. עתה התחלפו היוצרות, הוא הנזקק לעזרה ובידי להגיש לו עזרה צנועה.
למזלי, לא רק קיבלתי מנת מרק משביעה, יכולתי לקחת עבור בורובסקי ״מנשקה״ מלאה ולהקל במידת מה על מצוקתו וזה עשה לי טוב על הלב שיכולתי לגמול לו על חסדו.
אלפים הועסקו בבניין ובסלילת כבישים בחורף ובקיץ, רבים מהם לא עמדו במאמץ הנדרש, סבלו מחולשה גופנית, מפצעים מוגלתיים שנבעו מחוסר תזונה נכונה. פצעים אלה התפתחו לפרונקלוזה וגם לפלגמונה. פצעים מוגלתיים שהלכו וגדלו ללא סיכוי ריפוי אנשים אלה סבלו מכאבי תופת ולא ניתן היה לרפא את פצעיהם, סופם היה רע ומר. הכרתי בחור צעיר, הולנדי, שנפגע מיד לאחר בואו לאושוויץ ולא התאושש. התברר שרבים הגיעו לכאן ישירות מבתיהם ולקו בהלם, הם בשום אופן לא יכלו להסתגל לשינויים הדרמטיים ולתנאי המחנה, המעבר החד שבר אותם נפשית וגופנית. אנו שגורשנו בראשית המלחמה מביתנו ונרדפנו ללא הרף, ספגנו גזירה אחר גזירה מחוץ לגטאות, בתוך הגטאות ובמחנות, מלומדי סבל וניסיון מר, היה לנו די זמן להתחשל. התמודדנו ביתר הצלחה ובנחישות בתלאות ובסכנות, לא כך אלה שהובלו מבתיהם היישר אל מחנות המוות. חסר להם הניסיון וכשנקלעו לסכנה עמדו חסרי ישע בלי כלים להתמודד עם המציאות האכזרית. הם היו לטרף קל והלכו אל מותם בקלות, כך סיפרו אסירים הולנדים שעבדו ב״סימנס״.
יום אחד, נמסר לי במפתיע שאני עובר לגור בבלוק אחר, ״מאוררשולה״, בית ספר לבניין, מה כבר ידעתי בתחום הבניין. העניין לא היה לרוחי, אלא שלא יכולתי לעשות דבר כנגד החלטה זו. הוסבר לי שבבלוק זה מתגוררים גם צעירים. בקושי הספקתי להתרגל לבלוק 18, כל כך שמחתי שאני גר סוף סוף במקום שקט בלי אלימות, והנה שוב אני נודד למקום חדש. לאחר תקרית הגניבה, החבר׳ה הגיעו למסקנה שטעו, שלא הייתי מעורב בפרשה ולכן השתפר יחסם אלי וחשדנותם נעלמה. שמרתי על ריחוק ולא התחברתי עם איש, הם פגעו בי עמוקות, למרות זאת העדפתי להישאר, כי התרגלתי למקום ולא ניחם אותי שגם במקום החדש גרים צעירים.
האחראים על הבלוק החדש ועל החדרים היו גרמנים בעלי תגים פליליים, יחסם אל הצעירים היה הוגן. רובם היו יהודים, חלקם עבדו ב״בקנדה״, המפורסמת ועסקו במיון חפצים. סיפרו שמצאו יהלומים מוסתרים בנעליים, אך איש מהם לא ראה זאת במו עיניו. סיפורים אלה ככל שנשמעו דמיוניים היו למעשה אמיתיים, אנשים נהגו להסתיר דברי ערך בנעליהם ובבגדיהם בעיקר במעילי החורף, מסתור מידי בשעת לחץ וחיפזון. מקום הלינה שלי היה הפעם בקומה השנייה בקירבת החלון, גם כאן קיבלתי שתי שמיכות. שוני של ממש לא היה בין שני הבלוקים אלא שכאן סיפרו לי שבבלוק הזה בוצעו בעבר סלקציות רבות, בשורה לא מעודדת. בבלוק 18 אף אחד לא הזכיר סלקציות, והדבר מוזר כי בשני הבלוקים התגוררו אנשים בני אותו גיל. את המושיע שלי לא הצלחתי לאתר, ונאלצתי להשלים עם גורלי בבלוק החדש.
הימים עברו, שום אירוע משמעותי; בבוקר יצאנו לעבוד ואחרי הצהרים חזרנו. המשכתי לפגוש את בורובסקי שהמתין למנת המרק שהבאתי לו. הוא המשיך לעבוד בחוץ והתמודד כמיטב יכולתו עם העבודה הקשה, מזג האוויר הלך והשתפר כי האביב עמד בפתח, דבר שהקל עליו במעט.

3.8.2000

באחד מימי אפריל הראשונים בשנת 1944, בשעת אחר הצהרים, שעה שרבים נחו בחדרים, נשמעה לפתע צעקה נואשת, ״סלקציה!״ בהלה אחזה בכל, אנשים קפצו והתפזרו לכל עבר. בקומה הראשונה פתחו חלונות ומי שהספיק נמלט בקפיצה החוצה. דלת הכניסה לבלוק ננעלה ואיש לא הצליח לברוח דרכה. לאלה שהתגוררו בקומה השנייה לא היה סיכוי להימלט. מסביב לבניין עמדו אנשי אס.אס., כולם רצו בהיסטריה בחפשם מקום מסתור בתוך הבניין. הכל קרה מהר כל כך שלא הספקתי לחשוב מה עלי לעשות ובינתיים נחסמו כל דרכי המילוט, הזריזים ברחו. הדריכות והמתח הגיעו לשיא, אפשר היה לחתוך את האוויר בסכין, דממת מוות השתררה בבלוק. נותרנו כלואים ללא מוצא, האמנם זה סוף הדרך? התקשיתי להאמין ולקבל את הגזירה. הפעם לא היה בידי לעשות דבר, לא הסתמן כל מוצא מהמלכודת, רק נס עשוי להציל אותי, חשבתי בליבי.
אנשי האס. אס. עדיין לא נכנסו לבניין, ואז אמר אחד הוותיקים בבלוק, שבעבר כשבוצעה סלקציה התפרצו הגרמנים לבלוק והתפרשו במהירות בכל החדרים. בחוץ עמדו עשרות אנשי אס. אס חמושים ושמרו על הסביבה. הפעם לא היה ברור מדוע הם מתעכבים ולא נכנסים פנימה. סקרנים העזו להתקרב לחלון ולהציץ החוצה, התברר שרק כמה אנשי אס.אס עמדו בחוץ ושוחחו עם האחראי על הבלוק. הפעולה לא דמתה לסלקציות הקודמות, לא ידענו מה כוונתם, שמא חיפשו אדם מסוים. אלף שאלות עלו בשניה, והרגעים הרוויים במתח ובציפייה דרוכה היו נצחיים, גורל כולנו נדון עתה בחוץ. לא היה די בסממנים אלה כדי להרגיע אותנו, ובכל זאת ירד פג מעט המתח. לא שכחנו לרגע שנעלו אותנו ולא שכחנו לרגע היכן אנו נמצאים ומי הם העומדים בחוץ.

לבסוף נפתחה דלת הבלוק, קציני האס.אס. והממונה על בלוק נכנסו, קראו לנו להתקרב אל המסדרון. האחראי על הבלוק הודיע שכל מי שיש לו ידע במקצוע המסגרות והמכניקה יתייצב, יירשם וימסור את פרטיו האישיים.
חשתי הקלה, הפתעה מוחלטת אחרי שכולם ציפו לגרוע ביותר. הספקנים טענו שזוהי מלכודת מסוג חדש, מחפשים כביכול בעלי מקצוע, הפיתוי גדול ותמיד יימצאו כאלה שיאמינו שזוהי דרך טובה לעזוב את מחנה הכבשנים. אלא שבסוף על כורחם ינחתו בכבשנים, לכן רבים נרתעו מלהירשם. אני חשבתי אחרת ונרשמתי, לא שמעתי בקולם של המזהירים, אולי הם צדקו, אבל החלטתי להירשם. עד כה נוכחתי לדעת שלכל צעד שעושים או לא עושים יש משמעות הכרוכה בסיכון וגם בסיכוי. אילו באמת בוצעה סלקציה, שום דבר לא היה עוזר לי, גורל כולנו היה נחרץ סופית. אך משהתברר כי לא בסלקציה מדובר, אלא באיתור צעירים כעלי הכשרה מקצועית בתחום המתכת, הייתה זו הזדמנות בעיניי. חוששיי אמרו שחבל להחמיץ אפשרות זאת. נכון שהניסיון הראשון לעזוב את המחנה כמסגר לא שיפר את מצבי, להפך נכנסתי לגוב האריות והם כמעט טרפו אותי, אך בכל זאת החלטתי לנסות את מזלי.
מספר הנרשמים היה קטן, לא לחצו על איש, מי שנרשם נרשם, מסרו לנו שיאספו אותנו למחרת. לא אגיד שהייתי רגוע, לגמרי לא, המציאות הוכיחה לי יותר מפעם שאין לתת אמון בצורר.
בלילה הזה נדדה שנתי, הייתי מלא חששות, היה עלי להמתין לבוקר. למחרת באה משאית ולקחה אותנו לבניין שהיה מחוץ למחנה. הפנו אותנו לאולם, ובו שולחנות מאוישים בשני אזרחים מבוגרים. נשמתי לרווחה, אחרי לילה מורט עצבים, התברר שלא במשרפה מדובר, נראה שישאלו אותנו שאלות ויבחנו את ידיעותינו במסגרות. מה שהיה מוזר בכל הסיפור, היא העובדה שכל הקבוצה הייתה מתחת לגיל 18. האם מקרה הוא או שההחלטה הייתה לבחור מתלמדים, שהרי בגיל כזה אי אפשר להגיע לדרגת בעל מקצוע מוסמך. הורו לנו לשבת על הספסלים שעמדו לאורך הקיר. כאן שוב עלו שאלות, אבל הפעם מסוג אחר, לא על סלקציה, הסיוט הזה היה מאחורי נכון לרגע זה. שני האזרחים לבשו חליפות ועשו רושם טוב ממבט ראשון, במיוחד אחד מהם. שניהם היו מהנדסים ומנהלי מפעל "סימנס" שהוקם בקירבת אושוויץ, אך זאת ידעתי רק בדיעבד. אחד אחד ניגשנו אל שולחנם ונשאלנו על ניסיוננו ועל מקומות העבודה שבהם עבדנו ומהם כלי העבודה שאיתם עבדנו בפועל. הם דיברו איתנו בנימוס ובשקט וללא שמץ תוקפנות, מזמן לא פגשתי גרמני שהתייחס אל יהודים כאל בני אדם. גישתם הקלה על כולם בפרט על אלה שהתקשו להתבטא בגרמנית, אחדים דיברו יידיש. אני סיפרתי להם בגרמנית שוטפת על עבודתי במסגרייה ובמוסך הצבאי. הם שאלו על טיב העבודה ויכולתי לספר להם שהרכבתי ביחד עם המייסטר שלי מנועי מכוניות ועסקתי גם בתיקון החלפים. הם שאלו אותי איך קוראים למכשיר שמודד ידנית קוטר של גופי מתכת מעובדים. עניתי את התשובה המבוקשת, וראיתי שרשמו ברשימותיהם הערות שונות. שאלות אישיות לא נשאלו, התעניינו רק בשם ובגיל ובכך תם העניין. אמרו לנו שתוך יום או יומיים נקבל תשובה ונדע מי מאיתנו נבחר על ידם.
שבנו לבלוק נרגשים, התרשמנו שמדובר כנראה במפעל רציני, לא אמרו לנו את שם המפעל ולא את מיקומו. על אף שלא ידעתי אם אכלל ברשימתם, חשתי טוב שנרשמתי. לאחר הריאיון עם שני האדונים השתפרה הרגשתי וקיוויתי לתשובה חיובית.
אחרי כמה ימים שנמשכו כנצח באה תשובתם, והייתי ברשימתם. עוד לא גילו לנו את מיקום המפעל ומה יהיה תפקידנו כמתלמדים. עוד יום של המתנה דרוכה ואז הופיע אסיר לקחת את הקבוצה לבלוק אחר בתחום המחנה. נפרדתי מהבלוק מבלי להזיל דמעה, זה הבלוק השלישי שאני מחליף בחודשיים האחרונים. הגעתי לאושוויץ ב-22 לפברואר ואני עוזב את ה"מאורערשולה" בראשית אפריל 1944. תקופה קצרה אך גדושת אירועים, חלקם קשים מאוד וחלקם זכורים לטובה. לא האמנו למראה עינינו, הובילו אותנו לבלוק הידוע לשמצה בלוק 11. ידענו שכאן הוציאו אנשים להורג. כאן עינו אסירים בלי רחמים ואחר כך ירו בהם ליד קיר המוות. מה לנו ולבלוק הענישה? לא ביצענו כל עבירה, ייתכן שכל תהליך ההרשמה והריאיון היו תעלול שפל? שערי הבלוק נפתחו וקשה לתאר את שעבר עלינו ברגעים אלו, חשנו מרומים, מפוחדים.

4.8.2000

הובלנו לחדרים קטנים שהחלונות בהם מסורגים, חילקו אותנו לשניים או שלושה בכל חדר. על הדרגשים היו שמיכות נקיות. דלתות החדרים נשארו פתוחות, הזמינו אותנו לעשות מקלחת ובגדינו הוחלפו. נאמר לנו שנשהה בבלוק כשבוע ימים ולאחר מכן נעבור למקום אחר. היחס שזכינו לו שינה את מצב רוחנו מן הקצה אל הקצה, אם כי הכל היה עדיין בגדר מסתורין. בלוק 11 נודע ברבים ומוזר ששימש תחנת מעבר למקום אחר. ככל הנראה היינו היחידים בבלוק, מלבד אלה שעבדו בתחזוקתו. שהינו בו יומם וליל, ניתן לנו להסתובב בחלקים ממנו, אך לא בחצר המפורסמת עם קיר המוות. דרך חלונות המסדרון אפשר היה להעיף מבט לעבר החצר. קיבלנו אוכל בשפע, לעבודה עדיין לא יצאנו, המתנו בחוסר מעש. למעשה, הייתה זו מעין קרנטינה, אכלנו, נחנו, ישנו והשתעממנו. נראה שמישהו דאג שנגיע למפעל במצב בריאותי תקין. לא הורגלנו

בפינוקים, ונוהג כזה לא התאים למציאות באושוויץ. האם חדל בלוק 11 לשמש בית כלא לעינויים ולהוצאות להורג, האם סגירתו מלמדת על שינוי במדיניות הגרמנים כלפי היהודים?

חודשים לאחר מכן סיפרו שבאושוויץ ביקרה משלחת הצלב האדום שבאה לבדוק את תנאי החיים במחנה ולשם כך העדיפו לסגור כמה מוסדות מאוד מפוקפקים. המשרפות עבדו במלוא הקיטור ושם המשלחת לא הורשתה לבקר.

לחיים באושוויץ דינמיקה משלהם, אתה חי בסכנה מתמדת, ובכל זאת אתה עובד, ישן וסובל. למוות יש זמן, אם הוא מאחר להגיע אליך עכשיו, אין ספק שיתפוס אותך בהזדמנות אחרת.

בלא התרעה, סוגרים את הבלוק, עורכים סלקציה ואתה בדרך למשרפות הקרובות כל כך למקום מגוריך. פתאום מתברר שטעית בהערכתך את המצב, לא סלקציה, רוצים בך לעבודה במפעל מסתורי. מעבירים אותך לבלוק המוות המפורסם, עולמך נחרב עליך בתחושה שהערימו עליך, ואז אתה מגלה שבאת למעין בית הבראה, רוצים שתאכל לשובע, תוסיף למשקלך, ושתדמה יותר ליצור אנושי. אתה עובר מקיצוניות לקיצוניות, מייאוש לאנחת רווחה, מצבים אלה חזרו על עצמם שוב ושוב, וכל זה תוך שבוע ימים בלבד. אני שואל את עצמי היום שוב ושוב, כיצד עמדתי במתח הנורא הזה במשך שנים?

בבלוק היה לי הרבה זמן להרהר בכל אשר אירע לי מרגע בואי לאושוויץ ועד ליום זה. איך התגלגלתי בכל פעם מחדש למצבים מסוכנים שעל פי ההיגיון לא הייתה מהם דרך חזרה ובכל זאת חמקתי. לא הייתי יחידי, אלא שלמעטים שיחק המזל. תמיד אמרו לי שהגורל הוא עיוור, ואני סבור שגם המזל עיוור, כך קרה בכל הפעמים שעמדתי על ספ התהום וניצלתי מן הנפילה. מי יוכל למדוד את המטען שקיבלתי בירושה מהורי ואת השפעתו על כוח עמידתי בגטו ובמחנות השונים. מלבד צהבת קלה לא חליתי בכל שנות המלחמה, לא נזקקתי לרופא ולא לתרופות. גופנית החזקתי מעמד בעבודות מפרכות הודות לכך שעזבתי אותן בדיוק בזמן. בתקופות הרעב, בעת מצוקת שיא, עלה בידי להחליף את מקום העבודה ולקבל תוספת מזון. במפקדים עמדתי שעות בקור מקפיא, בלבוש דל ולמרבה הפלא לא נפגעתי. חוסן גופני אינו מספיק, נדרש גם חוסן נפשי, רק שניהם יחד מסוגלים לשאת את ההתמודדות עם נתיב הייסורים שנאלצתי לעבור. הייתי לבד בעולם אבל בנפשי ובליבי נשאתי את צוואת הורי.

ניסיתי לשחזר גם את השניות שבהן שמעתי את זעקת הסלקציה. מבולבל ומבוהל, לא עלה על דעתי לפתוח את החלון ליד דרגשי. לא הספקתי לראות אנשים קופצים החוצה הייתי כמשותק, הכל ארך שניות והבלוק ננעל ליציאה. אילו נערכה סלקציה לא הייתי חומק. הפעם לא הייתה כל אפשרות לתחבולה מתוחכמת וספונטנית.

למעשה לא קרה שום דבר רע, אמנם הייתי עדיין בבלוק 11 אך האמנתי שאנו בדרך הנכונה. הייתי אופטימי לגבי ההמשך, כבר אפריל 1944 ואני עדיין חי. עוד מעט שנתיים מאז יום פרידתי מהורי. הזמן עובר לאט במיוחד כשסובלים, האם נצליח לשרוד? לעת עתה אין סיבה לרקום חלומות. עודף הזמן למחשבות באושוויץ לא עושה לך טוב, כל הזמן חושבים רק על דבר אחד, האם אצליח לשרוד. אין לברוח מאושוויץ, אנשים אמיצים ניסו את מזלם ורובם נתפסו ונורו למוות. אחרים נכשלו והתחשמלו שעה שניסו לחתוך את חוטי חשמל. לא ידעתי אז, אך כשנסענו לעבר המפעל ראינו מגדלי שמירה מאוישים לאורך הדרך. מתחם אושוויץ היה ענקי, מלבד שני המחנות הנוספים, סופחו שטחים עצומים למחנות וסביבם הוקמו גדרות חשמל ששמרו עלינו היטב. השמירה הקפדנית מנעה העברת מידע על הנעשה בחזית המזרחית, רק אסירים חדשים ידעו לספר במעורפל על מפלות ועל נסיגת הגרמנים במזרח. התנהגות הגרמנים במחנה לא השתנתה, כאילו שדבר לא קרה בחזית, והמציאות שכאן תישאר לנצח נצחים, ומה יהיה עלינו?

מצבנו הגופני הלך והשתפר, נהנינו מחופשה בכפייה, אלא שהשהות בבלוק סגור לאורך זמן הכבידה על כולם, בער לנו לדעת לאן מועדות פנינו. השתעשענו בתקווה סמויה שמא יוצאים אנו מתחומי אושוויץ, אולי למקום בתחום גרמניה, אחרת כיצד להבין את דאגתם של הגרמנים לשיפור מצבנו הגופני. על פי השאלות שנשאלנו לא סביר שנועדנו לעבודה גופנית קשה. אילו היו מעבירים אותנו ישירות מהמחנה אל המקום החדש, שאלות כאלה לא היו מייסרות אותנו.

בין החבר'ה שלנו היו כמה בחורים שאיתם גרתי בבלוק 18 באותו אולם. עם שניים מהם התיידדתי. לאחר השחרור שהינו יחד במחנה פליטים "נוישטאט", בגרמניה הצפונית, וממנו עלינו ארצה והתחברנו לחברת בוכנוולדים שבכוונתם היה להקים קיבוץ בארץ. החברות בינינו התפתחה מעט לאחר הגעתנו ל"סימנס", התגוררנו שוב באותו חדר. אבל בבלוק 11 שמרתי על מרחק מכולם, הם לא היו אנשי שלומי. המקרה שבו הואשמתי בגניבת הלחם הרתיע אותי מליצור קשרים. רבים מצאו שפה משותפת בגלל ידיעת היידיש שהייתה נפוצה בין יהודי מזרח פולין וליטא. רבים מהם עברו את המסלול הדתי המסורתי דרך חדרו של הרבי, ואני הייתי רחוק מאוד מהם מבחינה תרבותית ובשפה. יידיש לא הבנתי כלל, פולנית דיברתי באופן שוטף והשתמשתי בה רק בלית ברירה. גרמנית לא היה לי עם מי לדבר, כל הבחורים היו ילידי מזרח פולניה, לאן נעלמו כל יהודי גרמניה, תהיתי.

אני קורא את כתב ידי מה- 5.11.1998, מזמן לא אחזתי בעט, חודשים עברו מאז כתבתי את השורות האחרונות. ייתכן שחדלתי לכתוב את זיכרונותיי אחרי הריאיון המוקלט והמתיש עבור שפילברג, הבמאי היהודי, האמריקאי. האמנם יבש המעיין ולא נותר דבר שראוי להעלותו על

הנייר, או שמא גרם הריאיון הארוך לשבר מסוים, לשיבה מרוכזת אל מקור הכאב והסבל, אל הימים המפלצתיים שבהם אבדה לי משפחתי בשואה.
רציתי בריאיון, שאפתי בראש וראשונה להנציח את אימי, את אבי ואת אחי, שהרי אין להם קבר ולא מצבה. הכניסה לפרטים הרגישים והמצמררים לעיתים, הפרידה הכואבת מהמשפחה, מלחמת הקיום וההישרדות בגטו ובמחנות, אלה תמונות שמקבלות חיים מחודשים אל מול המצלמה וזה קשה, קשה מאוד. שבע שעות רצופות בארבעה קלטות חובקות שש שנות מלחמה, סיפור משפחתי וסיפורי כניצול שואה. זה אבסורד שניתן לדחוס בכמה שעות תקופה שניתן לכתוב עליה מאות דפי זיכרונות, והרי שנים נדרשו כדי שהאמת תדבר מגרוני. בריאיון מוקלט לא ניתן ביטוי מפורט לאירועים, לכן החלטתי להמשיך בכתיבת הזיכרונות בלא לחץ זמן, במטרה להנציח כמה שיותר פרטים שהם חלק מסיפור חיי, בלעדיהם האמת אינה שלמה ולעיתים אף מעוותת.
כפי שאמרתי, אני כותב כדי להנציח את הורי, את משפחתי, למען נכדי, שידעו שמדובר באנשים שחיו, שהיו הורים לילדים, ונרצחו בידי הפושעים הנאצים בעודם צעירים על מזבח יהדותם.

5.8.2000

גוללתי את תולדות נדודי כפליט, את הפרידה ואת האובדן, כשמלווה אותי תחושה שאני מספר את סיפור חייו של אדם אחר ולא את סיפור חיי. חשתי שתולדות משפחתי משקפות את מר גורלם של מאות אלפי אנשים ויותר שנספו בשואה. עשיתי זאת אחרי שנות שתיקה ארוכות, מתוך דחף עצום וצורך פנימי הולך וגובר לפתוח את סגור ליבי, לספר ולכתוב על משפחתי ועל עצמי. חשתי שמוטלת עלי האחריות לגלות את האמת על גורל משפחתי וגורלי, אמת שאסור לי לשמור אותה לעצמי בלבד.
כשנסעתי לראשונה לברגן-בלזן. ביקרתי בבית הקברות וראיתי את קברי האחים שבהם נטמנו עשרות אלפי קורבנות השואה. לראשונה עמדתי ליד קברי אחים, סמל יחיד לחיים שנכחדו באכזריות, כל שנותר הוא תלולית ומצבה שעליה חקוקים מספרים בלבד. לא חזרתי לפולניה לבקר במחנות המוות, לא חזרתי לבלז'ץ שם נרצחה משפחתי, פחדתי לעמוד שם מול האמת שלי.
נטעתי עצים לזכרם, תרמתי להקמת כותל הזיכרון להנצחת הקהילות היהודיות שנכחדו, אך לעולם לא ייודע סיפורם האישי של הורי ואחי שהרי רק בתוכי הוא חי, ועל כן עלי לעשות זאת.

השהייה בבלוק 11 נמשכה בלי סוף, שום הודעה על מועד העזיבה לא נתקבלה וחוסר המעש הגביר את המתח והחשדנות שלנו. לא היה את מי לשאול, לעובדי השירותים בבניין לא היה כל קשר לעניין. לא נעים לשבת בבלוק 11, אמנם לא פגעו בנו, נתנו לנו אוכל והיה לנו חופש תנועה בין החדרים והשירותים, לא עבדנו, היינו מעין אסירי דה-לוקס, סגורים בתוך בלוק שידע רק סבל ומוות. היה לנו הרבה זמן לחשוב, ובעיקר על העבר, על העתיד אף אחד לא העז לחשוב, במקום הזה אין עתיד, בקושי יש הווה.
נזכרתי בבית, בהורי, באחי וביתר בני המשפחה, בחוויות שהיו לי והנה הן נראות דמיוניות לחלוטין. אני מתקשה להאמין שהייתי חלק מאותה חוויה רחוקה שהלכה והתערפלה נוכח המציאות באושוויץ. סדרי העולם התהפכו, כל מה שנחשב בעבר כדרך חיים מקובלת על כל חברה תרבותית נמחק ונעלם. התא המשפחתי נקרע לגזרים ונהרס, הנותרים נכלאו כעבדים משוללי זכויות בתנאים תת אנושיים במחנות ריכוז. על זרוענו נחקקו מספרים, סימן זהותנו היחיד, מעתה אני אסיר מס. 174251.
כילד שמעתי את האמרה הידועה, "כל הדרכים מובילות לרומא", תחת השלטון הנאצי כל הדרכים הובילו אל המשרפות.
היינו מודעים למלחמה הנוראית המשתוללת במזרח ואולי גם במקומות אחרים, להרס ולסבל שנגרם לאוכלוסייה באזורים אלה. במרחבי אירופה חיו עדיין מיליוני אנשים בבתיהם, ילדיהם המשיכו ללמוד בבתי הספר. תנאי חייהם השתנו מאז פרוץ המלחמה, אבל איפה הם ואיפה אנחנו. לא פעם הרמתי את עיני לעבר השמש הזורחת וחשבתי לעצמי כמה מוזרים הם החיים; תחת אותה כיפת שמים, השמש זורחת, אבל לא לנו. לא פעם הסתכלתי באנשי האס.אס, במיוחד על ידיהם, עניין אותי לדעת איך פועלים האחראים על התופת הזאת כבעלי משפחה, איך הם מסתדרים בחייהם הכפולים, ביום הם רוצחים חפים מפשע ובערב מבלים בחיק משפחתם. ראיתי אותם עונדים טבעות נישואים, והדבר היה מעבר לבינתי, איך ייתכן שתאוות רצח ואהבה לילד ולאישה שוכנים בכפיפה אחת באותו אדם. כיצד מסוגל אדם לאטום את כל תאי מוחו, למחוק את מחזות הזוועה שביצע במו ידיו, לשטוף את ידיו המגואלות בדם ילדים, נשים וגברים, ובאותן ידיים לחבק ולגלות חיבה לבני משפחתו. אושוויץ, בלז'ץ ופלשוב שימשו הוכחה לכך שהכל אפשרי, ניתן להפוך אדם למפלצת ולהשתמש בו כמכשיר אוטומטי למעשי רצח.
לביצוע ההשמדה נזקקו הנאצים למנגנון אדיר, לצבא שלם של אנשי אס.אס. נאמנים שמוכנים לבצע את משימתם הנפשעת, בלי חרטה ובלי נקיפות מצפון. שליחי השטן לא הציגו שאלות, הם היו נכונים לכל פקודה, ביצועיהם היו מושלמים להחריד. דבקותם הפנטית במטרה ונכונותם

להרוג ביהודים, נמשכה עד ליום האחרון לפני השחרור, אגב בריחה מפניי הצבא האדום בשערי ברלין.
בהיותי בבלוק 11 מהרהר על מה שהיה ועל מה שקרה, לא ידעתי שהגורל יביא אותי כאסיר גם לברלין ומשם יצעידו אותנו צפונית-מערבית לכיוון נמל "רוסטוק", כדי להעלות אותנו על אונייה ולהטביעה על מטענה האנושי, דקה לפני התמוטטות גרמניה הנאצית. עד לשניות האחרונות, גם כשהאדמה בערה תחת רגליהם וערי גרמניה נהרסו בזו אחר זו, המשיכה החיה הנאצית לחרוש מזימות כנגד היהודים.
אני זוכר היטב את המצעד האחרון, רבים קראו לו מצעד המוות הארוך ביותר. לליווי האסירים גייסו הפעם גם גרמנים שישבו כפושעים פליליים במחנות הריכוז. נתנו בידם נשק והלבישו אותם במדי אס.אס. הם בדרך כלל לא פגעו באסירים, לעומתם קלגסי האס.אס האמיתיים לא חסו על מי שנחלש והתיישב בצד הדרך למנוחה, אם לא קם, נורה למוות, כך נהגו בנו לאורך כל המסלול. הם ראו את בירתם בוערת, ראו את בתיה הקורסים, ראו את שיירות הפליטים הגרמנים הנסים מערבה לצדי הכביש כשחלפו מעלינו מטוסי בעלות הברית בטיסה נמוכה, והמשיכו לירות ולהרוג בנו. במבט לאחור, קשה לי להבין את דרכי החשיבה של קלגסי האס.אס., איזה שד השתלט על מוחם המעוות והאטום, איך היו מוכנים גם בשעה זו להתאבד בשביל ה"פיהרר" ולהילחם עד ליהודי האחרון. האם לא ראו שבעוד יום או יומיים יקרוס הרייך השלישי, עד מתי חשבו לשחק את המנצחים הנצחיים?
אבל הם הלכו עד הסוף ולא ויתרו, עד שהגענו בסמוך לעיר "שוורין" שממנה נסוגו הטנקים הגרמנים מזרחה, כי צבא האמריקאי היה בעקבותיהם. לאחר שכשלו הגרמנים להכניס אותנו ליער, ברחו על נפשם כעכברים.
כל זה אירע רק שנה שלמה לאחר מכן, ואילו המחצית הראשונה שקדמה לה הייתה רווית תלאות וסבל מבחינה גופנית, יכולת העמידה שלי נחלשה.

יום אחד, ב-14 למאי 1944 הגיעה הבשורה לבלוק 11, שסוף סוף יוצאים לדרך. שמחה מהולה בדריכות לקראת המסע אל הבלתי נודע. משאית אספה אותנו ובדרכנו החוצה עברנו דרך שער הכניסה המפורסם שהודיע ברבים כי העבודה משחררת, מאופקים נסענו בנסיעה איטית, מתרחקים מהמחנה אך לא ממתחם אושוויץ. מגדלי השמירה הרבים הזכירו לנו היטב היכן אנו נמצאים. אני לא זוכר בדיוק כמה זמן היינו בדרך, אולי כמחצית השעה, עד שקרבנו לשער מחנה מזערי, מוקף גדר תיל רגילה ולפנינו עמד מבנה תעשייתי בגודל בינוני ומספר בניינים קטנים מאחוריו. נתבקשנו לרדת מהמשאית, לידה עמדו אסירים אחדים ואדם לבוש אזרחית. ירדנו מהמשאית חשדניים וגם מופתעים מכך שאנשי אס.אס. לא היו סביבנו. רק ליד השער עמד איש אס.אס. חמוש שדמה לסבא ולא לאיש מלחמות, ופתח למשאית את השער.

6.8.2000

האסירים שקיבלו את פנינו היו כולם יהודים, הסבירו לנו שאנחנו מצטרפים לצוות עובדים שמקצועם הוא מכניקה עדינה ומבלטנות, במפעל ששייך לקונצרן "סימנס" ונגור בסמוך למפעל. מיד הרגשנו שבמקום הזה שוררת אווירה שונה מזו שבאושוויץ, אם כי מוקדם היה להגדיר את השוני ואת סיבותיו. האנשים שקיבלו את פנינו נראו נינוחים, משהו מהמתח שליווה אותנו במחנה הראשי נשאר מאחור. הובילו אותנו אל המגורים, מיד שמתי לב ששטח המחנה הוא קטן ביותר, כמעט לכל כיוון שהסתכלתי יכולתי לראות את הגדר שהקיפה את המתחם. עברנו בקירבת מבנה חד קומתי, ולהפתעתנו הרבה סיפרו לנו שאלה מגורי נשים אסירות שעובדות במפעל.
שום גדר לא הייתה סביב הבניין הזה, הנשים היו חופשיות להסתובב בשטח ולשוחח בשעת ההפסקה הצהרים עם האסירים. הכניסה למגוריהן ולהפך הייתה אסורה. במפעל עצמו ובסביבתו עסקו עדיין בשיפוצים ובהכנת הגינון. מבנה המגורים כלל אולם גדול עבור המבוגרים, חדר רופא, חדר למתלמדים ובצמוד אליו מחסן למוצרים שונים כולל סיגריות שנועדו לאסירים. בחלקו האחורי של בניין המגורים מוקמו המקלחות, המטבח, ומחסן המזונות. הוצגנו בפני האחראי על כל קבוצת אסירי "סימנס", גם הוא אסיר, גרמני בעל עבר פלילי, שעמד בקשר עם הנהלת המפעל, עם מפקד המחנה, ודאג למשמעת, לאספקת מזון, לבגדים ולכל יתר המוצרים הדרושים כדי לשמור על היגיינה אישית וניקיון המגורים, המטבח והשירותים. איש זה הקפיד מאוד על לבושו, נראה תמיד כאילו בגדיו נתפרו למידות גופו. לעתים הופיע במכנסיים אזרחיים בצבע כחול, גם כובעו היה כחול, הוא לא נעל אף פעם נעלי אסירים כמונו. הקאפו שלנו ערך את מפקדי הבוקר בנוכחות מפקד המחנה. בניגוד לאושוויץ, המפקד ארך דקות בלבד ולא דמה לגינונים הנוקשים שעליהם הקפידו אנשי האס.אס. במחנה הראשי, בהיותם לחלק מהענישה. במחנה "סימנס", תהליך הספירה היה קצר וללא טקסים מיותרים.
האוכלוסייה במחנה המעורב, "בוברק", מרביתה יהודים ומיעוטה בני עמים אחרים מנתה בסביבות 250 אסירים ועוד כחמש עשרה או עשרים נשים. האנשים באו כמעט מכל אזורי

אירופה הכבושה, לכן מלבד יידיש ופולנית, שמענו גם צרפתית, הולנדית, איטלקית, רומנית ולבסוף גם הונגרית.

מגדלי השמירה הבודדים היו מאוישים בכמה אנשי אס.אס. שכולם ללא יוצא מן הכלל היו פנסיונרים, רק מפקד המחנה היה איש צעיר,"לוקשק", לא שם גרמני טהור. סיפורים קשים על התנהגותו האכזרית במחנה בוכנוואלד כבר הספקתי לשמוע מפי כמה אנשים. אולי הוא היה אריה טורף, אבל כאן בבוברק התנהג בצורה סבירה. רבים סברו שהנהלת "סימנס" הגיעה איתו להסכם שלא יבוצעו כאן כל מעשי ענישה, לא של יחידים ולא קבוצתיים. באם תבוצע עבירה כלשהי הנוגדת את התקנות, יוזהר העבריין ויינזף. אסירים לא יוחזרו למחנה הראשי או למחנות אחרים בגין הפרת משמעת, ללא הסכמת ההנהלה. היו הפרות שאת טיבן אינני יודע, גם לא ביקשתי לדעת, שבגללן נזף מפקד המחנה קשות באנשים בשעת המפקד, והסתפק בכך. אין לי ספק שאילו אירע מקרה דומה בבירקנאו או במחנה הראשי, איש לא היה יוצא מזה חי. אנשי האס.אס. לא התערבו בנעשה במחנה, הם גם לא עוררו פחד, התרשמנו שהם בקושי נושאים את הרובה הכבד. כל הקלגסים שהכרתי עד כה דמו לחיות טרף על שתיים. מפקד המחנה היה השליט העליון והוא קבע את סדרי החיים והקאפו שלנו מילא את הוראותיו לשביעות רצונו.

7.8.2000

חדרנו היה קטן מאוד, הוצבו בו דרגשים בלבד. היו בו שתי דלתות, האחת לכניסה לחדר, והשנייה דלת למחסן. היינו חבורה קטנה ושמחנו שהעמידו לרשותנו חדר נפרד. שמחה אפלבאום לקח על עצמו את תפקיד האחראי על החדר. בימים הראשונים עבדנו בגינון, ושמענו מוותיקי המקום על תולדות הקמת המפעל, הרכבת הציוד והכנת מגורי האסירים. רובם הובאו ממחנה בירקנאו. אנחנו באנו אל המוכן, אבל האחרים עבדו כאן חודשים ארוכים בשיפוץ המבנה התעשייתי ומבני המגורים והשירותים. מנהלי העבודה הפעילו לחץ כבד על האנשים שעבדו בכל מזג אוויר מבוקר עד לילה. המגורים היו ארעיים וחסר להם מזון ובפרט אוכל חם, הם סבלו גם מיחסם הנוקשה של מנהלי העבודה.

רק אחרי שהופיעו מנהלי המפעל לקראת הרכבת הציוד המכני השתפר מצבם. הם הספיקו להכין את הבניין למגורי האסירים, את המטבח והשירותים. הנהלת "סימנס" דאגה לתוספת מזון. כשהצטרפנו אנחנו, הכל עמד על תילו והתלאות היו מאחורי עובדי המפעל, שברובם היו בעלי מקצוע ממדרגה ראשונה, ונבחרו בקפידה על ידי מנהלי המפעל, "הנקה ויונגדורף".

הציוד שפעל במפעל היה מתוחכם ושימש לייצור מבלטים שמהם ייצרו חלקים עדינים לתעשיית מטוסים. מלבד המחרטות והמקדחות המתוחכמות, היה להם מתקן להקשחת פלדה. את המתקן הזה הפעילו אנשי מקצוע נבחרים. הציוד החשמלי והידני היה חדיש, שולחנות העבודה הותאמו בדיוק לצרכיי העבודה ולנוחיות העובדים. מנהלי המפעל התכוונו להוציא מהאנשים את המרב, לכן דאגו לשפר את תנאי החיים במחנה בוברק והרחיקו בתיאום עם מפקד המחנה עד כמה שניתן, את אימת אושוויץ מהמקום הזה. אכלנו לשובע, לבשנו בגדים נקיים. מנהלי המפעל התייחסו באדיבות ובכבוד רב אל העובדים, האווירה בעבודה הייתה נינוחה. לראשונה מזה שנים, הלכתי לעבודה ללא חשש וללא פחד, ולא רק אני, כולם נהנו מהשינוי. פתאום נתקלנו בגרמני שלא אבד לו צלם אנוש ונתן לאנשים את ההרגשה שהוא מעריך אותם. נכון שהם נזקקו למוצרים שיצאו תחת ידיהם המאומנות של בעלי המקצוע היהודיים, אך לא יהיה זה הוגן לומר שיחס המנהלים ובפרט של הנקה, נבע אך ורק מהרצון להציג הישגים. הם ראו בנו בני אדם, לא אסירים, אפשר היה להרגיש זאת בשעת שיחה מקצועית. לא עוד יחס מתנשא ומשפיל כלפי יהודים, לא עוד קללות ועלבונות. בחלומות הכי ורודים לא הייתי מאמין שאזכה לגור ולעבוד במקום כזה. לאחר ניסיוני המר בפלשוב ובאושוויץ לא ציפיתי לשום דבר.

ימים אחדים לאחר שהגעתי לבוברק, התקשיתי להאמין שליד הגיהינום הבוער נמצא מחנה שבו אפשר לישון בשקט, לעבוד ללא מורא. אם לא היינו סגורים במתחם המחנה שממנו לא היינו רשאים לצאת, אילו לא שמרו אנשי האס.אס. על המחנה, אילו לא לבשנו בגדי אסירים, ואילו לא נאלצנו להתפקד מדי יום, אפשר היה לחשוב שימות המשיח בפתח. אפשר להגדיר את תקופת שהותנו בבוברק כפסק זמן קצר מהתלאות והזוועות שחווינו עד בואנו ל"סימנס".

אני מאמין שמעט הרוגע שזכינו לו, מעט הכוחות הגופניים שאגרנו תרמו לי בהמשך הדרך באחד המבחנים הקשים והמייסרים שידענו עד כה. נדרשו לנו כוחות גופניים ונפשיים על אנושיים כדי לשרוד את התופת המשתוללת שאליה נקלענו מיום הפינוי מאושוויץ בינואר 1945 ועד לשחרורנו ב-3 למאי 1945.

בבניין שבו גרנו בבוברק הייתה מרפאה קטנה ובראשה עמד רופא יהודי. מבחר התרופות התאים רק למקרים קלים, לא למחלות מדבקות ולדלקות קשות. למזלנו, האנשים היו צעירים, והתחזקו גופנית במחנה בוברק, כך שמקרים קשים היו נדירים. הרופא טיפל בפציעות קלות ובתאונות עבודה, רגליים או ידיים שבורות, תקלות כאלה אירעו מדי פעם. רק מקרה טראגי אחד נרשם אצלנו, בחור הולנדי שהיה איתנו נפגע מפורונקולוזה קשה שהתפתחה לפלגמונה, סוג של פצעים

מוגלתיים שלא ניתן לרפאם באמצעים שהיו במרפאה. הרופא טיפל במסירות במשך שבועות בבחור המסכן ולא הצליח לעצור את הפגע הנורא.
לא נותר אלא להעביר את חולה למרפאה באושוויץ. המקרה זעזע את כולנו, הכרנו את הבחור וידענו מה יעלה בגורלו. מצבו היה כה חמור שאף אדם לא יכול היה לשהות בקירבתו, צריך היה להעבירו בדחיפות לבידוד. אני זוכר את פניו היפים והעצובים לפני צאתו לדרך. לא היה לו מזל, התנאים המשופרים בבוברק לא הושיעו לו. הרופא שלנו עשה הכל כדי לעכב את העברתו, אלא שהמחלה ניצחה אותו. לא נדרש דמיון רב כדי לנחש מה יעשו בו. היה זה מקרה יחיד שאסיר מבינינו נאלץ לעזוב למרפאת חוץ. בדרך כלל האנשים שחלו ונפגעו זכו לטיפול מסור מידי הרופא ושבו לעבודה.
בקיץ 1944 הגיעו אלינו כמה יהודים מהונגריה, ביניהם אב ובנו. האב גמגם כמה מילים בגרמנית, הצעירים דיברו הונגרית בלבד. זוהי שפה מוזרה, שהצטלצלה מצחיק באוזנינו. הם היו בני מזל שהגיעו לכאן יחד ולא הפרידו ביניהם. מהאב נודע לנו מה מעוללים הנאצים ליהודים שעה קלה לפני נסיגתם, הבנו שהצבא הרוסי גירש אותם מכל שטחי ברית המועצות והם נלחמים כבר על אדמת פולניה ושכנותיה. לראשונה שמעתי על גודל המפלה שספגו הגרמנים במזרח, אך מכונת ההשמדה עדיין עבדה במלוא הקצב, כשיהודי הונגריה היו הבאים בתור.
אחד הבחורים שלנו מעד ושבר את רגלו, לא נעים במיוחד, כי לא ניתן היה להשיג קביים. מזלו שרגלו נשברה בבוברק. הגישו לו את כל עזרה הרפואית הדרושה, רגלו הייתה חבושה בגבס. מלבד ימי מחלה שהועמדו לרשותו אפשרו לו לעבוד בישיבה. מפליאה העובדה שרגלו לא הספיקה להבריא עד לפינוי והוא בכל זאת עבר את כל הדרך בשלג ללא פגע, לא מעט בזכות טיפולו המסור של הרופא שלנו, ואביו שתמך בו.
בוברק נרשמה בזיכרוני כאחת התחנות החשובות שבעזרתה הצליחו מרבית עובדי סימנס לשרוד, לא רק מנהלי המפעל, אלא גם יתר העובדים הגרמנים. מנהלי המחלקות שמרו על יחס הוגן ואנושי כלפי האסירים, גם אנו הצעירים המתלמדים זכינו ליחס הוגן. מפקד המחנה וגם הקאפו שלנו לא התערבו מעולם בענייני העבודה, הניהול היה בלעדית בידי האזרחים. בערבי הקיץ הארוכים, אפשרו לנו לשבת בחוץ עד לשקיעת השמש. היה בינינו בחור יהודי-צרפתי צעיר, בעל קול מעולה שאהב לשיר שנסונים צרפתיים ושירים נפוליטניים. ימים רבים ישבנו בצוותא בחצר הבניין והקשבנו לשירתו המופלאה. רק בבוברק אפשר היה לקיים אירוע שכזה, או לשבת סתם כך לנוח ולנשום מעט אוויר צח.

8.8.2000

לפעמים גם הקאפו הצטרף והקשיב לשירתו, אנשים ישבו באווירה נינוחה וסיפרו על עצמם, על משפחותיהם, על המצב ועל העבודה. המפגשים התקיימו לאחר המפקד ובאישורו של מפקד המחנה. המפקד לוקשק לא נמנה עם אנשי האס.אס הנדיבים. לשינוי לטובה שחל בהתנהגותו היו שתי גירסאות, האחת שלוקשק מתחשב בהנהלת סימנס המעוניינת לשמור על שקט תעשייתי, ולכן גם דאגה שהאסירים ייהנו מתנאים מועדפים. סברה שנייה הייתה שמפקד המחנה ידע על מצב הצבא הגרמני בחזית המזרחית ואף יותר מזה. אפשר שלא היה בטוח עוד בניצחון הגרמנים, והחליט לבנות לעצמו תדמית חדשה מבעוד מועד. מתקבל על הדעת שידע על כוונת הנאצים לפנות את אושוויץ זמן רב לפנינו.
כל המתלמדים צורפו לאחד מבעלי המקצוע שעבדו בייצור מבלטים. בתחום זה לא נדרשה רק מיומנות גבוהה אלא גם דייקנות רבה. כל חלק נמדד בנפרד ובקפדנות במכשירי מדידה מתוחכמים עד אלפית המילימטר ואולי אף יותר. עקבתי בעניין ובסקרנות אחר תהליכי הייצור והשתדלתי לבצע את חלקי בעבודה זו על הצד הטוב ביותר. הבוס האישי שאליו צורפתי היה סווק פיירטג, אדם צעיר ואיש מקצוע מעולה. על העבודה באולם פיקחו כמובן האדונים הנקה ויונגדורף.
עלינו פיקח הנקה, הסימפטי מביניהם, איש נעים הליכות ומנומס בפנייתו אלינו, בשונה מפניית הנאצים ליהודים כאל רכושם האישי. הנקה פנה אלינו בגוף שלישי כמקובל בחברה תרבותית, שוחח בשקט, נתן הוראות והנחיות אך גם הקשיב לאיש המקצוע. באווירה זו לא חששנו להביע את דעתנו או לפנות אל המנהלים כשראינו צורך בכך. יתר הגרמנים מנהלי המחלקות עסקו בתיאומים בהתאם לצרכים. לא אחת הזדמן לי להיות נוכח ליד מכשירי המדידה המשוכללים, המקדחות המתוחכמות ובחדר שבו בוצעה עבודת ההקשחה. הכל היה בבחינת חידוש מעניין עבורי וזה עזר לי לשכוח לכמה שעות היכן אני נמצא.
היה עלינו לזכור שבמרחק חצי שעה מכאן בוערת אש המשרפות, המקום שבו הייתי לא דמה למחנות הריכוז, וייצג תופעה יוצאת דופן שלא הייתה מוכרת בשום מחנה אחר. אסור היה לנו לשכוח שכל האידיליה הזאת מתרחשת בתחום אושוויץ והאחריות על בוברק היא בידי חבורת הרוצחים שמנהלת את המתחם כולו.

חיינו התנהלו על מי מנוחות, לעתים ביקרו בבוברק קציני אס.אס. שאת תפקידם ואת כוונתם איש לא ידע, הם הופיעו תמיד בלוויית מפקד המחנה, ביום או בשעות הערב.
ביקוריהם תמיד גרמו לאי שקט ועוררו חשש, שמא באים הם להרע את התנאים ולהטיל עלינו גזרות חדשות.

בתוך המפעל ובשטח סביבו היינו חופשיים לנוע, שכן בעלי המקצוע נזקקו למכשירים חשמליים או להתייעצות עם חברם שהפעיל את הציוד המתוחכם. עבודת הצוות ושיתוף הפעולה היו חלק מתהליך הייצור. צריך להבין שהאנשים עבדו וגרו ביחד, היו אלה בעצם חיי צוותא שאפשרו לאנשים להכיר איש את רעהו בעבודה ולאחריה. כולם היו אחים לאותה צרה, לאותו גורל, היחסים הבין-אנושיים היו טובים למדי, אינני זוכר אף מקרה של התפרצות או מריבה.

את הבנות לא פגשתי ולא ראיתי באולם הייצור, לא ידעתי אפילו היכן נמצאים המשרדים. פגשתי אותן בשעת הפסקת הצהרים בחוץ, שעה שאכלנו את מנת מרק שלנו מחוץ לבניין. הבנות קיבלו כנראה תוספות מזון או שחלקן לא אכלו או לא סיימו את מנת המרק שלהן והן העבירו אותו לנו, למי שרצה עוד מנה. לבחורים בגיל 17 ומעלה יש תיאבון רב, גם לי היה, וזכיתי לקבל מדי יום מנה נוספת מאחת הבנות שמשום מה קראה לי בשמי בפולנית "פוזננציק", הכוונה לילד שבא מהעיר פוזנן. שמעתי שבחורים אחדים התיידדו עם כמה בנות, אם הצליחו להיפגש ביחידות לא ידעתי, אם כן, נשמר הדבר בסוד. אילו תפסו אותם ביחד, היו צפויים לעונש, בתקופה קשה זו מי לא נזקק לליטוף או למלת חיבה, ואנשים היו מוכנים להסתכן בשביל זה. רוב הזמן סיכנו את עצמנו מי ביתר הצלחה ומי בפחות כי אלה היו תנאי החיים. האחראית על הבנות הייתה אישה מעט מבוגרת יותר, שהובאה לאושוויץ מצ׳כיה.

בוברק היה מחנה לא מהעולם הזה, טוב מכדי להאמין, בהשוואה לכל מה שעבר עלי עד כה. הסבל, הרעב והאימה הלכו איתי כצל. למדתי לדעת ולהתנסות בדרגות שונות של סכנות וסבל. בבוברק חשתי לרגע קט כאילו אני משתחרר מעט מאחיזתה של חגורת החנק. תקופה ארוכה מאוד חייתי בעולם אכזרי הנשלט על ידי רוע ונבזות חסרת רחמים, והנה לפתע שינוי דרמטי, בלתי צפוי. לראשונה נתקלתי בניצני אנושיות; למרות היותנו אסירים, למרות היותנו יהודים. לשעה קלה ניתן לי לחוש את היותי בן אדם לא מושפל, הייתי אסיר על שום יהדותי, זה היה פשעי ועל כך נכלאתי.

הנאצים התעלמו מהיצור האנושי ששכן בבגדי האסיר, ומהיותו חושב, מבדיל בין רע לטוב, יודע מהו כבוד הדדי, אדם שיודע לאהוב ולקבל אהבה, יודע לשמוח וגם לבכות ומעבר לכל רוצה לחיות. מדי האסיר היהודי לא שינו את אופיי ולא פגעו בתדמיתי כאדם, נשמתי לא נפגעה מהרעל הנאצי. הגזע הגרמני העליון כביכול, הוכיח לעולם כולו בתוך מי שוכן השטן, מי היא חיית הטרף המפלצתית שזרעה מוות והרס בכל. התרבות הגרמנית המפוארת שקעה במצולות הביצה נאצית, נהרות דם ונחלי דמעות של יהודים יכסו את פניה ואת ידיה לדורות. אזהרתו החמורה ונבואתו של היינה הגדול, התאמתה לצערנו, השורף ספרים ישרוף גם בני אדם.

השהייה בבוברק העניקה לנו הפוגה קצרה, לכן רקמתי קצת אשליות לעתיד, ככל שזה נשמע בלתי סביר ולא מציאותי בקיץ 1944. נראה שהגיל לא נותן לך לוותר ולהשלים עם המצב. הראש עובד והמחשבות מתרוצצות אלא שההיגיון הפשוט אומר שכדאי לחיות את היום, את השעה ואת הרגע, למען המחר. בשלב זה העתיד לא נראה באופק, הוודאות היחידה היא מפעל סימנס שפועל ליד אושוויץ, שאני עובד וגר שם וכל השאר מעורפל לחלוטין.

יום אחד, בדרכי למפעל, העפתי מבט על עצמי, לראשונה מאז שהותי במחנות. עמדתי לפני דלת זכוכית וראיתי את השתקפותי בשמשה. לראשונה שמתי לב לראשי המגולח, אל פני שנראו לי קטנים ומשונים בלא שיער, אל מדי האסיר. התקשיתי להאמין שזה אני, הלמוט שטייניץ, שרק לפני זמן לא רב היה ילד מתבגר וצמוד לחיק הוריו. כאן עמד אדם אחר, אמנם שמו הלמוט שטייניץ אך אין כל דמיון בין אותו ילד ובין העומד כאן. השתניתי מאוד, בגרתי, צברתי ניסיון רב בחיי הקצרים, למדתי להתמודד לבד עם סכנות, לשרוד עבודה מפרכת ותנאי רעב. אני מתפלא איך עשיתי את כל הדרך עד בוברק, עדיין בריא וחי, אני מביט על עצמי ואינני יודע להסביר איך.

לאן נעלמה ילדותי, הורי, אחי, ביתי, האמנם היו פעם חלק ממני ואני חלק מהם? תמונות העבר דומות יותר ויותר לחלום דמיוני. בשלב זה אני בבוברק שליד אושוויץ, וזה לא דמיוני, צריכים אותנו בחיים כל עוד המפעל מייצר, ובמיוחד את בעלי המקצוע המעולים שבינינו. לעת עתה המצב רגוע, אך מחר עלולים להשתנות התנאים, אז יזרקו אותנו בחזרה אל הכלבים. ברחתי מהשתקפותי, הכאב רב מדי ופתרונות אין.

כשנסגר בלוק המאוררשולה, והתברר שלא מדובר בסלקציה, בחרתי להתייצב ולהירשם כמסגר, למרות ניסיוני המר שהביא אותי לאושוויץ, עשיתי את אותו צעד בשנית והוא שהוציא אותי ממחנה האימים והביא אותי למחנה סימנס. מוזר שחושיי הוליכו אותי למקום שבו ניתן לי פסק זמן להתאושש. רבים בבלוק חששו להירשם, שמא מדובר במלכודת, אני לא נרתעתי. אני משער שרצוני לצאת מאושוויץ באותם רגעים היה חזק מהפחד מפני מלכודת.

מחנה בוברק היה מעל ומעבר לתקוותי, כשם שהתאכזבתי כשגיליתי שאני מגיע מפלשוב לאושוויץ, כך הופתעתי לחיוב ממחנה סימנס. עם זאת אי אפשר היה להתעלם ממה שקרה באושוויץ, המונים מיהודי הונגריה נעלמו במשרפות, השאלה מתי תורנו ריחפה מעלינו.

אנשי האס.אס. היו האחראים לגורלנו ולא אנשי סימנס. החזית המזרחית הלכה וקרבה, סיבה טובה לדאגה עמוקה, אם כי במפעל העבודה נמשכה כרגיל. מה יעשו הגרמנים אם ימשיכו הרוסים להתקדם מערבה, מה יעלה בגורל אסירי אושוויץ, הכלים להשמדתנו היו זמינים בכל עת.

הרשינו לעצמנו להפליג לעולמות אחרים ולחלום קצת, השמש זרחה, הטבע התנהל כאילו דבר לא קרה על פני האדמה, השדות בסביבה הוריקו, האביב והקיץ היו עדיפים בהרבה על פני החורף שגרם לסבל רב, אבל בבוברק אפילו החורף היה נוח לעומת מחנות אחרים. עבדנו תחת גג באולם מחומם, עמדנו למפקד קצר ותוך דקה היינו בתוך המפעל.

רעיון אחד שאפתי להגשים במקרה שאצליח לשרוד, לעזוב את אירופה ולעלות לארץ ישראל. שנים גדלתי בתחושה שאני בן העם הגרמני, הנאצים העמידו אותי על טעותי המרה, הייתי בן העם היהודי וככזה נכלאתי במחנות ריכוז. אם אזכה לצאת מהתופת הנאצית, לא אחזור לארץ שבה נרצחו כל בני משפחתי, בלא קבר ובלי משפחה ובלא בית. לא אחזור לארץ שבה נשפך דמם של מיליוני יהודים. המחשבות על עלייה ארצה בשלהי 1944 באושוויץ היו לאבסורד מוחלט, אך נזקקתי לחלום כדי להיאחז במשהו מוחשי שאולי אוכל לממשו ביום מן הימים, גם אם לפי שעה מדובר באוטופיה חסרת סיכוי.

10.8.2000

האנטישמים הפולנים קראו ליהודים ללכת לפלסטינה, הם חשבו שזו ארצם של היהודים. לאחר שנות הסבל והאבל שכפו עלי הגרמנים, אני בוחר כבן העם היהודי להגיע לארץ ישראל אם רק יעלה הדבר בידי. כמה מחברי לחדר חשבו כמוני והחליטו שאם יזכו לשרוד יעלו ארצה.

סווק פיירטג, שאיתו עבדתי היה אדם נוח ובעל מקצוע משכמו ומעלה. מקומנו באולם היה בשורת שולחנות האחרונה, אי שם באמצע. נמצא ברשותי צילום מאותה תקופה המראה את אולם העבודה ואת כל עמדות העבודה עם הצוותים שלידם. זיהיתי את עצמי בתמונה וגם את יוחנן קשינסקי ניתן לזהותו בקלות.

הנקה בא לעתים אל שולחן העבודה שלנו לשוחח ולהתייעץ עם סווק, תמיד נינוח אדיב וקשוב להערות המקצועיות, כמעט אבהי. קשה לתפוס שהנקה הוא בן העם הגרמני שעוסק בקדחתנות בחיסול העם היהודי לא הרחק מכאן. האם היה מודע לנעשה באושוויץ, לא שמעתי ששוחח אי פעם שיחה אישית עם אחד האסירים. כיצד יכלו גישתו האנושית, ניהול מפעל תעשייתי בצל המשרפות והעסקת אסירים יהודיים לעלות בקנה אחד. מה הביא איש כמוהו למעמד כזה? פטריוטיזם? ניצול בעלי המקצוע היהודיים? או שמא נאלץ לקבל את התפקיד בלא בחירה?

ספק רב אם ידעו מקבלי ההחלטות באס.אס. שתחת אפס מתנהל מחנה קטן על בסיס הבנות שסוכמו בין הנהלת סימנס לבין מפקד המחנה. השומרים שלנו היו ותיקי מלחמת העולם הראשונה, אנשים מבוגרים שבעי מלחמות שמילאו את חובתם בשמירה סביב גדר המחנה. הם לא התערבו בנעשה בתוך המחנה, למען האמת איש לא פחד מהם, הם לא ייצגו את איש האס.אס. הטיפוסי.

בימי ראשון ישבנו שעות בחוץ וביקשנו מהזמר שלנו להשמיע שוב את שיריו הנוגעים ללב שהזכירו לרבים ימים טובים יותר. בימי ראשון קיבלנו מרק אפונה סמיך וטעים מאוד שערב מאוד לחיכי, תמיד הייתי מוכן לתוספת. המרק הוכן מאפונים צהובים ומתפוחי אדמה, בשבילי הוא היה מעדן אמיתי.

לאחרונה, התווספו אלינו שני בנים בלגיים שהתחבבו על כולנו. הם היו צעירים בעלי מרץ והמון אנרגיה, אם אינני טועה, הוסתרו ולבסוף נתפסו ונשלחו לאושוויץ. היו להם חדשות עבורנו, הם סיפרו על פתיחת חזית חדשה, על פלישת בעלות הברית לצפון צרפת. חדשות טובות, אבל מה זה נוגע לנו, אנחנו עדיין תקועים בבוץ, אין סימן שמעיד על שינוי ביחס כלפי היהודים. הגרמנים נלחמו ונסוגו במזרח ועתה נסוגו גם בצרפת, אלא שכאן באושוויץ אין חדש, המלחמה נמשכת עד ליהודי האחרון. הגרמנים האזרחים וגם אנשי האס.אס. שבהם נתקלנו מדי יום, הפגינו ביטחון עצמי כאילו אין מפלות ואין נסיגות. נוראה ומוזרה דבקותם במטרתם, הם המשיכו להביא את יהודי הונגריה עד לרגע האחרון, ממש בסמוך לפינוי אושוויץ שנעשה בחיפזון. סיפרו לנו שהחולים והחלשים החליטו לא להצטרף למצעד. החכמים הסתתרו בצריפים ולא יצאו לדרך למרות הסיכון הרב, למזלם, הם חסכו לעצמם חמישה חודשי סבל בלתי יתואר שכלל את מצעד המוות לגלייביץ.

הצבא האדום היה בעקבות הגרמנים ושחרר את הנותרים כחמישה חודשים לפני שאנחנו השתחררנו. על אלה שהחליטו להישאר במחנה וניצלו שמעתי רק לאחר המלחמה, לא נודע לי על איש מקבוצת סימנס שהעז להסתתר בבוברק, אני לא זוכר אם ספרו את הנוכחים לפני שיצאנו לדרך, נדמה לי שלא.

שמועות על פינוי אפשרי נוכח המצב בחזית המזרחית הגיעו לאוזנינו, חששנו שמתכוונים לחסל אותנו באושוויץ. מה טעם ראו הגרמנים לסחוב אותנו למחנות בגרמניה? רבים סברו שהדרך הפשוטה והקלה לגמור איתנו היא באושוויץ.

ייתכן שהגרמנים לא העריכו נכונה את מהירות התקדמות הצבא האדום, לכן החליטו על פינוי. הציוד היקר במפעל נותר על כנו, הצוות הגרמני עזב וגם אנחנו כמה ימים לאחר מכן. היה להם זמן לפרק את הציוד אך הם לא עשו זאת, גם כמפסידים הם נסוגו בתחושת ניצחון, עוד עיוות של החשיבה הנאצית.

כל זה קרה כמה חודשים מאוחר יותר בינואר 1945, אך אנו עדיין בסתיו 1944. כבר הזכרתי את האב ובנו שהגיעו לכאן היישר מהונגריה. שני מסכנים שלא העריכו כמה מזל היה להם בבואם אלינו. הם התקשו להסתגל לשינוי הפתאומי שחל בחייהם לאחר ניתוקם האכזרי מבני משפחתם, הרחק מביתם. האב סיפר בגרמנית מגומגמת שהרוסים כבר עמדו בשערי הונגריה כשלקחו אותם, הם חשו את פעמי השחרור ודווקא אז מצאו את עצמם בדרך אל הבלתי נודע. איש מאיתנו לא הבין את שפתם, דבר שהוסיף על קשייהם. הם קיבלו מקום בקצה השורה שבה עבדתי. ראיתי את הנקה עומד לידם ומנסה ליצור קשר עם האב, שניסה כמיטב יכולתו בעזרת ידיו ובמעט הגרמנית לקלוט את המסר של הנקה, שגילה כלפיהם סבלנות רבה. קשה היה להיות יהודי ועוד יותר קשה היה להיות יהודי מהונגריה. המכה שקיבלו באה עליהם בהפתעה גמורה. הממשל ההונגרי שיתף פעולה עם הגרמנים והטיל הגבלות שונות על היהודים, אבל חלקם הגדול גרו עדיין בביתם ומהיום למחר מצאו את עצמם באושוויץ. קשה לתאר את גודל הטרגדיה וההלם שפקד אותם שעה שראו שעולמם קרס לנגד עיניהם תוך שניות על סף השחרור.

באחת הפעמים יצא לי לעבוד בגינה, בעיקר בתיחוח הקרקע לקראת החורף, האחראי על הגינון היה בחור נחמד, שחרחר, אבל מעט תקיף לטעמי. עבודה זו שעממה אותי, אבל הייתי חייב לתת את חלקי. גם בימים הראשונים לבואי לבוברק עבדתי בגינון.

רבים מאיתנו עישנו, אם כי סיגריות לא חולקו לנו, רק טבק מסוג "מחורקה", שנאמר שהוא מאיכות ירודה ביותר. לא חילקו לאנשים נייר שהתאים לעטיפת הטבק, על כן השתמשו בנייר עיתון כתחליף. באחד הימים, פנה אלי הגנן וביקש ממני להדליק לו סיגריה. הוא לא ידע שאינני מעשן, מעולם לא ניסיתי לעשן סיגריה, גם לא חשתי צורך בכך. התביישתי לומר לאיש את האמת, לקחתי את הסיגריה והלכתי למפעל למקום שבו בערה אש. כמובן נכשלתי בביצוע שליחותי להצית את הסיגריה, כבר בנשיפה הראשונה חשתי חנק בגרון. שיעול חזק פקד אותי ולא הצלחתי להשתחרר ממנו שעות רבות. חזרתי אליו ונתתי לו את הסיגריה, כשהוא ראה מה קרה ויתר לי. דבר אחד הפקתי מאותו מקרה, מהעישון נרפאתי לכל החיים. מדי פעם אני מעלה בשיחה את סיפור כישלון הדלקת הסיגריה ותוצאותיו, ואני אסיר תודה לגנן על שבחר דווקא בי למשימה.

לאחר מכן חשבתי לעצמי, מה היה קורה לי אילו ציוו עלי בבלוק הצוענים להדליק סיגריה והייתי שב בידיים ריקות... כאן זכיתי לכמה חיוכים מקנטרים, אחדים אמרו שאני לא גבר, לא התרגשתי. בבוברק מעטים מבין הצעירים דיברו גרמנית, למעט שני הבלגיים. שמעתי הרבה יידיש, שבהתחלה נשמעה לי כמו סלנג גרמני, אך במשך הזמן הבנתי מה אומרים, אם כי לדבר לא יכולתי, דיברתי גרמנית והשיבו לי ביידיש.

לראשונה שמעתי את הביטוי "ממה לושן", שהיה שגור בפי רבים מיהודי פולניה וליטא. מאחר ורובינו היינו יהודים, שימשה היידיש כשפה מקשרת, הבנתי פתאום שליהודים יש גם שפה משלהם. אלה בינינו שהבינו מעט גרמנית יכלו לתקשר עם דוברי היידיש ולהפך. לראשונה גם שמעתי פלמית שגם היא דמתה בעיני לסלנג גרמני. זליג ושמחה דיברו ביניהם יידיש וכעבור זמן קצר לא התקשיתי להבין אותם.

חדר הצעירים שימש לקבוצת אנשים מסורתיים כחדר תפילה במיוחד בערבי חג. החדר היה להם למסתור נוח מפני עין הרע. מעניין שלמרות כל מה שעבר על אנשים אלה, לא איבדו את אמונתם באלוהי ישראל. הם לא הצליחו לגייס רבים אל שורותיהם, בודדים בלבד השתתפו בתפילה. חשבתי שזוהי תופעה מוזרה למדי בתקופה שהמשרפות פועלות במלוא הקצב.

מאין שאבו אנשים אלה את אמונתם, מה נתן להם כוח להאמין שיש עדיין אלוהים בשמים. אנחנו כמובן היינו בחדר ושמענו אותם מתפללים חרישית לבל יישמעו מחוץ לחדר, לא הבנתי אף מילה.

פעם אחת, נדמה לי שעל פי דבריהם היה זה בערב יום הכיפורים, נפתחה לפתע הדלת ומפקד המחנה, לוקשק, עמד על מפתנה. איש לא הספיק להזהיר את המתפללים, והם נתפסו על חם. כניסת מבוגרים לחדר שלנו הייתה אסורה, למעט הקאפו שבא לחלק מוצרים שונים מתוך המחסן שהיה צמוד לחדר שלנו. המפקד התבונן שניות מספר בקבוצה שעמדה כמאובנת במקומה, איש לא העז לזוז, כולם חיכו למוצא פיו. ישבנו על הדרגש העליון כשנפתחה הדלת, היינו המומים מכניסתו הבלתי צפויה ודרוכים לקראת מה שיעשה. הוא עמד חמור סבר ולא הוציא הגה מפיו, לפתע הסתובב והלך לדרכו. האם הבין את סיבת נוכחותם בחדר שלנו? האם נודע לו שמתקיימת תפילה חשאית ורצה לבדוק במה מדובר? העובדה שהלך ולא פיזר את האנשים ולא פגע ולא איים גרמה להתרגשות רבה אצל כולם, המתפללים לא התפזרו והמשיכו בתפילתם. האם יעבור על כך המפקד לסדר היום? שאלה זו הטרידה אחדים, אלא שלא קרה דבר.

מי היה מאמין שאיש אס.אס. בעל עבר מפוקפק ירשה לקיים תפילה יהודית במחנה תחת פיקודו, האמנם הגיעו ימות המשיח? עדיין לא, כפי שהסתבר חודשים אחדים מאוחר יותר.

סווק חלה ונפל למשכב לתקופה ממושכת בהוראת הרופא. נשארתי לבד, נזכרתי שמקרה דומה אירע לי במוסך הצבאי. היה לי ברור שאוכל להמשיך בעבודתי רק בתחום מאוד מצומצם ולא בלי

הדרכה. כעבור זמן , חזר סווק בריא ושלם אל שולחנו. שמחתי בשובו, כי למרות יחסו הטוב של הנקה אלי, חששתי מלעשות טעות. העדפתי לעבוד בחסותו של סווק, שעמד לרשותי ויכולתי לשאול אותו בכל רגע, לא כן הנקה, שבא לעתים קרובות, אך כשביקשתי לברר דבר מה בין ביקור לביקור, לא העזתי לגשת אליו. עבודה לא חסרה לי אלא שלא הייתי בטוח שיאפשרו לי להמשיך בלי נוכחותו של בעל מקצוע. מהר מאוד התבהר המצב, הנקה בא והחל לבדוק את הפריטים שעליהם עבדתי. קיבלתי ממנו הנחיות תוך הבטחה שישוב אלי מדי פעם.

במשך כל התקופה עבדתי תחת פיקוחו של הנקה, הוא בחן את עבודתי מדי יום מספר פעמים. הוא העביר אלי את הוראותיו באדיבות ובסבלנות. ניתנה לי הזדמנות להיווכח שהוא אדם הגון המכבד את הזולת. בסך הכל הייתי מתלמד צעיר, ויחסו אלי הפיג את חששותיי, שמא יעבירו אותי ליחידה אחרת עד לשובו של סווק. לראשונה מזה שנים, חשתי שמתייחסים אלי כאל אדם והנקה הדריך אותי אישית. ידיעת הגרמנית הקלה על שנינו ותרמה לי רבות להבנת הנחיותיו. אין אפשרות לשכוח אירוע כזה אחרי שנים של השפלות ורדיפות.

האידיליה שלנו לא נמשכה זמן רב, השמועות על פינוי אפשרי הלכו וגברו. ברור היה שהחזית מתקדמת לעברנו, היה בכך משהו טוב וגם רע. מי ידע בעצם מה רצוי בשבילנו, מה תכנן עבורנו השד הנאצי, היכן עדיף לגמור איתנו. השמועות זרעו אי שקט, מה פירושו של פינוי אם לא נדידה אל הבלתי נודע.

הרוסים קרובים אלינו, כך סיפרו, אך מה עזרה לנו קירבתם לאושוויץ, מבחינתנו היינו רחוקים מהם שנות אור. הגרמנים יכלו להרוג אותנו לפני בוא הרוסים כאן בגיא ההריגה, או בגרמניה ואז יהיה עלינו לנדוד מערבה. הם רצחו כל כך הרבה יהודים וזה יהיה גורלו של מי שנשאר בחיים, השאלה היא רק היכן. מפי הנקה ויונגדורף שמענו, שאם יאלצו לעזוב, יועבר המפעל לגרמניה. לא ידענו עדיין עד איזה עומק התקדמו בעלות הברית במערב אירופה. עד שלא הגענו לגרמניה לא נודע לנו על ההרס הרב שגרמו הפצצות בעלות הברית בערי גרמניה. ראינו פעם או פעמיים מספר מטוסים טסים בגובה רב מעל אושוויץ ושמענו אש נ. ט., ונפילת פצצות אחדות במרחק רב מאיתנו. ניתן היה להבין שמדובר במטוסים אנגלים, אמריקאים או רוסים. גיחות אלו היו נדירות, היינו רוצים לראות להקות מטוסים שמפציצות את המשרפות, אך לצערנו זה לא קרה. כל כך פיללנו למטוסים שיבואו ויכו בגרמנים, אך מתנה זו איחרה ליפול עלינו משמים, גם על הקרקע לא זכינו למתנה. הרוסים היו כה קרובים והשחרור נראה רחוק מתמיד, קשה לתאר את העצב הנורא שחשנו.

לאחרונה, גם בבוברק חשנו ברוח אחרת הנושבת ממערב, תוספת המזון שהגיעה בדרך כלל במועדים קבועים התאחרה ולבסוף הופסקה כליל. הצוות הגרמני רמז על עזיבה קרובה של אחדים מהם, אווירת הפינוי הייתה מוחשית.

10.8.2000

ימי סוף דצמבר 1944, אווירת זמניות וחוסר וודאות שררה במקום. מנהלי המפעל רמזו שמתכננים להקים מפעל חלופי בגרמניה, ובמציאות של הימים ההם לא ניתן היה עוד לשפוט היכן עובר הגבול בין הרצון ובין הדמיון. באיזו מידה באמת האמינו מנהלי סימנס, שניתן להעביר את הציוד לגרמניה ולהפעילו על ידנו במקום החדש בתוככי גרמניה, למדנו בהמשך. גורלנו היה נתון בידי האס.אס., ספק אם יגלו אנשי סימנס לאן נישלח ואם יעשו מאמץ לחפש אותנו, תוכניות אלו דמו לסיפורי בדים. דברים אלה נאמרו לא ממש כהבטחה, אלא כהצהרת כוונות. גם אם רובנו הטלנו ספק בהגשמת תוכניתם להוציא ולהעביר אותנו למפעל אחר, בליבם העדיפו כולם לדבוק בתקווה שאנשי סימנס ימלאו את הבטחתם, קל יותר להמשיך עם תקווה בלב.

אחדים ממנהלי המחלקות נעלמו לכמה ימים ושבו, לא סיפרו לנו היכן היו ולאיזה מטרה נסעו אך היינו בטוחים שנסיעתם הייתה קשורה לפינוי. הם נמנעו משיחות ככל שיכלו, גם הנקה ויונגדורף המעיטו לצאת ממשרדם לאולם, חשנו שהם עסוקים בדברים אחרים. ברור היה לכולנו שההכרעה קרובה מאוד, קצב נסיגת הצבא הגרמני אמנם נשמר בסוד, אך כאשר חלק מהעובדים הזוטרים עזבו, הבנו שעלינו לספור את הימים, הימים של ינואר 1945. חורף, שלג רב נערם בשטח, השמים אפורים ומכוסים בעננים כבדים, הכל אפור למעלה וגם למטה, אצלנו. חשנו ששוב עומדים אנו בפני תקופה קשה מלאת סכנות ותלאות, כשכוונות הגרמנים לא נסתתרו מעינינו. אם לא מחזירים אותנו למחנה, יש רק ברירה אחת, כי הנאצים לא יניחו לרוסים לשחרר אותנו ולכן יובילו אותנו מערבה. עד עתה ניצחו הגרמנים, מעתה ואילך הסתובב הגלגל והם החלו להפסיד, הרוסים התקרבו לגבולות גרמניה. כיצד ינהגו בנו הנאצים עתה, כשחרב האויב מאיימת על מולדתם ועל ביטחון משפחותיהם, מה עוד הם מסוגלים להמציא על מנת להרוג בנו. אילו הספיקו היו מחסלים אותנו באושוויץ.

כיצד מתנהג ופועל נאצי מושפל המתקפל ונאלץ לברוח מאויבו, כשבבעלותו ותחת מרותו נותרו אסיריו היהודים שלחייהם אין ערך בעיניו ואצבעו קלה על ההדק. בליל מצעד המוות לגלייביץ חשנו את נחת זרועם.

לא היה כל היגיון, לפחות לא ימים ספורים לפני שיצאנו לדרך, במחשבות על שחרור אפשרי על ידי הצבא האדום. את רעמי התותחים עוד טרם שמענו, היכן ובאיזה מרחק מאושוויץ עברה החזית לא ידענו, אך אין לי ספק שהיו בינינו אנשים שרקמו תוכנית בריחה. אסירים ניסו את מזלם וברחו בשעת מצעדנו לעבר גלייביץ, חלקם ניצלו, חלקם נבהלו, התייאשו וחזרו אל שורותינו. אחרים נתפסו בידי אזרחים גרמנים ונמסרו לאס.אס. כולנו היינו לבושים בבגדי אסירים, ובקלות ניתן היה לזהות את הבורחים.
שנים לאחר השחרור, פגשתי אישה שברחה מהמצעד, למזלה, לא הספיקו להחליף לה ולחברותיה את בגדיהן האזרחיים כשהגיעו לאושוויץ. היא ברחה והסתתרה זמן מה ואחר כך פנתה לאיכר גרמני וביקשה ממנו עבודה. האיש אמנם חשד, אבל הצעירות, שחלקן היו בעלות שיער בהיר וארוך הציגו עצמן כנוצריות פולניות. לאחרוני הבאים לאושוויץ לא גילחו את השערות, עובדה שעזרה מאוד לבורחות. שבוע חלף עד שכבש הצבא הרוסי את אזור גלייביץ שבו מצאו הבנות מקלט. הן לקחו סיכון גדול שהצליח, שהרי שבוע ימים תחת עינו החשדנית של האיכר הגרמני הוא זמן ארוך מאוד. הגרמנים תושבי האזור ידעו על מסע האסירים וכל אדם זר שהופיע היה בבחינת חשוד. הבנות היו באמת אמיצות מאוד ונאלצו לשמור על כללי הזהירות ובעיקר על מוצא פיהן, לבל יגלה האיכר את מוצאן האמיתי. אנשי אס.אס. רבים שרצו בשטח בלוויית כלבים כדי לגלות אסירים מסתתרים. כולנו קלטנו שמצבה הצבאי של גרמניה הוא בכי רע. מדובר בראשית שנת 1945, עברו למעלה מחמש שנים מאז פרוץ המלחמה ואנו עדיין בחיים. על כולם עברו שנות סבל וייסורים אין סופיים, לרובנו אבדה המשפחה והרכוש. עד כה הצלחנו לשרוד, עתה לאחר שניצני המפלה הראשונים נראו באופק, חובה על כל אחד לשמור על חייו. זה לא זמן להרים ידיים, זה זמן להילחם על חיינו ולבחון כל אפשרות כדי לשרוד.
בריחה מבוברק לא הייתה מעשית, כל האזור היה מגודר ושמור היטב בידי מאות ואולי אלפי אנשי אס.אס. בריחה מכאן פירושה מוות בטוח, לא לשם כך סבלנו שנים כה רבות, רצינו לחיות.
מתח ודריכות רבה, ימי ינואר עברו לאטם במריטת עצבים. הכינו לנו צידה לדרך, הדריכו אותנו מה לקחת. לחם ומרגרינה היו בשפע, בדקו את מצב הבגדים והנעליים והחליפו במידת הצורך. הציעו לנו לקחת שתי שמיכות כי בחוץ היה קר מאוד ובלילה עוד יותר. הכל כבר היה מוכן לדרך, לא היה ראש לעבודה, הצוות הגרמני עמד לעזוב והפינוי היה בפתח.
17 בינואר 1945, כולם בכוננות, חילקו לנו לחם ומרגרינה, שלושה או ארבעה כיכרות לכל אדם. בדקו שוב ושוב את עטיפת הרגליים, שרכו היטב את הנעליים כדי להקל על ההליכה. הנעליים שלנו היו מבד והסוליות מעץ, עוד טרם התנסיתי בהן בהליכה למרחקים. הן היו כבדות ולא נוחות, אך אחרות לא היו לנו. קיפלנו שתי שמיכות ובדקנו כיצד הכי נוח לכרוך אותן סביב לצוואר וכיצד לשאת את הלחמים לבל יכבידו על ההליכה. שתייה אין, אבל יש שלג כתחליף. קדחת ההליכה אחזה בכולם, ידענו שהיום עוזבים, לאן לא ידענו. מזג האוויר היה נוח יחסית, לא ירד שלג ולא היו רוחות מקפיאות. איש לא לקח בחשבון ולא חזה מראש את הקשיים העצומים שציפו לנו בדרך. נעלי העץ לא נועדו לצעידה מהירה ובוודאי לא בשלג. השלג נדבק ללא הרף לסוליות העץ בשכבה עבה שגרמה לחוסר יציבות בשעת ההליכה, מעדתי כל הזמן כי כף הרגל התכופפה עם כל צעד. הסוליה הייתה אמנם ישרה, אלא שהשלג שנדבק יצר עליה גבנונים שלא אפשרו צעידה יציבה בקצב הנדרש. צריך היה לעצור כל כמה רגעים כדי להסיר את גבנוני השלג המאובנים. קשה מאוד היה לצעוד בתנאים אלה, נדרש מאמץ גופני מתמיד כדי לשמור על שיווי המשקל, והשלג שדבק בסוליות הוסיף למשקל הנעליים. מהר מאוד עייפות השתלטה על הגוף, אנשים נזקקו למנוחה באופן דחוף. הזהירו אותנו מראש שאם נצעד מהר וצעדנו מהר כי אילצו אותנו, הגוף יתאמץ מדי ויתעייף. הזהירו גם שלא נתיישב על השלג. כשאדם מגיע לאפיסת כוחות כפי שקרה לרבים, הגוף מתאבן ומרבית האנשים לא מצליחים לקום, הם נרדמים וקופאים למוות. אנשי האס.אס. שליוו אותנו, ירו בדם קר בכל מי שישב או שכב.

לפני צאתנו היינו כולנו במצב גופני תקין, בריאים ושלמים, מלבד אותו בחור ששבר את רגלו והיא הייתה עדיין חבושה בגבס, מזלו שאביו תמך בו, הם עשו זאת והגיעו לגלייביץ, לא רק בדרך נס אלא מתוך רצון אדיר לחיות. יצאנו כמדומני בשעות אחר הצהרים עם צידה טובה לדרך, הייתה לנו סיבה סבירה להאמין שנצליח לעמוד במאמץ, על אף שלא ידענו לאן ומה אורך המסלול שעלינו לצעוד. בינתיים עברו על פנינו קבוצות אסירים שפונו לפנינו מאושוויץ רבתי והיו בדרכם לאותו כיוון, הם נראו סחוטים למדי. השומרים שלנו עמדו הכן עם ציודם האישי על גבי עגלות. אנשים זקנים מקומם בבית, לא בשיירה הצועדת בתנאים קשים, מראש הצביע על מצבם העגום, אך לא הייתה לי סיבה לרחם עליהם.

מהר מאוד התברר שלגרמנים אצה הדרך, דרבנו אותנו להגביר את קצב ההליכה, זאת לא הייתה הליכה אלא צעידה מהירה. הלכנו על כביש צר, שעבר ליד המחנה שלנו, צמיגי המכוניות הידקו את שכבת השלג, ולכן לא נתקלנו בקשיים מיוחדים בשעת ההליכה. בהמשך, השתנתה התמונה, מצב השלג העיד שבקטע זה תנועת כלי הרכב הייתה דלילה, שלג רך נערם על כביש ונדבק לסוליות

העץ, וזו הייתה צרה גדולה. נאלצתי לעצור כל כמה רגעים כדי להרחיק את גבנוני השלג, אחרת הייתי מועד ונופל. זרם גדול של אסירים הלך לאותו כיוון ופתאום מצאתי את עצמי מוקף באנשים שאינני מכיר, איבדתי את קבוצת סימנס. די הפחיד אותי ללכת במנותק מחברי, העדפתי את חברתם של חברי לחדר. הגברתי את קצב הליכתי, אך הצורך לנער בכל פעם את השלג עיכב אותי שוב ושוב. ניסיתי להסיר את השלג תוך כדי הליכה, אלא שהוא נדבק כל כך חזק שנאלצתי לעצור. גבנוני השלג וניסיוני לשמור על יציבותי דרשו מאמץ בלתי רגיל, לא תמיד הצלחתי במשימה זו ומדי פעם איבדתי את שיווי המשקל. ככל שניסיתי לדחות את ניקוי השלג ולהמשיך בצעידה, נערם השלג והעלה את משקל הנעליים שהכבידו על ההליכה. עייפות השתלטה על גופי, קשה היה לי להרים את רגליי, רציתי לנוח, אבל פחדתי להתיישב בצדי הדרך. חשתי שעלי להשתחרר מהמטען שלי, זרקתי בלב כבד כיכר לחם אחת, גם את השנייה ולאחר זמן מה גם את השלישית, כל זה לא הספיק לשחרר אותי מתחושת הכובד. לבסוף השלכתי גם את המרגרינה, חשתי שכובד גופי מושך אותי אל הקרקע וזה היה נורא. ברשותי נותרו שמיכות בלבד, שמרתי עליהן, הייתי מיואש ממצבי, כי קיבלתי פתאום התכווצות שרירים ברגליים. כאב חזק פילח את רגלי השמאלית והתחלתי לצלוע. הייתי חייב מנוחה, ועיני תרו אחר ערמת שלג גבוה שעליה אוכל לשבת לכמה רגעים. הגעתי לאפיסת כוחות, העייפות והכאב גברו על תחושת הסכנה, הייתי חייב לשבת לפחות לכמה רגעים, פשוט לא יכולתי יותר. לא הייתי היחיד שחיפש מקום לשבת, מדי פעם נתקלתי באנשים שישבו, או שכבו אדישים לגורלם, הם רק רצו לנוח ולעצום עיניים.
מאחורינו נשמעו יריות שנועדו לאלה שלא קמו. לא מצאתי מקום מתאים לשבת, בינתיים הלך מצבי והידרדר, כמעט ולא שלטתי יותר בגופי. המוח לא היה מסוגל לתפקד ולחשוב בהיגיון, רק לשבת ולנוח ביקשתי. בכוחות אחרונים סחבתי את עצמי צעד ועוד צעד והנה מצאתי את מבוקשי, התיישבתי ולא היה לי אכפת מהסכנות, לא הייתי מסוגל יותר. ישבתי וידעתי שאסור לי, אבל לא קמתי, סקרתי את הכביש, שמא מתקרבים אנשי האס.אס. הצמאים לקורבנות. הם לא היו האויב היחיד, עצם ישיבתי על השלג במצבי, כשאני כולי רטוב מזיעה בליל כפור בחוץ, היא סכנת נפשות. מודע לסכנה, עשיתי תנועות ידיים ורגליים כדי לשמור על חום גופי. אני חושב שבאותה שעה הייתי באחד הרגעים הקריטיים ביותר בחיי, לא רק מבחינה גופנית אלא גם מבחינה נפשית, נדמה שאבד לי לרגעים אחדים כוח הרצון להילחם על חיי, הייתי בסחרור חושים.

23.8.2000

כמה מוזר, שעות אחדות קודם לכן, עזבתי את בוברק, נושא עמי ארבע כיכרות לחם ומרגרינה, מצבי הגופני טוב למדי במושגים של אז. אלא שאיני רגיל לצעוד בשלג בנעלי עץ, אני מתקשה להתמודד עם המאמץ הגופני הנדרש ממני. אין עם מה להסיר את השלג שנצמד אל הסוליות, וככל שאני מתעכב להסירו, אני מאבד את חברי לעבודה ורואה סביבי נחילי אנשים, אסירי אושוויץ עושים את דרכם לכיוון בלתי נודע. במידה רבה חשתי אבוד בין המוני הזרים הנעים במהירות מערבה.
הלילה היה קר ובכל עצירה חשתי משב רוח מקפיא חודר את בגדיי. לא הייתה לי ברירה, הייתי חייב לנקות את הסוליות כדי להמשיך. לא הייתה זו רק ההליכה המהירה אלא התלאות שנתלוו אליה, כל אלה יחד הביאו אותי לאפיסת כוחות וגרמו להתכווצות שרירים ברגליי. חשתי שאם לא אשב לרגעים אחדים אפול על הכביש בין רגלי האנשים החולפים על פני. ידעתי שאיש לא יוכל לעזור לי, כולם סבלו כמוני וסחבו את עצמם בכוחות האחרונים. ישבתי על ערמת השלג הקטנה זמן לא רב, כשניגשו אלי שמחה וזליג והרימו אותי על רגלי בלי לשאול הרבה, ואני לא התנגדתי. הם אחזו בי אחד משמאל ואחד מימין והתחלנו ללכת. תחילה לאט, סיפרתי להם על התכווצות השרירים ועל הכאב, על העייפות שהשתלטה עלי והניעה אותי לשבת. התעודדתי מפגישתי איתם והגברתי את קצב ההליכה. ניסיתי לשחרר את רגלי מהכיווץ וזה השתפר, אלא שהכאב לא חלף. צלעתי, אבל הוספתי ללכת ולבסוף המשכתי לבד, משום שלא יכולתי להתאים את עצמי לקצב הליכתם. האמנתי שאוכל להתגבר ללא עזרתם. צעדנו אל תוך הלילה, אינני יודע כמה שעות, מסע זה נראה לי אינסופי. בדרך סיפרו שמובילים אותנו לרכבת, אך איש לא ידע לאן ואם לרכבת למה ללכת מרחק כה רב בקצב מסחרר, האם חסרים פסי רכבת באושוויץ? או שמא הקדימו הרוסים את הגרמנים, והם כבר לא יכלו לחסל אותנו שם, ולכן נתנו לנו לצעוד ולמות בדרך? לא לחינם נקראה צעדה זו "צעדת המוות", מי שיצליח להגיע לרכבת יעלה. בשלב מסוים ראינו שלט עם השם גלייביץ, עיירת גבול גרמנית בשלזיה העילית. האם זהו היעד שלנו?
שמועות אינן מסיימות את הייסורים. הליכתי הייתה איטית וכך מצאתי את עצמי ממשיך בחברת מעטים, מרבית האנשים כנראה כבר חלפו ואפשר שחלקם עברו בנתיבים אחרים.
ידעתי שגלייביץ הייתה בעבר עיר גבול בין גרמניה ופולניה, ולכן שימשה צומת דרכים גם לרכבות, ואולי כאן יסתיים המסע הרגלי? כשקרבנו אל העיר, כיוונו אותנו למחנה צריפים קטן מוקף בגדר, מחנה שלא יכול היה להכיל את כל הצועדים ממחנות אושוויץ. כשנכנסתי פנימה מאות אנשים התגודדו בין הצריפים. לא היה להם מקום לעבור את הלילה באחד הצריפים, כולם התמלאו עד

אפס מקום והדלתות ננעלו. הראשונים מצאו קורת גג בצריפים, אך המאחרים נותרו בחוץ, לילה, ינואר 1945, וקר. מה עושים כשהגוף מת לשכב לנוח ולישון. בשטח לא נראה איש אחראי על הכוונת האנשים למקום מוגן, כל אחד צריך היה לדאוג לעצמו ולהעביר את הלילה.
הגרמנים היו אדישים לגורלנו, כמה שפחות יהודים יוותרו בחיים לאחר צעידה זו הרי זה משובח. על כן, החלו האנשים להתארגן, מי בהליכה מי בשכיבה על שכבת הקרח. המקום הנוח ביותר היה המעבר בין הצריפים, משום שהצריף עצר את הרוח המקפיאה. שם בצמוד לקיר אחד הצריפים החלטתי להתמקם. למזלי הרב שמרתי על השמיכות שלי, החלטתי לעטוף את עצמי מכף רגל עד מעל לראשי ולשכב על שכבת הקרח. לא ידעתי אם אעבור את הלילה, לא ידעתי אם השמיכות יבטיחו לי הגנה מספקת, לא הייתי מסוגל בשום אופן להתהלך או לעמוד במקום. לא כולם היו בני מזל עם שתי שמיכות צמר, כמוני. לקחתי סיכון, נשכבתי מכורבל היטב, לא חשתי את הקרח הקשה תחת גופי, כמה טוב היה ברגעים אלה למתוח את הגוף ובעיקר את רגלי הכואבות. העייפות הכריעה אותי תוך שניות, הספקתי עוד להעיף מבט אל שמי הלילה וראיתי את הכוכבים מנצנצים, לילה בהיר היה הלילה שבין ה-17 ל-18 לינואר 1945. לכוכבים בדומה לשמש, לא היו בשורות עבורנו, עתה רק דבר אחד היה חשוב, לעבור את הלילה ולקום עם זריחת השמש בריא ושלם.
שקעתי בתרדמה עמוקה והתעוררתי עם בוקר מקולות האנשים שהסתובבו בקירבתי. בשלב ראשון לא ממש הבנתי היכן אני נמצא, אבל חיש מהר התעשתי ודבר ראשון בדקתי שלא קפאו רגליי, ידיי ואוזניי. ידיי היו בסדר, גם רגליי ואוזניי, כל גופי היה חם השמיכות הצילו אותי, לא קפאתי. למדתי שיעור חשוב ביותר לעתיד לבוא. לא יכולתי כמובן לדעת אם היה זה הלילה הראשון והאחרון בחוץ. בכל מקרה על השמיכות היה עלי לשמור בכל מחיר, ומסקנה נוספת לקראת המסע הבא עלי להצטייד בנעלי עור, נעלי עץ הן מלכודת מוות.
התקשיתי לקום ממשכבי הלילי, להשתחרר מלפיתת השמיכות, היה עלי לבצע תחילה תנועות ברגליי ובידיי כדי לשחררם מתנומת הלילה. הייתי צמא, מים לא היו בסביבה הקרובה, כלי האוכל שלי אבדו בדרך, לדאבון ליבי. מצאתי מעט שלג נקי ובעזרתו הרטבתי את שפתי היבשות. לא פגשתי איש מחבורת סימנס בסביבתי, פירוש הדבר שכולם או רובם מצאו מקום באחד הצריפים. אספתי את השמיכות שלי ויצאתי לחפש את חברי לעבודה.
הצצתי בחלונות ובאמת גיליתי באחד מהם פנים מוכרות, דפקתי בחלון וכשראו אותי פתחו לי את הדלת. זכיתי לקבלת פנים קולנית, אמרו שחיפשו אותי אתמול ולא מצאו והנה הופעתי לשמחת כולם. הייתי נרגש מקבלת הפנים ומעצם העובדה שלא צריך הייתי לשהות בחוץ בקור. הצפיפות בצריף הייתה רבה, להפתעתי כל בנות סימנס היו נוכחות. מבין הבחורים לא כולם הגיעו, נעדרו שני הבחורים הבלגיים. איש לא ידע להיכן נעלמו ואיש לא שמע מהם על תוכנית בריחה כלשהי. בצריף היה די קריר, חימום לא פעל, למרות הצפיפות הרבה התכסו האנשים בשמיכות. כל הפריטשות היו עמוסות לעייפה ורק על הרצפה מצאתי מקום לשבת אבל הייתי מאושר להיות בפנים. האנשים סיפרו על חוויותיהם בדרך לגלייביץ ולכל אחד היה סיפור שונה.
לא ידענו עדיין מה מצפה לנו בעשרים וארבע השעות הקרובות, אך קשה היה לעכל את השינוי התהומי שחל במצבנו תוך חצי יממה בלבד. המאמץ הרצחני שנדרש מכולנו השאיר את אותותיו בכולם, היינו צמאים ורעבים. שמתי לב שלאחדים נשאר לחם ומרגרינה, איך הם עשו זאת לא הבנתי. לי לא נותר אלא לחלום על פרוסת לחם ולהתבונן באוכלים. כמובן שלא גיליתי לאיש שמרוב ייאוש זרקתי כיכר אחר כיכר, כי לא יכולתי לשאת את משקלי, לא נתתי את דעתי על כך שאני משליך אוצר יקר.
עדיין חשתי ברגלי, כל תנועה גרמה לכאב, השתדלתי לשמור על מנוחת הרגל הפגועה, כל עוד נשארנו בצריף. כשקמתי ממקומי לצאת לשירותים, חשתי בכאב חזק ביותר. במקום זה אפשר רק לחלום על עזרה ראשונה, או על כדור משכך כאבים. במשך היום הצטרפו אלינו מספר חברים מהקבוצה וביניהם שני הצעירים הבלגיים. כולם התקבלו בקריאות שמחה רמות במיוחד שני הצעירים הללו שנתחבבו מאוד על החבר'ה. הם באמת ניסו לברוח וכשגילו את גודל הסיכון והקשיים הכרוכים בבריחה ויתרו והחליטו לחזור. צריך לקחת בחשבון שכולנו לבשנו בגדי אסירים והבורח ניתן לזיהוי מיד.

24.8.2000

השהייה בצריף נמשכה שעות ארוכות ומורטות עצבים, בלי שתייה ובלי פרוסת לחם שתרגיע מעט את רעבוני. כמה השתנה מצבי תוך שעות ספורות, אתמול עדיין הייתי בבוברק, יצאתי עם ארבעה כיכרות לחם וכמה חבילות מרגרינה, ועתה אין בידי דבר ואני משווע לפרוסת לחם. קשה שלא להרהר באותו לילה מזוויע עת יצאנו לדרך ואת מה שקרה לי עד הגיעי לגלייביץ.
תיארתי בפרק הקודם כיצד העייפות הגופנית והנפשית עמדו להכריע אותי ברגע של אובדן שליטה ואובדן חוש ההישרדות. נדמה שלא היטבתי להסביר מה אירע לי באותם רגעים גורליים של חולשת דעת והשלמה עם הגורל. הייתי מוכן להפקיד את עצמי בידי השלג הבוגדני ולחשוף את עצמי לכיתות הירי של אנשי האס.אס. שתרו אחרי אנשים במצבי. רבים נטשו את נתיב הייסורים

ונשכבו באפיסת כוחות בשלג שממנו לא קמו. הייתי מותש ומיואש, חשתי שרגליי לא מסוגלות לשאת את גופי, נדמה היה לי שהוא שוקל טונות, לכן השלכתי כל פריט שאחזתי בו בתקווה שיוקל לי. הלחם הפריע לי להסיר את השלג שנדבק לסוליות. לא היה בידי כלי כלשהו שבעזרתו ניתן היה להסירו, על כן כל כמה רגעים חשתי שאני מתהלך על עקבים גבוהים וזה היה נורא. לא פעם התכופפה כף רגלי בעוצמה כזאת שחששתי לשבור את קרסולי, בפרט ברגל ימין. כל פעם נאלצתי להניח את השמיכות שבתוכן שמרתי את הלחם על צדי הדרך על מנת להסיר את גבנוני השלג בעזרת עקב הנעל. צעידה זו דמתה להליכה בשטח חלק בלי אחיזה יציבה בקרקע. בנוסף למאמץ לעמוד בקצב ההליכה היה עלי לשמור על שיווי משקלי לבל אמעד ואפול. לבסוף קיבלתי התכווצות שרירים שגרמה לכאבים חזקים ברגליים ובפרט ברגל ימין, התחלתי לצלוע. משקל גופי הלך והכביד, הכאבים ברגל הציקו, הגעתי אל סף יכולתי. באותם רגעים שום דבר לא העסיק את מוחי פרט לדבר אחד, היכן אוכל לשבת. אילו היו ברשותי נעלי עור רגילות הייתי עושה את כל הדרך מבלי להסתבך, אך נעלי העץ עם תוספת השלג היו כה כבדות שקשה היה לצעוד בהם. כל נעל שקלה כמה קילו וכשאתה עייף ומותש הן כבדות עוד יותר, חשתי שעלי להיעזר בידי כדי שרגלי תרים את הגוש שהצטבר על הסוליה.
מבחינה גופנית, צעדה זו הייתה אחד המבחנים הקשים אחרי פלשוב, גם אם לא עמד מאחורי איש אס.אס. כמו בפלשוב. הייתה לי תחושה חזקה של סוף הדרך, של שבירת כל המערכות והכלים שעזרו לי עד כה להתמודד במצבים קריטיים, הייתי כסמרטוט שנסחט עד תום ועמד להיקרע לחתיכות. לא ידוע לי כמה קורבנות תבעה צעדה זו בקרב אסירי אושוויץ, ומכאן גם זכתה לשמה.
בהיותי בצריף החלטתי שאם רק אוכל אדאג לכך שלא אצא לדרך בנעלי עץ. נעלי עץ אינן בנויות להליכה ממושכת, ובוודאי לא בשלג, הן מלכודת מוות לכל אדם. וכך עשיתי, כשהודיעו לנו ב"זכסנהאוזן" שאנו יוצאים לדרך, הדבר הראשון שעשיתי רצתי למחסן הבגדים השלכתי את נעלי העץ וחיפשתי נעלי עור. מרבית האסירים הצטיידו בראש וראשונה במזון לאחר שנפרץ מחסן מצרכי המזון ואני פניתי למחסן הבגדים, למדתי לקח.
אוכל ושתייה לא קיבלנו, שתינו שלג, טעמו אמנם לא דמה למים, אבל במצוקה גם שלג מסוגל להרגיע את הצימאון. לא כל כך הבנו את החיפזון של הגרמנים לעשות את המרחק מאושוויץ לגלייביץ במשך הלילה, מה הריץ אותם. אילו היו הרוסים ממש בעקבותיהם לא היו מחזיקים אותנו בגלייביץ. האם לקחו בחשבון שרבים לא יעמדו במאמץ וכך יילך ויקטן מספר האסירים שיוותר בחיים? קשה להבין אותם, בוודאי לא הצעידו אותנו מסיבות הומאניות כדי לתת לנו גג מעל הראש. סביר מאוד שהם לא היו מעוניינים לחשוף עשרות אלפי אסירים שצועדים לאור היום לתושבים הגרמנים, שמא במנוסה מדובר ואולי לא למטוסי בעלות הברית העלולים לגלות שמפנים את מחנות אושוויץ.
מאוחר יותר נודע לנו, שהכינו עבורנו כמה וכמה רכבות שהובילו את אסירי אושוויץ למחנות ריכוז שונים ברחבי גרמניה.
בינתיים, למרות מצוקת הרעב הייתי מרוצה שעברתי את סיוט הלילה בשלום, אמנם חששתי שאם נאלץ להמשיך בהליכה אתקשה מאוד להתמודד, משום שרגלי הימנית כאבה עם כל צעד שעשיתי, צלעתי בשעת ההליכה והמצב הדאיג למדי.
על אף קשיי המצעד, כמעט כל אנשי סימנס וכל הנשים הגיעו בשלום לגלייביץ, גם הבחור עם הרגל השבורה. הוא ואביו היו ממש גיבורים, בהיותם יחד תמך האב בבנו. בעצם כולנו עמדנו עד כה בגבורה וגברנו על הרבה תלאות, נתקלנו בכל כך הרבה רשע, כיצד עשינו זאת, שאלה שקשה לענות עליה. דבר אחד בטוח לרוח צעירה יש משקל עצום במלחמת ההישרדות, לא מקרה הוא שמרבית הניצולים הם צעירים מתחת לשנות העשרים ועד לשנות השלושים. כולנו לחמנו בחזית חשופי חזה, הנשק הסודי שלנו היה בתוכנו, כוח הרצון להתמודד על חיינו. איש לא הלך כצאן לטבח, כפי שטענו רבים ביישוב לאחר עליית ניצולי השואה ארצה.
בישראל לא הבינו ולא היו מסוגלים להבין מה עבר על הניצולים ועל המיליונים שנספו, כיצד התמודדו על זכותם לחיות ומה היה גודל סבלם עד להירצחם. ניצולי שואה רבים שמרו על רוח האדם, על צלם אנוש, לתכונה זו הנאצים לא יכלו. את כל זה לא יבין אדם שלא היה שם, שלא חש על גופו את נחת זרועה של האימה הנאצית, את הסדיזם שגילו בני העם הגרמני כלפי החלשים.

25.8.2000

לא שכחתי את חבריי שמצאו אותי שניות אחדות אחרי שהתיישבתי על השלג ומשכו בידי והעמידו אותי על רגליי כדי שאמשיך איתם ביחד. למרבה הפלא, חזרתי לעצמי במהירות והשתדלתי לשמור על קצב הליכתם. אלא שהרגל הציקה לי והיה עלי להאט, לא רציתי לעכב אותם, והאמנתי שאוכל ללכת ללא עזרה. כך עשיתי את דרכי כפי יכולתי, משתדל שלא לאמץ את הרגל הפגועה. הסרת השלג מהנעליים הייתה הכרח מציאות ונהפכה לריטואל עד שהגעתי לשערי המחנה. ככל שהתקרבתי אל מבואות העיר הדרכים והכבישים היו נוחים יותר להליכה. השלג היה

מהודק עקב תנועת כלי הרכב ושוב לא נדבק אל הסוליות, כך בסופו של דבר הגעתי למחנה הצריפים באיחור ניכר, מת לישון, זו הייתה שאיפתי היחידה באותם רגעים, רק לישון.
התגברתי על מכשול נוסף שסיכן את חיי, הפעם היה זה מבחן מסוג חדש שלימד אותי עד כמה מחוברים הגוף והנפש, כמה רבה התלות בין השניים.
בהיכנסי בשער המחנה לא ידעתי שלא אוכל להיכנס לאחד הצריפים שדלתותיהם כבר ננעלו. מהר מאוד גיליתי שאין לי גג ולא רצפה להניח את ראשי, ונגזר עלי לבלות את הלילה בחוץ. מזל גדול היה לנו, כאן לא ירו באנשים שנשכבו במעברים בין הצריפים. מה שסיכן את חיי הוא הכפור הלילי, לא היה לי מושג אם השמיכות שעליהן שמרתי בשבע עיניים יגנו עלי מפני הקור המקפיא. בשלב זה הברירה היחידה הייתה להתכרבל היטב בשמיכות ולהיצמד לאחד הצריפים כל עוד יש מקום פנוי. מאות אנשים חיפשו מחסה ליד קירות הצריפים, חלקם באו עם שמיכה אחת בלבד, לי היו שתי שמיכות צמר ששמרו עלי כל הלילה, ודבר לא יכול היה להוציא אותי משנתי העמוקה שנפלה עלי שניות לאחר שהתעטפתי ונשכבתי. גופי לאחרי מאמץ על אנושי, נזקק באופן דחוף למנוחה וגם העיניים בקושי רב הובילו אותי אל מקום מנוחת הלילה. שכבת הקרח שכיסתה את הקרקע לא הציקה לי, כל משכב נחשב ברגעים אלה למיטת מלכים. המכשול הלילי היה מאחורי; גופי המעונה נשכב ונח כפי שלא נח מזמן.
בבוקר התעוררתי בריא ושלם, בהמשך שמרו עלי השמיכות גם כשהסיעו אותנו בקרונות פתוחים לבוכנוואלד נסיעה של למעלה משבוע ימים. שם החליפו לנו את הבגדים, ונפרדתי מהשמיכות שהצילו את חיי.

בוכנוואלד

מצעד המוות בינואר 1945 פתח שלב נוסף בדרך הארוכה אל החופש, היה זה נתיב רצוף ייסורים, תלאות וסבל בל ישוער שבהם לא פעם אפסה תקוותי לשרוד.
כאמור כולנו היינו עדיין בצריף, היה קר אבל היו לי שמיכות, הייתי רעב מאוד, לא היה לי לחם ולא העזתי לבקש דבר מאלה ששמרו על מטענם היקר. הם לא היו חייבים להתחלק עם האחרים. איש לא ידע כמה זמן נשהה כאן ומתי נזכה לקבל פרוסת לחם ומעט שתייה חמה. בשלב מסוים הודיעו לנו לצאת מהצריף עם כל החפצים שברשותנו, ברור היה שאנו עומדים לעזוב את המקום. לא ברור אם במסע רגלי, או ברכבת. המתח כמובן עלה, הפחד מפני הלא ידוע תפס את מקומה של תחושת הרעב. דרוכים ומודאגים פנינו אל הדרך שאליה כיוונו אותנו אנשי האס.אס. הופנינו אל שער צר למדי, ורק אדם יחיד יכול היה לעבור דרכו, שני חיילי אס.אס. עמדו בפתחו ובחנו את העוברים. מדי פעם עצרו אדם והורו לו לעבור למקום אחר, לא להמשיך עם הזרם שהלך קדימה. מעמד זה נראה חשוד למדי, נדף ממנו ריח של סלקציה, אפשר היה להבחין את מי עצרו ולמי לא נתנו להמשיך. אני צלעתי די חזק וכדי לעבור את השער בשלום היה עלי להתאמץ, ללכת זקוף ולא לגלות שום חולשה.

27.8.2000

כך עשיתי ומצאתי עצמי ממשיך בדרכי עם כולם בלב הולם, תוך מאמץ לשמור על הליכה זקופה כשאני מסתיר את צליעתי. לא האמנתי למראה עיני, לתדהמת כולנו, גילינו שהנאצים העלו את האנשים לקרונות רכבת פתוחים, קרונות משא. נסיעה מהירה בקרונות פתוחים ללא הגנה פירושה קפיאה איטית ובטוחה. היה זה גילוי מייאש ומדאיג, אך בו בזמן היה זה רק חלק מהמזימה שהכינו לנו. לפני העלייה לקרונות חילקו לנו פרוסת לחם, אלא שבשעה שקיבלנו את הפרוסה עלובה, מצבנו היה כה עגום ומפחיד שתחושת הרעב שלי נעלמה כליל. התבוננתי בקרונות הפתוחים ראיתי את האנשים מטפסים מעל הדפנות וגופם העליון נותר חשוף לרוח, לשלג ואולי גם לגשם, הימים ימי ינואר 1945.
שאלות רבות העסיקו אותנו; לאן פנינו מועדות, כמה ימים ולילות נהיה בדרך, האם השמיכות יוכלו להגן עלינו בפני פגעי הטבע. לא היינו מודעים לכמות המחרידה של אנשים שיידחסו לקרון, אילצו אותנו לעמוד אחד ליד השני בצפיפות בלתי נסבלת שמנעה מאיתנו עמידה חופשית. על ישיבה אפשר היה רק לחלום. האנשים האחרונים שנצטוו לעלות לקרון, יכלו להיכנס רק בדורכם על גבם של אלה שכבר היו בפנים. קשה לתאר את התוהו והערבוביה שהשתררה בקרון, אנשים חששו להיפגע מנעלי העץ של הנדחסים פנימה, כי לא הייתה להם שום דרך אלא לדרוך על עומדים, וכל אדם שנוסף רק הגביר את הצפיפות. צעקות רמות, קריאות כאב ולא מעט קללות נשמעו מכל הקרונות. הנאצים הנבזים הצליחו לגרום לרבים מאיתנו לאבד את העשתונות. גם אחרי שהם מילאו את משימתם והפכו כל קרון לכלוב, ואותנו לחיות כלואות, קשה היה להרגיע את הרוחות, משום שאחד דרך לשני על הרגליים. זאת הייתה רק ההתחלה. רק הספקנו לנוח ולהתאושש לאחר מצעד המוות, והנה אנו עומדים בפני מצב חדש שאיש לא העלה על דעתו. ברור היה שניאלץ לעמוד לאורך כל הנסיעה והלילה היה לפנינו. כיצד נעביר את לילה בעמידה, כיצד

נוכל לעמוד דבוקים זה לזה ללא כל יכולת להניע באופן חופשי את הידיים או להשעין את הגוף למנוחה קצרה? לא היה לנו כל סיכוי להתארגן בתנאים אלה לישיבה במשמרות. אמנם רובנו היינו אנשי סימנס שהכירו זה את זה, אך לא היה די ברצוננו הטוב, העייפות גברה על כולם. רבים התקשו להחזיק מעמד לאורך שעות, רגליהם לא יכלו לשאת את גופם ותנוחתם עוד הגבירה את הצפיפות, והמתח הגיע לשחקים. אנשים דחפו איש את רעהו כדי לשחרר את הלחץ מגופם, המצב היה מעבר לכל ייאוש.

התקשיתי לטפס על דופן הקרון, הרגל כאבה לי מאוד וכדי להגיע לקצה הדופן נאלצתי להשתמש בשתי רגלי כדי להיאחז בגוף בולט כלשהו ולעלות, משימה כמעט בלתי אפשרית, לא היה כל סיכוי להיעזר במישהו כשכולם שרויים במתח. ברגעים כאלה כל אחד עסוק ודואג רק לעצמו. נזקקתי למאמץ על אנושי עד שסוף סוף חלפתי על פני הדופן וקפצתי פנימה, השתדלתי לא ליפול על הרגל הפגועה. כשעליתי לקרון, הוא עדיין לא היה מלא עד אפס מקום, כבר אז היינו רבים מדי, וראיתי שהגרמנים ממשיכים לדחוק באנשים נוספים לעלות לקרון שלנו. תחושתי אמרה לי שרצוי למצוא מקום צמוד לדופן, אלא שזה לא עלה בידי משום שאנשים הוסיפו להיכנס והיה מסוכן לעמוד ליד הדופן. הדופן השנייה כבר נתפסה, כך שמצאתי את עצמי מוקף באנשים מכל הצדדים.

כשחדלו להוסיף אנשים לקרון, עמדנו כולנו צמודים איש אל רעהו, כל תנועה קטנה ביד או ברגל גרמה לי או להם להתחכך, וזה לא היה פשוט, אם עמד בקירבתך חבר טוב, יכולת לפחות לנסות ולתאם עמו שינוי בתנוחת הגוף. בעמידה כזו במשך שעות הגוף מתאבן, כל פעם נרדמה לך יד זו או השנייה, רגל שמאל או ימין ואתה חייב לשחרר אותם בעזרת תנועות רצופות. אנשים אחדים התחילו להתרומם על קצות אצבעות הרגליים, אפשרות יחידה למנוע את התאבנות הגוף, אך האם נצליח לעבור כך את הלילה?

בעיה נוספת היו השמיכות, שמדי פעם נטו לגלוש מהכתפיים ולאחר מכן הכובע, כיצד מבטיחים שלא יעוף מהראש בנסיעה פרוצה לכל רוח, כיצד חוזרים ומחזקים את אחיזתו על הראש המגולח והחלק. את פרוסת הלחם שלי נידבתי לחבר, לא חשתי רעב על אף שיום שלם לא בא דבר אל פי. דאגתי בראש וראשונה לרגל שלי ולכאבים שהציקו לי כשנגזר על כולנו לעמוד. האווירה בקרון הייתה קשה, לאיש לא היו אשליות לגבי תוצאות המסע הזה. בליבו ידע כל אחד שרבים לא יחזיקו מעמד בעמידה קשוחה שאינה מאפשרת מנוחה. היו ניסיונות להתארגן בצורה שאיש ישעין את עצמו על גב חברו כדי לשחרר לו מעט את הלחץ על כפות הרגליים. כשעומדים שעות במקום, הגוף לא רק נהפך לבול עץ, אלא גם מוסיף כאילו למשקלו, משקל שהוא מעבר ליכולת הרגליים לשאת. מלאך המוות חגג ואסף מכל קרון עשרות קורבנות שנשברו ונפחו את נשמתם.

עד כמה שזה נשמע אכזרי, למדתי להכיר את היתרונות שהפיקו הנותרים ממות חבריהם. במותם הם פינו מקום לנו מקום לישיבה, למנוחה ולשינה. המסכנים מתו מאפיסת כוחות, אולי גם מהתמוטטות עצבים שפקדה רבים שלא היו מסוגלים עוד להתמודד עם העמידה האינסופית. אנחות והתפרצויות היסטריות נשמעו מקרונות רבים, הסבל פתח פצעים עמוקים, שבר את רוחם, נפשם ואת ליבם. הם לא רצו לחיות, לא נותר להם עוד כוח להילחם.

הבכי והאנחות גברו ככל שחלפו השעות, האם הוקל להם שעה שבכו? ייתכן, האם הוקל להם כשנאנחו? כולנו היינו באותה סירה, דחוסים תחת עיניהם הפקוחות של אנשי האס.אס. היינו מטען שטופל גרוע מבהמות המובלות לשחיטה, לא ידענו לאן מובילים אותנו וכמה זמן נימצא בכלובים הנעולים. גם אם יואילו לתת לנו פרוסת לחם ומעט שתייה, לא תהיה אפשרות לחלק אותם. אין סיכוי להרים יד. עלובי חיים במלוא מובן המילה, מה שהבדיל בינינו ובין החיה, היא הידיעה שאנו בני אנוש, שיכולנו עדיין לחוש, לחשוב על מה שהיה ועל מה שלא ישוב עוד לעולם. נוכחתי לדעת שכאשר הנפש נשברת הגוף הולך בעקבותיה. במצעד המוות לגלייביץ נפשי כמעט נכנעה. לא אעמיד פני גיבור, בכיתי גם אני בשקט, לבל ישמע אותי איש, בכיתי משום שרגלי כאבה והתקשיתי לעמוד במקום, נזקקתי נואשות למנוחה, לשינה ולו גם קצרה.

למזלי לא אכלתי ולא שתיתי אלא מעט שלג, אוי לאלה שנזקקו לשירותים, אי אפשר לשער את גודל ההשפלה שנאלצו לעבור. זה היה המצב, זאת הייתה המציאות שלנו שעה שהמתנו לתזוזת הרכבת. האמנו שככל שנגיע מהר יותר יוקל לנו, ושאנו עשויים להינצל. בכל צרה נולדות גם תקוות, אחרת אין סיכוי לשרוד, אמונה היא הדבר האחרון והיחיד שלא יכולים לקחת לי, רציתי להאמין שזאת לא הנסיעה האחרונה ולא התחנה האחרונה עד כמה שזה נשמע מטורף.

שמי הלילה היו בהירים, כוכבים נצנצו מעל, מזכירים לנו שאי שם במקומות אחרים, אנשים ממשיכים את חייהם ואולי מתבוננים באותם כוכבים ונהנים ממראה עיניהם. הרכבת שעטה קדימה, שקשוק גלגליה דמה לצלילים שכה אהבתי לעקוב אחריהם שעה שנסענו ברכבת המהירה כילדים עם הורינו. אך בכך הסתכם הדמיון, המציאות העגומה לא הרשתה לי לשהות זמן רב במחיצתו של עולם החלומות. ניסינו לפענח את כיוון נסיעת הרכבת, הבנו שמרחיקים אותנו מהחזית המזרחית, שם אולי המתין לנו החופש, אבל עתה נראה שהוא שוב מתרחק. אנשים ניסו לעקוב אחר שילוט הישובים שעל פניהם חלפנו, אלא שבלילה קשה היה לזהות.

רצינו לישון, לעצום עיניים, ניסינו להישען לזמן מה איש על רעהו. זה היה קשה, לא כולם היו חזקים כדי לשאת את משקל האדם שלפניהם, העייפות השתלטה והכריעה את רובנו. הלילה זחל

לאיטו. לצפיפות היה גם צד חיובי, לא היה לנו קר, וכך שוב נרדמנו לדקות והתעוררנו לשמע קול שקשוק הגלגלים המונוטוני שהדהד אל תוך הלילה והגביר את הרצון לישון. מפתיע שגם ללא תנאים מנסה הגוף לקחת את שלו, וכך נרדמתי בעמידה ושקעתי לסירוגין בשינה עד שהתעוררתי ממכאובי גופי. עם שחר ראשון, רצוצים ושבורים ניסינו ליישר את עצמותינו. הרכבת עמדה, סביבנו שדות מושלגים ובמרחק מה יערות. אנשים היו חייבים לעשות את צורכיהם, ולכן אחדים עלו על דופן הרכבת וניסו את מזלם תוך כדי ישיבה. אנשי האס.אס. העלימו עין וזה עודד אנשים נוספים לעלות על הדופן. הם פינו לנו מעט מקום וכולנו ניצלנו הזדמנות זו כדי לעשות תנועות לניעור הגוף המאובן ולישורו.
הייתי צמא, השלג והקרח שנדבקו אל הקרון הרוו מעט את פי ואת שפתותיי היבשות, צינת הבוקר חדרה לגופי. נוצר מרווח מסוים בין האנשים, וידינו הצליחו להשתחרר ולעטוף את עצמנו היטב בשמיכות. איזו הקלה חשתי כשהשתחררנו לשעה קלה מהצפיפות הנוראה.
לא ידענו אם אנחנו עדיין בתחום פולניה או שכבר עברנו לגרמניה. שמעתי דיבורים על בריחה, היערות עודדו מחשבה זו, אבל כדי לברוח צריך הרבה מאוד אומץ, במיוחד כשלא יודעים היכן נמצאים. על הפולנים לא ניתן לסמוך, גם לא על הגרמנים, והסיכוי להינצל בבגדי אסירים בתוך אוכלוסייה עוינת היו קלושים. עם זאת, שמענו לאחר מכן שהיו כאלה שברחו, ביניהם האחים יעקובסון מקבוצת סימנס. התברר שהרכבת עמדה כבר בתחום צ׳כיה, אך את זאת לא ידענו אז. הצ׳כים לא היו בין אוהבי הגרמנים, ויחסם אל היהודים היה ידידותי ואוהד, והאחים ניצלו בזכות זו, הם ברחו באישון לילה, מיד אחרי שהרכבת עצרה בין היערות והגרמנים לא הרגישו בבריחתם.

המשך מ-27 לאוגוסט

אינני יודע כמה שעות עמדנו במקום הנידח הזה, מכל מקום אנשים העלו הערכות שונות אודות הסיבה להמתנה הממושכת ואחת מהן הייתה, שהדרך נחסמה כנראה על יד הצבא האדום. רצינו להאמין בכך, מאידך נשארו איתנו אנשי האס.אס. בהרכב מלא והם לא נראו מודאגים. לא נשמע כל ירי לא במרחקים ולא בקירבת מקום, שלווה פסטורלית שררה מסביב. אני זוכר את עצמי יושב על דופן הקרון, משקיף וזוקף בדריכות את אוזניי שמא אשמע אות. אלא שכל זה היה בגדר חלום דמיוני. הרוסים לא הגיעו לצערנו הרב, נשארנו בידי הגרמנים והמסע שלנו התחדש. התכנסנו בקרון, מאוכזבים, ואנשי האס.אס חזרו למקומותיהם ברכבת. שריקת קטר פילחה את השקט ושוב יצאנו לדרך. ההפסקה עזרה לנו מעט להתאושש, על אף שלא קיבלנו אוכל. התכוננו ללילה השני, מנוסים יותר אם כי לא חל כל שינוי במספר האנשים בקרון.
שמענו שבקרונות אחרים נפטרו אנשים ואת גופותיהם זרקו החוצה, אצלנו זה לא קרה, אם כי היו כאלה שחשו ברע. משגברה תמותת האנשים, החליטו הגרמנים לרכז את הגופות בקרון אחד ולא לזרוק אותן לרשות הרבים, פן יגלו אנשים לא רצויים את מעשי הזוועה שחוללו.
שמתי לב שכמה מאנשי סימנס עדיין שמרו על הלחם מבוברק, הם אכלו אותו בסתר כי לא היה להם נעים לאכול נוכח מבטי חבריהם הרעבים. אין לבוא אליהם בטענות, הם שמרו על האוצר שלהם וזכותם לאכול אותו. ייתכן שפחדו שמישהו ינסה לקחת מהם את שארית הלחם בכוח. מזה ימים אחדים שאנחנו ללא מזון ובצפיפות מעיקה שרק הוסיפה לתחושת הרעב המציקה. לראות אנשים אוכלים כשאתה רעב לפת לחם, זוהי תחושה שקשה מאוד לתאר אותה. השתדלתי להסיר את מבטי ולעצום את עיניי, כשראיתים אוכלים בלילה בחסות החשכה. אני מתקשה להאמין שהייתי אחד השחקנים במחזה העצוב והכואב שעליו אני כותב. תחושת רעב היא כאב הפוקד את גופך ומציק ללא הרף, ובמקרה זה אתה רואה ומדמיין כמה טוב להם, וכמה רע לך. למעשה גם הם לא שבעו, הם אכלו פיסות קטנות שאותן חילקו מראש כדי להאריך את משך האכילה.
למחרת קמנו בבוקר למחזה מדכא כשגילינו שאנשים אחדים הלכו לעולמם. השתדלתי שלא להתבונן בגופות חסרות החיים השרועות בינינו. למזלי, הדבר קרה לא ממש לידי וגם לא הכרתי איש מהם. כמה מדכאת העובדה שלאחר כל שנות הסבל שבהן עמדו, בגד בהם גופם, ואיש לא יידע את מקום קבורתם. הם פונו מהקרון ולנו היה קצת יותר מקום, אחדים עברו לקרון אחר, מאותו לילה ואילך יכולנו לשבת. תלאות העמידה הסתיימו בזכות מותם של אלה שהכוח לחיות אזל בקירבם, בקרב זה הפסידו החלשים והנדכאים. הם מתו מוות אכזרי, כגיבורים, כשיד הגרמנים עדיין על העליונה. הם לא היו הקורבנות האחרונים, קרונות המתים הלכו והתמלאו במהירות. ידעתי על מצעד המוות מאושוויץ, אך לא שמעתי אף פעם על רכבת המוות מגלייביץ לבוכנוואלד, שבה נסעתי.

28.8.2000

אנשים רבים לא יכלו לשאת עוד את נטל המסע, הם היו חלשים עוד כשיצאו לדרך מאושוויץ, המצעד התיש אותם ותנאי הנסיעה הקשים החלישו אותם עוד יותר, מה גם שכבר כמה ימים לא

קיבלנו אוכל מלבד פרוסת לחם אחת לדרך. אין לי ספק שכוונת הנאצים הייתה זדונית מתחילת הפינוי, הם צפו שרבים יפלו בדרך. את מה שלא עשתה הדרך לגלייביץ עשו הקרונות הפתוחים והדוחק שבתוכם. לא שמעתי בדיוק כמה קרונות מולאו בגופות אבל מאות רבות ואולי אלפים הלכו כך אל מותם, אלמוניים ובודדים. אי שם בדרך ינתקו את הקרונות, יחפרו עבורם בור והם ייעלמו אל מתחת לפני האדמה, זכר לא יישאר מהם.

אנשי סימנס יצאו למצעד המוות במצב גופני סביר למדי. במשך התקופה שעבדנו בסימנס לא סבלנו ממחסור באוכל, וזה היה חשוב ביותר, אם כי אף אימא לא הייתה מרוצה מסל המזונות שקיבלנו בבוברק. בגיל זה הגוף מתפתח והתיאבון גובר בפרט אצל הבנים. חשוב היה לאכול לשובע, באושוויץ רבים לא שבעו ממנת האוכל היומית וסבלו מרעב, בדומה למה שקרה לי בפלשוב ולזמן מה גם באושוויץ. אם כן, כל אנשי סימנס היו במצב גופני שפיר ומלבד אלה שברחו, כולם החזיקו מעמד ועברו בשלום את מצעד המוות ואת הנסיעה לבוכנוואלד.

מראות הגופות בקרון שלנו היו קשים; ציינתי שהשתדלתי לא להביט בהם לאחר שנבהלתי ממראה עיני. זו הפעם הראשונה שראיתי גופת אדם מת מקרוב. הייתי נוכח בתליית אנשים אבל עמדתי במרחק ולא ראיתי את הבעת פניהם, יכולתי רק לדמיין אותה. ליוויתי את הורי אל שערי בלז'ץ ובהיפרדי מהם לא האמנתי שהם מובלים למחנה מוות. לא ראיתי אותם במותם, שמעתי שירו בהם, אך לא הייתי עד למותם הטראגי. בפלשוב, שמעתי את יריות המוות ואת קריאות "שמע ישראל" מפי הקורבנות, שמעתי את הצרורות ואת השקט הנורא שהשתרר בעקבות היריות, שמעתי אך לא ראיתי. בשעת המצעד חלפתי על פני אנשים חיים, חלקם ישבו וחלקם שכבו, הכפור והיריות עדיין לא השיגו אותם בעוברי לידם. בקרון, המוות שכן לידי ומראם של האומללים היה מזעזע, כמה מעוות האדם לאחר שנפח את נשמתו. המפגש עם המוות היה הפעם מוחשי, אזהרה לכולנו שאיש איננו חסין בפניו. למזלי, פונו הגופות במהרה, קשה לחיות במחיצת המוות, איש מאיתנו לא רצה למות. יותר מכל שאפנו למעט אוכל חם, הגוף זעק לאוכל שיחממו מבפנים, חום פנימי לא חום חיצוני של שמיכות. הבטן הריקה הציקה ולא היה דבר מלבד שלג או קרח, ואלה רק הוסיפו לקרר אותנו מבפנים.

הקור אינו ידידותי, הוא גרם לנו סבל וכשבלעתי מהשלג או ליקקתי קרח כדי להרוות את פי, התכווצה בטני מהמים הקרים שזלגו אל קיבתי הריקה. הגרמנים ממש הרעיבו אותנו ועוד היה עלינו להמשיך בנסיעה אל תוככי ציכיה. האם מטרתם הייתה להפוך רכבת זו לבית קברות נייד? מדי פעם עצרה הרכבת אך שום סימן לחלוקת אוכל לא היה על סדר יומנו. באחת התחנות הנידחות שמעתי לפתע את אנשי אס.אס. מדברים על לחם, אנשים התרוממו מעט כדי לבדוק מה קורה, האם מדובר בלחם לשומרים או שמתכוננים לחלק גם לנו כמה פירורים. התצפיתנים ראו אנשי אס.אס. נושאים סלים עם לחם, וזורקים כיכרות שלמות לתוך הקרונות. זה לא נשמע טוב, כי סכין לא הייתה ברשותנו, איך נוכל לחלק כמה כיכרות לחם לעשרות רבות של רעבים? מה שציפינו לו אכן קרה. מספר מועט של כיכרות הועף לעברנו, מאושר מי שהצליח לתפוס, תוך שניה הכיכר נעלמה כלא הייתה. לא ראיתי חתיכה אחת, הכל התנהל כה מהר שלא הספקתי לראות אפילו מי תפס את הלחם והעלים אותו. אינני יודע כמה אנשים אכלו מאותה כיכר, אני לא זכיתי לראות אף פירור. ברור שמי שתפס את הלחם לא יכול היה להעלימו ונאלץ להתחלק לפחות עם אלה שהיו בסמוך אליו.

הגרמנים הנבזיים נהגו בנו ביד קשה ושוב הוכיחו את שפלותם. במקום לקחת מספר אסירים שיחתכו את הלחם לפרוסות, הם זרקו אותו לעברנו ביודעם שאין בידינו כלים לחלוקתו, ושעל כל פירור עלול להתנהל קרב. אצלנו לא פרצה מהומה אבל התחושה הייתה קשה ומאכזבת מיחסם של אלה שחטפו והעמידו פני תם. אפשר להבין שבמצוקה גוברת מתקשים אנשים מסוימים לנהוג באנושיות והם דואגים לעצמם בלבד ולא רואים את הזולת. על כך סמכו המפלצות הנאציות, אך הם הצליחו רק באופן חלקי, כי דווקא בזמנים קשים התגלו אנשים בעלי תכונות מופלאות שאנושיותם הייתה לערך עליון, אם כי לא במקרה זה של הלחם.

לא כולם הצליחו להסתיר את מצוקתם, לילות רבים לא עצמו עין ונתנו דרור למחשבותיהם ולסבלם. הרעב היה בין הגורמים המציקים ביותר. קשה להסביר מה חש אדם שכל הזמן חולם על אוכל, בהיותו מודע לכך שאין הוא יכול להשיגו, לא עכשיו וגם לא אחר כך. הייתי מתעורר בלילה משקשוק הגלגלים, ומהצורך ללעוס דבר מה בפי ולחוש שאני אוכל. לא הצלחתי להירדם מחוסר מנוחה נפשית וגופנית. חוסר אונים מוחלט, אי אפשר לשכב כי אין מקום, אפשר לעמוד או לשבת, אך הגוף כבר סובל מחולשה ומחוסר תנועה. נוסעים ונוסעים אל בלתי נודע, ואתה אינך אדון לעצמך.

בלילה שמעתי בכי מקרונות אחרים, צעקות מהולות בקריאות עזרה לאימא שאינה בנמצא. בלילה השמיעה מתחדדת, הרוח הביאה אלינו את קולות הלילה שבקעו מגרונות המיואשים מתוך האפלה. אנשי האס.אס. ששמרו עלינו ללא ספק ישנו ולא שמעו אותם, רק הקטר ומפעיליו היו ערים. האם ידעו את מי הם מובילים ולאן, האם נתנו דעתם על מה שעובר עלינו? אולי מחליפים את הצוותים לבל יראו למשך זמן רב מדי את גודל חרפה הנאצית ולא ישמעו חלילה את קולות הלילה הבאים מן הקרונות.

בצמוד לקטר היו מחוברים קרונות האס.אס. שהסתירו את האמת מעיני הצוות. ובעצם מה זה משנה אם רואים או לא רואים, מתפקידם להסיע אותנו לאי שם לפי התוכנית על מנת שיוכלו לחסל אותנו באין רואה.

נזכרתי שהנהלת סימנס הבטיחה לקחת אותנו לאחד המפעלים מהמקום שאליו נגיע, האם היו רציניים? האם האמינו שימצאו אותנו עדיין בחיים, מה ידעו על תפקידם של מחנות אושוויץ, או שמא העדיפו לא לדעת את האמת האכזרית על מעללי הנאצים? על סמך מה אמרו והבטיחו להביא אותנו לאחד המפעלים בתוככי גרמניה? קשה היה להאמין במהלך המסע לבוכנוואלד שהבטחתם אכן תקוים, בבוכנוואלד איש לא התייחס ברצינות לאפשרות שאנשי סימנס יגיעו. לא כולם הובלו לבוכנוואלד, מחנות ריכוז נוספים קלטו את אלפי המפונים מאושוויץ.

בשעה שהיינו בגלייביץ לא התנהל רישום כלשהו, איש לא בדק את שמות האנשים בצריף שבו שהינו. קשה היה לדבוק בתקווה שהאחראים על הפינוי מסוגלים לעקוב אחר פיזור עשרות אלפי האסירים ברכבות שפונו ליעדים שונים. כך נגוזה התקווה שגם אם דבקים אנשי סימנס בהבטחתם, הם גם יצליחו לגלות לאיזה מחנה הובלנו. למרות זאת היו בינינו שחשבו שאסור לאבד תקווה, כי הבטחתם הייתה כנה ורצינית. בזכות התקווה אנחנו עדיין בחיים וכך צריך לחשוב גם להבא כל עוד אנו מסוגלים לתפקד. הסתבר שהמאמינים צדקו, אבל אז בנסיעה, עצם המחשבה היה בלתי הגיוני ובלתי סביר לחלוטין. היה זה קרש ההצלה שנאחז בו הטובע בים סוער, בהאמינו שבעזרתו יגיע לחוף מבטחים. טוב שאנשים העלו את הנושא, לפחות יכולנו להסיח לשעה קלה את מחשבותינו ממצבנו העגום.

רצינו לאכול צלחת מרק חם, זו הייתה הנקודה הכי כואבת, כל כך מעט ביקשנו לעצמנו, מי יכול להבין זאת היום. המשכנו לנסוע בתחומי צ׳כיה היפה, אך דעתו של מי פנויה להבחין ביפי הטבע שעה שאנו רוקמים חלומות פרועים על מרק חם, מתחננים בכל מאודנו לחוש בו בפינו. לא נתנו את דעתנו לכך ששלג וגשם לא ירדו עד כה. מר עוד יותר היה גורלנו אילו ירדו גשמים ושלגים, היינו נהפכים לגושי קרח, השמיכות לא היו מספקות לנו הגנה מספקת, כך שהיה לנו מזל שמזג האוויר היה אמנם חורפי אבל יבש.

מבלי משים, נכנסה הרכבת בלילה לתחומי עיר גדולה ועמדה בשטח תחנת רכבת רחבת ידיים ששירתה רכבות משא בלבד. רשת מסועפת של מסילות ברזל וקרונות רבים נראו סביבנו. הופתענו מההחלטה לעמוד ברציף של תחנה שבמרחק מה ממנה עבר גשר שנועד להולכי רגל. מוזרה עוד יותר הייתה העובדה שאנשים חלפו על פני הגשר שעה שעמדנו שם, והם לא יכלו שלא לראות אותנו בלבוש האסירים. עצרנו בעיר פראג, שעל יופייה שמעתי רבות בילדותי, הכרתי את הפואמה המוזיקלית של סמטנה שבה הוא מהלל את בוהמיה ויערותיה, את המולדבה החוצה את פראג, אהבתי את יצירותיו של דבוזיק ובפרט את הסימפוניה מהעולם החדש. צ׳כיה הזכירה לי את מסריק ואת בנש, מנהיגיה האמיצים שעמדו בגבורה מול לחץ הנאצים להעביר את חבל הסודטים לגרמניה. הם ויתרו רק לאחר שלמדו לדעת שהמערב לא יפעל לטובת מולדתם, אם יצאו למלחמה נגד הגרמנים. פרטים אלה זכורים לי היטב מאותם ימים אפלים בטרם פרוץ מלחמת העולם השנייה. הפעם אני בפראג, לא כתייר, אלא כאסיר, ובכל זאת גרמה לי השהות בעיר זו להתרגשות שלא אשכח עד סוף ימיי.

המשך מ- 28 לאוגוסט

קרונות אחדים עמדו תחת הגשר ומשני עבריו, הקרון שלנו היה מרוחק אבל יכולנו לראות אנשים חולפים והיו גם שעצרו להתבונן ברכבת בעלת הקרונות הפתוחים העמוסים באנשים בלבוש משונה, שללא ספק לא נתקלו בו בעבר. ייתכן שאנשים הצליחו להחליף כמה משפטים עם האסירים כי לאחר כמה זמן הופיעו אנשים עם חבילות בידיהם וזרקו אותן אל הקרונות. לא היה לי ספק לגבי תכולת החבילות, הם הביאו בעיקר לחם ואולי דברי מאפה נוספים. ברור שלא היה ביכולתם לספק את צורכי אלפי הרעבים. מפליא שהגרמנים לא סגרו את הגשר ולא מנעו מאנשים להגיע ולהושיט עזרה לרעבים שעמדו בקירבת הגשר. היה זה מחזה מרגש לראות את הצ׳יכים באים והולכים עם חבילותיהם, מתי נתקלנו לאחרונה בנדיבות לב שכזאת?

לא יכולתי להסיר את עיניי מהגשר שממנו זרם כל כך הרבה חום אנושי, כמה רגישות גילו תושבי פראג באותו יום וחיממו את ליבם של רבים, גם אם לא זכו לטעום מדברי המאפה שמצאו דרכם אל הקרונות. עמדנו שעות אחדות בתחנה וברצון הייתי טועם פרוסת לחם צ׳כית והייתי לועס לאיטי כל פיסת לחם קטנה בנפרד, ובוודאי היה נדמה לי שזו העוגה הטובה ביותר שאכלתי מעודי, אבל אלה היו מחשבות או ליתר דיוק משאלת לב. קשה לשאת את תחושת החוסר, את הריקנות בבטן המכווצת. יש לי עיניים, ידיים ורגליים, אני יכול ללכת, אך אינני רשאי להשתמש בהם כדי לעמוד ליד הגשר ולתפוס איזו חבילונת. לא הצלחתי להתאפק, דמעות מילאו את עיניי. לראשונה לאחר שנים, הצליחו בני אדם לרגש אותי עד עומק ליבי. קינאתי באנשים שעל הגשר, על כך שחופשיים הם לבוא וללכת, התפעלתי מאומץ ליבם ומכך שלא חששו שהגרמנים יעצרו אותם.

הפתעה בלתי צפויה נוספת ציפתה לנו, לרציף שלידו חנתה הרכבת הובאו חביות גדולות ומתוכם נראו אדים מיתמרים לאחר שמישהו הסיר את המכסים. מה שם? תה חם? או אולי מרק חם? היה זה מרק חם שנועד לנו, מעשה כשפים, כיצד הגיע מרק חם במהירות רבה כל כך, מי עמד מאחורי מחווה זו? למיטב זיכרוני, אזרחים צ׳כים הביאו את חביות המרק, לא הגרמנים, הם רק אפשרו את הבאתו ואת חלוקתו וגם זה לא היה עניין של מה בכך.
האם בכוונת הרוצחים להראות עד כמה יפה הם מתייחסים לפושעים ממחנות העבודה עד כי הם מרשים לצ׳כים לבצע מעשה הומניטרי כלפינו? אני הייתי בבעיה, לא היו בידי כלי אוכל, הגרמנים נתנו לחלק את המרק לפי סדר מסוים. אנשים מקרון אחד ירדו לקבל את המנה שלהם והוחזרו לקרון.
פניתי לכמה אנשים וביקשתי להשאיל את כלי האוכל לאחר שיסיימו לאכול את מנתם. הדבר לא היה פשוט, מרבית האנשים לא רצו להיפרד מכלי האוכל שלהם, אחדים לא הסתפקו במנה אחת וביקשו תוספת שגם ניתנה להם. בסופו של דבר, נענה אחד החברים שלי לבקשתי והבטיח להעביר אלי את כלי אוכל שלו היקרים מפז.
קיבלנו הוראה לרדת מהקרון וצריך היה לטפס מעל הדופן ולקפוץ לרציף, התקשיתי לבצע זאת בכוחות עצמי בגלל הכאב ברגל. כשבסופו של דבר עליתי על הדופן, חששתי לקפוץ אל הרציף שמא אמעד ואפול על רגלי הפגועה. ניסיתי להיתלות בידי על הדופן כדי שרגליי תהיינה קרובות עד כמה שאפשר לרציף. בכוחות אחרונים הצלחתי לבצע תרגיל זה בשלום ועמדתי על הרציף. ההליכה הייתה לי קשה, זה שבוע שלא עשיתי צעד כלשהו והייתי חייב לבצע תנועות עם כל רגל בנפרד ולשפשף אותן עד שיכולתי להתקדם לעבר חביות המרק. לתדהמתי, גיליתי שכל חברי כבר הספיקו לקחת את מנת אוכל שלהם והם נעלמו בתוך הקהל הרב שישב ליד הקרונות ואכל. עמדתי ליד החביות המלאות עדיין במרק חם וריחו הטוב מתגרה בי ואין בידי כלי אוכל. עיני תרו בבהלה לעבר החבר שהבטיח להשאיל לי את כליו ולא מצאתי אותו. חששתי שמא יחזירו אותנו לקרון מבלי שאספיק לקבל אפילו מנה אחת. הייתי על סף ייאוש, התחלתי לחפש אותו, קראתי בשמו והאיש איננו. לא זכרתי מאיזה קרון ירדתי, כל הקרונות היו באותו צבע וחברי לקרון לא היו בסביבה, הייתי בפאניקה, איש לא היה מוכן לתת לי את כלי האוכל שלו, על אף שסיימו את ארוחתם, הם חששו בצדק, הם לא הכירו אותי. הייתי חייב לחפש את הקרון שלנו כי רק שם יכולתי למצוא את חברי. אחוז בהלה מצאתי את החבורה שלנו, חששתי שלא אספיק לקבל את המנה שלי. שמעתי שחדלו לתת תוספות מחשש שיחסר להם מרק, ומה יחשבו אם אופיע עם כלי לא נקי שאפשר לזהות בו שארית של מרק? אבן נגולה מעל ליבי כשגיליתי את חברי, רצתי אליו, מכאובי הרגל נשכחו, העיקר לקבל מרק חם.
הגעתי רועד לנקודת החלוקה, שמא נגמר בינתיים המרק, שמא יחשדו שכבר לקחתי מנה, או מהתרגשות שסוף סוף אזכה למנת מרק חמה שכה כמהתי עליה, רגע גדול בחיי העלובים. אבל באותו יום הייתה זו חגיגה אמיתית שלא אשכח. תמיד אזכור את פראג ואת אנשיה שהתגייסו למעננו, חיממו לנו את הלב לשעה קלה ואף חיזקו את רוחנו.
המרק מילא את הכלי והתחלתי לאכול במהירות מופרזת, בניגוד להחלטתי לאכול לאט וליהנות מכל לגימה. חשתי את המרק החם חודר אל גופי והתמסרתי לחמימות שהתפשטה בתוכי. זה היה טוב וקצר כל כך. הקערה שבידי עמדה להתרוקן ולקראת הסוף ניסיתי להאט את קצב האכילה כדי להאריך במעט את ההנאה. טעמו של המרק החם והטוב של העיר פראג שמור בזיכרוני, הצ׳כים החזירו לי מעט מהאמון בבני אדם שאבד לי. חזרתי אל הקרון לא לפני שליקקתי את כל התכולה עד תום. החזרתי כלי נקי ומבריק.
הגרמנים הרשו לנו לשהות מעט מחוץ לקרון, ניצלתי פסק זמן זה לחילוץ עצמותיי. קשה לומר שׂשבעתי, סביר להניח שכל אחד מאיתנו היה מוכן לאכול לפחות עוד שתי מנות מרק. אבל היינו אסירי תודה על המחווה ועל החסד שעשו עמנו. כולנו התאוששנו קצת וההפסקה שהעניקו לנו הוסיפה לנו הרבה כוח. הגרמנים לא נתנו לנו מנוחה מטוב ליבם, אלא שהם בעצמם נזקקו למנוחה זו, ואנו יצאנו נשכרים.

29.8.2000

ב-1997 חזרתי לראשונה לפראג במסגרת טיול מאורגן. שוחחתי עם כל המדריכים הצ׳כים שליוו אותנו בעיר וסיפרתי להם על אותו אירוע בלתי נשכח; על הרכבת מאושוויץ שעצרה לכמה שעות בפראג בסוף ינואר 1945, ועל העוברים והשבים שחזרו לגשר שתחתיו חנתה הרכבת והשליכו לקרונות חבילות מזון. סיפרתי על המרק שהוגש לנו בידי נציגי העיר לאחר שבוע ארוך ללא טיפת אוכל חם. אפשר שהם לא היו מודעים כלל לגודל המחווה בהעניקם לנו צלחת מרק חם. לנו הייתה זו ממש הצלה, אזכור אותם ואשמור להם מקום בליבי כל חיי. לצערי, איש מהמדריכים לא שמע מעולם על אותה רכבת מאושוויץ ולכן גם לא יכול היה להצביע על התחנה והגשר שממנו נפלו דברי המאפה לעבר האסירים המורעבים כפרי בשל מצמרת העץ. אפשר שמעשיהם לא חרגו מתפיסת עולמם, ועל כן לא נרשם הדבר כאירוע מיוחד בספר ההיסטוריה של פראג. עוד אשוב

לפראג, לא במסגרת מאורגנת, אלא כתייר ואנסה ליצור קשר עם הקהילה היהודית כדי לברר אם ידוע להם הסיפור על אותה רכבת.

שמי פראג הטיבו איתנו, רוח קלה ונעימה נשבה וקרני השמש חדרו מבין העננים והעניקו לנו מעט מחומה המלטף. רבים ניצלו את המנוחה הממושכת לחילוץ עצמותיהם, אחרים פשוט שכבו והפקירו עצמם לשמש הנעימה. אנשי האס.אס. נראו לאורך רציפי הרכבת, מתפקידם היה לשמור עלינו לבל ינסה מישהו לברוח, מעבר לכך הם לא התערבו. לשעה קלה נהנינו מחופש מדומה, העובדה שלא עמדנו אי שם בתוך שדה מושלג בין יערות, אלא בתוככי תחנת רכבת פעילה, העובדה שראינו שוב אנשים ממרחק מה וגם בתי מגורים, נתנה לי תחושה שחזרנו לחיק הציביליזציה. ייתכן שתחושה זו נולדה בעקבות היחס האנושי שזכינו לו בפראג, לא היה בכך היגיון אלא משאלת לב שביטאה געגועים לשוב למקורות שמהם נעקרתי.

לצערנו, נאלצנו לעלות על הקרונות ולצאת לדרך, נפרדנו מהעיר שהאירה לנו פנים. צ׳כיה היא ארץ קטנה, מהר מאוד, לפי השלטים, הבנתי שעברנו לתחום גרמניה. הנוף היה פסטורלי, עברנו על פני כפרים ושדות, שלווה שאין בה זכר למלחמה העקובה מדם שהשתוללה ברחבי אירופה ועל אדמת גרמניה. ככל שפנינו דרומה, השתנה הנוף, עזבנו את אזור המישור, תחילה הופיעו הגבעות ולאחר מכן הרים בגובה בינוני המיוערים בצפיפות.

הנוף ההררי הזכיר לי את נסיעתנו האחרונה לקרפטים. הרכבת טיפסה בין גאיות שלצדם התרוממו צוקי הרים מכוסים בעצי אורן. קשה היה לא להתרשם מהנוף היפהפה, ולהרהר בפרדוקס שבין נוף עוצר נשימה לבין המצב שלנו בחולפנו על פניו. החיבור בין שניהם לא יכול היה להתקיים, נוף זה שנועד לבילוי, לטיולים ולהתרוממות הרוח והנפש, עבורנו היה בגדר אוטופיה. בשלב מסוים התרחקו ההרים ושלטים בישרו על שמות ישובים שכנראה שכנו בקירבת מקום. לפתע הופיע שם העיר ״ויימר״, המוכרת למיליוני אנשים, עירו של גתה, גדול המשוררים הגרמנים. בעיר הזו חי, פעל וכתב את יצירותיו שפיארו כל ספרייה מכובדת ברחבי העולם התרבותי. ויימר העיר הסגירה את היעד שאליו מועדות פנינו. ותיקי אושוויץ ידעו שליד עיר זו שוכן מחנה הריכוז הגדול בוכנוואלד. ויימר היא עיר הבירה של חבל טורינגיה הנודע בנופיו עוצרי הנשימה ובהיותו מושך תיירים רבים. לשם מה הקימו הנאצים מחנה ריכוז בלב נוף נהדר זה ובשכנות עם עיר המסמלת את שיא היצירה הספרותית הגרמנית? קשה להבין.

ויימר עוררה בי זיכרונות מהבית, כתבי גתה, שילר, היינה, קלייסט, מאן, שייקספיר, דוסטויבסקי טולסטוי ויוצרים אחרים שנמנו בספרייתו הגדולה של אבא. קרבנו לעירו של גתה כאסירים חסרי ערך, בני אדם לשעבר שכל רכושם הם הזיכרונות המעוררים געגועים אל עבר רחוק. קשה לתפוס עד מה עגומה הייתה המציאות שלנו שעה שעברנו בקירבת ויימר המהוללת. כיצד מסוגלים תושבי עיר זו לנשום בשלווה ולתפקד בשגרת יומם ביודעם שבקירבתם פועל בית מטבחיים לבני אדם? כיצד ייתכן שפאר התרבות הגרמנית שוכן בכפיפה אחת עם מחנה המוות הידוע לשמצה? שאלה זו קיבלה משמעות מיוחדת לאחר שטעמתי את טעמה של הרשעות הרצחנית של מחנה זה. אין לי ספק שרבים מתושבי ויימר הכירו את בוכנוואלד מקרוב, הם עבדו שם ומילאו תפקידים שונים, הם היו חייבים לדעת מה מסתיר נוף ההרים והיערות המקסימים שהיו מעטפת חיצונית מסווה.

ניצוץ הזיכרונות כבה מהר, הרכבת עקפה את העיר והחלה לטפס בין הרים ויערות, אפשר היה לחשוב שהיום התחלף לפתע בלילה. אמנם היינו קרובים לשקיעת השמש אבל אל מבואות העיר הגענו באור יום מלא, אך בתוך היער אור יום בקושי הצליח לחדור דרך צמרות העצים. היה בכך משהו מבשר רעות; הרכבת נעלמה בלב יער אפוף צמרות עצים שהסתירו אותנו, אף פיסת שמים לא נראתה. תחושה קשה השתלטה על יושבי הקרון, כולם עקבו בדאגה אחר נתיב נסיעת הרכבת. חשנו מנותקים מהעולם החיצון אם כי עדיין קשה היה להגדיר מה מבדיל בין אושוויץ ובוכנוואלד. סביב למחנות היו גדרות חשמליים בלתי עבירים, אם רצית להגיע אל עולם הבא, לשם כל הדרכים היו פתוחות. משום מה חשתי שבדרכנו למחנה זה גדל הנתק מהעולם החיצון. את אושוויץ פקדו מטוסי בעלות הברית שיכלו לראות את המחנות וגם להפציץ אותם אילו רצו בכך, אך ספק אם ראו מהאוויר גם את מחנה בוכנוואלד שהיה שקוע עמוק בין הרים ויערות. מאוחר יותר, לאחר שהיה לי הכבוד המפוקפק להיות גם אסיר במחנה בוכנוואלד ויכולתי להתבונן אל עבר האופק, ראיתי רק הרים ויערות שדמו לחומה ענקית גבוהה ורחבת ממדים שדרכה לא היה סיכוי להגיע אל העולם החיצון.

הרכבת טיפסה לאיטה במעלה המסילה המפותלת. צינת הערב הורגשה היטב, שוב לא היינו במישור אלא באזור ההר וכאן היה קר יותר. כשנחשף לפנינו רציף הרכבת והמגרש הפתוח בפאתי המחנה כבר ירד הלילה. הפינוי מהקרונות התנהל באיטיות ונמשך אל תוך הלילה. הסיבה לתהליך הקליטה הממושך נתבררה מאוחר יותר על בשרי. ציוו עלינו להשאיר את הציוד ליד הקרונות. היה קר מאוד, רוח חורפית מקפיאה נשבה. היה עלינו להמתין בסבלנות לתור שלנו. בקירבת הרציף היו מבנים אחדים שאליהם הובלו האנשים. היינו רעבים ועייפים מאוד, ציפינו לפחות לספל תה חם, אלא שזו הייתה דרישה מוגזמת, הכינו לנו מקלחות עם חלונות פתוחים ומים פושרים ואנו בסוף ינואר, לאחר נסיעה רבת תלאות. לילה גדוש עינויים היה לפנינו, כאן לא פראג.

30.8.2000

התרוממות הנפש שחשנו בפראג הייתה אפיזודה קצרצרה. בבוכנוואלד עמדו לרשות השטן הנאצי מיטב האמצעים המעוותים והזדוניים. הכל תוכנן עד לפרט האחרון על מנת להגביר את סבלנו, לא היה די במסע המוות מאושוויץ. לא תה חם ולא מנת מרק ציפו לנו בתופת הזאת, רק שורת עינויים ארוכה. כשסוף סוף הגיע תורנו להיכנס אל הבניין, הובלנו אל אולם שכל חלונותיו היו פרוצים ורוח קרה שטפה אותנו מיד עם כניסתנו. ציוו עלינו להתפשט בקור אימים ולהסתדר בשורה. ליד הדלת שדרכה נכנסנו לחדר עמדה חבית עץ גדולה. ריח חריף של ליזול קידם את ריאותינו. באותם ימים שימש הליזול כחומר חיטוי בעיקר לבתי שימוש ציבוריים או לבתי שימוש שנחפרו בשדה פתוח. נזכרתי בריח הליזול מהשירותים הפתוחים במחנה המעצר ליד עיר הולדתי. אז, מרוב גועל נמנעתי לפקוד את השירותים במשך שבועיים. עתה הכריחו את כולנו לטבול את גופנו מכף רגל ועד למעל הראש בתמיסה המגעילה. נדהמים עמדנו בתור מול החבית, עירומים כביום היוולדנו ורועדים מקור. נרתענו מלהיכנס לחבית ובכך עיכבנו את הממתינים בתור. היינו השחקנים והקהל גם יחד במחזה מביש ומשפיל. כל אחד ידע שלא יוכל לחמוק מגזרה זו, וידענו שההשתהות רק מגבירה את הפחד. אלה שנכנסו בסופו של דבר לתוך החבית התקשו לטבול גם את הראש, איש לא הזהיר אותנו שמגע התמיסה עם עיניים פקוחות צורב מאוד. לא קיבלנו מגבת כדי לנגב את העיניים, אנשים יצאו וצרחו בקולי קולות, כשהם מוסיפים לסבלם בנקותם את עיניהם בידיהם, הרטובות אף הן מליזול. ליוצאים מהחבית הורו להמשיך למקלחת הסמוכה ואנשים רצו לעברה במהירות בעיניים עצומות, נתקלו זה בזה בנסותם להגיע מהר ככל האפשר אל המים שיגאלו אותם מצריבת הליזול הנוראה. גם כאן בדומה לאולם שבו התפשטנו, היו החלונות פתוחים ורוח חדרה פנימה מצליפה בגופנו הרטוב.

עמדתי בתור אל החבית ומהר מאוד הבנתי שכדי לחסוך מעצמי סבל מיותר עלי לפעול מהר וללא היסוס, לטבול מהר, כולל הראש ולעצום עיניים מהר ככל שניתן. נכנסתי לחבית, עצרתי את נשימתי, כיווצתי את שפתי והידקתי אותן לבל תחדור התמיסה לפי ועצמתי את עיני בחוזקה. עשיתי הכל במהירות הבזק ללא עזרתו של האסיר שנהג לעזור למהססים ודחף אותם פנימה. באותה מהירות שנכנסתי גם יצאתי, לא נגעתי בעיניי, טסתי למקלחת לא לפני שבחנתי היטב את המסלול כדי לא להיתקל במשקוף והגעתי היישר אל המים. לא רק שהמקלחת הייתה פרוצה לרוח, המים היו בקושי פושרים, בעצם קרים, אבל בלית ברירה נאלצנו לשטוף את הליזול מהגוף ומהעיניים. סבל לא יתואר נגרם לאלה שהיו להם פצעים בגוף, הליזול גרם לכאבים חזקים וצרב. לא היה כל אמצעי להרגיע את הצריבה מלבד המים, לא קיבלנו מגבת רק חתיכת בד לניגוב הגוף. הבגדים שהוכנו עבורנו היו בגדים אזרחיים ישנים ובלויים שלא התאימו לחורף ובוודאי לא לתנאים הרריים.

כולם היו עייפים ומתוחים, מה שקרה לנו עד כה לא בישר טובות, הבגדים העלובים הוסיפו את חלקם. לא קיבלנו לבוש תחתון מלבד תחתון קיצי מבד שעמד להתפורר, החולצה הייתה אמנם בעלת שרוולים ארוכים אבל מרבית הכפתורים חסרו. המכנסיים היו עם כפתור אחד רופף והז'קט הישן שקיבלתי ללבוש מעל החולצה, היה גם הוא בעל כפתור אחד בלבד. במקום גרביים קיבלנו חתיכת בד דק לעטיפת כף הרגל. מראנו לא היה מלבב, דמינו לאנשים שנמלטו מבית שהתמוטט עליהם. אילו לא הייתה זו המציאות שלנו היינו פורצים בצחוק, עלובי החיים בהתגלמותם. על פי תורת הנאצים טוהרנו מחיידקים ועתה עמדו להקפיא אותנו בלילה הקר שאליו יצאנו רטובים כשחלקי גופנו מבצבצים מהסמרטוטים שלבשנו. לילות החורף בהרי טורינגיה קרים מאוד בסוף ינואר והגרמנים ידעו זאת היטב.

כשעזבנו את הבניין כבר עמדו שם אסירים שסיימו את התהליך לפנינו, והבאים אחרינו מצאו את מקומם בהמשך בתור. עד מתי נעמוד בחוץ בלבוש הדל? חיכינו בקור חודר עצמות, קפצנו על מקומנו בניסיון להתחמם מעט. הרגליים התקררו מהשלג הקפוא שעליו עמדנו, הבד לא היה תחליף לגרבי צמר. המאמץ לחמם את הגוף בקפיצות לא עלה יפה, ניסיתי להדק את הז'קט כדי לעצור את הרוח מלחדור לכל חריץ אך ללא הצלחה יתרה. חולצה עם ז'קט אינם לבוש הולם לתנאי מזג האוויר הזה. הפתרון היחיד הוא לעזוב ולעבור לצריף, מוצא אחר לא היה, אלא שהמשכנו לעמוד. אנשים רבים הצטרפו אבל לא זזנו ממקומנו. הקור גבר והציק מאוד, שום דבר לא הקל עלינו, גם לא תנועות ידיים וקפיצות מהירות יותר, איתני הטבע חזקים מאיתנו. הייאוש הלך והשתלט, והיה חשש סביר שרבים לא יחזיקו מעמד. בקלות אפשר היה לחטוף דלקת ריאות ואף גרוע מזה, כשהגוף לא חסון ולא חסין, לאחר תלאות ממושכות בדרך. כבר בצאתם מאושוויץ רבים היו במצב לא שפיר וכל הרעה רק החמירה את מצבם.

הקור כאב כפצע פתוח, אינני יודע היכן ומתי קרה לי, שקצות אוזניי קפאו ונוצרו בהן פצעים מוגלתיים שלא נרפאו כל תקופת היותי במחנות בגלל התנאים שבהם היינו שרויים. לאחר השחרור, שבו ונפתחו הפצעים באוזניי במשך שנים בעונת החורף, אף פעם לא טיפלתי בהם, הם הופיעו ונעלמו לקראת האביב. עד 1978, בהיותי בשליחות בהולנד מטעם העבודה, חזרו והופיעו פצעים אלה באוזניי אך עם שובי ארצה נעלמו מיד.

אפשר שיצאתי עם פגיעת כפור באוזניים מבוכנוואלד, כי הסבל הנורא מהקור זכור לי בעיקר במחנה זה. בשום מחנה אחר לא יצא לי לעמוד שעות כה רבות במפקדים, כמו במקום מקולל זה.
"המחזה" שבו השתתפתי בבוכנוואלד בוים בקפידה רבה, הגרמנים לא חסכו מאמצים כדי שנחוש את היעילות שבה הם מענים אותנו. מחזה זה מתפקידו לתת ביטוי נאמן ליכולתה המפלצתית של חיית הטרף הנאצית שלא ידעה שובע. אני מתאר בפרק זה נתיב קצר של שעות אחדות בלבד, אבל מה שהתרחש באותן שעות ספורות היה מעבר לכל דמיון אנושי. הייתה זו שבירת כל הכלים, סדיזם במיטבו. רק חיות טרף על שתיים מסוגלות לעסוק בעינוי אנשים שיטתי על מנת להביאם אל מותם באיטיות. זו הייתה תחושתם של רבים שעה שעמדנו ליד הבניין רועדים מקור אימים, בלא רשות לעבור לצריף. אנשים החלו ליבב חרישית ובהמשך בכו בקול רם, הבכי היה מפלט אחרון אם כי איש מאנשי האס.אס. לא התרגש. הסיבה לעיכוב הממושך התבררה מאוחר יותר. הצוררים קבעו מכסה לצריף וכל עוד מספר האנשים לא תאם את המכסה, נתנו לנו לחכות. המקום במקלחות היה מוגבל וכך הורשו האנשים להיכנס למקלחות בקצב שבו יצאו מהן. מאחר והגרמנים הם אוהבי סדר ומשמעת, לא סטו מהמכסה שנקבעה מראש, נגזר עלינו לעמוד שעה ארוכה בקור המקפיא.
רצינו לברוח אל הצריף, אלא שמיקום הצריף לא היה ידוע לנו. היינו תלויים בהחלטתו של איזה איש אס.אס, שאולי שתה עוד כוס תה, או לגם בקבוק בירה שעה שאנו חשופים לקור הלילה. לשווא משכתי בז'יקט כדי לכסות בו את חזי שנחשף בכל פעם מחדש, ברגע ששחררתי את ידי, כדי לחמם אותה בתנועות מהירות. קשה מאוד לתאר את מה שהתרחש, את חוסר היכולת להתמודד עם הקור בעמידה ממושכת מבלי לדעת מתי יסתיים הסיוט. לו היו השמיכות ברשותנו אפשר היה איכשהו להתגונן בפני הרוח החודרנית, אלא שמלבושינו הדלים היו חסרי ערך במזג האוויר החורפי. כל חלקי הגוף כאבו לא עזרו הקפיצות ולא תרגילי הסדר.
לפתע באה הפקודה לזוז לעבר הצריף, אינני זוכר איך בדיוק הגעתי אל פתחו, מה שלא אשכח הוא המלחמה על הכניסה בדלת הצרה והיחידה. אדם אחד יכול היה לעבור בפתח הדלת, אינני יודע כמה אנשים היו בקבוצה שהצטופפה לפני הפתח, נדמה לי שכמה מאות. איש לא דאג לסדר ולמשמעת, ההיגיון אבד, אנשים עשו הכל כדי להיכנס פנימה ומהר. מרוב דוחק ולחץ, אנשים נתקעו בפתח הדלת ועיכבו את האחרים. זה היה מחזה מביש ומשפיל, לראות אנשים נדחפים בלי רגישות ובלי התחשבות. כל בעלי המרפקים החזקים היו הראשונים להידחף פנימה. כולם השתוקקו להיכנס, כולם נפגעו מהקור, אלא שברגע קריטי זה ניצח הכוח. מפליא כמה כוחות פיזיים אצרו אנשים בתוכם והכל התפרץ ליד דלת הכניסה. כמו סערת טורנדו ששום כוח לא יכול לעצור, כך דחפו האנשים זה את זה כשהם רומסים ומפילים את האחרים בגסות. זה היה קרב על החיים, הצריף היה מחומם וכל מי שעמד בקירבת הדלת יכול היה לחוש במשב החום. הייתי קרוב למטרה אבל התקשיתי להגיע אליה. רבים ואני ביניהם הגענו לקצה יכולתנו לסבול רגע אחד נוסף. צעקות רמות, בכי וקריאות ייאוש מילאו את חלל הלילה וההשתוללות נמשכה. מי שחסר את היכולת להפעיל שרירים, נאלץ להמתין עוד ועוד, הפתח היה צר כל כך ואנו היינו רבים. אילו נשמר הסדר, היינו כבר בתוך הצריף מתחממים ליד התנורים, אלא שההמולה הנוראה הפכה את הכניסה לצריף לשדה קרב.

31.8.2000

לא היה לי רצון להילחם על זכות כניסה מידית, יחד עם זאת הגעתי לקצה גבול יכולתי, נשברתי ממש על סף לדלת. הכפור, הרוח המקפיאה הפכו אותי לגוש קרח וחשתי שכוחותיי אוזלים. מרוב ייאוש התחלתי לבכות בקול, חשתי שאני מוכרח להיכנס לצריף וברגע זה התקדמתי לעבר המפתן כדי לעבור בדלת. הגעתי למסקנה שאין לי ברירה, גם אם אינני בנוי לכך, אסור לי לוותר, גם אם אספוג מכות.
הלחץ על הפתח נמשך, אלא שגילויי האלימות פסקו כי בעלי הזרוע כבר היו בפנים. התקדמתי לאט ובזהירות, אמנם ניסו לדחוף אותי לאחור, אבל לא ויתרתי. צעד אחר צעד קרבתי אל דלת הצריף, עד שדרכו רגליי על מפתן הדלת. עוד מאמץ קטן ואני בפנים, מיד חשתי בחום המלטף את כולי, חשתי הקלה עצומה. ההסקה בצריף פעלה היטב, התקרבתי לעבר התנור והתחלתי לשפשף את כפות ידיי. הכפתור היחיד בז'יקט שלי נפתח וחשף את בית החזה. הפעם לא מיהרתי לכפתר אותו, בשמחה הפקרתי עצמי לגלי החום שזרמו לעברי. כמה אושר הסב לי אותו רגע, לא הספקתי לשים לב לצפיפות הנוראה ולריח הנורא ששרר כאן. באותו רגע חשתי שחיי ניצלו. שוב נוכחתי לדעת שלתלאות ולסבל שלנו אין גבולות, כל יום מביא לנו הפתעות מכאיבות והשאלה היא, האם נחזיק מעמד בתנאים האלה? כמה זמן עוד יעמוד גופי בתלאות?
תחושה זו הלכה ונתחזקה בבוכנוואלד, לאחר שנוכחתי לדעת שבמקום זה אנשים מתים כזבובים. התנאים היו תת אנושיים ומחפירים, אכזריות אנשי האס.אס. ליוותה אותנו בכל צעד ושעל, דבר שהגביר את ספקותיי לגבי יכולתי לשרוד. בוכנוואלד דמה לבית קברות, זאת גיליתי עוד באותו לילה לאחר שדרכו רגליי בצריף, שם הפנה אותנו האחראי אל מקום משכבנו על אחת הפריטשות.

שלוש קומות משני צדי האולם, המראה דמה לאחד הצילומים המפורסמים המצוי גם ב״יד ושם״ ובו נראים אנשים כחושי פנים בוהים ומביטים מתוך הפריטשות אל המצלמה. בהיכנסנו, כך נראו האנשים שהתעוררו מהרעש ועקבו אחר המתרחש מדרגשיהם. הפנו אותי לדרגש אמצעי, וכשעליתי גילית שהוא כבר מלא, היכן היה עלי לשכב שאלתי. נאמר לי שעלינו להסתדר, זה המצב. לא הייתה ברירה, חלצתי את נעלי וניסיתי לתפוס מקום. לא הכרתי את האנשים, אבל הם כבר היו מנוסים, כל אחד זז מעט ונתאפשר לי לשכב על הצד. עלי לציין שנאלצנו לשכב ״רגל-ראש״, כך שאת רגלי היה עלי להניח על גופו של שכני ממול, והוא נאלץ להניח את רגליו עלי.
בצחוק מר העיר אחד משכני, שהתחלופה כאן מהירה מאוד, האנשים לא מחזיקים מעמד, אז מתפנה מעט מקום אלא אם כן מביאים אנשים חדשים. הצפיפות השפיעה לרעה על האוויר באולם, האנשים לא יכלו להתרחץ מלבד את פניהם וידיהם. ריח הזיעה היה חריף במיוחד בשעה ששכבו כולם על יצועם. ריח רע עלה מכפות הרגליים ומהבד שעטף אותן ודווקא הרגליים של שכני היו מונחות על חזי בצמוד לפני. החלונות היו סגורים כדי לשמור על החום וזה היה חשוב, ולא נותר אלא להשלים עם המצב כי לא הייתה ברירה.

בליל בואי לצריף, נשתכח ממני הצורך לאכול ולשתות דבר מה חם, הייתי גמור, ולאחר שהתחממתי רציתי רק לשכב ולישון, השינה עזרה לברוח מהמציאות העגומה והגוף שיווע למנוחה. הייתי כה עייף שכלל לא שאלתי את שכני כמה זמן הם שוהים במחנה המקולל הזה. הם נראו אומללים ועלובים, רזים להחריד, פניהם חיוורים כפני מת. מה שאפיין רבים במצב זה, היה אפס הבולט על רקע פניהם הכמושים ועיניהם השקועות. כולם היו אנשים צעירים בגילי, אך נראו כקשישים מופלגים. האם כך אראה גם אני לאחר שהייה כאן? מה הסיכוי שאנשים במצב גופני כה ירוד יוכלו להחזיק מעמד בתנאי התזונה הקיימים?
למרות התנאים התת אנושיים, מצב זה היה עדיף על השהייה הממושכת באוויר הקר והמקפיא, הצריף ללא ספק היה לקרש הצלה זמני לפחות בעשרים וארבע השעות הראשונות. למעלה מעשרה ימים לא היה גג מעל ראשינו, לא בא דבר אל פינו, מלבד שלג. אני מתקשה להבין איך החזקתי מעמד, כיצד גופי עמד בכך.
קבלת הפנים המקפיאה בבוכנוואלד לא בישרה טובות, ברור היה שימי בוברק לא יחזרו, חשנו שנכונו לנו כאן עוד הרבה מבחנים קשים. שיעור נוסף קיבלנו בבוקר בשעה מוקדמת, הוציאו אותנו למפקד, מהצריף החמים אל הקור ההררי. ממרחק נראו הרי טורינגיה המושלגים ואל מול נוף יפה זה העמידו אותנו, עלובי החיים, לבושי סחבות, חלקנו מתקשים ללכת ונתמכים בידי חבריהם, מתייצבים רועדים מקור לספירת מלאי. המפקד כאן לא דמה למפקד בבוברק, אפילו לא למפקד באושוויץ. המפקדים בבוכנוואלד נמשכו שעות משום שרבים מהאסירים לא יכלו עוד לעמוד על רגליהם, אחרים הלכו לעולמם בלילה. הצריף היה ענקי, שכנו בו כאלף אנשים ואולי אף יותר. שלוש קומות של פריטשות ולמצוא את האנשים כדי לספור אותם צריך היה לטפס ולחפש את מקום משכבם. תהליך זה נמשך ונמשך ואנו נאלצנו לחכות עד שאדוני האס.אס. יסיימו את מלאכתם, הדו״ח שלהם צריך היה להיות מדויק ומתאים לנתונים של יום האתמול, למעט המתים מליל אמש, פלוס אלה שנוספו וכך הלאה.
החלשים נפלו במקום עמידתם ונעלמו מעיני הפוקדים וכך ספרו אותנו שוב ושוב בגלל טעויות בספירה. ברוב הימים והלילות הכריחו את החולים והחלשים לצאת למפקד גם אם זחלו על ארבע, לא חסו עליהם. במפקד הערב שנערך בחשכה, ספרו אותנו שוב ושוב ובכל פעם התקבלו נתונים אחרים, בלילה לא ראו את המתמוטטים מרוב חולשה, ואנחנו קפאנו מקור ובכינו. אין מקום לרחמים, עד שהמספרים מתאזנים לא משחררים אותנו, סבלנו לא נגע לאנשי האס.אס. הם מילאו את תפקידם בהקפדה גרמנית אופיינית.
סיוט המפקדים ומראה האנשים שנפחו את נשמתם בחוץ וגם בפנים, ילווה אותי עד סוף ימי. המפקדים היו מתכון בטוח לחיסול שיטתי, קודם הרעיבו את האסירים והם הלכו ונחלשו מתחלואים שונים וללא מתן עזרה רפואית, הם פשוט נמקו לאטם ונעלמו. מפקדי הבוקר היו קצרים בהשוואה למפקדי הערב שנמשכו לפעמים שעה ארוכה ויותר. לא נתנו לנו לשוב לצריף עד אשר פונו הגופות מהמפקד ומהצריף. הפינוי ארך זמן רב בגלל הקושי להגיע לכל מקום בין הפריטשות הרבות ולאסוף את הגופות. עבודה בזויה וקשה זו בוצעה על ידי אסירים, למזלי לא הייתי ביניהם.

איש משוכני הצריף לא עבד, אולי זה היה מזלנו. במה כבר יכלו להועיל, הם היו שלדים מתהלכים. באושוויץ אנשים אלה נקראו מוזלמנים, גם כל אסירי בוכנוואלד שסבלו מרעב נראו כמוהם. סביר שהגרמנים נאלצו לצמצם את אספקת המזון לאוכלוסייה שלהם, לאחר שאיבדו שטחים נרחבים במזרח אירופה סבלו ממחסור במצרכי מזון בסיסיים. ואם זה המצב בגרמניה בשלהי ינואר, ראשית פברואר 1945, למה שידאגו לאסירים היהודיים, שנואי נפשם?
פרוסת לחם ומעט מרק חם בצהרים, זה היה התפריט היומי שלנו. קשה לחיות עם מנת אוכל כה זעירה בפרט שעומדות לרשותי כל שעות היום והלילה לחשוב על כל הצרות ועל החשש הכבד שכאן אני עלול לסיים את חיי. לא ידענו מה המצב בכל החזיתות, מלבד הידיעה שהרוסים קרבו לגבול גרמניה פולין לשעבר. לא ראיתי ולא שמעתי לאורך הנסיעה מאושוויץ לבוכנוואלד את מטוסי בעלות הברית, לא בצ׳כיה ולא בגרמניה. אם היו למי מאיתנו תקוות שאנשי ״סימנס״

יבואו להוציא אותנו, הן נגוזו. מי ייתן להם להיכנס למקום שבו על כל צעד ושעל פוגשים במוות. בקושי היו שם אנשים הדומים לבני אנוש, אנו היינו בין המעטים שעדיין לא אבד להם צלם אנוש, על אף הסחבות שלבשנו.

31.8.2000

מדי ערב נערך מפקד, העמידה הממושכת המרגיזה והמענה במזג אוויר קר כשהרוח דוקרת את הגוף כסכין חדה. התייסרנו והזמן עמד מלכת. מבטינו מופנים אל אנשי האס.אס. מודדים את מעשיהם ושומעים את דבריהם, אולי נשמע מפיהם מלת קסם שתגאל אותנו מהעמידה המטורפת בחוץ ותחזיר אותנו אל הצריף. מה טעם ראו במפקדים הטורדניים, הרי האנשים מתו בסיטונות, איש לא טרח לזהותם, כולנו היינו מספרים ללא זהות. רק כדי לענות אותנו ולהוסיף לסבלנו בטרם ישיג אותנו מלאך המוות.
שמענו על משלוחים נוספים שהגיעו לבוכנוואלד ממחנות שונים וגם מגרמניה. לאחרונה נודע על משלוח ממחנה זכסנהאוזן שליד ברלין, האם ידעו כמה אסירים שוכנים במחנה בוכנוואלד? הם לא ניהלו כל רישום, גם אותנו לא רשמו כשהגענו, לכל היותר ספרו אותנו כשסיימנו להתקלח. באושוויץ המסודרת למופת, רשמו אותי מדדו את גובהי, בדקו אפילו סימני לידה ורשמו אותם בתיק וכמובן את המספר שעל ידי. כזה סדר היה שם, וכאן חגג הבלגן ובכל זאת המשיכו הצוררים בריטואל המפקדים, רק כדי להרע לנו, כי הסבר אחר אין לכך.
תחושת הרעב הגוברת העסיקה אותי מבוקר עד ליל, המעט שקיבלתי רק הגביר את תחושת החוסר, כי כשסיימתי לאכול הייתי רואה את האחרים שקיבלו את מנתם אחרי, אוכלים, והייתי מסתכל בקנאה במנתם העלובה. הם בוודאי הרגישו כמוני לפני ואחרי, הרעב לא רק כאב והציק הוא ממש שיגע אותנו. הופקענו מהיותנו בני אדם, נסגרנו, ננעלנו ונשלטנו בלי שום אמצעי להגן על עצמנו, על גופנו, על בריאותנו, הכל נגזל מאיתנו, סבלנו עד אין קץ מידי הנאצים. מדי פעם היינו נזכרים בגעגועים בבוברק, בהבטחת אנשי סימנס, מחשבות אלה היו בגדר אגדה, אבל מותר היה לנו לחלום, זה התחום היחידי שאותו לא גזלו הנאצים.
הימים זחלו והמצב הלך והורע, הפריטשות התרוקנו, קשה היה לשרוד. שמועות על מבצע הזרקת בנזין לגוף התפשטה וגרמה לבהלה בקרב האסירים. כל זריקה לגוף פירושה מוות מידי, גם זו דרך להיפטר מהיהודים, אוכלי החינם האלה. דלת הצריף הייתה פתוחה, היינו רשאים לצאת לאוויר הצח, להשתעשע קצת בשלג, אלא שבקור הזה אפשר להסתפק במפקדים הרצחניים. אולי חלק מהאנשים יצאו, אני לא פגשתי אותם, פגשתי את אלה שהביאו את חביות המרק ובתמורה קיבלו עוד מנת מרק. מתנדבים רבים לעבודה זו לא היו, החביות היו כבדות מאוד והמטבח היה מרוחק מהצריף. צריך היה גוף בריא וחזק כדי לשאת עם בן זוג מטען כה כבד, אך זו הייתה הדרך היחידה לזכות בתוספת מרק והרעב ממש שיגע אותי. החלטתי להציע את עצמי להביא מרק והסכימו לקחת אותי, בלי שאלות, אולי נראיתי להם מספיק חזק, אינני יודע.
מעודד עליתי עם עוד בחור אל המטבח, מסרו בידינו חבית מרק מלאה והתחלנו לשוב בדרך חזרה. לא לקחתי בחשבון את הירידה מלמעלה אל עבר הצריף שלנו. הקרקע הייתה מכוסה בשכבת שלג קפואה וחלקה, והחבית הייתה כבדה מאוד לשנינו. הלכנו לאט וליתר זהירות עצרנו מדי פעם. ההליכה הייתה קשה כי כובד החבית משך אותנו קדימה, איבדנו את שיווי המשקל ונפלנו ומרבית המרק הרותח נשפך החוצה, חלק קטן ממנו עלי, רק מעט מאוד נותר בחבית. היינו נדהמים ומבוהלים ממה שיגידו וממה שיעשו לנו. חבית זו לא הייתה היחידה שקיבל הצריף, אלא שחששתי שחסרונה של החבית יגרום למחסור ולא יאפשר את חלוקת המרק לכל האסירים. טעיתי, כל האסירים קיבלו את אותה מנה באותו גודל כמו אתמול ושלשום, אבל נראה שחלק מהמרק נותר ברשות קבוצת אנשים קטנה שהייתה אחראית על הצריף, והם חילקו את עודף המרק למקורבים. זה היה המצב ואיש לא העז לפתוח את הפה, הם גנבו מהמעט שקיבלנו.
בהלה פרצה בצריף ואסירים לבושים בחולצות לבנות נכנסו עמוסים בכמה ארגזים, בישרו לנו על מתן זריקות נגד מחלת הטיפוס. התייחסנו להודעתם בחוסר אמון מופגן, תרמה לכך השמועה על מתן זריקות הבנזין. מה פתאום רוצים לחסן אותנו נגד טיפוס, לפתע מעוניינים הנאצים לשמור על בריאותנו? העניין היה חשוד למדי. האנשים שבאו לחסן אותנו הבטיחו חגיגית שמדובר בחיסון אמיתי, אם אינני טועה אפשרו לכמה אנשים לבדוק ולהריח את החומר על מנת להוכיח שלא מדובר בבנזין. הרוחות נרגעו לבסוף ואנשים החלו להתייצב לקבלת החיסון. הכל בוצע בעמידה, אחד אחז ביד והשני הזריק. זו הפעם הראשונה שקיבלתי זריקה, אינני זוכר שחיסנו אותי במחנות אחרים. כשהגיע תורי חששתי כמו כולם, אף אחד לא היה משוכנע באמיתות דברי המזריקים. לא הבנתי דבר בעניין הסטריליות, הם השתמשו באותו מזרק, ואולי החליפו מדי פעם את המחטים. היום אני מפקפק אם החיסון בוצע בתנאים סטריליים. אני זוכר דקירה כואבת ותוך שניות חושיי התערפלו, חשתי שאני עומד ליפול, נאחזתי באחת התמוכות בכוח לבל אאבד את שיווי המשקל. חולשה אחזה בי, בקושי רב הצלחתי לעמוד, נשענתי אל העמוד בישיבה למשך כמה דקות עד שחשתי שאני חוזר אל עצמי ומתאושש מהעילפון הפתאומי. הייתי מבוהל מאוד ומשוכנע

שהזריקו לי בנזין אבל שמתי לב שהאחרים לא הגיבו כמוני, נראה שאני רגיש לזריקות, ייתכן שתגובתי נבעה מפחד או מחולשה גופנית עקב הרעב. התברר שרבים חשו חולשה לאחר קבלת הזריקה מאותה סיבה, אלא שגופי הגיב ביתר חריפות.
האווירה הכללית הייתה קשה; ייאוש ודיכאון. בבוכנוואלד לא היה לנו עתיד, רק הווה מפוקפק. התמותה הרבה השפיעה עלינו מאוד, מלאך המוות היה צמוד אלינו. שגרת המפקדים נמשכה, הריטואל היומי לא השתנה, אנשי האס.אס. לא שינו את מנהגיהם ואנו היינו מנותקים כליל מהעולם החיצון. בהביטי סביבי נגלה נוף ההרים עד לאופק הרחוק, ואילו אנו תקועים עמוק בתוך לוע כבוי של הר געש שעלול להתפרץ בכל רגע ולהכחיד את כולנו.
שום דבר טוב לא קרה כאן, לעומת זאת כל הרע שבעולם כן, אפילו הצבע השחור בהיר מכדי לצייר את תמונת המצב לאשורה. כמה זמן אפשר להמשיך כשחגורת החנק מתהדקת, הכל נראה אבוד, כל הסבל הרב שרדף אותי כבר שנים האם לשווא היה? האמנם כל מאמצי וניסיונותיי לחמוק מציפורני מלאך המוות עומדים לטבוע בביצה בתוך יערות טורינגיה?
באותו יום אומלל שיצאתי לשאת את חבית המרק כדי לזכות בעוד חצי צלחת מרק, לא העזתי לגשת לקבל את המנה המגיעה לי, פחדתי והתביישתי, ובמקום לזכות בעוד חצי ליטר מרק לא אכלתי כלום. המרק שנשפך עלי גרם לכווייה בעור בית החזה שתוך זמן קצר הפך לפצע מוגלתי. חששתי לבקש עזרה, קיוויתי שמדובר בכווייה שטחית. בלילה שכני ממול פגע בשנתו עם כפות רגליו בפצע וגרם לפתיחתו, אך הסיבה העיקרית שלא הגליד הייתה תת תזונה, היחלשות הגוף. שתקתי מרוב פחד, הייתה לי סיבה טובה לדאגה, שמא יזדהם הפצע.

1.9.2000

ב-1 לספטמבר 1939 לפני שישים ואחת שנה פרצה מלחמת העולם השנייה. ביום זה הרעידו גלגלי הענק הנאציים את אדמות אירופה ושפכו נחלי דם ודמעות של עשרות מיליוני בני אדם. ביניהם נרצחו שישה מיליון יהודים. זה היום שבישר את השואה הנוראה ואת תחילתו של נתיב הייסורים של יהדות אירופה. עקבתי הבוקר בחדשות, לתאריך זה לא היה זכר באף מהדורה בקול ישראל. לדעתי זוהי תעודת עניות לתקשורת האלקטרונית ולמעצבי דעת הקהל בארץ. תאריך זה ולא תאריך אחר צריך היה להיבחר כמסמל את השואה, וביום זה צריך היה לקבוע את יום הזיכרון לשואה ולגבורה, כי אין מתאים ממנו, שהרי ביום זה ניתן האות.

בחזרה אל המחנה, הייתי בצרה גדולה, כי החולצה נדבקה לפצע ושפשפה אותו ומשום כך הוא לא נרפא. בלילה נצמדה החולצה לפצע וכפות רגלי שכני שלא יכול היה למנוע את תנועת רגליו מתוך שינה, פגעו בו לא אחת. במשך היום השתדלתי להרחיק ולמנוע את מגע החולצה עם הפצע. בשעת העמידה בחוץ היה המצב מסובך, ניסיתי לכסות את עצמי כמיטב יכולתי, להתגונן מפני הקור, אך הייתי חייב להרחיק את הבד ממקום הפצע וכך חשפתי את חזי לקור בניגוד לרצוני.
הפצע צרב והפריש נוזל שקוף שלא התייבש, הבנתי שעלי לשמור על ניקיונו לבל יזדהם. בתנאי ההיגיינה שלנו הייתה זו משימה קשה כי הבגדים שלנו לא הוחלפו, והדבר היחיד שיכולתי לעשות הוא לשטוף את הפצע במים ולהרחיק את החולצה מהמקום הפגוע כדי שיוכל להתייבש ולהתרפא. על הפריטשה שלי התפנה מקום ויכולנו לשכב ביתר נוחיות מבלי להניח רגליים על גופו של הזולת, עם זאת לא יכולתי להירדם בלילות, שעות שכבתי ער, מתענה במחשבות מטרידות. כל יום דמה לשנה, הרעב הציק, דיכא ותפס חלק נכבד מזמני, לא היה מוצא ואם לא די בכך, המצב עוד עלול היה להחריף, כי כל הזמן נוספו עוד ועוד מפונים ממחנות אחרים.
לא לקחו אותנו לעבודה, לא הייתה בנו תועלת. בעבר סברנו שכל עוד יזדקקו הגרמנים לעבדים יהודים, לא יחסלו אותנו. בבוכנוואלד שוהים אלפי אנשים הנמקים בלא מעש. קל מאוד להעמיד אותנו מול כיתות ירי בין ההרים, בתוך היערות, איש לא ישמע ואיש לא יידע על כך. כבר שמעתי על מעשי רצח שאירעו כאן, אלא שלא ידענו מה בכוונת הנאצים לעשות איתנו.
מחנה בוכנוואלד לא דמה לאושוויץ, שממנו פונו האסירים לגרמניה, ואילו מכאן אין לאן להעביר אותנו, להפך, מביאים לכאן אנשים ממחנות ריכוז השוכנים על הקו מברלין ודרומה. התמונה שהצטיירה כאן לא השאירה מקום לתקווה, קשה מאוד להתמודד במשך שעות ארוכות עם מחשבות שחורות, אלא שלא היה דבר אחר לעסוק בו, לא היה שביב של סיכוי להיאחז בו.
היכן הרוסים? היכן בעלות הברית? אם לשפוט על פי הנעשה כאן, גרמניה הנאצית עדיין שלטה במצב.
אינני יודע כמה אנשים במחנה המקולל הזה נכנעו לגורלם, סבלם הכניע אותם. הם חדלו לתפקד, רצונם לחיות כבה והם דעכו ראשונים. הייאוש היה האויב הגדול והמסוכן ביותר של כל אלה שחדלו להאמין בקדושת החיים, או בכך שיש בכוחם להמשיך ולהתמודד עם הרשע כל עוד הם נושמים. מצבנו היה מוזר, המציאות הייתה עגומה ורק אדם בעל דמיון פרוע יכול היה לדבוק באמונה שכל עוד אנו חיים אסור להרים ידיים, ושצריך להילחם עד לרגע האחרון על הזכות לשרוד. אפשר שאמונה זו היא שהחזיקה אותנו בחיים למרות הכל. לרצונו של האדם לחיות יש

עוצמה המתגלית לרוב בשיא הסכנה, כשמלאך המוות מנסה לשים את ידו עליך. במצבים כאלה כבר הייתי לא פעם ולא רק אני. נראה שזה סוד החיים של צעירים, אדם לא מתנדב למות במחנה ריכוז, אלא דבק בחיים גם אם מעשהו כרוך בסיכון, אחרת לא היינו שורדים.

כבר כמה שבועות שאנו כאן ונדמה ששנים חלפו מיום הגיענו. סביבנו הרי טורינגיה, שאחרים בוודאי מזינים את עיניהם, נושמים במלוא ההנאה את האוויר הצח ושבים אל ביתם ולארוחה החמה שממתינה להם. עבורנו הנוף המושך אליו נופשים, היה חומה שהחביאה והסתירה את האמת האכזרית. סימנס, בוברק, והנקה, שמות אלה עלו מדי פעם, לו רק הופיעו כפי שהבטיחו. אחדים עדיין האמינו שהם עוד יפתיעו אותנו. אי שם בסתר לבנו קיווינו שהבטחתם תקוים.

רק לאחר שהוציאו אותנו מהתופת הזאת והגענו לברלין, הבנתי את ממדי האבסורד בתפיסה הגרמנית הנאצית לגבי סיכוייהם לנצח במלחמה שדינה כבר הוכרע כשפינו אותנו מאושוויץ. הגרמנים התקשו לקלוט ואולי גם לא רצו להשלים עם העובדה שכל יום לחימה נוסף הוא מיותר, מגדיל את מספר הקורבנות וגורם להרס מוחלט של הערים והתשתיות בגרמניה. בבוכנוואלד היינו מנותקים מכל מידע ולא היה לנו מושג עד כמה קרובה מפלתה של גרמניה הנאצית. בין נוכחותנו במחנה זה ליום השחרור הפרידו פחות משלושה חודשים, אלא שבתוך הגיהינום היינו עדיין תחת הרושם שעל אף נסיגתם בחזית המזרחית, הגרמנים שולטים במצב ואנו בידיהם.

על המכות שספגו הגרמנים בכל החזיתות ועל העברת זירת המלחמה לאדמת גרמניה לא שמענו במקום נידח זה. לא יכולנו להתבשם ולהתנחם בכך שסוף סוף משלמים הצוררים הגרמנים מחיר עקוב מדם בארצם, תמורת המלחמה שפתחו בה. עובדה מרנינה זו גילינו בברלין ההרוסה והמופצצת, כשאנשי סימנס שיכנו אותנו במחנה "הזלהורסט" בלב אזור התעשייה של בירתם.

במחצית השנייה של חודש פברואר התעוררנו לבשורה המרגשת להתייצב ליד משרדי המנהלה שם יפגישו אותנו עם נציגי סימנס. תחילה חשבתי שמהתלים בנו, זה נשמע דמיוני, אנשי סימנס קומנדו הגיעו למשרדי המנהלה. הקריאה המפתיעה עוררה את האנשים לחיים, האמנם באו להוציאנו מכאן, אם תתגשם תקוותנו זה יהיה קרש ההצלה שלנו. מיד רקמנו חלומות, לא ידענו מי בא בשם סימנס, ומה כוונתם, ואם יתנו לנו לעזוב ליעד אחר. עצם בואה של נציגות סימנס לבוכנוואלד חיזק את האמונה שיעבירו אותנו לאחד המפעלים בגרמניה. המחשבות נעו בין תקווה לספק, קשה היה ברגעים אלה שלא להעלות אפשרויות אופטימיות ופסימיות בה בעת. בכל זאת הפיחה בנו ההודעה רוח אופטימית. מרבית אנשי סימנס העדיפו להאמין שהיום יחול מפנה גורלי בחיינו, מתוחים ודרוכים לקראת המפגש פנינו לעבר המשרד. רוח קרירה נשבה אך ברגעים של התרוממות הנפש לא חשתי במשב הקר ולא בפצע שלא נרפא, הייתי מרוכז לקראת המפגש עם נציגי סימנס. שאלות רבות התרוצצו במוחי, האם יסכימו לקחת את כולם כולל את המתלמדים? האם יסכימו מפקדי המחנה לשחרר אותנו? והאם אפשר באמת לסמוך על הבטחתם.

2.9.2000

לא היו אלה השאלות היחידות שעלו בראשי בדרכנו אל המנהלה, הרבה סימני שאלה נוספים ומטרידים עמדו על הפרק לפני המפגש. אולי תלינו ציפיות גדולות מדי. בהשתמשי במושג השחרור מבוכנוואלד, צריך להבין שעצם עזיבת מחנה בוכנוואלד לכל מחנה אחר, ייחשב בעיני לשחרור מכבלים שהפכו אותנו לשבר כלי. כל יום נוסף בגיהינום הזה קירב את הכלואים כאן לעבר תהום שממנה לא הייתה דרך חזרה.

פלשוב ואושוויץ ללא ספק ייזכרו בדברי הימים כמחנות שבהם שלט המוות ללא מיצרים, אך עם כל הרוע והחייתיות שנתקלתי במקומות אלה, האמנתי בתת הכרתי שאצא משם בריא ושלם. לעומת זאת, בבוכנוואלד נשף המוות בעורפי עשרים וארבע שעות ביממה ולא הותיר שמץ של תקווה לשרוד. המוות רדף אחרי לאורך כל שנות שהותי במחנות הריכוז, אך לא חשתי בעוצמתו כבמקום מקולל זה, הסיבה לכך ברורה, המוות שרץ בכל פינה, על הפריטשות, ובחוץ בשעת המפקד, הוא חיכך ידיים וחיכה לנפילתנו.

בוכנוואלד היה התמודדות מסוג חדש, לא יכולתי לחמוק ממראות הזוועה שנגלו מדי יום במשך שלושת השבועות הארוכים. הבטתי באנשים האומללים ונשאתי את המטען בתוכי מבלי לשכוח שגם אני כאן איתם באותה קלחת. לא יכולתי לנתק את עצמי ממציאות שהייתי שותף לה בעל כורחי, ולשכנע את עצמי כאילו שאינני חלק ממנה. לא הייתי עשוי מפלדה, אבל הדרך היחידה להתגונן היא בכל זאת לשמור על מרחק ככל שניתן. התחושה אמרה לי לעזוב את בוכנוואלד בכל מחיר לכל מחנה אחר. אנשי סימנס עשויים לפתוח לנו את שערי בוכנוואלד, ובנתיב זה יגדלו סיכויי לשרוד ולהשתחרר מהתופת. נפעמים ונרגשים עמדנו לפני צריף המנהלה, אפשר היה לחתוך את האוויר בסכין, מתח רב הצטבר לקראת כניסתו של ראשון העומדים בתור. הראשון נקרא להיכנס פנימה ואנו בחוץ דרוכים לשמוע את הבשורה שבפיו, רק זמן קצר שהה בפנים ולי נדמה היה שזה נצח. אינני זוכר מי המאושר שזכה לבשר לנו שהנקה ויונגדורף הם חברי המשלחת, ושהוא נמצא ברשימתם. קשה לבטא את תחושת ההקלה והשמחה שאחזה בכולם. שמרנו על איפוק, איש לא העז להביע את רגשותיו בקול, רק פני האנשים ועיניהם הסגירו את המתרחש

בתוכם. ידענו שסנונית אחת אינה מבשרת את בוא האביב, אך תלינו תקוות שהאדונים מכירים וזוכרים את כל העובדים.

בין עובדי סימנס היו גם עובדי שירות וכמו כן כמה אבות עם בניהם הצעירים ולבסוף אנחנו קבוצת המתלמדים. האם בכוונתם לרשום את כולם, או שיבחרו רק בבעלי מקצוע חיוניים? שאלה זו ריחפה באוויר עד שיצאו מאושרים גם כמה מהאבות. אז גדלה תקוותי שלא יפקירו אותנו, המתלמדים. ציפיתי שהנקה יכיר אותי משום שבמשך שבועות עבדתי לבד תחת פיקוחו, מחמת מחלתו של סוזק פיירטג. החלטנו שמחה, זליג ואנוכי שאכנס ראשון לפניהם, ראשית משום שאני דובר גרמנית שוטפת ושנית הנקה יזכור אותי טוב יותר. לעת עתה כל מי שנכנס הופיע ברשימתם ויצא עם ההבטחה שעומדים להעביר אותנו לאחד ממפעלי סימנס. האם ידעו הנקה ויונגדורף שמץ מהמתרחש בבוכנוואלד? לא ידענו, אך הם היו צריכים להבחין בשינוי שחל במצבנו הגופני מאז הפינוי. הם לא שוחחו ולא נכנסו לפרטים עם האנשים, אינני זוכר אם הם היו לבד בחדר או שנכח גם נציג המנהלה. בהיכנסי פנימה עם חברי לא ראיתי איש מלבדם, רק בהם הייתי מרוכז. משום מה כשניגשתי אל הנקה, האיש שאליו צריך היה לפנות, התרשמתי שהוא לא זוכר אותי, רק כשהזכרתי לו את מחלתו של סווק, הוא נד בראשו לאות הסכמה. כשקיבלתי את האישור המיוחל ושמי הופיע ברשימה, פניתי אליו בעניינו של זליג, שעבד עם יוחנן שנחשב בעיני הנקה לבעל מקצוע מצוין, וגם שמחה שעבד עם קליינמן אף הוא היה בעל מקצוע מעולה.

עברו עלי כמה שניות של חרדה כשפניתי אל הנקה וחשתי שהוא אינו מזהה אותי, אך הוא הקשיב להסבר שלי. ייתכן שהנקה התקשה לזהות אותנו, לא לקחתי בחשבון את התמורה שחלה בנו, שוב לא דמינו לאנשים שהיינו מלפני הפינוי. שבועות של מחסור באוכל, תלאות הדרך, הבגדים הבלויים שינו אותנו ללא הכר. לא ראיתי את עצמי, ראיתי את האחרים, נראינו כחושים יותר וחיוורים. לבסוף כולנו הופענו ברשימה ויצאנו נרגשים מהחדר. ליבי פעם בחוזקה מרוב מתח ולראשונה מזה זמן ממעט שמחה וסיפוק. יש רגעים בחיים שנחרתים עמוק בלב, נדמה לי שהמפגש חולל מפנה בלתי צפוי בגורלי. בואם של שני האנשים לבוכנוואלד היה לציון דרך במסע אל החופש המיוחל. אם נצא מכאן, נוכל להתרחק מצלו של המוות. לא נאמר לנו מתי נעזוב, רק אמרו שבקרוב מאוד, נותר רק להאמין שיום זה יבוא.

עד היום אני מתקשה להבין כיצד הצליחו הנקה ו-יונגדורף לקבל רשות לפגוש אותנו במחנה שהיה סגור הרמטית, וכיצד בכלל נודע להם שאנחנו בבוכנוואלד?

רבבות אסירי אושוויץ פונו למחנות נוספים בגרמניה, כיצד ידעו למצוא אותנו? סוד זה לא יתגלה לעולם. שאלה אחרת שאין לי עליה מענה היא, האמנם האמינה הנהלת סימנס שבסוף פברואר 1945 ניתן יהיה להמשיך ולהפעיל את מפעלי סימנס באופן סדיר בברלין המופצצת?

מה שעוד הצביע על תופעה מוזרה ובלתי הגיונית, הוא עניין הפינוי של הציוד הרב וחומרי הגלם ממפעלי סימנס מברלין בסוף מרץ או בראשית אפריל 1945 ברכבת לעבר דרום גרמניה. גם אנחנו צורפנו לנסיעה זו ממחנה זכסנהאוזן וכשהרכבת הגיעה למרחק מאה קילומטר דרומית לעיר דרזדן עצרו אותה והחזירו אותה לברלין. קרבות התנהלו באזור שאליו אמור היה להגיע הציוד, והשאלה היא אם ייתכן שבברלין לא ידעו שמבצע הפינוי הוא ברכה לבטלה, שהרכבת לא תספיק להגיע ליעדה, עד כדי כך גדול היה העיוורון.

זכסנהאוזן

על הפינוי מברלין הוחלט, כי הצבא האדום התקדם במהירות לברלין שהופצצה ללא הפוגה וכמעט נהרסה. אם לא הייתי עד למחזה האבסורד הזה אפשר שלא הייתי מאמין לו סיפרו לי על כך. לא פחות משונה ומוזר היה מועד צאתנו מבוכנוולד לברלין, אני יודע את התאריך המדויק על סמך אישור שקיבלתי מהצלב האדום שמעיד שהגעתי ב-22 לפברואר לברלין, להזלהורסט. מחנה שמבחינה מנהלתית השתייך לזכסנהאוזן, אך שכן בלב אזור התעשייה בברלין ונשמר על ידי אנשי האס.אס.

אחרי שיצאנו מבניין המנהלה, התברר שכל מי שהיה מעוניין לעזוב נרשם. הסתבר שלא כל אנשי בוברק נכחו. ייתכן שאחדים גרו בצריף אחר והמידע על בוא המשלחת לא הגיע לידיעתם, והיו גם אחדים שברחו בדרך. העובדה שכל המתייצבים נתקבלו כולל בנים ואבות, מתלמדים ואנשי שירותים היא ללא ספק מחווה אנושית הראויה להערכה. לא ידענו לאן יפנו אותנו אך כל אחד הבין שבשלב זה של המלחמה דרושים להם בעלי מקצוע והם נענו לכולם.

בתום ההרשמה ועם שוך ההתרגשות, העיבה השאלה מתי נצא לדרך, היינו בהמתנה מתוחה. נדרשנו לעצבים חזקים ולהרבה סבלנות. הימים חלפו ולא שמענו דבר על מועד עזיבתנו. שגרת החיים נמשכה והיינו דרוכים לכל רחש, לכל פיסת מידע. הציפייה הייתה מלווה בחרדה שמא התבטלה תוכנית סימנס. הימים חלפו לאטם וצנחנו שוב למציאות בוכנוואלד האפורה, לשקט המאיים, לשתיקה מעצבנת חסרת בשורות. קשה היה להשלים עם המחשבה שניאלץ להישאר בביצה הזאת ולוותר על חלום היציאה מבוכנוואלד.

חלום נתפס בעיני כאגדה דמיונית יפה ויוצאת דופן, ואכן באותם ימים היו לי כמה חלומות שהביאו אותי לעולם האשליות לשעה קלה. עם היקיצה נעלמו כלא היו, ונותרתי מאוכזב. בשואה התחלפו היוצרות, החלומות היפים נדדו אל תמונות העבר, אל שנות ילדותי, ההווי מבית הורי. לעומת זאת, חלום בלהות מבית היוצר הנאצי שעלה על כל דמיון, הוא שהיה למציאות רצחנית. מציאות שאליה נדחפנו בכוח ובאכזריות חסרי תקדים בהיסטוריה האנושית. מרבית בני העם היהודי נרצחו במחנות המוות. תוכניתו הזדונית והמזוויעה של המשטר הנאצי בגרמניה התממשה כמעט במלואה, אלא שלמזלנו הרב, מנעה התמוטטות הצבא הנאצי את רציחת שרידי היהודים שנותרו בחיים. יש חלומות ויש חלומות, תמורת השיגעון הגרמני נדרש העם היהודי לשלם את המחיר היקר מכולם. העולם התקשה או לא רצה להאמין שניתן להוציא לפועל תוכנית הדוגלת ברצח כל העם היהודי, כשהתעוררו המעצמות כבר היה מאוחר מדי.

ביקור משלחת סימנס היה עבורנו בגדר חלום שאמור להתגשם אך משום מה התמהמה. בכל בוקר עלתה אותה שאלה מחדש, יוצאים או לא יוצאים, ולא היה לנו מענה. ההמתנה הפכה לעינוי שכרסם בי ובכולם מבפנים. המתח הגיע לקצה גבול הייאוש והסיבולת, כאשר כרעם משמים הגיעה סוף סוף הבשורה הגואלת. לא מיהרנו להאמין, חיכינו לראות את עצמנו עוזבים את המקום, ואת שעריו ננעלים מאחורינו. החליפו לנו את הבגדים המטונפים באחרים שהיו בלויים פחות. השתחררנו מריחם הדוחה של הבגדים שלבשנו שלושה שבועות מבלי להתרחץ. השתחררנו מהצריף הדועך לאיטו ומהאנשים האומללים שלא היה להם מזל כמונו לעזוב. צריף זה לא יוכל לספר כמה אלפי אנשים עברו דרכו ומה רב היה סבלם ומה עלה בגורלם. הרבה גורלות נחרצו בין קירותיו אך דבר אחד טוב הוא העניק לנו, הוא חימם את גופנו והציל אותנו מן הכפור המקפיא. לא היה לי קשה להיפרד מהצריף, צר היה לי על אלה שנשארו. לבושים בבגדים שנתנו לנו, היינו מוגנים פחות או יותר בפני הקור ויצאנו למשאיות שהמתינו לנו. קיבלנו לדרך כמה קרטונים עם אוכל משומר. התקשיתי לעלות למשאית, זה היה מאמץ גדול לגופי החלש. ארגז המשאית כוסה ביריעה שהגנה עלינו בפני הרוח הקרה, עד שעצרנו בדרכנו בתחנת הרכבת שם חיכו לנו קרונות סגורים כולל שמיכות. פיזרו אותנו בין כמה קרונות ולכולנו היה מקום להתרווח. הסתבר שעלינו בדרגה. תנאי הנסיעה היו משופרים לעומת המסע מאושוויץ. אוכל לא חסר לנו, השמירה הייתה רופפת והדלתות נסגרו רק לפי הצורך ובהתאם למזג האוויר. מי שתכנן לברוח הייתה לו הזדמנות פז, אך איש לא רצה להסתכן. לא ידענו לאן אנו נוסעים, נראה היה שהיעד הוא ברלין. מוזר, כי לבוכנוואלד הגיעו אסירים שפונו מזכסנהאוזן, חשבנו שפונו משם כי החזית התקרבה אליהם. נהנינו מכל רגע ומכל קילומטר שהרחיק אותנו מבוכנוואלד, השתחררנו ממועקה קשה. חשנו בחופש מה, אפשר היה להתקרב אל פתח הדלת ולשבת לידו. מצבנו הוטב, היינו צריכים להתרגל לתחושת חופש זו והדבר לא היה פשוט, אבל ככל שהתרחקנו מהגיהינום הוקל לי.
מזג האוויר למטה היה פחות קר מאשר במעלה ההר. הותר לנו לנוח מהמתח הרב שבו היינו שרויים בעיקר בימים האחרונים. ההרגשה הטובה מיד כיוונה את מחשבותיי לשאלה:
האם אשרוד?

3.9.2000

חבילות המזון שקיבלנו הכילו קרקרים, ריבה, מרגרינה ואם אינני טועה שימורי בשר. הקיבה שלי הצטמקה ולא יכלה לעכל את מה שרצו עיניי לבלוע. לא ידענו כמה זמן תארך נסיעה זו וכולם העדיפו לשמור חלק ממוצרי המזון לשלב מאוחר יותר. הרכבת עצרה במקומות שונים, הקרונות שלנו נלוו לרכבת משא ארוכה שלא עצרה בתחנות הנוסעים אלא רק בחלק הנועד למשאות בלבד. במקומות שקטים במהלך הדרך, אפשרו לנו השומרים לרדת ולהתהלך בסביבה. נזקקנו לחלץ את עצמותינו מהישיבה הממושכת. מסע זה היה שונה בהחלט ממסענו הקודם, הפעם הרגשנו כנוסעים מסוג א, קיבלנו מתנה מהשמים. נשמנו מעט חופש, ומפירותיו ניסיתי לטעום ככל שניתן לי. אולי איני מצליח להביע נכונה מה חשתי בשעות אלו, אבן כבדה נגולה מעל ליבי, כל החרדה והמתח שהצטברו בי בבוכנוואלד, החלו להתפוגג. כמה תהפוכות עברנו בשבועות האחרונים!

לרגע רציתי שנסיעה זו תימשך עד אין קץ, לגבינו הייתה זו נסיעת נופש. לא היינו מפונקים והסתפקנו במעט, והמעט הזה עשה לנו טוב על הנשמה. תוך כדי נסיעה, עלה חיוך משוחרר על פני רבים, ואנשים החלו לנבא תסריט אופטימי לימים הבאים, לראשונה מזה זמן רב. נראה שאיש לא העריך נכונה את המצב באזור שהיה בטווח מטוסי בעלות ברית ואת השלכותיו עלינו. בטורינגיה לא היה זכר למלחמה, השקט והשלווה בחבל ארץ זה לא שיקפו כלל את מצבה הצבאי של גרמניה. בינתיים המלחמה הייתה רחוקה והנסיעה נמשכה בלא הפרעות.

לא יכולנו שלא לדבר על הנס שקרה לנו, הבטחתו של הנקה מולאה במלואה. התקשיתי לתפוס, שבוכנוואלד מאחורינו. עזבנו את מחנה המוות בשעה שהסימנים הורו כי אפסו סיכויינו. ההמתנה הממושכת עד היציאה לדרך, הצביעה במפגיע על הקשיים שנערמו בפני נציגי סימנס.
פרטי המבצע, כך צריך לכנותו, לא נודעו לנו, אך לא היה ספק שנדרש תיאום בין הרשויות השונות כדי להשלימו. תכננו להביא אותנו לעיר שזירת הקרבות לא הייתה רחוקה ממנה, ואנשיה החלו

להתפנות מערבה מפחד מפני הרוסים. עובדות אלה ללא ספק הקשו על התכנון ועל הביצוע. כמי שחווה את המבצע הזה וחזה בהפצצות הכבדות על ברלין ועל סביבותיה, איני יכול שלא לתמוה על כך שעזיבתנו את בוכנוואלד יצאה לפועל. לעניות דעתי, לא היה היגיון בהבאתנו לברלין וגם לא סיכוי שנוכל לעבוד במפעל כמתוכנן.

האם מנהלי החברה לא ידעו זאת? בסביבת מפעלי סימנס הענקיים קרסו בהפצצות בנות הברית מדי יום ולילה עשרות מבני תעשייה. הייתה זו רק שאלה של זמן עד שהבניינים הנותרים וביניהם בנייני סימנס, ייהפכו לעיי חורבות. ישנה אפשרות שהם פעלו על פי הוראות הממשל הנאצי המטורף שלא רצה להניח את נשקו ועודד את המשך הפעילות העסקית. אדם שפוי לא יבין את הגרמנים, בואנו לברלין בשלב זה של המלחמה האבודה הוכיח את גודל השיגעון הנאצי. האם באמת ובתמים האמינו הגרמנים שנסחפו בזרם הפטריוטיות, שאם כל גרמני יתרום למאמץ המלחמתי הניצחון עדיין בהישג ידם? האם לא הבינו הנקה ויונגדורף בבואם לבוכנוואלד לטפל בהעברתנו לברלין באמצע פברואר 1945 שהרייך השלישי על סף התמוטטות? האם לא ידעו שמחציתה של גרמניה כבר כבושה בידי בעלות הברית במערב ובידי הרוסים במזרח? מה הניעם לפעול כפי שפעלו, אני מתקשה להבין אותם, אולי סוד זה קבור בארכיוני החברה. שניהם היו מבוגרים, ללא ספק בוגרי מלחמת עולם הראשונה, הם לא התנהגו אלינו כנאצים, האם ייתכן שאנשים מבוגרים, בעלי ניסיון ושקולים כמוהם איבדו את כושר השיפוט? קשה לי להאמין. אין זה סוד שבמשטר טוטליטרי השולט בעזרת משטרה חשאית חסרת מעצורים ופועל בשיטות הפחדה פסולות כנגד האוכלוסייה, אנשים אינם מעזים ללכת נגד הזרם.

במבט לאחור החלטותיה וצעדיה של הנהלת סימנס, מתאימים למחזה האבסורד. איננו יודעים באילו נימוקים שכנעו את מפקד מחנה בוכנוואלד לאפשר את העברתנו להזלהורסט בברלין. האם שכנעו את המפקד בחיוניותנו להמשך פעילות המפעל המייצר חלקים לתעשייה האווירית? כיום ברור לי יותר מתמיד שהחלטה כזו יכלה להתבצע רק אם נתמכה בנימוקים כבדי משקל, שהרי מדיניות מחנות המוות הייתה להכניס אנשים ולא להוציאם משם. ברכבת חשנו כנידונים למוות שזכו ברגע האחרון לחנינה זמנית. עדיין אסירים תחת עינם הפקוחה של אנשי אס.אס., אך רחוקים לעת עתה מבוכנוואלד.

במהלך שנות המלחמה למדנו שהמציאות רבת סכנות ותהפוכות. האחרונה שבהן התרחשה רק לפני שעות ועשתה עמנו חסד גדול, הגשימה חלום צנוע ששינה את גורלי והפיחה בי תקווה לחיים. אולי תחושה מעט מוגזמת בשלב זה, אבל יציאתי מבוכנוואלד הייתה ציון דרך. שוב חמקתי מידי המוות, ממקום משכנו של המוות, הייתי משוכנע שאיש לא יוותר שם בחיים.

כשקרבה הרכבת לתחום מרחב העיר ברלין, נראו לאורך כל המסלול אותות ההרס של ההפצצות הכבדות. הרכבת האטה ונעצרה לעיתים, ממרחק שמענו אזעקות והדי התפוצצויות, התחלנו לחוש שאכן התנהלה כאן מלחמה אמיתית. הגרמנים שילמו עתה מחיר יקר, המלחמה התנהלה על אדמתם ולא על אדמות מדינות שנכבשו בעבר וננטשו. עד כה היינו רחוקים מזירת המלחמה עתה היינו ממש בתוכה, לא התרגשנו ממראה ההרס הרב, גם לא פחדנו, הייתה זו תחושה מיוחדת במינה. הנה לא רק אנחנו בין הסובלים, תורם של הגרמנים הגיע. ראיתי את המטוסים מעלי מפציצים, לא חשבתי ולא האמנתי שאמות מההפצצה. הפצצות נועדו לאויבינו, לא פחדתי, רציתי שיבואו עוד ועוד מטוסים והם באו.

אני לא זוכר הרבה מיום בואנו אל מחנה הזלהורסט, מחנה צריפים קטן, שאמור היה לשכן עובדי כפייה עבור חברת סימנס. היו שם מעט אנשים, הרבה דוברי רוסית, כמה אוקראינים לא נחמדים, שעבדו במטבח ובעבודות שירות שונות, במחנה שנשמר היטב על ידי אנשי אס.אס.
שיכנו אותנו בצריף, מקום על הפריטשות לא חסר. איש מאנשי סימנס לא בא לפגוש אותנו, רק למחרת הופיע נציג זוטר וזו הייתה האכזבה הראשונה. האכזבה השנייה הייתה מצב התזונה במקום הזה, קיבלנו מעט לחם ומרק מכרוב או מסלק בהמות. לא אהבתי את שניהם וזאת בלשון המעטה. טעמו של סלק הבהמות תפל ומר, בכרוב מעולם לא נגעתי, אכלתי רק את הנוזל ואת היתר נתתי לאחרים. אשליות הנסיעה התמוגגו מהר משחשבנו, כבר אכלנו סוגי מרק שונים, אבל במרק כזה חסר טעם ודוחה, על בסיס מים, כרוב וסלק בהמות עוד לא נתקלתי.
מסימנס לא היה אות חיים, היינו כאן כבר כמה ימים, הסתובבנו בטלים, שמענו אזעקות ללא הרף ואת הודעות דובר הצבא המזהיר ברמקולים מפני התקפת אוויר של מטוסי האויב. בסיומה של כל התקפה הודיעו על ביטול האזעקה. במחנה זה היו מקלטים, חפירות ומעליהן מטילי בטון מכוסים באדמה, לשם היו מפנים אותנו בשעת אזעקה. זה לא דמה לבוברק, לא היה למי לפנות, מאכזב מאוד, מצב רוחנו הלך ודעך.

18.9.2000

שמחת היציאה מבוכנוואלד פינתה מקומה לתסכול; במחנה קטן בשם הזלהורסט שהוא כביכול מחנה של סימנס, שלטו אוקראינים, לא אנשי שלומנו, אמנם אסירים כמונו, אבל שונאי יהודים. הם השתלטו על המטבח ובחלוקת המזון עשו כבשלהם ובטננו חשה בכך היטב. שאלנו את עצמנו

היכן אנשי סימנס, הנקה ויונגדוף? שטרחו להגיע עד בוכנוואלד כדי להביאנו לכאן, והנה כאן בלב ברלין שום נציג לא מגיע אלינו. היינו עדים להפצצות בלתי פוסקות על העיר, מטוסים המטירו מדי יום גשם של פצצות במרחק לא רב מהמחנה שלנו. שמענו את ההתפוצציות, ומשום מה לא פחדנו, למרות ששם למעלה לא מבחינים בין אויב וידיד, כל העיר היתה מטרה, מחר או מחרתיים גם אנו עלולים להיפגע. לא פחדתי, אילו לא חייבו אותנו לרדת אל המקלטים, הייתי תופס לי תצפית ועוקב אחר מהלך ההפצצות. סוף כל סוף יכולתי לראות במו עיני כיצד מכים את גרמניה בליבה. בהיותי בבוכנוואלד לא עלה על דעתי שאמצא את עצמי בברלין ושאזכה לראות הרס וחורבן שהביאו הגרמנים על עצמם במו ידיהם, לאחר שהסתיים מסע ניצחונם והחל שלב הנסיגה אל תוככי גרמניה.

לאחר שנות סבל רבות, ראיתי עתה את ראשית תהליך התפוררותה של גרמניה הנאצית. בהזלהורסט לא יכלו להסתיר אמת זו מפנינו, למרות היותנו אסירים שמורים בידי אנשי אס.אס. המשטר במחנה זה כמובן לא דמה, לבוכנוואלד, אושוויץ ופלשוב, הם שמרו על המחנה אך לא התערבו בנעשה בתוכו.

הרעב הציק לי מאוד, מדי פעם התגנבתי לערמת סלק הבהמות על מנת לסלק אחד עבורי. טעמו היה מר והשאיר תחושה מוזרה של יובש וגירוי בפה. המוזר מכל שהפצע שלי בבית החזה החל להתרפא לאט למרות מנת המזון הדלה. לא חסר לי מקום על הפריטשה ואיש לא נגע ברגליו בבית החזה שלי בלילה. מזג האוויר בברלין לא דמה לזה שבבוכנוואלד שם עדיין שלט החורף, כאן כבר נראו ניצני האביב והשלג נעלם. לא סבלתי מקור ולא נאלצנו לעמוד במפקדים, מה שחסר לנו מלבד האוכל הוא החופש לצאת מכאן, לא עבדנו והשעמום כרסם בכולם. חידת סימנס העסיקה אותנו יותר מההפצצות, על אף שמטוסי בעלות הברית השתלטו על שמי גרמניה גם ביום וגם בלילה. לאנשים לא הייתה מנוחה, כל הזמן רצנו אל המקלט ובחזרה. ידעתי שלאנשי האס.אס. היו מגורים בסמוך וגם מקלטים משלהם, אם כי לא ראיתי אותם. קשה היה לדעת מה מידת עמידותם של המקלטים שלנו, היו אלה סתם חפירות חירום עם פתחים פתוחים, ללא דלתות וללא פתחי אוורור. עמידותם של אדני הבטון מעל החפירות ומעט האדמה שכיסתה אותם, לא העסיקה אותי במיוחד. רצנו לשם בשעת אזעקה כי כך הורו לנו, למען האמת זו הייתה התעסוקה העיקרית שלנו. מאחר שלא יצאנו לעבודה, לא יכולנו לדעת מה היקף ההרס שנגרם מדי יום בהפצצות, יכולנו לראות תימרות עשן שעלו לגובה רב אך לא מעבר לכך.

באחד הימים התבשרנו שנצא לעבודה, נעבוד במשמרת לילה. כבר לא חשוב היה מתי ובאילו שעות נעבוד, העיקר לעבוד ולצאת מהשעמום המשגע. מפעלי סימנס היו די רחוקים, הלכנו שעה ארוכה. יצאנו לאור יום וכך הזדמן לנו לראות מה נותר מאזור התעשייה הענקי שדרכו צעדנו, מרבית הבניינים עמדו בשיממון קירותיהם המפוייחים.

פה ושם עמדו עוד בנייני מפעלים בודדים שלא נפגעו, אלא שבסביבתם התגוללו ערמות לבנים, ברזלים מכופפים, שברי עץ ופסולת בניין. לראשונה בחיי ראיתי את תוצאות ההפצצות והנזקים העצומים. נתקלנו בפנסים ובשברי עצים, אבני הכביש היו פזורות לאורך הרחוב. לא התרגשתי במיוחד ממראה עיני ולא רק אני, הגיע לגרמנים שיסבלו על מה שעוללו לכל כך הרבה בני אדם חפים מפשע. בדרכנו נתקלנו במפעל גדול בשם ידוע לכל,"אוסרם", אחד מגדולי יצרני המנורות שנתנו את אורם כמעט בכל בית ברחבי אירופה. המפעל עמד שלם ולא נפגע מפצצות, מבנה ענקי שבלט מאוד בשטח משום שסביבו נהרסו כל שאר המבנים. אני עדיין זוכר את השלט הענקי שנשא את שמו. מוזר למדי, כיצד קרה שמתחם גדול כל כך ניצל, כשבקירבתו שלט חורבן מוחלט בכל. אני זוכר שראיתי את הפצצות נופלות ממרחק, קרובות אחת אל השנייה, ונדמה היה לי שהן נופלות על כל צעד ושעל. בשטח זה נראה קצת אחרת, אלא אם המפציצים חוזרים ומטילים את הפצצות פעם אחר פעם באותו אזור. לא הייתי מומחה גדול בהפצצות אוויריות, ראיתי אותם מדי פעם ובעיקר שמעתי את רעש מנועיהם ואת ההתפוצציות. היה זה היום הראשון שיצאתי מגבולות המחנה וראיתי את התוצאות וזה היה מחזה יוצא דופן. מראה עינינו פעל כסם הרגעה, אילו נשארנו בבוכנוואלד לא היינו זוכים להיות שותפים לאירוע כזה. אל מול עינינו התרחשה מהפכה היסטורית, גם אם לא קלטתי אז את מלוא משמעותה, במבט לאחור אני מבין שלא רבים מאסירי המחנות היו עדים לשלב האחרון בגסיסתה של גרמניה הנאצית.

ברלין הייתה המעוז האחרון שעליו נלחמו הנאצים, אך את זאת עוד טרם ידענו בדרכנו למפעלי סימנס. הדרך הארוכה התישה אותי, גופי היה כבד עלי, המחסור באוכל נתן את אותותיו ומאמץ ההליכה הממושכת הכביד מאוד. למרבה הפלא, בנייני סימנס רבי הקומות עמדו שלמים בלא פגע. הבניין שאליו הובילו אותנו היה מצויד במעלית, אלא שהיא לא פעלה וכולנו נאלצנו לטפס במדרגות אין ספור עד לקומה החמישית. הגעתי לשם חסר נשימה, לא הספקנו להתמקם וכבר נשמעה האזעקה ומיד עשינו אחורה פנה אל המקלט. לא הצלחנו לעבוד שם גם לא שעה אחת, עלינו וירדנו במדרגות אל המקלט ובחזרה אל הקומה החמישית. העייפות נתנה את אותותיה, זה היה סיוט אמיתי. אי אפשר היה להתחיל בעבודה, אני לא זוכר שהחזקתי בידי כלי עבודה כלשהו. חברים סיפרו לי שאחדים מהם מצאו במגירות כריכים ארוזים, אחדים מהעובדים הגרמנים רמזו להם לקחת אותם. מחווה אנושי יפה, מה הם ידעו עלינו לא נדע לעולם, אך עצם המחשבה להשאיר כריכים לאסירים היה ראוי לציון. בשלב זה של המלחמה היה מחסור במזון בסיסי בעיר,

ובכל זאת מצאו אחדים לנכון להתחלק במזונם בסודי סודות, שמא ילשינו עליהם. לי לא היה מזל כזה, ובכלל על סיפור הכריכים שמעתי שנים רבות לאחר השחרור.

הלילה הראשון במפעלי סימנס עבר עלינו ללא עבודה, ולקראת הבוקר ירדנו עייפים ורצוצים במדרגות האינסופיות כדי לחזור למחנה. למרות הכל, ברלין הייתה עבורי ועבור חברי לעבודה להרפתקה מרתקת. מחנה המוות בוכנוואלד היה רחוק מאיתנו. גם אם רבה האכזבה עצם העזיבה של מחנה בוכנוואלד היה אירוע יוצא דופן, אולי יש דמיון בין מקרה זה לבין סיפורו של שינדלר. אינני רוצה לנחש מה עלול היה לקרות לנו, אילו נשארנו בבוכנוואלד. רבבות מתו שם מרעב ומסבל מידי הגרמנים ששחטו הרבה אסירים זמן קצר לפני השחרור. היו גם ניצולים בבוכנוואלד. כל עוד הייתי בבוכנוואלד חשתי שלא אצא חי, אלא אם יקיימו אנשי סימנס את הבטחתם, והם אכן קיימו אותה, הם הוציאו אותנו מן התופת. משום מה האמנו שאילו פגשנו אותם בהזלהורסט מצבנו היה שונה. טעינו, כי ספק אם היה ביכולתם לתרום עוד למעננו.

העובדה שלא שמענו מסימנס זמן רב, והעובדה שרק עובד זוטר בא לפגוש אותנו לאחר הגעתנו ונעלם בהותירו אותנו באפלה, לא עלו בקנה אחד עם התקוות שרקמנו. בבואנו לברלין, לא היה לנו מושג על מצבה הצבאי של גרמניה ולא ידענו שערי גרמניה החשובות מופצצות ללא הרף. המצב בברלין היה קריטי יותר משיערנו. לא עלה על דעתו של איש שמביאים אותנו אל לוע האריה, שברלין הפכה לעיי חורבות ושהיא בוערת יומם וליל. כשעזבנו את אושוויץ, הצבא האדום עדיין נע על אדמת פולניה ולא חצה את גבולות גרמניה הנאצית. בהיותנו בברלין שמענו שהרוסים כבר קרובים לעיר, ולכן מוזר שהעבירו אותנו לשם. לאורך כל הדרך לבוכנוואלד דרך צ׳כיה לא ראינו מטוס ולא שמענו אף ירייה אחת, כך גם באזור ויימר ובמחנה עצמו היה שקט פסטורלי מאיים, בלי אותות מלחמה.

מבחינתי, המלחמה נמשכה עדיין אי שם באזור אושוויץ, זה היה המצב במחצית השנייה של ינואר 1945, כשחציתי את הגבול והגעתי לגלייביץ. רק לאחר הגעתנו לברלין התברר שהרוסים אינם רחוקים מאיתנו.

19.9.2000

השינוי שהיינו עדים לו במצבה של גרמניה היה דרמטי, זו הפעם ראשונה מאז פרוץ המלחמה שראיתי במו עיני, מה עוללו מנהיגי הנאצים לבני עמם. גרמניה שוב לא שכנה לבטח, וחייליה לא יכלו עוד לעמוד בלחץ ההולך והגובר של בעלות הברית. ההרס שחוללו חיילי הצבא הנאצי ברחבי אירופה לא פסח על גרמניה עצמה. מי שלא ראה את להקות מטוסי בעלות הברית זורעים הרס וחורבן שיטתי בברלין ובערים אחרות בגרמניה, לא יבין זאת. ראיתי את העיר דרזדן לאחר הפצצה שלא השאירה אבן על אבן, פרי כוחו ההרסני של הנשק המודרני. כמעט עד סוף 1944 שלטו הנאצים על מרבית שטחי אירופה ורק בינואר 1945 החל תהליך התמוטטותו המוחלטת של הצבא הנאצי.

בברלין הייתה לי הזדמנות יוצאת דופן לעקוב אחר התהליך מקרוב, אם כי לא כאדם חופשי. הייתי עדיין אסיר בסיכון גבוה, לא בגלל מבול הפצצות שנפל גם על מחנה הזלהורסט ובסביבתו, אלא בראש וראשונה מהרצון הבלתי נלאה של הנאצים המטורפים להרוג כל יהודי חי.
אבל את התענוג לראות את בירתם נהרסת ועולה באש, את שלדי הבניינים המפוייחים, את שלדי המכוניות והחשמליות, הם לא יכלו להסתיר מאיתנו. ראינו גם את הבורות שנפערו ברחובות ואת האבנים שהתפזרו לכל עבר וחסמו את המעבר. ברלין הבוערת בלילה היה חזיון שאין שני לו. לשונות אש התרוממו לעבר השמים מעל גובה הבניינים, כל האופק בער לרוחב ולגובה. לאן שהפניתי את מבטי השתוללו להבות האש בריקוד פראי ואינסופי. ברלין הופצצה במשך תקופה ארוכה וכשהגענו לשם מרבית העיר כבר הייתה לתל הריסות. האזעקות התכופות, לא כולן בישרו התקפה ישירה על העיר, אבל תושבי העיר שהו במקלטים יותר מאשר בבתיהם. אנחנו הצטרפנו למחול השדים ששיגע את כולם, אלא שלא חשתי סבל ולא איום על חיי. נהניתי מכל רגע כששמעתי ברמקול את הודעת דובר הצבא על התקרבות מטוסי האויב. לא חשתי שנשקפה לי ולחברי סכנה אמיתית. לעתים נפלו הפצצות דקות לאחר אזהרת דובר הצבא, היינו חשופים בצריפי עץ ובכל זאת לא פחדנו.

זמן קצר לאחר בואנו להזלהורסט, נפלו עלינו הפצצות ובתוך שניות היה המחנה שלנו אפוף באש אדירה, לא נשאר זכר מכל הצריפים. הספקנו להגיע למקלטים שסיפקו לנו הגנה מפוקפקת. התפזרנו בכמה מקלטים, שמענו את הבומים בקירבתנו ומיד קלטנו שהפעם היינו למטרה ישירה. אבק רב התפזר לכל עבר והגיע גם לפתחי המקלטים. המקלט שבו שהיתי ספג רק מעט מאוד אבק שלא הפריע לנו לנשום. האדמה רעדה עם נפילת כל פצצה ואדני הבטון שמעלינו החלו לזוז ממקומם מההדף הרב, וחול רב נשפך למקלט. התכסינו בחול ואבק אך לא קרה לנו דבר כי אדני הבטון לא קרסו לתוך המקלט. היו אלה רגעי חרדה גדולה. באותה פתאומיות שהחלה ההפצצה, כך גם הסתיימה ולאחר שהשתרר שקט יצאנו החוצה בלא פגע אם כי מבוהלים. מקלטים אחרים

ספגו ענן אבק רציני כולל מטר אבנים והאנשים נאלצו להימלט, למזלנו, איש לא נפגע בצורה רצינית, אלא מחבטות קלות של אבנים.

לאחר ההפצצה ומתן אות ההרגעה, יצאנו החוצה מאובקים, מהצריפים לא נותר שריד. גזרי עץ מעטים בערו במדורות קטנות במקומות שבהם עמדו לפני שעה קלה הצריפים. אחדים סיפרו לי שאחת הפצצות נפלה על מצבור תפוחי אדמה ואלה התפזרו בשטח המחנה. הם נאספו כנראה במהירות הבזק על יד אנשים זריזים, כי אני לא ראיתי תפוחי אדמה ולא זוכר אנשים שעמדו סביב האש וצלו אותם על האש. הפצצת המחנה התרחשה לאור יום וברור היה שהגרמנים יעבירו אותנו למקום אחר. היה ברור שהסיכויים לחדש את העבודה במפעלי סימנס קלושים. אינני זוכר בוודאות וגם לא ניסיתי לברר כמה ימים בפועל יצאנו לעבודה, חמישה אולי רק ארבעה. למעשה לא עבדנו, רק הלכנו למפעל ושם עלינו וירדנו אל הקומה החמישית ובחזרה למקלט. האזעקות לא אפשרו לנו לעבוד, ומנהלי העבודה הבינו את חוסר ההיגיון לתפעל משמרות לילה. אני זוכר בבירור את היעלמותו המוחלטת של מפעל "אוסרם", תחילה חשבתי ששינו את מסלול ההליכה שלנו, אבל לא, המפעל פשוט נמחק מעל פני האדמה בהפצצה האחרונה. פלא שמפעלי סימנס עדיין נותרו שלמים, ללא ספק הייתה זו שאלה של ימים אולי של שעות וגם מהם לא יישאר זכר. השמדת מחנה הזלהורסט שמה קץ לחלום סימנס, מה יעלה עתה בגורלנו, זו השאלה שעמדה על הפרק. ידענו שמחנה זכסנהואזן אינו רחוק מברלין, בבוכנוואלד פגשנו אנשים שפונו ממחנה זה, האם גם לנו צפוי גורל דומה? השיבה לבוכנוואלד הייתה הדבר האחרון שרצינו בו אך מי שאל לרצוננו, בסופו של דבר היינו בידי האס.אס. ולא בידי אנשי הנהלת סימנס. נוצר מצב שכל האופציות היו פתוחות וחוסר הוודאות הלך וגדל. שמענו שאחת הפצצות נפלה על מקלט האס.אס. ורבים מהם נהרגו. זו הייתה הפגיעה הישירה היחידה שתבעה קורבנות אדם, לבנו לא התכווץ מצער על מותם של כמה צוררים, אך אין ספק שהיה לנו מזל רב. פגיעה ישירה על מקלטי האסירים הייתה מחסלת את כולנו, זה לא קרה למזלנו הרב. אולי עוד ציון דרך גורלי.

בינתיים נותרנו ללא קורת גג וללא מזון, מים לא חסרו, הם זרמו מתוך הצינורות המרוסקים והעקומים, יכולנו לשטוף את האבק מעל פנינו ולהרוות את צמאוננו. מזג האוויר היה נוח, השמש זרחה בלא קשר לנעשה על כדור הארץ. גם זה היה מזל, מה היינו עושים אילו ירד גשם, או שלג, שהרי היה זה חודש מרץ ובחלק זה של אירופה הוא אינו מבשר עדיין את האביב, אבל כאן מזג האוויר היה נוח אפילו בלילות. בהרי טורינגיה שלג רב כיסה חבל ארץ זה גם במרץ, מסכנים האנשים שהמשיכו לעמוד שם מדי יום ולילה במפקדים האינסופיים. חשבתי לעצמי שמצבנו כאן שפיר בהרבה לעומת התופת של בוכנוואלד.

הפצע שלי הלך והגליד, קרום יבש נוצר מעליו וזה היה סימן שאני יוצא מהצרה על אף המחסור החמור באבות המזון החיוניים ובטיפול רפואי. תת התזונה נתנה את אותותיה בתחום אחר ובלתי צפוי, בשיניים שלי, חשתי פתאום שהן לא יציבות ונעות בתוך החניכיים. חששתי שאאבד את שיני, יודעי דבר הסבירו לי שאני סובל מחוסר ויטמינים ומשום כך השיניים אינן יציבות. נבהלתי מאוד, מעולם לא שמעתי בעבר על תופעה כזאת. ויטמינים או אוכל העשיר בוויטמינים לא היו בהישג ידו של איש, עזרה רפואית לא הייתה במקום הזה. נותר לי רק להתנחם בכך שמצבי לא יחמיר.

20.9.2000

בהזלהורסט לא חשתי את הניתוק מהעולם החיצון כמו בבוכנוואלד שהיה מוקף מכל עבריו בהרים גבוהים. נוח יותר לגור במחנה שבקירבתו מתנהלים חיים, וניתן מדי פעם לצאת לעבודה מחוצה לו. חלפנו ברחובות העיר, פגשנו בחטף עובדי סימנס, ואזרחים. אנשי אס.אס. שמרו עלינו בדרכנו ובמחנה. טבעת החנק התרופפה מעט סביבנו ולראשונה ראינו את הגרמנים בחולשתם. ראינו את תוצאות המלחמה שהנאצים כפו על כל העולם ועתה החלו לשלם את מחיר ההרפתקה הנוראה שיזמו. המראות שראינו גילו מפעלים שנמחקו מעל פני האדמה, חורבן בכל פינה, אם כי לא עוררו כל צער ורחמים בליבי. לא הייתה זו נקמנות, אלא הרגשה שהגרמנים מקבלים סוף סוף את המגיע להם. שיערתי שבכל הפצצה נהרגו אזרחים רבים, ורבים איבדו את רכושם. עם זאת, בשלב זה הייתי עדיין אסיר חסר זכויות, הנתון בידי אלה ששלטו וקבעו את גורלי.

במרחב האווירי הגרמני עשו בעלות הברית שמות ביום ובלילה והגרמנים נותרו חסרי אונים מול עוצמתם. כמה מוזר, כילד נהגתי ליהנות בבית הורי ממוזיקה, משירה יפה, מחפצים נאים ומנופים, כאן בברלין התהפכו היוצרות, אני נהנה מכך שהפצצות הפכו כל שעל אדמה והותירו אחריהן שלדי בתים מפוייחים, שרידי רכבים ועגלות, עצים ופנסי רחוב עקורים וים של הריסות. מראות אלה הזינו את עיני בדרכי למפעלי סימנס וגם מאוחר יותר בשעת הפינוי מהזלהורסט ההרוס. הלכנו דרך רחובות שוממים שבנייניהם נהפכו לחורבות דוממות, מעין מצבות. פה ושם בצבצו בין גלי האבנים שברי רהיטים וחפצים המזכירים לעוברים שפעם התנהלו כאן חיים.

מחנה הזלהורסט חדל להתקיים ולאחר כמה שעות המתנה יצאנו לדרך, מעט החפצים וכלי האוכל שלנו אבדו. למזלנו, לא היו הפצצות, הלכנו ליעד בלתי ידוע, זמן רב למדי, אך ההליכה הייתה בקצב סביר וללא לחץ מצד אנשי האס.אס.
השמש נטתה לשקוע ואנו עדיין בדרך, הופנינו לסביבה רחוקה מאזורי מגורים ותעשייה, בשולי העיר, עד שהגענו לעת ערב למחנה צריפים קטן, ונאמר לנו שנלון במקום זה. הצריפים היו ריקים מאדם, מלבדנו לא היה שם איש. מחנה זה שכן על גבעה קטנה שהשקיפה על ברלין שבערה, ולשונות אש ענקיות עלו ממנה השמיימה בעשן סמיך. אפשרו לנו לשהות בחוץ ומרבית האנשים בחרו להתבונן ולצפות במחזה, אש משולחת מרקדת לה בין צלליות הבתים המופצצים. הלהבות עלו מדי פעם לגובה רב וירדו בפתאומיות כמזרקת מים ענקית. שריפה בלתי נשלטת השתוללה בעיר ברדיוס של קילומטרים והאירה את השמים. אפשר היה להבחין בקירות הבתים הגבוהים המתמוטטים שקרסו אל תוך הלהבות כבניין קלפים, גצים נוצצים התפזרו אל על. מדי פעם נשמעו התפוצציות ופרץ להבות נישא השמיימה. עמדנו מאובנים והמומים מהמחזה שלפנינו. לראשונה בחיי ראיתי מרחב עצום עולה באש. קשה היה לשער שמעשי אדם חוללו זאת, ולא התפרצות קטלנית של הרי געש.

המום ונרעש התבוננתי בריקוד האש המכלה כל חלקה. בכותבי שורות אלה אני עדיין רואה את עצמי עומד שם על הגבעה הקטנה בברלין, מתבונן בפה פעור בהשתוללות הלהבות. עבורנו הייתה זו חגיגה אמיתית, עד כה ראינו רק חורבות שכובו ואת השרידים שנותרו, עתה היינו עדים לבעירה בעיצומה, חוויה בלתי נשכחת. לבסוף, עייפנו ונכנסנו לצריף לתפוס תנומה קצרה ולאגור מעט כוח ליום המחרת. למחרת, העלו אותנו על קרון של הרכבת התחתית. נדהמתי לגלות שהגרמנים הצליחו להפעילה בתוך התופת שהרי פעלה על חשמל, כיצד יכלו לספק חשמל ולתקן מדי יום את קווי המסילה המופצצים? נסענו מתחת לאדמה ומדי פעם עלינו על פני הקרקע, לכל מקום שהסתכלתי ראיתי חורבות, ובכל זאת הרכבת נסעה.

יעדנו היה מחנה הריכוז הנודע לשמצה, זכסנהאוזן, ששכן מזרחית לברלין, ליד העיירה המפורסמת והידועה בארמונותיה "פוטסדם". המחנה היה מוקף בחומות גבוהות ובמרחק קטן ממנו היו בתי מגורים חד קומתיים. שילוב זה היה מוזר בעיני, תושבי העיירה ידעו שבמחנה זה יושבים בעיקר פושעים ויהודים. לפיכך, לא הסתירו את זכסנהואזן מעיני הציבור. במקום בית סוהר היה זה מחנה, אלא שקירותיו הסתירו את האמת האכזרית על הנעשה בו, ובכך היו הנאצים מומחים גדולים.

בזכסנהואזן נאלצנו לשכוח מהר מאוד את הרפתקת הזלהורסרט, כאן החזירו אותנו אל מציאות מוכרת לנו, למשטר האימים המקובל במחנות הריכוז. משמעת ברזל, אוכל במשורה ועבודה מהשכם בבוקר ועד מאוחר בערב. העבודה הייתה קשה, חפירת תעלות הגנה סביב לעיר ברלין, תחת עינם הפקוחה של אנשי האס.אס. האכזריים. מסכת סבל ארוכת שעות ציפתה לנו, לא רק עבודה מפרכת אלא גם מכות מכל הסוגים אם חלילה עמדנו לנוח לדקה. אנשי האס.אס. השגיחו עלינו בשבע עיניים ולא התעייפו מלהתאכזר אלינו.
מדי בוקר הקימו אותנו בסביבות השעה ארבע ושלושים, בחשכה מוחלטת, הצידה ליום העבודה הייתה פרוסת לחם יבשה. היה זה כבר סוף חודש מרץ 1945 וככל שחלפו הימים עדיין שמענו את ירי התותחים. במחנה הכל התנהל כרגיל ולא חשנו שהמלחמה קרובה אל סופה. מעט מאוד יהודים נותרו כאן, לא ראינו אותם, הם הופרדו מיתר האסירים כי נצטוו לעסוק בזיוף דולרים עבור הגרמנים. הגרמנים פיזרו דולרים מזויפים בארצות ששמרו על נייטרליות מדומה, כמו שוויץ או שוודיה שבהן פעלו סוכנים נאצים. את היהודים, זייפני הכסף, פגשנו רק לאחר שפינו אותנו מהמחנה, זמן קצר לפני נפילת ברלין וכניעת גרמניה הנאצית.
אנחנו כאמור עסקנו בחפירת ביצורים לעצירת המתקפה הרוסית. נקלענו למצב מוזר ובלתי סביר, האדמה סביבנו רעדה ובערה, התותחים רעמו ואנשי האס.אס. במחנה נהגו בנו ביד קשה כאילו דבר לא אירע. הם דחקו בנו להגביר את קצב העבודה, לא הרשו לנו לנוח ולא דאגו לנו לאוכל, הם ממש הרעיבו אותנו. רובנו היינו קרובים לאפיסת כוחות והתקשינו לבצע את עבודת החפירות. גם אני נחלשתי ותחושת הרעב הלכה והציקה לי ללא הרף, לא חדלתי לחשוב על פרוסת לחם.
אנשי האס.אס. היכו את מי שלא עמד בקצב והרביצו למי שנתפס נח בעמידה ולו גם לדקה. הם הצליפו במגלבים או במקלות על ידי האסירים ועל אצבעותיהם, מכות יבשות אבל כואבות מאוד. לא פעם נחתו מכות אלו על פצעי הלחץ שהתפתחו לנו על הידיים מרוב עבודה. גם לי היו פצעי לחץ על כף ידי שהציקו והכאיבו מאוד, אך יותר מכל פחדתי מהמכות. חשתי חולשה גופנית עקב העבודה הקשה והמחסור החמור באוכל. הייתי חייב לנוח בכל מחיר. חשתי שבלא מנוחה קצרה לא אחזיק מעמד, השאלה הייתה כיצד נחים מבלי להסתכן במכות. התבוננתי היטב בדרך פעולתם של אנשי האס.אס., מצאתי שהדרך היחידה לנוח היא בשעה שאחד האסירים סופג מכות, כשהצוררים עסוקים ואינם יכולים לראות אותי נח. היה עלי להיות על המשמר ולגלות ערנות מרבית כדי לא ליפול למלכודת. הייתה זו ההזדמנות היחידה לנוח, אחרים קיבלו מכות וסבלו ובזכותם אני נחתי.

יום העבודה שלנו היה אינסופי, הרגעים זחלו לאיטם, עבדנו קשה מאוד תחת איום המכות והקללות שהומטר עלינו. הגרמנים כנראה האמינו שבאותם ימים טרופים עדיין יש סיכוי שבכל זאת המלחמה תסתיים בניצחונם, רק זה יכול להסביר את התנהגותם הגסה ואת יחסם הגרוע לאסירים. האם ניתקו עצמם מן המציאות בהאמינם שהם עדיין אדוני העולם וכאלה יישארו לנצח? לאחר שהתחקיתי על דרך פעולתם של אנשי האס.אס. ניצלתי כל דקה למנוחה קצרה, והם לא תפסו אותי גם כשהמרחק בינינו התקצר מדי פעם, תמיד שמרתי על תנוחה שיצרה רושם שאני עובד ולמזלי תמיד יצאתי מזה בשלום. היה זה המוצא היחיד לצבור דקות של מנוחה, צר היה לי שבשעה שאני נח, מישהו מקבל מכות וסובל. עם שובנו למחנה מיום מפרך, שבורים ורצוצים, חילקו לנו כחצי ליטר מרק. האחראי על הצריף היה גרמני בעל עבר פלילי. לאחר החלוקה הורה לכולנו לצאת מהצריף עם המרק ולאכול אותו בחוץ. לא הרשו לנו לשוב לצריף לפני תום חלוקת המרק. ידענו שהמנה שלנו קטנה מהמגיע לנו ושבחבית נותר הרבה מרק למקורבי האחראי. הם גנבו מאיתנו, אלא שאיש לא העז לפתוח את הפה. הרעב הציק לי נורא, בקנאה רבה התבוננתי באלה שעדיין לא סיימו לאכול. כשהם גמרו את מנתם ולא לפני שליקקו היטב כל שארית מהצלחת, שנראתה נקייה כאילו רחצו אותה עם מברשת, גם הם נותרו רעבים כמוני.

לא פעם חשבתי להתגנב אל הצריף כדי לקבל מנה נוספת למרות הסיכון הרב. הרעב הכריע והחלטתי לנסות את מזלי, חזרתי לצריף הסברתי שעדיין לא אכלתי, הראיתי את הצלחת שלי שהבריקה מניקיון וזכיתי למנה נוספת. רעדתי כשהתקרבתי אל החבית שמא יכירו אותי, אלא שהמקורבים ששמרו כביכול על הסדר התחלפו, ואני עברתי בשלום. בדרך כלל לא נהגתי להסתכן בעבור צלחת מרק, אבל תחושת הרעב גברה על ההיגיון ודחפה אותי למעשה שהייתי עלול לשלם עליו מחיר יקר מאוד. אכלתי עוד חצי ליטר מרק. חזרתי על מעשה זה כפעמיים לא יותר, לא יכולתי לעמוד במתח, כל העניין נגד לחלוטין את האופי שלי. פעמים רבות הסתכנתי במחנות כדי להציל את חיי אך לא בעבור מעט מרק. נראה שהגעתי לקצה גבול היכולת שלי להתאפק. התוספת הקטנה לא הצליחה להשקיט את רעבוני, ולא חזרתי על כך יותר.

21.9.2000

התחלתי לשמור מרחק מהאוכלים, דמיינתי לרגע שאני אחד מהם, אלא שהמציאות חזקה מכל דמיון. הראש עובד, והגוף שולח את אותותיו ואינו נותן מנוח. ימי בוכנוואלד "העליזים" חוזרים על עצמם בוריאציות שונות. שם לא עבדנו ורעבנו, כאן אנחנו רעבים וגם עובדים בעבודה מאומצת. ראיתי אנשים נוברים בפחי אשפה, אינני יודע מה חיפשו ואם מצאו, כולם היו רעבים ואיש לא השליך אף פירור לחם. מדי פעם חילקו לנו מרק גם דרך החלון וכל אחד שב עם צלחת המרק אל הצריף ולא הורשה לצאת. היה זה עוד אמצעי למנוע מנה נוספת מאלה שהעמידו פנים וטענו שלא קיבלו את מנתם. לאור הנסיבות המציאו אנשים תחבולות רבות כדי לזכות בעוד מנת לחם או בתוספת מרק. בין היתר היו שהתקרבו אל האחראי על הצריף, ביצעו עבורו עבודות ושליחויות שונות שאת טיבן לא הכרתי. אני שמרתי על מרחק מכל הטיפוסים הכוחניים, לא נתתי בהם אמון מה גם שלכולם היה עבר פלילי.

בצריף התגוררו בני עמים שונים, לא רק יהודים, בעצם כמעט שלא נותרו יהודים בזכסנהאוזן. בין האסירים הנוצריים היו גם בחור מצ׳כיה שקיבל חבילות מהבית, עובדה שהפליאה אותי. עד כה לא שמעתי על אסיר שקיבל חבילות מהמשפחה, גם העובדה שבתקופה שבה הצבא האדום כבר הפגיז את סביבות ברלין, עדיין פעלו שירותי דואר גרמניים מצ׳כיה, העידה על כושר ארגון וכוח רצון נדירים.

אנשי האס.אס במחנה לא נשברו עד לרגע האחרון וזה מה שהפחיד אותי יותר מכל. עד לרגע האחרון חששתי שאת היהודים הם לא ישאירו בחיים, הם יבצעו את שליחותם ביסודיות גרמנית עד ליהודי האחרון. איזה שד מוזר התיישב בתוכם, איזה רעל הזריקו לנשמתם, כך שאנשים רגילים ופשוטים הפכו לרובוטים עיוורים שמילאו פקודות עד לרגע האחרון, גם בהיותם עדים לקריסת המשטר הנאצי.

מנות מזון חסרו גם לגרמנים, אך הסובלים העיקריים היו אסירי המחנות. אכזריותם בשעות העבודה הגיעה לשיא, הם ידעו וראו שמצבם הגופני של האסירים ירוד, אך לא הנידו עפעף. הם שמרו עלינו מדי יום שתים עשרה שעות וראו שמזוננו הוא פרוסת לחם יבשה בלבד. דבר לא ריגש ולא ריכך את ליבם הקשוח והם הצליפו בנו ללא רחמים. לא ראיתי שום ממונה עליהם שבא לבדוק כיצד מתקדמת העבודה, הם היו בעלי הבית.

ההשכמה המוקדמת מדי בוקר, הייתה קשה לכולם, הגוף תבע עוד מנוחה ועוד כמה שעות שינה, גם המוח רצה לשכוח מעט מתלאות היום. תוספת שינה הייתה מחזקת את הגוף ואת הנפש, אך תענוג צנוע זה נלקח מאיתנו. חפירת הביצורים הייתה חשובה להם, מצבנו לא הדאיג את הנאצים. האסיר מצ׳כיה היה איש חביב, אינני זוכר היכן עבד במחנה, אך הוא לא נראה כמי שעבד בעבודות ביצורים. כשהגיעה חבילה בשבילו פרצה שמחה רבה בין האסירים, היו בה מטעמים שאת טיבם כבר שכחתי. האיש חילק חלק מהדברים בין חבריו, וקריאות שמחה מילאו את הצריף. יפה מצדו

שהתחלק עם האחרים ולא שמר הכל לעצמו. הוא היה היחיד בצריף שקיבל חבילת מזון, מבטי הקנאה סבבוהו כשהחלה החלוקה. לרבים היה אירוע זה לדרמה, ולאחרים לחגיגה. מצאתי קו דמיון בין מעשהו של האסיר הצ׳כי לבין בני עמו שחילקו לנו מרק חם בפראג וזרקו מזון מהגשר אל הקרונות שלנו. מאז אני שומר בליבי אהדה מיוחדת לצ׳כים.

תחושות כבדות וחוסר אונים הציפו אותי, הכל נראה חסר סיכוי, מצבם הנואש של הגרמנים בחזית המזרחית לא הורגש במקום הנורא הזה. אחדים בינינו האמינו שאנשי סימנס עוד ישובו להוציא אותנו ליעד אחר שבו יוקם מפעל חלופי. הם שאבו תקוות אלה משמועה שנפוצה באחת המחלקות במפעל סימנס בברלין, על כוונת ההנהלה להעביר את המפעל למקום בטוח יותר. רובם התקשו להאמין באפשרות כזו, הסיפור נשמע אגדי למדי. על סף ייאוש, נתפסים האנשים בכל קרש הצלה, שומרים על ניצוץ של תקווה, כי הוא מקנה כוח להמשיך. רעם התותחים, רעש המטוסים החולפים שוב לא ניחם ולא ריגש, הרגשתי שקוע עד צוואר בביצה בלי מציל, בלי מושיע. בשיא הייאוש ואחרי שאיש מקבוצת סימנס לא התייחס עוד ברצינות לשמועה הדמיונית על הקמת מפעל חלופי, באה ההודעה המפתיעה והבלתי נתפסת, וקראו לנו להתייצב. לא ידענו אם לשמוח או לבכות, איש לא רצה להאמין עד שלא שמענו מפי איש המפקדה הודעה מוסמכת. חשבנו שמהמקום הזה לא נצא לעולם אלא לבית קברות, הגענו לאפריל 1945. לא היה בידינו מידע מדויק על מצבה הצבאי של גרמניה, אבל החזית המזרחית התקדמה לעבר בירת גרמניה, ואת רעם התותחים לא ניתן היה להסתיר הוא נשמע ביום ובלילה. ניתן היה להסיק שמצבה של גרמניה קשה מאוד, עד כמה קשה לא יכולנו להעריך.

החלטת אנשי סימנס להעביר אותנו למפעל הרחק מברלין, הייתה סימן לכך שהמצב עדיין בשליטת הגרמנים, אחרת אי אפשר להבין את צעדם. באותו יום טרם ידענו שאנו מצטרפים לרכבת משא מיוחדת של מפעל סימנס, שעליה טענו ציוד שפונה ממפעלי סימנס בברלין וחומרי גלם. בשמחה רבה מהולה בספקנות התקבלה ההודעה שאנו נוסעים לגרמניה הדרומית לעבוד במפעל סימנס חלופי. כולנו רצינו לעזוב את המחנה תיכף ומיד. נאלצנו לנוד בין תקווה לייאוש, נצא או לא נצא, כי שוב חלפו הימים ולא נמסר לנו דבר. היה מקום לחשוב שהמבצע יבוטל, כי כאן התחוללה מלחמה, גרמניה הופצצה יומם ולילה, האם בכלל נותרו להם מסילות תקינות, האם הרכבות עדיין פועלות, לא היה לנו מושג מה קורה בפועל. המתח הלך וגבר, וכמו בבוכנוואלד המתנו בציפייה דרוכה לבוא היום שבו נשמע את הבשורה הגואלת, שאנחנו עוזבים את התופת הזאת. רצינו לשרוד והיציאה מהמחנה הזה הולידה את התקווה שבכל מקום אחר יש לנו סיכוי להציל את חיינו, חלום אולי לא כל כך מציאותי אבל גם לא בלתי אפשרי. הימים חלפו ודבר לא קרה, חיכינו בעצבים מרוטים ואז הגיעה הבשורה, שיוצאים לדרך.

נתנו לנו מספר קרטונים עם שימורים העלו אותנו על משאיות שהסיעו אותנו לתחנת רכבת נידחת שבה המתינה רכבת המשא של סימנס. הקרונות היו עמוסים בציוד ומכוסים היטב, כמו כן היו קרונות עם חומרי גלם שונים. בדומה לנסיעתנו מבוכנוואלד, היה לנו מקום למכביר בקרונות והשמירה אפשרה חופש תנועה. הם לא חששו שמישהו מהקבוצה ינסה להימלט והם צדקו, איש לא חשב על כך. אפשרו לנו להסתובב ליד הקרונות, לעלות ולרדת כל עוד הרכבת עצרה בתחנות נידחות.

לאחר המתנה של שעות אחדות הרכבת זזה, לא נמסר לנו דבר על כיוון הנסיעה. ככל שהרכבת התרחקה מברלין וממחנה זכסנהאוזן, הלך והשתפר מצב רוח, השתחררנו ממטען כבד כמו בנסיעה הקודמת. התקשינו לעכל את מצבנו החדש, את המהפך ששוב חל בחיינו ואולי מותר לנו כבר להביט קדימה בתקווה שמהיום צפויים לנו ימים טובים יותר, אולי יום אחד נזכה לצאת לחופשי, מי יודע, אולי לאחר כל התלאות נהיה בין המעטים שיצליחו לחמוק מידיהם הרצחניות של הנאצים? לאורך כל הנסיעה לא נתקלנו באזעקת אווירונים, מטוסים לא תקפו את הרכבת, אפשר שבחרו בנתיב נסיעה צדדי שעקף קווי מסילה מרכזיים. מדי פעם נעצרה הרכבת למשך שעות אחדות ואז שוב המשיכה בדרכה. לאחר זמן גילינו שאנו פונים דרומה, אלא שגרמניה היא מדינה גדולה ולא הצלחנו לגלות לאן פנינו מועדות. האופטימיסטים מבינינו צדקו, גם בהאמינם שהנקה יקיים את הבטחתו ויוציא אותנו מבוכנוואלד. אני לא הייתי ביניהם, אולי משום שלא שמעתי אישית את הנקה ואולי גם משום שלא נתתי אמון באנשים ובוודאי שלא בגרמנים. למזלי הרב טעיתי, ומה שנדמה היה לפני ימים אחדים כחלום אבסורד, התגשם. הנה אני יושב בקרון משא, דלתותיו פתוחות ואני נוסע ברכבת עמוסת ציוד של סימנס. הייתי קורא לסיפור הזה ״סאגת סימנס״, סאגה בגרמנית הוא סיפור אגדה עתיק, כסיפורם של ״זיגפריד וברונהילדה״ שעליהם למדתי בבית הספר, אגדה שנלקחה מה״ניבלונגן סאגה״.

זה סיפורי האישי שהחל באופן טראומטי באושוויץ במאורר-בלוק, בגלל חשד סביר שמדובר בסלקציה, אך בפועל הוביל אותי הגורל לריאיון עם צוות מנהלי סימנס באושוויץ, הנקה ויונגדורף.

22.9.2000

בנסיעה, לא העסיקה אותי השאלה, אם אכן מאמינים אנשי סימנס שבשלב קריטי של המלחמה ניתן להקים ולהפעיל מפעל מתוחכם של סימנס כמו זה שפעל בברלין.
יצאנו מהאזור שבו השתוללה מלחמה אווירית ובמרחק לא רב התנהלו קרבות תותחים. על מיקומה של החזית המזרחית ביתר חלקי גרמניה לא ידענו דבר. מסע הרכבת עלול היה להטעות, שקט שרר לאורך כל המסלול, וחשבנו שהחזית רחוקה מאוד מהאזורים הדרומיים. על כן לא התייחסנו לאפשרות שגרמניה עומדת ליפול. לא היה לנו ברור אם אנחנו נוסעים אל מפעל קיים, או שמא עומדים להקים מפעל חדש במקום מוגן, מחשבות אלה התרוצצו במוחנו בתקווה שאין אנו נוסעים לאחד ממחנות הריכוז שלידם קמו, כמו באושוויץ מפעלי תעשייה גרמניים.
מחנה בוכנוואלד גם הוא נלקח בחשבון, הוא שכן במקום מבודד מוקף בהרים גבוהים ומשום כך קשה היה לפגוע בו מהאוויר. מאחר ולא היה לנו מושג להיכן מעבירים את המפעל, חששנו מאפשרות השיבה לבוכנוואלד או למחנות ריכוז אחרים. לאחר הניסיון המאכזב ממחנה הזלהורסט והניסיון המר ביותר בוזכסנהאוזן, הבנו שבוברק הייתה מכוכב אחר. השיקולים של סימנס להוציא אותנו מבוכנוואלד ועתה מזכסנהאוזן לא נודעו לנו, האם נבעו מתחושת אחריות כלפינו? מי עמד מאחורי שיקולים ומניעים אלה לא נדע לעולם. אחדים חשבו שהנקה פעל מאחורי הקלעים וללא התערבותו היינו נתקעים בבוכנוואלד.
כעבור כמה ימי נסיעה רגועה, ראינו לראשונה שלט הנושא את שמה של אחת הערים הידועות ביותר בגרמניה, דרזדן. אז עוד לא ידענו שעיר זו הופצצה על ידי מטוסי בעלות הברית ולא נשארה בה אבן על אבן. לאחר המלחמה שמעתי שדבר לא שרד מהעיר שהצטיינה גם בעתיקותיה ובבנייניה המפוארים שהיו מעוטרים בפסלים ובציורים. למעלה ממאה אלף אזרחים נהרגו באותה פעולה. הגרמנים נהגו להזכיר הפצצה זו כמעשה ברברי ולא אנושי, הקורבנות היו אזרחים וביניהם ילדים, נשים וזקנים. הגרמנים לא הבינו מדוע הופצצה דרזדן, שהרי לא הייתה בבחינת מטרה צבאית וגם לא מרכז תעשייתי חשוב, אלא אתר אמנותי ומרכז תרבותי בינלאומי.
הרכבת התקרבה באיטיות אל אחת התחנות העזובות במבואות העיר ששכנה על גבעה, וממנה ניתן היה להשקיף למרחקים. הרכבת עצרה בתחנה זו לכמה שעות ויכולנו לראות היטב מה נותר מעיר זו. כבר בעוברנו בפרברי העיר אפשר היה להבחין שנכנסנו לעיר שאין בה עוד חיים. ממבט ראשון הייתה זו תמונה מזעזעת, הרס מוחלט, חורבות וקירות ששרדו הזדקרו מתוך גלי לבנים ושרידי גרוטאות וחפצים שהעידו שכאן גרו וחיו פעם אנשים. האם היה מקום לרחם על תושבי העיר דרזדן שמרביתם מצאו את מותם ועשרות אלפים נפצעו? האם הם המשיכו את חייהם שעה שבניהם ובעליהם השתתפו ברצח מיליוני יהודים? הרי בשעה שהריעו לפיהרר שלהם, אנו נמקנו במחנות הריכוז חשופים לעינויים קשים ולרעב. האם היינו אמורים לחוש צער בלבנו על גורלם המר של תושבי עיר זו וערים אחרות המופצצות בימים אלה? הרי הגרמנים הפציצו והרסו עד ליסוד ערים בכל רחבי מזרח אירופה. במו ידיהם רצחו הגרמנים באכזריות חסרת תקדים ילדים, נשים, גברים, משפחות שלמות, מיליוני אדם על שום יהדותם. הגרמנים ראו את סבלם הרב ושמעו את זעקות השבר טרם מותם ולא נרתעו ולא חדלו ממעשי השחיטה במשך שנים. איזו תרבות ייצג המשטר הנאצי הגרמני, הם הרי רמסו את תרבותם שלהם, הם שמחקו ורצחו בשיטתיות אנשי רוח, השחיתו אמנות ותרבות של היהודים ושל בני עמים אחרים. האם יש להם זכות לטעון כנגד בנות ברית בשם הברבריות וחוסר התרבות?
הגרמנים שכחו והתעלמו מכל כללי האתיקה האנושית והפכו מעם שמתוכו צמחו גדולי הדור בתחומי הספרות, האמנות, המוזיקה והתרבות האנושית, לחיות טרף צמאות לדם. האם בכלל היה מקום להקדיש לאנשים אלה שבריר שניה של רחמנות והשתתפות בצער על אובדן כל כך הרבה אזרחים?
הייתי המום ונפעם ממראה עיני, הרס רב ראיתי בברלין אבל המחזה שנתגלה בדרזדן לימד שכאן השתוללה אש תופת נוראה ובתים קרסו בזה אחר זה כבנייני קלפים. המוות פרש את כנפיו על פני כל העיר ופגע בכל מי שלא מצא מסתור. נראה שההתקפה האווירית הפתיעה את מרבית התושבים, משום שעד לאותו יום נמנעו בעלות ברית מלפגוע באתרים היסטוריים בעלי משמעות בינלאומית, בפרט כאלה ששכנו הרחק מאזורי תעשייה חיוניים. לא היה בלבנו צער, לא היה מקום להזדהות עם תושבי דרזדן, כל אחד מאיתנו שכל את משפחתו, כל אחד איבד את רכושו, לא בהפצצה אלא מידי הגרמנים, ששללו מהיהודים את כל זכויותיהם ואת חירותם. ברכבת הזאת עדיין היינו אסירים ולא אנשים חופשיים ואיש לא ידע מי ישרוד בסופו של הדבר.

אל להם לגרמנים להאשים את בנות הברית, לא הם פתחו במלחמה והריעו לחיילים הכובשים ארץ אחר ארץ ברחבי אירופה ואפריקה, אלא הנאצים הגרמנים עשו כן ועל כך הם נענשים עתה. במלחמה זו השתתפו מיליונים ולא אנשים בודדים, הם לקחו חלק בהשמדה השיטתית של העם היהודי, מיליוני חיילים זרעו הרס בשעה שכבשו ארצות לא להם. העם הגרמני ברובו אחראי לא פחות מההנהגה הנאצית לדם הרב שנשפך, לסבל הנוראי של עשרות מיליוני אנשים, להרס

ולחורבן שהשאירו החיילים הגרמנים בכל מקום שכף רגלם דרכה בו. הם נושאים באחריות על קלות דעתם ועל תמיכתם הבלתי מסויגת במנהיגות שפלה וזדונית. הם שהתלהבו מהשנאה שזרעו מנהיגיהם כנגד היהודים ותמכו בהתלהבות בכל מעשי הזוועה שביצעו בניהם ובעליהם, כמצוין בספרו של היטלר, "מיין קאמפף", שבו פירט את תוכניותיו. כל מי שתמך בהיטלר היה שותף למעשי הטירוף שלו ושל חבורתו, גם אם לא השתתף אישית בפעולות הרצח.
זה מחיר שיגעון הגדלות של הרייך השלישי שקם על גופם של בני עמים אחרים, אלא שהנאצים לקחו בחשבון רק את אפשרות הניצחון. הפסדה של גרמניה במלחמה היה תוצאה ישירה של עודף ביטחון שגבל בטירוף, של עם שחשב את עצמו לגזע עליון העומד מעל כולם, וכל האחרים נחותים ממנו בכמה דרגות. אך הנה אנו, הנחותים לדעת הגרמנים, עדים לכך שגם הם בשר ודם ואין להם נגיעה בנצח. לצערי הייתי עדיין נתון בידיהם, בצד של המפסידים. דרזדן החרבה וברלין הבוערת בישרו אולי את האור בקצה המנהרה, אם צבאות הברית יצליחו לשחרר אותנו מעול הנאצים לפני שיאחרו את המועד.

לא היה מקום לחגוג על סמך מה שחווינו בברלין ולא ממראות החורבן בדרזדן. כבר שנים שאנו משלמים מחיר יקר מאוד, נותרנו יתומים ועדיין לא הגענו אל המנוחה ואל הנחלה וחיינו עדיין בסכנה. סביבנו הסתובבו אנשי אס.אס. חמושים והם שיקבעו בהמשך מה יעלה בגורלנו. אנשי האס.אס. לא הסגירו את מחשבותיהם על המצב של דרזדן, ויחסם כלפינו לא השתנה. מראה העיר השאיר רושם קשה, לא קל היה להתעלם מכוח ההרס שהפעילו בני אדם כדי להשיג מטרות צבאיות ומדיניות. גם אם הכוונה הלאומית המוצהרת של גרמניה הייתה להחזיר לרייך השלישי את כל הגרמנים שחיו ברחבי אירופה ולספח לעצמה את השטחים השייכים למדינות אלו, מטרתם האמיתית הייתה לכבוש מדינות אלה על מנת להגדיל את תחום המחייה של העם הגרמני על אדמתו. בסופו של דבר, הביאו רעיונות אלה למלחמת העולם השנייה שתוצאותיה היו הרות אסון. מלחמה שתבעה עשרות מיליוני קורבנות והרס ברחבי אירופה, כולל בגרמניה.
הנאצים היו משוכנעים בניצחונם, אלא שהם טעו טעות מרה. כמו בכל מלחמה, יודעים כיצד היא מתחילה אך אין לדעת מה יהיה בסופה, מי ינצח ומה המחיר שמשלמת האנושות על שיגעונם של מנהיגים מטורפים.

דרזדן הפכה לסמל מבחינת הגרמנים, דוגמה כואבת ועצובה לחוסר התועלת שבמלחמה. אנשים רבים מדי נאלצו לשלם בחייהם, אנשים איבדו את כל היקר להם, ואלה שניצלו מהתופת לא הצליחו להתאושש מסיוטי העבר שליווה אותם כל הזמן כצל. הבטנו בהרס הנורא של העיר ובלבנו חבילת סבל משלנו, היינו שרידים אחרונים שבאו מעולם המוות אם כי עדיין בין החיים.

אינני יכול ליהנות מסבלם של אחרים ומן הזוועה שעברו, גם אם מדובר באויב הגרמני שלא חס עלינו. הקשר האמיץ שהיה לי עם התרבות הגרמנית האמיתית, מימי בית הורי נשמר בליבי. תמיד ראיתי לפני את הורי ששימשו לי מופת בשעות הקשות, ועזרו לי לשמור על צלם אנוש לאורך כל הדרך, זה היה בבחינת ערך עליון. כך גם חשתי באותן שעות המתנה בתחנה השוממת בפרברי העיר דרזדן, רגש נקמה לא היה בי, גם לא שמחה לאיד על הדם הגרמני שנשפך, אך חשתי שהם אשמים בכך שארצם הולכת ונהרסת לנגד עיניהם על כל המשתמע מכך.

לאחר המתנה ממושכת המשיכה הרכבת בדרכה ואז נעצרה. השעות חלפו ומשום מה לא המשכנו בנסיעה, הסיבה לכך לא הייתה ברורה. עמדנו בתחנה בשטח פתוח עם מעט עצים בסביבה, לא ראיתי ישוב בקירבת מקום. תחילה לא התייחסנו ברצינות יתר להפסקה זו, הרבה גורמים עלולים היו לגרום לעיכוב. פשטה שמועה שלא ממשיכים יותר, היינו משוכנעים שלא למקום הזה היינו אמורים להגיע, לפחות כך התרשמנו על פי מראה עינינו. בשלב מסוים הגיעה הידיעה המדאיגה שהרכבת חוזרת לברלין, התקשינו להאמין באמיתות הידיעה. בשורה שפירושה שיבה אל מחנה זכסנהאוזן, רוחנו הטובה שקעה במצולות ופינתה מקומה לדאגה עמוקה. השיבה אל התופת שממנה אך יצאנו בשמחה, ניפצה תקוות רבות. שוב מצפה לנו משטר אימים מדכא, ואיום אמיתי על קיומנו הפיזי. עמדנו במקום ושמועות על גבי שמועות המספרות שהחזית קרובה ואין כל אפשרות להגיע אל היעד, הגיעו אלינו.
הרכבת לא תוכל להמשיך, עליה לשוב כלעומת שבאה. היינו בהלם מההתפתחות הבלתי צפויה, לא עלה על דעתנו שלא נגיע אל המקום המיועד ונישלח בחזרה. תקוותינו היחידה היא שהרכבת לא תצליח להגיע לברלין מהסיבה שמונעת ממנה להמשיך בדרכה דרומה. איש לא רצה בשיבה לברלין, האם יש סיכוי שמשאלה זו תתגשם? ימים יגידו. חלומות היו לי כל השנים וחלקם אכן התגשמו, את האחרון הייתי מכנה "יציאת ברלין", והוא התנפץ לדאבון ליבי דרומית לדרזדן.

23.9.2000

הלילה ירד, ואנו עדיין באותו מקום אי שם, כמעט כל הלילה שכבתי ער, אוזניי קשובות לקולות הלילה, שמא אשמע את קולות המלחמה. לאכזבתי הרבה, השקט נשמר וההצלה מכיוון זה נראתה רחוקה מתמיד. התגעגעתי לרעם התותחים, לרעש המטוסים, השקט כאן הופר רק על ידי ציפורי הלילה. מתוחים ומאוכזבים נכנענו לעייפות ונרדמנו בקרון. הייתה זו שינה חסרת מנוח,

מדי פעם התעוררתי מבוהל ומזיע כולי. לילה, אני שומע את נשימת חברי הישנים ונזכר היכן אני נמצא. שקט מאוד סביבנו, זו המחשבה הראשונה שעלתה בראשי.
הבוקר לא הביא לנו בשורות מעודדות, הזמן חלף והעצבים התקשו להתמודד עם האמת המרה. קשה היה להתרגל למחשבה שהנסיעה הייתה לשווא ושאנחנו חוזרים לברלין. שאלנו את עצמנו עשרות פעמים בשעות האחרונות, איך ייתכן, האם לא ידעו בסימנס שהמקום המיועד להקמת המפעל נמצא בטווח הקרבות, האם השלטונות העלימו מהם את האמת, או שמא טפחה המציאות על פניהם והם לא העריכו נכונה את התפתחויות בחזית?
עסקנו בנושא זה שעות, לצערנו, לנו לא הייתה כל השפעה וגורלנו היה עדיין מופקד בידי הוונדלים. הרכבת פנתה לאחור, ובלבנו תקווה קלושה שמא תיעצר בדרך וכך לא נגיע לברלין, אלא שהנסיעה בחזרה התנהלה במהירות מפתיעה וללא כל תקלות. בניגוד לציפיותינו הגענו למחנה זכסנהאוזן השנוא. חזרנו לחפור ביצורים, ריטואל המכות נמשך כבעבר ומנת האוכל הזעירה השאירה את כולנו עם הלשון בחוץ. כמה שינויים דרמטיים עברנו מאז הפינוי מאושוויץ, מאורע רדף מאורע במהירות מסחררת. מאז מחצית ינואר 1945 מטלטלים אותנו שוב ושוב ואנו נעים בין ייאוש לתקווה בין חיים ומוות. שובנו לזכסנהאוזן החזיר אותנו אל החושך הנצחי, קשה היה להאמין שנצא מכאן בריאים ושלמים. רעם התותחים והמטוסים שנשמע עתה קרוב יותר לא השפיע ולא שינה מאומה, היינו בידי חבורת רוצחים חמושה היטב.
הם שנאו אותנו ואלמלא עסקנו בעבודת הביצורים היו מחסלים אותנו מזמן. מקלטים לאסירים לא היו כאן, ואילו נפלו פצצות על המחנה לא היה לנו מקום להסתתר בו. הצריפים רעדו שעה שחלפו המטוסים מעלינו, הגרמנים ירו לעברם, מלבד עננים קטנים שנוצרו עקב התפוצצות הפגזים באוויר, לא ראינו אף מטוס נופל כתוצאה מהירי. בשעת אזעקה בלילה לא יצאנו מהצריפים בתקווה שהפצצות יפלו במקומות חיוניים יותר.
אמצע אפריל 1945, אנחנו ליד ברלין, סביב משתוללת תופת וזו נחמתנו היחידה. מדי יום התרחב החורבן ומדי יום רעם התותחים התקרב, ואנחנו כאן בתוך הר הגעש הרוחש. עד מתי יחזיקו בנו במקום הזה, יום אחד בוודאי יגיע התור של המחנה לספוג ברד של פצצות כמו ב-הזלהורסט.
ההפצצות לא הדאיגו אותנו, אלא כוונות הנאצים לגבינו. לאחר שובנו לכאן, ברור היה שאין באפשרותם לשלוח אותנו לבוכנוואלד בדרום, המזרח היה חסום, מה שלא ידענו הוא מה מצב הגרמנים במערב, אבל חשנו שהגרמנים לא מצליחים לעצור את הלחץ הצבאי ואינם מונעים את ההפצצות הכבדות מהאוויר, מצבם ללא ספק היה קריטי מאוד. מבחינתנו היינו עתה בתקופה המסוכנת ביותר, הסכנה הייתה מוחשית וחשנו אותה על בשרינו. לאנשי האס.אס. הייתה מוטיבציה חזקה להגביר את סבלנו, לפגוע בנו בכל הזדמנות בשעות העבודה. מעתה נוספה להם אולי עוד סיבה להתנקם בנו החלשים וחסרי האונים.
שמנו לב שבימים האחרונים הופיעו אנשי אס.אס. חדשים שהיו בעבר אסירים גרמנים פליליים. הצעירים מבין אנשי האס.אס. נעלמו ואסירים לשעבר החליפו אותם בתפקידם. הצעירים נשלחו למשימות קרביות, להגן על המולדת הקורסת. היה בכך יתרון מסוים עבורנו, התנהגות האסירים לשעבר כלפינו הייתה סבירה. עצם גיוסם של גרמנים אסירים הצביע על חוסר כוח אדם בשורות הצבא, והייתה זו בשורה מעוררת תקווה מסוימת, משום שככל שיקטן מספר הצוררים במחנה, אולי גם תפחת הסכנה לחיינו. למרות שכדי לחסל את מעט היהודים במחנה היו מספיקות שתי מכונות ירייה. גם במצבים הכי קריטיים אסור לאבד תקווה, נפלה בידי הזכות לראות את גרמניה הרוסה, מופצצת ואולי עוד אראה בנפילתה. חובה עלי לאחוז בחיים. הבעיה היא שהיינו באפלה מוחלטת ולא היו לנו את כלים הדרושים להגן על עצמנו. עד כה עמדתי בכל המבחנים שזימנו לי הנאצים ואני עדיין בחיים, הנה הגעתי לתקופה גורלית שמחייבת אותי יותר מתמיד להיות ערני שבעתיים. גם אם בליבי כרסם כל הזמן הספק אם אצליח לחמוק מציפורני הצוררים, לא היה לי מושג מה הם זוממים לגבינו ואם תינתן לנו הזדמנות לחמוק ממלכודת המוות. עד לרגע האחרון חששתי שהגרמנים ימתינו וימצאו את הרגע המתאים ויחסלו גם אותנו, המעטים שנותרו בחיים. נדמה היה לי שאנו בזכסנהאוזן, השרידים האחרונים שנותרו בחיים. לאחר שהייתי בבוכנוואלד התרשמתי, שאילו נשארנו שם, ספק אם מישהו מאיתנו היה נותר בחיים, אנשים דעכו שם לנגד עינינו, בצריף ומחוצה לו.
פני האנשים האומללים האלה נחקקו עמוק בזיכרוני. במוזיאון השואה בירושלים מוצג צילום מפורסם שבו נראים אנשים בוהים מתוך הפריטשות חסרי חיים, פניהם מצומקים ועיניהם שקועות עמוק מסבל בל יתואר וממצוקה תהומית. מוזלמנים, כך נראו מרבית שותפיי לצריף, כשהגעתי אליו. אילו נשארתי שם, הייתי נהפך למוזלמן כמוהם. התקשיתי להאמין שבתנאים כה מחפירים אנשים יכולים להחזיק מעמד לאורך זמן. כששחררו האמריקאים את בוכנוואלד הם מצאו שם ניצולים, שלדי אדם לרוב, ואלפי גופות. עזיבת המחנה הזה נחשבת אצלי עד עצם היום לראשית מסע ההצלה שלי. הייתי משוכנע שלא לי ולא ליושבי הגיהינום הזה יש סיכויים רבים לשרוד.
לאחר שובי לזכסנהאוזן גבר החשש לחיי, כי בשלב זה שהרוסים צרים על מבואות ברלין, אין לצוררים מה להפסיד אם יחסלו אותנו. מניסיוננו ידענו שהם לא נוהגים לוותר בקלות, אושוויץ

פונתה ימים ספורים לפני כיבושה, ורוב האסירים שולחו למחנות בגרמניה. צריך היה לקחת בחשבון גם אפשרות כזאת, השאלה הייתה לאן, האם נותר להם מרחב במערב ואם כן כיצד יתבצע הפינוי. ככל שקרבו הדי התותחים, חשנו שדבר מה חייב לקרות כבר בימים הקרובים. שום במאי לא היה מצליח לביים את היום שנקבע לפינוי. יום זה לא דמה במאומה לפינוי מאושוויץ שתוכנן מראש אם כי בוצע בחיפזון רב.

בוקר אחד התעוררתי מרעש מוזר, לא היה זה הריטואל היומי שהעיר אותנו מהשינה, אלא רעש ממקור אחר לגמרי, רעש סוליות נעלי העץ של שותפי לצריף שהתרוצצו הלוך ושוב החוצה ובחזרה עמוסים לעייפה בשימורים ובמצרכי מזון. האנשים דיברו בקול רם, ומסרו בהתרגשות איש לרעהו את הפרטים לאן ללכת כדי להצטייד. לא האמנתי למראה עיני, איך הצליחו האנשים לפרוץ למחסני המזון מבלי להיתקל באנשי האס.אס., האם ברחו? האם הסתיימה המלחמה? אנשים רצו הלוך ושוב כמטורפים והביאו מזון משומר ולחם, ואיש לא מנע מהם. מה קרה כאן שאלתי את עצמי ואת האנשים, אמרו לי שאנחנו עוזבים את המחנה ואיש לא שומר על המחסנים, הכל נפרץ ופתוח לכל עבר, כל אחד לוקח כמה שהוא רוצה. ראשי עבד בקדחתנות, התלבשתי מהר ויצאתי החוצה, היה עדיין חושך, הלכתי בעקבות זרם האנשים.
נזכרתי במצעד המוות, נזכרתי מה עוללו לי נעלי העץ. נכון שלא היה כאן שלג אבל הגעתי למסקנה חד משמעית, שעלי לדאוג בראש וראשונה לנעלי עור שיאפשרו לי ללכת בנוחות יחסית. לא עניינו אותי השימורים ולא כיכרות הלחם, רציתי רק להשיג נעלי עור וכמובן שמיכות טובות, על כן פניתי ישירות למחסן הבגדים שגם הוא כבר נפרץ וחיפשתי שם נעליים.
מוזר, שום איש אס.אס. לא נראה בסביבה, לאן הם נעלמו, הרי מתבצעת כאן ביזה גלויה לעין כל ואיש לא מתערב? האנשים באו והלכו עמוסים מצרכים ומאושרים, האם נשאר דבר מה לאחרונים אינני יודע, המזון לא היה בראשי. מאוחר יותר הצטערתי שלא לקחתי כמה קופסאות ומעט לחם או קרקרים. נברתי במחסן הבגדים, רק נעליים היו בראשי ולמען האמת, לא היה קל למצוא זוג מתאים. האסירים נעלו נעלי עץ ורק בעלי תפקידים נהנו מהזכות לנעול נעלי עור, לכן היה שם מלאי קטן. לאחר חיפוש ממושך מצאתי את מבוקשי, נעלתי אותן מיד וזרקתי את נעלי העץ. לקחתי שתי שמיכות צמר טובות וחזרתי לצריף שרחש ככוורת דבורים. כולם היו מרוגשים מהמצב שנוצר מבלי לדעת מה יילד יום. הפריצה למחסנים וחוסר העניין שגילו שלטונות המחנה העידה על חומרת המצב ועל כך שכנראה אנחנו עומדים לעזוב, כולנו ביחד; אסירים, נוצרים ויהודים. עובדה זו הקלה את חששי שעלולים לחסל אותנו בין חומותיו הגבוהות של המחנה.

24.9.2000

אנשים החליפו את בגדיהם המטונפים בנקיים, גם אני. בהזדמנות זו הצצתי גם למחסן המזונות, אלא שהוא רוקן כליל, כל המדפים נתייתמו. בסופו של דבר הנעליים והשמיכות היו חשובים לי מכל, אנשים שוחחו בהתרגשות ובקולניות על חוויותיהם במחסנים, שמועה על פריצת המחסנים עברה מפה לאוזן, מצריף לצריף וכולם יצאו אחוזי אמוק לציד. סיפרו שהאמיצים התקרבו ראשונים למחסנים וגילו להפתעתם שהשומרים לא בסביבה ואינם חוזרים כמקובל, אז אחדים פרצו במהירות את הדלתות, אחרים ניפצו את שמשות החלונות וחדרו פנימה. תחילה היה חשש שאנשי האס.אס. ישובו בגלל הרעש, אלא שאיש לא בא ואז החלה ההתנפלות הגדולה. קשה לתאר אירוע זה, לראשונה מזה זמן הזדמן לאנשים לפרוק את זעמם העצור על שלילת החופש ועל הסבל הממושך שעברו, והתאפשר להם להתנפל על המחסנים שהכילו מזון רב ובגדים שהנאצים שמרו לעצמם במקום לחלקם לאסירים שסבלו חודשים מחרפת רעב. אנשים נתנו פורקן לרגשותיהם, לשעה קלה נדמה היה שהגרמנים נטשו אותנו וסוף סוף אנו חופשיים. ברור היה לכולם שדברים חשובים התרחשו במשך הלילה האחרון, עקב החשכה העדיפו האנשים להישאר בצריפים ולהמתין לבוקר. למרות מה שהתרחש בלילה נהגנו בזהירות מרבית כל עוד לא התבהר המצב.
רעם התותחים לא פסק, הקרבות נמשכו, שעות החופש בלילה וההשתוללות שהתחוללה, לא בישרו עדיין את השחרור. לא ידענו מה הניע את מפקדת המחנה לזנוח את השמירה על מחסני האספקה, אך עם בוקר גילינו את אנשי האס.אס. מסתובבים חמושים בתחום המחנה. הם כאן ואנו בידיהם, האופטימיסטים התאכזבו ולא חגגו, הספקנים התאכזבו במקצת, אך בליבם פנימה קיוו כולם שהאופטימיים צודקים.
על השחרור נותר לנו רק לחלום, עד עלות השחר איש לא הצליח לעצום את עיניו, חיכינו דרוכים לבאות. השכמה לא התקיימה, איש לא יצא לעבודה, ואיש לא דאג להוציא אותנו אל החפירות, השגרה היומיומית הופרה ובכך לא היה לנו ספק. מפציצים חלפו בזה אחר זה וההתפוצציות נשמעו היטב, האדמה רעדה והרעידה את הצריפים שלנו.

25.9.2000

השמועות על פינוי המחנה הלכו והתחזקו, אם כי הודעה רשמית על פינוי לא התקבלה. בחוץ בשמים ובמרחב שמעתי את הדי המלחמה, את הפצצות ההגנה האנטי - אווירית.
באושוויץ ובבוכנוואלד לא שמעתי קולות כאלה שהעידו על המתחולל בסביבה הקרובה. קולות הקרב כנגד הגרמנים רוממו את רוחי, אך חוסר הוודאות ביחס לגורלנו העיב והדאיג. מי מסוכן יותר נאצי מנצח או נאצי מובס? מה שמסוגל לעולל גרמני מנצח למדתי על בשרי, מה עלול לעשות גרמני מושפל, מי ינחש? הדאגה לחיינו האפילה על גודל השעה שלה היינו עדים בימים אלה של סוף אפריל 1945 במבואות בירת גרמניה המופצצת והבוערת. היינו בני ערובה, קורבנות ושבויים בידי האס.אס. קשה היה להשתחרר מהתחושה שנכונו לנו עוד מבחנים קשים ומכשולים מסוכנים בדרך אל השחרור המיוחל שעליו חלמנו. ניתנה לנו הזדמנות נדירה לראות במו עינינו איך היוצרות מתהפכים, את המנצחים הנצחיים הופכים לקורבנות של בעלות הברית ובראש וראשונה של עצמם. לא עוד מצעדי ניצחון ותרועות שמחה, אלא ריצה מבוהלת אל המקלטים ביום ובלילה.
הסתבר שגרמני נרדף הוא כעכבר שרץ אל מחילתו להציל את חייו. כשיצאנו לדרך מזכסנהאוזן, ראיתי המוני גרמנים נסים ברגל ובעגלות עם מטלטליהם הדלים מפני הרוסים והמפציצים. הם היו פליטים לכל דבר ודמו כל כך ליהודים שגורשו מהגטאות והלכו אל מגרשי האיסוף כשהם נושאים את חפציהם, אלא שהפליטים הגרמנים היו חופשיים ללכת לכל מקום, בניגוד ליהודים שהובלו בכוח אל מחנות המוות.
כשבאה הפקודה לצאת מהצריפים ולהסתדר בשורות, יצאו כולם עמוסים לעייפה במוצרי מזון משומר. על אף שהגרמנים ידעו שהמחסנים רוקנו בידי האסירים, הם מצאו לנכון לחלק לכל אחד כמה פרוסות לחם וממרח שאת טיבו איני זוכר. הפעם הצטרפו אלינו גם זייפני הדולרים היהודיים שפגשתי לראשונה. בבגדי האסירים כולם דומים זה לזה, רק מקרוב אפשר לראות את השוני בין האנשים. אלה היו ללא ספק מוכשרים מאוד במלאכת הדפוס, אחרת לא היו מחזיקים בהם עד לרגע האחרון, רק יהודים עבדו שם, והנאצים ידעו לנצל את כשרונם. הם היו כטיפה בים לעומת מיליוני הכשרונות שנרצחו במחנות המוות. יכולתם לזייף דולרים בצורה כמעט מושלמת הצילה את חייהם משום שהגרמנים רצו לנצל את הידע של היהודים עד לטיפת דמם האחרונה. יהודים רבים בגטאות האמינו בתמימותם שעבודה חיונית לנאצים תאפשר את המשך קיום הגטאות, הם טעו.
21.04.1945 הוא היום שבו ניתן לנו האות ללכת, לא הצטערתי כשהתרחקנו מחומות המחנה. אינני יודע כמה אסירים היו במחנה זכסנהאוזן, השיירה שלנו לא הייתה ארוכה מאוד. היינו כשש מאות יהודים ואני חשבתי שאנו אחרוני היהודים ששרדו, כל היתר היו בני עמים אחרים. אנשי האס.אס. שליוו אותנו כללו גם את האסירים הפליליים הגרמניים, שעתה לבשו מדים וקיבלו לידיהם נשק. הם היו בעלי ניסיון ולמודי סבל, חלקם ישבו שנים רבות במחנות שונים.קיווינו שהם יהיו ידידותיים אלינו, באשר לחבריהם, אנשי האס.אס. המקוריים מהם לא היו לנו ציפיות. הלכנו בדרכים עוקפות ערים, מזג האוויר היה נוח למדי ויבש. חודש אפריל באירופה הוא חודש של תהפוכות במזג האוויר, שמש, גשם, ברד ולעתים אפילו שלג. פתגם גרמני מתייחס לחודש אפריל כמי "שאינו יודע מה רצונו", זהו חודש שלאחר הפשרת השלגים המבשרים את קץ החורף, אך אינו נותן לאביב לפרוץ בקלות ומשטה בו.
אפריל 1945 הסביר לנו פנים ועובדה זו הקלה עלינו בעבודת הביצורים כמו גם עתה בדרכנו לאי שם. יכולתי להתגונן נגד הרוח בעזרת השמיכות, אך כנגד גשם חזק לא הייתה לי כל הגנה. אילו ירד גשם בשעה שעסקנו בחפירות הביצורים היינו מתבוססים בבוץ ונרטבים עד לשד עצמותינו, על בגדים חלופיים יכולנו רק לחלום. מסתבר שגם בשעת צרה, קיימות דרגות סבל שונות וזו נחסכה מאיתנו. למזג האוויר היה משקל רב במחנות והשפעתו יכלה להיות קטלנית בשעת המסדרים הממושכים ובפרט לאלה שעבדו בחוץ. פצעי הכפור באוזניי לא נרפאו והמשיכו להפריש נוזל צהבהב. הפצעים גרמו לגירויים תמידיים והציקו לי. אצבעותיי נמשכו כמגנט אל הפצעים, על אף שידעתי שאסור לגעת בהם. בדרך פלא לא סבלתי עוד משיניי, קשה לי להסביר תופעה זו, כי מלבד בימים שנסענו ברכבת סימנס דרומה, סבלנו מרעב תמידי. ייתכן שלא רק המנה המשופרת שקיבלנו כצידה לדרך, אלא גם תחושת ההקלה שחשתי בעקבות עזיבת זכסנהאוזן שיפרה את מצבי הגופני והשפיעה גם על מצב השיניים. קשה לעתים להבין את תגובת הגוף בתנאים ירודים שהשתנו כל כמה שבועות או כל כמה ימים בדרמטיות, בתוספת מתח נפשי עצום, כפי שקרה מאז הפינוי מאושוויץ.

הנה שוב אנו בדרך, היעד לא ידוע אבל הכיוון מערבה. התמונה הנגלית לעינינו היא חידוש מהפכני לכולנו. הדרכים עמוסות בפליטים גרמנים, לא להאמין, גרמנים ולא אחרים, בורחים מערבה. ערב רב של אנשים בהולים, מטופלים בילדים ובזקנים, ישובים על עגלות רתומות לסוסים, רבים הולכים ברגל ונושאים את מטלטליהם על גבם או בידיהם. בכי ילדים נגררים בידי הוריהם עברנו בישובים קטנים, באחדים עמדו ילדים לאורך הרחובות קיללו אותנו ויידו בנו אבנים. היה להם

מובן מאליו שמי שלובש בגדי אסירים הוא פושע. איש לא מצא לנכון להתערב ולמנוע את התנהגותם הבוטה ואנחנו, חסרי מגן, מה יכולנו לעשות, חלפנו על פניהם זועמים ושותקים. לא בכל ישוב נתקלנו בהשתוללות פרחחים, אחדים מהישובים עשו רושם כאילו מרבית תושביהם נטשו אותם ורק אנשים בודדים נראו ברחובות. מדי פעם הסיטו אותנו לדרכים צדדיות ומדי פעם שבנו לכביש מרכזי יותר. הכביש היה עמוס בפליטים, לא עוד קילוח דליל, אלא המוני אנשים הולכים וחלקם נוסעים במכוניות בודדות. נראה שבקטע זה אירע דבר מה, כי נתקלנו בעגלות הפוכות ומרוסקות לצד הכביש. לידן היו שרידי בגדים וכלים שבורים, לפתע נשמע רעם מטוסים שחלף בטיסה נמוכה מעל ראשינו, הבנו מיד מה פשר הדבר. אפשר היה להבחין שאלה מטוסי בעלות הברית. התנועה בכביש נעצרה, אנשים התפזרו בבהלה בצריחות היסטריות לתעלת הניקוז ואחרים המשיכו לרוץ ונשכבו בשדה הסמוך. בינתיים חלפו המטוסים כלעומת שבאו, יריות נשמעו מהמקום שבו שכבנו. הטייסים הבחינו כנראה שמדובר באזרחים ולא ירו לעברנו. מאוחר יותר נתקלנו בכלי רכב אזרחים ועגלות מפויחות מההתקפה האווירית, פירוש הדבר שלא ניתן לסמוך על הטייסים, הם עלולים בטעות להמטיר צרור יריות גם לעברנו.
סיורי האוויר מעל ראשינו חזרו על עצמם ולעתים לא הספקנו להסתלק מהכביש וכבר הם היו מעלינו. אולי היו אלה מטוסי סיור, על אף שלא ירו לעברנו, נתקלנו כל פעם מחדש בשלדי מכוניות ובעגלות מרוסקות.
בינתיים שמענו שמועות מדאיגות על היעד שאליו התכוונו הגרמנים להוביל אותנו, עיר נמל "רוסטוק", מה לנו ולעיר הנמל? את הסיפור על רוסטוק סיפר בסודי סודות אחד האסירים הגרמנים שליווה אותנו כאיש אס.אס.; רוצים להעלות אותנו על אונייה ולהטביענו בלב ים. מעולם לא שמעתי על עיר זו, אבל עצם הסיפור והכוונה הזדונית להמית אותנו בלב ים עוררה בי חלחלה וחרדה. לא יכולתי לאמוד את המרחק לעיר זו או לחשב כמה קילומטרים עלינו ללכת ובמהלך כמה ימים. לא ראיתי לאורך הדרך שילוט שעליו רשום רוסטוק. התבוננתי בזרם הפליטים הגרמנים שברחו בהמוניהם והגרמנים עדיין מתכננים לרצוח אותנו על סף קריסתו של הרייך השלישי, זה נשמע אבסורדי, אבל לא בלתי אפשרי. לא ידענו כנגד מי פועל השעון, נגדנו או נגד הנאצים. לא ידענו היכן החזית המערבית ומה קצב התקדמותן של בעלות הברית. ההצלה עשויה לבוא רק מהמערב וכולם כאן בכבישים נסים מערבה, כפי שהבנתי הם ברחו מהרוסים והיו להם סיבות טובות לחשוש מפניהם.

26.9.2000

זה לא קל לאבד בית ולהפוך לפליט, גם לא לפליט גרמני. להצטופף בדרכים חשופות למטוסים החולפים ברעש מחריש אוזניים ובגובה נמוך. כולם נסו אחוזי אמוק לעבר השדות, אוחזים ומושכים בכוח את ילדיהם המבוהלים אל מקום מסתור. מרוב בהילות ופחד אבדו ילדים להוריהם, שמעתי קריאות היסטריות של הורים המנסים לגלות את ילדיהם שנעלמו תוך כדי ריצה. קשה ביותר היה גורלם של זקנים כבדי תנועה, חלקם נשארו מחוסר ברירה בעגלות. פליטים דומים בכל מקום בעולם, בין שהם יהודים, פולנים, גרמנים, או בני עמים אחרים, שום דבר לא מבדיל ביניהם. פליטים הם מסכנים, נתונים לסבל רב, ממורמרים ומיואשים ממר גורלם. כך נראו הפליטים שבהם נתקלנו שוב ושוב בדרכינו. האם היו ראויים לרחמים? גורלם לא עורר בי השתתפות בצער, לא הייתי אומר שנהניתי ממראה עיני, זה לא היה נעים לראות אותם. בסופו של דבר מדובר באנשים שברחו באישון לילה מבתיהם, ביוזמתם, לא מדובר באנשים שגורשו וילדיהם הופרדו מהם בכוח ונשלחו למשרפות. הם היו חופשיים ללכת לכל מקום, לא כפו עליהם לזנוח את בתיהם. הם בחרו לברוח ואיש לא הפריד ביניהם, ילדים והורים עזבו את מגוריהם כמשפחות שלמות. לא כמונו היהודים, שמשפחותינו נקברו אי שם במזרח פולניה בקברי אחים. הם נרצחו ביד אכזרית לא לפני שעברו שבע מדורי גיהינום. כיצד אגלה רגישות לגורל הפליטים הגרמנים? ברגעים אלה הם הזכירו לי באופן קלוש ביותר את גורל המגורשים היהודים, את גירוש משפחתי, שאותו חוויתי אישית לאחר שהוחלט על הפעלת הפתרון הסופי. למה לי להקדיש שמץ של מחשבה באנשים אלה, שעה שבני עמם במדי האס.אס. עודם אוחזים בנו בכוח ומתכננים להטביענו בלב ים. תמונות העבר עלו לנגד עיני, המראות בכביש עוררו את הזיכרון של ימים רחוקים וקשים שצובטים את הלב.
עזבנו את הכביש ופנינו אל דרך צדדית, עד כה הליכתנו עברה ללא תקריות ולא האיצו בנו להגביר את הקצב. השעות חלפו, השמש שקעה לאיטה במערב. היכן נעביר את הלילה, גשם קל החל לרדת. פרשנו את השמיכות מעל ראשינו מפני הגשם, מגן אחר לא היה לנו. למזלנו, היו אלה עננים בודדים וקטנים שחלפו מעלינו במהירות והשמיכה העליונה נרטבה רק מעט. רוחות קלילות נשבו ולא הציקו במיוחד. קשה לדעת מה יהיה מזג האוויר בלילה והיה רצוי שיימצא גג מעל ראשינו. לא ידענו אם המלווים שלנו היו מודאגים כמונו, הם יכלו בקלות למצוא לעצמם קורת גג ואותנו להשכיב בשדה. היכן יכלו לשכן אלפי אסירים, קשה היה למצוא מקום למספר כה גדול של אנשים.

מניסיוני בגלייביץ למדתי שאפשר לישון גם בחוץ, ביליתי שם את הלילה בחוץ על השלג הקפוא, עטוף בשמיכות ליד אחד הצריפים ובכל זאת ישנתי. אלא שכאן עלול לרדת גשם ולהרטיב אותנו עד לשד העצמות. לא לקחתי בחשבון שמתפקידם של אנשי האס.אס. ללוות אותנו וגם לשמור עלינו עשרים וארבע שעות. הם כמובן העדיפו לרכז את כולנו במקום קטן ככל האפשר תחת גג, כך שגם הם יהיו מוגנים בשעת השמירה בפני פגעי הטבע, באורווה כלשהי או באסם. הם אכן חיפשו משק חקלאי גדול ומצאו את מבוקשם בקלות יחסית. התברר שבעלי משקים גדולים פינו מבעוד מועד את עדרי הבקר ואת הסוסים, והאורוות עמדו בשיממונם מוכנות לקלוט אותנו. היינו עייפים מאוד אחרי ההליכה והלילה הסוער שקדם לה, שבו רוקנו האסירים את המחסנים. נעליי הוכיחו את עצמם והקלו מאוד על ההליכה, ולא חשתי ברגליי. מהר למדי נרדמו כולם צמודים אחד לשני, שכובים על הקש שממנו נדף ריח סוסים. מצע הקש דמה באותו ערב למצע מלכים, אוויר צח חדר לאורווה, היה גג מעל ראשינו והקש רך יותר ממשכב על הפריטשות במחנה. לפני שהספקתי להקדיש מחשבה נוספת לאירועי היום הזה נפלה עלי שינה עמוקה.

צינת הבוקר העירה אותנו, לילות אפריל עדיין קרים והבקרים לא פחות, כוס תה חם לא היה מזיק לנו, אלא שהתה נשאר בגדר משאלה. בברזים זרמו מים קרים כקרח והתאימו רק להרטבת הפנים ולשטיפת הפה. השמש זרחה, השמיים היו כחולים. הליכה מהירה תחמם אותנו, אך מי רצה ללכת מהר, אחרי שפשטה הידיעה על כוונת הגרמנים להוביל אותנו לנמל רוסטוק, לאיש לא אצה הדרך. למרות תקוותנו שנכזבה, שלא יספיקו להחזיר אותנו לברלין, קיווינו שאפסו סיכויי הנאצים לבצע את זוממם. חיזוקים לכך קיבלנו ממראה עינינו בכבישים ומהנוכחות התכופה של מטוסי בעלות הברית שהעידה על שליטה מוחלטת במרחב האווירי של גרמניה. סימנים אלה הפיחו בנו אופטימיות זהירה, שמא בכל זאת יישברו הנאצים קודם לכן. יציאתנו הפתאומית מזכסנהאוזן תרמה אף היא את חלקה לתקווה שנפילת ברלין קרובה ומבשרת למעשה את קץ המשטר הנאצי, ואת כניעתה המוחלטת של גרמניה. ברור היה שכל עוד אנו מלווים בידי אנשי האס.אס., מחשבות אלה הן בגדר משאלת לב.

חזרנו לכביש ההומה בפליטים שנעו מערבה, קלטתי משיחותיהם הקולניות שכוונתם להתקרב יותר לצד המערבי, היכן שנלחמו כוחות אמריקאים ואנגלים מול הגרמנים, הרחק מהרוסים. היינו בבגדי אסירים תחת ליווי ולא נוצר בינינו לבין האזרחים כל קשר. הם לא פגעו בנו, יש להניח שהיו עסוקים בטרדותיהם ובגורל בני משפחותיהם. לא הצלחתי לקלוט מהם מה המרחק לחזית המערבית והיכן היא עוברת, אפשר שלא ידעו. מספר שלדי העגלות והרכבים הפרטיים הלך וגדל ככל שהתקדמנו. כל השרידים היו מנוקבים מכדורי מכונות ירייה, עבודת המטוסים שתקפו כאן בעוצמה רבה.

בהמשך נתקלנו בפגרי סוסים רבים שנפגעו זמן לא רב לפני הגיענו. השעה הייתה שעת צהרים, האנשים היו עייפים ורעבים, גם המלווים שלנו. אנשי האס.אס. החליטו על הפסקה והורו לנו להתרחק מהכביש לעבר השדה ולנוח שם. חלק מהאסירים לא הצטיידו בשימורים וכמוני יצאו בידיים ריקות מהמחנה ועתה הציק לנו הרעב. מראה פגרי הסוסים הגעיל אותי, בטנם של רבים הייתה פתוחה לרווחה וקרביהם נשפכו החוצה ודם רב הצטבר סביבם. עיני הסוסים היו פקוחות ומבטם חרד ומאובן, מראה זוועתי בכל קנה מידה. כאמור היו בינינו אנשים שאכלו מהשימורים ומהלחם שלקחו, ולאחרים לא היה מה לאכול. אז קרה דבר מוזר שלא היה עולה על דעתי לעולם. אנשים אחדים ניגשו אל פגרי הסוסים ומשכו מתוך גופם השסוע חלקי בשר שאותם התכוונו לטגן במדורות משברי עצים שהיו כאן בשפע. למרבה ההפתעה, לא מנעו אנשי האס.אס. את ההתנפלות על פגרי הסוסים ותוך זמן קצר נראו סביב מדורות רבות שבהן טגנו האסירים את הבשר.

רק במלחמה מטורפת וחסרת היגיון יכולים להיווצר מצבים בהמיים שעשויים להביא אנשים רעבים להתנפל על פגרי סוסים ולבתר בכוח בידיהם חלקי בשר מגופם. כעבור שעה קלה ישבו האנשים עם בשר צלוי בידיהם ונגסו בו בהנאה גלויה, הייתי המום ממראה עיניי.

מאחר שהכביש היה עמוס בפליטים וברכבים שונים, התפזרנו לשיירת אנשים ארוכה ומצאתי את עצמי לבד בין אסירים לא מוכרים. רציתי ללכת עם קבוצת סימנס, ולשמחתי, גיליתי בקירבתי את יוחנן קשינסקי, אחד מטובי המומחים במפעל. זליג, חברי לחדר עבד עם יוחנן. מדי פעם הזדמן לי לגשת אל שולחן עבודתם. לא הכרתי אותו מקרוב, עד שפגשתי אותו כאן בשעת ההפסקה. יוחנן היה מבוגר ממני בכמה שנים טובות, אבל ההבדל בגיל יצר את הקשר הראשון בינינו שנמשך עד יום מותו בגיל שיבה. בהיותו מבוגר ממני, קרוב לשנות השלושים שלו היה יוחנן בשל, מנוסה, מעשי ומציאותי. שנינו שמחנו לצאת מהבדידות והתיישבנו ליד מדורה שהוא בעצמו הכין. הוא היה רעב וגם אני, אוכל לא היה ברשותנו ויוחנן הציע שניגש גם אנחנו לקחת נתח בשר, הייתה זו דרך יחידה להרגיע את הרעב אחרי שיממה שלמה לא בא דבר אל פינו. היססתי, לא רציתי לקחת חלק במעשה זה. יוחנן לא ניסה לשכנע אותי, הוא קם והלך, ואני התביישתי, חשתי שזה לא הוגן, לאכול ולא לעזור לו, גם הוא ודאי לא התלהב לעשות זאת, אך החליט על כך בלית ברירה. הגרמנים לא סיפקו לנו מזון, ולא ידענו מתי יזדמן לנו שוב מקור מזון כזה, לאחר התלבטות נכנעתי והלכתי לעזור לו.

28.9.2000

הייתי מוכן לוותר על בשר הסוס, לא רק בגלל הברוטליות שבקריעת חלקי בשר מגוף הסוס, אלא שסלדתי מעצם הרעיון לאכול בשר סוסים. אני זוכר שבגטו וגם מחוצה לו היו אטליזים שמכרו בשר סוסים וגם נקניק מבשר סוסים. אמי מעולם לא קנתה בשר כזה, אך שמעתי שאנשים רבים אהבו לאכול אותו. בקרקוב שמעתי לראשונה בחיי על קיומם של אטליזים שמכרו בשר סוסים. עתה בדרכנו לזכסנהאוזן, מורעבים התנפלנו על פגרי הסוסים בצד הדרך. מזל שההפצצה פגעה בסוסים רק שעה קלה לפני שנתקלנו בגופותיהם, שהרי היו עדיין חמים.
עזרתי ליוחנן במלאכה, אך השתדלתי עד כמה שאפשר להביט לצדדים כדי לא להסתכל ישירות על גוף הסוס המרוסק. את עיקר העבודה עשה יוחנן. בסך הכל היה זה אירוע עצוב למדי, לראות את הסוסים ההרוגים, המרוסקים, שוכבים על הכביש. לצד הפגרים נותרו שרידי עגלות ומכוניות וסביבן חפצים ומזוודות קרועות. האנשים הספיקו לברוח לפני שהמטוסים ריססו את השיירה. אפשר היה להבחין שדם הסוסים ניגר על הכביש ולא דם בני אדם. ייתכן שהמטוסים טעו בזיהוי ופגעו בשיירת הפליטים, וכך מעט הרכוש שלקחו איתם אבד להם, אך איש מהם לא נפגע. אין ספק שאנשים אלה היו מסכנים מבחינתם, עתה נותרו חסרי כל וחשופים לסיורי המטוסים שחלפו מעלינו בטיסה נמוכה מחרישת אוזניים. איש כמובן לא יכול היה לדעת אם ימטירו אש או לא. הכל התרחש מהר כל כך, בטרם הספקנו לשמוע את רעש המטוסים הם כבר היו מעלינו. לרשותנו עמדו שניות בלבד להספיק להתרחק כמה עשרות מטרים מהכביש. הפליטים היו ממש על סף היסטריה במיוחד אלה שהיו מטופלים בילדים מבוהלים שצרחו עד השמים. הגרמנים הגאים והחזקים דמו כאן לעדר שועט לכל עבר כדי להציל את חייו. הפעם הם לא שיחקו בחיי אחרים, הפעם התהפכו היוצרות, החיים שיחקו עתה בגורל הגרמנים. הגרמנים אהבו כוחניות, הם התאהבו בה עד שיגעון והשתמשו בה ביעילות חולנית. גרמניה הנאצית דמתה במשך שנים למכונית הדוהרת במהירות מטורפת ללא נהג ודורסת כל דבר שנקלע בדרכה, עד שנתקלה בקיר בטון והתרסקה לרסיסים, עם ברלין הבוערת, והמוני הפליטים על הכביש הפונה מערבה.
לראשונה הזדמן לי בהיותי אסיר להיות חלק מהקהל, צופה מהצד בהשתאות בגרמנים שנראו יותר מתמיד בני תמותה רגילים, מפוחדים, מבוהלים, בוכים וגם בורחים, מתנהגים לפתע כמו כל אדם במצב דומה. הבטתי בהם בלי רגשנות, בלי חמלה, על אף הטראגיות שבמראה הפליטים חסרי הישע. כמעט שכחתי שגם אני וכל חברי כמוהם חשופים להתקפות המטוסים. ההבדל בינינו, הוא שהמטוסים שסיכנו את חיינו באו למעשה לעזרתנו, והם נתנו לנו עידוד רב ותחושה ששוב לא היינו לבד. אינני יודע אם יכלו המטוסים להבחין בינינו לבין הפליטים הגרמנים, למרות לבוש האסירים שהיה עלינו. המטוסים טסו מדי פעם מעלינו אך נמנעו מיריות על הקהל הרב שזרם מערבה.
יוחנן הספיק לצלות את הבשר באש המדורה, לא היו בידינו סכינים כדי לחתוך אותו לפיסות קטנות יותר, ניסינו להיעזר בכפות כדי לחלק את הבשר. תיאבון לאכול לא ממש היה לי, משום שלא השתחררתי מתמונת הסוסים השרועים על הקרקע ועיניהם המאובנות, הכבויות, פקוחות לרווחה.
בשלב מסוים הקימו אותנו אנשי האס.אס. ואמרו שאנחנו ממשיכים לרוסטוק. הם לא מתכוונים לוותר? מה מדרבן אותם להמשיך? מדוע אינם מסתלקים, איך זה שהם עדיין דבקים במשימתם? הם היו חמושים והיה מסוכן לברוח שהרי ניתן לזהותנו מיד. רוב היהודים היו ילידי פולניה, מהארצות הבלטיות ומצרפת, איש מהם לא דיבר גרמנית טובה. ילידי גרמניה שהיו בין האסירים לא העזו לנסות את מזלם, צעד כזה נראה בשלב זה כסיכון לפחות כמו המשך הצעידה בפיקוח האס.אס. האמנו לגרמנים שבכוונתם להביאנו לרוסטוק, למדנו ממבצעי סימנס שהם לא מוותרים בקלות, גם בהיותם על סף ייאוש. האם היה זה עיוורון פנאטי, או רצון להתעלם לחלוטין מהמציאות שהם אינם מסוגלים להשלים איתה. הייתכן שאנשי האס.אס. המלווים אותנו אינם יודעים היכן נמצאת החזית המערבית, ולכן הם ממשיכים איתנו לעבר רוסטוק על מנת להטביע אותנו?
לא ראיתי בידי אנשי האס.אס. מכשירי קשר שאיתם יכלו ליצור קשר עם מפקדיהם. לא ידענו כמובן אם קיים עדיין קשר טלפוני אזרחי. המצב נראה משונה, מלא סתירות וחסר היגיון, בכל התוהו והאנדרלמוסיה מסביבנו הדבר היחיד שהיה עדיין מאורגן, הוא הליווי שלנו. הם הקימו אותנו בבוקר, החליטו היכן נעבור את הלילה, באילו דרכים נלך וכיוצא באלה. לעומת זאת, לא דאגו לנו לאוכל, התברר לנו בהמשך שהנאצים ירו באנשים שלא יכלו להמשיך בהליכה עקב חולשה גופנית, כך גם בבוקרו של יום השחרור. עד היום אני שומע את הדי היריות שנורו לעבר המסכנים כמה מאות מטרים מאחורי, שעות ספורות הפרידו בין השחרור ובין מותם, שהרי השחרור הפתיע אותנו וגם את אנשי האס.אס. לאחר כשש שנות מאבק על חייהם נרצחו האסירים פסיעות אחדות לפני שרגליהם דרכו על מפתן החופש.

בדרכנו לרוסטוק, עברנו ביישובים כפריים שחלקם כבר היו נטושים, אפשר היה להבחין שנעזבו בחיפזון. את הלילה עשינו במתבן ובאורווה נטושים. באבוסים נותרה שעורה יבשה, אספנו אותה, ואכלנו אותה, כי לא היה דבר אחר לאכול. למחרת בבוקר המשיכה מצוקת האוכל. גשם קל החל לרדת, זרם הפליטים לא העסיק אותי, הייתי טרוד בעצמי. פחדתי להגיע לרוסטוק, הקיבה הריקה הטרידה. גרעיני השעורה לא הרגיעו את כאב הרעב. יצאנו לדרך מורעבים וחלשים. יוחנן נעלם לי ולא הצלחתי לאתר אותו, לא היה לי נעים להיות לבד בשעת מצוקה. הגשם ירד בהפסקות כך שאפשר היה להתגונן מפניו בעזרת השמיכות. כיוון הליכתנו לא היה ברור ועובדה זו רק הגבירה את הדאגה. אני לא יליד גרמניה, אך מכיר שמות ערים רבות בגרמניה ויודע את מיקומן, אבל עברנו באזורים עוקפי ערים והשילוט לא גילה לי דבר. מדי פעם ירדנו מהכביש מותירים את הפליטים מאחור ועברנו לדרכים כפריות ריקות מאדם. גשם דק המשיך לרדת והערב ירד אך לא היה בסביבה מקום מוגן ללון בו. אנשי האס.אס. הובילו אותנו ליער למנוחת הלילה. מזג האוויר היה קריר, קרקע היער רטובה, והיינו חייבים לבנות מעין בונגלו קטן כדי לעבור את הלילה.
הסתכלתי סביבי, לא ראיתי איש מחברי, כל הפנים היו זרות לי, והיה עלי לאסוף זרדים כשהשמיכות בידי, וזה לא פשוט. אלא שאסור לעזוב שמיכה בשטח אחרת היא תיעלם. יצאתי לאסוף זרדים וראיתי בין היתר אנשים מחפשים גרעינים הטמונים בין העשבים ופירות יער. שמעתי שאספו גם פטריות אבל צריך היה לדעת היטב אילו פטריות מתאימות לאכילה ואילו רעילות. פטריות גם ככה לא היו אהובות עלי ולכן לא נגעתי בהן. לא יכולתי לעסוק באיסוף זרדים ופירות יער גם יחד, אז התרכזתי קודם בבניית הקן שלי. הצלחתי להקים מעין בונגלו קטן שיכול היה לאכלס אותי בשכיבה. עתה יצאתי לחפש לי גרעינים ופירות יער. מאחר והמבנה שהקמתי היה קטן וצפוף השארתי בו את השמיכות. קיפלתי ושמתי אותן ממש באמצע כך שמי שעבר לא יכול היה להבחין בהן, אלא אם התכופף מתוך כוונה לגנוב. טעיתי טעות מרה בחישוב שלי, וכשחזרתי מהסיבוב הראשון גיליתי שהשמיכות שלי נעלמו. הייתי בהלם, הרי שמרתי על השמיכות בשבע עיניים, ידעתי מה חשיבותן. אינני יודע איזו רוח שטות נכנסה בי כשהשארתי אותן בלא השגחה. הייתי עייף מאוד וחלש והשמיכות היו כל רכושי. נתקפתי בייאוש, בלי שמיכות יהיה לי קשה להמשיך ובריאותי בסכנה משום שגופי פגיע יותר מאי פעם עקב חוסר תזונה מינימלית.

30.9.2000

היה לי ברור שעלי להשיג שמיכות אחרות בכל מחיר ומהר ככל האפשר, אם לא אמצא אחרות ומיד יהיה מאוחר מדי. האנשים היו עדיין פזורים בחיפושם אחר זרדים ופירות יער וזו הייתה הזדמנות פז לבדוק אם גם אחרים נהגו בתמימות כמוני ועזבו את השמיכות שלהם ללא השגחה.
עצם המחשבה על מעשה כזה החרידה אותי, עמדתי משותק ליד הקן העלוב שבניתי לעצמי, רציתי לצרוח ולבכות מרוב ייאוש. מעולם לא נגעתי ברכושו של אדם אחר, והנה עמדתי לעשות צעד נורא בידיעה שאני גוזל את השמיכות מאדם אחר. פחדתי לא רק מהמעשה עצמו, אלא חששתי שאתפס ומה אז יעלה בגורלי, ובנוסף לכל התביישתי. גל של חום ורעד הציף אותי שעה שפניתי לעבר המתחמים שהקימו האנשים והתחלתי לבלוש אחר מקום ריק מאדם מבלי לעורר חשד. זה לא היה פשוט, כדי לגלות מקום ריק צריך היה להתקרב ולהתכופף. נזקקתי לאומץ שלא היה לי, אלא שדחף פנימי דרבן אותי לא לוותר. הפחד חדר לעצמותיי ואיים לשתק אותי. המשכתי, מרבית הבונגלוס היו ריקים מאדם ובלי שמיכות. התרחקתי ממקום הלינה שלי שמא יכיר אותי אחד האנשים. חששתי בעיקר מאנשים שנשארו בסביבה כדי לשמור על רכושם הדל. הנחתי שלא כולם היו מודעים לחשיבות השמיכות, שהרי העדיפו לקחת דברי מזון כשפרצו למחסנים. עתה התבררה חשיבותן של השמיכות ואנשים ניצלו את ההזדמנות, כמו במקרה שלי.
הלכתי לקטע יער שבו התמקמו אנשים במרחקים גדולים יחסית, חשבתי לתומי שאם השטח ריק מאדם, אני מסתכן פחות. חישובים אלו גרמו לי סלידה, התרגשתי, חששתי והיססתי, פעימות ליבי התעצמו משניה לשניה. בזהירות רבה התקרבתי והצצתי פנימה, בולש בעיניי לצדדים שמא יגלו אותי. כבר הייתי על סף ויתור, כשלפתע נתקלתי במקום ריק שהיו בו שמיכות. העפתי עוד מבט חטוף לסביבה ומשכתי את השמיכות אלי, כרבלתי אותן במהירות והסתלקתי. הלכתי בהליכה מהירה ולאחר מכן פתחתי בריצה בחזרה לבונגלו שלי, שלא קל היה לזהותו משום שהתרחקתי מבלי לשים לב. היינו בתוך יער ולא סימנתי לעצמי סימן שיקל עלי למצוא את מקום לינתי. רק לאחר שפגשתי באדם שהקים לעצמו את משכבו בקירבתי, מצאתי את הבונגלו המאולתר שלי. חסר נשימה ובאפיסת כוחות זחלתי פנימה, אחזתי בשמיכות כלא מאמין, כמוצא אוצר יקר.
בדקתי אם אין על השמיכות שם או סימן מזהה, פחדתי שמא תתגלה הגניבה. בשמיכות לא היו שום סימנים מיוחדים, הן היו מהסוג שהיה ברשותי, מלבד העובדה שבאחת מהן היו השוליים פרומים במקומות אחדים. כשיצאנו לדרך למחרת, פרשתי מעלי שמיכה זו ראשונה ומעליה את השנייה, והקפדתי על כך כל הימים מרוב פחד. גניבת השמיכות נחקקה עמוק בזיכרוני, לא רק

משום החרדה והפחד שנלווה אלי עד לרגע השחרור, אלא משום שהיו לי ייסורי מצפון על האלמוני התמים שממנו לקחתי את השמיכות.

בלילה ולמחרת ירד גשם והיה קריר. התרגשות השמיכות השכיחה ממני לגמרי את תחושת הרעב ואת הצורך ללגום דבר מה חם. זמן קצר לאחר שובי מהרפתקת השמיכות נרדמתי עייף עד מאוד. בבוקר חשתי רעב נורא אך לא היה לי מה לאכול. המשכנו ללכת בדרך ועברנו שוב באזורים חקלאים. בצדי הדרך התגלו מאגרי חורף שאיכרים אחסנו בהם תפוחי אדמה ואולי עוד מוצרים אחרים. מאגרים אלה בלטו בשטח, הם היו באורך של מטרים אחדים, מכוסים בשכבת אדמה עבה ועליה שכבת קש. אם אינני טועה מכסים האיכרים את המצבורים קודם בקש, אחר כך באדמה ולאחר מכן בשכבת קש נוספת. כאשר גילו האנשים את המאגרים, התפרצו לעברם והחלו לנבור באדמה כדי להגיע לתפוחי האדמה. בסביבה זו כבר לא עברו פליטים גרמנים, היינו רק אנחנו, האסירים. שום כוח לא יכול היה למנוע את ההתנפלות על המאגרים. קריאות אזהרה של אנשי האס .אס. נעלמו בהמולה שנוצרה שם. אנשים חפרו בקדחתנות ובמרץ עד שגילו את האוצר היקר מפז, תפוחי אדמה. אנשים נדחפו והופלו, המקום דמה לשדה קרב. ראשוני האסירים עזבו ובידיהם ובתוך כובעיהם האוצר הנדיר. אנשי האס.אס היכו אחדים והזהירו שיפתחו באש, אבל איש לא התייחס אליהם. לפתע נשמעו כמה יריות באוויר על מנת להרתיע, איש לא נפגע. לא הייתי בין הראשונים שהתקרבו אל המאגרים וכשמצאתי את עצמי לידם, נמשכו היריות ואנשי האס.אס. הזהירו שיפגעו באנשים.

למרות האזהרות, היו שהמשיכו לחפור ולאסוף תפוחי אדמה בכמויות. אני זוכר במעומעם שאנשי האס.אס. לא מנעו מהאנשים לקחת תפוחים אחדים, אלא שהם כעסו על אלה שלקחו עוד ועוד, ואז החלו לירות לעבר האנשים, ואילו ברשותי לא היה אף תפוח אדמה. בשלב זה המצב היה מסוכן, כי היו נפגעים וקשה היה לסמוך על שיקול דעתם של אנשי האס.אס. על אף הסיכון רציתי לקחת לפחות כמה תפוחי אדמה. מהומה רבה קמה, צעקות ויללות, אנשים רצו וברחו בבהלה כשהם עוזבים את הכל וחוזרים לדרך. הצלחתי לתפוס שלושה או ארבעה תפוחי אדמה ורצתי בטיסה בחזרה. בשעה שהתרוממתי עם שללי, אדם נורה ממש לידי, הייתי בר מזל.

אינני יודע כמה אנשים שילמו בחייהם, אבל זה מחיר הרעב שגורם לבני אדם לנהוג בחוסר זהירות ולהסתכן במודע. עד כה לא הציקו לנו המלווים, היום חשנו בנחת זרועם, הם הפעילו נגדנו את נשקם כאילו היינו פושעים. בסך הכל רצינו לקחת כמה תפוחי אדמה כדי להרגיע את הרעב הממושך שפקד אותנו. לא דאגו לנו לאוכל מאז שעזבנו את המחנה, גורלנו לא היה חשוב להם והם הוכיחו שוב שידם עדיין קלה על ההדק.

האיכרים בעלי המאגרים הסתלקו כנראה לפני ימים אחדים, נפש חיה לא נראתה בסביבה והאורוות שבהן עשינו את הלילה היו ריקות. ברשותנו היו תפוחי אדמה אך איך נאכל אותם, אינני זוכר אם ניתנה לנו רשות להבעיר אש אם לאו. ברשותי היו רק תפוחי אדמה אחדים שלא יכלו להשביע בחור בגילי, עובדה זו אני זוכר. הייתה זו הפעם הראשונה בחיי שאכלתי תפוחי אדמה לא מבושלים ואת טעמם התפל והמגעיל אני זוכר היטב; טעם שהותיר תחושה רעה בפי, אכלתי כי הייתי רעב מאוד, אך הייתה זו הנאה מפוקפקת ביותר שהזכירה לי את סלק הבהמות מהזלהורסט.

את הלילה עשינו באורוות הריקות, שם מצאתי גרעיני שיבולת שועל ואכלתי אותם וגם אספתי לי להמשך הדרך. שיבולת שועל נחשבת למאכל טוב לבהמות ולסוסים, בני אדם אוכלים אותה בלית ברירה, בשעת מצוקה רבה. שמחתי שמצאתי אותה, משום שהייתה טעימה יותר מתפוחי האדמה למענם סיכנתי את חיי. בדרך מדי פעם נגסתי בכמה גרעינים, חשתי לפחות דבר מה בפה, רעבוני לא בא על סיפוקי.

מצבם הגופני של רבים הלך והידרדר והגיע למצב קריטי, קשה היה להם להמשיך בדרך. חלקם חשבו לתומם, שיניחו להם להישאר במקום כלשהו, בפרט לאור שמועות שהגרמנים לא יצליחו להצעיד אותנו לנמל רוסטוק שאמור היה לשמש לנו כבית קברות. שמענו גם מפי פליטים שכוחות בעלות הברית מתקדמים מזרחה במהירות, אבל לא ידענו עד כמה אנו מרוחקים מהחזית. אירוע הירי הזכיר לנו שאנו נמצאים עדיין תחת עינם הפקוחה של אנשי האס.אס. וכל עוד אנו בידיהם גורלנו לוטה בערפל.

כמה מהאסירים שחשו חולשה רבה החליטו לא להמשיך, וכשחלפנו ליד יער הם נשכבו במרחק מה מהכביש. הייתה זו טעות גורלית כי אנשי האס.אס. הבחינו בהם והורו להם להמשיך, אלא שהם באמת סבלו מחולשה רבה וקיוו שיניחו להם. אנשי האס. אס. חשבו אחרת ודרכו את נשקם. אחדים קמו ושבו אל הכביש, אחרים לא קמו והצוררים ירו בהם. לא הספיק להם שהמוני גרמנים במנוסה, לא הספיק להם לראות את מטוסי הברית חוזרים וחגים מעלינו, הם עדיין חשו כשליטי על. המקורות האנושיים לרגישות הומאנית יבשו אצלם מזמן, והם המשיכו לאיים על חיינו גם בשעה זו.

חשש ליווה אותי כל הזמן, לא היה להם כל קושי להכניס אותנו לאחד היערות בדרך ולקצור אותנו. היער היה תחליף נוח לנמל רוסטוק. לאחר מעשה הנבלה, יכלו הנאצים להיעלם להם, מבלי שאיש יידע מי ביצע את הטבח, לכן כל הפסקה ללינת לילה ביער ובשוליו, עוררה בי חשש כבד.

בימים אחרונים נחלשתי גם אני, ההליכה הממושכת והמחסור החמור במזון עשו את שלהם. למזלי נעלתי נעלי עור.
המאמץ שנדרש מאיתנו החליש את כולם, העייפות גברה, ועדיין לא ראינו את סוף הדרך. במבט לאחור, אני חושב שלא היה קשה לברוח אלא שאיש לא העז להסתכן. מדי פעם שמעתי את אנשי האס.אס. יורים בקורבנות שכוחותיהם תשו ולא יכלו להמשיך בצעידה.

1.10.2000

מסע הנדודים שלנו נמשך, קשה היה להתעלם מהרעב הגובר שעינה את הגוף ואת הנפש, בנוסף לדאגה האמיתית לגורלנו. העובדה שאנשי האס.אס. המשיכו לחסל חולים וחלשים שנותרו מאחור, הצביעה להבנתי על כוונות הגרמנים לגבינו. עודי אפוף הרהורים בדרך לאי שם, התרחש אירוע בלתי צפוי. מאחורינו הגיחה שיירת מכוניות של הצלב האדום הבינלאומי ונעצרה בקירבתנו. מאז פרוץ המלחמה לא ראיתי אפילו נציג אחד של הצלב האדום. השיירה עוררה שמחה והפיחה בי תקווה זהירה, שאולי יש משמעות לנוכחותם לגבינו. הורו לנו לעצור, לרדת לשולי הדרך ולשבת בין עצי היער הצמוד לכביש. מה קרה לגרמנים שאפשרו לאנשי הצלב האדום להתקרב לשיירת האסירים ולעצור לידם. הייתה זו התערבות בינלאומית ראשונה לטובת אסירי מחנות הריכוז, שהייתי עד לה.

בזכסנהאוזן ישבו בני עמים שונים, רוסים, צ׳כים, פולנים, צרפתים ואחרים, היהודים היו מיעוט, משום שרובם נשלחו כבר קודם למחנות אחרים. לא הבנתי מה קרה לגרמנים, לפני שעה קלה עוד ירו באנשים, מה השתנה עתה, עם הופעת נציגי הצלב האדום? האם הופעתם מבשרת את קץ סכנת החיסול? דריכותנו הרקיעה שחקים. לא ידענו מה היה תפקידה של המשלחת שעצרה לידנו. עקבתי במתח רב אחר אנשי הצלב האדום ששוחחו עם הקצינים הגרמנים, בתקווה שמתרקם ביניהם דבר מה חיובי ביחס אלינו. הבשורה שהביא הצלב האדום הייתה חלוקת חבילת מזון לכל שני אנשים. כשהחלה החלוקה, הורו לנו להתארגן בזוגות בהתאם למיקומנו המקרי ביער, ולגשת בזוגות אל המכונית. שוב מצאתי את עצמי בין זרים, תרתי אחרי פנים מוכרות אבל לשווא, איש מחברי לא נראה בסביבה. כשהגיע תורי לגשת לרכב, התברר שבן זוגי הוא רוסי. הייתי נרעש ומבוהל מהשותפות שנכפתה עלי. פחדתי פחד מוות מהרוסים, זכרתי אותם מפלשוב, את אכזריותם ואת שנאתם ליהודים. בימים ההם לא הבדלתי בין רוסים לאוקראינים, בעיניי הם היו בני אותה מדינה, שחתמה על הסכם עם הנאצים לאחר כיבוש פולניה וסיפקו להם דלק ומוצרים נוספים. בעיניי היו הרוסים אויבים מסוכנים שאין לתת בהם אמון, גם לא באלה שישבו במחנות, והנה קיבלתי רוסי כשותף לחבילה. פחד אחז בי, הוא נראה לי כענק מפחיד, בעל פנים סלביות והייתי משוכנע שאם אפקיד בידיו את החבילה לא אזכה לקבל את מחציתה. הייתי צנום ורזה והוא ללא ספק הבחין במצבי. מאחר שלא נתתי בו אמון, לקחתי את החבילה בידי ורמזתי לו שאני אחזיק בה. הוא הציע לי לשאת אותה במקומי, אך אני שיחקתי את הגיבור ואמרתי לו שזה בסדר.

קיבלנו קרטון סגור היטב עם סמל הצלב האדום, שהיה כבד משום שהכיל גם קופסאות שימורים, כפי שהתברר לאחר פתיחתו. עם סיום מבצע החלוקה, נסעה שיירת הצלב האדום לדרכה ואנו המשכנו בדרכנו. משקל הקרטון הלך והכביד עלי, חשתי שכוחותיי אוזלים ושלא אוכל לשאתו עוד זמן רב, למרות זאת לא ויתרתי. למזלי, הורו לנו לעשות הפסקה, התפזרנו בשולי יער סמוך, מצאנו מקום מתאים להתיישב. באנחת רווחה השתחררתי מהקרטון הכבד, הבחור הבחין בכך אך לא אמר דבר, מה גם שהתקשינו לתקשר, אלא במילים ספורות וברמזים. הבחור פתח את הקרטון והתחיל בחלוקת המוצרים, לא התערבתי, הייתי באפיסת כוחות ולא היה לי רצון או שאיפה לעמוד על שלי. חיש מהר התבררה טעותי לגבי הרוסי, שאליו התייחסתי בחשדנות מופגנת. הוא חילק את החבילה בצורה הגונה וצודקת. היו בין השימורים מוצרים שלא חפצתי בהם ונתתי לו אותם והוא בתמורה נתן לי אחרים. התחלקנו שווה בשווה כאחים, חשתי בושה כלפי האיש שהתגלה כסמל ההגינות. שתקתי, לא ידעתי לבטא את הערכתי וגם הוא לא אמר דבר. העובדה שלא אפשרתי לו לשאת את הקרטון, הייתה הבעת אי אימון. הוא לא הכיר אותי ולא את עברי ולא יכול היה לדעת את הרקע להתנהגותי.

2.10.2000

ייתכן ששותפי לחבילה הבין לרוחי, אפשר שהתנסה בחוויות דומות לשלי, מכל מקום, הוא לקח את חלקו ואני את חלקי ואז פנינו לאכול. הקרטון הכיל מוצרים רבים, חלקם שימורים וחלקם מוצרים יבשים ארוזים בקפידה בנייר צלופן, בין היתר היו גם ביסקוויטים וקרקרים. אינני זוכר במדויק את כל התכולה. הבחור הרוסי פתח את הבשר המשומר, הוציא לעצמו את מחצית התכולה ואת היתר נתן לי בקופסה. עיניי ביקשו לאכול הכל בבת אחת, אלא שהקיבה המצומקת סירבה. טעמתי מעט מכל דבר שפתחתי, ריבה, שוקולד, בשר משומר, ביסקוויטים וקרקרים. כל

הסובבים אותי ישבו ואכלו, כולם היו מורעבים כמוני. לו יכולתי הייתי ממשיך לאכול, אך לא יכולתי. לא הבנתי את הסכנות שנשקפות לאדם מורעב ממזון שומני וממיני תוספות המכבידות על העיכול. למזלי, לא הייתי מסוגל לאכול הרבה על אף שלא שבעתי. הרעב המשיך להציק לי, אך לא יכולתי לאכול. שיערתי שיאפשרו לנו לאכול בשלב מאוחר יותר, הקרטון נשאר ברשותי, אך על אף שפחות משקלו, היה לי קשה לשאתו.

תחושת הרעב המשיכה להטריד, לכן שלפתי מדי פעם קרקר או ביסקוויט ואכלתי. התחושה של דבר מאפה בפי ומתיקות הביסקוויטים השיבו מעט את רוחי. ללא ספק חסר לי סוכר בגוף, חשתי שלמתיקות הייתה השפעה מרגיעה. כך הלכו ואזלו מהר כל המוצרים המתוקים מהחבילה. החבילה הייתה עבורנו זריקת עידוד, עצם הופעת הצלב האדום הצביעה, כך קיווינו, על שינוי ביחס אלינו, כבר לא יוכלו לחסל אותנו במעבה היער, עכשיו ידעו על קיומנו.

אילו רק ידענו באותו יום שיחלפו פחות מארבעים ושמונה שעות עד לשחרור, אלא שאנשי הצלב האדום לא גילו דבר והמשיכו לנסוע מערבה. חשנו בשינוי, נוכחות הצלב האדום וחלוקת חבילות המזון היו משב רוח חיובי ראשון. גורם חיצוני ראה אותנו והביא לנו מזון שכה נזקקנו לו. האם אחרי בוא שיירת הצלב האדום עדיין יעזו הנאצים לפגוע בנו? זו שאלה שנותרה ללא מענה. לא נתתי אמון בצוררים גם לא בשעה שיכולתי להיאחז בשביב של תקווה. דרכנו התפתלה בין יערות שפיתו אנשים להתרווח ולנפוש, בעקבות הגשמים הקלים התפשט ריח אורנים משכר בסביבה. היה זה יום נעים ונוח, השמש זרחה, אלא שיפי הטבע לא לנו נועד. ראשי קדח במחשבות שנעו בין תקווה קלושה ובין ספק לגבי גורלנו.

כשיצאנו מתחום היער התגלו לפנינו שדות ירוקים משני צדי הכביש, בקצותיהם, במרחק מה, השתרעו יערות שהתחברו שוב בסמוך לכביש בכיוון מערב. הכביש היה צר, התקדמנו באיטיות, לא היו סביבנו פליטים רק אנחנו והמלווים שלנו. הפליטים נעלמו, הם פנו לדרכים אחרות, על פי השמש אנו היינו בדרכנו מערבה, לאן נעלמו כולם הבנו מאוחר יותר.

שוורין: השחרור

כשהתקרבנו אל קטע שדות המרעה הירוקים, נשמעו יריות מנשק אוטומטי ומדי פעם גם הדי ירי תותחים. נתקלנו בשלט שעליו התנוסס שם עיר לא מוכרת, שוורין, לא יכולתי לפענח את מיקומנו, באיזה חלק של גרמניה אנו מצויים. אין ספק שהירי בא ממערב ולא ממזרח, את פשרו לא ידענו. בשלב זה לא יכולנו לשער שהחזית נמצאת כמה מאות מטרים מאיתנו. לא ראינו אף חייל גרמני, לא מחסומים, לא עמדות, לא רכב משוריין, שום סימן שהעיד על קירבת החזית. מסיפוריו של אבא על החזית המערבית ומצילומים שראיתי, תיארתי לעצמי כיצד נראית חזית שבה מתחוללים קרבות כבדים. כאן לא היה כל סימן לכך, מלבד צרורות אחדים ששמעתי פה ושם, שרר סביבנו שקט מוחלט.

3.10.2000

אנשי האס.אס. לא נראו מודאגים, והמשיכו להוביל אותנו כאילו דבר לא קרה. אפשר שבאמת לא ידעו עד כמה קרובים הכוחות האמריקאים. התנהגותם העידה על ניתוקם מהמציאות; הם היו חמושים ויום קודם עוד רצחו אסירים, לכן הסכנה לחיינו עדיין ריחפה מעלינו. אילו היה בידיהם מידע מעודכן, אפשר שהיו מנסים לפגוע בנו ולהסתלק, או שהיו בורחים ונעלמים בזרם הפליטים. ערנותי גברה, עיניי היו פקוחות ואוזניי קשובות לנעשה סביבי, חשתי שהימים שלאחר הפינוי מהמחנה עשויים להיות גורליים. המוני הגרמנים שנסו מברלין ומסביבתה רק חיזקו את תחושתי. נוכחות אנשי האס.אס. לא נתנה לי מנוח, בזכסנהאוזן הם הוכיחו את אכזריותם ובהיותם מלווים שלנו, צריך היה להתכונן לגרוע ביותר. אמנם שיירת הצלב האדום הפיחה תקווה זהירה, האם העבירו להם מסר לא לפגוע בנו? אנשי הצלב האדום בוודאי ראו את גופות האסירים שנורו בידי הצוררים שעה קלה קודם בואם בצדי הכביש. במרחק מה נראה גשר קטן וכמה עשרות מטרים לפניו נסע טנק לכיוון שלנו, ממערב למזרח.

כשהגעתי לשולי הגשר, טנק עמד לחצותו, וקצין גרמני עמד בצריח. כשראה את אנשי האס.אס. עצר את הטנק ממש בסמוך אלי ושאל אותם בקול לאן מובילים אותנו, והם ענו מערבה. ראיתי את ההפתעה בפניו, מערבה?! הוא זעק, האמריקאים כבר נמצאים בשוורין.

אנשי האס.אס. השיבו לו שהרוסים בגבנו, אלא שהקצין לא שעה לאזהרתם. כך נודע לי ולאלה שהיו בקירבת הגשר היכן נמצאים האמריקאים. הידיעה התקבלה באיפוק על ידי המלווים שלנו, הם הורו לנו להתפרס לצדו השמאלי של השדה. החדשה המרעישה עברה מפה לאוזן, אך נזקקנו לזמן כדי לעכל את משמעותה. השלט הורה לעיר שוורין, ולכולם היה ברור שאנו קרובים מאוד למבואות העיר.

בשולי השדה מאחורינו, השתרע יער, מולנו, מעבר לכביש שדה מרעה נוסף ובהמשכו שוב יער. בשוליים המערביים של שדות המרעה שבמרכזם עבר הכביש, השתרע עוד יער שנשק לכביש משני

עבריו. כלי רכב גרמניים נוספים לא באו בעקבות הטנק, גם חיילים גרמניים לא הופיעו. אם חיילים אמריקאים כבר כבשו את שוורין, הרי שבוודאי מתנהלת לחימה, אלא שרק יריות בודדות נשמעו מדי פעם ממרחק בלתי מזוהה, לא היה סימן לקרב של ממש. האסירים התיישבו והוציאו את שאריות האוכל מחבילותיהם. אנשי האס.אס. התפזרו מסביבנו בקבוצות קטנות. נוכחותם לא הורגשה, הם לא הלכו, אלא נשארו במקומם. ייתכן שאחדים עזבו אותנו, אינני בטוח בכך. שוב נשמעו יריות אך איש לא התרגש. אנשים החלו מסתובבים בשטח ואחדים התרחקו לעבר הכביש ולעבר היער, וראה זה פלא, אנשי האס.אס.לא הגיבו.

הכל התחיל באופן ספונטני ומהוסס, בשלב הראשון נראו תנועות האנשים תמימות, הם התרחקו ושבו ושוב התרחקו מעט, ולא נצטוו לחזור. החשש מתגובה לא נעלם, איש לא ידע מה מתרחש במוחם המושחת של הנאצים שברגעים אלה אפשר שהבינו, שהם הפסידו במלחמה. התפרצות מטורפת הלומת שנאה ואובדן עשתונות אפשרית בהחלט ועלולה לעלות לנו ביוקר. בניגוד למצופה, המלווים שלנו לא פעלו והאנשים הבחינו בכך, והחלו להתארגן בקבוצות קטנות מתוך כוונה לעזוב ללא רשות, מי ליער ומי לכביש.

סביר שחלק מצוות האס.אס. בפרט אלה שהיו להם סיבות טובות לחשוש לחייהם, ברחו ואנחנו לא הרגשנו בכך, ואלה שנותרו העדיפו לתת לזמן לעשות את שלו. בינתיים החלו להסתלק קבוצות קטנות של אסירים, תוך ניצול חוסר המעש וחוסר הערנות של השומרים. היער היה בסמוך לנו ובשעת הצורך, בריצה מהירה ניתן היה להסתתר בין העצים. בשטח פתוח הייתה להם שליטה על כולנו, אך לא בתוך היער. זה החישוב של אלה שפנו ליער, נדרש הרבה אומץ לצעד כזה כי עדיין היינו נתונים בסכנה. שמתי לב שאל קבוצות האסירים נתלוו גם אנשי אס.אס. יחידים, הם לא מנעו את עזיבת השטח, הם פשוט הלכו בעקבות האנשים. גם אני שקלתי את האפשרות לברוח, אלא שהיער כמקלט נראה לי די מסוכן. בחסות העצים, הרחק מהעין קל לבצע מעשי פשע ולהיעלם. הדעות בנושא זה היו חלוקות, אני חששתי מהיער והעדפתי את הכביש הפתוח שרק בהמשכו גבל ביער משני עבריו. כולם גמרו אומר לברוח, השאלה הייתה העיתוי והכיוון. לא מיהרתי להחליט, עקבתי אחר מעשי האס.אס. וראיתי שאינם מתערבים, מדי פעם התלווה אחד מהם לאסירים העוזבים.

מאז פרוץ המלחמה, זו הפעם הראשונה שראיתי את הנאצים מתנהגים כך, בניגוד לכל שנות שלטונם. הגאווה הגרמנית, היהירות והביטחון העצמי שהפגינו כלפינו עד לרגע האחרון, התרופפו לנגד עינינו. המדים, כולל סמל האס.אס. המהולל על כובעיהם, המבטא נאמנות להיטלר, הגולגולת המבהילה, איבדו את משמעותם במבואות שוורין. הם היו איתנו בשטח, נשקם עדיין בידיהם ובכל זאת רוב האסירים חשו שהגרמנים הבינו שזה סוף דרכם.
המצב היה מוזר לגבינו וגם לגבי אנשי האס.אס., משום שלהם וגם לנו נודע על מקום החזית מפי קצין השריון שפגשנו על הגשר. תגובתם העידה שהיו מנותקים מן המציאות. מה שידעו בוודאות הוא שבעורפם נושפים הרוסים. הקשר עם הממונים עליהם נותק, כי הם המשיכו לנהוג בנו בהתאם להנחיות קודמות והובילו אותנו כביכול ליעד המתוכנן. חיסולם האכזרי של החולים והחלשים מבין האסירים יומיים לפני השחרור, היה מעשה שפל והעיד שעל אף הבריחה ההמונית של הגרמנים, וקירבת הצבא הרוסי לברלין, עדיין היו מכורים לנאציזם.

4.10.2000

היו אלה רגעי הכרעה גורלית, התארגנות האסירים לעזיבה החלה בצעדים זהירים. בשלבים הראשונים איש לא יכול היה לקבוע בוודאות כיצד ינהגו אנשי האס.אס. אנשים שאבו עידוד מהפאסיביות ומחוסר הנחישות של השומרים שלא הפריעו ליחידים להתרחק מהמקום שבו התמקמנו. היה זה סימן ראשון לשוני בגישת האס.אס. הם לא ניסו לקבץ אותנו ולא נתנו הוראות לצאת דרך. אלה היו האותות שהניעו את גלגלי ההתארגנות, אם כי לא נעלם כליל החשש שיפעלו נגדנו. כמה אנשי אס.אס. קמו והלכו בעקבות אסירים שפנו אל היער, המתנו בדריכות לראות אם ישתמשו בנשקם כנגד העוזבים, אך לא. ייתכן שהם עצמם הסתלקו למקום מבטחים ביער, כשהבינו שהם עלולים להפוך משובים לשבויים, מדיהם היו להם לרועץ ומוטב היה להיפטר מהם במהירות.
החלטתי לא להצטרף לפונים אל היער, ראיתי קבוצות מתארגנות ופונות לכביש בדרכן מערבה, הצטרפתי לאחת מהן, ואחד מאנשי האס. אס. קם והלך עם הקבוצה שלנו. קשה לומר שהיינו מאושרים, אך הוא לא אמר לנו דבר, הוא רק הלך לצדנו. השתדלנו להתעלם ממנו, אך עיניי כולם עקבו אחר תנועתו. כשהגענו לקטע הכביש שבו הסתיים שטח המרעה, היינו למעשה בתוך יער והכביש המשיך בתוכו. בשלב זה הורה איש האס.אס. בקול רפה להיכנס ליער. הוא לא פקד עלינו, כאילו התכוון לרמוז, רוצים תבואו איתי, לא רוצים תמשיכו בעצמכם. איש מאיתנו לא התייחס לדבריו, על אף שהיו לי לא מעט דפיקות לב מחשש שיפתח באש. סביר להניח שהאיש רצה לעזוב וחיפש לעצמו דרך להיעלם. התקדמנו מערבה בתחושת הקלה מעזיבתו השקטה של איש האס.אס. ולא קלטתי את משמעות הדבר. בליבי הייתי עדיין אסיר, המשכנו ללכת, מטחי יריות מנשק

אוטומטי הדהדו, אך לא הצלחתי לזהות מאיזה כיוון באו. הכביש היה ריק מאדם, שום תנועה מזרחה, היינו היחידים שהמשיכו מערבה, מבלי לדעת היכן מסתיים היער ומבלי לדעת מה צפוי לנו בהמשך. מה שהתרחש במקום זה בשעות האחרונות, דמה למחזה אבסורד. מי שיער או דמיין שנצליח להשתחרר מהצוררים, מי שיער שהם יעזבו ככלבים עם הזנב בין הרגליים, כדי להציל את עצמם. מי האמין שנשרוד, מי מאיתנו האמין שהגרמנים לא יספיקו לבצע את זממם ויעזבו אותנו באמצע הדרך מבלי לחסל אותנו. הפחד מתסריט כזה לא נתן לי מנוח, זה לא היה פחד דמיוני, אלא חשש מוצדק המבוסס על עובדות מוצקות.

אני זוכר כמה פעמים הפניתי את ראשי לאחור ולצדדים שמא יופיע השד הנאצי מהמסתור. קשה היה לתפוס את גודל השינוי, הצל הנאצי שהיה בעקבותיי שנים ורדף אותי איננו עוד, אמת היא או דמיון פרוע? היריות ברקע העידו שבמקום כלשהו בסביבה מתנהלים קרבות, לכן שאפתי להגיע לשטח פתוח כדי להבין טוב יותר את המצב. אחרי הליכה קצרה הגענו לקצה היער, ממנו והלאה השתרע מישור ירוק ובאופק נראו בתי העיר שוורין שאמורה להיות כבר בידי הצבא האמריקאי. לא הספקנו להתקדם הרבה כאשר נגלה לעינינו מחזה שנראה לקוח מעולם האגדה. תמונה זו אירעה אולי רק ליד שוורין והייתה חד פעמית בהיסטוריה של שחרור אסירים יהודיים ממחנות הריכוז הנאצים.

5.10.2000

קשה להסביר זאת, גם אני לא קלטתי את העובדה המדהימה; כשיצאנו ממעבה היער, נתקלנו בחיילים אמריקאים שעמדו בנשק שלוף סביב משאית חיילים גרמנים, וציוו עליהם לרדת במהירות מהמשאית למסור את נשקם ולהרים את ידיהם מעל ראשיהם. החיילים האמריקאים אספו את הרובים הגרמניים ושברו אותם על גב עמוד טלפון שהיה בקירבתם. עברנו בסמוך למשאית הגרמנית, האמריקאים לא התייחסו אלינו ולא שאלו לזהותנו. הם היו עסוקים בגרמנים, פרקו אותם מנשקם והעמידו אותם בקירבת מקום עם ידיים מורמות.
לראשונה ראיתי גרמנים מושפלים, עייפים וכנועים. במצב זה הם דמו יותר מתמיד לבני אנוש, לא היה ביניהם לבין הגזע הארי, העליון, שום דמיון. הם נראו מוכים מפוחדים ומיואשים, אילו לבשו בגדי אסירים כמונו לא היו מבדילים בינם לבינינו.

6.10.2000

המשכנו בדרכנו מערבה, על פנינו חלפו כמה כלי רכב עם חיילים אמריקאים, במדים ירוקים קלילים, הם לא נעלו מגפיים כבדות כמו הגרמנים, אלא נעליים גבוהות. כובעי הפלדה שלהם היו שונים, הם היו אנושיים על אף היותם לוחמים. הם עברו על פנינו במהירות בלי לברר את זהותנו, לא היה כאן זכר לעימות צבאי בין חיילי הברית ובין הגרמנים, לא בקטע שחצינו ולא בהמשך הדרך. לאורך הכביש עמדו משאיות גרמניות בודדות שנעזבו.
היה לי קשה לקלוט את משמעות השינוי הדרמטי שחל בחיי. השחרור הבלתי רגיל מעול האס.אס. והמפגש הפתאומי עם חיילי ארצות הברית שפרקו חיילים גרמנים מנשקם, היו מעבר ליכולתי לתפוס שמאותו רגע אני אדם חופשי. רק מלחמה כה מטורפת יכלה לזמן לי שחרור שלא הייתי מעז לחלום עליו, שהרי המציאות אליה נקלעתי הייתה מעבר לכל דמיון.

אף אחד מאיתנו לא יצא מכליו מרוב שמחה, היה מוקדם מדי להשתחרר מתחושת הנרדפות, מוקדם מדי לחוש את פעמי החופש ולנשום מלוא הריאות אוויר צח ונקי מאיומים. חשתי חולשה, הייתי רעב מאוד, גם האנשים סביבי, כולם שמו פעמיהם למשאית הראשונה לחפש אוכל. צריך היה לטפס ולעלות על משאית וכוחותיי לא עמדו לי, נזקקתי לעזרת אנשים. במשאית מצאנו שלל צנוע של שקי גזר ותרופות, כל אחד לקח כמה גזרים, מוטב גזר משום דבר. לא ידענו מתי נקבל אוכל ולא ידענו מי יספק לנו מזון. זה היה מוקדם מכדי להבין את המתרחש באזור שזה עתה נכבש. שמענו צרורות וירי תותחים וברור שבמרחק לא רב מכאן התנהלו קרבות.
איש לא אמר לנו לאן ללכת, הלכנו לכיוון העיר שוורין מבלי לדעת מה המצב שם. לאורך הכביש עמדו משאיות נוספות ועלינו לבדוק אם באחת מהן יש מזון. בסופו של דבר האיר לנו המזל וגילינו שפע דברי מזון מגוונים באחת המשאיות, מכל טוב היה שם; נקניקים למיניהם, שימורי פירות יבשים, ביסקוויטים, קרקרים, ממש אוצר. ברשותי נותר הקרטון מחבילת הצלב האדום, זרקתי את הגזר ואספתי לתוכו מכל הבא ליד עד שחשתי שלא אוכל לשאת את הקרטון. רציתי להצטייד במלאי, כי לא ידעתי מתי אמצא שוב דברי מזון. התחלתי להבין שמעתה עלי לדאוג לעצמי לאוכל ולצרכים חיוניים נוספים. משהצטיידתי במזון, הטרידה אותי השאלה כיצד אצליח לשאת את הקרטון עד לנקודה שבה יבהירו לנו האמריקאים, או נציגי הצלב האדום לאן לפנות. לפני שעה קלה הייתי אסיר בידי הנאצים שהתכוונו לחסל אותנו, לפתע הם עזבו, ועתה אני בצד האמריקאי, אני משוחרר, קיבלתי את חיי במתנה. כשחצינו את הקו השקט, הבלתי נראה של החזית, רבים

מחברי הסתתרו ביער ונקלעו לחילופי אש בין הכוחות האמריקאים והגרמנים. שעות רבות של חרדה עברו עליהם עד שפסקו הקרבות והגרמנים נכנעו.

מוזר הוא הגורל האנושי, לא חברי שפנו ליער ולא אנו שהעדפנו את הכביש ידענו מה מצפה לנו, השיקולים לאן לפנות לא התבססו על האפשרות שניקלע לשדה קרב. איש לא העלה בדעתו שאנו נושקים לקו החזית. שמענו הדי קרב אבל לא היו סימנים שהעידו על קרב שמתחולל בקירבה. מטרתנו הייתה להשתחרר מאנשי האס.אס. ולהסתתר. הסתבר שהבחירה שלנו להמשיך בכביש מערבה הייתה עדיפה.

כשפגשנו באמריקאים, ראינו שהחיילים הגרמנים נכנעו ונשבו ללא קרב. המרוץ על החיים הסתיים קילומטרים ספורים לפני העיר שוורין מבלי שנדע על כך. שעות אחדות מאוחר יותר, הגיעו חלק מחברי שנקלעו לחילופי האש ביער, למזלם איש לא נפגע אך הייתה זו חוויה מורטת עצבים. נפגשנו במרכז העיר שוורין. לקח לנו זמן להתרגל למציאות החדשה, היינו אנשים תלושים שלא קלטו מה קורה להם. כשליקטתי גזר מהמשאית הראשונה, נדמה היה לי שמצאתי מציאה. כמות המזון העשיר ששנים לא זכיתי לטעום ממנו ושאספתי בהמשך, כדי שיספיק לי לכמה ימים, העידה עד כמה מחשבותי ומעשי היו בהשפעת השהייה רבת השנים במחנות, הסבל והרעב. רבים מהמשוחררים נזקקו בדחיפות לעזרה רפואית. לא חשבתי את עצמי לאדם חולה למרות חולשתי הגופנית. האמנתי שאתאושש במהרה, לא הייתי מודע לכך שדברי האוכל שמצאתי אינם מתאימים לאנשים מורעבים, ושהם עלולים לסכן את חיי. קיבלתי שיעור בעניין זה אחרי כמה ימים ורק הודות לטיפולו המסור של יוחנן, יצאתי מכלל סכנה. לעזרה רפואית ולטיפול מצד השלטון הצבאי ששיכן אותנו במחנה הצבאי, לא זכיתי.

יום השחרור חל ב-3 למאי 1945, גרמניה הנאצית נכנעה ב-8 למאי, ובשוורין שזה עתה נכבשה לא קם עדיין שלטון צבאי. אותות המלחמה נראו על כל צעד ושעל; חיילים אמריקאים נסעו במהירות ברחובות העיר כי עבורם המלחמה עוד טרם הסתיימה. העיר הייתה עמוסה באלפי פליטים גרמנים שחלקם חנה ברחובות העיר בעגלות וברכבים. כלי רכב צבאיים גרמנים שנתקעו בעיר עקב התקדמותם המהירה של האמריקאים חנו ברחובות. בחלק מהמכוניות הצבאיות עדיין ישבו חיילים גרמנים שהמתינו לבאות. אפשר היה להבחין שלא שלטו כאן סדר וחוק. הפליטים הגרמנים ישבו או עמדו ליד עגלותיהם עם בני משפחותיהם ושמרו על רכושם. החיילים האמריקאים התעלמו מהם ומהחיילים הגרמנים, אף שביניהם היו גם קצינים, כולם ישבו בשקט ברכבם ולא זזו ממקומם. הבחנתי גם בכלי רכב גרמנים נטושים שהיו עמוסים בארגזים, חלק מציוד זה התגלגל ליד המכוניות כי איש לא שמר עליו.

התקרבנו לעיר בזהירות, חששנו כיוון שהיה זה שעות ספורות לאחר כניסת הצבא האמריקאי. אמנם לבשנו בגדי אסירים אלא שלא היינו בטוחים שהחיילים מבינים שאנו אסירי מחנות ריכוז ולא גרמנים. התקדמנו לאט לעבר מרכז העיר, שוורין היא עיר קטנה יחסית, לא הבחנתי בבתים הרוסים ולא בנזקים מפגיעת פגזים או פצצות. ככל שקרבנו למרכז העיר גברה ההמולה; המוני אנשים מוטרדים התרוצצו, קולות בכי ילדים המחפשים את הוריהם שאבדו להם. הורים מודאגים תרו אחר ילדיהם וקראו בשמותיהם בהיסטריה. רק החיילים הגרמנים שישבו במכוניותיהם וגם לידן, נראו שקטים ואדישים, עבורם הסתיימה המלחמה, אפשר שהיו מרוצים. שוב פגשתי כמה מחברי, התברר שהם עברו את השעות האחרונות ביער ולא יכלו לצאת עקב קרב יריות שהתנהל במבואותיו. כולנו רצינו להשתחרר מבגדי האסירים שהזדהמו בימי המסע, מה גם שהיינו מלאים בכינים שהציקו לנו. החלפת הבגדים לא יכלה לפתור את בעיית הכינים, נזקקנו למקלחת חמה ולגילוח השערות בכל המקומות החביבים על יצורים אלה. יצאנו לחפש בגדים במשאיות העזובות ואכן הן היו מלאות בציוד ובבגדים. חלק מהארגזים היו נעולים וצריך היה לפרוץ אותם כדי לגלות את תכולתם. כמה אנשים ביחד הפילו את הארגזים לרחוב והם נשברו, כך נתאפשרה פתיחתם.

באחת המשאיות מצאנו את מבוקשנו ובלי לחשוב הרבה סילקנו מעל עצמנו את הזוהמה והתחלנו להתאים לנו בגדים תחתונים, מכנסיים וחולצות. גם נעליים נאלצתי להחליף, הם שירתו אותי היטב ועתה עמדו להתפרק, לכן השלכתי אותם. חולצות אחדות אספתי ולקחתי איתי, כמה מהן מככבות בתצלומים שלי. מצאתי תיק ובו ארזתי את מעט הבגדים ששימשו לי להחלפה. את בגדי האסירים השנואים זרקתי, הצטערתי מאוחר יותר שלא שמרתי עליהם למזכרת או לעדות. באחד הרכבים גילינו ארגז גדול מלא בשטרי כסף גרמני. קשה להעריך אם מדובר היה במאות אלפים או במיליוני מארקים. איש לא רצה לגעת בכסף הזה, שנראה בעינינו חסר כל ערך. אינני יודע לומר היום מה עמד מאחורי הנימוק לא לקחת כסף גרמני, האם משום שלא ייחסנו לו כל ערך, או שסלדנו מכל מה שבא מבית היוצר הנאצי, אולי גם חוסר המודעות לצורכי אדם שחי מחוץ לגדרות התיל. מה יכולתי להבין אחרי כל השנים שעברתי על ערכו של הכסף. מה שהיה חשוב לנו ביותר במשך שנים הוא לשרוד, כסף לא היה רלוונטי בחיים שלנו. לאחר חודשים אחדים, התברר שבעלות הברית השאירו את המארקים הגרמנים כמטבע עובר ושב בתחום גרמניה, גם אם נעלמו כל המצרכים החשובים מהמדפים והשוק השחור פרח, אפשר היה לשלם במארקים בשוק השחור.

בלבושי החדש הפכתי אזרח לכל דבר, רק פרט חשוב אחד לא לקחתי בחשבון, שאין ברשותי אף מסמך מזהה ועלולים לחשוד שאני גרמני. אמנם הייתה לי קרחת כי במחנות גילחו את שיערי, אבל גם לחיילים גרמנים היו קרחות, לפחות לחלק מהם. בכל זאת היה לי דבר ייחודי, המספר המקועקע על ידי השמאלית, שאותו קיבלתי באושוויץ, אולי גם אפי הסגיר את מוצאי היהודי.
לא הייתה לי כתובת לפנות אליה, מה עושים? צריך הייתי להעביר את הלילה איפשהו, הייתי עייף וביקשתי למצוא מקום לנוח בו. החבר'ה התפזרו ונעלמו. לו נהגתי ככובש הייתי בוודאי מתמקם באחד הבתים בסביבה, הרי הייתי בצד של המנצחים, מי היה מונע ממני ביום של תוהו כזה להיכנס לדירה ולדרוש מקום לינה ללילה? אלא שלחדור לבית גרמני בכוח, לא הייתי בנוי גם לאחר מה שעוללו לי הגרמנים.
לאן שהלכתי נתקלתי בפליטים, הרעש והצפיפות הפריעו לי, חיפשתי מקום שקט שבו אוכל להתבודד ולטעום מהמוצרים שברשותי. ההתרגשות מהשחרור, מבגדי החדשים נתנו תחושה שקורה לי דבר חדש. הייתי לבד, איש לא עקב אחרי ולא איים על חיי, הייתי חופשי ללכת לדרכי, חי וקיים, כיצד אתמודד עם השינוי שנחת עלי? לא היה לי שעון ורציתי לדעת מה השעה, ראיתי מכונית צבאית, פרטית לשעבר, ובה ישבו עדיין חיילים גרמנים. התקרבתי אליהם, כולם היו קצינים ושאלתי אותם בגרמנית מה השעה. הקצין שישב ליד הדלת עשה תנועה כמתכוון להוריד את השעון מידו. הוא הבחין שאינני גרמני, אולי ראה את המספר על הזרוע שלי, אולי גם הקרחת ופני הנפולים הסגירו את זהותי, אינני בטוח. אולי חשש והעדיף לתת לי את השעון לפני שאדרוש זאת ממנו. לא דמיתי לאדם אלים ומסוכן, ייתכן שהיה לו ניסיון קודם, כי ביום כיבוש העיר, כל אחד היה חופשי לפגוע בגרמנים אם רק רצה בכך. הבנתי שהוא מתכונן לתת לי את שעונו, ואמרתי לו שאני מעוניין רק לדעת מה השעה והלכתי לדרכי. אני לא מצטער שלא לקחתי את השעון ואינני מצטער שלא נכנסתי לבית של גרמנים להעביר בו את לילה. אני גאה על שלא ניצלתי את ההזדמנות להשיג דבר בכוח מאנשים גם אם היו אויביי. הייתי גאה שעל אף האבל והסבל הלא יתואר שכפו עלי הגרמנים, לא איבדתי צלם אנוש גם כשהייתי חופשי לנקום בהם.

7.10.2000

האם לא הגיע לי אחרי שנים ארוכות במחנות להתרווח במיטה אנושית? האם לא הגיע לי לשבת כבן אדם ליד שולחן ולאכול ארוחה חמה בצלחת עם מזלג וסכין וכוס שתייה חמה? שכחתי מותרות אלה. היום המיוחל הגיע והנה אני חופשי ומתרוצץ ללא מטרה ברחובות העיר ושובר לי את הראש היכן לשים את ראשי בלילה, וזאת אחרי שלמעלה מעשרה ימים עשיתי את הלילה בחוץ תחת כיפת השמים ובאסמים. הבתים היפים שלידם חלפתי עוררו בי געגועים אל העבר הרחוק, כמה חפצתי לגשת אל אחת הדלתות, אך נרתעתי. החלונות היו מוגפים, לא ידעתי אם דיירי הבתים ברחו או הסתתרו כדי לא לעורר תשומת לב.
התרחקתי ממרכז העיר ההומה והגעתי לרחובות צדדיים, הם היו ריקים מאדם גם חיילים אמריקאים לא נראו כאן. עלה על דעתי למצוא מכונית חונה ולהעביר בה את הלילה, אלא שלא היה פשוט למצוא מכונית. חששתי להתרחק ממרכז העיר בתקווה שלמחרת היום אולי יטפלו בנו האמריקאים וישכנו אותנו זמנית בבתים ריקים או במחנה צבאי עזוב וידאגו לאספקת מזון. ביום הראשון לכיבוש היה קשה לצפות לתשומת לב מהחיילים, משימתם הייתה להמשיך ולרדוף אחרי הגרמנים. שיערתי וקיוויתי שבשלב מסוים ירכזו ויובילו אותנו ביחד למקום מגורים כלשהו. לא ייתכן שהאמריקאים לא היו מודעים להימצאותם של אסירי מחנה הריכוז בעיר ובסביבתה, לבושנו הסגיר את זהותנו.
מזג האוויר היה נוח ונעים, אילו ירד גשם התמונה הייתה שונה, כי לאנשים לא היה גג מעל ראשיהם וגם לנו לא. השעה הייתה אחרי חמש אחר הצהרים, תיק המזון הכביד עלי ונזקקתי למנוחה. השאלה הייתה היכן חונה לה מכונית עזובה אם בכלל. אולי היה זה ילדותי מצדי לרצות להעביר את הלילה במכונית, במקום להתדפק על אחת הדלתות. אני זוכר את עצמי מתרוצץ בין הרחובות הצרים, לא רציתי בשום אופן להיכנס לדירה של גרמנים, לא בכוח ולא כעני העומד בפתח.
באחד הרחובות גיליתי "חיפושית" חונה, התקרבתי וראיתי שמצבה סביר, הריפוד לא היה קרוע. ניסיתי לפתוח את הדלתות, למזלי, הן לא היו נעולות. החלטתי לישון את הלילה במכונית זו. התמקמתי במושב האחורי, כידוע, חיפושית היא מכונית קטנה וצפופה, במושב האחורי הייתה לי אפשרות לשכב, לא בנוחיות, אבל כבר לא היה לי כוח להתרוצץ. סוף סוף השתחררתי מכובד תיק המזון, הנחתי אותי לידי והתחלתי להכין את הארוחה. שתייה לא מצאתי אבל לקחתי צנצנת עם שימורי דובדבנים שרויים במיץ. תמיד אהבתי דובדבנים טריים וגם שימורים שהכינה אימי בכל סוף עונת הפירות. אני עדיין זוכר את הצנצנות שנועדו לשימור, את הגומיות המיוחדות שהורכבו על חלקו התחתון של המכסה לפני סגירת הצנצנת כדי להבטיח אטימה מוחלטת.
הייתי ליד אימא שעה שעסקה באטימת הצנצנות, ונזכרתי שהייתה לה מעין משאבה לשאוב מהצנצנת הסגורה את שארית האוויר כך שהמכסה יתהדק בחוזקה אל הצנצנת. בנוסף, אימא

השתמשה בסוגר שהתחבר בתוך שקע מיוחד במכסה ונמתח לעבר שולי הצנצנת שנועדו לאחוז בקצוות בשני מקומות. הסוגר חיזק את אחיזת המכסה ומנע כל אפשרות של חדירת אוויר לתוך הצנצנת. הצנצנת שמצאתי הייתה כמובן מוצר תעשייתי, אבל הדובדבנים ערבו מאוד לחיכי. טעמתי קצת מכל דבר, לא יכולתי לאכול הרבה והפסקתי. עייפותי גברה וניסיתי לשכב במושב האחורי, לא היה לי נוח, הייתי ארוך יותר מרוחב החיפושית. הברירה הייתה להשאיר את הדלת פתוחה ולאפשר לרגליי מספיק מקום. לכרית לא נזקקתי, שהרי התרגלתי לישון ככה על הפריטשות, גם כיום אני ישן ללא כרית תחת ראשי. לא הצלחתי להירדם, מחשבותיי העסיקו אותי הלוך ושוב, הן נעו מההווה אל העבר ובחזרה. מוזר, אני שוכב לבד במכונית עזובה, בעיר שמעולם לא שמעתי עליה, בלב גרמניה, משוחרר מעול הנאצים על ידי הצבא האמריקאי, וזה עתה החלפתי את בגדי האסיר שלי בבגדים אזרחיים. הבוקר עוד ליווה אותי איש אס.אס. ועתה אני חופשי. התקשיתי להבין מהו החופש, מה לעשות ולאן ללכת. לפני דקות סיימתי את ארוחתי הראשונה לאחר השחרור, ריח הנקניק והדובדבנים עדיין באפי, רק רציתי לאכול לשובע, חגיגה לא הייתה כאן.

כשחלמתי על השחרור באושוויץ, עצם המחשבה נחשבה לאוטופיה, והנה החלום התגשם ואני שרדתי. לו יכולתי לספר על כך לאימי, לאבי ולאחי, שהפרידה הכואבת בגטו קרקוב העניקה לי את חיי במתנה. אילו ידעו שהצילו אותי, עקב החלטתם הנוראה להפריד בינינו, הם מוכרחים היו להבין ששוב לא נתראה ושהם הולכים אל מותם. סימני שאלה רבים עלו במוחי בשעה זו, משפחה אין לי, גם לא בית, אין לי לאן לשוב ואני חסר כל. מרגע זה הייתי פליט בארץ האויב לשעבר. כשפרצה המלחמה הייתי עדיין ילד, בן שתים עשרה, בסיומה הייתי בן שבע עשרה,לא עוד ילד אלא בוגר, ילדותי אבדה לי ואני לבד בעולם.

שקעתי בעולמי הפנימי, ולפתע שמעתי צעדים קרבים וקללות באנגלית. התרוממתי לבדוק את פשר הדבר והנה חייל אמריקאי ממוצא אפריקאי עומד לפני שיכור עד אובדן חושים. פניו חמורי סבר, מלאי שנאה, קשה היה לי להבין את שטף המילים שיצאו מפיו. התיישבתי במהירות, כשהבנתי שהחייל מגיע אלי, הוא החל לבעוט בי בעוצמה מטורפת ואני השתדלתי להתכרבל בפינת המושב לצמצם את הפגיעה בי. התחלתי לצרוח בקול באנגלית, אני יהודי, אני לא גרמני, אני יהודי, אך ללא הועיל, לא הצלחתי לרסן אותו, ספק אם הבין את קריאותי הנואשת. הייתי מבוהל עד מוות, האיש היה מסוגל להרוג אותי, הייתי רזה וחלש ולא קשה היה לשבור את צלעותיי. החייל התנהג כחיה משולחת והמשיך לבעוט בי בלי הרף, זעקתי מפחד ומכאב וחזרתי שוב ושוב על כך שאני יהודי. הוא היה שיכור כלוט ולא הבין כלל את מעשיו, כנראה חשב אותי לגרמני ולכן אוזניו נותרו אטומות.

החייל היה ענק ולרגליו נעלי צנחנים אדומות שבעזרתן הפליא בי מכותיו להוכיח את שנאתו לגרמנים. הרחוב היה ריק, גם אם היו גרמנים ברחוב ספק אם היו מתערבים. המשכתי לצרוח בכל כוחי ולהתחנן, אך לשווא. התקרית עלולה הייתה להסתיים בכי רע אילמלא הופיע פתאום חייל אמריקאי שעבר בסביבה ושמע את קריאותיי לעזרה. הוא תפס את החייל בכוח רב ומשך אותו ממני ודחף אותו לרחוב. רעדתי בכל גופי מפחד ולא הצלחתי להוציא הגה כשהחייל, מצילי, עמד לידי. הספקתי להסביר לו שאני יהודי, שזה עתה השתחררתי ואני כאן רק כדי להעביר את הלילה. אמרתי לו שהחייל כמעט הרג אותי, שהוא בעט בכל גופי בלי רחמים ולא שעה לדברי שאני לא גרמני אלא יהודי. החייל השיכור הלך לדרכו והיה לי קשה להירגע, חששתי שיחזור. מצילי חילץ אותי, אך לא הציע לי עזרה והלך לדרכו, מזלי שהיה בסביבה, אחרת מי יודע מה החייל השיכור היה מעולל לי. לפני דקות ספורות חשבתי לתומי, שמהיום ואילך לא נשקפת סכנה לחיי והנה האיש האמריקאי כמעט הרג אותי.

למדתי שיעור נוסף בחיים, מה מעוללת השכרות לאדם, כיצד היא גורמת לו לאבד שליטה על מעשיו עד שהוא מהווה איום על הסביבה. יכולתי להבין חייל אמריקאי שמכה גרמנים ביום הראשון לאחר הכיבוש ולאחר הקרבות שבהם נפלו חבריו לנשק והוא נזקק לפורקן. במקרה שלי, החייל איבד שליטה והתנהג כחיה חסרת רסן. הייתי חסר מגן לחלוטין והאיש יכול היה לעשות בי כרצונו. הדבר האחרון שעלה בדעתי הוא שחייל אמריקאי יהרוג אותי. על שכרות לא שמעתי מעולם, ואני בספק אם החייל השיכור היה מבחין במצבו, בבגדי האסיר שלי, אילו תקף אותי בעודי לובש אותם. לכיבוש מתלוות תופעות שליליות ולא חשוב מי הכובש. החייל הבודד חש עצמו כל יכול, ואני לרוע מזלי הייתי אחד הקורבנות להפקרות זמנית. תקרית זו הבהירה לי חד משמעית שאסור לי להתרחק מהאסירים המשוחררים האחרים.

עייפותי גברה עלי ונרדמתי. התעוררתי מצינת הבוקר, יצאתי מהמכונית לחלץ את עצמותיי ועשיתי את דרכי בתחושה שעלי לשוב במהרה למרכז העיר שם קיוויתי לפגוש את יתר האסירים. כשיצאתי מהרחוב הגעתי אל גן ציבורי גדול, החלטתי לעבור דרכו ולשמחתי פגשתי שם רבים מחברי שעשו בו את הלילה. פגשתי גם את יוחנן והחלטתי שמכאן ואילך נישאר ביחד.

יוחנן היה מבוגר ממני בעשר שנים, היה נשוי, איבד את אישתו בשואה, אדם בשל ונבון שממנו למדתי דברים רבים על החיים. היום הראשון לאחר השחרור לימד אותי שאני חסר ניסיון וזקוק להדרכת אדם בוגר. גם שמחה וזליג הצטרפו אלינו, ומאותו יום נשארנו יחד תקופה ארוכה. הקשר שלי עם יוחנן הלך והתהדק, נשארנו ידידים קרובים.

נשארנו שעות אחדות בגן ולאחר זמן מה הובאו אלינו מטבחי שדה עם מרק חם, סימן ראשון להתייחסות הצבא האמריקאי לאסירי המחנות. נזקקנו מאוד למרק חם, הייתה זו פעם ראשונה אחרי תקופה ארוכה. המרק חולק ללא הגבלה, כל אחד יכול היה לבקש תוספת כאוות נפשו. נזקקנו גם לקורת גג, מרבית האנשים בילו את הלילה תחת כיפת השמים וקיווינו שהאמריקאים ידאגו לשכן אותנו במקום כלשהו. לאחר ששבענו והתחממנו מהמרק הטעים, הודיעו לנו לנוע במרוכז לעבר המחנה הצבאי שבו עמדו לשכן את כל המשוחררים. בבואנו למחנה גילינו שמלבד אסירי המחנות, מצויים בו בני עמים שונים שעבדו במפעלים ואצל איכרים, ואף הם נחשבו לעובדי כפייה. הופנינו לאחד המבנים במחנה, אינני זוכר אם היו אלה צריפים או מבנים ארוכים מאבן ולאורכם ולרוחבם רצפת בטון. בשני צדי הקירות הייתה שכבת קש שעליה פרשו שמיכות, ובאמצע נותר שביל.

מאות אנשים התקבצו במבנה שלנו, ביניהם פועלים זרים ובעיקר פולנים שבאו עם נשותיהם והיו קולניים ולא נעימים כשותפים למגורים. הם נלקחו בכוח לעבודה בגרמניה, אך לא חיו במחנות ריכוז ולא סבלו כמונו, מצבם הגופני העיד על כך. משפחותיהם התגוררו בארץ מולדתם, לעומת מיליוני היהודים שנרצחו, להם הייתה מולדת לחזור אליה. לנו לא נותרו בני משפחה, לא בית ולא מולדת לשוב אליה. הארץ שבה נולדתי הפכה לבית קברות ענק, עקוב מדם, של מרבית העם היהודי. גרמניה איננה ארצי ולא רציתי לדרוך על אדמתה, רציתי לעזוב את הארץ המקוללת בהקדם האפשרי, ולעלות לפלסטינה.

חלק מהפולנים התנהגו בגסות רבה, ניבלו את הפה ונוכחותם הבלתי נסבלת נכפתה עלינו מתוקף הנסיבות, קיווינו ששהותנו במחנה תהיה קצרה ביותר. עם זאת שמחתי להיות במחיצת חברי ויוחנן תחת קורת גג אחת, לפחות כאן הרגשתי מוגן. המחנה היה בפיקוח הצבא האמריקאי והם סיפקו לנו את מעט הצרכים שנזקקנו להם, מקלחות ושירותים לפי תנאי המחנה וכמובן מזון.

שמחתי הייתה קצרה מן המצופה; האוכל שטעמתי יום קודם לכן והמזון מהחבילה של הצלב האדום גרמו לי להרעלת קיבה חמורה, שהייתה מלווה בשלשול נוראי ובכאבי בטן חזקים. לא יכולתי לאכול ונחלשתי מהשלשולים התכופים, שכבתי כפגר ובקושי רב הגעתי לשירותים שלא היו צמודים אלינו. יוחנן התגלה בימים אלה כאדם מסור ודואג, שהבין היטב את מצבי וניסה לעזור לי במעט האמצעים שעמדו לרשותו. הוא הכין עבורי תה חם והשקה אותי ברציפות, הוא בישל עבורי גם אורז שהיה ברשותו. הוא היה מודע לסכנה שנשקפה לאנשים מורעבים והצטייד במוצרים קלים לעיכול. כל הדברים הטובים שאספתי היו רעל עבורי ופגעו בי קשות. צעירים כמוני לקחו מכל הבא ליד ולא נפגעו, מסתבר שכל אדם מגיב אחרת. הלכתי ונחלשתי ולא הייתי מסוגל לצאת בכוחות עצמי לשירותים, וגם אז עמד יוחנן לצדי. טיפולו המסור, התה והאורז השפיעו בהדרגה, הכאבים נחלשו והשלשולים פסקו כעבור זמן מה. לא ראיתי רופא, ולא היו לי תרופות נגד שלשול. יוחנן הצליח להשיג מעט לחם לבן והוציא אותי מהמצב החמור שאליו נקלעתי. חששתי שלא אבריא, כמעט שש שנים החזקתי מעמד והנה קלקול הקיבה עמד להכריע אותי. כשיצאתי לראשונה ללא עזרה, נאחזתי בקירות כי הייתי חלש מאוד, כשראיתי את עצמי בראי נבהלתי, דמיתי למוזלמן, הרזון השתלט על כל גופי, נראיתי מפחיד.

8.10.2000

ימים ולילות ארוכים רותקתי למשכבי, אחרים לעומת זאת היו בתנועה מתמדת. בימים הראשונים רצתי תכופות לשירותים ולאחר שצרה זו חלפה, נאלצתי לשכב מחמת חולשתי הרבה. אנשים רבים התגוררו במקום והם רעשו בלי התחשבות עד לשעות הקטנות של הלילה. אי אפשר היה שלא לשמוע את הזוגות הפולנים בעת הזדווגותם, הם לא חשו כל מבוכה והשמיעו את כל מבחר הקולות האפשריים. ראשי לא היה נתון להם ולמעשיהם, אלא שהם הפריעו לי שעה שנזקקתי לשקט. תהליך החלמתי נמשך זמן רב. התקיימתי על אורז, מעט לחם ותה חם שעזרו לי לצאת ממכת השלשול. נאלצתי לשכב עד שהתחזקתי מעט והצלחתי לעמוד על רגלי בלי עזרה.

עשיתי זאת בשלבים, תחילה הלכתי עד לדלת ובחזרה, ובכל פעם הוספתי עוד קטע, עד שהעזתי לצאת החוצה לנשום מעט אוויר צח. העובדה שנאלצתי להיאחז בקירות כדי לשמור על שיווי משקל הפחידה אותי. במחנה חשתי בחולשה גופנית, אך על אף מנות האוכל הזעומות לא הגעתי למצב כה חמור.

בין החיילים האמריקאים ששירתו במחנה היו רבים ממוצא אפריקאי. מאז התקרית עם החייל השיכור פחדתי מהם פחד מוות. אני זוכר כששכבתי על יצועי, ואחדים מהם נהגו לעמוד ליד החלון ולהציץ פנימה. בכל פעם שחייל כזה הופיע, נמלאתי חרדה, לא הבנתי מדוע הם מסתכלים פנימה, מה היה כל כך מעניין אצלנו?

מחוץ למגורים, כשהלכתי לטייל, התרחקתי מהחיילים על אף שלא פגעו בי. שמעתי לא מעט סיפורים על אונס ועל מעשי שוד, אך הכל היה בגדר שמועות שעברו מפה לאוזן. חודשים מאוחר יותר הבנתי שככה זה במלחמה, בימים הראשונים לאחר הכיבוש, חיילים רבים לוקחים את החוק לידיהם עוסקים בביזה ובאונס נשים. אני נזכר בנאצים ששדדו את רכושנו ובסמל אס.אס.

שהשתלט על ביתנו, גם לדירת דודתי נכנסו חיילים ושדדו ממנה את הכסף ואת התכשיטים. לגבי היהודים הייתה להם יד חופשית לא רק לשדוד אלא גם להרוג, זה כוחה המשחית של מלחמה. רק בשלב מאוחר וכואב, מוכיחה המציאות שהמלחמה הייתה חסרת תועלת, לא לפני שעשרות מיליוני אדם שילמו בחייהם ולא לפני שסבלו ייסורי תופת בדרך אל מותם. הפצעים שהותירה מלחמת העולם השנייה לעולם לא יגלידו, הם שותתים דם כל עוד אנחנו חיים.

כשנכנעה גרמניה הנאצית ב-8 למאי 1945 שכבתי חולה, לא חשתי מה מתרחש סביבי, מעין עילפון השתלט עלי והוציא אותי אל מחוץ למשחק. כשנודע על סיום המלחמה, היו התגובות מעורבות, הפולנים חגגו, היהודים שמחו, אך לא הייתה זו שמחה אמיתית שהרי כל אחד מאיתנו שכל את יקיריו. היהודים חשו עצב, כולנו ידענו מה איבדנו ובאיזו אכזריות, מלבד הזיכרון לא נותר לנו דבר ממשפחותינו. החיילים חגגו, להם הייתה סיבה לשמוח, הם נשארו בחיים וישובו לבתיהם ואל משפחותיהם. לאן היינו אמורים לשוב חברי ואני? ברור שלא לפולניה. מאוחר יותר חגגה אירופה את סיום המלחמה ואנחנו נפקדנו מהילולת הניצחון.

כשהתחזקתי מעט יצאתי לרחובות הסמוכים, התמונה השתנתה לחלוטין; המוני הפליטים הגרמנים נעלמו ופנו לטובת תושבי העיר. רק מעט רשמים נותרו בזיכרוני משוורין; חלוקת בגדים לאסירי המחנות על ידי נשים תושבות המקום, בבית העירייה או במוסד עירוני כלשהו. הבגדים היו ישנים, ולא התאימו לתקופה. לקחתי לי נעליים, גרביים, ביגוד תחתון, מכנסיים וז׳יקט. זוג מכנסי שלושת רבעי הנאחזים בגומייה תחת הברכיים שאיתו אני מצולם במחנה פליטים בנוישטאט. בגרמנית נקראו המכנסיים האלו "פומפ הוזן" שהיו מקובלים מאוד בילדותי ואני בחרתי דווקא בזוג כזה. התברר לי שהם יצאו מהאופנה, שש שנים ויותר עברו מאז שלבשתי מכנסיים כאלה. חברי שבאו מהחלק המזרחי לא לבשו מכנסיים כאלה, בעיר הולדתי שהייתה מושפעת מגרמניה ילדים ובוגרים נהגו ללבוש אותם גם בבית הספר שבו למדתי. שמחתי למצוא זוג שהתאים למידותיי וזרקתי אותם רק בדרכי ארצה. כשאני נזכר בז׳יקט שבחרתי, אני צוחק על עצמי, היה זה ז׳יקט שלובשים באזורי ההרים בגרמניה, קשה לי להבין היום מדוע בחרתי בו ועוד בצבע ירוק. לא היה לי מושג כיצד מתלבשים, מה מתאים לגילי ולתקופה. בגדים תמיד קנתה לי אימא, היא בחרה אותם עבורנו, אך עתה אין עוד אימא ועלי להחליט בעצמי, מה גם שאינני ילד אלא בחור בוגר, מושג חדש עבורי.

שש שנים יקרות מחיי אבדו ובוזבזו לריק, הילדות חלפה לה ובמקום ללמוד עסקתי בעבודות כפייה. אילמלא המלחמה הייתי מסיים את לימודי התיכון וממשיך לבטח בלימודים אקדמיים. מחשבות כאלה עלו בראשי בשלב מאוחר יותר, אם כי עלי לציין שברגע שנדבקתי בחיידק הקיבוץ, האמנתי שגיליתי מסלול חיים מלהיב ומרתק. כניצול שואה, לעלות ולהקים ישוב בארץ, לא הייתה מטרה נעלה מזו, נכבשתי ברעיון זה.

העיר שוורין הייתה יפה ושופעת ירק ורבים ממשוחררי המחנות מצאו או לקחו אופנועים ואופניים ורכבו להנאתם ויצאו לטיולים בסביבה. גם אני טיילתי ברגע שהתחזקתי ויכולתי ללכת בכוחות עצמי. אחד מאנשי סימנס היה רוכב אופנוע מושבע והוא מצא אופנוע חדיש ומהיר. מרוב התלהבות הבחור איבד שליטה והתנגש בעץ ונהרג במקום. מותו הכל כך מיותר לאחר כל שנות הסבל גרם להלם, האיש נחשב לאדם שקול, הוא לא היה צוציק כמוני אלא קרוב לשנות השלושים שלו. הוא היה קורבן ראשון מקרב הקבוצה שלנו ודווקא כאדם חופשי מצא את מותו. אחד מחבריו שהיה בקירבתו סיפר לנו שהבחור שכח את עצמו, השתולל בבלי דעת, ושילם מחיר יקר.

10.10.2000

כל עובדי סימנס לשעבר, אלה שברחו ואלה שהיו איתנו בברלין או אלה שנשארו בבוכנוואלד, נותרו בחיים, כולם עמדו בתלאות החודשים האחרונים ובמסע הרגלי לעיר שוורין. כולם סבלו מחוסר תזונה ומחולשה. אני הייתי בין החלשים ביותר, ההחמרה החלה אצלי אחרי אכילת מוצרים שלא היו מותאמים לאדם מורעב. מבוברק יצאנו בריאים, שם לא סבלנו מרעב, למרות התפריט הצנוע שלא נבדל מזה שהיה באושוויץ, אלא שהמפעל דאג לנו לתוספות מרק וגם ללחם. התקופה שלאחר הפינוי נחשבת בעיני לאחת התקופות קשות שבה נחשפתי לשרשרת אירועים נוראים מבחינה גופנית ונפשית, ולכך התווסף המחסור במזון שהתעלל בגופי. למזלי, יוחנן היה לידי והודות לתבונתו ולטיפולו המסור הבראתי וחזרתי לעצמי. עם שותפינו למגורים, העובדים הזרים, כך נקראו, לא נוצר כל קשר. הם היו בעיקר פולנים והם היוו את הרוב, נראה שהכירו מלפני כן ואולי עבדו אצל אותו איכר. הם היו שונים מאיתנו מבחינה מנטלית וחיו בעולמות אחרים לגמרי.

הם לא באו לגרמניה בהתנדבות, אבל חיו בכפרים ולא במחנות, איש לא שמר עליהם ולא איים על חייהם. מצב רוחם היה מרומם והם ביטאו זאת בקולניות רבה ובשתיית משקאות חריפים. התנהגותם הרגיזה וגם הפריעה, הבילוי שלהם נמשך לעתים עד שעות הלילה הקטנות ואנחנו היינו חסרי אונים. הם באו לכאן כי הכירו בהם כפליטים, אבל לא היה בין גורלם לגורלנו דבר משותף. הם היו מוקפים במזוודות עמוסות בבגדים ובחפצים שונים שנלקחו מבתי הגרמנים ביום

הראשון מיד לאחר כיבוש העיר. לנו היו שתיים שלוש חולצות ומכנסיים שמצאנו במשאיות העזובות ובהם הצטיידנו. יהודים לא נכנסו לבתי הגרמנים. תוספת קטנה של ביגוד קיבלנו מידי הצלב האדום שחילקו אותם בבית העירייה.

באותם ימים התגאיתי בכך שיהודים לא פרצו ולא שדדו, על אף מה שהגרמנים עוללו להם, לא הצליחו הנאצים להשחית את נשמת היהודים. לא צמחה בנו תאווה ורצון לנקמה, לגמול לגרמנים על כל העוול שנעשה לנו, על רציחתם של כל בני משפחותינו ועל אובדן בתינו. אני משוכנע שהתנהגותי במחנה ולאחר השחרור נבעה מהדוגמה המוסרית של הורי שעמדה כל הזמן לנגד עיניי. אני מאמין שאת חיי אני חב להם, הם שהעניקו לי את הכוח הנפשי ואת חוש הקיום הבלתי רגיל להתגבר על כל המכשולים, על הסבל ולשרוד.

בניגוד לפולנים שדיברו על שיבה הביתה, לכשיפתחו קווי הרכבת, לרובנו לא היה שום עניין לשוב מזרחה. רק ילידי הולנד, בלגיה וצרפת חזרו לארצותיהם. ידענו שפולניה בידי הרוסים, ואיש לא רצה להסתכן בנסיעה לארץ שבה שולטת דיקטטורה קומוניסטית. הספקתי לשמוע על המחנות בסיביר ועל המשטר הנוקשה כלפי אזרחי ברית המועצות, על המשטרה החשאית הפועלת בדפוסי הגסטאפו הגרמני. לא ראיתי כל הבדל בין דיקטטורה נאצית לבין דיקטטורה קומוניסטית, הם פעלו באותן דרכים ובאותם אמצעים, והיו שמועות על מיליוני רוסים הכלואים בסיביר על לא עוול בכפם. שנים מאוחר יותר נודע שכל השבויים הרוסים ששוחררו הוגלו לסיביר, כי לדעת הקומוניסטים הם העדיפו את החיים בשבי על פני הקרבת חייהם בקרב. לא הספיק מה שהגרמנים עוללו לשבויים הרוסים, במקום לנסוע הביתה הם נענשו ונשלחו למחנות בסיביר.

השהייה בשוורין נמשכה זמן קצר בלבד, שלושה או ארבעה שבועות ובתום תקופה זו הודיעו לנו שאנו עוברים לעיר אחרת "ליבק", עיר גדולה יותר השוכנת צפונית מערבית משוורין.
בינתיים צמח במחנה סוג חדש של מסחר, החלפת מוצרים שונים כגון, שעונים וסיגריות שנחשבו למוצר מבוקש מאוד והיה חסר בעיקר למי שעישן מעבר להקצבה שקיבל מהצבא.

יוחנן היה בין המעשנים ותמיד סבל ממחסור בסיגריות. כשטיילתי בתחום המחנה גיליתי שהחיילים האמריקאים מעשנים שליש או מחצית הסיגריה ומשליכים אותה. החלטתי לאסוף עבור יוחנן את בדלי הסיגריות ובדרך זו השלמתי את צרכיו. שמחתי שיכולתי לתרום לו משהו ומדי יום יצאתי לאסוף בדלים. החיילים עישנו סיגריות איכותיות, ולא נהגו ביתר חסכנות.
נהנינו להיות בני חסותם של החיילים האמריקאים, היה משהו נוח וחופשי בהתנהגותם, לא היו להם גינונים צבאיים נוקשים. כשהגיע יום העזיבה, גיליתי לאכזבתי, שעברנו לטיפול החיילים האנגלים. הם באו עם משאיות צבאיות, והיו שונים מאוד מהאמריקאים, עבורם היינו סחורה שבאו לקחת. הם הקרינו נוקשות, שום רגישות, משב רוח קר ומאכזב. מדיהם היו עשויים מבד ירוק כהה ועבה, קצה מכנסיהם נעטפו ברצועת בד רחבה שהתחברה באמצעות שני אבזמים מעל נעליהם. הם נתנו לנו הוראות קצרות בצליל יבש ומתנשא, הם לא היו נחמדים אלינו. הייתה זו האכזבה הראשונה ולא האחרונה מהבריטים. סיפרו לנו ששוורין תימסר לרוסים ולכן מעבירים אותנו מערבה, בשורה טובה כמובן, אבל לא ידענו שאנו עוברים לאזור הכיבוש האנגלי במקום האמריקאי.

13.10.2000

התנהגות החיילים האנגלים לא בישרה לנו טובות, מאידך היינו מרוצים שמעבירים אותנו ממקום שעובר לידיים רוסיות. אני זוכר שקראתי בגטו על שיתוף הפעולה בין הגרמנים והרוסים, התמונות בעיתון הגרמני הראו רכבות עמוסות בדלק רוסי עבור הגרמנים. אבי ניתח ופירש לשכנים את המאמרים, וקשה היה להבין כיצד הממשל הקומוניסטי והנאצי מצאו שפה משותפת כנגד המערב. אויבים בנפש מאתמול חתמו על הסכם, והרוסים סיפקו לגרמנים חומרים חיוניים למכונת המלחמה שלהם, שעה שכל משאבי הנאצים כוונו כנגד המערב.
מי יכול היה להבין מפנה כזה לטובת הגרמנים, הרוסים לא התייחסו ברצינות להכנות החשאיות של הגרמנים הבוגדניים לקראת פלישתם. מאז וביתר שאת לאחר ניסיוני המר עם האוקראינים, התייחסתי בחשדנות רבה למשטר הרוסי ולרוסים. ידעתי ששולט שם משטר דיקטטורי, ובשום אופן לא רציתי להיקלע פעם נוספת לדיקטטורה, פחדתי ממנה פחד מוות.

ליבק העיר הייתה תחת כיבוש בריטי והכינה לנו קבלת פנים צוננת. הובאנו אל בנייני מגורים ריקים ולא היה בם ציוד הדרוש לאדם. הבתים היו בני שלוש או ארבע קומות, הדירה בת שניים או שלושה חדרים. מיטות לא היו, רק מזרוני קש על הרצפה. היינו ארבעה בדירה, יוחנן, אנוכי, שמחה וזליג. אני זוכר שבמטבח היו כלי אוכל, סכו"ם וקומקום לחימום מים.
חמורה מכל הייתה העובדה שמנות האוכל היו קטנות מדי לאנשים צעירים שרק לפני חודש השתחררו ממחנות הריכוז. הריקנות בדירה הכבידה, מה גם שלא היה לנו מה לעשות ולא עם מי לדבר. היה זה אזור מגורים נטוש, ולא מחנה צבאי מאורגן עם כתובת. החיילים שליוו אותנו סיימו את משימתם ונסעו לאחר שנמסרו לנו הדירות, ונותרנו לבד בעיר גרמנית, מנותקים מהצבא

הבריטי ולא יודעים דבר על המתרחש. לא ידענו אם היו עוד יהודים כמונו שניצלו, לא נערך כל רישום. מלבד אספקת אוכל בכמויות זעומות, האנגלים לא התעניינו בנו. יצאנו אל העיר והתברר שהחנויות נעולות כי אין להם מה למכור. זה בהחלט הגיע לגרמנים, השאלה למה אנו חייבים לסבול ממחסור באוכל לאחר מה שעבר עלינו?
מעשני הסיגריות היו במצוקה אמיתית, לקחתי את הרגליים כדי למצוא בדלי סיגריות ליוחנן. הסתבר שכאן בליבק הייתה זו משימה לא קלה. הבריטים היו הרבה יותר חסכנים מהאמריקאים ונהגו לעשן את הסיגריות כמעט עד תומן, לכן מה שמצאתי הכיל כמות זעומה של טבק. בנוסף, גם הגרמנים עסקו באיסוף בדלי סיגריות שהיו למצרך מבוקש ביותר. המחנות הבריטיים היו סגורים בפני אזרחים, לכן הייתי חייב לחרוש את רחובות ליבק כדי לאסוף כמות מתקבלת על הדעת.
בליבק הצטלמתי לראשונה לאחר השחרור, אינני זוכר כיצד שילמתי לצלם עבור התצלום, הייתי עדיין עם קרחת, שערותיי רק החלו לצמוח מחדש, פני היו נפולים מאוד, עיניי גדולות ובוהות, התצלום היה ראוי לפח, כך חשבתי אז, ואילו כיום אני מצטער שהשלכתי אותו, משום שהתמונה הראתה במדויק את פני כמה שבועות לאחר השחרור, אלא שלא מצאתי חן בעיני עצמי. אחרי זמן מה הצטלמתי פעם נוספת וגם בתצלום החדש ניכרו סימני העבר, הרזון השערות שגדלו מעט והזדקרו מעל ראשי כסיכות.
העיר הנפיקה עבורנו מעין תעודות זהות ובהן נרשם שאנו פליטים עקורים, ואחד הצילומים שלי הוצמד לתעודה זו. בלי מחשבה החלטתי לזרוק את התעודה בדרכי ארצה, לא לקחתי בחשבון שיש לתעודה כזו ערך היסטורי כתעודה ראשונה שקיבלתי אחרי השחרור. זהותי היחידה הייתה המספר שקיבלתי באושוויץ ונחקק על זרועי השמאלית. לא רציתי להביא לארץ שום מסמך גרמני, כל מה שנשאר לי הוא הצילום ועליו מחצית החותמת העירונית. השהייה חסרת התועלת בעיר רדומה זו, תסכלה את האנשים והניעה אותם להתעניין אצל הגרמנים אם ידועים להם מקומות באזור שבהם מצויים מחנות פליטים. כולנו רצינו לדעת אם יש עוד יהודים בחיים ואם כן היכן הם נמצאים. לא ידענו אם אנו אחרוני שארית פליטה, כי כאן במקום הנידח באותה תקופה, נדמה היה לי שמלבדנו לא נותרו יהודים בחיים. תחושת הבידוד לאחר כמעט שלושה שבועות דרבנה אנשים לעזוב. באחד הימים נודע לנו, שבמרחק כמאה קילומטרים מצוי בסיס ימי לשעבר ובו מתגוררים פליטים בסמוך לעיירה נוישטאט. אנשים גילו שאפשר לנוע בכבישים בטרמפים עם משאיות שנהגיהם אפשרו לטרמפיסטים לשבת על המטענים.
יוחנן החליט לנסוע לנוישטאט ולברר מי מאכלס את המחנה ואם כדאי לעבור לשם. עם שובו התברר שבמחנה זה מתגוררים כמה מאות יהודים, ניצולי שתי אוניות גרמניות שטובעו במבואות הנמל לא הרחק מהחוף. המחנה שימש את חיילי הצי הגרמני ונוהל היטב על ידי מפקדה בריטית שדאגה למגורים, לאספקת מזון סדירה והקרינה סרטי קולנוע במקום. היה שם גם סניף צנוע של ארגון צדקה יהודי מאנגליה שדאג לתוספת מזון ולבגדים. במחנה היו בניינים וצריפים והיו בו עוד חדרים פנויים. אחרי חדשות אלה ארזנו את מעט החפצים שלנו ולמחרת הלכנו אל הכביש הפונה ליעד שלנו וחיכינו למשאית. כעבור זמן מה עצרה משאית והנהג נאות לקחת אותנו, שמחים ומרוצים השארנו את ליבק מאחורינו. המשאית עצרה בקירבת המחנה ואנו מתוחים פנינו למפקדה, שמא יסרבו לקבל אותנו, אלא שהם לא הקשו עלינו וקלטו אותנו במקום.

14.10.2000

התקבלנו אצל קצין בריטי מצוחצח, משופם ומעונב שדיבר גרמנית וקיבל אותנו כיאות לקצין אנגלי בעל הופעה רשמית שאינו מגלה יחס אישי כלפי הזולת. הוא רשם את הפרטים האישיים של כל אחד, היכן שוחררנו ומאיזה מחנה ריכוז הגענו. קיבלנו הסבר על נוהלי המחנה ועל שיטת חלוקת המזון. לארבעתנו הוקצב חדר באחד הצריפים שבו עמדו חמש מיטות ברזל עם מזרונים ושמיכות. ציוד המגורים כלל ארון למזון, ארון בגדים קטן, שולחן ושני ספסלים. לפחות היו כאן מיטות וכל מה שהכרחי לאורח חיים צנוע לפרק זמן קצר. הצריף היה גדול ומחולק לשני אגפי חדרים וביניהם מסדרון רחב. חדרים אחדים עמדו ריקים והתמלאו בחלקם עם הזמן, באנשי סימנס שבאו בעקבותינו וביניהם גם סווק פיירטג, פילץ, נַחְבַר ועוד כמה בחורים שאת שמותיהם שכחתי. אילו הייתי כותב את זיכרונותיי כשיוחנן עודו בחיים, הוא יכול היה לעזור לי לשחזר מעט מהפרטים, כולל שמות אנשים, היה לו זיכרון מעולה. בחור חמישי צורף אלינו, איתו לא הייתה לנו שפה משותפת, יוחנן המבוגר בינינו, לקח אותנו תחת חסותנו והשתדל שנשמור על שלום בית.
מול חדרנו התגוררו אב, בתו ובנו, מקרה נדיר ששלושת בני המשפחה נשארו בחיים. בסמוך לנו גרו כמה נשים יהודיות, כולן גלוחות ראש, עוטות מטפחות ברוב המקרים. לבושנו המגושם כולל זה של הנשים שבא ברובו מתרומות, לא הוסיף למראה החיצוני שלנו. ביגוד זה פגע במיוחד בבחורות, לכולנו היו פנים נפולות וחיוורות, והראש המגולח סימל בנוסף לכל השפלה והותיר תחושה ומראה עגומים. הנשים היו רגישות יותר מהגברים וסבלו ממראן הלא מלבב. אחרי כמה ימים גילינו שלא כל האנשים היו גלוחי ראש, תלוי באילו מחנות שהו. השכנים שלנו ממול, כולל הבת לא היו גלוחי ראש, הם דמו לבני אדם רגילים.

לראשונה מזה שנים ישנתי במיטה, אמנם במיטת ברזל צבאית אבל לפחות מיטה, וזאת הייתה התקדמות. הצלחות, הסכו״ים והכוסות שהעמידו לרשותנו גם הם התקדמות לעומת השבועות הקודמים. מי שדאג לאוכל עבור דיירי הצריף היה שכני ממול, שהיה בעל קשרים טובים עם מנהלת המחנה ונחשב לנאמן שלהם. מזון לא חסר כאן, התברר שמחסני המזון של הצבא הגרמני במקום היו גדושים בשימורים ואלה סופקו לנו בתוספת לחם. הנהלת המחנה לא סיפקה אוכל חם והסתפקנו במה שקיבלנו ואכלנו לשובע. לראשונה אכלתי חביתה מאבקת ביצים וחלב מאבקת חלב, חידושים שעליהם לא שמענו עד כה.

מחנה נוישטאט, מחנה צבאי לשעבר של הצי הגרמני, שכן בקירבת בסיס לצוללות קטנות שאוישו באדם אחד. בפתחו של נמל הצוללות הקטן היה מפרצון ומעברו בלטו מעל פני הים שלדיהם ההפוכים של שתי אוניות, האחת בשם ״קפרקונה״ והשנייה ״דויטשלנד״. שתי האוניות היו עמוסות באסירי מחנות ריכוז, יהודים שהובאו בין היתר ממחנה הריכוז שטוטהוף ואולי גם ממחנות אחרים. ״שטוטהוף״ היה מחנה ידוע לשמצה באזור הבלטי. אלפים היו על סיפונן כשהופיעו מטוסי הברית ובחושבם שמדובר בגרמנים הן הופצצו וטובעו. כמה מאות אנשים הצליחו לקפוץ לים ולשחות אל החוף, מי שידע לשחות והיה לו הכוח להגיע לחוף שהיה במרחק מאות מטרים מהאוניות שרד.

ההפצצה בוצעה בשלב שגרמניה הייתה על סף התמוטטותה ובאזור זה המלחמה כבר הסתיימה וכך ניצלו חייהם. שני כלי השייט היו אוניות נוסעים, הגדולה, קפהרקונה, שקלה קרוב ל-30000 טון. במשך חודשים נפלטו גופות הקורבנות אל החוף ונקברו בקירבתו, כשצלבים על קבריהם ונכתב שכאן קבורים אנשים ששמם לא נודע. הם היו יהודים. היה זה שבועות אחדים לאחר המלחמה והקורבנות לא זכו לקבורה יהודית. במלאכת הקבורה עסקו גרמנים בפיקות אנגלי והם היו אחראים להצבת הצלבים כולל הכתוביות בשפה האנגלית. שמענו תיאורים קשים על מצב הגופות שנפלטו. לא פעם ראינו גופות צפות על פני הים, קרוב מאוד לחוף, מראה מזעזע, מזוויע ומפחיד, אני מעדיף לא לתאר מה ראו עיניי. ברשותי תצלום על רקע אחד הקברים בסמוך לים הצפוני, סיפור עצוב של אנשים שמצאו את מותם הטראגי בתום המלחמה דווקא בידי מטוסי בעלות הברית. עניין קבורתם כשצלבים מציינים את מותם האלמוני חרה לרבים. נציגי הג׳וינט ידעו על כך וכנראה דיווחו על כך למוסדות היהודים באנגליה. באחד הימים הגיעה משלחת יהודית מאנגליה, שארגנה טקס קבורה יהודי ודאגה להביא שפע פרחים לאזכרה שערכו במקום. חבריי ואני השתתפנו באזכרה, ויש בידי תצלום המעיד על כך.

מעשני הסיגריות זכו כאן לעדנה, הנהלת המחנה סיפקה להם סיגריות במינון קבוע, ביודעם שהסיגריות שימשו להחלפה במוצרים אחרים מידי גרמנים שלא יכלו לרכוש סיגריות בתקופה זו. שוק שחור לסיגריות פרח במחנה, ייתכן שגם חיילים בריטים היו מעורבים בסחר הסיגריות. סיגריות לאסירים חולקו רק מגיל שמונה עשרה, אני לא קיבלתי ולכן הייתה לי בעיה, כי סיגריות היו תחליף לכסף בימים ההם. כמה מוצרים נרכשו על ידי חברי המעשנים בזיל הזול מגרמנים. שעוני יםאים איכותיים עם ספרות זוהרות על רקע שחור, אטומים לחדירת מים, מצלמות וכו׳. היחיד שקנה מצלמה מבינינו היה שמחה. מצלמתו החדישה אפשרה למצלם להפעילה ולהצטרף לצילום, חידוש מדהים. כל הצילומים מנוישטאט הם של שמחה ואפשר לראות שהיה מאוד פעיל. לרוב יצאנו שלושתנו לסיורים במחנה, לנמל ולאורך הים שבסמוך לו טופחו גינות מוצלות.

יוחנן המבוגר מבינינו העדיף להישאר בחדרנו, רק לעיתים רחוקות הצטרף לסיורים שלנו, עשר שנים הפרידו בינינו, פרק זמן משמעותי. אנו, הצעירים, נהגנו לצאת כל יום אם מזג האוויר אפשר זאת, הצטרפו אלינו עוד צעירים וצעירות שהכרנו. מזג האוויר ליד הים הצפוני הוא הפכפך ולעיתים פוקדות אותו סערות גשמים ורוחות עזות, גם בחודשי הקיץ. ימים כאלה ניצלנו לביקורים אצל חברים שאיתם התיידדנו.

הסיגריות הביאו רווחים לאנשים ממולחים שידעו לנצל היטב את המחסור בסיגריות,כל אלה שלא עישנו מצאו בהן אוצר. מהר מאוד ראינו שינויים גם בלבוש האנשים, וכי מה הפלא, לאחר שנים במדי אסירים כל אחד רצה ללבוש בגד אנושי. הכרתי בחור שקנה לעצמו חליפת ימאים ולבש אותה בגאווה רבה. הוא אהב להרשים את הבנות במדים אלה וגם הצליח במשימתו.

ככל שחלף הזמן, חל שיפור במצב בריאותם של האנשים, בגדים מתאימים הטיבו עם כולם, במיוחד עם הבנות. חלק מהבגדים סופקו גם על ידי הג׳וינט היהודי ואין ספק שלבוש נאות שיפר לא רק את ההופעה אלא העלה גם את מצב הרוח. צריך לזכור שרוב הניצולים היו בשנות העשרים עד השלושים ולא מעטים מתחת לגיל עשרים, כמוני. אין ספק שאנשים צעירים משתקמים מהר יותר. אכלנו לשובע אוכל מזין באופן יחסי, וכתוצאה מכך עלה משקל הגוף. הפנים התמלאו והקנו לנו מראה אנושי יותר, גם השערות החלו לצמוח. הוספתי הרבה משקל ואפשר לראות זאת בתצלומים, פתאום דמיתי לעצמי. אני זוכר שעקבתי בדריכות אחרי צמיחת שיערי, לעיתים עמדתי מול המראה כדי לבחון את קצב הגדילה. שמחתי מאוד כשלראשונה התחלתי להסתרק, והסתמן לאט אותו שביל מימי ילדותי בצד השמאלי של התסרוקת המתגבשת. על אף שהיה עדיין מוקדם מדי להסתרק הדחף לעשות זאת היה חזק מההיגיון, היה זה שלב בחזרה אל הציביליזציה והתרחקות מדמות האסיר הנצחי.

19.10.2000

רציתי להיראות כבעבר, בעל בלורית עם פסוקת, אלא שעתה לאחר שש שנים לא הייתי עוד ילד בן שתים עשרה אלא קרוב לשמונה עשרה, אדם בוגר שמזמן יצא מנעלי ילדותו שנקטעה באיבה. לא עוד נער צעיר, תלמיד בית הספר במחצית דרכו, אלא בגיל שאדם צעיר מסיים את לימודיו התיכוניים. הנה אני, ללא השכלה ובלי מקצוע, עקור, חסר כל, במחנה פליטים על אדמת גרמניה, בלי לדעת מה יהיה עתידי. עדיין הייתי שרוי במעין אופוריית נעורים של אדם צעיר שחייו ניצלו מידי הנאצים באורח פלא. שמחת החופש כבשה אותי כשחשתי שיפור ניכר במצב בריאותי. היינו אנשים צעירים שהתעוררו לפתע לחיים לאחר שנות דיכוי ואיום. הלא יאומן קרה, אנחנו חיים וחופשיים ולא חושבים בשלב זה יותר מדי על מה יביא לנו המחר. המחר שוב לא טמן בחובו סכנות, הוא יהיה דומה להיום והיום אני חופשי ללכת לכל מקום, איש לא מגביל אותי ולא מצר את צעדיי, צל המוות אינו רודף אותי כאן. הייתה זו הרגשה נפלאה שדחתה לתקופת מה את המחשבות על החיים האמיתיים שאיתם יהיה עלי להתמודד. מלבד המבנים והצריפים שום דבר לא דמה כאן למחנה ריכוז, ועל אף התנאים הצנועים במחנה הפליטים היינו מאושרים, חשנו שאנו חיים.

במחנה פעל קולנוע מאולתר עם ספסלים וכיסאות ניידים, הבניין שימש לפעולות תרבות. בזמני הוצגו סרטים גרמנים בלבד, לא הייתי אורח קבוע כי רוב הסרטים לא היו לרוחי. הציגו גם כמה סרטים מוזיקליים שאותם הלכתי לראות. ביניהם היה סרט על נושא האופרה הידועה "הליצנים", עוד בילדותי אהבתי לשמוע את האריה המפורסמת של הליצן הצוחק ובוכה. בסרט זה שר אותה, בנימנו גיגלי, שהתפרסם עוד לפני פרוץ המלחמה. הלכתי לסרט הזה כמה פעמים, צפיתי בסרט נוסף שסיפורו התרחש על רקע יערות בוהמיה עם מנגינות על אותו נושא מאת המלחין הצ'כי הנודע סמטנה. ראיתי גם סרט עם יאן קיפורה שאת תוכנו אינני זוכר. אלה הסרטים שנשמרו בזיכרוני מימי נוישטאט. מלבד הקרנת סרטים לא קוימה במקום שום פעילות תרבותית. חסרונה של ספרייה הורגש מאוד, כי עמד לרשותנו שפע של פנאי ואפשר היה לנצלו בצורה מועילה יותר.

לאחר זמן העבירו למחנה רשימות ניצולים של הצלב האדום מרחבי גרמניה ומאוסטריה. רק אז נודע לנו על מספר מחנות פליטים שאוכלסו בהם השורדים ממחנות הריכוז. מדי יום התפרסמו רשימות חדשות ותושבי המחנה עקבו בדריכות אחר כל פרסום, בתקווה למצוא שם של בן משפחה. מעטים היו בין המאושרים שגילו בני משפחה בודדים, רובם נותרו מאוכזבים. אחד המאושרים היה סווק פיירטג, שמצא את שמות הוריו ברשימה האוסטרית והוא עזב בחיפזון בדרכו אליהם. מבין חבריי איש לא מצא בן משפחה, נשארנו לבד. היה זה רגע עצוב שגילה את האמת האכזרית, על אף שכולנו ידענו מראש שלנו לא ממתינות בשורות.

בסמוך למחנה היה חוף רחצה קטן ושומם, אסירים לשעבר לא נכנסו למים מסיבות מובנות והגרמנים לא העזו להופיע. היה שם גשר עץ קטן שנבנה לתוך הים, המים שם היו רדודים וצלולים וכשזרחה השמש השתקפו בבואותינו במים. נהגנו לחזור למקום זה לעתים קרובות, כי בסמוך לו הייתה צמחייה צפופה פורחת ועצים גבוהים שבצלם אפשר היה לשבת. פרברי העיירה נוישטאט היו קרובים למחנה, בתים משפחתיים בתוך גינות ירוקות, אותות המלחמה לא הגיעו למקום זה למרות קירבתו לבסיס הצוללות. לעיירה עצמה לא הלכנו אף פעם, הסתובבנו רק בפאתי העיירה שבה גילינו צלם ונהגנו להצטלם אצלו. הצלם טיפל בנו יפה מאוד, הבאנו לו מעט פרנסה וגם לקוחות חדשים מקרב תושבי המחנה. לאחר התקופה הראשונה בנוישטאט נהגנו להצטלם לעתים קרובות, זה הפך לתחביב, אהבנו לראות כיצד מראנו הולך ומשתפר.

השהייה במחנה הייתה הזדמנות נאותה להיכרויות עם אנשים, בנים ובנות שבמקרים אחדים הצמיחו גם ידידות. נפגשנו במקרה בשעת הטיולים ודרך הכרויות אלה התפתחו קשרים חבריים עם אנשים נוספים. אחדים הכרנו בשעת האזכרות ובמשרד הג'וינט בעת חלוקת המזון וכמו כן במועדון למפגשים חברתיים שהוקם במקום ובו התקיימה פעילות דלה. לפליטים לא היו אמצעים לפתח פעולות תרבות, רק מוסדות יהודיים יכלו לתרום את חלקם בעידוד הפעילות, אלא שנדרשו לכך אמצעים ואנשים מתאימים. היינו רחוקים מאוד מהריכוזים הגדולים, לא נוצר כל קשר עמנו, והג'וינט לא טיפל בנושאים אלו ואולי היה מוקדם לדרוש זאת, בסך הכל היינו בחודש יולי 1945 פחות משלושה חודשים אחרי המלחמה.

במחנה התגוררו הרבה ילידי הארצות הבלטיות, אך גם בני ארצות אחרות כגון הונגריה, פולניה ובודדים יוצאי גרמניה, בני אסטוניה שהכרתי דיברו גרמנית טובה. מבין הבנות הרבות שהכרנו הייתה אישה חביבה ותרבותית מאסטוניה, בעיניי היא הייתה כבר מבוגרת, אבל בפועל הייתה בשנות השלושים שלה. אינני זוכר כיצד נפגשנו אבל נוצרה בינינו ידידות ממבט ראשון. שמה היה גברת מיקיט, היא שדיברה גרמנית תרבותית, והייתה אימהית, חמה ונעימת הליכות, ולאדם כזה נזקקתי. יכול להיות שבחושיה הנשיים, הבריאים חשה שאני זקוק לאדם כמוה. מעולם לא דיברנו על המחנות אבל היא שאלה על משפחתי. היא לא סיפרה לי דבר על עצמה, אם הייתה נשואה, עם ילדים או בלי וכמה בני משפחה שלה נרצחו, לא העזתי לשאול אותה. גברת מיקיט הייתה אישה נאה, שערה חום ומתולתל, למזלה לא גולח. לא הרבה בנות יכלו להתפאר בשערות כשלה. הכרנו

כמה בנות הונגריות שגם להן היו שערות, כנראה שבשלב שיהודי הונגריה הגיעו לאושוויץ, לא הספיקו הנאצים לבצע בם את זממם. רבים מהם נשלחו מיד מאושוויץ למחנות אחרים בגרמניה שהיו צמודים למרכזי תעשייה. גב' מיקיט גרה עם עוד כמה בנות בחדר גדול בבניין ששימש בעבר למגורי קצינים. התארחתי אצלה בחדר לעתים בלי חברי משום שהגרמנית לא הייתה שגורה בפיהם, ואיתה דיברתי גרמנית. זכיתי להרבה תשומת לב ממנה ולשתייה חמה מדי פעם, לפעמים גם ביסקוויטים לקינוח. גברת מיקיט תקנה את בגדי, הם היו משומשים ומדי פעם נפל כפתור או נפרם תפר. היא הייתה חכמה ומשכילה ובכשרון רב פיתחה שיחה והשרתה אווירה חמימה ורגועה, בין כותלי חדר שמלבד מיטות, שולחן, ספסלים וקירות חשופים לא היה בו דבר. אישיותה הקרינה מנוכחותה על כל סביבתה, ושוחחנו על נושאים קרובים לליבי, כולל מוזיקה וספרים. מפגשינו נמשכו עד שיצאתי לדרך ארצה.

מבין תושבי המחנה היו גם צעירים דוברי עברית שלמדו בווילנה והצטיינו גם בשפת היידיש. דוברי העברית החלו בפעילות חברתית שמטרתה לארגן קבוצה ציונית שביום מן הימים תעלה לארץ ישראל. ההתארגנות לא הצליחה לגייס רבים, והסיבה העיקרית לכך הייתה חוסר אמצעים, מה גם שלא נוצר כל קשר עם גורמים ציוניים מבחוץ. היינו די מנותקים ואולי לא ידעו על קיומנו במחנות האחרים. נודע לנו על מחנות פליטים בדרום גרמניה ובעיקר על ברגן בלזן שבו היה ריכוז גדול של ניצולים יהודיים.

מכוניות בריטיות נסעו לפעמים לסביבת ברגן בלזן ששכנה בקירבת העיר "צללה". אנשים שנסעו לשם חזרו עם סיפורי זוועה שהתרחשו במקום הזה. שמענו פרטים על מה שהתחולל במחנה זה על סף השחרור. סיפרו לנו שעשרות אלפים מתו מרעב, מטיפוס, והאנגלים לא נתנו לאנשים לצאת מפחד התפשטות מגפת הטיפוס. נוראה מכל הייתה העובדה שהאנשים המסכנים לא זכו לטיפול רפואי, הם מתו לאט ובייסורים קשים. שמענו על קברי אחים ענקיים בקירבת המקום, ואת אלה שהבריאו שיכנו במגורי האס.אס. במרחק מה ממחנה הריכוז.

רבים עשו דרכם למחנה זה בתקווה למצוא שם בן משפחה, או ידיד, גם אני נסעתי, בלי תקוות, רק לראות שיש עוד יהודים מלבדנו בנוישטאט. משום מה נדמה היה לי שמלבדנו לא נשארו יהודים בחיים. אלפי אסירים הובאו לברגן בלזן מאושוויץ וממחנות אחרים לאחר שנות סבל רבות והנה כאן נחשפו לתנאים מחפירים שתבעו מחיר נורא. חלק גדול מהאנשים מתו אחרי השחרור, מצבם הידרדר עד כדי כך שאפסו הסיכויים להצלתם משום שהעזרה איחרה לבוא.

20.10.2000

לאחר שנים, כשנתגלה יומנה של אנה פרנק, נודע שנפטרה מרעב על סף השחרור וכמוה עשרות אלפים הקבורים כאלמונים בקבר אחים ליד המחנה. עם בואי לברגן בלזן הלכתי לאתר הקבורה, רבבות היו קבורים בכל קבר ועל המצבה נכתב, "כאן נטמנו קורבנות המשטר הנאצי". בניגוד לקבורה בנוישטאט, המצבה הייתה מצבת אבן צנועה, על פי המסורת היהודית, עם מגן דויד והכתובות באותיות עבריות. שטח הקברים היה כה קטן, ומספר הנקברים כה רב, שקשה היה לעכל עובדה זו. עמדתי המום, דומם ובוכה. אנשים רבים התקבצו דוממים, כמוני, לא מאמינים למראה עיניהם. איזה גורל מזוויע פקד אותם, לאחר שנות כליאה ועבדות במחנות ריכוז, הגיעו חייהם אל קצם בגיהינום הנאצי. הרוצחים השיגו את מטרתם. אילו הגיעו בנות הברית ימים אחדים מאוחר יותר, היו מגלים מתים בלבד. כמה כואבת העובדה שרבבות יהודים נקברו באדמת גרמניה השנואה. כמה כואבת העובדה שחיי צעירים מוכשרים נקטעו באיבם, חלומותיהם ותקוותיהם נקברו מתחת לאדמה, מי יבין זאת ומי יתאבל עליהם. העולם לא נקט באמצעים הדרושים על מנת להציל לפחות את שרידי העם היהודי שנותרו בחיים. מול קברי האחים, חשתי את אפסיות האדם אל מול כוחות הרשע.

לראשונה עמדתי מול אתר שהמחיש לי שעל אדמת פולניה פזורים קברי אחים מקורבנות אושוויץ, בלז'ץ וממחנות מוות רבים אחרים, אלא שבהם נקברו מיליוני אדם ואינני יודע אם הוקמו שם אתרי זיכרון. רק מעטים שבו לפולניה כי העדיפו לפנות למערב מפחד המשטר הקומוניסטי, על כן המידע על כך היה מעורפל. בבלז'ץ נרצחו גם הורי ואז עוד לא ידעתי כמה אנשים נרצחו בגיא המוות הזה. כיום אני יודע שבבלז'ץ נרצחו שש מאות אלף יהודים. המספרים האלה שוברים את הלב ומטלטלים את האדם עד עמקי נפשו. לנוכח קברי האחים התברר לי גודל הזוועה והאסון שפקד את העם היהודי, פצע עמוק נותר בי.

במחנות הייתי עסוק בגורלי, נלחמתי על חיי, אלא שכאדם משוחרר וחופשי, נעו מחשבותיי על אלה שנספו, על יקיריי שלא זכו לשרוד כמוני. עמדתי מול הקברים הדוממים, לא שמעתי את זעקותיהם ואנחותיהם שעה שגססו, אין לדעת מה חשבו בשעות האחרונות לחייהם. הם נכנעו למוות מחולשה הגופנית ומפגיעת מחלת הטיפוס שהתפשטה בקרב האסירים וקטפה קורבנות רבים. השקט במקום הזה מזעזע, מפחיד ומאיים כאחד, ממלכתו של מלאך המוות. היו אלה רגעים קשים באתר המוות, כל אחד מהעומדים עשה ברגעים אלה את חשבון הנפש האישי שלו,

גם אני. עודי עומד שם, נזכרתי בשיר שלמדתי בבית הספר וכה נגע ללבי, על הנודד שחזר אל בית אימו, אלא שהיא הלכה אל עולמה. מול קברה הקטן אמר את המילים שלא אשכח לעולם: כיצד ייתכן שקבר כה קטן וצר ינצור בתוכו אהבתה של אם. מילים אלה ליד הקבר ריגשו אותי עד מאוד והמחישו לי כבר כילד עד כמה האיש אהב את אימו, אלא שהשכיל להבין זאת רק לאחר ששב מנדודים בניכר, כשעמד ליד קברה ולא זכה לראותה עוד. אז פרצו מגרונו החנוק המילים שביטאו כאב עמוק וצער לא יתואר, הוא התקשה לקלוט כיצד קבר כה קטן וצר נצר בתוכו את אהבתה ללא גבולות של אימו. שיר זה היה בעיני פנינה יקרה שביטאה בשתי שורות קצרות וברגישות בלתי רגילה ואנושית את כאבו ואבלו של הנודד. בשונה ממני הנודד מהשיר זכה לעמוד ליד קבר אימו, אני לא. אין להורי קבר ולא מצבה, אבל עמידתי מול קברי האחים עוררה בי כאב יתמות עמוק.

על אף השוני בין תוכן השיר הנפלא ובין המעמד בבית הקברות בברגן בלזן, מלות השיר ומשמעותן נגעו בי ונתנו ביטוי יאה לתחושותיי. הייתי עצוב ובודד כל כך, רק הרוח החרישית שנשבה במרחב ליטפה את פני, צמרמורת אחזה בי מרוב כאב, איש לא היה שם לנחם אותי. הסתובבתי בין בתי המחנה שבו גרו עתה פליטי ברגן בלזן. מסביב הכל ירוק, נקי ורגוע, אנשים צעירים חלפו על פני וצחוקם נשמע למרחוק. צעירים מתאוששים מהר יחסית מתלאות העבר, אחרי שהבריאו רצו ליהנות מנעוריהם והם ידעו גם לצחוק. חיפשתי ביניהם פנים מוכרות אך לא מצאתי, ובכל זאת חיפשתי. עוד באותו יום חזרתי לנוישטאט, אחרת הייתי נתקע ונאלץ להתגלגל בכבישים.

לבית הקברות בברגן בלזן לא שבתי, גם לאחר שגרתי שם כמה שבועות עד שהתארגנה קבוצה ליציאה לבלגיה בדרך ארצה. אם אינני טועה נסע איתי גם שמחה, עדות לכך הם הצילומים שצילם בבית הקברות. בשובנו לברגן נודע לנו שהבנות שעבדו בסימנס גם הן בברגן, חיפשנו אותן ומצאנו את הבלוק שבו השתכנו. שמחת המפגש המחודש הייתה רבה, כולן נשארו בחיים וזו הייתה בשורה טובה. מה שהעיב על השמחה היה מצבן הנפשי של בנות אחדות שסבלו מדיכאון. הסבל הרב לאורך שנים, ההפרדה האכזרית מהמשפחה, כל אלה הותירו בהן את חותמם. הסתבר שלמרות הגיל הצעיר לא כולם היו מצוידים בכוחות נפשיים ולאחר השחרור התגלו ניצני המשבר. המחנה שלנו בנוישטאט היה קטן לעומת ברגן שאכלס אלפים רבים ודמה לעיירה שכל בתיה נבנו באותו סגנון. היינו קרובים לים ולגנים מוריקים, טיילנו בנמל הקטן בסביבה כפרית, רק הקברים לאורך הים והאוניות הטבועות שימשו לנו תזכורת כאובה.

הביקור בברגן חיזקו את הרצון לעזוב את גרמניה מהר ככל האפשר ולהגיע לארץ ישראל, אלא שעד כה לא שמענו על יוזמות כאלו ולא הופיעו אצלנו שליחים מהארץ.

יום אחד הופיעו שני חיילים שהציגו את עצמם כחיילי הבריגדה העברית שלחמה לצד האנגלים בחזית האיטלקית. חיילי הבריגדה נפגשו תחילה עם מספר פעילים במחנה שלנו וביניהם הייתה גם לאה. בן דודה של לאה, חבר בית-השיטה, התגייס אף הוא לבריגדה ובחיפושיו אחר משפחתו, מצא את לאה ואת אמה במחנה הפליטים שלנו. הוא יצר איתן קשר ודרכו נודע לבריגדה על קיומו של המחנה בנוישטאט. כך הגיעו חיילי הבריגדה לארגן את הצעירים לעלייה ארצה. את לאה ואת אימה הכרתי קודם לכן, התיידדנו ותוך זמן קצר הייתי לאורח קבוע אצלן. הן באו מליטה, ומלבד פולנית למדה לאה גם עברית בבית הספר היהודי. שתיהן דיברו יידיש עסיסית, שונה במעט מזו של יהודי פולניה. אהבתי להתארח אצלן, לא רק משום הידידות עם לאה, אלא גם בגלל האם שהקרינה חום וחביבות כלפי. בניגוד למרבית יושבי המחנה, גרו לאה ואמה ללא שותפים בחדרן, הן נהנו מפרטיות שלא הייתה מנת חלקם של יושבי המחנה האחרים.

לאה הייתה קשורה משחר ילדותה לתנועה הציונית ובכוונתה היה לעלות ארצה. היא העדיפה לעשות עלייה רשמית באישור השלטון הבריטי בארץ, כי לא רצתה לטלטל את אמה בעלייה בלתי לגלית. בן דודה התגורר בבית השיטה, ולאחר קשר מכתבים שנוצר ביניהם, דאג לאישורים הדרושים להן, והן עלו ארצה באופן לגלי תוך כמה חודשים עוד בתקופת המנדט.

באחד הימים נקבע מפגש היכרות במועדון, החיילים הביאו חומר וצילומים מהארץ נתלו על הקירות. לראשונה בחיי פגשתי חייל יהודי, לא ידעתי כלל שקיימת יחידה לוחמת מהארץ. הם הראו לנו בגאווה את סמל החייל בצבעי כחול לבן עם מגן דויד ותווית המשייכת אותם לבריגדה היהודית. הופעת החיילים במדים הייתה חידוש מרענן לעין ולאוזן, רבים התאספו, גילו התעניינות רבה ושמעו בצימאון כל מילה. הם סיפרו לנו על הארץ, על הקיבוצים ועל המושבים, על כיבוש השממה ועל העיר העברית הראשונה, תל-אביב. הם סיפרו גם על הקשיים בארץ, על היחסים עם הערבים ועל הצורך להגדיל את היישוב היהודי.

מרבית הנוכחים לא דיברו עברית, אחד החיילים שדיבר יידיש, שפה שהייתה מוכרת לרבים, היה ג'ינג'י שנון עם חוש הומור, שהסביר לנו שעלינו להתארגן במסגרת מסודרת שבה פועלים בקביעות מספר אנשים הדואגים לצרכים השוטפים. לא ידעתי אז שבתנועה הציונית פועלות תנועות נוער מטעם מפלגות שמייצגות רעיונות וגישות שונות ואין ביניהן הסכמה. הם הציעו לנו להקים תנועת נוער מאוחדת ששמה לעצמה מטרה לאחד את כולם לקראת העלייה, להשאיר בצד את חילוקי הדעות הקיימים ולהתרכז בעיקר; בארגון העלייה, בפעילות חברתית שמטרתה לגייס כמה שיותר אנשים לעלייה לארץ. לקח השואה זעק לשמים וזה היה הרגע המתאים לטפל בנושא בכל המרץ. אותי לא היו צריכים לשכנע, עוד באושוויץ חשבתי שמקומי בארץ היהודים. כל חברי לחדר כולל

יותנן היו מועמדים לעלייה. את המועדון פקדו אנשים רבים, אם כי בהגיע מועד ההרשמה, רבים היססו וביקשו לדחות את ההכרעה, אנחנו נרשמנו מיד.

החיילים נתנו לתנועה המאוחדת שם שהתנוסס אחר כך על קיר המועדון, "נוער חלוצי מאוחד". בארץ מושג זה התפוגג מיד, כל אחד הצטרף על פי השקפתו לתנועה או לידידים וקרובי משפחה. היה ברור מראש שהחיילים מעוניינים בראש וראשונה באנשים שמוכנים להצטרף לקיבוצים ובארץ למדתי שהקיבוצים קשורים למפלגות. לכן הקמת התנועה המאוחדת שימשה מעין קרש קפיצה בעיקר זמן קצר לאחר המלחמה, כשהניצולים היו מפוזרים במחנות פליטים וחיכו לבואם של נציגים יהודיים. לא כולם שאפו לעלות לארץ, רבים רצו להגיע לארצות הברית, לאנגליה, לקנדה ואולי לארצות אחרות. רבים נשארו בגרמניה, חלקם התעשרו ממסחר בשוק השחור, אחרים שבו אל ספסל הלימודים. חלקם העדיפו להמתין ולשמוע על אפשרויות אחרות, לא כולם נהפכו לציונים. אנשים עזבו את נוישטאט כי העדיפו להיות במחנות פליטים אחרים שבהם התגוררו בני עירם. נוצרה תנועה החוצה, אך לא נוספו לכאן אנשים, המקום היה מרוחק מיתר המחנות שבהם התגוררו יהודים. לאחר המפגשים עם החיילים מהארץ, הם עזבו בהבטחה שישובו אלינו עם בשורות.

22.10.2000

חיילי הבריגדה השאירו חומר רב בידי כמה אנשים מוכשרים דוברי עברית, רובם בני ליטא. הם הכינו כרזות בשפה העברית, תלו פוסטרים עם נופי הארץ ויצרו אווירה ארץ ישראלית מסביב. החבר'ה ניגשו למלאכתם במרץ רב, הכינו הרצאות וערבי שירה כדי לעודד אנשים לבוא. צעירים רבים חשבו לשוב לארץ מולדתם, לא הבנתי מה משך אותם לשם. הם לא חשבו על עלייה והאמינו שיצליחו לבנות שם חזרה את חייהם. הם דיברו בשפתם, הכירו את מנהגיהם ואת תרבותם ובסופו של הדבר קיוו לשוב לארץ שבה נולדו ובה גדלו, למצוא קרובים או ידידים ולקבל את עזרתם ולזכות אולי בחלק מרכושם שנעזב.

יהודי הונגריה גורשו בקיץ 1944, וייתכן שהיו ביניהם כאלה שהצליחו להסתיר מעט מרכושם. על המצב ועל המתרחש בארצות המזרח שנכבשו בידי הצבא האדום לא היו פרטים באותם ימים. שמועות סיפרו שרבבות עובדי כפייה נוצרים בני עמים שונים שבים אל מולדתם, שמועות אלה התאמתו במשך הזמן. ראיתי ביומנים המונים שנסעו ברכבות שהעמידו לרשותם בנות הברית. אלה שהתכוונו לעלות לארץ היו בהמתנה דרוכה לשובם של חיילי הבריגדה. חיי השגרה נמשכו, והחוג שלנו הלך והתרחב בעקבות המפגשים במועדון. גם אלה שלא היה בדעתם להגיע לארץ באו לפגוש ולהכיר אנשים. הכרנו בנים ובנות נחמדות שהתלוו לטיולינו בסביבה וצילומים שיש ברשותי מעידים על כך.

באותם ימים, אהבו הצעירים להצטלם בקבוצות וגם כיחידים, התפשט מנהג לחלק לחברים צילומים עם הקדשה. היינו צעירים, בריאים ויפים ואחרי מה שעברנו נולד בנו הדחף להנציח את עצמנו. שעות יפות בילינו ביחד, ולאחדות היו רומנים או פלירטים. אני לא חשתי צורך להתקרב לבנות, במבט לאחור אני חושב שלא הגעתי עדיין לבגרות מינית. לא היה לי ידע רב בכל הקשור למין וליחסים שבינו לבינה. בנשמתי הייתי עדיין ילד על סף בגרות, ולאורך כל שנות המלחמה לא הכרתי אדם מבחוץ שגילה לי את סודות המין. בבית הורי, בעיות קיומיות העסיקו אותם בתקופה הקשה שעברה עליהם וגם שם לא נחשפתי לנושא זה. אמנם הייתה לי היכרות קצרה עם איזה אך היא לא הגיעה למימוש עקב גירושה מהגטו. נמשכתי אליה, היא הייתה נערה נעימת הליכות, צמאה להכיר אנשים מעולם אחר, אני כנראה סימלתי את מה חיפשה לעצמה. מאז, נושא הבנות לא היה בראש מעייני, הייתי צעיר ועסוק מדי בלשרוד.

לגברת מיקיט היו תוכניות להגיע אל קרוביה בדרום אמריקה, והיא הגיעה לשם ואף התחתנה. עמדתי איתה בקשר מכתבים מהארץ והיא בישרה לי על חתונתה ושלחה לי צילומים. הקשר בינינו נפסק עם פרוץ מלחמת השחרור.

אחרי השחרור מרבית הניצולים חשו לראשונה שנותרו לבד, בודדים בעולם. השחרור בשלבים הראשונים הביא להתרוממות רוח, אבל לאחר זמן מה באה ההתפכחות. תופעה זו התפתחה בהדרגה, היא פגעה קודם כל בחלשים ובפגועים יותר. המבוגרים מבינינו נזקקו יותר לחיבה, לאהבה אמיתית והיו מודעים יותר לצורך בביטחון קיומי. אמנם היה לכולנו במחנה הפליטים קיום ומקום להניח את הראש, ידענו שאנו נמצאים בתחנת מעבר וכל אחד ייאלץ לדאוג לגורלו בכוחות עצמו בהמשך. לא היה על מי לסמוך או אל מי לפנות ולא עמדו לרשותנו אמצעים כספיים. השאלה הגדולה והמטרידה הייתה מה עושים. הבוגרים יותר הבינו טוב יותר את המשמעות החמורה של המציאות. הצעירים, לעומת זאת, שהיו מעט שיכורים מן העובדה ששרדו, לא היו מודעים לצפוי להם. הקבוצה שלנו תכננה לעלות ארצה ופיתחה תקוות רבות שחיזקו את רוחנו.

היחסים עם לאה ואמה היו לבביים וחמים, הייתי בן בית אצלם. ללאה היה אח שניצל גם הוא, רק במקום אחר, לכן שררה במשפחה שמחה מובנת. אינני יודע מה התרחש בנפשה של האם שאיבדה בעל ובני משפחה. בנוכחותי לא שוחחו על הנושא, אהבתי לשהות בחברתם. הם קיבלו

חבילות מבן דודים ותמיד הפרישו לי קינוח. אין לי ספק שהאם קיבלה אותי כבן משפחה ואני נזקקתי לחיבתה. קשה לי להגדיר מה חשתי כלפי לאה, היא הייתה בגילי, נערה חכמה שדמתה לאמה, אני זוכר שעוררה בי רצון להתקרב אליה. שוחחנו על נערות אחרות שיצאו עם בנים ונחשבו בעיניה לקלות דעת. היא הייתה מאוד שמרנית בדעותיה ונהגה לבחור בקפידה את חבריה, אהבתי את החברות איתה, את כנותה ודאגתה אלי. האם הייתה זו ראשיתה של אהבה או שמא כך פירשתי חיבה לזולת? לאה לא אהבה את השם הלמוט, הוא נשמע לה מוזר והיא החליטה לקרוא לי "צבי", אימצתי את השם ועד היום אני עונה לשם צבי בכל המסמכים שלי.
לאה פעלה במועדון וידעה שנרשמתי לעלייה, אך כשבסופו של דבר נקבע מועד הנסיעה, היא ביקשה ממני לדחות אותה, לא נעניתי. ראיתי שהיה לה חשוב שלא אסע מיד, ייתכן שעזיבתי פגעה בה מאוד. לאה ואמה המתינו לבוא הבן, אחיה של לאה, מועד עלייתם ארצה היה בגדר חידה. לא נראה לי הגיוני להישאר בנוישטאט מאחר שסיכויי לזכות בהיתר רשמי היו אפסיים. כיום אני יודע שאילו דחיתי את העלייה הייתי נאלץ לשבת שנתיים בקפריסין. באותם ימים לא ניתן היה לנבא מה יעלה בגורל המאחרים שעלו רק חודשים ספורים אחרינו. היה לנו מזל להיות בין הראשונים, הגענו באונייה השנייה שפקדה את חופי הארץ לאחר המלחמה וזרם העולים היה עדיין דליל.

כשסיפרתי לגברת מיקיט על ההרשמה לעלייה, פרצה אחת הבנות בחדר בבכי, כולנו היינו מופתעים. בת זו אף פעם לא ישבה איתנו לשולחן ואף פעם לא השתתפה בשיחה. בקושי שמתי לב אליה ומלבד שלום לא החלפתי איתה מילה. בכיה הפתיע גם את השותפות לחדר והן ניגשו אליה להרגיעה, אני לא הבנתי כלל את תגובתה. מאוחר יותר סיפרו לי שהנערה התאהבה בי וסבלה מאוד מעובדה שלא התייחסתי אליה ועתה נודע לה שאני עוזב. הצטערתי על כך, אך לא היה בידי לנחם אותה, לא חשתי כלפיה כל קירבה. נערה מסכנה, חיפשה אהבה ומצאה דווקא אותי שכלל לא שאפתי לקשר חם עם בנות המחנה. הנערה חשה בודדה ועזובה ומה גם שהייתה מסויגת וביישנית ולא גילתה לאיש את רגשותיה, אין ספק שנזקקה לחיבה, לחיבוק למילה טובה ולא זכתה לכך.

אני נמשכתי לנשים מבוגרות שהזכירו לי את אמי שאבדה לי, צורך זה בא לי באופן טבעי, עובדה שנקשרתי מאוד לגברת מיקיט, והיא אלי, ובמקרה אחר גם לאימא של לאה שהייתה מאוד אימהית בעיני. למעשה, כל אחד בדרכו חיפש קשר, חיבה ותשומת לב, ומעבר לרגשות נדרשה גם חיבה הדדית. אצל לאה הכרתי ליטאים נוספים, נחמדים, חלקם בוגרי התיכון העברי בווילנה. אנשים שהשכלתם התיכונית אפשרה להם לרקום תוכניות להמשך לימודיהם. אחד הבחורים היה בחור ישיבה לשעבר, ואפשר היה לראות זאת מיד. שמתי לב לעובדה שלרבים מהדתיים יש גיבנת קלה מהתנועות שהם עושים בשעת הלימודים והתפילה. בחור זה הביע את אכזבתו העמוקה מדת ישראל ומאלוהי ישראל בשואה, הוא זרע אש וגופרית על הדת וביטא זאת בקיצוניות, שאפילו אני כחילוני מובהק, לא הייתי מעז להביע. הוא צדק במסקנתו וחש נבגד, כל משפחתו נרצחה. רוב יהודי מזרח אירופה סגדו לאלוהי ישראל שאכזב אותם מרה.

מי בכלל יכול להבין, אם יש אלוהים, איך נתן לצורר הנאצי לרצוח מיליוני יהודים, ביניהם חרדים, ילדים, נשים גברים, כל מי שנחשב ליהודי נשלח למחנות המוות, חילוני, דתי ומומר ואפילו נוצרים שבמשפחתם נתגלתה קירבה דם יהודית.
יוחנן דאג לצורכי היומיום שלנו, הוא היה מדריך וגם אבא בשעת הצורך, בעיקר בשעת חילוקי דעות בין הצעירים. לפער הגילים בין יוחנן ובינינו הייתה משמעות, הוא נשאר הרבה לבד עם עצמו, אך נפגש בצריף עם אנשים בני גילו, כולל ידידנו "נחבר" מקבוצת סימנס שהיה אפילו מבוגר מיוחנן ומחברים בוגרים יותר בקבוצתנו. אני הייתי הצעיר מכולם ולא קיבלתי הקצבת סיגריות, פירושו שלא הייתה לי אגורה על הנשמה, כי סיגריות היו אוצר באותם ימים.

יוחנן הלך איתי למפקדה וניסה לשכנעם שנפלה טעות בתאריך הלידה שלי בשעת הרישום במחנה, אך ללא הועיל. עובדה זו כמובן הכבידה עלי מאוד, הייתי גם היחיד שלא ענד שעון, בשעה שלכולם כבר היו שעונים. יוחנן בא למועדון והצטרף לפעילים ובהזדמנות זו גילה את כשרונו בכתיבת פיליטונים שנונים ומלאי הומור. המציאות במחנה השתקפה היטב בדברים שכתב, החברה התפקעו מצחוק ומהנאה. יוחנן דיבר עברית טובה, עוד סוד שהתגלה במועדון, אלא שכתב ביידיש כדי שכולם יבינו. הוא היה בעבר בחור ישיבה, בן למשפחה דתית מאוד. אף על פי כן, שאף ללמוד מקצוע והגיע למבלטנות. הוא רכש ידע רב בתחום זה, קפדנותו ודייקנותו היו לחלק מאופיו. הוא נחשב בעיני מהנדסי סימנס לבעל מקצוע משכמו ומעלה, וככזה גם התייחסו אליו.
יוחנן היה נעים הליכות, תמיד דיבר בשקט, בנימוס ובתבונה, השפעתו עלינו הייתה מרובה. מאז השחרור לא נהגנו לדבר על עצמנו, על המשפחות ועל האובדן, עברנו שבעה מדורי גיהינום אך העדפנו לא להתעמק בעברנו, לכולנו היה סיפור קשה וידענו שנותרנו לבד, ומכאן משתמע הכל.

במועדון דיברו יידיש וההבדל בין היידיש של יהודי פולניה שנחשבה בעיניי לגרמנית משובשת, לבין היידיש של הליטאים שהייתה שונה וערבה לאוזניי בלט מאוד. בשנים הראשונות בגטו ובמחנות התקשיתי להבין את דוברי היידיש, לקח לי זמן עד שהתחלתי להבינה.

לזליג הייתה דודה בארץ, לי ולשמחה לא היה אף קרוב, וליוחנן הייתה משפחה מדרגה שנייה. בימי נוישטאט לא נתתי את דעתי לאן נפנה ומה נעשה בארץ, לא הייתי מודע לכך ששם יתחילו

החיים האמיתיים והרציניים. יוחנן העלה נושא זה כשהגענו בשלום לאנטוורפן, בלגיה, שם שהינו בבניין שאכלס עולים בדרך לישראל.

בינתיים פרסם הג'וינט בנוישטאט הודעה על כך שמשפחות יהודיות באנגליה מוכנות לאמץ צעירים ולקלוט אותם במשפחותיהם, כמו כן הסכימה שוודיה לקלוט ניצולים. רבים ניצלו את ההזדמנות הנדירה לעזוב את גרמניה ולעבור לארץ שבה ניתן ללמוד ולבנות חיים חדשים, כך האמינו הנרשמים. הם צדקו, הם אכן זכו להכנסת אורחים חמה והמשיכו בלימודיהם ורכשו מקצוע. לנו הייתה ארץ ישראל בראש מעיינינו ואיש מהחבר'ה לא הלך להירשם. אני זוכר את המשאיות שבאו לאסוף אותם ואת הפיתוי להצטרף. הלכתי לראות כיצד מתבצע תהליך עזיבתם, אנשי הג'וינט פיקחו על המבצע, על בסיס הרשימות ובזה אחר זה עלו האנשים על המשאיות. רבים התגודדו ליד המשאיות, חלקם סקרנים ואחרים ביקשו להיפרד מן העוזבים. לבסוף עודדו אנשי הג'וינט אנשים נוספים לעלות גם אם לא נרשמו, והיו כאלה שהחליטו באופן ספונטני להצטרף. רבים התלבטו היכן לבנות את עתידם, בעצם הרוב לא ידעו מה להחליט, בפרט אלה שלא רצו לשוב לארצות המזרח, שם אבד להם הכל ולא היה עוד לְמה לחזור.

מוסדות יהודיים מלבד הג'וינט האנגלי, לא באו לנוישטאט להדריך ולעזור לניצולים שהעבירו את ימיהם בבטלה. אנשי הבריגדה עדיין לא שבו והשהייה הטרידה את האנשים. לאלה שתכננו להגיע לארצות הברית, לקנדה או לדרום אמריקה, לא הייתה עדיין כתובת לפנות אליה.

רבים הגיעו למסקנה שעליהם לעבור לריכוזי יהודים גדולים בתקווה ששם פועלים נציגי העם היהודי. מחנה הפליטים ששהינו בו היה מאורגן ומטופל בידי השלטון הבריטי ולא חסר לנו מזון, היה לנו חופש תנועה והאנגלים לא התערבו בחיים הפנימיים של יושבי המחנה, אבל בפועל היינו רחוקים מיתר מחנות הפליטים ולמעשה מנותקים.

אנשי הבריגדה חזרו לביקורים קצרים כדי לוודא שהמועדון פעל ולבדוק אם נוספו חברים חדשים. הם הבטיחו שעלייתנו לארץ רוקמת עור וגידים ועלינו להמתין בסבלנות לקבלת אות היציאה ואנחנו חיכינו. דאגות קיומיות לא היו לנו, היינו אנשים חופשיים, איש לא רדף אחרינו, היינו צעירים והייתה בנו גם שמחת נעורים, למזלנו הרב שבנו לקו הבריאות. עלי לציין שלא כולם הצליחו להשתחרר מכבלי הפחד, הסבל והדיכאון. היו אנשים שהתקשו להתמודד עם היומיום וחוסר המעש, פניהם הסגירו את המתרחש בנפשם. הם התאוששו גופנית אך לא מפגיעת נפשם הרגישה, ולא הוגשה להם שום עזרה. הבנות גלוחות הראש נמנעו לבוא בחברה, אילו ידעו אז שכיום בנות מגלחות את ראשיהן ואינן חשות כל השפלה, להפך, הן מאמינות שראש חשוף מתאים להן ומבליט את יופיין. אבל בנות אלה חשו מושפלות ודחויות ועל הרגשתן לא ניתן היה להתווכח. אני לא בטוח שהבנים התייחסו לבנות בהבנה על אף שגם הם היו גלוחי ראש. הם לא הבינו שהבנות רגישות יותר וקשה להן להיראות במצב כזה ולזכות באהדת הבנים. אצלנו בצריף גרה אישה צעירה גלוחת ראש, ראיתי אותה מדי פעם, לבושה לא החמיא לה והיא חשה בכך, אך לא הייתה לה ברירה. היא השתדלה לחמוק מהצריף כשהמסדרון ריק מאדם, העדיפה להיות בלתי נראית.

23.10.2000

אני כותב על אישה צעירה זו, משום שמדי פעם כשחלפתי על פניה התרשמתי מפניה הרזים, החיוורים שהביעו עצב עמוק. היא לא כיסתה את ראשה וזה עורר את תשומת ליבי, אף פעם לא החלפנו מילה. היא לא הייתה היחידה, כמוה פגשתי במרוצת הזמן גם בברגן בלזן, הסתבר שרבים התקשו לשאת על כתפיהם את החופש, הם התקשו לבוא בחברה והסתגרו בתוך עצמם. באותם ימים עוד לא הבנתי שלא כל אלה שזכו לשרוד הם אנשים חזקים גופנית וגם נפשית. המבוגרים נפגעו יותר, הם בגרו בשנות המלחמה וחשו בשלב מוקדם את משמעות האובדן במלוא עוצמתה. לצעירים בגילי שהכרתי, המעבר לחופש היה יחסית קל יותר, כך אני מבין את הדברים במבט לאחור. נדמה לי שלבני גילנו אותות המשבר הופיעו בשלבים מאוחרים יותר, בתקופות גיל שונות.

העובדה שהייתה לנו מטרה בחיים וידענו לאן אנחנו מבקשים להגיע, נתנה לנו תחושת ביטחון, בפרט לאחר ביקור משלחת הבריגדה. לא היה לי ספק שבאירופה אין לי מה לחפש, רציתי להגיע לארץ שבה אוכל לחיות כשווה בין שווים וכיהודי חופשי וגאה. באושוויץ מחשבה זו הייתה בגדר אוטופיה, כאן בנוישטאט עמדתי להגשימה הלכה למעשה. קשה לתפוס את המעבר ממחנה המוות אל המציאות הנוכחית. הנאצים פקחו לי את העיניים, הם הוכיחו לי באותות ובמופתים שאינני גרמני בן דת משה, כפי שחשבתי וכפי חשב אבי מרבית חייו. אבי שכל חייו האמין בתרבות הגרמנית והשתייך אליה בכל אבריו וסיכן את חייו למענה, נרצח בידי גרמנים משום שבעיני הנאצים היה יהודי.

מסקנותיי היו חד משמעיות, לקחת חלק בבניית הארץ, להיות חלק ממנה, במיוחד אחרי שראיתי את נופי הארץ המוריקים, את הקיבוצים ואת השדות המעובדים. לא הייתי מודע אז לבעיה הערבית, נאמר לנו שהישוב היהודי התיישב על אדמות שנרכשו בכסף מלא על ידי מוסדות ותורמים יהודיים. בעיני הייתה זו דרך נאותה ואנושית, לאחר שנושלנו בגסות מרכושנו ולא זכיתי

מעולם לקבל פיצוי כלשהו, לא רציתי בשום אופן לבנות את חיי על חשבון אחרים. זו הייתה המציאות כשדרכו רגליי לראשונה על אדמת ארץ ישראל, מציאות זו השתנתה במהלך ולאחר מלחמת השחרור.

אני נזכר שבקרקוב עוד לפי הקמת הגטו, קראתי ספר שכתבה סופרת פולניה שביקרה בארץ. היא תיארה אירוע שהרשים אותי כילד בוגר אם כי נאיבי. היא עברה ברחוב תל-אביבי ליד בניין באמצע בנייה ובדיוק ברגע זה אירעה תאונת דרכים. תוך שניות התאספו ליד הנפגע בנאים שירדו מהר מהפיגומים והגישו לו עזרה ראשונה. התברר שחלקם היו רופאים שעבדו בבניין לפרנסתם, כי לרופאים אז לא הייתה עבודה. היו אלה עולים מגרמניה שעזבו מבעוד מועד, אבל בארץ כה צעירה רק למעט רופאים נמצאה תעסוקה. סיפור זה הרשים אותי ולא נשכח ממני, הרופאים עבדו בבניין מחוסר ברירה ובוודאי לא היו מאושרים מהתהפוכות שעברו עליהם בארץ בשנות השלושים, אך בבואם ארצה הצילו את חייהם ואת חיי בני משפחותיהם. עם השנים שבו כולם לעבוד כרופאים, כי היישוב גדל וכן גם בתי החולים. בכל אופן, סיפור זה עורר את רצוני לקחת חלק בבניית ארץ. בדרך ארצה הציע יוחנן שנצטרף לקבוצת צעירים שהייתה בדרך ארצה ומטרתה הייתה להקים קיבוץ בארץ, הסכמתי מיד.

לאחר עזיבת האנשים לשוודיה ולאנגליה, התחזק אצלי הצורך לעזוב את גרמניה, נמאס לנו לשהות במחנה. כמה פעמים אפשר ללכת לאותו חוף, לאותו נמל זעיר, לאותן הגינות, רק כדי להעביר את הזמן. במקום משעמם זה נושא העלייה העסיק אותנו ועורר בנו עניין. איש לא רצה לדבר על העבר הנורא, כולם הדחיקו אותו. כולנו היינו בני אותו עם, אך כל אחד מאיתנו בא מרקע תרבותי אחר. היו לי מעט שותפים דוברי גרמנית שהכירו כמוני מלחינים גדולים ואת יצירותיהם ולמדו שירה גרמנית, או דיברו על נושאים שיכלו לעניין ולהביא עמי להחלפת דעות, מלבד הגברת מיקיט והבחור מאסטוניה, לא מצאתי חברים נוספים לשיחה בשפה הגרמנית. נאלצתי לדבר פולנית, שפה שלמדתי בבית הספר, אך לא אהבתי אותה בגלל יחס הפולנים ליהודים. מאז בואי ארצה התעלמתי משפה זו עד שיכחה. אילו הייתי עקבי, היה עלי להפסיק לדבר גם גרמנית, אבל כשפת אמי שעליה גדלתי, לא יכולתי שלא לקרוא את היינה וספרים אחרים בגרמנית. עם ילדי לא דיברנו גרמנית מעולם, אך המציאות הוכיחה שקשה מאוד לעמוד בגזרות כאלה. עמי, בני נזקק לספרים בגרמנית כשלמד אמנות מודרנית באוניברסיטה. שלומית בתנו למדה גרמנית בתיכון בהולנד כשהייתי שם בתפקיד. מסתבר שקשה לבן תרבות להטיל חרם על שפה שבה כתבו ענקי הספרות והאומנויות השונות וביניהם יהודים רבים.

התקופה בנוישטאט התאפיינה באכזבות שרק השואה יכלה לביים. באחד הימים, בדרכי אל הצריף, פגשתי במסדרון אדם שממרחק הזכיר את דמות דודי האהוב, גיאורג. ליבי הלם בעוצמה מרוב התרגשות, וכבר התכוננתי לרוץ אליו כאשר גיליתי את טעותי. האיש חש במשהו אך חלפתי על פניו במהירות ובמבוכה. כל כך רציתי לפגוש בדודי האהוב עד כי השליתי עצמי לרגע בגלל הדמיון בין השניים, אכזבה כואבת, למרבה הצער, לא ניתן להפוך אשליות לעובדות חיות.
אחרי ימים אחדים עצרו אותי שתי בנות שדיברו גרמנית במבטא הונגרי, הן טעו בי כקרוב משפחה שלהן, אכזבתן לא איחרה לבוא.

25.10.2000

ארגונים שונים המשיכו ברישום ניצולים ברחבי גרמניה ופרסמו רשימות משלימות לאלה שכבר הגיעו לידיעת הציבור. ארגונים אלה לא פעלו בשטחי פולניה, שגם בה שהו ניצולים ששוחררו על ידי הצבא האדום. אז טרם ידענו שמי שהחליט להסתתר באושוויץ ואלה שלא יכלו ללכת עקב מצבם הגופני ניצלו, הגרמנים לא הספיקו לפגוע בהם. הם לקחו על עצמם סיכון עצום ולמזלם הרב ההימור עלה יפה.

באחד הימים פגשתי בחור שהתחבב עלי במיוחד בשם, הנס בומרוולד, שדיבר אנגלית וגרמנית שוטפת ותכנן לשוב אל מולדתו, אסטוניה. הוא היה צעיר עדין, תרבותי ונימוסי, ובקירבתו שאפתי לשהות ולחלק את מחשבותיי על העתיד. הנס גדל בבית חילוני, כמוני, הוא לא מצא עניין בציונות, ודיבר על רצונו העז להמשיך בלימודיו באוניברסיטה. באחד התצלומים כתב לי הקדשה בגרמנית, שאלך בדרכי ולא אטה אוזן לדברי האחרים, בהקדשה אחרת כתב לי, שאזכור את הימים היפים שלאחר ימי החושך במחנות הריכוז. הצטערתי שדרכינו נפרדות כי הנס יכול היה להיות לי חבר אמיתי וקרוב. לבד מן העובדה שכל אחד מאיתנו בחר לעצמו דרך חיים אחרת, היה לשנינו הרבה מאוד מן המשותף, אלא שהיה מבוגר ומעשי ממני. הוא הספיק לסיים את הלימודים התיכוניים בסמוך לפלישת הגרמנים לאסטוניה. אדם כמוהו ממש חסר לי, גם משום שדיבר גרמנית שוטפת, וכמוני התבשם בנעוריו בתרבות הגרמנית, היה זה דבק חזק שחיבר וחיזק את הקשר בינינו.
יש בידי צילומים מחברים שהכרתי במועדון, ביניהם סוק שעלה ארצה, ומנשה הליטאי שדיבר עברית שוטפת והיה הרוח החיה בהפעלת המועדון הציוני. היה גם "מותק" - מרדכי שאהב ללבוש מדים ולהצטלם, גם הוא עלה ארצה ועבד כמנהל המטבח בבית החולים אסף הרופא. לבסוף כולם התפזרו, מי בארץ ומי בתפוצות, רק יוחנן, שמחה, זליג ואנוכי הגענו כחברים בגרעין התיישבותי

לקיבוץ אפיקים, בשם קיבוץ בוכנוואלד. בשלהי מלחמת השחרור יסדנו את קיבוץ נצר סרני ליד המושבה באר יעקב.

חיי השגרה שלנו בנוישטאט נמשכו כרגיל, מפגשים במועדון, טיולים בסביבה, ביקורים תכופים אצל גברת מיקיט ואצל לאה ואמה. ידענו שעם הזמן החולף, מתקרב יום הפרידה וכל אחד ילך לדרכו. היו לנו רגעים שבהם נדמה היה לנו שיום היציאה יידחה עוד ועוד ונוכל להמשיך ולהיפגש, עד כדי כך התהדק הקשר בינינו. נראה שתחושה זו נבעה מהצורך של כל אחד במשפחה שמחסרונה סבלנו שנים. ידידות זו שצמחה בנוישטאט התפתחה על קרקע פורייה, אנשים שבמשך שנים לא זכו לחיוך, למילה טובה, ללחיצת יד חמה וחיבוק שבא מהלב. התרגלנו זה לזה וידענו שלחלק מאיתנו הפרידה תהיה קשה ומכאיבה. כשהגיעו המסרים הראשונים על המועד הצפוי, ניסו לשכנע אותי להמתין ולצאת עם הקבוצה השנייה ולא עם הראשונה, אלא שהייתי בשל לעזיבה וכך גם חברי. לא ראיתי תכלית בשהייה על אדמת גרמניה, עם כל הכאב שהיה כרוך בכך. היה ברור לכל אדם במחנה שבמוקדם ובמאוחר יעזבו כולם, ובסופו של דבר יפנה כל אחד ליעד שבחר והפרידה בלתי נמנעת. לכן עמדנו על שלנו, והחלטנו לצאת עם הקבוצה הראשונה. לא לחינם כתב לי הנס בהקדשתו, שאעמוד על דעתי ולא אאזין לאחרים. הוא שמע את הקולות שהזהירו אותי מפני התלאות הרבות הצפויות לנו בדרך, ומכך שעלייה ב׳ מתבצעת במחתרת בניגוד לרצון האנגלים וכנגד החוק המנדטורי. כשהחלטתי בליבי שאני יוצא לדרך, אחזה בי התרגשות ושמחה רבה וכל יום המתנה דמה בעיניי לנצח.

נקודת הריכוז הראשונה נקבעה בברגן בלזן, ולשם היה עלינו להגיע בכוחות עצמנו, הרחק מעיני הבריטים. התברר שהבריטים היו ערים להתארגנות היהודים בגרמניה לקראת עלייה ארצה, והם עקבו אחרי חיילי הבריגדה. חיילי הבריגדה הפעילים הופיעו גם בבגדים אזרחיים על מנת להסוות את פעולותיהם. לא היינו מודעים למאמץ הבריטי להפריע ליהודים לעלות, כוונתם הייתה להגביל את כניסת היהודים לארץ, ולצורך כך קבעו מכסה חודשית של 1500 איש. היהודים לא יכלו לעמוד בגזרה זו כי היה ברור מראש ששאיפתם של רבים היא להגיע לארץ ולהקים בה את ביתם.

28.10.2000

הבריטים עקבו אחר אנשי הבריגדה, הם ידעו שהישראלים לא יוותרו על היהודים, ניצולי השואה, והם גם הבינו שרבים מאוד החליטו לעלות לארץ, מפני שלא היה להם לאן ואל מי לשוב.
שמעתי אצל לאה מה צפוי לאלה שיגיעו אל חופי הארץ בעלייה ב׳ וייעצרו בידי הבריטים, אך כל הסיפורים על מחנה המעצר בארץ, בעתלית, לא הרתיעו אותי ואת חברי. לאחר הגיהינום הנאצי מה כבר יכול לקרות לנו, מה יעשו לנו האנגלים שנלחמו באותה העת בגרמנים. החשש והדאגה בפני פעולות השלטון הבריטי התגמדו בעינינו, לעומת הסיוט הנאצי.
הבנתי ללבה של לאה, שלא יכלה להרשות לעצמה לעלות עם אם מבוגרת אחרי כל מה שעבר עליה, אלא בדרך המקובלת עם ״האפדיוויט״. מה עוד שהיה להן קרוב משפחה ששירת בבריגדה שהוקמה בתיאום עם הצבא האנגלי, והיו להן כל הסיכויים לקבל היתר כניסה. היתרי הכניסה לארץ לא ניתנו מהיום למחר, אלא לאחר תהליך ממושך מול השלטון המנדטורי האנגלי ששלט בארץ. לפיכך, היה על לאה ועל אמה להמתין עוד חודשים ארוכים במחנה הפליטים. לקבוצה שלנו לא היה עניין להשהות את היציאה לארץ, וממילא לא היו לנו סיכויים לקבל היתר. לזליג הייתה דודה בארץ, אך הוא העדיף את הדרך המהירה. לאה דאגה לי בכנות, היא האמינה שבן דודה יוכל לעזור גם לי, למרות חוסר הסבירות, כי הבריטים נתנו עדיפות לאיחוד בני משפחות.
הרצון לעזוב את גרמניה ואת אירופה לעד, גבר על כל שיקול אחר על אף שעלו שאלות כבדות משקל. עמדתי לנסוע אל ארץ לא נודעת, בלי כתובת ובלי יעד שיכולתי לבחור בו. בניגוד לאלה שנסעו לאנגליה ולשוודיה, להם נאמר בפירוש שיאומצו על ידי משפחות יהודיות שביקשו לקלוט ניצולי שואה. לאנשים אלה הייתה כתובת והבטחות עם קבלות מהג׳וינט. בניגוד להם, הובטח לנו שידאגו להביאנו לארץ, ומעבר לכך לא נאמר לנו דבר. לכל החומר שקיבלנו ולכל ההרצאות ששמענו הייתה מטרה אחת; להשפיע עלינו לפנות אל ההתיישבות העובדת. לא מעט ויכוחים ליוו את תקופת ההמתנה, והיו שהחליטו לדחות את צאתם בקבוצה הראשונה משיקולים שלא רצו לגלות ברבים. אחדים חשבו שצריך להמשיך בלימודים שנקטעו באיבם, ולסיים לפחות את לימודי התיכון. הנאצים הרי פגעו דבר ראשון במערכת החינוך היהודית בפולניה. מראשית ספטמבר הילדים לא למדו. לעומת זאת בארצות הבלטיות שנתפסו בידי הרוסים, ובחלקי רומניה השונים ובהונגריה למדו עוד כמה שנים. ברור שבנות ובנים אלה היו בוגרים ומעשיים יותר מאיתנו הצעירים. שיחות על נושאים אלה התנהלו אצל לאה, אבל אני לא השתכנעתי.

כשנתקבלה ההוראה לצאת לדרך, ויום הפרידה הבלתי נמנעת הגיע, חשתי אושר גדול למרות צער הפרידה מאנשים שאיתם התיידדתי, הייתי קרוב אליהם והם אלי. התרגשות, דמעות וחיבוקים ותקווה להתראות בארץ חתמו את הפרק שלי במחנה הפליטים בנוישטאט. היעד שלנו היה ברגן בלזן, אך הפעם לא ברכב בריטי, אלא בדרך עקיפה ברכבת מהמבורג, לכיוון עיירה ששכנה במרחק מה מברגן. הסתיו כבר נתן אותותיו במרחבים, העלים שינו צבעם. לראשונה

לאחר המלחמה, ראיתי את הטבע לובש צבעים חדשים וכובשי לב. סוף ספטמבר או מחצית ספטמבר והימים עדיין חמימים ונעימים. פרטי הנסיעה להמבורג נשכחו ממני כליל, רק את המבורג אני זוכר, את הריסותיה, כמעט כמו בדרזדן. תחנת הרכבת המתה אדם, אפשר היה לשמוע מגוון שפות של בני עמים שונים מלבד הגרמנית. למעט פסי הרכבת לא ראיתי מבנה אחד שלם, עובדה זו לא ריגשה אותי. הרכבות שהופעלו באותם ימים עבור אזרחים הורכבו מקרונות משא פתוחים, בדיוק אותם קרונות שהובילו אותנו לבוכנוואלד, אלא שהפעם היינו אזרחים חופשיים. המבורג הזכירה גם את ברלין שבה הייתי אסיר והפעם עברתי ברחובות העיר המבורג, בדרכי לתחנת הרכבת וראיתי את הגרמנים קוטפים את פרי מלחמתם. העובדה שנאלצנו לנסוע בקרונות פתוחים לא הפריעה לי כלל, ידעתי לאן פנינו מועדות ולא אכפת היה לשבת כמה שעות על רצפת הקרון. הקרונות היו מלאים אדם אבל בגבול ההיגיון, כל נוסע יכול היה לשבת בנוחות.

מאותה נסיעה איטית ומשעממת אני זוכר את הריסות העיר המבורג ולמרות הסיפוק שחשתי, היה זה מפחיד להיווכח בממדי החורבן שהביא הנאציזם על העולם ועל גרמניה עצמה.
כשיצאנו אל המרחבים נעלמה המבורג מזיכרוני ונותרה כעיר נמל גדולה ביותר בגרמניה, תחנה בדרך ארצה. מהשהייה בברגן אין הרבה מה לספר, השתכנו באחד הבניינים, דאגו לנו למזון ואמרו לנו להמתין. היה לנו זמן להסתובב ולהכיר אנשים שכמונו באו כדי לעלות לארץ. חיפשנו מכרים מימים עברו, חיפשנו את בנות סימנס ומצאנו את מקום מגוריהן. שמחנו להיווכח שהן ניצלו, חלקן כבר הספיקו לעזוב, האחרות המתינו, עוד לא החליטו לאן פניהן מועדות. הייתה זו תקופה של התלבטויות ולא היה קל לקבל החלטה. אנשים חששו לחזור לארצות המזרח, לא היה למה ולמי, ובנוסף הם פחדו מהקומוניסטים. בגרמניה לא רצו להישאר, ושערי העולם לא נפתחו לרווחה לקליטת יהודים. רק אלה שהיו להם קרובים באנגליה, בארצות הברית, בקנדה ובדרום אמריקה רקמו תוכניות שהיה להן בסיס. הישיבה במחנה פליטים החלה להכביד, התלות בשלטון ובארגוני הסעד העיקה. אנשים גרו בחדר אחד בלי פרטיות, לא היה זה בית, אלא תחנת מעבר בעת צרה. אמנם ניסו לארגן לנו את החיים במחנה, פתחו חוגים, ארגנו עונג שבת ותפילות למי שעדיין דבק באמונתו.
היינו מלאים תקווה וציפייה דרוכה לקראת היציאה.

אל בית הקברות לא שבתי מאז ביקורי הראשון, הייתה זו תזכורת מכאיבה ושונה מבית הקברות המפואר שהיה בעיר הולדתי. ביקרתי שם וכילד וראיתי את בית הקברות, מצבות מעוטרות עם מילים חמות ומרגשות, פרי מחשבתם של בני המשפחה, או שורות משירים שנכתבו ביד אמן. בברגן לא היו שמות, רק תלי עפר ומצבה שגילתה את מספר האנשים שנקברו יחד. אף מילה, רק אדמה שחסמה כל כך הרבה גורלות, זה היה מזעזע.

יום כיפור ראשון לאחר המלחמה ואנחנו עדיין בברגן בלזן, זו פעם ראשונה בחיי שהלכתי לבית הכנסת המאולתר שהוקם באולם ענקי ששימש למופעי תרבות. האולם התמלא עד אפס מקום, אנשים עמדו בצפיפות איש ליד רעהו. לא כולם הצליחו להיכנס ורבים עמדו בחוץ, לא הבנתי הרבה מהטקס הדתי, אנשים בעלי מבטא אנגלי ניהלו אותו ועמדו עטופים בטליתות והתפללו בקול ומדי פעם נשמע פרץ של בכי, רבים השתתפו בתפילה. יום כיפורים זה היה ליום הזיכרון הראשון לאחר המלחמה, היום הראשון שבו התקבצו אלפים כדי לחלוק כבוד ליקיריהם. כאדם חילוני התרגשתי מהמעמד המכובד אך עצוב, שבו נשפכו נהרות של דמעות וגם אני עמדתי אבל על מתיי.
הטקס נערך בצל העבר השחור והמעיק ובצל בית הקברות שבו נקברו עשרות אלפי יהודים. איש לא יכול היה לנתק את מחשבותיו מזכר בני המשפחות שנספו, היו שם אלפים, אך רק מי ששרד יכול לשמור בליבו את אלה שאבדו לו. ממיליוני יהודים לא נשאר זכר וגם לא נפש אחת שתוכל להעלות את זכרם. נוכחות אלפי הניצולים בברגן לא טשטשה את האמת המרה. באותו יום מרגש שמעתי לראשונה את "כל נדרי" ואת "יזכור", החזן הרשים בקולו הערב והרטיט לבבות, השכול והכאב פרצו בסערה ואיש לא יכול היה לעצור את רגשותיו, אנשים בכו והתייפחו בקול וללא מעצורים. דבר מה מקפיא ועוצר נשימה היה במעמד ייחודי זה שבו אנשים יכלו להביע בחופשיות וללא מורא, מועקה, צער ודמעות שכלאו במשך שנים. אין ספק שנוכחות הניצולים בטקס יום הכיפורים הראשון לאחר השואה, העניקה ליום זה משמעות מיוחדת. עד לא מזמן כל אחד מן העומדים שם לא ידע אם יזכה בחיים או במוות. עד לפני זמן קצר המוות איים עלינו והנה אנו זוכים להיות בטקס מרשים שכמותו לא יהיה עוד לעולם.

30.10.2000

האווירה ששררה באולם איחדה את כל הלבבות, כולם ניצולי שואה שעברו את התופת, כולם השתייכו למשפחת השכול וביום הכיפורים הראשון לאחר המלחמה, התייחדו המונים עם יקיריהם שנספו. האבל הכבד היה גלוי, איש לא ניסה להסתיר או לעצור את סערת הרגשות הפנימית. אינני אדם דתי, וטקסים דתיים זרים לי, אלא שבאותו יום נסחפתי והזדהיתי עם הציבור שנכח באולם. הטרגדיה הנוראה שפקדה את העם היהודי השתקפה על פני כל

המשתתפים. בתום התפילה חילקו לנו סידורי תפילה שאותם הבאתי ארצה והם עדיין אצלי בבית, זכר ליום הכיפורים בברגן בלזן.

כפי שציינתי נפגשנו בברגן עם בנות סימנס, שהובאו לשם מגלייביץ. שמחנו להיווכח שכולן עברו את תלאות החודשים האחרונים בשלום. באותם ימים עמוסי חוויות לא נתתי את דעתי לגורם נוסף שכרסם בלב רבים. לסבל הגופני שהתנסינו בו התווסף גם הסבל הנפשי שפגע ברבים מיד לאחר השחרור, והתבטא בדיכאון, חוסר עניין, מעין חולשת דעת. אנשים אלה הסתגרו, שקעו במרה שחורה והתרחקו מהחברה.

כיום מובן מאליו שאנשים אלה נזקקו לעזרה נפשית מידית, אלא שבימים ההם איש לא התייחס לבעיה זו. כעבור שנים התברר שניצולים רבים נאלצו לפנות לעזרה נפשית, כתוצאה מהסבל הנורא בגטאות ובמחנות הריכוז. הגיוני היה שכל הניצולים יקבלו תמיכה נפשית לאחר שחרורם כדי שיוכלו להמשיך ולבנות את חייהם כאנשים חופשיים. לי נראה שכל עוד האנשים נלחמו על הישרדותם הגופנית בצל הסכנה, יתר התחלואים לא קיבלו ביטוי. לאחר השחרור, כשכל אחד חייב היה להסתגל לחיים בחיק החופש, ולכל אדם ניתנה שוב האפשרות לקחת אחריות אישית לגורלו ולפרנסתו, אז פרצו ניצני המשבר הראשונים.

המשבר התדפק על דלתות רבות ובמועדים שונים, גם על דלתי, תחילה התמודדתי בכוחות עצמי עם תופעות שונות שהופיעו ונעלמו זמן קצר לאחר הגעתי לאפיקים. המשבר המשמעותי יותר הופיע שנים רבות מאוחר יותר, בהיותי בן 63, אדם מבוגר למדי. עוצמת המשבר חייבה אותי לפנות לעזרה במסגרת "עמך", שאותה קיבלתי מהגברת טלי רסנר. הודות למסירותה, רגישותה הרבה, הבנתה המעמיקה ויכולתה לחדור אל מעמקי נפשי הפצועה, פתחה הגברת רסנר את סגור ליבי. בזכותה התאוששתי והמשכתי את חיי בחיק משפחתי ועל כך אני אסיר תודה לה מקרב ליבי.

המתנתי בדריכות ליום שבו נקבל את אות היציאה. מחשבותיי עסקו רק בנושא הנסיעה לארץ, שהייתה אפופת מסתורין וחשאיות, דבר שהצית את דמיוני. לא אהבתי את ברגן בלזן, לא היה כאן יעד לטיולים, המחנה היה ענקי, בנייני מגורים אחידים ששימשו בעבר את אנשי האס. אס. והזכירו במידה מסוימת את הבלוקים באושוויץ, רק צבעם היה בהיר יותר.

כשהודיעו לנו שאנו ממשיכים בדרכנו והביאו לנו מדים של חיילי הבריגדה, אחזה בנו התרגשות רבה. לבשנו את המדים שלא בדיוק התאימו למידותינו, נדמה לי שהיו אלה מדי טירונים שהסגירו מיד את הלובש אותם. הפכנו לחיילים, הסתכלנו זה בזה ולא פעם פרצנו בצחוק, נראינו מוזרים במדים המגושמים ובכובעים המשונים.

היציאה לדרך נקבעה לשעות הערב החשוכות לבל נעורר חשד אצל הבריטים. קיבלנו תדרוך ונאמר לנו שניסע לגבול הבלגי, הבנות תשבנה בחלק הקדמי של המשאית ואנו במדים, נשב בחלקה האחורי, כך שאם נעבור ביקורת יראו שאנחנו חיילים. נאסר עלינו להוציא הגה לאורך כל הדרך. חיילי הבריגדה שליוו את השיירה דיברו בלחש ובאנגלית בלבד. היינו מתוחים מאוד, הבנו שעלינו להתנהג בהתאם להוראות לבל ייכשל המבצע. ידענו שהאנגלים מנסים ללכוד את המעפילים, לכן משמעת הייתה צו השעה. המשאיות נסעו בדרכים עוקפות ולא בכבישים מרכזיים שבהם תנועת כלי הרכב הצבאים רבה. שעות רבות היינו בדרך והעייפות השתלטה עלינו, לא עצמתי עין מרוב התרגשות. לפתע עצרו המכוניות, לא ראיתי ולא שמעתי דבר, למשך זמן מה עמדנו עם אורות עמומים וסביבנו הייתה חשכה מוחלטת. לא יכולתי לראות מה קורה בקדמת המכוניות, עד ששמענו קולות באנגלית במבטא שונה מזה ששמעתי עד כה.

31.10.2000

כעבור זמן מה שמענו צעדים מתקרבים, היו אלה חיילים ששמרו על מעבר הגבול בין בלגיה וגרמניה. החיילים ששמרו כאן על המעבר היו אוסטרלים, והם הפנו את אור פנסי הכיס שבידיהם אלינו ואמרו "אוקיי". הם עברו בין יתר המכוניות וה"אוקיי" שלהם הדהד באוזניי כמנגינה עליזה, על אף שאמרו זאת בשקט, זה היה האות שהכל מתנהל על הצד הטוב ביותר. היינו דרוכים, לא ידענו שהאוסטרלים בניגוד לבריטים, שיתפו פעולה עם חיילי הבריגדה. אוסטרלים רבים שירתו בארץ והם אהדו את היהודים, אהדה זו באה עתה לידי ביטוי נוסף. אילו עמדו שם חיילים אנגלים היו בוודאי אוסרים אותנו, אלא שמעבר הגבול הזה היה מאויש על ידי חיילים אוסטרלים שאיתם תואם המבצע מראש.

כאשר התניעו את המנועים והמכוניות עברו את הגבול חשנו הקלה ושמחה רבה, הבנו שאחד השלבים הרגישים מאחורינו ואנו בדרכנו לבלגיה ומחוץ לגבולות גרמניה. עזיבת אדמת גרמניה גרמה לי לחוש שאבן כבדה נגולה מליבי, שאיפתי להסתלק משם הייתה עצומה, אף שהשהייה שם הייתה כחצי שנה בלבד, לאחר השחרור. חשתי צורך דחוף להגשים את עצמי בארץ, נכבשתי בקסמה, וכל יום נוסף בגרמניה רבץ עלי כעול כבד. כל זאת, למרות שהייתי משוחרר מדאגות קיומיות, איש לא ציווה עלי מתי לקום, מה לעשות ולאן ללכת, נהניתי מחופשה זמנית נטולת פחד וללא מורא. נזקקנו להבראה גופנית ונפשית ושמחתי עם האמצעים הצנועים שעמדו לרשותנו,

שהיו בעיניי עולם ומלואו לאחר תלאות רבות כל כך. רק מעטים האמינו שנזכה לשרוד והנה זה קרה. החודשים הקצרים בנוישטאט העניקו לי הרבה כוח והרבה שעות יפות בזכות אנשים יקרים שפגשתי. השואה ריכזה בברגן בלזן אלפי ניצולים ואפשר היה לחוש ביתר שאת את המשקעים שהיא הותירה לעומת המחנה הקטן בנוישטאט.

אני מתקשה להצביע על הסיבות לרצון הדחוף לעזוב, אולי אימת מחלת הטיפוס והמוות ששלטו על כל צעד ושעל בבית הקברות הענקי. יום הזיכרון הראשון, שנערך ביום הכיפורים העמיק את המודעות לגודל האסון שפקד את הניצולים על אדמת האויב. ייתכן שלאחר שרבים התאוששו גופנית החלו להרהר בגורלם, בעתידם כפליטים חסרי כל. עם חלוף הזמן ההתפכחות כרסמה באנשים והיו להם סיבות טובות לייאוש.

בהגיענו לאנטוורפן, עיר גדולה, שיכנו אותנו בבניין שהוכן עבורנו מראש. הורידו אותנו בשקט לבל נעורר תשומת לב בסביבה. נכנסנו מאושרים ועייפים לשערי הבניין, שהפך עבורנו לפיסה מארץ ישראל. חיש מהר הפנו אותנו לחדרים, אך למען האמת אינני זוכר דבר מאותו לילה באנטוורפן, נפלנו שדודים על המיטות.

למחרת, פגשנו את חיילי הבריגדה שהיו אחראים לניהול הבית ולפעולות החברתיות. אזכיר בהזדמנות זו את שמות החיילים שטיפלו בנו בחום ובמסירות כה רבה, ברעם מתל-אביב, שהיה איש תרבות מובהק ועדין נפש, יחזקאל באום מקבוצת "שילר", קיבוצניק חביב ובזובוב המבוגר מביניהם מרמת גן, שלבש בגדים אזרחיים. אינני יודע בדיוק באיזה תחום עסק, הוא היה איתנו ואהב להצטלם.

גרנו בקומפלקס של שני בניינים צמודים עם חצר פנימית, הבניינים מוקמו כך, שלא ניתן להשקיף לחצר מהמבנים השכנים כי חלונותיהם פנו לרחוב בלבד, מובן שאנשי הבריגדה היו מעוניינים לשמור על חשאיות מוחלטת. היציאה מהבניין הייתה מוגבלת, יצאנו שניים שלושה ובאישור בלבד. לא היו ברשותנו מסמכים מזהים, על כן נהגנו בזהירות, בלגיה היא מדינה ריבונית, אך האנגלים היו על המשמר. בקומת הקרקע היה חדר האוכל ואולם תרבות מקושט בתמונות מנופי הארץ, כמו כן פתגמים שונים בעברית. כשהגענו לאנטוורפן החורף כבר היה בעיצומו, היה קר מאוד וירד גשם מלווה ברוחות עזות. החורף באזורי החוף גשום וקר ולא רואים כמעט קרן שמש. לא היו ברשותנו בגדי חורף שהתאימו ליציאה העירה, על כן המעילים שנמצאו במקום שימשו את כלל הציבור בהתאם לצורך. את זמננו מילאנו בפעילות רבה, למדנו עברית, על תולדות ההתיישבות בארץ, שמענו על הקיבוצים, על המושבות ועל הערים שנוסדו על ידי יהודים. במיוחד דיברו על העיר העברית הראשונה בארץ, תל-אביב.

שמענו על החיים בארץ, על חיי התרבות, על תיאטרון הבימה, "האוהל", התזמורת הפילהרמונית, על האוניברסיטה העברית בירושלים, ועוד פרטים רבים שאינני זוכר. קיבלנו מושג רחב למדי מפי מרצים מעולים שכולם היו חיילי הבריגדה, ביניהם יעקב שרתוק, ואדם מרשים למדי בשם בר-כוכבא, שנפל בקרב על ירושלים. כמו כן נפגשנו עם המלחין בן יוסף, שהלחין שירים רבים ואם אינני טועה את השיר הידוע, "דוגית לה שטה". שמענו הרצאות על הנושא המדיני ועל המאבק של הישוב בשלטון המנדטורי שהצר את צעדי היהודים בכל הזדמנות.

שמענו על מנהיגי הישוב ובראשם בן-גוריון והרצפלד, איש ההתיישבות העובדת, נלהב עד יומו האחרון, כך הוא נותר בזיכרוני. פגשנו אנשים מרשימים וכל אחד ייצג דמות חדשה של יהודי גאה, זקוף קומה, מלא ביטחון עצמי ומאמין בדרכו. דור חדש של יהודים גדל בארץ, אנשים שלא בחלו בעבודה קשה כדי להקים את מפעל חייהם במו ידיהם. התרשמתי מהם והם שבו את ליבי. הייתי מוקסם ומאושר שבחרתי לעלות לארץ שבה יהודים חיים ובונים ביגיעה ובזיעה את מולדתם.

קיוויתי שיום יבוא ומדינת היהודים קום תקום כדברי הרצל. כאן באנטוורפן הייתי ציוני נלהב ורציתי להיות בין הלוקחים חלק בהקמת בית לאומי לעם היהודי. לא הייתי רגיל לראות יהודים במדי צבא, על אף שאבי היה חייל. מקומו כיהודי בצבא הגרמני החוויר לעומת מה שראיתי בחיילי הבריגדה שהשתתפו בקרבות כנגד הגרמנים והאיטלקים באיטליה. על הבריגדה פיקדו קצינים יהודיים, וחידושים אלה שראיתי במו עיני חיממו את ליבי. כל מה ששמעתי בחודשים הספורים באנטוורפן חיזק את תחושתי שהבחירה שלי מוצדקת ושאני בדרך הנכונה.

כל הזמן נוספו לנו דיירים חדשים, הם באו כמונו באישון לילה, ולמחרת הפכו לחלק מאיתנו. בין הבאים פגשנו לראשונה יהודים פרטיזנים שנלחמו בנאצים בעיקר ביערות רוסיה. נשים וגברים, גיבורים קשוחים, שחיו שנים מתחת לאדמה במסתור, רודפים ונרדפים לאורך שנים. חלקם הספיקו להקים משפחות לאחר נסיגת הגרמנים. הם היו שונים מאיתנו, ניצולי השואה, ואני זוכר שלא נוצר בינינו כל קשר, הם חיו את חייהם כקבוצה, ולא התערבנו בהם. הם נלחמו בתנאים קשים, חשופים למזג האוויר הקר וחשופים לגרמנים ולמלשינים ששיתפו פעולה עם הנאצים, בעיקר האוקראינים והפולנים. שמענו מפיהם על קצה המזלג, סיפורים קשים, הסכנה ארבה להם ביום ובלילה ורבים מהם נהרגו. הם היו צריכים לדאוג לנשק, לתחמושת, למזון, לבגדים חמים, לתרופות ולמה לא, כי איש לא סיפק להם אותם. כדי להשיג את כל הדברים הללו, נאלצו לצאת להשיג אותם בגניבה תוך סיכונים עצומים, בעורמה וגם בכוח. אין ספק שאנשים אלה היו אמיצים מאוד וניצלו רק הודות לעמידתם האיתנה ולתקוותם, שהם לא נלחמים לשווא.

תיאוריהם על מה שעבר עליהם העמיד אותם בשורה אחת עם גיבורי ישראל בעבר ובהווה, הם לא היו אנשים רגילים, צריך לחלוק להם את כבוד המגיע להם. הם ייצגו לא פחות מהישראלים, הצברים החדשים, את הצד השני של האדם היהודי, הם בחרו להילחם בנאצים ואם למות, אז למות בקרב.

הפרטיזנים ראו בנו, ניצולי השואה, אנשים חלשים שלא נלחמו, אלא נכנעו לגורלם. דברים אלה באו לידי ביטוי בשיחות ולכן לא נוצר קשר בין שתי הקבוצות, הם לא הבינו אותנו, אנחנו התקשינו לקבל את גישתם כלפינו, הם קורצו מחומר אחר ואנחנו מחומר אחר. העובדה שכולנו יהודים לא גרמה לנו להתקרב. הפרטיזנים היו בעינינו גיבורים מחוספסים שדיברו בשפה שונה והייתה לנו תחושה שהם מזלזלים בנו.

אחד האירועים האהובים על רוב הדיירים היו ערבי השבתות שהתקיימו מדי שבוע בבניין שלנו, הם נקראו "עונג שבת". מלבד הכיבוד הקל, שרנו שירי ארץ ישראל והושמעו פיליטונים שנכתבו בידו המאומנת של יוחנן ועוד בחור מוכשר למדי, שאת שמו אינני זוכר. הדברים נכתבו בכשרון רב ומתוך בדיחות הדעת, תוכן הדברים התייחס לרוב לנושאים הקשורים לחיינו בבניין.
בין היתר הוקמה מקהלה ולהקה שהציגה תמונות משירו של ביאליק, "קומו תועי מדבר", על היהודי הנודד שנקרא על ידי המשורר לשוב לארץ אבותיו. בשניהם השתתפתי, לא הייתי זמר גדול וגם לא שחקן, אך זכיתי לדקלם את שורות השיר. בגדים מיוחדים נתפרו מבד ששימש לשקים כדי לאפיין את שוכני המדבר הנודדים, והכל בשפה העברית. השתתפותי נתנה לי סיפוק רב.
מדי פעם יצאתי עם זליג ושמחה לטייל בעיר, להכיר את אנטוורפן שהייתה עיר נמל גדולה. לא הגענו לנמל, הסתובבנו במרכז העיר, החיים נמשכו בה כאילו לא אירע דבר. לא ראיתי אף בית שניזוק מהפצצות, בכל הרחובות שבהם טיילנו.
באחת הפעמים הלכנו לקולנוע וראינו סרט שריגש אותי מאוד "גשר ווטרלו" בכיכובם של רוברט טיילור ו-ויויאן לי. הם היו צעירים, יפים ורומנטיים, היה זה סרט מהחיים עם הרבה אהבה ועצב.
בפעם אחרת הלכנו לאופרה ושמעתי את "קוונשצינה", לא ממש התרגשתי מהאופרה הרוסית.
גדלתי על מוצרט, פוציני, ורדי, ביזה והמוזיקה שלהם דיברה אלי. אבל נהניתי מהאווירה האופראית, מהאולם המפואר, מהתאורה הנוצצת, מהמושבים הנוחים ומהקהל שבא לבוש במיטבו. איפה היינו אנחנו ואיפה הבלגים בבגדיהם ההדורים, נראה שהמלחמה פסחה על המקום הזה. הכל היה רגיל בעיר הזו, חנויות מוארות ושפע מוצגים, שלטים צבעוניים, מכוניות רבות, קשה היה לתפוס את הפער בין מה שחוו הבלגים לבין מה שעלה בגורלנו. הם היו בביתם ואנו בגלות, חסרי כל, מראות אלו עוררו בי תחושות קשות, הבנתי היטב שמה שהיה לא יהיה עוד.

10.11.2000

הפאר הרב שראיתי באנטוורפן שימש תזכורת עצובה לימים טובים שחלפו ולא ישובו עוד. אולם האופרה, הקהל והמוזיקה המחישו את הצד הנורמלי והיפה של החיים, אך אני חשתי במפגיע שאינני חלק מהם. הם מייצגים עולם שמבחינתי עבר ואין לו נגיעה בהווה שלי. מה שייצגה עיר זו עבורי, צרב וכאב, כי זה הזכיר לי את עיר הולדתי, את העולם מאתמול שכה אהבתי ואבד לי.
לא חשתי בנוח ברחובות אנטוורפן, אלא שהצורך לצאת מן הבניין ולנשום מעט אוויר של חופש דחף אותי החוצה. מרבית הימים נשארנו בבניין, הבנו שאסור לנו להתבלט, אבל חיילי הבריגדה הבינו שמדי פעם עלינו לצאת לטיולים קצרים בעיר וליהנות גם ממעט בידור בשעות הערב. כל המבצעים הללו אורגנו בקפידה וכך יצאו קבוצות קטנות של שלושה או ארבעה בכל פעם.

זה היה באנטוורפן כשעורר יוחנן לראשונה את הבעיה כבדת המשקל, שאנו הצעירים לא השקענו בה מחשבה. הנה אנו בדרך לארץ, אין לנו משפחה ולא ידידים שאליהם נוכל לפנות. אין בארץ מחנות פליטים שעומדים לקלוט אותנו. הפעם ניאלץ לדאוג בעצמנו לקורת גג ולפרנסה, איש לא ממתין לנו, נצטרך להתמודד עם סגנון חיים חדש שאינו דומה לאורח החיים שהורגלנו בו במחנות. אין לנו הורים שידאגו לנו, אנו בוגרים ומתפקידנו לנהוג כמבוגרים לכל דבר. היינו ילדים עם פרוץ המלחמה, עתה נמוגה הילדות וחלפה לה. שש שנים ארוכות אבדו לנו, לא למדנו, הנאצים העסיקו אותנו בעבודות כפייה. מקצוע ממשי לא למדתי, אבל למדתי לעבוד בעבודה גופנית מאומצת. עתה עמדנו בפני מציאות חדשה שלא ממש הקדשתי לה מחשבה רבה. נראה שעדיין חלמתי, ואז בא יוחנן והחזיר אותי למציאות והעמיד אותי על הקרקע.

באנטוורפן נפגשנו עם קבוצת צעירים שבדעתם להקים קיבוץ, הם היו צעירים כמונו, בעלי מטרה מוגדרת ונעלה והייתה להם כתובת בארץ, קיבוץ אפיקים שבעמק הירדן. לדעת יוחנן נוכל להשתלב בחברה זו, המורכבת מצעירות וצעירים מפולניה, גרמניה ורומניה רובם בוגרי התנועה הציונית והכשרה חקלאית, הקבוצה נקראה קיבוץ בוכנוואלד. באותם ימים נעשה ניסיון לאחד את כל הזרמים בתנועה הציונית שהייתה תמיד מפוצלת. אני לא ידעתי דבר על התנועה הציונית ועל הזרמים השונים שפעלו בתוכה. רק אחרי שהופיעו בנוישטאט חיילי הבריגדה, הם דיברו על איחוד התנועה וניסו להקים בגרמניה תנועה בשם "נוחם" נוער חלוצי מאוחד.

באנטוורפן למדתי על ההבדלים בין הזרמים השונים ועל הרקע לפיצולם. התברר שבתוך הקבוצה היו אנשים שהודיעו שלא יעברו לאפיקים, כיוון שהשתייך לקיבוץ המאוחד, ובדעתם לעבור לקיבוץ של השומר הצעיר. כולם היו נחמדים מאוד, אך נחושים להישאר נאמנים לתנועה שאליה השתייכו עוד בילדותם. ריח הפיצול הגיע לאנטוורפן אך לא פגע בקשרים החברתיים. בשעה שנסענו לאפיקים, נאמני השומר הצעיר פנו לקיבוץ מסילות. תנועת "נוחם" שקמה במחנות הפליטים בתקווה לאיחוד התנועה התפרקה בארץ, וחילוקי הדעות הלכו והתעצמו במיוחד לאחר הקמת המדינה.

בהיותינו בבלגיה שמרו כולם על איפוק ולא ניהלו ויכוחים בנושאים הרגישים, לכולם הייתה מטרה אחת, להגיע בשלום אל חופי הארץ, שאיפה שאיחדה את השורות. חיילי הבריגדה שטיפלו בנו שמרו על מוצא פיהם ועסקו אך ורק בנושאים השוטפים כדי להבטיח לנו אורח חיים סביר בתנאים של הסגר חלקי. הם היו אהודים על כולנו והקשר עם רובם נמשך שנים גם בארץ. המרצים הרבים שבאו אלינו נמנעו מלגעת בנושאים השנויים במחלוקת ותרמו בכך לאווירה נינוחה. בחבורת הבוכנוואלדים היו שדיברו על קרוביהם בארץ ועל ציפיותיהם, הם רמזו מראש שהם צפויים לעזוב את הקבוצה, אם יזכו להיקלט אצל משפחתם. בסופו של דבר, כל אחד רקם תקוות וחלומות, אלא שאיש לא ידע בביטחה אם יוכל להגשימם.

12.11.2000

הארץ שאליה שאפנו להגיע הייתה מוכרת לאנשים מתוך ספרים, חוברות, הרצאות ותמונות, איש מאיתנו לא ביקר בה. הרבה מסתורין אפף את סיפורי ארץ ישראל, סיפרו על ההתחדשות הלאומית ועל החזרה אל השורשים, אל האדמה, על הצבר, יליד הארץ, הפלמ"ח, פלוגות הלילה של וינגייט, חבורת השומר והגבורה שאפיינה את הדור המתחדש בארץ. החיילים שבאו לבקר הראו לנו צילומים של ילדיהם הצברים, רובם ככולם בעלי שיער בהיר לא בעלי מראה יהודי. נפעמים ונרגשים בלענו את המידע על התחדשות האדם היהודי השונה כל כך מהיהודי הגלותי המוכר לנו. ראינו צילומי חלוצים בבגדי חאקי ובכובעי "טמבל", שהפכו לסמל האדם העובד מיגיע כפיו ובונה את ארצו מחדש. הם נצטיירו בעינינו כישראלים גאים שחיים כיהודים בארצם ומייצרים במו ידיהם את המוצרים שהם צורכים. הוקסמתי, נכבשתי והייתי מאושר שבחרתי לעלות לארץ. הצעתו של יוחנן נפלה על אוזן קשבת, לא רק משום שחברת הבוכנוואלדים הציעה לנו פתרון קליטה בארץ, אלא שקסם לי לקחת חלק בהקמת קיבוץ חדש בארץ. לא פחות מזה שאפתי להיות לאדם חדש, לישראלי, רציתי להסיר מעלי את תדמית הגלות. ההליכה לקיבוץ אפשרה לי לשנות אורח חיים, להשתנות ולהצטרף אל שורות החלוצים.

הצטרפנו לחברת הבוכנוואלדים, רקמנו קשרים וידידויות חדשות, בעיקר עם דוברי גרמנית שהיו קרובים לי גם מבחינה תרבותית,שכמוני הכירו והוקירו את השירה של שילר והיינה ואהבו אותה. הם היו גם חובבי מוזיקה כמוני ונקשרו מילדותם לשירי שוברט, שומן, ברהמס, מנדלסון, כמו כן העריצו את מוצרט, בטהובן ורבים אחרים. היו לנו נושאים משותפים לשוחח עליהם וכך נוצרו בינינו יחסי ידידות שנמשכים גם היום.

מנהגים מוזרים היו מקובלים בחברה הקיבוצית באותם ימים. כאדם מבחוץ שגדל בעיר, התקשיתי להבין את כללי החיים הקולקטיביים. למען האמת, לא התעמקתי בסוגייה זו יתר על המידה, אחרי השנים הקשות במחנות שום דבר בעולם החופשי, ובפרט בארץ ישראל, לא יכול היה להפחיד אותי.

בינתיים נודע לנו שקבוצות שהיו בדרכן לבלגיה נעצרו בגבול על ידי הבריטים שגילו את התנועה המוגברת של יהודים לעבר בלגיה. אינני יודע מה וכיצד פעלו אנשי הבריגדה כדי לעקוף את המחסום הבריטי, כי אנשים הוסיפו להגיע אלינו בקבוצות קטנות. היה זה מעין טפטוף בהשוואה אלינו שעברנו את הגבול במספר כלי רכב. מסיבה זו התעכב כל המבצע עד שהגיע מספר האנשים למכסה המתוכננת. הבניין שלנו התמלא אט אט ושמענו שבאנטוורפן הוקצו עוד בניינים לאכלוס מועמדי העלייה שהצליחו לחצות את הגבול. שמענו סיפורים מדהימים על הקשיים ועל הדרכים שהיה עליהם לבחור כדי לחמוק מידם הארוכה של הבריטים. היו שנתפסו, חזרו וניסו את מזלם פעם נוספת והצליחו להגיע לאנטוורפן, לא היה זה עוד מסע תענוגות. לנו היה מזל, היינו ראשונים והתיאום עם האוסטרלים פעל יוצא מן הכלל. כשגילו הבריטים את הפרצה האוסטרלית הם הוחלפו באנגלים שהקפידו על מילוי ההוראות מפקדיהם. המציאות הוכיחה שעולים משארית הפליטה המשיכו להגיע בעלייה ב׳ אל חופי הארץ. האנגלים שהתנגדו לעלייה בהיקף גדול, החליטו לכלוא את העולים עם בואם לחיפה, ולהעבירם למחנות בקפריסין.

האנגלים לא התחשבו בסבלם של ניצולי השואה, הם הוסיפו לעצור אותם ולהחזיקם במחנות אוהלים בתנאים קשים. כל אלה שהחליטו לעלות מיד, ניצלו מגזרה זו, כך גם אני וחבריי, ישבנו שבועיים בעתלית ושוחררנו על חשבון המכסה. איש מאיתנו לא היה מודע לקשיים הצפויים

לעולים בדרך לא חוקית, ספק אם מי מאיתנו הקדיש לנושא הזה מחשבה. אפשר שאת המבוגרים יותר, במיוחד את הפרטיזנים, הכינו מראש, משום שהיו מטופלים בילדים.

ביום קר מאוד, הודיעו לנו שאנו עוזבים את העיר ועוברים למקום חדש. המקום שאליו הובאנו דמה לארמון גדול שנעזב, הבניין שכן באזור כפרי הרחק מן העין בתוך חורשת עצים רחבת ידיים, לא ניתן היה לראותו מהכביש. בבואנו לשם מצאנו אנשים שהקדימו אותנו. בחדרים הגדולים עמדו פריטשות, אם אינני טועה בשתי קומות לכל אחד הוקצב מקום לינה. הבניין אכלס מאות אנשים, כולם מועמדים לאותו מבצע, כולם הגיעו לכאן ממקומות שונים בבלגיה כדי לצאת ביחד לדרך. אני זוכר שמזג האוויר היה גשום וקר מאוד, העצים עמדו בשלכת והקרקע הייתה זרועה בעלים שנשרו. שמי בלגיה כוסו בעננים כבדים ורוחות חזקות הרעידו את שמשות החלונות, לא נעים היה לשהות בחוץ. נתבקשנו לא לצאת מן הבניין כדי לשמור על חשאיות מרבית.

בבניין האפור והגדול פסקה הפעילות החברתית שאליה התרגלנו באנטוורפן, היינו סגורים בחדרים, שכבנו על מיטות העץ מחוסר מעש ושמענו את סיפורי האנשים שהצטרפו אלינו. פגשתי אנשים ששירתו בצבא האדום וערקו ממנו בתום המלחמה. בפיהם היו סיפורים על הקרבות בחזית הרוסית ועל המוני חיילים שנפלו. הם סיפרו על נקמתם כשדרכו על אדמת גרמניה, הם לא חסו על הגרמנים. שמענו סיפורים על מעשי אונס שהחבר'ה ביצעו, סיפורים שלא נעמו לאוזני, אך הם לא חשו כל חרטה, הם חשבו שהייתה זו מצווה לפגוע בנשים הגרמניות. תפיסתם הייתה שונה משלי, התנגדתי לאלימות נגד אזרחים אבל הם היו חיילים נוקשים מלומדי קרבות אכזריים וזו הייתה דרכם להתפרק. לא מתחתי עליהם ביקורת, שמעתי אותם וחשתי בחילה כשתיארו את מעשיהם. אולי זה אחד ההבדלים בין ניצול שואה ובין החייל הקרבי, לא שמעתי על אף מקרה שניצול שואה ניצל את זכותו למעשה נקם בגרמנים, לפחות לא עד היום הזה בבלגיה. מאוחר יותר שמעתי שגם ניצולי שואה השתתפו במעשי הנקם נגד הגרמנים לאחר השחרור.

אני לא שופט אותם, היו לנו סיבות טובות לפגוע בגרמנים, הם רצחו בדם קר את יקירנו והרסו את חיי הנותרים. לא הייתה סיבה לרחם עליהם, הגרמנים סגדו להיטלר ולחבורתו האכזרית, הם שיתפו פעולה ותמכו בו לאורך כל שנות המלחמה ולא חסו על חיי היהודים. תמיד חשתי התנגדות עזה לשימוש באלימות ולא השתניתי עד היום הזה.

העם הגרמני לא נענש על רצח שישה מיליון יהודים. העם היהודי הצליח לקום לתחייה בעזרת העולם החופשי ואילו הגרמנים לא החזירו מעולם לקורבנות השואה את המגיע להם. אני לא הייתי מסוגל לקחת חלק בפעולת נקמה, על אף מה שעוללו הנאצים למשפחתי ולי.

הסתכלתי על האנשים שסיפרו סיפורים מסמרי שיער ואיבדתי את שלוות נפשי. הם סיפרו על כך בחיוך ומתוך הנאה אמיתית, הם נראו אנשים כמוני ובכל זאת היו שונים כל כך. התקשיתי לעכל את פרטי מעשיהם, ועוד יותר התקשיתי לקבל שגם יהודים מסוגלים להתאכזר לקורבן חסר ישע. אנשים אלה היו משוכנעים שמחובתם לנקום את רצח בני משפחותיהם וחבריהם.

13.11.2000

לא שללתי את זכותם לנקום, הציקה לי העובדה שפגעו בנשים ובנות צעירות חסרות ישע. כיהודים אסור לנו לנהוג כחיות נאציות, האמנתי שאנו שונים ושלא שכחנו לשמור על צלם אנוש. השנים לימדוני שגישתי הייתה תמימה, על אף שלא הייתי היחיד שחשב כך. הם לא הציבו לעצמם מגבלות, רובם היו שועלי קרבות ותיקים ומנוסים ותגובתם הייתה מלווה במעין שיכרון הקלה שלא ידע גבולות. יכולתי לדמיין לעצמי כיצד חשו האנשים אחרי שנות מלחמה ארוכות, כשסוף סוף דרכו לראשונה על אדמת גרמניה, הנשק והשלטון בידם ונפשם זועקה לנקם. יכולתי להבין את התנהגותם, אך לא הייתי מסוגל לקחת חלק במעשיהם. אני מספר זאת משום שהם היו כמוני, יהודים שביקשו לעלות ארצה, אך כבני אדם היו שונים ממני, כרחוק צפון מדרום.

מרבית הגרמנים שהשתתפו ברצח המוני, לא הובאו מעולם למשפט. קשה להעריך כמה גרמנים היו מעורבים ברצח העם היהודי וברצח בני עמים אחרים. על פי ממדי מבצע ההשמדה, השתתפו בו מיליונים.

לא אחת שאלתי את עצמי את השאלה, כיצד ניהלו רוצחים אלה את חיי המשפחה שלהם. העובדה שידיהם מגואלות בדם חפים מפשע, לא הרתיעה אותם מלחבק את ילדיהם ולהשיב אהבה לנשותיהם, כיצד הדבר אפשרי? לרצוח בדם קר ביום, ובערב לשוב לחיק המשפחה, או שמא הצליחו לשמור את סוד מעשי הפשע לעצמם ולא גילו לבני המשפחה הקרובים. כיצד יכלה אישה, או אם לחיות במחיצת רוצח מקצועי ולא לעזוב אותו, אלא, אם כן הסכימה והשלימה עם הזוועה שביצע בעלה. כמה בעלים גילו לנשותיהם על השמדת היהודים והן שתקו כמשתפות פעולה. אין לי ספק שהמוני גרמנים שמעו על ההשמדה, אלא שלאחר המלחמה טענו שהם שלא שמעו ולא ידעו. האם אפשר להאמין להם? הייתי מבדיל בין אלה שידעו והסכימו עם התורה נאצית, שהיהודים הם נגע, פצע מוגלתי בגוף הגרמני שיש לחסלו, לבין אלה ששמעו ופחדו להביע את דעתם ברבים, שמא יאונה להם רע. חמורה מכל העובדה שהמונים לקחו חלק ברצח עם כי שוכנעו שהיטלר

צודק, לכן לא נרתעו לבצע מעשי זוועה מסמרי שיער בילדים, נשים וגברים חסרי אונים.
בסוף המלחמה רק מעטים מהפושעים שעמדו במרכז מבצע ההשמדה נתפסו ונשפטו, חלקם ברח לדרום אמריקה ולארצות אחרות והאחרים הפכו פתאום לכבשים תמימות ש"נאלצו" לבצע פקודות. הנאצים לא כיבדו מעולם את המשפט הבינלאומי ומעשיהם הנפשעים בוצעו בניגוד לחוקי זכויות האדם. לעומת זאת, משפטי הנאצים נערכו תחת חסותו של החוק הבינלאומי. מרבית משתתפי ההשמדה לא נאסרו ולא באו על עונשם, הם המשיכו את חייהם כאזרחים תמימים בגרמניה המשתקמת. לא הסכמתי עם אלה שהחליטו לקחת את החוק לידיהם, משום שלא יכלו לדעת אם הם נוקמים באנשים הנכונים.

לא אהבתי את השהייה בבאנטוורפן, אם כי חיינו היו מאורגנים ועמוסי פעילות, שמילאה אותנו בתוכן. מרבית האנשים ניצולי שואה, בעלי עבר משותף, יצרו מעין ברית סמויה, שותפות גורל, שחיברה את העבר עם העתיד. בחברת הבוכנוואלדים מצאתי אנשים בעלי רקע תרבותי כשלי, וזה עודד וחיזק את התחושה שהצטרפותי לחבורה זו היא בחירה נכונה. האפשרות לשוחח בשפת אם על נושאים שהיו ונותרו קרובים לליבי ולליבם, הייתה חשובה לי מאוד. הייתה בהם נוסטלגיה מהולה בגעגועים לעבר הרחוק והאבוד שאליו היינו מחוברים בלב ובנפש. במידה שהתגעגעתי לעברי, כך גם רציתי להשתנות, להסיר מעלי את העבר שהקנה לי יופי ואושר בשנות ילדותי, בזכות הורי היקרים, ובה במידה חפצתי ללבוש את דמות הישראלי המתחדש. בתמימותי האמנתי שניתן להתנתק מהשואה, מהילדות, ולהתחיל הכל מחדש, אלא שהמציאות טפחה על פני; אדם לא יכול לפצל את חייו, לנתק את עצמו מבית אביו ואמו וממה שספג במשך השנים לטוב ולרע. אנחנו מחוברים בכל הנימים לעומק ולרוחב לכל פרט שקלטנו בעבר.
הימים הארוכים האינסופיים בארמון נתנו לי הזדמנות להרהר בעבר, בהווה וגם בסיפורים ששמעתי מפי אלה שנלחמו בגרמנים עם נשק ביד. לרגע היה נדמה לי שהם אולי סבלו יותר ממני, אך למעשה, לא ניתן להשוות בין סבל לסבל, כולנו היינו קורבנות לרשע הנאצי.

15.11.2000

יהודים ששירתו בצבא האדום, היו אמיצים וחזקים בגוף ובנפש, אחרת לא היו עומדים במאמץ הנדרש מחייל במלחמה על החיים והמוות. זאת הייתה מלחמה אכזרית ללא פשרות וחסרת רחמים, בין שני אויבים ששנאתם בערה בתוכם ואוי למי שנפל בידיהם. החבר'ה שהצטרפו אלינו סיפרו סיפורים מסמרי שיער. הם היו ברובם יהודים ילידי פולניה, שברחו לרוסיה מיד לאחר כיבושה על ידי הנאצים. הם החליטו לערוק עם סיום המלחמה, רובם שכלו את בני משפחתם בשואה והעדיפו לעזוב את אירופה. מעבר לכך הם לא היו מעוניינים לחיות במשטר הקומוניסטי. מאנשים אלה שמענו בין היתר, שחיילים רוסיים שנלקחו בשבי על ידי הגרמנים ושוחררו, נשלחו היישר לסיביר, משום שנחשבו לבוגדים בעיני הקומוניסטים. לא די שסבלו עינויים ותלאות קשות בשבי, הם נענשו בידי בני עמם. כמו כן שמענו על ניצולי שואה ששבו לפולניה, הונגריה ורומניה, ושם קידם את פניהם משטר קומוניסטי נוקשה וחשדני. מאחר שלרובם לא היו תעודות מזהות, נחשדו חלקם למרגלים מערביים ונכלאו. הם נתקלו בעוינות ובאנטישמיות במיוחד בפולניה, לא הספיק לבני העם הפולני, מה שעוללו הגרמנים ליהודים על אדמתם ששימשה אכסניה לרצח עם. לא הספיק להם שהגרמנים חיסלו כמעט כליל את יהדות פולניה. הייתה לי התנגדות לשוב לפולין, איבדתי שם את הכל, השארתי מאחורי רק קברי אחים, ים של דם, דמעות, סבל ויזע, ילדותי טבעה בכל אלה. עם זאת, יכולתי להבין את אלה שחיו בתקווה למצוא את בני משפחתם ואולי גם רכוש שנטמן במקום סתר. אך התקשיתי להבין את אלה שאיבדו את הכל ובכל זאת נסעו לשם, על אף הסיפורים הקשים על הנעשה בארצות הקומוניסטיות. נראה שהיו בינינו אנשים אמיצים מאוד, שלא נרתעו בפני הסכנות, וביניהם גם אנשי בריגדה אחדים שנסעו לחפש בני משפחה.
הייתי מאושר על שהשתחררתי ממשטר האימים הנאצי, ובשום אופן לא רציתי להיכנס למלכודת הקומוניסטית, שדמתה במובנים רבים לנאציזם רק בלבוש אחר, המנסה להצטייר כמגן על החלשים אך משתמש באותם אמצעים ושיטות שהונהגו על ידי הנאצים. נזקקתי לחופש, לאוויר נקי וצח, לחופש מלחצו של גוף זר המעונין להשתלט על בני האדם ולהכתיב להם את אורח חייהם.
באותם ימים האמנתי שעזיבת אדמת אירופה תאפשר לי למלא את מאוויי. הצורך להשתחרר מהכבלים שהגבילו אותי והפכו אותי לעבד בשנות המלחמה, ליווה אותי לאורך כל חיי. לא סבלתי מסגרות שכפו עלי אורח חיים ואחת הדוגמאות היא השירות הצבאי, שדמה בעיניי במובנים מסוימים למחנה ריכוז, להבדיל אלף הבדלות כמובן. כחייל פשוט הייתי מספר שקיבל פקודות וזה הפריע והציק לי להיות שוב אפס. מדי צה"ל לא נתנו לי תחושת גאווה, שהנה אני לובש מדים של מדינתי. היה זה בעיקר היחס המשפיל כלפינו שהיה לחלק מהשירות הצבאי, סירבתי להשלים עם זה. המפקדים הצעירים, הצברים, היו בעלי כוח ושררה, ולעיתים ניצלו את מעמדם ופגעו בי, ולא רק בי. רוב ילידי הארץ הבינו מעט מאוד את נפש האדם ובוודאי לא את נפשם של אנשים עם עבר

רק בי. רוב ילידי הארץ הבינו מעט מאוד את נפש האדם ובוודאי לא את נפשם של אנשים עם עבר כשלי. הם ראו רק את תפקידם ואנו היינו עדר חיילים שעליהם הם הופקדו. הם שכחו לעיתים שמולם עמדו בני אדם שונים, לרוב מבוגרים מהם ושהם שבו מן התופת. נפגעתי מהמסגרת הצבאית בלשון המעטה, גם משום שלא היה שם עם מי לדבר. הצבא אינו מסגרת דמוקרטית והוא פועל על בסיס פקודות ונהלים קבועים.

17.11.2000

לא קל להיות יוצא שואה, עם כל הרצון העז להשתלב בחיי הארץ וכל המאמצים להידמות לייליד הארץ, לא עלה בידי להשתחרר מצל האירועים הקשים שבהם התנסיתי. כל אדם נושא בתוכו את ילדותו, את הזיכרונות מבית הוריו ואת כל המוצאות אותו, וגיליתי שזיכרונות אלו מלווים את האדם לעד, לעתים חרף הרצון העז לשכוח.
בדרכי לארץ, הלום ציפיות, מלווה בתקוות שרק אדם צעיר מסוגל לרקום, לא נתתי את נפשי בידיו של שד השואה. העולם שאליו נכנסתי הצטייר כהתגלמות היפה והנעלה. לאחר יציאה מגיא המוות, חפצתי להאמין ונזקקתי נואשות לאשליה האגדית, שנסיעתי תביא אותי לארץ שבה הכל יהיה טוב יותר. האמנתי שלאחר תקופת הנאצים הנוראה, הכל עומד להשתנות לטובה והחיים ידמו לזמנים שקדמו למלחמה. מרופד בזיכרונות ילדותי הטובה, ומצד שני הרצון להחלים מטראומת המלחמה, יצרו געגועים חזקים אל העבר ובצדם את האשליה שעוד ניתן לשקם את שאבד.
שש שנות המלחמה יצרו תנאי חיים אנומליים וההישרדות עמדה במרכז חיינו, ילדים חשופים בלא הגנת הוריהם. מלחמת ההישרדות נמשכה יום יום ושעה שעה לאורך שנים, ואיש לא יכול היה לצפות מראש מה עלול לקרות בעוד דקה. הגטו והמחנות הכשירו אותנו להתקיים בתנאי תופת ולשרוד בלי כלים להתבגרות ולהתפתחות בדרך הטבע. דברים רבים ראיתי דרך המשקפיים של ילד מתבגר, ולכן מיד לאחר השחרור ובדרכי ארצה אחזה בי התלהבות ותקווה מחודשת.
המפגש עם הפרטיזנים והחיילים ששירתו בצבא האדום, גילה צד מכוער נוסף, לא רק הגרמנים שנאו את היהודים והשמידו אותם, גם אויבי הגרמנים התנכרו להם, הפולנים והאוקראינים ביטאו את שנאתם ליהודים שהסתתרו כנוצרים ולפרטיזנים היהודים, שנאה שהייתה מושרשת בכל השכבות, בין המשכילים ובין הכפריים הבורים. העובדה שיהודים יצאו להילחם נגד האויב הגרמני המשותף, לא שינתה את יחסם. החיילים ששירתו בצבא האדום, סיפרו שהשתדלו להסתיר את מוצאם, ובתום המלחמה רבים ערקו, בעיקר אלה שמשפחותיהם נרצחו בידי הנאצים. לא היה מקום ליהודים בעולם מלבד ארץ ישראל ומי שלמד את הלקח ביקש לעלות ארצה.

18.11.2000

השפה הגרמנית היא השפה שדרכה הגיעו ישירות אל ליבי, היפים שבשירי היינה, שילר, גתה ואחרים. שירים אלו הולחנו בידי שוברט, שומן, מנדלסון ונחקקו לעד בזיכרוני, הם חלק בלתי נפרד מילדותי, שימשיך ללוות אותי כל חיי. למדתי לדעת שאדם אינו מסוגל להפוך את עורו, אינני יכול להתנער ממה שספגתי בבית הורי, פרק חיים זה אמנם חלף מהר מדי, אך הספיק לעצב את אישיותי.
שאיפתי להשתחרר מן העבר, להיכנס לנעלי הישראלי וללבוש דמות חדשה לא עלתה בידי. לעומת זאת, לראשונה בחיי חשתי הזדהות מוחלטת ושייכות לעם היהודי בארצו, תחושות שהתחזקו לאחר בואי ארצה. היה עלי להתמודד עם מציאות חדשה, עם אורח חיי הקיבוץ, אז גם הגעתי להבנה שאני אדם בוגר, שעלי לבחור במקצוע ולקבוע את עתידי. המציאות שנחשפתי אליה גילתה במלוא האכזריות את גודל האבדה שהסבה לי מלחמת העולם השנייה; חסרו לי הכוחות הנפשיים הדרושים כדי לשוב אל ספסל הלימודים. לא היו לי הדרכה ותמיכה שיעזרו לכוון אותי לאפיקי לימוד. לא פגשתי באיש שינחה אותי בדרכי שעה שהייתי פנוי לאמץ בלהט את רעיון בניית הארץ.
אין ספק שחיילי הבריגדה עשו עבודה טובה, הם טיפלו בנו, והשפיעו על רבים להצטרף לשורות החלוצים ולבחור בחיי קיבוץ. מטרתם הייתה לגייס את מרב האנשים לרעיון החלוצי, ודבריהם נפלו על קרקע בשלה, כי ניצולי השואה חיפשו מטרה בחיים לאחר שנים של אוזלת יד. רבים, כמוני, לא היו בשלים לצאת אל החיים אמיתיים, אל ההתמודדות כפי שעשו זאת הורינו בעבר. תנועת ההתיישבות הציעה לאנשים בית, עבודה, קיום והגשמה עצמית, רעיון שקסם וכבש אנשים שהיו עקורים ועולמם חרב עליהם.
הפלגתי לתקופת העלייה לארץ, אלא שבשלב זה היינו עדיין בבלגיה הגשומה והקרה, ממתינים ליום שבו יינתן אות העזיבה. הימים היו ארוכים ויכולנו לכתוב ספר היסטורי על גורל היהודים מסיפורי הניצולים שפגשתי. כל סיפור עולם ומלואו, סיפורים מרתקים ומסמרי שיער. ויכוחים

לוהטים התפתחו סביב נושא הנקמה ומידת הצידוק ואי הצידוק בלקיחת החוק לידיים. בנושא אחד הייתה הסכמה כללית, אין ולא היה מקום לנהוג ברחמנות באנשי אס.אס. שהיו פושעים מוצהרים ובלתי ראויים לרחמים. לעומת זאת, רבים סברו שאין לפגוע באזרחים חסרי ישע, אין היהודים יכולים לנהוג כמו הנאצים. שיחות אלו מעולם לא הסתיימו תוך הסכמה כללית, הדעות נותרו חלוקות. אני סברתי שיהודים לא צריכים ללכת בעקבות הנאצים ולהשתמש באמצעים פסולים כנגד חפים מפשע. נקמה בחסרי מגן, בנשים וילדות לא תחזיר לנו את יקירינו, לא תקנה לנו כבוד ובוודאי לא תשקיט את מצפוננו.

כבר אז היה לנו ברור שלעולם לא יצליחו להביא למשפט את כל משתפי הפעולה עם הנאצים ברצח העם היהודי בגטאות ובמחנות הריכוז. המוני גרמנים לקחו חלק במעשים נפשעים אלו, רבים מהם הצליחו לברוח ולמצוא מקלט ברחבי העולם תחת זהות בדויה, הם נהנו מעזרת גרמנים שהתאזרחו במדינות מעבר לים ואהדו אותם. מרבית הפושעים הנאצים הצליחו להיעלם, הפכו עורם והיו לאזרחים תמימים ש"לא ידעו ולא שמעו דבר", והמשיכו בחייהם. המעטים שהובאו למשפט לאחר למעלה מחמישים שנה, הסתתרו מאחורי חוקי המשפט המערבי, שחייב להציג הוכחות מוצקות שאין בהן כל ספק. רוב הפושעים השתחררו מחמת הספק, הראיה האחרונה, משפטו של דמיאניוק בארץ, ששוחרר מחמת הספק, על אף שהשופטים והציבור היו משוכנעים שהוא הנאשם האמיתי. הוא הודה שהיה זקיף בבלז'ץ, אך בלז'ץ לא היה מחנה ריכוז, אלא גיא הריגה, כל הקורבנות שהובאו לשם נרצחו מיד עם בואם לשם, בידי אנשי האס.אס. ששירתו במקום. לא היה בכך די כדי להעמיד לדין את האיש למרות היותו זקיף בבלז'ץ. מה הוא עשה שם? הזיל דמעה על גורלם המר של הקורבנות? הוא היה אוקראיני, לא גרמני, הנאצים לא הכריחו אותו להתגייס לאס.אס. ואם התגייס, ידע איזו מלאכה בזויה הוא עומד לבצע. למרות זאת הוא הוחזר לארצות הברית ולא הועמד למשפט חוזר. גם אם לא קראו לו דמיאניוק אלא בשם אחר, עצם נוכחותו בבלז'ץ לא העידה על אופיו הנפשע של האיש? כמוהו המונים חמקו ממשפט צדק שלא היה קיים בתקופת הנאצים עבור מיליוני יהודים חפים מפשע. הסבלנות שלנו הלכה ופקעה ככל שנמשכה ההמתנה, לא ידענו מה מעכב את צאתנו. זו תחושה קשה להיות סגורים בתוך בניין ענק מבלי לדעת פירור של מידע, עובדה שהגבירה את המתח. במקביל, שמענו על פעילות גוברת של הבריטים כנגד התארגנויות לעלייה ולחץ על ממשלת בלגיה למנוע תמיכה סמויה בהברחות הגבול מגרמניה.

בלגיה לא הייתה הארץ היחידה ששימשה לנתיב בריחה, גם לאיטליה נהרו ניצולים שביקשו להגיע לארץ. מדיניות האנגלים שאפה להגביל את מספר העולים לארץ, אלא שהפעם בניגוד לעבר, מספר האנשים משארית הפליטה שביקש לעלות היה גדול בהרבה מהמכסה החודשית הרשמית. הבריטים הבינו שכדי למנוע עלייה המונית בלתי חוקית, עליהם לנקוט באמצעים שיגבילו יהודים לעבור לארצות המתירות לאוניות מעפילים להפליג לים התיכון לעבר חופי ארץ ישראל. האנגלים היו מעוניינים שהיהודים ישובו אל ארצות הולדתם. הם רק שכחו פרט חשוב אחד, שלאנשים אלה לא היה עוד לאן ואל מי לחזור. הניצולים ביקשו לעלות לארץ בכל מחיר ולא נרתעו מכל מאמץ. האנגלים ניצחו במלחמה, אך התייחסו בחוסר רגישות ובחוסר הבנה משוועת לקורבנות השואה. כתוצאה ממדיניותם הנוקשה, הפכו את הניצולים לנרדפים בשנית. חודש לאחר השחרור, בהיותנו בליבק, עדיין חלשים וזנוחים, סבלנו מרעב תחת פיקודם של האנגלים. למען ההגינות עלי לציין שמצבנו השתנה בנוישטאט, אך במחנה זה היה מלאי עצום של שימורים שהותירו אחריהם הגרמנים ואולי זו הסיבה ששם לא ידענו מחסור.

שמענו על מאמצי האנגלים להכשיל את מבצעי העלייה, שמרנו על איפוק וסבלנות ללא גבול, בתקווה שיום יבוא ונעזוב את המקום. העובדה שכניסת יהודים לארץ הוגבלה למרות השואה הנוראה, לימדה שאדם חופשי אין פירושו חופש תנועה, עדיין לא היינו רשאים להחליט היכן נבנה את עתידנו. לא די סבלנו ולא די נרדפנו על היותנו יהודים, עתה באו הבריטים ומנעו מאיתנו להגיע אל הארץ שאליה ניסו לגרש אותנו שונאי היהודים לפני פרוץ המלחמה. שוב התברר שהחזקים הם אדוני העולם, הם שולטים בחלשים וקובעים מהו חופש הפרט ומהן זכויותיו, את דרגות החופש השונות קובע השולט.

על פי אמות מידה שהחליטו עליהן הג'נטלמנים הבריטים, לא הייתה לי זכות להגיע לארצי, היה עלי לשוב לארץ שבה נשפכו נהרות של דם יהודי, כולל של בני משפחתי. על כן, רבים כמוני נאלצו לבחור בנתיב בלתי חוקי ולהגיע לארץ בדרך לא דרך. הם לא הבינו שאנשים למודי סבל בל יתואר, הם אנשים נחושים שלא ייכנעו ולא יוותרו על זכותם לעלות לארץ שבה ראו את מולדתם.

ברגע ששוחררנו בידי האמריקאים האמנתי שדבר לא יעמוד עוד בדרכי, שהעולם פתוח בפני. האנגלים העמידו אותי על טעותי והוכיחו לי, מה פירושו של חופש ומי מכתיב את גבולותיו. היה זה שיעור נוסף על מושג החופש, שאותו למדתי לראשונה מהנאצים לאחר הגירוש מביתנו. חופש האדם קיבל משמעות חדשה ולבש צורות שונות עד שהגעתי לעבדות מוחלטת כאסיר חסר זכויות במחנות הריכוז. במחנות המוות כל שנותר לנו, הוא חופש המחשבה, להרהר ולחלום, אלא שבימים ההם לא היה בכך נוחם או הקלה.

בכל זאת השתנה מעמדי לאחר השחרור, לא יכולתי לנסוע לארץ כאזרח חופשי, אך נותרה בידי האפשרות לבחור בדרך השנייה, להגיע ליעד שבו בחרתי עוד באושוויץ, דרך המחתרת. הבנתי

שתמורת חופש הבחירה עלי לשלם מחיר, ולא נרתעתי. על כן אני וכל חברי לדרך נדרשנו לגלות סבלנות ולקבל את הקשיים הזמניים בהבנה ובאורך רוח.
מאז הצטרפותנו לקבוצת הבוכנוואלדים הייתה לנו כתובת בארץ, כי השתייכנו לגוף מאורגן שהעניק לנו תחושת ביטחון והסיר מעלינו את החששות של אנשים בודדים שאין בידם לאן לפנות. תבונתו של יוחנן ושיקול דעתו, שימשו לנו לציוני דרך שהערכתי רק כעבור תקופת מה.
כולנו עקבנו בדריכות אחר מעשי אנשי הבריגדה שהיו איתנו, הם יצאו בחשאי מדי פעם ושבו אלינו, אך לא גילו לנו דבר על מועד יציאתנו. כל תנועה וכל חייל חדש שהופיע בבניין עורר מיד חרושת שמועות. מדי פעם פקדו אותנו כלי רכב של הבריגדה, אך הם עזבו כלעומת שבאו. היה ברור שעלינו לצאת מכאן בכלי רכב רבים, אולי לאנטוורפן, עיר הנמל הגדולה הקרובה ביותר, האם נפליג ממנה?
שאלות רבות ריחפו באוויר ללא מענה.
היום המיוחל הגיע במפתיע, כלי רכב רבים התקבצו בשטח בין העצים, חיילים וקצינים יהודיים במדי הבריגדה, דוברי עברית, פיקדו על המבצע. אני זוכר שהתרשמתי והתרגשתי בעיקר מהקצינים עם דרגותיהם. האנשים התארגנו במהירות ועלו למכוניות, לא ידעתי מה מבטיח לי כוכבי. שמעתי את אחד החיילים פונה אל אחד הקצינים בדרגת מייג'ור וליבי התחמם ברגע זה מרוב גאווה. אם אינני טועה שם המייג'ור היה רבינוביץ' או מאירוביץ', שם יהודי מובהק המוכר לי מהגולה. להתרשמותי, פעלו החיילים ביעילות מופלאה, הם לא נראו שונים מחייל אמריקאי או אנגלי, אלא שהם היו משלנו. ברגע זה חשתי שאין אנו שונים מכל העמים האחרים, גם אנו כמוהם יודעים את המלאכה, רק שלא יגבילו אותנו ולא ימנעו מאיתנו להקים לעצמנו מולדת משלנו. כששמעתי את פקודת הקצינים לנוע, חשתי שזהו אחד הימים המאושרים בחיי לאחר השחרור, לשמחתי לא היה גבול. התרגשות אחזה במרבית האנשים סביבי, כולם חשו בגודל השעה על אף שלא ידענו להיכן אנו נוסעים. אחרי שחצינו את הגבול הצרפתי, הבנתי שאנו לא עולים לאונייה באנטוורפן.

20.11.2000

ברגעים אלה חשתי גאווה ואמונה שאין אנו נחותים מבני עמים אחרים, ואילו היו בידינו המשאבים והכלים הדרושים, הייתה לנו מדינה על אדמתנו כמו לכל עם. החיילים והקצינים נשאו על מדיהם את סמל הבריגדה היהודית, דגל כחול לבן עם מגן דוד במרכזו, להם וגם לי היה סמל זה מקור להתרוממות רוח. זאת בניגוד גמור לסרט הלבן עם המגן דוד במרכזו שאותו ענדתי בגטו, כסמל להשפלה ורדיפה. איזו מהפכה חלה בחיי מאז שחרורי, חוויה בלתי נשכחת, לא בכדי נהרות הדמעות זרמו להם חופשי חופשי.
מדי פעם עצרה השיירה שלנו בצמתים, ראיתי את הקצינים מכוונים את הנהגים ומורים להם את הדרך. מאז שיצאנו מבלגיה, חיילי הבריגדה כולל הקצינים לא הסתירו את זהותם. תהינו כיצד יכלו להיעדר ממושכות מבסיסיהם באיטליה, מקום שבו היו מוצבים. הפעם נסענו כאזרחים, היעד היה דרום צרפת, על פי כיוון נסיעתנו. המשך הנסיעה והגעתנו ליעד שלנו, כל אלה נותרו מעורפלים בזיכרוני. אני נזכר שהביאו אותנו למחנה צריפים בשטח מסולע במרחק מה משפת הים. אינני בטוח שאני מדייק, אך אני זוכר היטב שהגענו לאחר יום או יומיים לנמל קטן בשם "פורט דבוק", נמל שדמה למעגן אוניות דייג.
אני זוכר בבירור, כשעזבתי את המזח ודרכתי על סיפון האונייה שלנו, נדמה היה לי שמשקל גופי נדנד אותה בדומה לסירת משוטים, כה זעירה הייתה אוניית המעפילים. לא היה זמן לחשוב על כך, צוות האונייה זירז אותנו לרדת אל בטן האונייה. ירדנו במדרגות עץ לחלל הבטן הקטן, וראיתי לאורך הדפנות דרגשי עץ פרוסים בכמה קומות. נתבקשנו לתפוס לנו מקום, בנים לחוד ובנות לחוד. לרובם היו מעט מאוד חפצים אישיים והם שימשו כתחליף לכריות. לא הייתה זו אוניית נוסעים במובן הרגיל של המילה. מאות נדחסו לחלל הבטן ורבים תהו אם מיניאטורה זו תצליח להביא אותנו בשלום אל חופי הארץ. המבוגרים שבינינו היו מוטרדים, הצעירים לעומתם התייחסו לכל העניין בבת צחוק. ככל שהתמלאה האונייה, חשנו מחנק, האוויר היה דחוס. האוורור תוכנן לאוניית משא ולא לאוניית נוסעים ובוודאי לא למספר כה רב של אנשים. בניגוד לבלגיה הקרה, בדרום צרפת מזג האוויר היה קיצי והשמש חיממה היטב את דפנות האונייה וחום רב חדר לחלל הבטן. נאסר עלינו לחזור לסיפון כדי לא לעורר חשד, הוראה שהייתה מובנת מאוד, אלא שהחום היה בלתי נסבל, ובגדינו, גם אם קלים ביותר, לא הקלו עלינו והזענו כהוגן. צריך היה להשלים עם המצב, זה היה כלי שייט שלנו. למדנו לראשונה שכשחם מאוד חובה לשתות הרבה מים, אלא שברזי המים בשירותים היו מרוחקים וקשה היה להגיע אליהם.
האונייה שלנו הייתה קטנה וישנה מאוד. הצוות ברובו ישראלי, קבוצת צעירים לבושים מכנסיים קצרים וגופם העליון חשוף לשמש, הם היו שזופים בניגוד לנו. זו הפעם ראשונה שרגליי דרכו על סיפון אונייה, לא היה לי מושג כיצד נראית אוניית נוסעים, מלבד מקריאה בספרים, אך היה לי ברור שאין דמיון בין כלי שייט עתיק וארעי זה לאוניית נוסעים. כשעלינו לסיפון, קשה היה להבין

איך אונייה זעירה יכולה לאכלס מספר כה רב של אנשים, היה נדמה לי שמעודף משקל היא תשקע, אלא שהיא לא שקעה אך תנודותיה היו קיצוניות, ורבים סבלו ממחלת ים. שמעתי שתמיד יש כאלה הלוקים במחלת ים גם בהפלגה באוניות גדולות, לא כל שכן בספינה כזאת.
הים נדמה בעיני כמפלצת מסוכנת, כשברקע תודעתי צף ועולה הפחד שמובילים אותנו מזכסנהאוזן לנמל רוסטוק כדי להטביע אותנו בלב ים.

בנוישטאט סימל הים את המוות, שתי אוניות טבועות וקברי הגופות שנפלטו ממנו לא ציירו את הים הצפוני בצבעים ורודים. מי הים הצפוני היו אפורים והפיצו ריח רע של דגים רקובים, הוא נראה לי כתופעת טבע אימתנית. לעומתו, הים התיכון נתגלה לי בבוקר יום שמש; מימיו התכולים שקטים וזוהרים מקרני שמש חמימה, בדומה לאגם המתרפק אל חופי צרפת ושובה את העין. המראה המרגיע לא הטיב את תחושתנו בבטן האונייה, שהייתה קשה אך בלתי הפיכה.
החום היה מתיש ומחליש, לא היינו רגילים למזג אוויר ים תיכוני ובוודאי לא להסתגר לאורך שעות בבטן אונייה שקלטה את קרני השמש במשך כל שעות היום. לקראת ערב הפליגה הספינה וסוף כל סוף קיבלנו רשות לעלות לסיפון. האוויר הצח והנעים אושש אותנו והשיב אותנו לחיים. כוכבים נצצו כיהלומים בשמים, היה זה סוף פברואר, אף עננה, מחזה מרהיב כזה לא נראה לעין בתקופה זו במרכז ובצפון אירופה. קרירות הלילה הבריחה אחדים חזרה אל תוך האונייה, ולאט לאט השתלטה העייפות על האנשים והם החלו שבים אל דרגשיהם.

בבוקר התגלו המקרים הראשונים של מחלת הים, הרגישים החלו להקיא ולרוב לא הספיקו להגיע אל הדליים שהכינו עבורם מראש. המסכנים סבלו, לא אכלו ורק הקיאו ולכלכו את עצמם ואת כל הסביבה. ריח רע פשט בבטן האונייה ובמקביל צריך היה לנקות ולשטוף את הרצפה. הבריאים, ידיהם מלאו בעבודה וקשה היה לשמור על ניקיון, כי תוך זמן קצר כמעט כולם חלו במחלת הים. את הרצפה שטפו עם מי ליזול, אך את הבגדים והשמיכות היה קשה לנקות כל עוד האנשים שכבו כפגרים. החולים לא יכלו לאכול, הם נזקקו רק לתה חם שסיפק להם המטבח.
האנשים שלא לקו במחלה היו פעילים במתן עזרה, ניקיון ועבודות מטבח. הייתי בין המאושרים שלא חלו והתנדבתי לעבוד במטבח. משעות הבוקר הקטנות בחשכה, התחלתי את עבודתי. הייתי מרוצה שיכולתי לתרום ומרוצה שלא הייתי חייב לשהות בבטן האונייה בשעות היום החמות, כי המטבח היה באזור הסיפון. עבדתי עד שעות הערב המאוחרות ונפלתי שדוד לתוך שינה על הדרגש למרות התנאים הקשים.
בימי ההפלגה הראשונים, אחרי שכמעט כולם נפגעו ממחלת הים, נשמעו קולות ואנחות במשך כל היום, איש לא קם ממשכבו מחמת תשישות אלא באין ברירה. למזלנו, הים היה שקט ולא טלטל את הספינה הקטנה. כל היום הרתיחו כמויות מים גדולות כדי לעמוד בדרישה, ידי הבריאים מלאו עבודה, סחבתי עשרות רבות של דליי מים אל המטבח שהיה מרוחק ממאגרי המים, ומי יודע כמה פעמים ביום עליתי וירדתי במדרגות עם הדליים אל החולים להביא להם שתייה חמה ומעט אוכל קל לעיכול. העבודה עזרה לי להעביר את הזמן ולא היה לי חשוב שהייתי עייף מאוד. היה לי סיפוק וחשתי מצוין בזמן שהאחרים שכבו כפגרים על דרגשיהם. בהדרגה החלו האנשים להתאושש, אבל במשך היום לא ניתן להם לעלות אל הסיפון והם נאלצו להמתין לערב. המחנק הציק וגם הריח הרע שהשתלט על חלל האונייה, אפילו הליזול לא גבר עליו.
כשירד הלילה נרגעו האנשים וחשו מעט מנוחה ורוגע. הם ישבו ושכבו כמעט כל הלילה על הסיפון, ולא רצו לשוב אל הדרגשים. מחלת הים הייתה התנסות קשה ולא נעימה, ותנאי המחנק הקשים ששררו באונייה העמוסה לעייפה, רק הרעו את המצב. קשה היה גם להגיש עזרה יעילה לאנשים שסבלו. יש לציין שנוסעי האונייה היו מוכנים והבינו שלא יצאו למסע תענוגות, אך איש לא העלה בדמיונו תנאים קשים כל כך.

21.11.2000

היינו בין הראשונים שהפליגו ארצה עם תום המלחמה, ונראה שלצוות הספינה הייתה זו הזדמנות ראשונה להשתתף במבצע כזה. כולם היו בחורים חסונים ושזופים שידעו היטב את מלאכתם ויש להניח שהתאמנו לפני יציאתם להפלגה זו. הישראלים לא סבלו ממחלת הים, הם תפקדו כמלחים לכל דבר בשעה שעבדתי במטבח. הם נראו כבאים מעולם אחר, כל כך ישראלים ושונים מאיתנו. אנשי הצוות לא גרו איתנו, וניכר היה שהם מכירים היטב איש את רעהו. במגורי העולים המצב דמה יותר לבית חולים בשעת חירום, רק ללא רופאים ואחיות בלבוש האופייני. מספר בנות ובנים שמחלת הים פסחה עליהם התנדבו לעזור בטיפול בחולים. רוח ההתנדבות שררה בקרב רבים ועל אף הקשיים והמחסור בתרופות ובאביזרים הדרושים לעבודה השוטפת, כולם עבדו ללא לאות עד השעות הקטנות של הלילה.

כשהשכמתי לעבודתי במטבח, הדבר הראשון שהיה עלי לעשות הוא להביא מים, למלא את המכלים להרתחה, להכנת שתייה חמה. השחר עלה לאט, זריחת השמש המזרח התיכונית ושקיעתה היו בעיני תופעות טבע מדהימות. הים התיכון נפרס לפני לאורכו ולרוחבו כראי ענקי שבו השתקף זוהר השמש בצבעים שלא ראיתי מימיי, במיוחד בשעת השקיעה כשהשמש דעכה

לאיטה אל מעבר לאופק. חוויתי את הזריחה והשקיעה בהתפעמות, הייתי מוקסם, נשמתי את האוויר הצח וגיליתי שלראשונה מזה שנים רבות, אני מסוגל ליהנות שוב מפלאי הטבע.
לאחר כמה ימים, התברר לנו שלטבע יש שני צדדים, גם בים התיכון הכחול והשקט יש שעות שבהן משתנות פניו התמימות והוא הופך לסוער, מתכסה בקצף ובגלים גבוהים המתנפצים בעוצמה על דפנות כלי שייט שנקלע שלא בטובתו לסערה. כך אירע גם לספינתנו הקטנה שמצאה עצמה במרכז סערה גדולה והיטלטלה מצד לצד בדומה לחפץ שאין עליו שליטה. היו אלה שעות חרדה, זה החל בלילה כשלפתע חשנו שמשהו אינו כשורה, כל מה שלא היה מחובר החל לעוף וליפול. התעוררנו מבוהלים ובקושי הצלחנו להיאחז בדרגשים, מרבית חפצינו, כלי האוכל והתרמילים נפלו מהדרגשים ברעש עצום. קריאות פחד מילאו את חלל האונייה, דליים, חפצים אישיים וכלי אוכל התגלגלו על הרצפה. גרוע מכל היו מכות הגלים בדפנות הספינה שלא ידעו רחם. לעתים היה נדמה שהספינה עומדת להתרסק, קולות נפץ מפחידים נשמעו בכל פעם שגל גדול פגע בדופן האונייה. לא פלא שפרצה בהלה ואיש לא ידע מה לעשות, לא היו בידינו חגורות הצלה בכבכל כלי שייט, ידענו שאם הספינה תיפגע איש מאיתנו לא ייצא חי. עברו עלינו שעות של חרדה, עם כל גל גדול שזעזע את האונייה פרצו האנשים בזעקות שבר. אף אחד מבין המעפילים לא התמצא בניווט ימי, לכן בהלה רבה אחזה בנו, איש לא ידע מה מידת הניסיון של הימאים לנווט ספינה עמוסה לעייפה בים סוער. מאוחר יותר, לאחר שוך הסערה, התברר שהקטע שבו חלפנו בשעת הסערה מוכר לימאים, סערות אלו ידועות בפתאומיותן, אך הן אינן אורכות זמן רב ורוב האוניות יוצאות מהן בלא פגע.

קשה לומר שלא פחדתי, חשתי חסר אונים. כל שיכולתי לעשות הוא להיאחז בדרגש כדי לא להתגלגל החוצה מהקומה השנייה. כמעט ללא שינה קמתי לעבודה בבוקר וכבר לא היה זכר לסערה, הים חזר להיות נוח כאילו דבר לא אירע. המומים מהחוויה הטראומטית, התחלנו לאסוף את החפצים שהתגלגלו על הרצפה ולסדר את הבלגן שנוצר על הדרגשים, חלק מהדברים נשטפו כנראה אל הים.
מרבית האנשים לא ידעו הרבה על הים, ולא ידעו כיצד לנהוג בעת מצוקה. קראנו בספרים על מגלי העולם ששטו בספינות מפרש קטנות, על התלאות הרבות שפקדו אותם, כששהו שבועות בים. לעתים עמדו ימים שלמים בחום כבד בלב הים האינסופי, כי בלי רוח לא יכלו להתקדם. סיפורים מרתקים קראתי על יורדי ים אמיצים שסבלו מסערות ומימי שרב כבדים עד שזכו להגיע לחוף מבטחים. ספרים אלה ריתקו את דמיוני כילד, אבל אז ישבתי בביתי בחדרי הבטוח והתפעלתי מגבורתם של מגלי העולם.
קראתי גם על אסון ה״טיטניק״ שנתקלה בקרחון ענק, ולמרות המכשירים המשוכללים לא הצליחו למנוע את ההתנקשות הקטלנית שגרמה לטביעתה המהירה ולאלפי קורבנות. אין מה להשוות בין הטיטניק לספינתנו הרעועה, אך חשבתי לעצמי שמוטב שמסע זה בים יגיע כבר אל קצו, בטוח יותר לדרוך על קרקע מוצקה.
השמש חזרה לחמם את האונייה, האנשים לא הורשו לעלות לסיפון. על הוראה זו נאלצנו לשמור בקפדנות יתרה, משום שעברנו כבר את מחצית הדרך. ככל שהתקרבנו אל יעדנו, גברו הסיכויים להיתקל בספינות מלחמה בריטיות שסיירו בים התיכון כדי למנוע כניסה בלתי חוקית לארץ. נאמר לנו שהסיכויים לחמוק מהפיקוח האנגלי אינם גדולים, אך כבר היו דברים מעולם. רק אנשים שלא חשו בטוב הורשו לעלות לסיפון ולשבת במקומות מסתור. ספינתנו דמתה כלפי חוץ לספינת משא תמימה, תרגיל שקוף שהיה מוכר לאנגלים, אך היינו חייבים לשחק את התפקיד עד הסוף. הצרה הייתה שככל שהתקדמנו מזרחה גבר החום, ומצוקת האנשים גברה. הנושא המדובר ביותר, מלבד בעיות המחנק והזיעה שניגרה בקילוחים מכל חלקי הגוף, היה אם הבריטים יגלו אותנו, או שמא נצליח לחמוק מההסגר. הדעות נחלקו בין הפסימיסטים לבין האופטימיסטים, כולם רצו לסדר את האנגלים, שבהזדמנות זו זכו לביקורת חריפה על יחסם הנוקשה כלפי היהודים. מותר היה לאנשים לחלום מעט על האפשרות להגיע אל חופי הארץ מבלי שנתגלה, אם כי היו סיבות טובות לכך שהאנגלים יגלו את זהות הספינה. העלייה לארץ הייתה עדיין בחיתוליה, ולצי המלחמה האנגלי חסרה תעסוקה מבצעית ואנו סיפקנו אותה.
באחד הבקרים ראיתי במרחק מה מספר ספינות מלחמה קרבות במהירות לעברנו. בשמים הופיע מטוס בריטי שחג זמן מה מעלינו ומסר כנראה למפקד ספינות המלחמה דין וחשבון.
בתדרוך מוקדם נאמר לנו שאם יעלו האנגלים לאונייה לא לגלות שום התנגדות, כי אין בכך כל טעם. שמתי לב שהישראלים מהצוות נעלמו כלא היו ועל הסיפון נותרו הקפטן שהיה יווני או איטלקי ומספר מלחים ממוצא זר. נאמר לנו שברגע שהאנגלים יעלו נוכל כולנו לעלות לסיפון.
״הסאונה״ נסגרה ברגע זה והאנשים החלו להתאסף על הסיפון. אינני זוכר בוודאות אם האנגלים עלו מיד על האונייה, או שציוו על הקפטן להמשיך והם שטו בקירבתנו. שעה קלה קודם לכן מישהו דאג להניף את דגל ישראל, ועל סרט בד גדול מישהו רשם באותיות גדולות את שם הספינה שלנו ״תל-חי״. אני לא זוכר באיזה שלב עלו החיילים האנגלים לספינה שלנו, היינו בידיהם, אך הם לא פגעו בנו. דבר ראשון ערכו חיפוש ולאחר שלא מצאו את מי שחיפשו, תפסו עמדות על הסיפון ולקחו את הפיקוד בעזרת הקפטן. הם חיפשו את הבחורים הישראלים, שהתחפשו מבעוד מועד למעפילים לכל דבר. האנגלים לא יכלו לתקשר עם הקפטן בשפתו, ואילו האנשים פרצו

בשירה אדירה, רוחם לא נפלה, על אף שמשימתנו כשלה. ידענו שבשעות הקרובות נגיע לחופי הארץ ועובדה זו השכיחה במידה רבה את אכזבתנו.

22.11.2000

נוכחות הבריטים לא הפריעה, אנשים ישבו על הסיפון, חלקם שוחחו בלהט על תפיסת הספינה בידי הבריטים וניסו לשער כיצד ייגמר המסע כשנגיע אל החוף. לא ידענו לאן יפנו את הספינה ומה הבריטים יעשו בנו. מאחר וצילה של קפריסין לא איים עלינו, האמנו על פי המידע שהיה בידינו, שיביאו אותנו למחנה בעתלית שבו מרכזים האנגלים את העולים שעלו שלא כחוק.
אני המשכתי בעבודתי במטבח, נוכחות הבריטים לא נעמה לי, אך לא דאגתי שישלחו אותי אל מעבר לגבול בחזרה לגרמניה, כפי שקרה לרבים בדרכם לבלגיה.
למחרת, השכם בבוקר, בניגוד לימי ההפלגה הראשונים שבהם התחלתי לעבוד בחשכה, במרחק מה מחופי הארץ הקדימה אותי זריחת השמש. באותו בוקר, כשעליתי לסיפון, נתגלה לפניי נוף מרהיב שריגש אותי עד דמעות. לפניי נפרש הים ובהמשכו התרומם רכס הכרמל המוריק, בתי העיר חיפה בצבצו בין החלקים המוריקים כקוביות לבנות. השמש עוד טרם עלתה מעל פסגות הכרמל, רק קרני השמש התרוממו והאירו את שמי העיר. עמדתי נפעם במקומי, נרגש עד עומק ליבי ממראה עיניי, הייתה לי הזכות להיות הראשון על הסיפון באותו בוקר. ברגע זה, חלום דמיוני שחלמתי באושוויץ התגשם והפך למציאות; אני קרב אל חופי הארץ, מי היה מעלה זאת בדעתו מתוך הימים האפלים של המחנות? היה זה מעמד גדול בחיי, זכיתי לצאת מהתופת וזכיתי לגעת בחלום. היה זה רגע מאושר מהול בעצב רב, עמדתי כאן לבד, אימא, אבא, אחי וכל בני משפחתי לא עמדו לצדי, הם נשארו שם, הם לא זכו.
אט אט השכימו קום האנשים, ושמחה והתלהבות ללא גבול אחזה בהם, אחדים טיפסו לראש התרנים כדי לא להחמיץ את הרגע ההיסטורי. התקרבנו לנמל, ראיתי אוניות עוגנות, מנופים שפעלו לאורך המזח. ככל שקרבנו התבהרה התמונה בנמל, טרקטורים נעו הלוך ושוב עמוסים בארגזים שפרקו ממשאיות. המולה רבה שררה שם, שמענו צעקות רמות והבחנתי שרבים מהפועלים לבשו בגדים שלא דמו כלל לבגדים המקובלים ביבשת אירופה. סביב ראשם מטפחות לבנות, עליהם אפשר היה לראות מין סרט או חבל שחור. כולם שזופים, כהי עור, צעקו בקול רם בשפה לא מובנת לי, לא בעברית. הם דיברו בלהט והשתמשו בידיהם בתנועות מהירות ומשונות. ברגע הראשון נדמה היה לי שאין שם יהודים אלא אנשים מכוכב אחר, אלה היו כמובן פועלים ערבים, עובדי הנמל. היו גם פועלים יהודים, הם לבשו בגדי חאקי, הלבוש הלאומי בימים ההם בארץ. הרעש היה גדול, קולות האנשים התערבו ברעש מנועי טרקטורים והמנופים. נמל חיפה סימל כנראה את השוני בין אירופה ובין המזרח התיכון, מפגש זה בין שני העולמות היה מפתיע. חשבתי כל הזמן שהיהודים הקימו בארץ אי חדש במתכונת אירופאית, לא שיערתי עד כמה מעורבים הערבים בשגרה היומיומית בערים.
זה היה גילוי עבורי, אולי כי הידע שלי על החיים בארץ נבע בעיקר ממה ששמעתי בדרך והנושא המרכזי נסב סביב להתיישבות העובדת ומעט מאוד על הערים. חיפה הייתה עיר מעורבת שגרו בה יהודים וערבים, דבר שגיליתי בהמשך כשהזדמנתי לבקר בה. ביקרתי גם בירושלים ובתל-אביב, ערים אלה היו שונות בכל המובנים ממה שהכרתי באירופה. השוני הדהים אותי וגם אכזב במידה מסוימת, משהו מ״שם״ חסר לי, בעיקר האווירה וסגנון הבנייה. חשתי זר, הייתי צריך להבין שאני במזרח התיכון ולא באירופה. לא קל לעכל שינוי זה, נדמה לי שמתחושה זו לא השתחררתי עד היום. בנשמתי הייתי אירופאי וכזה נשארתי, לא אכחיש שאני עדיין קשור למורשת שספגתי בבית הורי.
מסביבנו שטו סירות מנוע מאוישות בחיילים בריטים שתפקידם היה לשמור על האונייה. הם התפזרו גם על המזח סביב לאונייה, אולי פחדו שנברח להם. מטרתם הייתה לתפוס את הישראלים שליוו את המעפילים, אך הדבר לא עלה בידם, כי הם ״נעלמו״ במטה קסם, איש לא הרגיש בכך, לא אנחנו ולא האנגלים. היעלמות המלווים שלנו הרשימה אותי, התקשיתי לתפוס זאת, הם עשו זאת למרות חגורת החיילים שהייתה סביבנו.
לאחר זמן הופיעה שיירה ארוכה של אוטובוסים שעמדו להסיע אותנו למקום כלשהו, השמועות אמרו שאולי לעתלית. ראיתי מספר משאיות שחנו במרחק מה מהספינה ואליהן העבירו חפצים שונים מהספינה. לא היו אלה חפצים אישיים שלנו, אולי של הצוות הזר, קשה היה לדעת. שמועות אמרו שהמלווים שלנו התחזו לסבלים והם שהעמיסו את המשאיות, ייתכן שכך היה. כעבור שעות אחדות ניתנה לנו רשות לעזוב את האונייה, הפנו אותנו לאוטובוסים שהיו נהוגים על ידי נהגים יהודים. אוטובוסים כאלה, או דומים להם פגשתי בעבר רק במקומות נופש ככלי תחבורה בין ישובים שונים.
אינני זוכר שנתקלתי בעיר הולדתי באוטובוסים, גם לא באנטוורפן, בערים אלו כלי התחבורה העירוניים העיקרים היו החשמליות. חשבתי שכך גם בארץ, אך התברר לי שכאן פועלים אוטובוסים בלבד, בתחבורה העירונית והבינעירונית. הייתי מבולבל מאירועי השעות האחרונות,

עזבנו את הספינה שעליה בילינו כעשרה ימים של חוויות שבחלקן היו נעימות ובחלקן קשות למדי, ימים ולילות אלה ייזכרו עוד שנים רבות בלבות האנשים. אחרי הכל, שמחתי לחוש קרקע מוצקה תחת רגליי.

חיפה בימים ההם הייתה עיר קטנה מאוד במושגים אירופאים. הנסיעה בעיר לאחר עזיבת שערי הנמל הייתה קצרה למדי, הבתים המעטים לאורך הרחוב לא דמו לסגנון המוכר לי, הם דמו לקופסאות כעורות, כהות, בני קומה אחת או שתיים. כשיצאנו מחיפה נתגלה מימיננו חוף הים ומשמאלנו התנשא רכס הכרמל. הארץ הייתה עדיין ירוקה מגשמי החורף שצבעו את הנוף, ואני חשבתי לתומי שכך נראית הארץ כל השנה, מכוסה בירק ובפרחי בר צבעוניים.

אינני זוכר הרבה מהנסיעה לעתלית, תחנתנו האחרונה, שהייתה קצרה יחסית, חלפנו ליד מספר מועט של ישובים שאת שמותיהם לא הספקתי לקלוט. יש לזכור שבאותם ימים כביש החוף עדיין לא היה קיים, נסענו בכביש הישן. חלפנו ליד כפרים ערביים, אפשר היה להבחין בשוני בסגנון הבנייה ובמיעוט בירק בכפרים הערביים לעומת היישובים היהודים שטבלו בירק. הייתה זו התרשמות ראשונית ושטחית, והיינו מותשים ממתח הימים האחרונים ומההתרגשות העצומה של השעות האחרונות; מראה העיר חיפה והכרמל, העגינה בנמל, הירידה אל חוף מבטחים, יום גדוש חוויות מרגשות וחד פעמיות.

ב-23 במרץ 1946 כשהגענו לעתלית, היה זה אביב שאין בינו לבין האביב שאני מכיר דבר. כאן האקלים משתנה מהר יותר והאביב קצר מאוד ודומה במידה מסוימת לקיץ באירופה, עם הרבה פחות גשם וחם יותר. מקליטתנו בעתלית ומחיי המחנה אני זוכר את השעמום הרב, לא היה לנו מה לעשות במשך שבועיים שבהם היינו כלואים. היינו חופשיים להסתובב במחנה, להתבונן בסביבה ולהתגעגע לחופש ששוב נגזל מאיתנו. גרנו בצריפים וביום היה שם חם מאוד, בלילה די נעים. למדנו שקירות הצריפים מתחממים מהר ומתקררים מהר. בשמש היה חם, לעומת זאת בצל היה נעים, רוח קלילה ונעימה נשבה מן הים.

כשהגעתי לאחר שבועיים לאפיקים שבעמק הירדן, היה הקיץ כבר בעיצומו. למדתי לדעת שהאקלים בארץ שונה מאזור לאזור למרות המרחקים הקטנים. כמו כן למדתי שעמק הירדן והכינרת מצויים כמה מאות מטרים מתחת לפני הים, לכן אזורים אלה חמים יותר מאזור החוף וההרים. המעבר מחורף אירופאי לאקלים החם בעמק הירדן הכביד מאוד על כולנו.

כל יום שעבר במחנה בעתלית, קירב אותנו אל יום צאתנו לאפיקים, הדריכות הייתה רבה וגברה עם כל יום שחלף. נאמר לנו שנשתחרר לאחר שתיפתח מכסת אשרת עלייה חודשית חדשה שעמדה על 1500 אשרות בלבד לחודש, במילים אחרות, אנשים שהמתינו לקבלת אשרות באירופה נאלצו להסתפק במכסה מצומצמת, מאחר שהאנגלים ניקו ממנה את החלק שהוקצב לנו. מעט עולים מאלה שבאו אחרינו באותה דרך, זכו לשהות בעתלית. כשהבינו הבריטים שמדובר בעלייה המונית, הם הגלו את העולים לקפריסין שיכנו אותם במחנות אוהלים והחזיקו בהם כשנתיים, עד לאחר קום המדינה. היה לי מזל שלא ז׳חיתי את עלייתי ארצה, נחסכו ממני שנתיים נוספות במחנה אנגלי. לא מספיק שהניצולים סבלו תחת הנאצים, באו האנגלים והוסיפו עוד משלהם.

23.11.2000

בעתלית לא חוויתי אירועים מיוחדים שנחקקו על לוח זיכרוני. אלמלא התצלום שבידי עם כמה חברים, לא הייתי זוכר כיצד נראו הצריפים שבהם התגוררנו. שמחה צילם כל הדרך מאנטוורפן ועד הגעתנו לחיפה, ציפינו שתצלומים היסטוריים אלו יפארו את האלבומים שלנו, שמדי פעם נוכל להתבונן בהם ולהיזכר בימים סוערים ומרגשים אלה. לצערנו הרב, אבדו כל הסרטים ורק מעט מאוד מהתצלומים נותרו בידינו. במיוחד מצער אובדן התצלומים מהאונייה שעה שהתקרבנו אל חופי הארץ וכל העולים התאספו על הסיפון, ביניהם כמה מטפסים אמיצים שנתלו על ראש התורן והניפו את דגלי ישראל. רגעים חד פעמיים שסימלו את שיא המסע שלנו לארץ, והיה זה רגע של שמחת אין קץ. אילו היו מצלמות וידאו בנמצא, היו קולטות את השירה האדירה ואת ביטויי השמחה. הייתה זו כפי שכתב סטפן צוויג באחד מסיפוריו הבלתי נשכחים, ״די שטרנשטונדן דר מנשהייט״, (בתרגום חופשי) ״שעת הכוכבים של האנושות״. כותרת זו הטיבה לתאר את האירוע המרגש. השהייה בעתלית גם אם על אדמת ארץ ישראל, נכפתה עלינו, ועל אף היותה קצרה מאוד, לא נעמה לי, רציתי להיות חופשי ולא עוד מאחורי גדרות ושמירה.

הגעתי ארצה ב-23 למרץ 1946. לאחר כשבועיים בעתלית, עלינו על אוטובוסים שהסיעו אותנו לתחנתנו הסופית בקיבוץ אפיקים. מנסיעה זו אני זוכר רק חלקים, את שדרת הברושים לאורך כביש הסרגל, שזכה לכינויו בגלל שקטע כביש זה בין צומת מגידו לעפולה היה ישר וארוך יחסית, בניגוד למרבית הכבישים שהיו מפותלים. נסענו לכיוון טבריה, אך כבר בעמק יזרעאל חשנו את השינוי באקלים. אזור זה היה חם יותר מאזור החוף וגם יבש יותר. שדות העמק הזכירו את הכרזות שראינו במועדון מעבר לים, אך בדרך כלל הנוף נראה שומם, מעט עצים נראו על ההרים סביב לעמק, יער לא ראינו. השטחים עדיין הוריקו ובין לבין הופיעו כתמי פרחי בר צבעוניים, מדהימים ביופיים כמרבדים מעשי ידי אמן. זמן קצר לאחר עונת הגשמים צובעת השמש הים

תיכונית את כל צמחי הבר בצבע חום של יובש. הצבע החום ישלוט במשך תקופה ארוכה עד להתחדשות הגשמים ואז יתעורר הטבע הרדום שוב לחיים. שטחים נרחבים שאינם מושקים יעטו גוון חום אפרפר שיאפיין את הנוף בחלקים נרחבים בארץ. בעיניי הצבע חום בטבע מסמל עצבות, צמח שקמל מצטמק ומשחיר עם הזמן ואינו מייצג שמחת חיים. לעומתו צמח מוריק מייצג את התחדשות הטבע ואת האופטימיות.

חלפנו על פני כמה מושבות ותיקות כגון כפר תבור וסג׳רה, ישובים זעירים ומבודדים בין כפרים ערבים. היינו בדרך לטבריה וכשהגענו אל מבואותיה עדיין במעלה ההר, נתגלתה הכינרת ולחופיה טבריה, עיירה קטנה דאז.

הנוף ריתק אותנו, ביקשנו מהנהגים לעצור ולאפשר לנו להזין את עינינו. הכינרת במלוא הדרה לפנינו, מן העבר השני הגולן ובצפון נראתה פסגת החרמון הלבנה. הנוף היה עוצר נשימה וחימם את הלב, שמענו כמה שירים על הכינרת ועל השדות שבעמק. דרומה מטבריה ראינו את משקי עמק הירדן, את צמרות עצי התמר ומטעי בננות שראיתי לראשונה בחיי. לא רצינו לחזור לאוטובוס, כל כך הרשים אותנו הנוף הייחודי, שבקירבתו קמו ראשוני הקיבוצים שעליהם למדנו באנטוורפן. כששמעתי מאוחר יותר כמה מהשירים היפים ביותר שנכתבו על סביבה זו ובעיקר שירי רחל, יכולתי להבין לליבה ולאהבתה לנוף כפי שביטאה בשיריה הנפלאים.

היה עלינו לשוב לאוטובוסים, מכאן ואילך נסעו האוטובוסים בהילוך איטי, הכביש הצר התפתל תוך ירידה תלולה אל מבואות העיר, תחילה חלפנו בחלק היהודי וכשהגענו לעיר התחתית הצמודה לחוף, חלפנו על פני החלק הערבי. השוני בבנייה היה משמעותי, בתי היהודים נבנו בסגנון חדיש עם גגות שטוחים וסביבם גינות ועצים. הבתים הערביים נבנו בסגנון שונה לחלוטין, אך בעוברנו בנסיעה הקצרה לא התאפשרה לנו התרשמות של ממש. היו אלה בתי אבן כהים מאבני סלע שנחצבו בסביבה, לרוב בני קומה אחת. בהמשך עברנו על פני בית קברות עתיק מאוד וליד חמי טבריה. סיפרו לנו שישנם כאן מעיינות חמים ובהם מינרלים שעוזרים בהחלמה ממכאובים שונים.

המרחקים בארץ קצרים ותוך זמן מה הגענו למושבה כינרת הוותיקה ששכנה מימיננו, ומשמאלנו חורשת התמרים ובה בית הקברות הראשון בעמק הירדן שבו קבורים ראשוני וגדולי מנהיגי היישוב. בהמשך, קבוצת כינרת והגשר מעל הירדן שנפרד במקום זה מהכינרת. מימיננו דגניה א׳ ומשמאלנו שפך הירדן והכינרת. דגניה טובלת בין עצים אדירי צמרות וירק רב, ולחופי השפך עצי אקליפטוס גבוהים ששורשיהם נהנים משפע מים. הגענו לצומת צמח, כפר ערבי קטן, ופנינו ימינה לכיוון דרום. לשני צדי הכביש מטעי בננות, פה ושם גם כמה שדות ירוקים, הכל ירוק, קשה להאמין שלפני כשלושים שנה הייתה כאן שממה. מראה המטעים והשדות המעובדים, היא מציאות שמומשה בידי יהודים בלבד, כאן ארץ ישראל האמיתית.

נוסעי האוטובוס נצמדו לחלונות, איש לא רצה להחמיץ את מראות הנוף שעל פניו חלפנו. חשנו בחום של עמק הירדן מיד כשהתחלנו בירידה לטבריה. החלונות היו פתוחים אך משב הרוח תוך כדי נסיעה היה חמים. ראשית אפריל ובעמק קיץ של ממש, לא קלטנו מה מצפה לנו בעונת הקיץ. כולם שמרו על רוח טובה ואיש לא התרגש, משום שהנוף סביבנו היה מרכז ההתעניינות.

עברנו את בית זרע, ובהמשך משמאלנו מסדה, ועוד מעט נגיע אל שערי קיבוץ אפיקים. התרגשות רבה אחזה בנו לקראת המפגש עם חברי המשק. לא יכולתי לתאר לעצמי כיצד נתקבל, מה יתרחש בשעה הראשונה לבואנו. הכל היה חדש ומרגש עבורי וקשה לי להיזכר בפרטים מאותו יום.

יום הנסיעה היה ארוך ומתיש, קשה להשוות את האוטובוסים של אז לאלה של היום. הנסיעה ארכה שעות ארוכות ונזקקנו לארוחה קלה ולמנוחה. אינני זוכר אם אכלנו, אני מניח שכן, אני זוכר את חלוקת הבגדים ואת החלוקה לחדרים. את הלילה הראשון לנתי בחדר גדול שבו היו מספר מיטות. לראשונה מזה שנים זכיתי למיטה עם מזרון מכוסה בסדין ולשמיכה שדמתה לשמיכת פוך, אבל עשויה מחומר שהזכיר צמר גפן. בהזדמנות זו למדתי מה זה בד ערבי ששימש לציפוי השמיכה ולסדינים. בד זה לא דמה לבדי המצעים שהכרתי בבית הורי, אבל עובדה זו לא העסיקה אותי, הייתי מאושר. קיבלתי כרית ופיז׳מה, לבוש שכמעט שכחתי על קיומו, מבד ערבי מחוספס שגרם לגירוי קל בעור. המעט שקיבלנו כצידה ראשונה באותו ערב, היה בעיני עולם ומלואו, אוצר של ממש, הייתי צנוע ושמחתי עם כל פריט שהעמידו לרשותי ב״ערב הבכורה״ באפיקים. יש לציין גם את כלי הרחצה, מגבות ובגדים נוספים שכל אחד מאיתנו קיבל. מחמת עייפות לא בדקתי מה הכילה חבילת הבגדים, העדפתי לעלות על משכבי הטרי. למרות שעת הערב המאוחרת היה עדיין חם, דבר ראשון ויתרתי על הכרית, התחלתי להזיע סביב לצווארי, וגיליתי שאינני מסוגל לישון על כרית. שנים של שהייה במחנות הרגילה אותי לישון בלי כרית. כששמים חבורה שלמה ביחד בחדר, כל אחד מתנהג קצת אחרת ואי אפשר היה להגיע למנוחה אלא לאחר שכל אחד הביע את התרשמותו והעלה את תחושותיו מהערב הראשון ומקבלת הפנים. הכל היה חדש עבורנו וההתרגשות הראשונית לא הניחה לנו. הבנו שמחר מתחיל שלב חדש בחיינו, חיים בארץ ישראל. תקופת המעבר וההמתנה לקראת עתיד חדש מאחורינו, הגענו אל היעד ומעתה יהיה עלינו למלאו בתוכן, חיינו עומדים לקבל משמעות אמיתית ורצינית.

24.11.2000

כמה תמימים היינו באותם ימים, חדורי אמונה ותקווה לקראת עתיד טוב יותר. לכולם היה רצון בעיקר לתת, חשנו שהימצאותנו בארץ לאחר שנות המלחמה הייתה המתנה הגדולה ביותר שהוענקה לנו. רובנו היינו צעירים בשנות העשרים המוקדמות, אחדים וביניהם גם אני עדיין לא בני תשע עשרה, ומספר אנשים מעל גיל שלושים. חלקם היו בעלי משפחות ששכלו את ילדיהם ואת רעיותיהם במלחמה. הם היו מנוסים יותר מאיתנו ופחות נלהבים, הם התקשו לראות באורח החיים הקיבוצי את פסגת שאיפותיהם, כמונו.
חוסר הפרטיות, שלא הפריע לצעירים, לרווקות ולרווקים, לא נעם למבוגרים. קשה היה להם להתגורר בחדר אחד עם עוד שניים או שלושה שותפים. פצעי המלחמה שלהם היו עמוקים והם נזקקו לפינה משלהם. במשך הזמן נפרדו המבוגרים מהחבר׳ה ועברו לעיר. לאנשים אלה היו שאיפות להקים משפחה חדשה ולשקם את עצמם, ובחברת הבוכנוואלדים לא מצאו שותפה או שותף לחיים. לנו המטרה העיקרית שכולם דבקו בה הייתה להקים ישוב בארץ. בהמשך, גם בין הצעירים, ותיקי הקבוצה נתגלו סדקים ראשונים, טבעי היה שבשלב מסוים יגיעו אחדים למסקנה שחיי הקומונה לא מתאימים להם. היו מקרים שזוגות חברים נפרדו וכך מצא אחד מהם את עצמו בדרך החוצה. אחדים גילו משפחה או מכרים בארץ שהציעו להם להשתלב בחיי העיר וגם הם עזבו. כל עזיבה התקבלה בצער משום שרובם הכירו עוד מהמחנות ואף מלפני כן בתנועה. עם הזמן למדתי שאין יציבות מוחלטת, תמיד יהיו כאלה שיעזבו ולעומתם יבואו חדשים, כל אדם מחפש את דרכו ולפעמים לוקח זמן עד שהוא בשל לעשות צעד משמעותי.
בראשית דרכי כבשה אותי התלהבות היצירה ולתקופה ארוכה עמדה בראש מאוויי. למען מטרה זו הייתי מוכן לוותר על הרבה דברים, ולהיות נכון לכל מאמץ שעשוי לתרום לטובת העניין. הוויתור הראשון והמשמעותי שבסופו של הדבר השפיע על כל חיי, הייתה בחירת העבודה או המקצוע. הייתי מודע לכך שישוב חדש נזקק למגוון של בעלי מקצוע ומאחר שהחקלאות עמדה במרכז היצירה הקיבוצית, היה ברור שהאנשים חייבים להכשיר עצמם בתחום זה ובעיקר הגברים. ידעתי שנחוצים גם בעלי מלאכה שונים, מסגרים, מכונאים, נגרים, חשמלאים מלבד חקלאים. בתקופת המלחמה עבדתי במסגריית בניין ובמוסך שבו עסקתי בשיפוץ מנועים ולבסוף במפעל סימנס, במכניקה עדינה, כך שהיה לי ניסיון וחשבתי להמשיך בתחום זה.
היו עוד כמה מועמדים מנוסים ממני במקצוע, בראשם יוחנן שמקומו במקצוע היה בטוח. מספר המקומות במסגריית אפיקים ובמוסך היה מוגבל ולפיכך נאלצו כמה חברים לוותר וגם אני, לא ניסיתי אפילו להתעקש.
באפיקים עמדנו להכשיר את עצמנו לקראת הקמת ישוב, הקיבוץ נזקק לידיים עובדות גם בענפי תעשייה מקומיים במפעל הלבידים ובמפעל ליצור ארגזים. רצו לשלוח אותי לעבוד במפעלים אלה, אך הפעם סירבתי ולא נכנעתי ללחץ שהופעל עלי. החלטתי שאם אין לי אפשרות לעבוד במקצועי עדיף לי לעבור לחקלאות ולעבוד בחיק הטבע, בעמק הירדן המוריק, שסביבו מתנוססים הרים וביום נאה אפשר לראות את פסגת החרמון המושלגת. זה נשמע ציורי ורומנטי לבחור צעיר כמוני שידע להתלהב כבר בילדותו מיפי הטבע.
עוד כשראיתי את תמונות הנוף האלו הוקסמתי, הטרקטור החורש תלמים שבהם זורמים מים, הציתו את דמיוני. לפיכך קיבלתי את הדין לעבוד בחקלאות מבלי לדעת מה טיבה, כיצד מגדלים צמחים ועצים, לא היה לי מושג בתחום. לא ידעתי שחקלאות פירושה גם גידול תרנגולות, פרות, כבשים, דגים ולצדם מכוני תערובת שבהם מכינים מזון לבעלי החיים, ניקוי רפתות, טיפול בזבל אורגני שיש לפנות מהרפתות ומהלולים, מגוון רחב של עבודות שמבצעים בחצר המשק ולא בשדה הפתוח. אמנם לא נלקחתי לעבודה ברפת ובלול אך עסקתי בפינוי זבל ובגיבוב ערמות שהוכנו לזיבול השטחים. עבדתי במכון התערובת והתנסיתי בנשיאת שקי תערובת כבדים, הייתי שומר לילה, הכל עשיתי מלבד עבודה ממשית בשדה. העבודה בחקלאות קשה ולעתים מפרכת, הזוהר הרומנטי שנצטייר בפוסטרים היה כלא היה. האקלים הקשה, הטמפרטורות הגבוהות במשך חודשי הקיץ גרמו לעייפות וחייבו אותנו לפצל את היום, להשכים מוקדם ולעבוד עד אחת עשרה, לחזור למשק להפסקה ובשעה שלוש לחזור לעבודה.
שמתי לב שהאנשים במשק שזופים ופניהם חרושות קמטים למרות גילם הצעיר. השמש צרבה את עור פניהם והם נראו מבוגרים בהרבה מכפי גילם. באותם ימים לא דאגו להגן על העור מפני השמש, בחורים נשארו בשטח כל היום, גם בקיץ, עבדו במכנסיים קצרים כשגופם העליון חשוף לשמש, גם אני נהגתי כך, רציתי להיות שזוף, כמו בני אפיקים.
מהימים הראשונים באפיקים איני זוכר פרטים רבים, אולי בגלל ההתרגשות והשינויים החריפים שחלו בחיי. העמידו לרשותנו קבוצת צריפי מגורים ומועדון עם רדיו. צריפים אלו עמדו בחלק הצפוני של המשק ויצרו ריבוע סביב חלקת הדשא. מספר החדרים בצריפים לא הספיק לאכלס את כולנו לכן בנו גם סוכת מגורים ממחצלות. צריך לזכור שבימים ההם מזגנים לא היו ומאווררים לא זכור לי שראיתי.

השהייה בצריפים בשעות הצהרים הייתה בלתי אפשרית והחברים שחזרו להפסקת צהרים הוזמנו לנוח אצל חברי המשק. לעומתם, אנו דיירי הסוכות נשארנו ללון בסוכה. היו חברים שנחו בחורשת האקליפטוס שנשקה לצריפים שלנו. הסוכה נבנתה על רצפת מרצפות פשוטות, הדומות למדרכות תל-אביב. רשת דקה בגובה של כמטר נפרשה ומעליה מחצלות ששימשו קירות וגג לסוכה. המבנה היה אוורירי אך הרשת הייתה חשובה במיוחד. גרנו שלושה בסוכה ולאורך הקירות עמדו מיטות שכוסו במרבד עד לרצפה, ארון בגדים מזערי עם וילונות במקום דלתות, שולחן קטן ושלושה כיסאות ללא משענת.
בימי הקיץ,מוקדם בבוקר שפכנו כמה דליי מים על הרצפה כדי לקרר את המקום בעיקר מתחת למיטות. במנוחת הצהרים, פרשנו את בגדי העבודה שלנו על הרצפה מתחת למיטות ונשכבנו בתחתונים בלבד. לא נרתענו מקשיחות משכבנו, רוח קלילה נשבה והמשכב מתחת למיטה היה בכל זאת המקום הקריר ביותר בסוכה בשעת הצהרים הלוהטת.
עד מהרה העייפות הכריעה אותנו ושקענו בתרדמה עמוקה. נהניתי לגור בסוכה, התייחסנו לתנאי המגורים שלנו בחוש הומור, נדמה היה שזה החדר המאוורר והנעים ביותר במחנה המגורים שלנו.
בימים הראשונים עשינו כמובן הכרה עם כמה חברי משק, בין היתר עם המדריך שלנו, עם המורה לעברית הבלתי נשכח, מרדכי דקל, מורה בלב ובנפש, אדם משכיל ונעים הליכות, פעמיים בשבוע סיימנו את העבודה בצהרים, כדי ללמוד עברית ולשמוע הרצאות על ציונות, הסתדרות ועל נושאים שהעסיקו את היישוב העברי מול השלטון הבריטי, שהיה מעוניין להצר עד כמה שאפשר את התפתחות הישוב היהודי. שמענו על הפלמ"ח, על ה"ההגנה" ועל תפקידיהם, על וינגייט האנגלי ופעולותיו לטובת יישוב היהודים. לימודי השפה העברית היו חשובים מאוד, כי זו השפה המדוברת הרשמית. בזכות מרדכי דקל אני מדבר וכותב עברית לא רע, גם אם אינני יכול להשוות את הידע שלי לזה של ילידי הארץ, אבל אני משתמש בשפה העברית לשיחה ולקריאה וגם חושב בעברית באופן חופשי. באותם ימים האמנתי שידיעת השפה העברית תקרב ותעזור לי להיות ישראלי לכל הדבר ואכן השתדלתי מאוד. המציאות הוכיחה לי, שאני אמנם אזרח ישראלי, אך לעולם לא אוכל לשנות את העובדה שאת מורשתי ינקתי הרחק מכאן וזו מושרשת עמוק בתוכי. אין אדם יכול לנתק את עצמו מעברו, גם אם זו שאיפתו.
בימים ההם רציתי להשיל מעלי את צל הגולה, ולהיכנס לנעלי הדור שגדל בארץ. לא הייתי מודע לכך שאין להתנער מן הטוב והיפה שחוויתי בחיי, ולא מימי החושך גדושי הצער, כל אלה ימשיכו לחיות בתוכי זה לצד זה עד סוף ימי.

25.11.2000

ימי הראשונים באפיקים הפגישו אותי עם אורח חיים שביטא את הרצון לבנות ישוב חדש וחברה חדשה בארץ. חברה שיסודותיה מושתתים על שוויון חברתי, שבה האדם יחיה בסביבה שאין בה רכושנות פרטית המושתתת על הישגים אישיים. ההישגים האישים הושקעו בקולקטיב, לטובת הכלל ועל בסיס מטרותיו המשותפות. מצאתי באפיקים חברת אנשים חרוצים שנתנו את מיטב מרצם בפיתוח המשק, לא בחלו מביצוע כל מלאכה, כמתחייב בישוב שמנהל את עצמו כקהילה עצמאית ודואג לצורכי הכלל. לא הזדמן לי לבקר הרבה במגורי החברים, אך התרשמתי מאוד מאורח החיים ומהציוד הביתי הצנוע. המקלחות היו מחוץ למגורי החברים, נשים לחוד וגברים לחוד. משהו בדומה לפינת בישול עם קומקום בחדרים החברים לא היה מוכר אז, חדר האוכל היה הבית השני לכולם. מי שביקש לשתות כוס תה, הלך לחדר האוכל ושב עם קומקום לחדרו.
הוותיקים ביותר גרו בבניינים חדשים והצעירים בצריפים ובאוהלים, רק תינוקות וילדים התגוררו בבניינים. לא היה קל לחיות באקלים שבו הטמפרטורה בקיץ נעה בסביבות ארבעים מעלות בצל. גם בתוך הבתים החום היה בלתי נסבל, הקירות התחממו ביום ולא מיהרו להתקרר בערב. האנשים שחיו בעמק היו חלוצים אמיתיים שקיבלו את המציאות ברוח טובה והקימו בעמק הירדן שורת קיבוצים משגשגים, אך האדם שילם מחיר אישי יקר תמורת הישגיו.
אפיקים היה בעיני לגן פורח, בתים עם גינות מטופחות, דשאים רבים ועצים שסיפקו הרבה צל. למדתי מהר שבאקלים ים תיכוני הצמיחה היא מהירה מאוד, עצים בני עשר שנים הגיעו לגובה רב ולצמרות רחבות ממדים. באירופה הגדילה היא איטית מאוד, וכדי להגיע לממדים של עץ בן עשר שנים בארץ, הוא נזקק למאה ויותר שנים. שמתי לב שליד בית חדש, שזה עתה ניטעו לידו כמה עצים, כעבור שנה או מעט יותר הם הספיקו להתרומם, לפתח צמרת יפה ולספק לדייריהם צל למנוחת ערבית. תופעת זו הייתה כפלא בעיניי, ראיתי צמחייה וחורשות עצים שנדמה היה לי שהן בנות עשרות ואולי מאות שנים ויותר, ולא כך היה, כמעט כל עץ בארץ נשתל בידי אדם לאחר עליית החלוצים. כיום יש בארץ יערות הפזורים על פני המדינה רובם ניטעו לאחר הקמתה. זר שמבקר בארץ עשוי לחשוב שהנוף שהוא רואה היה קיים כאן מאז ומתמיד.
במסגרת טיולי ההיכרות הראשונים שלי בארץ, ראיתי עד כמה גדולים השטחים העומדים בשיממונם, הרים חשופים זועקים למעטה ירוק. אני רואה אותם היום מוריקים ומזמינים את

התושבים לבלות בצילם. נופי הארץ השתנו לחלוטין מאז עלייתי ארצה, המדבר נדחק ממרכז הארץ דרומה. למעלה מחמישים שנה אני עוקב אחר השינויים המדהימים המתחוללים בארץ ורואה כיצד עוד חורשה ועוד אחת ניטעות לאורך כבישי הארץ, אפילו בנגב הצחיח, משקים את העצים הצעירים והם גדלים כל כך מהר שקשה להאמין. בעוברי מדי זמן בדרכי לנגב, ראיתי כיצד התפתחו והתרוממו העצים הרכים תוך זמן קצר יחסית, ליבי התמלא שמחה, הייתי רוצה לראות את ישראל מוריקה כמו אירופה.

גם בהרגלי הלבוש שלנו חלו שינויים משמעותיים, מרבית בגדינו לא התאימו לאקלים הישראלי, מלבד חולצות והאפודות שהבאנו איתנו. הצבע השולט היה החאקי, גם לבגדי עבודה וגם לבגדים שלאחריה. בשבת לבשנו חולצות שבת לבנות ומכנסי חאקי, גם הבנות; חולצות לבנות עם חצאיות או מכנסיים בהתאם לטעמן. הבנות קיבלו גם שמלות, כולן מאותו בד, כך היה מקובל, לבוש אחיד לכולם לצעירים ולמבוגרים. כיום הלבשה אחידה אינה קיימת ולא הייתה מתקבלת על הדעת, המסגרת הקיבוצית השתנתה עם הזמן וכל אדם מתלבש על פי טעמו במסגרת יכולתו התקציבית. אז המצב היה שונה, ייתכן שלא כולם היו מרוצים מכך שלא ניתן להם לבחור את בגדיהם, אך נושא זה אם בכלל, הטריד מעט מאוד אנשים. חולצות רוסיות בצבע כחול או לבן עם צווארון עגול ורקום היו אהובות ומקובלות אז על כולם. כל אחד אהב להתגנדר בחולצה כזו וידי הבנות היו מלאות בהכנת צווארונים רקומים לבחורים ולעצמן. גם לי הייתה חולצה כזו בצבע כחול, נהגתי ללבוש אותה בשבתות בהנאה רבה. בין יתר המלבושים החיוניים והאחידים שהועמדו לרשותנו היו גם מכנסיים קצרים בצבע חאקי. המכנסיים הקצרים לגברים נחלקו לשני סוגים, כאלה שהגיעו עד לברכיים והאחרים קצרים שחשפו את הרגל מעל הברכיים והיו צרים יותר, העדפתי את הקצרים שנראו ספורטיביים ומתאימים לבני גילי. הכל היה מוסכם מראש ומקובל, ברור היה לכל אחד בקיבוץ, שבגדים תחתונים שנועדו לעבודה הם אפורים, ולאחר העבודה לבנים. לא עלה דעתו של איש, שלבני העבודה יכלו להיות בצבע לבן. אביזר נוסף וחשוב הוא כובע הטמבל שלא הסרנו מראשנו כל עוד שהינו בשדה, הוא הגן על ראשינו מפני השמש הקופחת. תקציב ההלבשה היה צנוע מאוד, בהתאם גם מספר הפריטים שהוקצבו לכל אדם. זוג נעלי שבת, סנדלים וזוג נעלי עבודה, לא יותר, שני זוגות מכנסיים לעבודה ושני זוגות לשבת. מכבסה גדולה קלטה את כל הבגדים המלוכלכים שהיו מסומנים בשמות החברים. הם חולקו לנו נקיים במחסן הבגדים שבהם מוקמו תאים לכל חבר. בגדי שבת גוהצו בידי צוות גדול של בנות שעסקו בחלוקת הבגדים ובגיהוצם. בגדי עבודה לא גוהצו והוחזרו מקומטים אבל איש לא התרגש מִכך. באותם ימים המעט שקיבלנו נחשב לאוצר, אילו שאלו אותי הייתי משיב, ששנים לא הייתי עשיר כל כך. כיום קשה להבין זאת, הבנות לא התאפרו, לא השתמשו בקרמים או באביזרי טיפוח ויופי, ובכל זאת אנשים התאהבו והקימו משפחות, כך שהרומנטיקה לא נפגעה. הצעירים היו יפים גם בלי איפור, כיום אי אפשר בלעדיו, נראה שאין גבול ליופי.

לבוכנוואלדים הייתה כבר שלוחה באפיקים עוד טרם בואנו, קבוצה קטנה שעלתה מספר חודשים לפנינו עם אישורים אנגליים. היו ביניהם כמה זוגות נשואים ובמהלך שהותנו באפיקים נולדו להם ילדים. כולם הכירו את כולם ושמחת האיחוד הייתה מרגשת, חילקנו חוויות רבות. חברי המשק ערכו לנו מסיבה גדולה בחדר האוכל, וזו למעשה הייתה קבלת הפנים הראשונה.

המקהלה שלנו התכוננה, ורנטה, הסולנית שלנו, שרה שני שירים שזכו להצלחה וגרמו לנוכחים התרגשות רבה עד דמעות. שני השירים היו ביידיש שניהם ידועים מאוד "יידיש אמאמה" ו"דס שטייטלה בלז", אני זוכר היטב את הרגעים שבהם רנטה שרה בקול רך וחרישי את המילים שחדרו ישר ללב כולנו. מילות השיר שיקפו נאמנה את הכאב ואת האובדן שלא פסח על אף אחד מהחבורה שלנו. היו גם רגעי שמחה והתרוממות רוח, היינו שותפים לתחושה שסוף סוף זכינו למולדת משלנו והמקום והסביבה שבה אנו נמצאים מסמלים את לב ליבה של היצירה היהודית המתחדשת. הרבה שירי ארץ ישראל יפים שמענו באותו ערב, ברכות מחברי משק ומחברינו, ומעט סיפורים על עצמנו חתמו את המסיבה.

היה עלי להתרגל לחיי הקיבוץ, להבין את צורת החיים לעומקה ולהשתלב בה. מעולם לא הייתי חבר בתנועת נוער ולא בתנועה ציונית, והמושגים שלי על חיי קומונה היו מעורפלים, ההרצאות בדרך ארצה על חיי קיבוץ פקחו את עיניי, אך אין כמו המציאות ללמדך מדי יום.

נוסחת החיים הקיבוציים דיברה אלי, גם אם לא קראתי שום ספר על התנועה הסוציאליסטית הדוגלת בשוויון חברתי, ובשיפור רמת החיים של כל החברה, רעיונות אלה קלטתי באהדה רבה. צדק חברתי לכל נראה בעיני מטרה נעלה ואם הקיבוץ דוגל בכך, אזי מקומי בקיבוץ. הרבה מאוד אנשים פגשתי במחנות ובגטו, לראשונה הפגישה אותי המלחמה פנים אל פנים עם רבדים שונים של החברה האנושית. למדתי לדעת שרבים לא זכו לגדול בבית כשלי, הם גדלו בדוחק ובעוני.

הקיבוץ נתן תשובה הולמת למצוקות הרבות שמהן סובלת האנושות, לכן האמנתי באותם ימים שזה המקום לבנות את ביתי. לא ידעתי שבמהרה יתגלו הסדקים הראשונים בחברה הקיבוצית ועד כמה גדולה האשליה, שאכן ניתן לשמור על שוויוניות לאורך שנים בחברה שאנשיה באו מארצות רבות ומרקע חברתי שונה. הרעיון האידיאולוגי הוא הדבק שאיחד את החברה ועודד את חיי השיתוף בתקופה שבה כל החברה הייתה נחושה ומוכנה לוויתורים מפליגים למען הכלל,

והציבה לעצמה מטרה, לחדש את היישוב היהודי בארץ ולהגן עליו. כל עוד מטרה זו נחשבה לערך עליון, שום משבר לא יכול היה לערער את שלמות החברה הקיבוצית.
חברי המשק באפיקים כבר לא היו צעירים ביותר, אך התרשמתי עמוקות מדבקותם ומדאגתם לרווחת המשק ולהתפתחותו. כל קיבוץ בארץ נחשב למבצר חברתי ובטחוני שממנו יצאו חוליות הפלמ״ח ו״ההגנה״ לפעולות. הם התאמנו בקיבוצים ומצבורי הנשק הוסתרו במעמקי האדמה. הקיבוצים היו עמודי התווך של הציונות הבונה, וחבריה נשאו בנטל האחריות הרובצת עליהם. החברות והחברים ובני הנוער שנולדו בקיבוץ אהבו את ארצם בדבקות, הם היו פטריוטים בלב ובנפש, היכן הם היום? כך הצטיירו בעיניי חברי אפיקים, הנחתי שיתר הקיבוצים דומים להם.

27.11.2000

נראה שבימים ההם נזקקתי למסגרת שחרתה על דגלה להטיב עם האדם. אפשר שצורך זה נבע ממצוקה רבת שנים בגטו ובמחנות שבהם נרמס האדם עד אפר. לאחר השחרור גם באנגלים ראיתי מעצמה שרדפה את ניצולי השואה חסרי המשפחה, העקורים מבית וממולדת שביקשו להגיע אל חוף מבטחים. בחסות החברה הקיבוצית, חשתי שכבודי כאדם שב אלי וקיבלתי את זכותי לחיות את חיי על פי תפיסת עולם הקרובה לליבי. חברה זו העניקה לי גם את האפשרות להגשים אידיאלים שהתגבשו אצלי לאחר השחרור.
בנשימה עצורה ספגתי את הרעיון הקיבוצי היוצר והמגשים שבעזרתו הפך חלומי למציאות. אימצתי רעיון זה בלהט כמחבק אדם אהוב, מתוך צורך נפשי עז להיות שייך. עם זאת, לא ניסיתי להתקרב אל חברי המשק, גם לא לאלה שבמחיצתם עבדתי תקופה ממושכת, איש מהם גם לא ניסה להתקרב אלי ולא שאל על עברי ועל משפחתי. הם העדיפו לא לגעת בנושא השואה, או שמא הייתה זו אישיותי ששמרה על מרחק, אינני יודע, אני זוכר שלא חשתי צורך לשוחח עם איש על עצמי ועל משפחתי. מאחר והשתייכתי לדיירי הסוכות, לא עשינו את מנוחת הצהרים בחדרי החברים, וכך החמצתי הזדמנות להתארח אצל חברי המשק. בינינו, מיעטנו לדבר על עברנו, חשוב היה בעינינו הגיבוש החברתי והתוכניות לעתיד שהעסיקו את היישוב יהודי.
התהליכים החברתיים בקיבוץ השפיעו עלי והחזירו לי את היכולת להתבונן בטבע וליהנות ממנו. עקבתי אחר הניצנים הראשונים שבישרו שינוי בהתפתחות אישיותי אחרי שנים שבהן כל מעייניי היו נתונים להישרדות בלבד. לראשונה נפתחתי, בדרכי, וחזרתי לאט אל החיים, מגלה צעד אחר צעד את הקסם הטמון בהם, ועם הזמן גם את החולשות הכואבות. במבט לאחור, אפשר לראות במערבולת התחושות האישיות שלי את ראשית הניסיון להשתחרר מכבלי השואה ומהשפעתה.
הייתי צעיר מכדי להבין את כל התהליך שעבר עלי. הייתה זו התמודדות שלא הייתי מודע לה ולא הבנתי שהניסיון להתמודד לבד עם התהליך, הוא קשה מנשוא. לא עמדה לרשותנו כתובת מוסמכת, אישיות שהבינה לנפש אדם שחווה טראומה קשה ונותר לבדו. היישוב לא היה מודע ולא יכול היה להתמודד עם השואה. התייחסו אל ניצולי השואה כאל אנשים בוגרים ובשלים, ונראה שכל החברים שהחליטו על דרכם ללא פשרות, השלימו עם תפיסה זו. המשך לימודים לצעירים שבינינו, שלא זכו לסיים את לימודיהם בבית הספר לא נתאפשר, גם לא במסגרת עליית הנוער שקלטה עולים עד גיל שש עשרה.
אני לא שוכח שהיינו בין הראשונים לעלות ארצה לאחר השואה, ובימים ההם עסקו המוסדות הלאומיים בעיקר בנושא ה״ספר הלבן״ - במלחמה בבריטים נגד הגבלות העלייה והמשך ההתיישבות ברחבי הארץ. העולים שבהם היה מדובר נחשבו לאוצר הגדול ביותר של התנועה הציונית המתעוררת, גורלם האישי לא עמד במרכז דאגותיהם של מנהיגי המדינה. הם לא קלטו שמדובר באנשים שנושאים על גבם מטען כבד, שליבם ונפשם פצועים והם זקוקים ליחס חם ולהבנה. רוב הניצולים היו מלאי התלהבות ורצון טוב לתת את המרב, והם עצמם לא היו מודעים למתרחש בקירבם. מי שיצא בריא בגופו האמין שאין עוד דבר העלול לפגוע בו. אף אחד לא נתן אז את דעתו לנפש האדם לרגישותה ולפגיעותה, ולימים נחשף העצב החי, שהיה חבוי.
במובן זה לא הייתי שונה מכולם, החיים נראו לי יפים, הייתי מאושר, לראשונה טעמתי את טעם החופש במולדת משלי, מה עוד הייתי צריך לבקש לאחר ששרדתי את התופת הנאצית. התפעלתי מהיצירה היהודית בארץ, מכל מה שראו עיניי מכל עץ, מכל צמח, מכל בניין, ממפעל הלבידים על ציודו המשוכלל, מהרפת, מהלולים, מהמטעים, מבריכות הדגים, מכל פרי עמלם של חברי המשק. ראיתי אותם עובדים, נשים, גברים ובני הנוער אחרי שעות הלימודים, כולם חרוצים ומסורים, וזה הרשים אותי מאוד.
נוכחתי לדעת שהיהודים בקיבוץ אינם דומים כלל לדמות היהודית שהציגו הנאצים, הם היו גאים, חכמים וחרוצים, וידעו ליצור ולבנות מפעל לאומי לתפארת במו ידיהם. באפיקים היו קבוצות נוער והכשרה נוספות, ביניהם, ״ילדי טהרן״ שנקראו כך משום שהצליחו לעזוב את אדמת פולניה תוך כדי המלחמה ולהגיע ארצה דרך טהרן. חברי הקבוצה היו בין מייסדי קיבוץ חצרים, ואיתם קבוצת נוער מילידי הונגריה שנקלטה במסגרת עליית הנוער.

הקבוצה המסקרנת בשבילי הייתה קבוצת בני הערים תיכוניסטים או בוגרי תיכון שהשתייכו לפלמ״ח. צעירים אלה התאמנו במקומות שונים בארץ, השתתפו בפעולות חשאיות ובין לבין עבדו בענפים שונים. מדי פעם הם נעלמו למספר שבועות ועם שובם השתלבו בעבודת המשק. הם היו חבורה עליזה ומשוחררת מאוד, בנות ובנים שזופים וחסונים, שלא דיברו אף פעם על מעלליהם ואימוניהם, אך כולם ידעו מה תפקידם.

הקיבוצים שימשו חממה למחתרת היהודית שבראשה עמד ארגון ״ההגנה״ ובמסגרתו פעלו קבוצות הפלמ״ח, שהיו בעצם יחידות קומנדו שהשתתפו במשימות מיוחדות ומסוכנות. הם היו אפופים מסתורין ותהילה, ואנחנו הסתכלנו עליהם בהערצה ובהתפעלות. בחיי היומיום הם נראו ככל הצעירים בגילם, אי אפשר היה לגלות שמאחורי הנערים העליזים מסתתרים לוחמים אמיצים, הם היו פתוחים ונגישים לכל. אחת הבנות בחבורה הייתה נעמי פולני, מייסדת להקת התרנגולים המפורסמת.

בין חברי קבוצת הפלמ״ח בני העיר, נפגשתי לראשונה עם צעירים בני עדות שונות. עובדה זו לא עוררה אצלי שאלות, בשבילי כולם היו יהודים ולא חשוב כלל מאיזה ארץ הגיעו הוריהם. האמנתי שבארץ אנו עם אחד, דוברי שפה אחת, ולכולם מטרה אחת ואין דבר שיכול להפריד בינינו.

בגולה חיו היהודים בכל ארצות אירופה, כולם הובאו למחנות הריכוז ולבסוף למשרפות, לכולם ציפה אותו גורל. בחיי הגולה רב היה מפריד לעומת המאחד, אלא שהנאצים הבהירו לכולם ללא פשרות את השתייכותם, רק מותם איחד אותם כיהודים. הגורל המר בשואה לא הבדיל בין חילוניים מתבוללים לבין דתיים, לכן היה לי מובן מאליו שכאן בארץ כולנו מאוחדים כעם אחד. העובדה שאחדים היו בעלי בלורית בהירה וחבריהם בעלי בלורית שחרחרה ובעלי גוון עור כהה יותר, לא עוררה בי מחשבה שנייה. חיבבתי את כולם, הם היו גיבורים בעיני, יפים, נחמדים, ילידי הארץ, משוחררים מצל הגולה, שונים ממני, על אף שרק שנה הפרידה בינינו. קינאתי בהם, לא רק משום הוריהם שעמדו מאחוריהם, אלא גם משום שנולדו במולדתם ולא נאלצו להתמודד כמונו עם חסדו של עם אחר. רבים מהיהודים החילוניים עמלו קשה כדי להתקבל כאזרחים שווי ערך בארץ שבה נולדו ובכל זאת נדחו. בעיני העמים האירופיים נחשבנו תמיד לזרים ולבלתי רצויים. הצברים לא הכירו כלל את תופעת ההתרפסות כלפי עמים אחרים, הם לא נזקקו להתערות בין זרים כדי לחוש אזרחים שווי זכויות במדינה שבה נולדו. תופעות אלה היו זרות להם, הם היו יהודים גאים ובעלי הכרה לאומית מפותחת ומתוך אהבה למולדתם התנדבו לפלמ״ח.

28.11.2000

החיים בקיבוץ לא דמו לאורח החיים המוכר לי מהעבר הרחוק, למרות השוני הרב מצאתי את מקומי מהר מאוד. אל ספסל הלימודים חזרתי באופן חלקי כבוגר, לימדו אותי עברית, ומבחינה חומרית לא חסר לי דבר, הסתפקתי במינימום, אלא שלא חשתי בכך. מה שהכביד הוא מזג האוויר החם והמתיש בעמק. מיד לאחר עונת הגשמים שהיא קצרה בעמק יותר מבחלקי הארץ האחרים, נעלמו המשטחים הירוקים שכיסו את ההרים סביב, ורק מעט עצים ירוקים נראו כקישוטים בודדים על רקע הצבע החום סביב. הירק הרב ופרחי הבר הצבעוניים הזכירו לי את אירופה וכל הנוף הצבעוני נעלם לפתע לתקופה ארוכה מאוד. רבים חלו, קיבלו חום גבוה, הייתה זו מין שפעת שקראו לה בשם מאוד מוזר ״פופדטשה״. מחלה זו ריתקה אותי לכמה שבועות למיטה וגם החלישה מאוד. שכבתי בבניין שבו אשפזו מקרים כשלי עם השגחה רפואית. סבלתי מחוסר תיאבון ומשקלי ירד, לקח לי זמן לשוב לאיתני. על אף ששכבתי בבניין החום הציק מאוד ולא היה לאן לברוח. הסוכה שלנו סיפקה אוורור טוב יותר. זמן רב מדי עמד לרשותי, התקשיתי להתרכז ולא הייתי מסוגל לקרוא ספר.

כל חברי הקבוצה עברו בדיקות רפואיות כלליות אצל אחות המשק ולאחר מכן עברנו גם שיקוף ריאות בקופת החולים בטבריה. תהליך הבדיקות היה איטי למדי והתקשיתי להבין מדוע. בסופו של דבר היו אלה הבדיקות הרפואיות הראשונות שעברתי לאחר השואה. לא הבנתי מה עיכב את בדיקות השיקוף, שנחשבו לחשובות ביותר, בפרט לאחר שהתגלו כמה מקרי שחפת בקבוצתנו.

מחלת השחפת נחשבה עדיין לקטלנית באותם ימים ועצם הידיעה שיש חברים שנפגעו ממחלה זו, הייתה מפחידה. קשה לי להסביר זאת, אך נראה שההמתנה הממושכת לבדיקת שיקוף הריאות והחשש שמא גם אני חליתי בשחפת, גרמו לי לקוצר נשימה. הייתי מבוהל עד כדי מחנק ולא יכולתי לנשום. לא היו לי כאבים בבית החזה, הבדיקות הכלליות לא העלו דבר ובכל זאת לא נרגעתי. לא סיפרתי לאיש מה עובר עלי, גם לא ליוחנן, כיום אני לא מבין מדוע נהגתי כך ולמה שמרתי את סבלי לעצמי. הרי יוחנן טיפל בי בעבר במסירות רבה, מה עצר בעדי מלפנות לעזרתו. חיכיתי לתורי לשיקוף, הייתי כמעט בין האחרונים מבין חברינו. נסענו לטבריה וכשראיתי את גודל המרפאה ואת מספר האנשים שהצטופפו בחדר המתנה העלוב הבנתי מדוע היה עלי להמתין זמן ממושך לשיקוף ריאות. רק מכשיר אחד עמד לרשות המרפאה ששירתה כנראה את כל אזור העמק. הייתי מתוח למדי, מובן שהמכשור של אותם ימים לא דמה כלל לזה של היום. גם היום ממתינים בתור, על אף שיש ברשות המרפאות מספר מכשירי שיקוף משוכללים, אלא שכל

התהליך מהיר ומתקדם יותר. אני זוכר היטב את הזיעה שניגרה מפני האנשים שהמתינו וגם מצוות קופת החולים.

בכל אופן הייתי מרוצה שסוף כל סוף אני עומד לעבור שיקוף ריאות ולדעת מה גורם לי לקוצר הנשימה המטריד. אינני זוכר אם קיבלתי את התשובה במקום או מספר ימים לאחר הבדיקה. כשנודע לי שאין אצלי ממצאים ואני בריא, נעלם קוצר הנשימה כלא היה. לראשונה לאחר השחרור, התמודדתי עם פחד או חרדה מסוג אחר, לא מהנאצים, אלא ממחלה קטלנית. לא יכולתי להסביר לעצמי כיצד הופיע אותו שד שהשתלט על חיי למשך כמה שבועות וכשנודע שאין לי שחפת ולא דלקת ריאות, הלך לו השד לדרכו. איש לא ידע מה עולל לי הפחד ואיש לא שמע ממני על כך דבר. לא ברור לי מאין שאבתי את הכוחות הנפשיים להתמודד ללא כל עזרה, על מה בעצם העידה התנהגותי. האם חפצתי להמשיך ולנהל את חיי על פי הכללים שהתרגלתי אליהם במחנות, או שהתנהגותי העידה על משבר שעמד בפתח?

בלימודי השפה העברית התקדמתי יפה, התחלתי לעיין בעיתון בעברית קלה שהיה נמצא במועדון הקבוצה. לעיתים פקדתי את המועדון בשעת הפסקת הצהרים, היה שם מקלט רדיו וכך הזדמן לי להאזין למוזיקה קלאסית ששודרה בשעה זו מירושלים. מזמן לא שמעתי מוזיקה קלאסית והמועדון עמד ריק מאדם, יכולתי לנצל את מנוחת הצהרים לחידוש המפגש עם המוזיקה שכה חסרה לי. החום ששרר במועדון לא הפריע לי, שהיתי שם עד תום התוכנית המוזיקלית ורק אז פניתי לסוכה כדי לנות. התחלתי לקרוא ספרים, חלקם בעברית אך רובם בגרמנית, גם הקריאה הייתה חידוש בחיי, קראתי בתקופה קצרה ספרים רבים, שירה וספרות רוסית שהייתה מצויה בשפע בספרייה. חברי אפיקים היו ברובם ילידי רוסיה, אך גם שם התקבץ קיבוץ גלויות מרחבי העולם. חלק מחברי המשק היו משכילים מאוד ומי שהספיק לעלות עוד לפני המלחמה הביא גם את ספריו שחלקם נתרמו לספריית הקיבוץ.

חיי המשפחה בקיבוץ נוהלו על בסיס כללים חדשים שלא נודעו בשום מקום, מה שהשפיע על אורח חיי המשפחה הייתה העובדה שזוג התגורר בחדר אחד שלא יכול היה לאכלס את ילדיהם. התינוקות התגוררו בנפרד, בבית התינוקות וכך גם הילדים בהתאם לגילם, גרו בנפרד בביתנים מיוחדים. כשחזרו ההורים מהעבודה היו הילדים באים לבלות איתם בחדריהם עד לשעות הערב ואז היו שבים אל בתי הילדים לארוחת הערב וללינת הלילה. לגן הילדים ולבית הספר הלכו הילדים ישירות מבתי הילדים בזמן שהוריהם יצאו לעבודתם. הלינה המשותפת, אומצה על ידי מרבית הקיבוצים, אך לא בכולם הסכימו ההורים להיפרד מילדיהם, חלק מהקבוצות כבר אז הנהיגו לינת ילדים בבית הוריהם. שיטה זו לא נראתה בעיניי כנכונה, קשה היה להשלים עם רעיון שדוגל בהפרדת הילדים מהוריהם ללינת הלילה, זה לא נראה לי טבעי. בהיותי ילד, הייתי מתעורר לפעמים באמצע הלילה, ביקשתי את אימא ולא את המטפלת.

באפיקים ראיתי הורים מטיילים עם ילדיהם או משחקים על כרי הדשא, המבוגרים יותר הלכו עם הוריהם לחדר האוכל. האם ידעו איזו זכות נפלה בידיהם לחיות בצוותא, אני כבר שכחתי מה זה לבלות בחיק המשפחה. הרהורים כאלה עלו מדי פעם בעוברי ליד בתי החברים שישבו ליד בתיהם עם ילדיהם.

מקום העבודה הראשון שלי באפיקים היו בריכות הדגים שבהן גידלו קרפיונים. בזמני הכל בוצע בעבודת כפיים, קבוצת אנשים נכנסה לבריכה, פרשה את הרשת לרוחב ומשכה את הרשת אל קצה הבריכה שם נלכדו הדגים. משיכת הרשת הייתה עבודה מפרכת, משקל הדגים היה עצום ובנוסף לכך הם השתוללו ופצעו את ידינו עד זוב דם. מגדלי הדגים היו ללא ספק מרוצים כשגילו שהדגים הגיעו למשקל טוב ובכך הבטיחו הכנסה טובה לענף הדגה. כיום ישנו מכשור משוכלל, פורסים את הרשת בין שני קצות הבריכה והציוד המכני מבצע את מלאכת איסוף הדגים מתוך מי הבריכה.

29.11.2000

קשה לומר שחיבבתי את העבודה בבריכות הדגים, מי הבריכה היו עכורים וריחם לא נעים. לאחר כל טבילה במי הבריכה צריך היה לשטוף היטב את הגוף. על אף שמים טריים הוזרמו לבריכה, שיירי האוכל הפכו את המים לסמיכים, כל פעם שהייתי יוצא החוצה הייתי מלא שרידי שיירים. את הדגים היו דגים בעיקר לקראת החגים, אז היה להם ביקוש רב בשוק. עסקתי גם בעבודות נוספות הקשורות לענף הדגה. לאחר שבריכה רוקנה צריך היה לשפץ את הקירות, את מובילי המים לקראת הפעלה מחודשת עם דגים צעירים. פתחי המים בבריכה דופנו באבנים גדולות וכבדות שזזו מהמקום לאחר שימוש ממושך. פגמים אלה דרשו תיקון, להחזיר את האבנים למקומם ולאטום את הרווחים. כמו כן חפרנו תעלות מים חדשות בעזרת כלי עבודה שלא היה מוכר לי, הטורייה, כלי עבודה יעיל אך כבד משקל שתבע מהעובד בה מאמץ גופני.

אנו, חבורת הבוכנוואלדים היינו חרוצים ומסורים לעבודה שהוטלה עלינו. חברי האפיקים אמרו בגלוי שעוד לא הייתה להם קבוצת הכשרה כה מסורה וחרוצה. עשינו שיעורים טובים במחנות הריכוז, לא סתם קיבלנו מחמאה זו. הנאצים אילפו אותנו היטב. היינו סוסי עבודה מעולים, רצינו

להכיר את הענפים השונים וללמוד כיצד מקימים משק משלנו, המוטיבציה שלנו באמת הייתה מפותחת מאוד. השפעת המחנות עדיין ישבה עמוק בעצמותיי, ועל כך יעיד מקרה שאירע לי ולחברי לעבודה, כשעסקנו בחפירת תעלת המים לאחת הבריכות.

היה יום חם ומחניק, השמש הקופחת התישה לא פחות מהטורייה. התיישבנו למנוחה קצרה ולשתיית מים, הסבירו לנו שחייבים לשתות הרבה, כי הגוף מפריש זיעה רבה ואנו עלולים להתייבש. ברשותנו היו מכלים מחימר בעלי שני פתחים, האחד שימש למילוי והשני לשתייה. המנוסים הרימו את המכל גבוה מעל פניהם והזרימו את המים הישר לפה, אינני יודע כיצד עשו זאת, המים זרמו אל פיהם ללא הפסק והם הצליחו לבלוע אותם, מבלי שטיפה אחת נשפכה מחוץ לפיהם. התפעלתי מזה, ניסיתי גם אני את מזלי, אלא שאף פעם לא עלה הדבר בידי. את מכלי המים הביאו לנו לשדה עטופים בבד יוטה רטוב, נהגנו להטמין אותם באדמה ולהרטיב את סביבתם, כך שמרו המים על קרירותם לאורך שעות. בענפי השדה שבהם עבדה קבוצת אנשים גדולה הצטיידו במכלי מתכת גדולים וגם אותם הטמינו באדמה עטופים בבד יוטה.

באותו יום ליד בריכת הדגים, ישבנו לנוח, רכזי הענף, חברי המשק לא היו איתנו ולפתע ראיתי אותם קרבים אלינו. כשראינו אותם, קפצנו בבהלה ממקומנו וחזרנו לטוריות. התחלנו לעבוד בקצב מסחרר, לא נשקפה לנו כל סכנה ובכל זאת נבהלנו כאילו "נתפסנו על חם". היינו תקועים בעברנו ולא השתחררנו מתחושת הרדיפה. אין ספק שחברי המשק הבחינו בתגובתנו המוזרה, הם לא אמרו דבר, הסתכלו והלכו לדרכם. אפשר שהיו המומים ולא ידעו כיצד לנהוג, שני אנשים נחמדים מאוד, האחד נקרא בפי חבריו "סיומקה". חשתי מבוכה לאחר מעשה, אבל תגובתי הייתה ספונטנית ולא יכולתי לנהוג אחרת. היה זה איתות נוסף שהצביע כמה חזק הטביע העבר את חותמו עלי וגירוי מקרי ותמים עלול היה להצמיח תגובה לא רציונאלית, על אף שכבר הייתי במולדת שלי. בלי לדעת ולהבין זאת אז, הייתי מפוצל בין כמה עולמות, חוויות העבר נחרטו ולא ניתן להפרידן מפנימיותי.

המקרה ליד בריכת הדגים לא מש מזיכרוני ואני עדיין רואה את עצמי שם, וחי מחדש אירוע מביך זה, כאילו קרה אתמול. אני כותב כי אני משוכנע שכבר אז נזקקתי לתמיכה, אלא שעברתי לסדר היום בדומה למקרה עם קשיי הנשימה, האמנתי שאני מספיק חזק לפתור את בעיותיי בעצמי.

ביקשתי לעזוב את בריכות הדגים ולעבור לענף בעל אופי חקלאי. ויתרתי על המוסך ועל המסגרייה והסכמתי לעבוד בחקלאות, אבל בריכות הדגים לא ייצגו בעיניי ענף חקלאי טיפוסי. בימים ההם התקשיתי להצביע על ענף עדיף מבחינתי, לא ידעתי במה לבחור. הבנתי מעט מאוד בנושא והמעט שידעתי היה רק מתמונות ומהרצאות. גיליתי שקיימים ענפים שבהם עובד צוות מצומצם ורק בתקופת האסיף מגייסים עובדים נוספים, כמו בכרם הענבים ובמטעי האשכוליות. בפועל נוכחתי לדעת שבכל ענף חקלאי יש תקופות שבהן צוות העובדים מצטמצם ורק בעונת הקטיף מגדילים אותו. בגידולי הירקות, אחד הענפים הגדולים במשק, עונת הקטיף התרכזה בחדשי החורף. בקיץ הכינו את השטחים לקראת השתילה. ענבים לעומת זאת בוצרים בראשית הקיץ, בננות בראשית הסתיו והחורף, לכן נודדים אנשים בהתאם לצורך ממקום למקום ורק הקבועים ממשיכים. זו הסיבה שבתחילת דרכי נדדתי בין מרבית ענפי החקלאות במשק. מקום עבודה חביב על כולם היו כרמי הענבים בעונת הבציר, הייתה זו הזדמנות לטעום מהפרי היוקרתי, כמעט ללא הגבלה. ענבים כמעט לא הגיעו לחדר האוכל, כל היבול נשלח לשווקים. אחד הזנים המוכרים והמבכירים להבשיל הייתה "מלכת הכרמים", בעלת אשכולות ענקיים וגם הפרי עצמו היה גדול ועסיסי. הבציר בעמק הירדן החם, הקדים את הבציר בכרמים שגדלו באזורים קרירים יותר, לכן מחירי "מלכת הכרמים" היו גבוהים. נאסר עלינו לפגוע ולאכול מהאשכולות הגדולים, הוראה זו התקבלה בהבנה, היו מספיק אשכולות שלא התפתחו ולא נבצרו, הם שימשו מצבור טעימה לכולם. לבציר יצאנו בארבע בבוקר ועד שהביאו את ארוחת הבוקר התמלאנו בענבים עסיסיים. נעים היה לצאת באוויר הצח לשטח, נסענו בעגלות רתומות לסוסים, צעירים ועליזים, לא הפריעה לנו לקום בשלוש וחצי, הכל בשביל הענבים.

תקופת מה עבדתי במטעי הבננות, אך לא בקטיף, זו עבודת הקבועים והיא הייתה כרוכה בידע מקצועי. כל האחרים עבדו בניקוש עשבים לאורך דפנות הערוגות. שתילי הבננות נשתלו לאחר יישור השטח במכשור מיוחד לפי פלס על גבי הגדודיות. בין הגדודיות הושאר מרחב של כשני מטר בערך שדרכו זרמו מי ההשקיה. הגדודיות הפרידו בין שורות הבננות ומי ההשקיה. לאחר מספר ימים בא טרקטור עם מכסחת לעקור את העשבים שצמחו לאחר ההשקייה. את העשבים שצמחו על גבי הגדודיות צריך היה לנכש ידנית ועבודה זו התנהלה בתנאים קשים ביותר. רוח לא חדרה דרך סבך הבננות, נשמנו אבק בשפע, ובנוסף לכל זמזמו לנו הברחשים באוזניים, עד שנאלצנו לכסות את הפנים כולל האף. בתוך המטע היה חם כמו בסאונה יבשה ומחניקה, כמה מים ששתינו נותרנו צמאים. גם הבננה הייתה מצרך יוקרתי, בניגוד לענבים שאותם בוצרים בשלים למאכל, את אשכולות הבננות מורידים בעודם ירוקים ומעבירים למכון להבשלה. במקרים נדירים ביותר נמצאה בננה בשלה לאכילה. פעם בשנה הגיעו לחדר האוכל גם בננות, מסוג ב׳, אבל הן היו טעימות. אהבתי להכין לי מעדן, חתכתי בננות לפרוסות דקות הכנסתי אותן לשמנת חמוצה והוספתי סוכר, זה היה טעים מאוד, אלא שהבננות נעלמו מהר מהשולחנות ונאלצתי להמתין לשנה באה.

בזמנו עמק הירדן נחשב לאחד העמקים המשופעים במים, הירדן מן האחד ומעברו השני הירמוך, שני הנחלים זרמו לנהריים שבה הוקמה תחנת כוח חשמלית המונעת על ידי מימיהם. הייתה לי הזדמנות לבקר בתחנה כשעדיין פעלה והפיקה חשמל.
מי ההשקיה לשדות אפיקים נלקחו ונשאבו מהירמוך שזרם בקירבת שדות המשק. שיטות ההשקיה לא דמו לאלה המקובלות כיום. מי ההשקיה הוזרמו באמצעות אקוודוקט גבוה ממנו לתעלות מבטון שהיו פזורות במרחב השדות. בתעלות ניצבו פתחים שניתן היה לפתוח ולאטום בשעת הצורך. דרך הפתחים זרמו המים לתלמים ועל גביהם נשתלו הגידולים השונים. אהבתי מאוד לעבוד בהשקיית ירקות. עבודה זו עניינה אותי מאוד, היא אפשרה לי לשחק עם המים. העיקרון היה, לפזר את המים בצורה שווה בין כמה שיותר תלמים, ובלבד שהמים יזרמו באיטיות בכל התלמים ביחד עד קצה התלם. זה לקח זמן עד שלמדתי לחלק באופן שווה את המים בין התלמים, כל יום הגדלתי את מספרם. הייתה זו מעין תחרות בין המים ובין יכולתי לשלוט על הזרימה, תפקיד ההשקיה היה להרוות את כל השטח לאורכו ולרוחבו כדי להבטיח התפתחות נאותה לצמחים. למים היו דרכים משלהם לשחק איתי והיה עלי להתרוצץ ללא הפסקה ולשמור לבל יפרצו בדרך חלופית, זה היה מרתק. עסקתי בעבודה זו בעיקר בחודשי הקיץ עד שהגידולים הגיעו לקטיף או אז במשך שבועות קטפנו עגבניות וחצילים, שני הגידולים החשובים בגן הירק. בגידולי העגבניות עסקנו במשך שבועות במתיחת חוטי ברזל שחוברו אל עמודי עץ שאליהם היינו קושרים את ענפי העגבנייה עד לגובה אדם.

31.11.2000

קטיף הירקות נמשך מבוקר עד סיום יום העבודה, קשה לומר שהמלאכה הייתה מעניינת, כל היום בגב כפוף. השורות שמהן אספנו את הפרי לפחים היו ארוכות ואינסופיות, גם שגמרתי לקטוף שורה ציפתה לי שורה חדשה. צמחי העגבניות התרוממו לגובה רב כך שלמעשה איש לא יכול היה לראות את שכנו לשורה. כשקרבה שעת הארוחה הופנו מבטינו בגעגועים אל השביל, שממנו עמדה להגיח העגלה עם הארוחה המבשרת את ההפסקה. המאורעות המרתקים ביותר היו הפסקות הבוקר והצהרים, אז התאספו כולם לסככה שבה עמד שולחן וספסלים. האוכל הגיע ארוז ומסודר, כל אחד קיבל את חלקו, חברי המשק האחראים על ענף הירקות דאגו לכך. הייתה זו הזדמנות ליישר את הגב ולפטפט, חברי המשק לא אהבו שיחות בשעת העבודה. מרבית העובדים היו בני נוער וחברי גרעינים, וארבעה חברי משק ותיקים שביצעו את כל העבודה בשדה בשקידה ובמסירות. מרכזי הענף היו דוב גולובוב ודורקה, כמו כן עזרו להם ברקו ועדה, כולם מעל גיל ארבעים, ובחריצותם שימשו דוגמה לצעירים, הם היו חלוצים אמיתיים.
למדתי להשקות, לשתול, לעשב, לזבל, לרסס, כל מלאכה שמבצעים בגן ירק, אלא שלא היה לי מושג, כמגדל ירקות, בתורת האדמה ובגידול הצמח מבחינה תיאורטית. כדי לקבל את תפקיד מרכז הענף, צריך להבין מאילו יסודות מורכבת הקרקע ואילו יסודות דרושים לגידולים השונים כדי לגדול בהצלחה. בשעת העבודה לאיש לא היה זמן להסביר את העקרונות הבסיסיים של הגידולים השונים, את הצרכים של כל גידול. ראיתי שמפזרים זבל אורגני וכימי בשדות, הבנתי שהזבלים מכילים יסודות הדרושים לצמח להתפתחותו, אך לא ידעתי מהם המרכיבים שאותם משלים החקלאי לקרקע. לא ידעתי שיש שוני בין סוגי הקרקעות ולכן חשוב שהחקלאי יכיר את תכונות האדמה כדי שיידע מה להוסיף לה בעת הכנת השטחים. בלי ידע בסיסי אי אפשר לנהל ענף. הייתי חייב להשתלם בגידול הירקות, והעליתי נושא זה בפני חברי המזכירות שלנו. לאחר זמן מה נשלחתי לרחובות הרחוקה, להשתלמות בת כמה שבועות בגידולי שדה, שפקחה את עיני והוכיחה לי בצורה אכזרית מה הפסדתי במשך שש שנות המלחמה. משתתפי ההשתלמות כמעט ללא יוצא מן הכלל, עבדו כבר שנים בענף וזו לא הפעם הראשונה שהם משתתפים בקורס כזה.
רובם ככולם בוגרי בתי ספר חקלאים, והחומר הנלמד לא היה חדש עבורם, הם באו להשלים יידע. מדע החקלאות התפתח במהירות והחקלאים רצו להתעדכן. ישבתי שם ושמעתי את ההרצאות ולא ידעתי מה לעשות, העברית שלי לא הספיקה כדי להבין את תוכן ההרצאות, חסר לי ידע בסיסי בכימיה, בפיזיקה ובפיזיולוגיה של הצמח והרגשתי נורא. לא היה שם איש שיכולתי לשוחח איתו, התביישתי לשאול, ראיתי שכולם שותים בצמא כל מילה וכל משפט וממלאים מחברות.
אני ישבתי עם המחברת ולא הצלחתי לרשום דבר מדברי המרצים. מרצים אחדים רשמו חלק מהרצאתם על הלוח בעיקר ראשי פרקים לנושא, את אלה העתקתי ככל שהספקתי לרשום לפני שהתוכן נמחק מהלוח. ניסיתי להקשיב לשיחות שקיימו אנשים ביניהם ולקלוט פרטים העשויים לסייע בהבנתי. למדתי גם משאלות שהציגו אנשים למרצים, שמעתי הרבה מילים לועזיות שבהן השתמשו אנשי האקדמיה שלא מצאו עדיין את מקומם בשפה העברית המתחדשת. השתלמות זו הייתה התמודדות כואבת, לראשונה חשתי עד כמה אני נחות מהציבור שישב שם. הייתי אומלל ומדוכא ולא מצאתי שפה משותפת עם אף אחד מהמשתתפים. כולם היו מבוגרים ומנוסים ממני, לא העזתי לגלות לאיש כמה קשה לי להבין את החומר, גם את החומר הכתוב שחולק לנו. הבנתי שעלי לשבת ולקרוא את החוזרים שקיבלנו, לקרוא ספרים מומלצים שדרכם אפשר לאט ובשקידה

להרחיב את הידע שלי. הייתה זו אחת ההתנסויות הקשות ביותר שחוויתי לאחר בואי ארצה. לא חילקתי עם איש את מה עבר עלי בשבועות הארוכים ברחובות. משהו בי לא אהב לחשוף חולשות, לא ששאפתי לשחק את הגיבור, זה לא התאים כלל לתפיסתי ובכל זאת, בנפשי פנימה שאפתי להיות חזק ולפתור את בעיותיי בכוחות עצמי. במבט לאחור נדמה לי שהרצון לא לערב אדם בוגר ממני, גם לא את יוחנן, מעידה עד כמה חזק השתרש אצלי הפחד לגלות חולשה.

לאחר שובי לאפיקים ואל העבודה בגן הירק, הגעתי למסקנה שהשתלמותי בכל זאת פקחה את עיניי ונתנה לי דחף להתעניין בהתפתחות הצמח מרגע שתילתו ולעקוב אחריו לאורך כל תקופת הגידול. התבוננתי בצמחים מעל הקרקע ובדקתי את התפתחות בית השורשים. התחלתי להבחין בהבדלים בין הצמחים כתוצאה מעודף או מחוסר מים בקרקע או ממחסור בחנקן או כל חומר חיוני אחר.

התבוננתי בקרקע בשעת הכנתה, למדתי על שיטות החריש השונות והשפעתם על היבול. אבחנתי את סימני המחלות הראשונים ולמדתי להכיר את החומרים שנועדו להדביר אותן. גיליתי את עולם הצומח ועתה היה עלי לרכוש את הידע הדרוש לכשנקים משק משלנו ונרצה לגדל ירקות. אימצתי את גידול הירקות, ראיתי בו מקצוע שאיתו אצא לדרך, ובכך זנחתי סופית את רעיון המכונאות והמכניקה עדינה. בחירה זו הייתה חשובה עבורי, כי בכך נקבע מקומי ומעמדי בחברה וברור היה שבעתיד ארכז את ענף הירקות במשק שלנו.

גם אם לא הייתי חופשי בבחירת המקצוע המועדף עלי, לא חשתי מקופח, קיבלתי את ההחלטה לעבור לתחום החקלאות. התרשמתי שמצאתי את המקצוע שינעם לי ביותר, תמיד ראיתי בטבע תופעה מפליאה כבר בעודי ילד. נוכחתי לדעת שקיים הבדל תהומי בין התבוננות מקרית וחולפת ביפי הטבע במסגרת טיול, לבין עיסוק מעשי בגידול צמחים למיניהם. חשובה העובדה שזו הפעם הראשונה, הלכתי למקצוע מתוך בחירה חופשית ומהרגע שהשתכנעתי התמסרתי לו בלב ובנפש. החלטתי להישאר בחקלאות השפיעה בסופו של דבר על כל מהלך חיי, אמנם עזבתי את ענף הירקות, אך עברתי לענף הפרחים. הייתה לי זכות להיות בין מייסדי ענף הפרחים, שהיה במשך שנים אחד הענפים המשגשגים במדינת ישראל. במשך כשלושים וחמש שנה ליוויתי את מגדלי הפרחים, ראיתי אותם מחייכים וגם בוכים, במשך השנים למדתי להכיר וגם לכאוב את המשברים הפוקדים את ענפי החקלאות ופוגעים בחקלאים. אחרי שנים שעבודת האדמה עמדה במרכז העשייה בהתיישבות היהודית, היום היא דועכת לטובת התעשייה המתוחכמת.

קיבוץ אפיקים נחשב אז למשק משגשג לא רק בזכות ענפי החקלאות שלו, אלא גם בזכות מפעלי התעשייה, כך אני זוכר גם את אשדות יעקב שהקים מפעל שימורים גדול.

באחד הימים נקראתי עם חברים נוספים להתייצב לאימונים צבאיים שהתקיימו במסגרת ההגנה. כל חבר קיבוץ היה חבר בהגנה וידע לאחוז בנשק וכך הגיע גם תורנו ללמוד את התורה הצבאית. האימונים נערכו בסביבה הקרובה, לא עזבנו את המשק, אך גרנו במחנה אוהלים נפרד שהוקם בשולי המשק במקום מסתור. האנגלים עקבו בקפידה אחר ארגוני המחתרת היהודיים וערכו סיורים ברכב והשתמשו גם בסוסי רכיבה באזורים שבהם הגישה קשה. באחת הפעמים כמעט נתפסנו על ידי סיור רוכבים בשעת אימונים. למדנו להכיר את סוגי הנשק שהיו ברשות ההגנה בימים ההם. הציוד היה דל ולא אחיד, רובים אנגלים ואיטלקיים, סטנים מתוצרת הארץ ורימונים. כמובן שלמדנו "על יבש", כי כל ירייה הייתה מקפיצה את האנגלים. האימון שהיה מאוס עלי ביותר וזאת בלשון המעטה הוא אימון כידונים. העמידו לפנינו חבילות קש כמטרות והיה עלינו לתקוף אותן בכידונים שלופים תוך קריאות קולניות ורצח בעיניים. התקשיתי לשאת אימון זה, חשתי גועל אמיתי כשנאלצתי לרוץ לעבר חבילות הקש ולתקוע בהן בכוח רב את הכידון. עשיתי זאת בלי לומר מילה, היינו חיילים. כולם עשו זאת, רבים התייחסו לאימון זה במידה רבה של הומור, אלא שבעיניי כל העניין לא היה מצחיק.

מה שכן הצחיק אותי יותר מכל, היה הגשם הראשון שירד באפיקים בלילה שעה שאנו בסוכה. התעוררנו מהגשם שדלף פנימה והרטיב אותנו. קמנו במהירות חטפנו את כלי המיטה ועמדנו בפתח הסוכה מבלי לדעת לאן לפנות. פרצנו בצחוק קולני, שלושתנו בפיג'מות, עטופים בשמיכות, והגשם יורד עלינו. לא רק אנחנו התעוררנו גם החברים בצריפים, גגות הצריפים שהיו מכוסים בפחים הרעישו מחמת הגשם היורד והעירו את כולם משנתם. אחדים פתחו את הדלתות כדי לראות את פלא הגשם הראשון בעמק, ואז הבחינו בנו עומדים בפתח הסוכה. כל החבר'ה פרצו בצחוק אדיר ואנו הצטרפנו למקהלת הצחוק, זה היה מחזה נדיר. החברים הזמינו אותנו אל חדריהם, הסתדרנו לשינה על הרצפה עד הבוקר, למחרת לא היה עוד זכר לגשם וחזרנו למגורים שלנו עד לגשם הבא.

אורח החיים הצנוע בקיבוץ לא התבטא רק במגורים ובלבוש, הוא לא פסח גם על התפריט היומי בחדר האוכל. לא היה מחסור באוכל, פריטים אחדים ניתנו במנות קצובות, אך מרביתם ניתנו ללא הגבלה. אנשים שעבדו בשדות בקיץ ללא הפסקה, זכו לארוחה דשנה יותר מן המקובל. זמן מה לאחר בואי לאפיקים, פיתחתי תחושת רעב קשה, גם כשאכלתי לשובע עדיין חשתי רעב, תחושה שהלכה וגברה עם הזמן.

1.12.2000

תחושת הרעב המציקה הופיעה למעלה משנה לאחר השחרור ותקופה קצרה לאחר בואי לאפיקים. ליבק היה המקום היחיד שבו באמת סבלנו ממחסור במזון, כל התקופה בנוישטאט וגם בדרך הארוכה ארצה לא סבלתי מתחושת רעב. תופעה מוזרה זו הופיעה באפיקים אחרי שעות העבודה כשהייתי חופשי ממעש. כמו במשברים קודמים, גם הפעם לא שיתפתי איש במתרחש אצלי. שוב התמודדתי לבד, לא ידעתי מה עלי לעשות, שהרי לא היה כאן מחסור באוכל. זה לא דמה לקוצר הנשימה שנתקפתי מרוב חרדה מפני דלקת ריאות ושחפת. בבוכנוואלד עמדתי שעות בלילות חשוף לקור ולרוח החורפית בלבוש קל. פלא בעיניי שלא חליתי כבר שם במחנה כפי שקרה לרבים באותו מעמד. החרדה מפני המחלה נעלמה ברגע שתוצאות בדיקתי העלו שאני בריא לחלוטין.

במקרה של תחושת הרעב, שום אירוע או גורם כלשהו שידעתי עליהם לא עוררו תופעה מוזרה זו. הלכתי מחדר האוכל שבע ומרוצה מארוחתי ולאחר זמן מה חשתי עדיין רעב, שבתי לחדר האוכל לקחתי פרוסת לחם עם ריבה, אלא שלא הייתי מסוגל לאכול אותה, כי הייתי מלא. הדבר היחיד שיכולתי לעשות הוא להעסיק את עצמי בנושא מעניין כדי להסיח את דעתי. קראתי ספרים רבים שריתקו אותי במשך שעות בעיקר את ספריו של איליה ארנבורג, שולוחוב שכתב את הדון השקט, סטפן צווייג, טולסטוי, רימארק ורבים אחרים. רציתי להחזיר לעצמי חלק מהזמן שאבד לי. נפגשתי עם חברים, בין היתר אני זוכר את הדודה והדוד של הילדה שבאו מדי פעם לבקר אותה. הם היו מוותיקי הארץ, עלו לפני שנים רבות מרוסיה. אנשים מבוגרים, מרשימים, בעלי תרבות ונימוסים שהזכירו לי את הורי ואת חבריהם. הסתבר שהדוד, למרות גילו המבוגר עדיין עבד, הוא היה חבר בקואופרטיב שהיה מבעליו של מפעל המלט היחיד בארץ בנשר ליד חיפה. אדם זה הכיר את הספרות הרוסית והגרמנית על בוריה, הייתי שותה בצמא כל משפט שיצא מפיו. בני הזוג סיפרו לנו על חייהם בארץ, על הקמת המפעל ועל עבודתו הקשה שבה עסק עד עצם היום הזה. סיפור אישי מופלא, מחד איש ספר מובהק, רחב אופקים, ומאידך עסק בעבודת כפיים לפרנסת משפחתו. הדוד היה בעל זקן מאפיר ומרשים, מצח גבוה ופניו הביעו טוב לב וחוכמה נינוחה ושקטה. משהו בהם משך אותי אליהם, האווירה שנוצרה מעצם נוכחותם בחדר החזירה אותי לעולמות אבודים. בכל ביקור שלהם הוזמנתי להילדה ולפיזה, ונהניתי מכל רגע. בין היתר שמענו מפיהם על רוסיה, על תקופת עליית הקומוניזם ועל מלחמת האזרחים העקובה מדם. הם הכירו את העובדות מקרוב והשלימו לי במידה רבה את התמונה שקיבלתי מספרים שקראתי על התקופה.

הסחתי את דעתי גם על ידי שמיעת מוזיקה קלאסית במועדון, זה לא תמיד עלה יפה משום שחברים שנכחו במקום התעניינו בנושאים אחרים. למזלי, הצטרף חבר משק חדש לעבודה בגן הירק, הוא עזב את העיר והחליט לעבור עם משפחתו לקיבוץ אפיקים. הייתה זו תופעה נפוצה, אנשים עזבו את העיר ובאו לחיות בקיבוץ, לעומתם, היו כאלה שעזבו את הקיבוץ, כל אחד ונימוקיו. בקיבוץ תמיד נזקקו לתוספת חברים, המשק התפתח מהר ומצבת כוח האדם לא עמדה בקצב הדרוש למשק מתקדם. מצאתי באדם זה חברה נעימה, הוא היה חובב מוזיקה קלאסית וברשותו אוסף גדול של תקליטים עם ביצועים מעולים. היה לנו נושא חביב לשוחח עליו וכתוצאה מכך הוזמנתי לחדרו לשמוע את תקליטיו. אם אינני טועה שמו היה יעקב, נשוי עם ילד, משפחתו התגוררה באחד הצריפים ומדי פעם ישבנו בחוץ כדי להקשיב למוזיקה כי בתוך הצריף היה חם מדי. אהבתי להתארח אצל משפחה חביבה זו, הם העניקו לי שעות רבות של הנאה ונוסטלגיה בהשמיעם יצירות קרובות לליבי ולליבם; מוצרט, בטהובן, שומן, שוברט, ברהמס, ורדי, פוצ׳יני, מנדלסון בניצוחם של טוסקניני, ברונו ולטר, קוסויצקי ועוד רבים מגדולי המבצעים של ראשית המאה.

תקופת מה גם עבדתי בחדר האוכל ובמטבח בשעות אחר הצהרים והערב. בשני המקומות הייתה העבודה מאומצת ולא נותר לי זמן לחשוב על דברים מציקים, תמיד עבדו שם צעירים רבים והיה לי מעניין לשמוע אותם. בדרך הטבע בכל מקום שישנם צעירים יש גם רומנטיקה, מתפתחים פלירטים בין הבנות והבנים וזה היה מרתק להיות בחברתם. קשה לומר שהעבודה בחדר האוכל ובמטבח סיפקה לנו תוכן, כולם עבדו כאוטומטים, חשובה הייתה החברה העליזה, הצחוקים והשובבות שאפיינה את הצברים האלה.

בשבתות נהגנו חברים אחדים ללכת לכינרת ולטייל בסביבה ולהצטלם, שמחה היה הצלם. האווירה בחיק הטבע הייתה נחמדה, כל טיול הביא אותנו למקומות חדשים בסביבה והיה מה לראות. עשיתי מאמצים רבים להסיח את דעתי ולא היה לי קל, תחושת הרעב הופיעה לרוב בשעות הערב, כשהיה פנאי למחשבות. מכורח המציאות התרגלתי לעובדה המצערת שאם אין לך אימא ואבא עליך לפתור את בעיותיך לבד. התבגרתי בגטו ובמחנות הריכוז, תנאי החיים הכתיבו לי אורח מחשבה והתנהגות שתבטיח את קיומי. לא השתחררתי מתפיסה זו גם כשלאורח החיים הנוכחי שלי לא היה כל דמיון עם העבר. למזלי, נעלמה תחושת הרעב, בפתאומיות שבה הופיעה.

נהניתי לקרוא את ספריו של סטפן צווייג ואחד הספרים ששבה את ליבי היה ספרו האחרון "העולם של אתמול" שאותו ביכה ועליו התאבל. חייו נקטעו כי לא היה מסוגל להמשיך לחיות בארץ זרה, על אף שברזיל ואנשי הרוח עשו את המרב כדי להעניק לו תחושת מולדת ובית. הוא לא מצא את מקומו בצד הזה של כדור הארץ, הרחק ממולדתו האהובה ולא יכול היה בלעדיה. סטפן צוויג, יהודי שגדל במשפחה מתבוללת שחשה השתייכות רגשית ותרבותית לארץ מולדתה, אוסטריה. צוויג הצליח מבעוד מועד לעזוב את אירופה ולעבור לאנגליה, אלא ששם ראו בו גרמני ולא יהודי, במולדתו נחשב ליהודי לא רצוי. למרות הכל, זיקתו ליהדות הייתה קלושה ולא באה לידי ביטוי בכתוביו. צווייג תיאר בספרו את העולם של אתמול, את התקופה שבה חיו הורי והחוויה התרבותית שלו דמתה לזו של הורי. ניסיתי באמצעות ספרו לפתוח אשנב לתקופה זו, והוא עזר לי להבין כיצד פעלה השיטה נאצית עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, ובאיזו מידה פגעה ביהודים יוצאי גרמניה שהיו קשורים בלב ובנפש לגרמניה ולתרבותה. בעזרתו הבנתי מה אבד לאבי ומה רב היה סבלו עד שהוא ובני משפחתו נרצחו בבלז'ץ. הנאצים רצחו את אמונתו, את נשמתו, גזלו את כל היקר לו ובסופו של הדבר רצחו אותו ואת משפחתו באכזריות.

סטפן צווייג לא היה מסוגל לחיות ללא אמונה ונשמה על אף היותו במקום מבטחים. גורל יהודי גרמניה שרצו להיות יותר גרמנים מגרמנים היה רע ומר, רובם נספו במחנות המוות כמו הורי. מי שקרא ספרים על ראשית המאה, לפני מלחמת העולם הראשונה ועל התקופה שלאחריה, למד לדעת שמרבית העמים סבלו מעוני וממצוקת רעב והשפלה. רק בני מזל לא חשו במתרחש במרחק מה מביתם וסטפן צווייג היה אחד מהם. בתום מלחמת העולם הראשונה עלו הורי על דרך המלך, חייהם התנהלו על מי מנוחות וברווחה כלכלית שאפשרה להם רמת חיים גבוהה. כך הכרתי את בית הורי ובתחושה זו גדלתי, אך בפועל העולם לא חי בשקט ובשלווה הוא דמה להר געש על סף התפרצות.

באחד הימים בשעת הצהרים במועדון, הקשבתי לקול ירושלים לשידור של מוזיקה קלאסית. היצירה שהשמיעו הרשימה אותי מאוד. הפרלודים של ליסט, מוזיקה מלאת פתוס, רוגשת וגועשת. שקעתי כולי ביצירה המרתקת, לא הרגשתי שמישהו לא מוכר נכנס למועדון, היה זה בן דודה של לאה משדה נחום, הוא סיפר לי שעמד כמה דקות בפתח מבלי לדעת מי אני ולא העז להפריע לי. הוא שאל אם אני מכיר את צבי שטייניץ, עניתי שהריני לפניו. מופתע ונרגש קמתי לקראתו כשהזדהה בפני, בירכנו אחד את השני בחמימות. בן דודה של לאה בא לבשר לי שהיא בארץ עם אימא והן גרות בקרית חיים ליד חיפה. מאז עלייתי ארצה נותק הקשר בינינו, שלחתי לה את כתובתי באפיקים אך לא ידעתי אם קיבלה אותה. שמחתי מאוד, לא שכחתי אותה ואת אמה ואת השעות שבילינו יחד. התגעגעתי אליהן, הן העניקו לי אהבה ותחושת בית בשהותי בנוישטאט. שמרתי אותן בליבי כל הזמן, בחברה שלנו לא מצאתי אנשים שחשתי אליהם קירבה כמו זו שחשתי אל לאה ואל אמה, הן חסרו לי. שמחתי לא ידעה גבול, ואילו יכולתי כבר למחרת הייתי נוסע לבקרן. ביקורו של בן הדוד היה קצר, היה עליו לשוב לשדה נחום והתחבורה בימים ההם לא פעלה בתדירות רבה לאזור שבו שכן קיבוצו. ליוויתי אותו לתחנת האוטובוס, הייתי אסיר תודה לו על שבא לחפש אותי ומסר לי את הכתובת בקרית חיים. במפגש שלנו במועדון בעת שהקשבתי לפרלוד של ליסט, היה דבר מה ייחודי ומחמם את הלב. העובדה שאדם מחפש אותי כאן בארץ ובא במיוחד לאפיקים, לא הייתה עניין יומיומי עבורי. לא שיערתי שהאיש בן דודה של לאה ושבא אלי על פי בקשתה, הייתי מאושר.

המשך ל- 1.12.2000

כשהחלו ניצני הפורענות להתדפק על דלתנו, אולץ אבי לצאת לפנסיה מוקדמת, אך למרות זאת, כילד לא חשתי בשינויים משמעותיים בחיי היומיום במשפחתנו. אני מתייחס לשתים-עשר השנים הראשונות של ילדותי בחיק משפחתי והשפעתן המכרעת על עיצוב אישיותי. בהמשך באה עלינו סופת מלחמה בת שש שנים שזעזעה והרסה את יסודותיה הקיומיים של משפחתי. את השנים הללו ואת השפעתן לא ניתן למחוק מהזיכרון. שנות המלחמה הותירו חלל ריק באחת התקופות החשובות ביותר בהתפתחותו של אדם מתבגר.

את החלל הזה מעולם לא הצלחתי למלא ונותר פצע שאין לו מרפא. מה שצפוי היה להתרחש בשנות נעורי והתבגרותי, אלמלא פרצה מלחמת עולם השנייה אני יכול רק לדמיין לעצמי. אין ספק שמיום בואי ארצה הייתי חייב להתרגל לעובדה שאת העבר לא ניתן לשחזר ולא ניתן להחזיר את הגלגל לאחור. לא רק שאין לי משפחה, ילדותי התרחקה ממני, נעורי נעלמו ואני בתוככי שלב חדש בחיי שאת משמעותו קלטתי רק בהיותי באפיקים, אני אדם מבוגר, אדם בשל מבחינתם. כל עוד הייתי בגטו, במחנות וגם בתקופה שלאחר השחרור, במחנות הפליטים ובדרך ארצה, לא נתתי את דעתי על כך. במשך שנים אחדות נאלצתי לדאוג לעצמי ללא קשר לגילי הצעיר, רק משום שהייתי לבד, המציאות כפתה עלי יתמות מוקדמת בצל עבודות וסכנת מוות, התמודדתי כי חפצתי בחיים.

כאדם חופשי, יש משמעות שונה להיותי לבד, אני מבין את הצדק בדברי אבותינו ש"רק לאבן מתאים להיות לבד." כשיצאתי חופשי אל העולם שקלט אותי, הייתי בודד ומסוגר. במבט לאחור,

נראה לי שהחיים החופשיים הכבידו עלי למצוא את מקומי. למרות התלהבותי והתמסרותי לחיי הקיבוץ חשתי בחסרון חוויותיי מן העבר. המציאות הקיבוצית שהייתה קרובה לליבי לא יכלה לספק את צרכי האישיים, וכאדם חופשי, שוב מותר היה לי לכוון את מחשבותיי לדברים שקרובים לליבי ושחסרו לי. הבנתי שהחברות הטובה ביותר אינה תחליף להורים ועם עובדה זו עלי לחיות ולהשלים. מה שחסר לי בימים העליזים באפיקים הוא בית ומעט פרטיות, השותפות חדרה אל נבכי חיי. כשביקשתי לקרוא ספר עם מוזיקה יכולתי לעשות זאת רק במועדון ולא בשכיבה על מיטתי. כשפניתי למורה למוזיקה וביקשתי לשוב וללמוד על פסנתר, נעניתי בשלילה, הוא החליט בשבילי. דוגמאות אלה מעידות אולי על חוסר בגרות ואף קטנוניות, אבל במקביל ראיתי את ילדי המשק לומדים בבית הספר, רוכשים השכלה בסיסית, היה מי שדאג להם, לי איש לא דאג. קשה להתנתק מהרגשות ומהחשבות שעלו וגאו בי גם אם שככו ונעלמו כעבור זמן מה. כשההיגיון גבר ידעתי מהי המטרה שלמענה אני מוכן לוותר. עם הזמן למדתי לחיות עם השניים; מותר לאדם לחלום וגם להתגעגע לימי ילדותו הרחוקים.

בזמן הזה הבריטים שלטו בארץ והיישוב היהודי געש, לאור החלטתם לגרש את העולים שהגיעו בעלייה ב׳ לקפריסין. הם דיברו על מכסה של מאה אלף ניצולים שיותר להם לבוא ארצה, אלא שתוכנית זו לא יצאה לפועל. המחתרות היהודיות ביצעו כמה פעולות נגד האנגלים, והגדולה שבהן הייתה הפיצוץ במלון המלך דויד בירושלים, רבים נהרגו בפיצוץ הקטלני, לא רק אנגלים, גם ערבים ויהודים. מוסדות היישוב היהודי גינו פעולה זו, ״ההגנה״ שפעלה בחסות המוסדות, פעלה רק נגד מטרות צבאיות והתחבורה הבריטית.
האנגלים פעלו נגד כל ארגוני המחתרת היהודיים, הם ידעו מניין שואבת ההגנה את כוחה העיקרי. אני זוכר את ״השבת השחורה״, את העוצר שעליו הכריזו האנגלים ואת המאסרים שביצעו בכל רחבי הארץ. קיבוצים רבים הושמו במצור על ידי הצבא. הם הקיפו את אפיקים נכנסו פנימה והוציאו את כל הגברים לשטח פתוח מחוץ למשק. השטח גודר מבעוד מועד והוקמה מפקדה, מספר אוהלים שאליהם הופנו הגברים לחקירה. בינתיים ערכו החיילים חיפושים קפדניים אחר מחבואי נשק, ״סליקים״, כפי שכינו אותם אז. הם אסרו גם בנות צעירות והביאו אותן לחקירה. היו בנות שגילו התנגדות נמרצת למאסרן והן הובאו לשטח בכוח. היה זה יום רווי מתח, עיקר הדאגה הייתה נתונה לאנשים מפעילי ״ההגנה״, כמו כן למצבורי הנשק. הבריטים לא מצאו נשק, אבל אסרו חברי משק, בעיקר צעירים, כולל את חברי הגרעין שלנו ושלחו אותם למחנה מעצר ברפיח. הנשים שוחררו לבתיהן, לי אישית היה מזל מיוחד, הקצין שעמד לחקור אותי הבחין במספר שחקוק על ידי, ראיתי אותו מביט במספר ועלי ובלי לומר מילה שחרר אותי. ייתכן שהשתתף בשחרור אחד ממחנות הריכוז בגרמניה, משום שהחוקרים האחרים לא התייחסו כלל אל החברים שהיה להם מספר על היד ושלחו אותם למעצר למרות זאת.
סיום סיפור ״השבת השחורה״ באפיקים היה לאירוע מרגש, הוא התרחש מספר שבועות לאחר פעולת הבריטים. שמרתי ליד שער המשק עם חבר נוסף, כאשר הופיע רכב צבאי בריטי עם מספר קצינים שביקשו לפגוש את מזכיר הקיבוץ. חבר המשק ששמר איתי רץ למזכירות ושב עם המזכיר, הוא שוחח עם הקצינים והזמין אותם לבוא איתו. מאוחר יותר נודע שהקצינים באו להתנצל על פעולת החיפושים והמעצרים. הם נאלצו למלא פקודה בניגוד למצפונם, פעולה שנגדה את השקפת עולמם והם ביקשו להביע את צערם. היה זה צעד יוצא דופן בימים ההם, הסתבר שיש לנו אוהדים בשורות הצבא האנגלי. הידיעה על ביקורם המפתיע של הקצינים התפשטה כאש בין חברי המשק וגרמה לשמחה גלויה.
הימים היו מתוחים מבחינה ביטחונית ונשמעו דיבורים על הקמת ועדה בינלאומית שתבדוק את טענות היהודים לעצמאות, לתביעות הערבים שהתנגדו לכל פשרה ולסיום המנדט הבריטי. האנגלים שהיו בעלי השליטה במזרח התיכון התייצבו בגלוי לצד הערבים. הייתה זו מלחמת עצבים וגם מלחמת גרילה של יהודים נגד ערבים וערבים נגד יהודים, אנשים נהרגו משני המחנות. אנחנו המשכנו להתאמן בשעות היום וגם בבלילות. החיים במשק שבו למסלולם רק לאחר שכל החברים שוחררו ממאסרם ברפיח, לאחר כמה שבועות קשים למדי, תנאי המדבר ומגורי האוהלים לא הטיבו עמם.
המצב בארץ השפיע אך לא פגע בדבקות ובנחישות היישוב, הרבה קיבוצים עלו בימים אלה להתיישבות במקומות שונים בארץ באישון לילה, והבריטים לא יכלו למנוע את העלייה על הקרקע. רק במקום אחד הם ניסו למנוע את העלייה על הקרקע וזה היה בביריה בגליל העליון. המתח בחברה שלנו גבר, המזכירות שלנו הפעילה לחץ על המוסדות שיקציבו גם לנו מקום. נאמר לנו שעלינו לצאת קודם למחנה עבודה לפני שאנו מייסדים יישוב חדש, זה המסלול והוא מחייב את כולם.
בין לבין יצאנו גם לטיולים כדי להכיר את יתר חלקי הארץ וביניהם גם את ירושלים. ירושלים הייתה אז עיר מזערית בהשוואה להיום ובכל זאת נדרש לנו שבוע ימים כדי לבקר בכל המקומות החשובים והמעניינים.
השנה האחרונה באפיקים הייתה שנה מלאת פעילויות כולל מפגשים עם צעירים מקיבוצים אחרים. כל אחד השתדל להעמיק את הידע שלו בתחום מקצועו וגם אני עסקתי פחות בתחושות

הקשורות בעבר ובהשלכותיו. חשתי יותר ביטחון עצמי, העברית שלי השתפרה ללא הכר, קראתי ספרים ועיתונים יומיים בעברית. מעורבותי בחברה גדלה וכל אלה שיפרו את מצב רוחי, הסתכלתי קדימה ורציתי כבר לצאת לדרך.

3.12.2000

אחרית דבר

"לצאת לדרך", הייתה מבחינתי ההחלטה לקשור את חיי בקיבוץ. אם היו לי ספקות והתלבטויות לגבי עתידי בקיבוץ, שלב זה הגיע אל קצו. בנקודה זו אני מבקש לסיים פרק זה של זיכרונותיי כשאני בן עשרים, והשנה היא 1947.
אני מתקשה לסכם פרק חיים שנראה לכאורה קצר מדי לסיכום תקופת חיים ולכתיבת זיכרונות. אני חושב שכל אדם שידפדף בדפים אלה בעתיד, יגיע להבנה שרצף האירועים, אופיים ומשקלם מתאימים לאדם בגיל שיבה.

התכוונתי לתאר את תולדות ילדותי בחיק משפחתי באור ובצבעים אמיתיים כפי שהשתקפו ונחרתו בזיכרוני. בדומה לכל ילד שגדל בחממה, אני זוכר תקופה זו כתקופת הזהב, חיי דמו ללא ספק לציור נפלא שרק גדול הציירים היה מצליח להעלותו על הבד. אין זה סוד שבני אדם נוטים לעתים לעשות אידיאליזציה מהוריהם ומילדותם, תחושה זו מחזקת את ביטחונם האישי ואת רוחם בעיקר בשעת מצוקה.
האם גם אני ניסיתי לתאר את ילדותי עם הורי כעולם קסמים? הייתכן שכל זה אינו אלא דמיוני הפרוע?

כאדם שהגיע לגיל שיבה, אני יודע שיש בחיינו תקופות אפורות ותקופות שבהן השמש זורחת. כהורים אנו משתדלים לתת לילדינו אהבה ותחושת ביטחון כדי שיחושו מוגנים בכל מצב.
אני יודע שלא לכל המשפחות היו אמצעים להקנות לילדיהם רמת חיים כמו זו שזכיתי לה בבית הורי, לא בימים ההם וגם לא כיום. רעייתי, רגינה ואני, לא הגענו להישגים כלכליים כמו של הורי. יחד עם זאת, תמיד עמדו הורינו לנגד עינינו, מהם ינקנו ערכים אנושיים ותרבותיים יקרי ערך ששימשו אותנו ועדיין הם נר לרגלינו. מטען הערכים שספגנו בבית הורינו בשנים המעטות שעמדו לרשותנו, עד התפרצות הנאצים אל תוך חיינו, נתן לי את הכוח להתמודד עם הרשע הנורא.

כל השנים חלמתי ושאפתי להעביר לילדיי ולו גם חלק מההווי ומאווירה ששררו בבית הוריי. הנאצים גזלו ממני את הורי, אחי, ביתי, ילדותי, נעורי, את האפשרות ללמוד, אך לא יכלו לגזול ממני את זיכרונותיי ששמרתי קרוב לליבי. המפנה הדרמטי הכפוי שחל בהיותי ילד בן שתים עשרה, הוציא אותי ממסלול חיי הצפוי. גם כיום אני נזכר בימים ההם בגעגועים ובכאב עמוק, כשאני שומע את שירי שוברט, שומן ומנדלסון, אני רואה בעיני רוחי את אמי יושבת ליד הפסנתר ושרה בקולה הערב את אותם שירים. כשאני שומע את יוסף שמיט, את ריכרד טאובר וקורא על היינה, אני נזכר בערבי הקריאה של אבא ובדודי היקר שכה אהבתי לשמוע את נגינתו על הפסנתר. חוויות אלה הן חלק בלתי נפרד מילדותי ואין בהן שמץ של דמיון, הם היהלומים שנותרו לי מבית הוריי.
המאה העשרים שלתוכה נולדתי, מתאפיינת בשיאים משמעותיים שהכריעו על גורל האנושות ועתידה; המדע, הטכנולוגיה, הרפואה, התקשורת הוויזואלית, תורת הלחימה, שפל המוסר האנושי שהביא להשמדתם האכזרית של ששת מיליוני היהודים ומיליוני בני עמים אחרים בידי הגרמנים הנאורים, הקרבת מיליוני בני העם הרוסי בסיביר בידי סטאלין וחבורתו, נפילתו של המשטר הקומוניסטי. אין לשכוח את חלקם של היפנים במעשי זוועה המוניים. עמים רבים שהיו משועבדים במשך דורות, זכו לעצמאות ובין כל אלה הוקמה גם מדינת ישראל. לעם היהודי ולי אישית הייתה החלטת האומות המאוחדות על זכותו של עם ישראל למדינה משלו, רגע של התרוממות רוח ואושר. מי פילל באושוויץ לזכות בחופש המיוחל, לעלות ארצה ולהיות עד לאירוע היסטורי חד פעמי שחיכו לו אלפי שנים, ייסודה של מדינת היהודים.

אכן נולדתי בתקופה רבת תהפוכות ואירועים היסטוריים ששינו כליל את אורח חייהם של מיליוני בני אדם ברחבי העולם, ובתוך כך מהלך חיי היה גדוש באירועים היסטוריים. בשנים האחרונות הפך העולם לפתע לכפר אחד גדול, המרחקים בין היבשות הלכו והצטמצמו עקב השתכללות אמצעי התחבורה. היום מדווחים לנו על כל פרט שקורה בכל פינה בעולם בזמן אמת. השפעת האירועים אינה מצטמצמת לתחומי מדינה מסוימת, היא חוצה גבולות בכל רחבי העולם. כלי התקשורת מציפים אותנו במידע עד שקשה לנו לעכל, נדמה שהיום קשה לאדם למצוא את מקומו בחברה המודרנית והרכושנית.

שיאים נוספים המשיכו לזעזע את המאה העשרים עד לימיה האחרונים. הם מעידים עד כמה רחוקים אנו מיצירת עולם צודק והגון יותר, לאחר שנוכחנו מה אירע במלחמת העולם השנייה ואיזה מחיר שילמו עשרות מיליוני אדם ברחבי העולם, האנושות עדיין לא למדה לקח.

אני מציין זאת, משום שכניצול שואה ששכל את כל משפחתו, לא זכיתי לחיות בישראל בשלום.
אנו חיים ממלחמה למלחמה, השלום עד כה נותר בגדר חלום שסיכויו להתגשם נראים קלושים.
לעומת זאת, העמים שיזמו ויצאו למלחמה עקובה מדם, הגרמנים והיפנים העומדים היום בראש מעצמות כלכליות משגשגות ומן החזקות ביותר בעולם. האם תופעה מדהימה זו אינה גם היא אחד השיאים המאפיינים את המאה העשרים?

כפליטי שואה איבדנו לא רק את משפחותינו אלא גם את כל רכושנו. הגרמנים החזירו פרוטות לניצולים וזאת לאחר שהציקו ארוכות על הוכחות ועדים, למרות היותנו ניצולי מחנות הריכוז, שעה שההוכחות מתועדות להפליא בידיהם. האם אי פעם יוכלו להשיב את שנות ילדותנו האבודות, את משפחותינו שנכחדו או את מרקם חיינו שנקרע ביד רשעה? האם לקחו הגרמנים בחשבון את חיי הניצולים בצל הטראומה והייסורים שכפו עליהם במשך שש שנים ארוכות?
גרמניה כיום, היא יותר מאי פעם אחת המדינות החזקות והמשגשגות בעולם, ומצפונה כנראה נקי. במחיר זול הם קנו את עולמם ואת תדמיתם כמדינה המפצה את קורבנותיה, המנסה לשקם את תדמיתה בעיני העולם הנאור. חוקי הפיצויים של גרמניה מתעלמים לחלוטין מן הנזקים הממושכים מהם אין מפלט ואין מנוס גם לא כשמדובר בדור שני. אילו תבעו קורבנות הנאצים את המגיע להם באמת, אזי גרמניה לא הייתה עוברת לסדר יומה בקלות כה בלתי נסבלת. מזה שנים שנשמעים קולות של עייפות מצד הגרמנים לגבי השילומים, כאילו פיצו את ניצולי השואה די והותר.
העם הגרמני ודאי אינו מודע לאמת העירומה, מה באמת קיבלו הניצולים בעקבות חוק הפיצויים שחוקקה ממשלת אדנאואר, מרבית יהודי אירופה לא קיבלו אגורה בעד רכושם שנגזל והועבר לגרמניה. חוק הפיצויים התיישן לאחר 1970, ודווקא אז התפרץ הלם השואה וחלחל לתוך חייהם של רבים מהניצולים וכך נמנע מהם לקבל את מה שאולי יכול היה להקל במעט על הטיפול בהם. חוק ההתיישנות לגבי הפיצויים פטר את גרמניה מאחריות למעשיה כאילו בא לכאבנו ולסבלנו סוף.
למי, אם לא לניצולי שואה מלומדי הסבל והשכול יש זכות להגיע אל המנוחה ואל הנחלה בדומה לעמי אירופה שכבר חיים למעלה מחמישים שנה בשלום, בשלווה וברווחה כלכלית. האם נזכה לכך אי פעם בעודנו בחיים ואם לא אנו, לפחות נראה באופק את ניצני השלום למען ילדינו ונכדינו וכל בני משפחותיהם? אין מילים מתאימות יותר לסיים פרק זה בחיי, מאשר בשורה הפותחת את אחד השירים הנפלאים של שוברט, מילים שחודרות ישר ללב, מהשיר ששרה לי אמי.
אוזני העולם לא שמעו אותה, לא את אבי, לא את אחי, גם לא את כל בני משפחתי ולא את ששת המיליונים, אוזני העולם היו אטומות.
לפני שירד המסך על סיפור תולדות משפחתי, מצאתי לנכון להוסיף למילות השיר קריאה משלי:

Leise Flehen Meine Lieder Durch Die Nacht Zu Dir in Dein Ohr Herein

האם מישהו שומע אותי, אם כן, אנא הקשיבו לי, השומעים אתם את תחנוניי

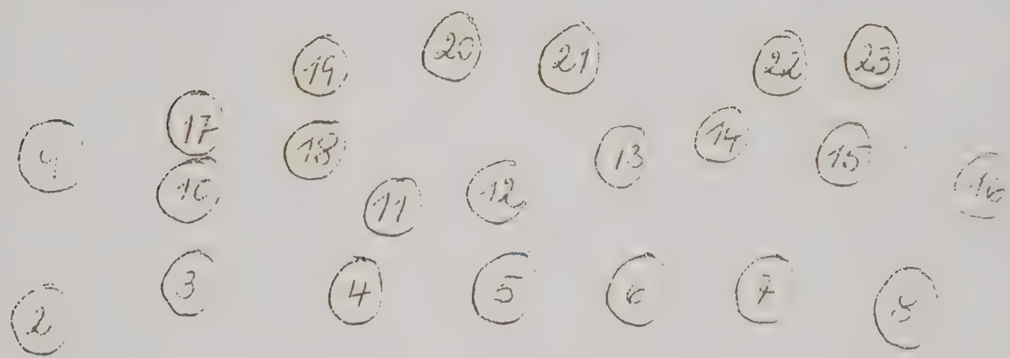
אימא ואבא 1938?

אבא רוזה'לה ואילנה עם אלמה

צוות מורי הגימנסיה הגרמנית של פוזן

Lehrerkollegium ca. 1936

1 Werner Cirsovius
2 Gertrud Lenz
3 Leon Grzegorzewski
4 Margarethe Funke
5 Dietrich Vogt
6 Dr.Johanna Bochnik
7 Georg Schulz
8 Anny Fortuniak

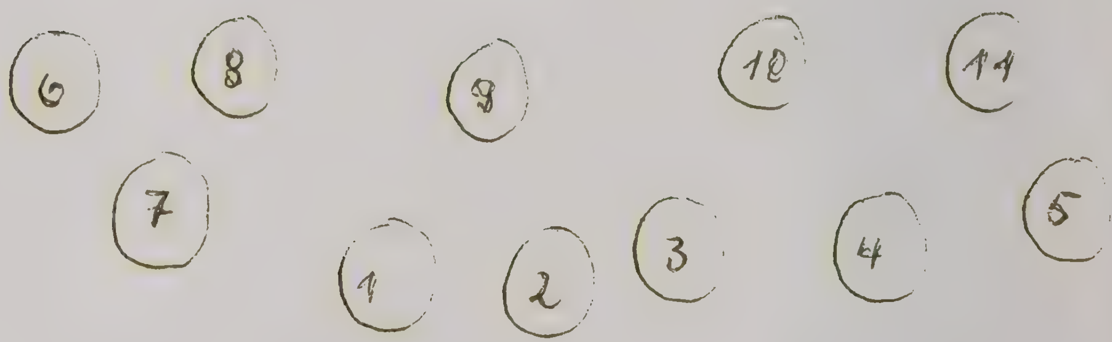
9 Dr.Johannes Patzer
1o Emmi Otto
11 Gertrud Nowaczyk
12 Hermann Steinitz
13 Dr.Helmuth Torno
14 Kazimierz Węgiel
15 Otto Tumm
16 Karol Perucki

17 Ludomir Knechtel
18 Dr.Alfred Lattermann
19 Benjamin Stiller
2o Jakob Becker
21 Franz Gürtler
22 Arvid Torno
23 Richard Schulz

אולמן בחוג המורות, נשות מורי בית הספר

← (5)

Frauen des Lehrerkollegiums ca 1932

1. ^{f}r.Wiese
2. Fr.Agnes Vogt
3. Fr.Schuls (Gandhi)
4. Fr.Gaertig
5. Fr.Steinitz
6. Fr.Bielawski
7. Fr. Grzegoezewski
8. Fr.Arna Vogt
9. Fr.Stiller (Pampe)
10. Fr.Knechtel
11. Fr.Tumm

שמות המורים, ונכתבו ע"י מר אלבנץ, שהיה בוגר הגמנסיה

Prof. Steinitz   Dir. Vogt   Mag. Schultz

Direktorium – Schillergymnasium 1933
Poznań

מר שטייניל:

הנך קרובך ברגע העבירו אלי
את שמך בתור תושב פוזן לשעבר.
מכיוון שהנני בוגר Schillergymnasium,
זכור לי אביך ז"ל, שהיה מורה בבית הספר
בין המורים הבודדים היהודים. - יש לי
צילום של שלושה מורים - הנהלת בית הס'
וביניהם אביך. אוכל לשלוח לך את
הצילום, אם רצונך בכך.

את ההכרה האישית נעשה בוודאי
בכנס

בהוקרה
אבי אורנש - דינולבנה

קרית אונו 25.VII.9

das Schiller-

DIETRICH VOGT

Gymnasium

Schicksal einer deutschen Minderheitenschule · 1920–1939

in Posen

S

רשימת המורים א 1922 - 1929

	Name	Vorname	Lehrbefähigung	Zeit der Tätigkeit Schuljahr
25.	Mohr	Antoni	Visitator i. R. Poln. Gesch. u. Erdk.	Sept. 25 bis Juni 29.
26.	Pawlicki	Josef	Cand. phil. Lat. Griech. Gesch.	Sept. 20 bis Juni 23.
27.	Piontek	Paul	Math. Phys. Phil.	seit Sept. 25.
28.	Reschke	Erdmann	Rektorprüfung	Sept. 20 bis Juni 22.
29.	Schieferdecker	Karl	Dtsch. Engl. Franz.	Jan. 22 bis Juni 23.
30.	Schittel	Arthur	Dtsch. Gesch. Erdk.	Dez. 20 bis Juni 23.
31.	Dr. Schultheiss	Tassilo	Griech. Lat. Dtsch. Poln. Russ. u. vgl. Sprachwissensch.	Jan. 21 bis Dez. 25.
32.	Steinitz	Hermann	Dtsch. Franz. Engl.	seit Novemb. 23.
33.	Stelter	Theophil	Math. Phys. Bot. Zool.	Sept. 20 bis Juni 22.
34.	Stiller	Benjamin	Lat. Griech. ev. Relg.	seit Jan. 23.
35.	Torno	Hellmut	Chemie Phys.	seit Febr. 29.
36.	Tumm	Otto	Gymnas. Lehrer Dipl. für Dtsch. und Biolog.	seit Sept. 20.
37.	Vogt	Dietrich	Bot. Zool. Phys. Chem. Mineral. Math.	seit Okt. 22.
38.	Weber	Reinhold	Math. Chem. Phys.	Sept. 20 bis Dez. 22.
39.	Wiese	Johannes	Gymnas. Lehrer	Sept. 20 bis März 29.
40.	Frl. Dr. Wiese	Gertrud	Gesch. Franz. Erdk.	Sept. 25 bis Juni 27.
41.	Frl. Wiese	Katharina	Lyzeallehrerin	Sept. 20 bis Juni 26.
42.	Frl. Wiese	Dorothea	Lyzeallehrerin	Sept. 21 bis März 24.
43.	Frl. Wilke	Elsa	Dtsch. Gesch. ev. Relg.	seit Juli 22.
44.	Frl. Zeigan	Charlotte	Sprachlehrerin Franz. Engl.	seit Sept. 24.

b) Verzeichnis der an der Anstalt in den Schuljahren 1920/21 bis 1928/29 tätig gewesenen nebenamtlichen Lehrkräfte.

1.	Anders	Heinrich	Dtsch. Gesch. Erdk.	seit Febr. 29.
2.	Becker	Jakob	Mittelschullehrer cand. phil. Math. Phys. Chemie	seit Sept. 27.
3.	Frl. Berlowitz	Sophie	jüd. Religion	Nov. 21 bis Dez. 22.
4.	Biliński	Jan	Polnisch	Juni 26 bis Jan. 29.
5.	Bleske	Hans	Präbendar kath. Relg. Hebr. Lat.	Aug. 20 bis Juni 23.
6.	Frl. Braun	Johanna	Lyzeallehrerin Mädchenturnen	Sept. 26 bis Juni 27. u. seit April 29.
7.	Brummack	Carl	Pastor, ev. Relg.	seit Sept. 20.
8.	Dr. Freimann		Rabbiner	Jan. 22 bis Jan. 29.
9.	Frl. Funke	Margarethe	Sprachlehrerin, Poln.	Sept. 24 bis Aug. 25.

6

1934-1935

(1) 1934-1935

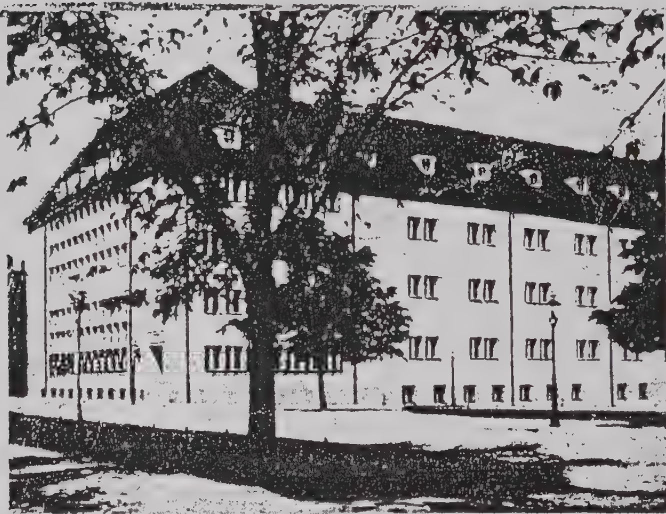
21. G. Schulz Verwaltg. d. erdkundl. Sammlung Protektor d. Geschichtsgruppe und der Wandergruppe	Erdkunde Ia, Ib, IIa, IIb, 5a, 5b, 6a, 6b Deutsch IIb Evangel. Religion 7 zusammen 22 Stunden.
22. R. Schulz Klassenleitung 7b Verwalt. d. physik. Sammlung	Mathematik IIb, 6a, 6b, 7a Physik 6b, 7b; zus. 25 Stunden.

Während des Urlaubs vom 1. April bis Schulschluß vertreten durch die Herren Pionkek, Dr. Torno, Cirsovius und Frau Dr. Patzer.

X 23. H. Steinitz Klassenleitung 5a Verwaltung der Lehrerbücherei	Französisch Ia u. b, IIa u. b, 5a, 7a u. 8b Englisch Kl. 5—8; zus. 18 Stunden.
24. B. Stiller Klassenleitung IIa	Latein IIa, IIb, 5a, 6a, 7a, 8a zusammen 24 Stunden.
25. Dr. H. Torno Klassenleitung 5b Verwaltung der chemischen u. geologischen Sammlung	Mathematik Ib, IIa, 5a, 5b Physik und Chemie 5b 7a Geologie 7b; zus. 24 Stunden.
26. A. Torno Klassenleitung 6b	Französisch 6a, 6b, 7b Englisch Ia u. b, IIa u. b zusammen 15 Stunden.
27. Frl. Th. Ulmer	Latein 5b Lateinkursus 3b; zus. 6 Stunden.
28. K. Węgiel Vorsitz. d. Vereins P. V. S. P.	Polnisch Ib, IIa, 5b, 6b zusammen 20 Stunden.
29. Frl. E. Wilke Klassenleitung 6a Erziehungsfragen der Schülerinnen	Deutsch 5b, 6a Geschichte IIa, 5b, 6a Evangel. Religion Ia u. b, 5a u. b zusammen 21 Stunden.
30. Draga Verwalt. d. Turn- u. Sportgeräte	Turnen und Sport in sämtlichen Gymnasialklassen, zus. 28 Stunden.
31. Dr. Wl. Suchcitz	Polnisch 7b; zusammen 5 Stunden.
32. Dr. Wl. Skarbiński	Polnische Geschichte und Lehre von Polen 7a, 7b, 8a u. b; zus. 8 Stunden.
33. Frl. Bickerich	Mädchenturnen aller Gymnasialklassen, zeitweise vertreten durch Frau Patzer.

Von den Lehrkräften befanden sich drei im Vorbereitungsdienst, eine unterrichtete auf Grund einer Unterrichtserlaubnis, die übrigen besitzen die volle Qualifikation.

Die Schule durfte nach den Bestimmungen der Behörde im Gegensatz zu sonstigen deutschen „Auslandsschulen" nur Schüler und Schülerinnen aufnehmen, deren Eltern sich zum deutschen Volkstum bekannten. Nur vier Fälle sind mir bekannt, in denen eine Ausnahme gestattet wurde: zwei Schüler waren Holländer, einer Tscheche, einer Pole, der erst verhältnismäßig spät aus dem Reich nach Polen gekommen war und die polnische Sprache zunächst nicht ausreichend beherrschte, um dem Unterricht an einem polnischen Gymnasium folgen zu können.

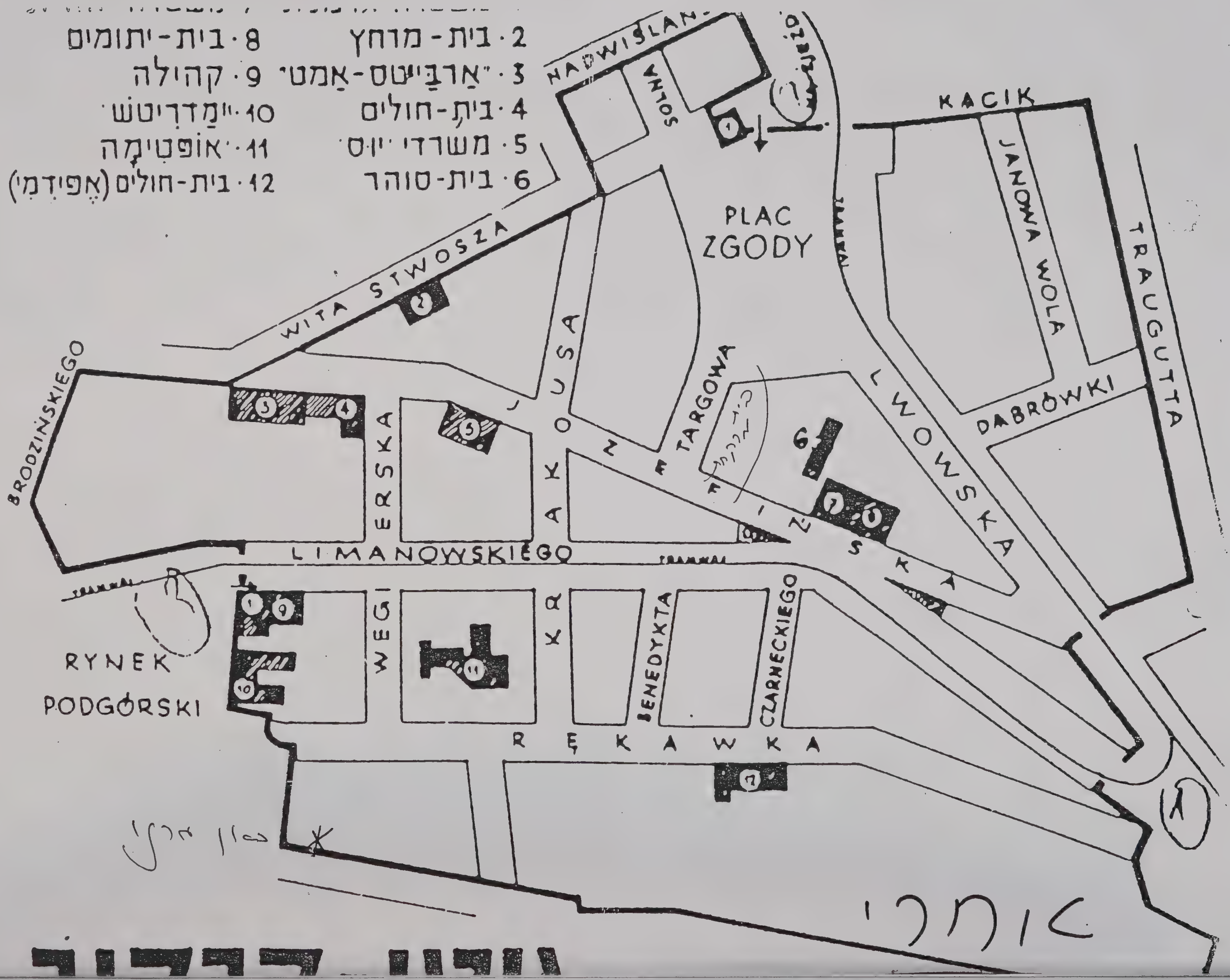

Das Schiller-Gymnasium nach dem 1931—1934 erfolgten Neu- und Umbau, Ansicht von den Wały Królewy Jadwigi aus.

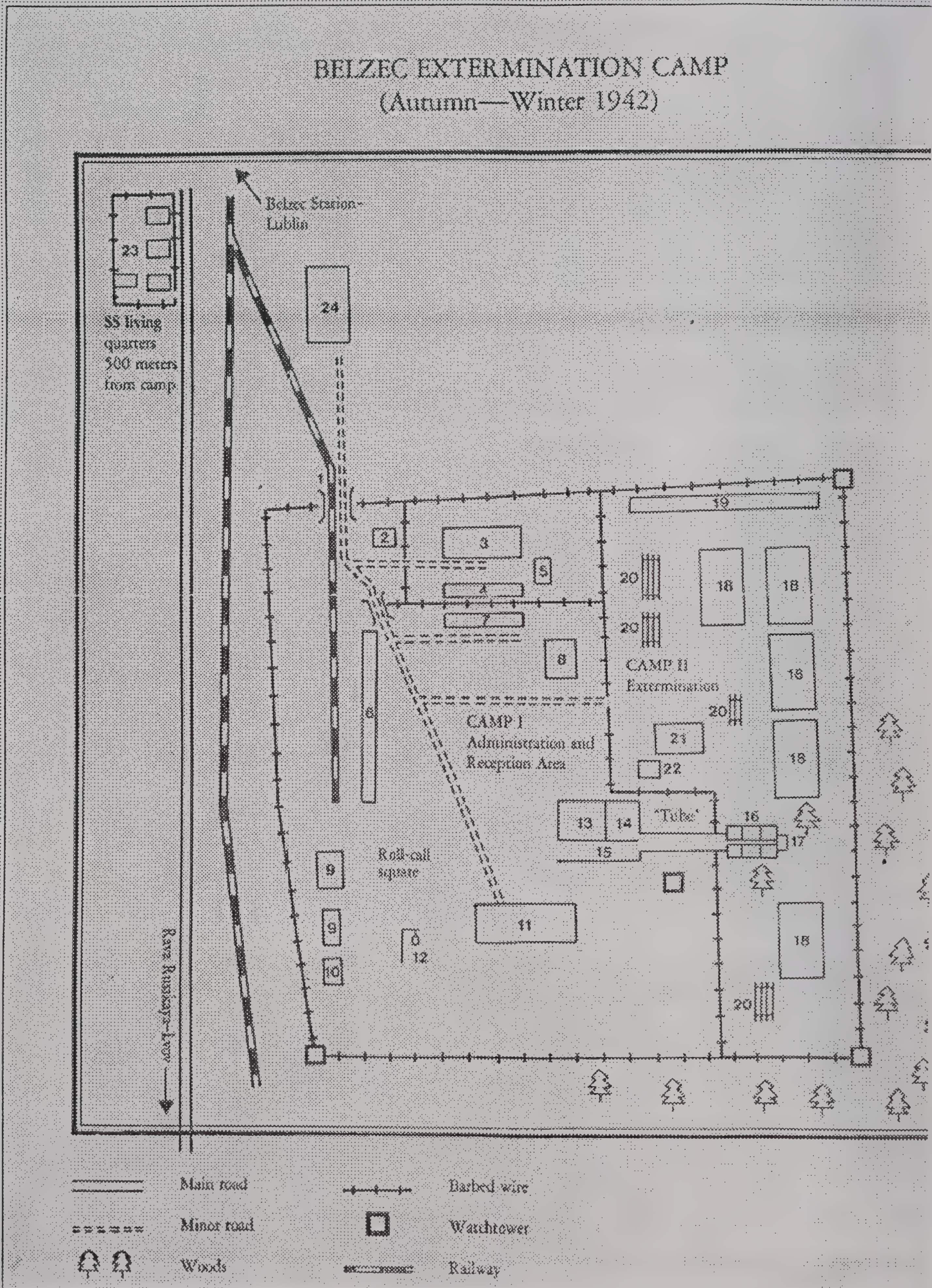
ein anderes Urteil fällen zu müssen glaubte, und gegenüber einer Behörde, die diesem Urteil öffentlich nicht zu widersprechen wagte?

Von den nach 1918 in Polen verbliebenen Lehrern des Gymnasiums und der Volksschule sind nicht mehr viele am Leben. Von den Deutschen starben 21, von den Polen 6, weitere fünf kamen während der deutschen Besatzungszeit auf unbekannte Weise ums Leben. Als Soldaten fielen im Kriege sechs deutsche Lehrer der Schule. Während des Internierungsmarsches 1939 wurden Frl. Dr. Bochnik und Herr Dr. Patzer erschossen (Anlage 4), während vier weitere die Strapazen und Mißhandlungen wie durch ein Wunder überstanden. In russischer Gefangenschaft starb, ohne Soldat gewesen zu sein, Herr B. Bielawski. Im Vernichtungslager endeten Herr H. Steinitz mit seiner Familie und Frau G. Peiser. Unbekannt ist das Schicksal von 31 Personen, darunter sechs Polen. Es ist anzunehmen, daß sieben Lehrkräfte, die jüdischen Glaubens waren, in einem KZ ihr Ende fanden.

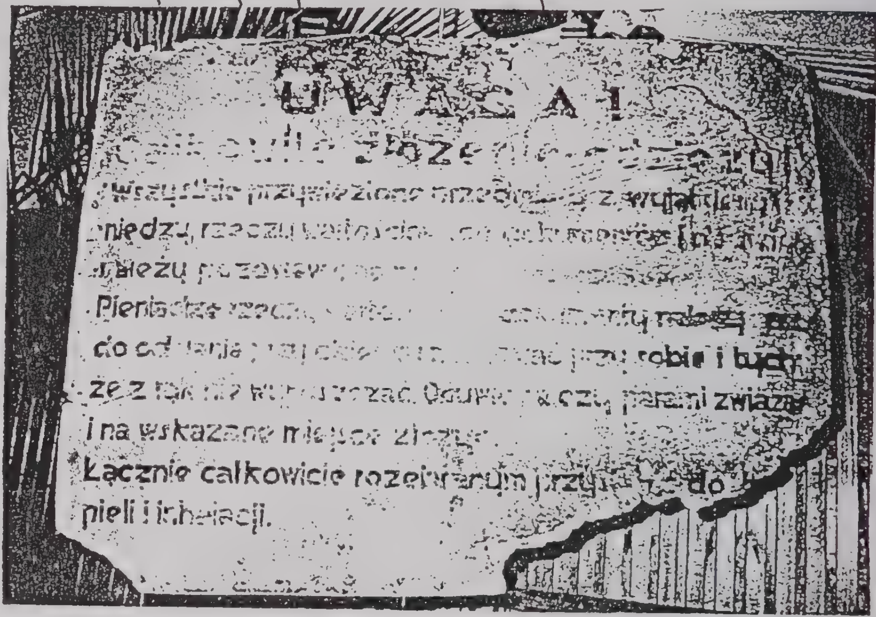
Allen bewahren wir Überlebenden, Lehrer und Schüler, ein dankbares und ehrendes Andenken.

2 · בית - מרחץ
3 · "אַרבֵּיטס-אַמט"
4 · בית-חולים
5 · משרדי יו"ס
6 · בית-סוהר
8 · בית-יתומים
9 · קהילה
10 · "מַדרִיטש"
11 · "אופּטִימָה"
12 · בית-חולים (אֶפּידֶמִי)
PLAC ZGODY
KACIK
JANOWA WOLA
TRAUGUTTA
DABRÓWKI
LWOWSKA
TARGOWA
NADWISLAN
SOLNA
WITA STWOSZA
JOSAKA
ZGODY
LIMANOWSKIEGO
BRODZIŃSKIEGO
ERSKA
WEGI
KRAKUSA
BENEDYKTA
CZARNECKIEGO
REKAWKA
RYNEK PODGÓRSKI

Map of Belzec

זכור לבני שטיינר
לבלזץ נשלחו הורי ואחי בפעולת איסוף
הראשונה של גטו דרוהוביץ 8.6.1942

שלט במחנה ההשמדה בלז'ץ. נאמר בו (בפולנית):
שימו לב! יש למסור בסככה את כול החפצים, פרט לכסף, מסמכים וחפצי ערך אחרים, שאותם חייבים אתם לשמור עמכם. את הנעליים יש לקשור יחדיו בזוגות ולהניחם בשטח המסומן לנעלים. אחר־כך, חייבים אתם ללכת למקלחות עירומים לחלוטין.

ובצעקות, מכות ואיומים מצד הגרמנים והאוקראינים הורצו ל'מקלחות', שלא היו אלא תאי גזים. בהיותם סגורים בפנים, הופעל המנוע, גז חד־תחמוצת הפחמן הוזרם לתא, ובתוך 20–30 דקות נרצחו היהודים שבפנים. תחילה ארך התהליך, מרגע כניסת הרכבת למחנה ועד להוצאת הגוויות של כול הקורבנות, 3–4 שעות. אחר־כך 'שוכלל' התהליך וארך שעה עד שעה וחצי בלבד. אותו זמן נוקו 20 הקרו־נות, הוצאו מן המחנה ובמקומם הוכנסו 20 קרונות אחרים. שיטת ההשמדה היתה מבוססת על סודיות והונאה: על הקורב־נות היה להאמין, מרגע שהועמסו על הרכבת ועד היותם סגורים בתאי הגזים, כי הם נמצאים בדרך למחנות עבודה.

השלב השני. באמצע אפריל 1942 הופסקה הפעלת המחנה לחודש ימים, באמצע מאי חודש הרצח בב' והובאו לשם גם משלוחים מגטו קרקוב וממחוז קרקוב. מהניסיון התברר למופקדים על המחנה ששלושה תאי גזים אינם מספיקים להמית את כול הקורבנות המיועדים להגיע לב'. הוחלט אפוא לבנות תאי גזים גדולים יותר, ולצורך זה הופסקו המשלוחים לב' מאמצע יוני עד אמצע יולי.

תאי הגזים פורקו ובמקומם הוקם מִלְּבֵנים ובטון מבנה בן שישה תאים, כול אחד בגודל של 4×5 מטרים. באמצע המבנה היה פרוזדור וממנו הובילו דלתות לתאי הגזים שבשני צדדיו. בקירו החיצוני של כול תא היה פתח נוסף להוצאת גוויות הנרצחים. המנוע שסיפק את הגז הוצב בסככה, מחוץ למבנה. תאי הגזים החד־שים יכלו לקלוט בבת אחת 1,000–1,200 קורבנות, כמחצית המוסעים ב־20 הקרו־נות שהוכנסו למחנה. בכניסה לבניין הוצב שלט ועליו נרשם 'מקלחות וחדרי חיטוי'.

בשבוע השני של יולי 1942 חודשו המש־לוחים ונמשכו ברציפות עד תחילת דצמבר אותה שנה. בחודשים יולי–אוקטובר הובאו למחנה כ־130,000 יהודים ממחוז קרקוב, כ־225,000 יהודים מגַליציה המזרחית (איזור לבוב), ועוד רכבות הגיעו למחנה ובהן יהודים מהנפות הדרומיות של מחוז לובלין וכן ממחוז רָדוֹם. בב' נרצחו גם יהודים מגרמניה, מאוסטריה ומצ'כוסלובקיה שלפני־כן גורשו לגטאות של פולין ומשם שולחו לב'. תוכנית הגרמ־נים להביא לב' כ־200,000 יהודים מרומ־ניה לא יצאה לפועל, לפי שממשלת רומניה סירבה להסגירם.

בסך־הכול נרצחו בב' כ־600,000 נפש, רובם ככולם יהודים, ועוד מאות או אלפים אחדים של צוענים. מספר זה אישרה 'הוַעֲדָה הַמֶּרְכָּזִית לַחֲקֶר פִּשְׁעֵי הַנָּאִ־צִים בְּפּוֹלִין' (ראה *מֶרְכְּזֵי תִּעוּד) וגם הרש־ויות המשפטיות ברפובליקה הפדרלית הגרמנית קיבלו אותו.

חיסול המחנה. בדצמבר 1942 פסקו המשלוחים ופעולת ההשמדה בב'. עד אז כבר נרצחו רובם המכריע של יהודי ה־*גֶנֶרַלְגוּבֶרְנְמָן. מפקדי 'מִבְצָע *רֵינְהַרְד' החליטו לחסל את המחנה. מחנות ההש־מדה *סוֹבִּיבּוֹר ו*טְרֶבְּלִינְקָה, שהוקמו אחרי ב', המשיכו לפעול, וכן פעל אז מחנה ההשמדה *אַוּשְׁוִיץ־בִּירְקֶנָאוּ.

מדצמבר 1942 עד אביב 1943 נפתחו קברות ההמונים, וגופות הנרצחים הוצאו מהם ונשרפו. מיתקן שריפה מיוחד, שנבנה מפסי מסילת ברזל, שימש לשריפת הגו־פות. העצמות שלא נשרפו רוסקו לרסי־סים. אפר הנשרפים ורסיסי העצמות נקברו בתוך הבורות שמהם הוצאו גופות הקורבנות.

לאחר השלמת שריפת הגוויות, פירוק המחנה וטישטוש כול עקבות הרצח במקום, נלקחו כ־600 אסירים יהודים שהוחזקו במחנה לסוביבור ושם נרצחו. מתחילת אוגוסט 1942 היה מפקדו האח־רון של ב' ס"ס הָאוּפְּטשטוּרמפִירֶר גוטליב הֶרינג, במקום קריסטיאן וירט שנתמנה למפקח על כול מחנות ההשמדה במסגרת 'מבצע ריינהרד'. אחרי פירוק המחנה פשטו על המקום איכרים מהסביבה וחיפשו כסף וזהב, שלפי השמועות הסתירו היהודים באדמה. כדי למונעם מכך הציבו הגרמנים שומר אוקראיני במקום, והוקמה שם חווה חקלאית בבע־לותו. השטח כולו נחרש ונזרע ונטעו בו עצים. בקיץ 1944 שוחרר איזור ב' בידי הצבא האדום והצבא הפולני. כיום שטח המחנה הוא אתר הנצחה לאומי.

אנשים יחידים הצליחו לברוח מב'. ורק אחד מהם, רוּדוֹלף רֶדֶר, שהיה במחנה ארבעה חודשים ובסוף נובמבר 1942 ברח משם, נשאר בחיים אחרי המלחמה ומסר עדות מקיפה, בצורת ספרון, על הנעשה במחנה. לפיכך, הידיעות על מחנה זה הן מועטות ביחס למחנות אחרים.

ביבליוגרפיה:
'עדותו של רודולף רדר', מחנות ההשמדה בפולין, ישראל קלויזר (עורך), ירושלים תש"ז: 118–139.
יצחק ארד, מבצע ריינהארד: בלזץ, סוביבור, טרבלינקה, תל־אביב תשמ"ח.
ט. פרידמן, מחנה בלזץ: אוסף דוקומנטרי, חיפה 1982.
Alexander Donat (ed.), *The Death Camp Treblinka: A Documentary*, New York 1979.
Rudolf Reder, *Belzec*, Krakow 1946.
Adalbert Rückerl (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse: Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno*, Munich 1977.
Michael Tregenza, "Belzec Death Camp", *Wiener Library Bulletin*, 30/41-42 (1977): 8-25.

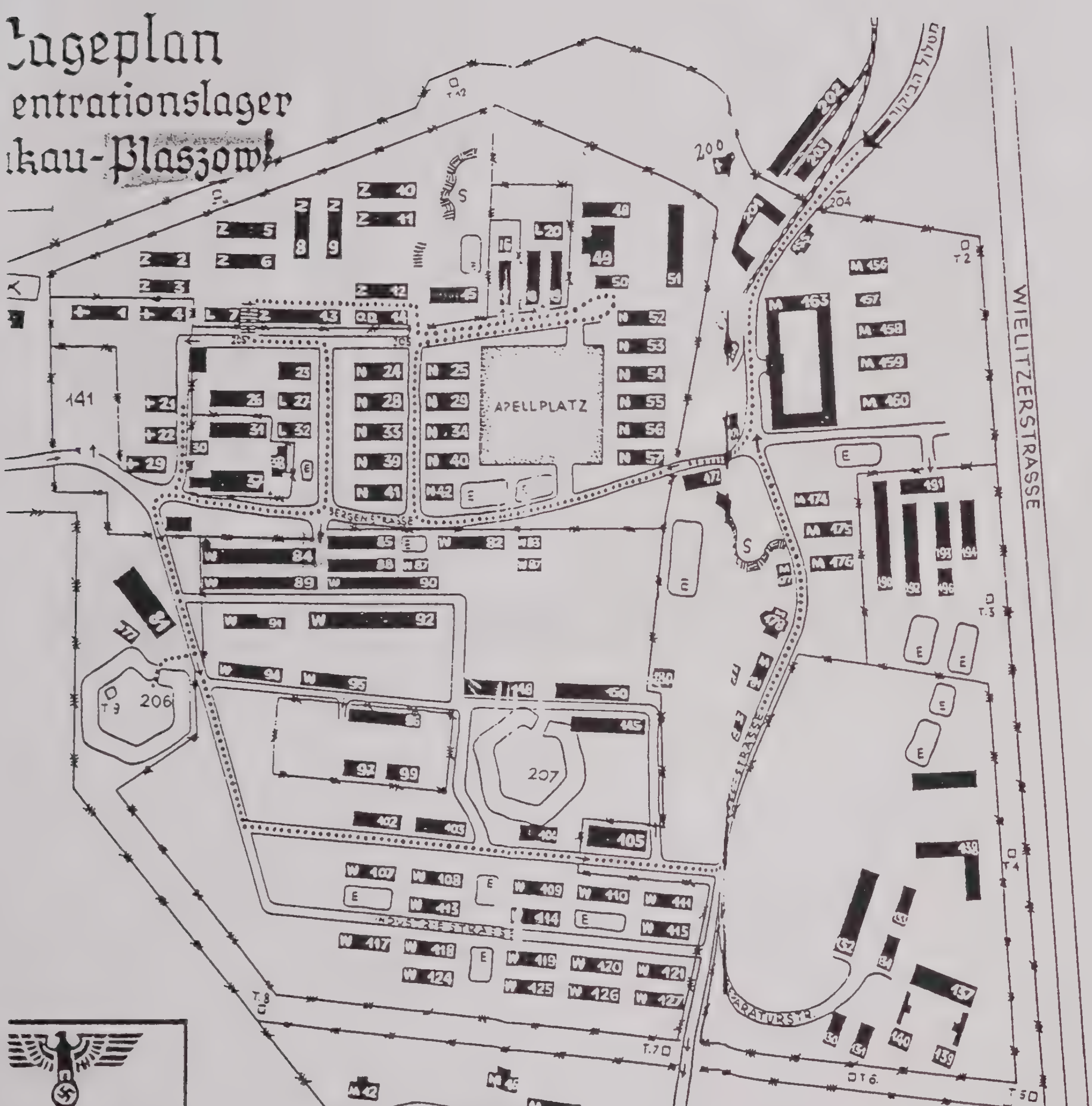
יצחק ארד

מספר פריט	102440
כותר	Belzec, Poland, מצבת זכרון שהוקמה במקום בו עמד הקרמטוריום.
תאור	תצלום
הערות	גודל קובץ: 200
שם הקובץ	6294_5.jpg

מספר פריט	58014
כותר	Belzec, Poland, מצבת זיכרון ליהודים שנרצחו במקום בשנים: 1942-1943.
תאור	תצלום
הערות	גודל קובץ: 263
שם הקובץ	237CO6_.jpg

צריפי-נשים.....Z
צריפי-גברים....N
בתי-מלאכה.......W
בתי-גרמנים.....M
בתי-חולים.......+
מחראות..........L
קרמטוריום.......K
בריכות..........E
מגדלי-תצפית....T
מחצבות..........S
בית-חולים..20,21,22
בית-חולים אפידמי1,4
קרנטין.........18,19
מחראה של קרנטין..20
מספרת יהודים.....14
מכבסה............23
מחראה מרכזית..27,32
מחסן בשר..........30
מחסן מזון.........31
מטבח..............37
מאפיה.............38
מחסן בגדים........48
בית-מרחץ..........49
הדברת כנים........50
יצור מברשות.......95
קערות למברשות.....77
מסגריה ופחחים.....84
מחסן מרכזי85,88,105
סנדלריה...........82
צבעים.............83
חספלאים...........87
מחסן תפוחי-אדמה..81
חוצרת בנייר.......90
נגריה..........91,94
בית-דפוס..........92
"ואַח-קֹסֶרְנֶה".....163
"לֵייבֶן-הַלֶה"!.....164
מרכזית הטלפונים.155
"גַרוּאָס-האוּס"....171
"פְרנוּלסוּנג"......172
בית-בושת.........173
מלונת כלבים.....180
הווילות של הקצינים:
177,181,179,182,183
"הבית האדום"....178
בית"ח של אס-אס..200
"קוֹמֶנְדַנסגר".....201
תחנת הרכבת..202,203
שער ראשי.........204
שער למחנה נשים..205
"הוּיוֹבָה גוּרְקָה"..206
קבר אחים.........207
חייטים..117,118,124
107,108,113
"מַדְרִיסִט"127,126,125
111,115,121
רפדים............120
פרוונים.....114,119
מעבדה כימית.130,131
דיר חזירים......137
תיקוני מכוניות..132
מחסני ספרים.133,134
סוסים ועגלות....138
צבעים...........139
לול תרנגולות....140

אושוויץ - בוברק - מפעל סימנס

אפריל 1944 - ינואר 1945

צלם באולם המכונות, גם אני.

[illegible]
מספר האסירים והמספרים שקבלו, [illegible]

ROHWOLT VERLAG

Die nach Auschwitz verschleppten Menschen verlassen den Zug.

21. Februar 260 jüdische Häftlinge werden aus dem KL Płaszów in das KL Auschwitz überstellt. Sie erhalten die Nummern 174000 bis 174259.

Die Nummer 75483 erhält ein weiblicher Häftling aus Kattowitz.

בטרנספורט קבלתי מס. 174251
הגעתי — באוטובוסים לאחר מחנה הריכוז
Plaszow

[signature]

SCHWERIN
Bez. Schwerin
PARCHIM
Bez. Neubrandenburg
LUDWIGSLUST
PUTLITZ
Bez. Potsdam
WITTSTOCK
RHEINSBERG
NEURUPPIN
ORANIEN-BURG
TODESMARSCH
der Häftlinge
des KZ Sachsenhausen
Strecken des Todesmarsches
Hauptstrecke

COMITE INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

SERVICE INTERNATIONAL DE RECHERCHES

Arolsen (Waldeck) Allemagne

INTERNATIONAL TRACING SERVICE

Arolsen (Waldeck) Germany

INTERNATIONALER SUCHDIENST

Arolsen (Waldeck) Deutschland

Regierungsbezirksamt für Wiedergutmachung u. verwaltete Vermögen Koblenz

17. NOV. 1958

Abt.	Bearbeiter

Certificate of Incarceration and Residence
Certificat d'Incarcération et de Résidence
Inhaftierungs- und Aufenthaltsbescheinigung

No. 322154 *1

RBA.f.Wg.Kblz.

Your Ref.: / Votre Réf.: / Ihr Akt.-Z.: 80787 5g

Our Ref.: / Notre Réf.: / Unser Akt.-Z.:

T/D 467451

Name: / Nom: / Name: STEINITZ

First names: / Prénoms: / Vornamen: Zwi Helmut

Nationality: / Nationalité: / Staatsangehörigkeit: früher: polnisch — heute: israelisch

Date of birth: / Date de naissance: / Geburtsdatum: 1.6.1927

Place of birth: / Lieu de naissance: / Geburtsort: Posen/Polen

Prisoner's No. / No. de prisonnier: / Häftlingsnummer: nicht angegeben

Eltern: Hermann und Salomea, geb. REIN.

It is hereby certified that the following information is available in documentary evidence held by the International Tracing Service.

Il est certifié par la présente que les informations suivantes se trouvent dans la documentation détenue par le Service International de Recherches.

Es wird hiermit bestätigt, daß folgende Angaben in den Unterlagen des Internationalen Suchdienstes aufgeführt sind.

Name: / Nom: / Name: STEINITZ

First names: / Prénoms: / Vornamen: Helmut

Nationality: / Nationalité: / Staatsangehörigkeit: polnisch

Date of birth: / Date de naissance: / Geburtsdatum: 1.6.1926

Place of birth: / Lieu de naissance: / Geburtsort: Posen

Religion: / Religion: / Religion: jüdisch

Parents' names: / Noms des parents: / Namen der Eltern: Herman und Solomea, geb. RAIN

Profession: / Profession: / Beruf: Schlosser

Last permanent residence or residence January 1, 1938 / Dernière adresse au 1. Janvier 1938 / Letzter ständiger Wohnsitz, oder Wohnsitz am 1. Januar 1938: Posen, Kochamowskiego 4, Polen

has entered concentration camp / est entré au camp de concentration / wurde eingeliefert in das Konz.-Lager: Buchenwald

Prisoner's No. / No. de prisonnier: / Häftlingsnummer: 120573

on / le / am: 26. Januar 1945

coming from / venant de / von: KL.Au.(+Auschwitz), Häftl.Nr.174251

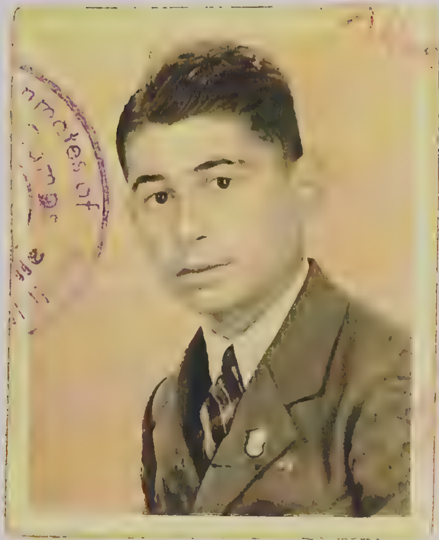
Category, or reason given for incarceration: / Catégorie, ou raison donnée pour l'incarcération: / Kategorie, oder Grund für die Inhaftierung: "Polit.(+Politisch) Jude"

Transferred: / Transféré: / Überstellt: am 20. Februar 1945 zum KL. Sachsenhausen.

Liberated / Released on / Libéré / Relâché le / Befreit / Entlassen am: nicht angeführt

in / à / in: nicht angeführt

p. t. o. / t. s. v. p. / b. w.

1

2

1) חודשים אחרי השחרור, צולם בליבק, בראשית יולי 1945
2) אלנביס קיץ 1946
3) המשפחה הצעירה

צחי עם בן הדוד שלו ערן

בתו מיה עם ערן

רעיתי רחל'ה ונכדתנו שושה
שירה בהולנד

עם רעיתי רג'ינה

בתנו שלומית עם גליה עמו

Acc NS

664 ve

Acc

ONE

Uni
202

D.

EEN.

☑
☐
☐
☐

INS

Dis